

Ára: 1000 Ft

SOMMAIRE

<i>Radek, Tünde</i> : Les manuscrits de la „Chronique Mondiale” de Johannes de Utino (14e- 15e siècles) et les provenances des manuscrits de langue allemande	1
<i>Zsoldos, Endre</i> : Le savoir astronomique de Pelbart de Temeswar	22
<i>Dombi, Anikó</i> : Les sources imprimées de la légende et du jeu de mystère de la reine hongroise Sainte Wilhelmine à la Bibliothèque Nationale Széchényi	47
<i>Tatay, Anca Elisabeta</i> : On the History and Art of the Old Romanian Books – The Engravings of Buda (1780–1830)	58
<i>Rózsa, Mária</i> : Rapports littéraires germano-hongrois dans le magazine <i>Pester Sonntagsblatt</i> 1853–1855. Pars 1.	70
<i>Sas, Péter</i> : Lettre de Lajos Kelemen, au sujet des stocks de livres hongrois anciens des bibliothèques de Transylvanie (1958)	77

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Un Hungarus germano-tchèque à Londres	94
<i>Knapp, Éva</i> : Les volumes de la bibliothèque de Ferenc Otrókosi Foris à la Bibliothèque Universitaire de Budapest	99
<i>Lengyel, András</i> : Qui est l’auteur de la glose écrite contre Ady dans le journal ‘ <i>A Hét</i> ’ (La Semaine)?	106
<i>Kereszty, Orsolya</i> : Une entreprise pionnière du tourne-siècle: naissance de la „Bibliothèque Moderne de Jeunesse”	108

NÉCROLOGUE

Mária Fukári (1934–2012) (<i>Körmendy, Kinga</i>)	113
Péter Kulcsár (1934–2013) (<i>Farkas, Gábor Farkas</i>)	115

REVUE

Urs, Otilia: Catalogul cărții românești vechi den Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca. Cluj-Napoca, 2011. (<i>Ecsedy, Judit, V.</i>)	117
Simon, Melinda: Marques typographiques et d’éditeur en Hongrie 1801–1900. – Hungarian printer’s and publisher’s devices 1801–1900. Bp. 2012. (<i>Újvári, Edit</i>)	118
Csorba, Dávid: Mohács – vue par un conteur de fables: couches de mémoires dans <i>l’Epistola</i> de György Szerémi. Nyíregyháza, 2012. (<i>Szebelédi, Zsolt</i>)	121
Bél, Máttyás: Notitia Hungariae novae descriptio historico-geographica... Comitatum ineditorum. Tomus primus (-secundus). Éd. Gergely Tóth. Bp. 2011–2012. (<i>Monok István</i>)	123
Identité et civilisation à l’époque de l’occupation turque. Réd. Pál Ács, Júlia Székely. Bp. 2012. (<i>Virovecz, Nándor</i>)	124

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2013. 1. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L’HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

129. ÉVFOLYAM

2013

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

129. ÉVFOLYAM 2013. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ÉRIKA *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelfizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Baththyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj egy évre 4000 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Radek Tünde</i> : Johannes de Utino „Világkrónikájának” kéziratai (14–15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája	1
<i>Zsoldos Endre</i> : Temesvári Pelbárt csillagászati tudománya	22
<i>Dombi Anikó</i> : Szent Vilma magyar királyné legendájának és misztériumjátékának 15–17. századi nyomtatott forrásai az Országos Széchényi Könyvtárban	47
<i>Tatay, Anca Elisabeta</i> : On the History and Art of the Old Romanian Books – The Engravings of Buda (1780–1830)	58
<i>Rózsa Mária</i> : Magyar és német irodalmi kapcsolatok a <i>Pester Sonntagsblatt</i> ban 1853–1855 I. rész	70
<i>Sas Péter</i> : Kelemen Lajos levele az erdélyi könyvtárak RMK anyagáról (1958)	77

KÖZLEMÉNY

<i>Gömöri György</i> : Egy német-cseh Hungarus Londonban	94
<i>Knapp Éva</i> : Otrókoci Foris Ferenc könyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban	99
<i>Lengyel András</i> : Ki írta <i>A Hét</i> Ady-ellenes glosszáját?	106
<i>Kereszty Orsolya</i> : Egy úttörő vállalkozás a századfordulón: A „Modern Ifjúsági Könyvtár születése”	108

NEKROLÓG

Fukári Mária (1934–2012) (<i>Körmendy Kinga</i>)	113
Kulcsár Péter (1934–2013) (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	115

SZEMLE

Urs, Otilia: Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca. Cluj-Napoca, 2011, Editura Mega (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	117
Simon Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900. – Hungarian Printers’ and Publishers’ Devices 1801–1900. Bp., 2012. Balassi Kiadó, OSZK (<i>Újvári Edit</i>)	118
Csorba Dávid: Csorba Dávid: Mohács – egy „mesemondó” szemével: Emlékezeti rétegek Szerémi György <i>Epistolájában</i> . Nyíregyháza, 2012 (<i>Szebelédi Zsolt</i>)	121
Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae descriptio historico-geographica ... Comitatum ineditorum Tomus primus (- secundus). Ed. Gergely Tóth. Bp., 2011–2012, MTA TTI, MOL (<i>Monok István</i>)	123
Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk.: Ács Pál, Székely Júlia. Budapest, 2012, Balassi Kiadó (<i>Virovecz Nándor</i>)	124

RADEK TÜNDE

Johannes de Utino „Világkrónikájának” kéziratai (14–15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája*

A Johannes de Utinonak tulajdonított „Világkrónika” kézirataival a *Magyar Könyvszemle* már több alkalommal is foglalkozott, amelyekre a megfelelő helyeken hivatkozni is fogok. Tanulmányomban mindenekelőtt szükségesnek tartom a jelenleg ismert szövegelemek áttekintését, mivel az elmúlt 25 év több újdonsággal is szolgált. Az eddig ismert öt német nyelvű kézirat közül három tartalmaz egy magyar királykrónikát, így fontosnak tartom, hogy a német nyelvű kéziratok provenienciájának kérdésével részletesebben foglalkozzam.

Bevezetés

A Johannes de Utino nevével fémjelzett „Világkrónika” fennmaradt kéziratai elsősorban Vizkelety András¹ és Norbert H. Ott² munkájának köszönhetően kerültek

* A tanulmány az OTKA K 68 394 projekt keretében készült, projektvezető: Veszprémy László (Hadtörténeti Intézet és Múzeum). Itt szeretnék köszönetet mondani Veszprémy Lászlónak a rendelkezésre bocsátott anyagokért, a kiegészítésekért.

¹ 1969-ben ismerteti elsőként a budapesti kéziratot (Cod. Germ. 53) VIZKELETY András, *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, I, Wiesbaden, Harrasowitz, 1969, 127–129; majd részletesebben foglalkozik az addig ismert latin és német nyelvű szövegállománnyal: VIZKELETY András, *Johannes de Utino világkrónikájának szövegahagyományozása = Magyar Könyvszemle*, 101(1985A), 195–209, ill. VIZKELETY András, *Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino = De captu lectoris: Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert – dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken*, hg. von Wolfgang Milde, Werner Schuder, Sonderdruck, Berlin, New York, de Gruyter, 1988, 289–309.

² Norbert H. OTT, *Typen der Weltchronik-Ikonographie. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht*, Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft 1981/1, 29–55. ill. Norbert H. OTT, *Johannes de Utino = Die Deutsche Literatur des Mittelalters; Verfasserlexikon*, hrsg. von Kurt Ruh, begr. von Wolfgang Stammler, fortgef. von Karl Langosch, hrsg. von Burghart Wachinger, zusammen mit Gundolf Keil ... Red. Christine Stöllinger-Löser, 4. (Neubearb., unter Mitarb. zahlr. Fachgenossen), Berlin, New York, de Gruyter, 1983, 785–788. Norbert H. OTT, *Johannes de Utino (Korr./Nachtr.) = Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, Begründet von Wolfgang Stammler fortgeführt von Karl Langosch. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage unter Mitarbeit zahlreicher Fachgelehrter, herausgegeben von Kurt Ruh, zusammen mit Gundolf Keil, Werner Schröder, Burghart Wachinger, Franz Josef Worstbrock. Redaktion: Christine Stöllinger-Löser. Bd. 11, Nachträge und Korrekturen. 2004, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 801–803.

a hazai és a nemzetközi kutatások látókörébe. Előzményként persze nem szabad megfeledkezni Hans Vollmer kutatásairól sem, aki a 'Historienbibel' műfajának vizsgálata kapcsán érintette a Johannes de Utino krónikacsoportba tartozó kéziratokat és azok lehetséges előfutárait.³

A krónikacsoport több szempontból is érdeklődésre tartott számot: Egyrészt a magyar vonatkozások miatt, másrészt a kéziratcsoport némelyik példánya 'rotulus'-formában maradt fenn, ill. a kódexek egy része szintén megőrizte a valószínűleg a másolás előzményeként szolgáló kézirat(ok) 'rotulus' formáját; nem utolsó sorban pedig a 14. század közepén keletkezett latin szöveget a 15. század második felében németre, sőt – újabb ismereteink szerint – franciára is lefordították.

Az eddig ismert szövegemlékek

Vizkelety András a Johannes de Utino „Világkrónikáját” tárgyaló, a kutatás számára alapvető, 1985-ben és 1988-ban megjelent tanulmányában 15 latin és két német nyelvű kézirat beazonosításáról ír, amelyek közül először a latin tekerceket, majd a latin kódexeket soroljuk fel néhány kiegészítéssel alfabetikus sorrendben:⁴

Latin nyelvű tekercek

*L*⁵ – London, British Library, Egerton MS 1518, pergamen, illusztrált, 14. század, a prológus dátuma 1348, a tekercs végén a pápák listája 1352-ig, a császárok listája

³ Hans VOLLMER, *Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters*, Bd. 1, Berlin, Weidmanns Buchhandlung, 1912; Hans VOLLMER, *Deutsche Bibelauszüge des Mittelalters zum Stammbaum Christi mit ihren lateinischen Vorbildern und Vorlagen*, Potsdam, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1931, (Veröffentlichungen des Deutsches Bibel-Archivs in Hamburg. I. Der „Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters”. Neue Folge, 5).

⁴ Melville nem ismeri még Vizkelety tanulmányát, Stegmüller (Friedrich STEGMÜLLER, *Repertorium biblicum medii aevi*, Bd. 1–8, Madrid, C. S. I. C., Inst. Francisco Suarez, 1950–1976, Bd. 3, 5025. sz., 437–438) kéziratösszeállításából indul ki (14 kézirat) amelyek közül *A*-val (Stegmüllernél még Maihingen Fürstliche Bibliothek szerepel), *M*-el, *Pa*1-gyel, *Pa*2-vel, *Sch*-el, *Vat*-tal foglalkozott behatóbban és egészítette ki a *Be*, *Bu*2, *S* és *W* kéziratok vizsgálatával. Gert MELVILLE, *Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise = Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*, hg. von Hans Patze, Sigmaringen, Thorbecke, 1987, (Vorträge und Forschungen / Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte, 31), 57–153, itt: 76–79.

⁵ Vizkelety Andrástól átvettem nemcsak a kéziratelnevezések rövidítéseit, hanem az újonnan előkerült kéziratoknál (lásd lentebb) az általa alkalmazott gyakorlatot is: a mindenkori szigla a kézirat őrzési helyének kezdőbetűjéből/kezdőbetűiből tevődik össze. VIZKELETY 1988, i. m. 290–292.

pedig 1343-ig tartalmaz adatokat.⁶ – „Compilacio totius biblie tam veteris quam novi testamenti et ystoriarum scolasticarum, edita a fratre Johanne de Utino [sive de Morteglano], ordinis fratrum Minorum.”⁷

Pa1 – Párizs, Bibliothèque Nationale, acq. lat. 2577, pergamen, illusztrált, „quam ego Matheus Michael in Tragurio transscripsi MCCCLXXX tempore guere inter dominum regem Ungarie, Januenses et Venetos.” Az ajánlás dátuma 1349. A pápák és a császárok listája 1378-ig tárgyalja az eseményeket. A szerző névformája: „Johannes de Utino de Morteglano”.⁸

Ve – Velence, Biblioteca Nazionale Marciana, I. 49, 2282, pergamen, illusztrált. A pápasor 1341-ig tart, majd évszámok megadása nélkül folytatódik XI. Gergelyig (1371), a császársort csak 1311-ig vezetik. Az ajánlás dátuma 1345.⁹

Latin nyelvű kódexek¹⁰

A – Augsburg, egykori Oettingen-Wallersteini hercegi könyvtár (1980 óta az Universitätsbibliothek Augsburg tulajdonában), Hs. II, 1, fol. 191, papír, illusztrált, 15. század, fol. 1va–31rb. A pápa-császár-krónika eredetileg II. Piusig, ill. III. Frigyesig

⁶ STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; Andrew G. WATSON, *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts c. 700-1600 in The Department of Manuscripts: The British Library*, 2 vols (London: British Library, 1979), I, no. 600; Renate FROHNE, *Die Historienbibel des Johannes von Udine (Ms 1000 Vad)*, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Paris, Wien, Peter Lang, 1992, 10. Veszprémy László közlése szerint a pápák listája 1341-ig, a császárok listája pedig 1311-ig megy (VESZPRÉMY László, *Egy késő középkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában, Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója = Századok*, 2010/2, 465–484, itt 468).

⁷ *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the Years 1848-1853*, London, British Museum, 1868, Egerton kéziratok alatt (Egerton manuscripts), Bibl. Eg. 1518, 350–351.

⁸ Henri August OMONT, *Nouvelles acquisitions du département des manuscrits pendant les années 1898–1899*, Paris, 1900, 23; STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 10–11; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484.

⁹ Josephus VALENTINELLI, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum Codices manuscripti latini*, Tom. 1, Venetiis, 1868, 271–272; STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY András, *144. Johannes de Utino világkrónikája későbbi kiegészítésekkel, magyar krónikafüggelékkel = Kódexek a középkori Magyarországon, Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, Budavári Palota, 1985. november 12.–1986. február 28, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1985B, 144; VIZKELETY 1988, i. m. 290; FROHNE 1992, i. m. 4; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484.*

¹⁰ A Johannes de Utino világkrónika latin és német nyelvű kódexeit Frohne (FROHNE 1992, i. m. 13) csak felsorolja Stegmüller (STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 437–438) és Vizkelety (1988, i. m.) alapján s benne hagyja a klosterneuburgi kéziratot is, amelyet eddig nem sikerült verifikálni.

tart, a későbbi folytatásokat VII. Kelemenig (1523), ill. V. Károlyig (1519) vezeték.¹¹

Bul – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 544, papír, illusztrált, 15. század 3. negyede. A pápакrónika II. Piusz pápáig (1458), a császákrónika pedig III. Frigyesig (1452) tart. A világrónika tartalmaz egy magyar krónikafüggelékét is, amely Géza fejedelemmel, ill. fiával, I. Istvánnal, Magyarország első, szentté avatott, keresztény királyával veszi kezdetét és Mátyás király kormányzásával, az 1459-es esztendővel zárul. A kézirat a korvinát is tartalmazó Abbey gyűjteményhez tartozott, és a Sotheby-cég 1970. december 1-jén bocsátotta árverésre. Leírása a nyomtatott katalógusban a 2891. sz. alatt található.¹²

M – München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 721, papír, illusztrált, 15. század, a krónika a 2^r-64^f föliókon található. A császársor „Heinricus de Luczenburg”-gal (1311) ér véget, mint *Ve*.¹³

NI – New York, Pierpont Morgan Library, M. 158, papír, illusztrált, 15. század 3. negyede, egybekötve a *Spiegel menschlicher Behältnis* 1476-ban, Bernhard Richelnél Baselben nyomtatott példányával. A pápák sora 1341-ig, a császároké pedig 1311-ig tart.¹⁴ (Vö. *Ve*).

N2 – New York, Pierpont Morgan Library M 192, pergamen, csak az első rész illusztrált, röviddel 1417 után íródott Ausztriában. A második rész, a pápa- és császákrónika szerzője nagyfokú tájékozottságot árul el a cseh történelemről. Ez a rész

¹¹ STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; OTT 2004, i. m. 785–788; OTT 1981, i. m. 29–55; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; Hardo HILG, *Lateinische mittelalterliche Handschriften in Folio der Universitätsbibliothek, Augsburg, Cod. II. 1.2^o 91 – 226*, Wiesbaden, Harrasowitz, 1999, 323–326. Az augsburgi példány pápa-császár krónikájának szövege megegyezik a magyar krónikát is tartalmazó kéziratok pápa-császár krónikájának szövegével, így *A* kontroll-példányként használható (VESZPRÉMY 2010, i. m. 469).

¹² VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; FROHNE 1992, i. m. 13; RADEK Tünde, *Johannes de Utino, Weltchronik in deutscher Übersetzung, Anhang über die ungarischen Könige*, Debrecen, KLTE, 1994. (Szakdolgozat, kézirat), ill. RADEK Tünde, *Johannes de Utino: Weltchronik in deutscher Übersetzung, Anhang über die ungarischen Könige, Bearbeitete und ergänzte Diplomarbeit als digitalisierte Fassung*, Bp., CD-Rom, 2008, 16; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484; RADEK Tünde, *Zu den deutschsprachigen Handschriften der ‚Weltchronik‘ des Johannes de Utino aus dem 15. Jahrhundert = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

¹³ Carolus HALM, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Tomi 1.2, München, Libraria regia Palmiana, 1893; STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484.

¹⁴ VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

V. Márton pápa megválasztásával (1417) a következő szavakkal zárul: „... hucusque cronica cosmidromij”¹⁵

Pa2 – Párizs, Bibliothèque Nationale, lat. 3473 (Colbert 3600), pergamen, 15. század 2. fele, fol. 94^r-103^v, csak az ún. alapszöveget (bibliatörténeti részt) tartalmazza.¹⁶

Pr1 – Prága, Národní knihovna České Republiky, (korábban Egyetemi Könyvtár), I A 41, pergamen, illusztrált, fol. 176^r-200^v. Az egész kódexet Udalricus Crux de Telcz/Oldřich Křiž z Telče másolta 1468 és 1477 között. A pápasort 1341-ig, a császársort pedig 1311-ig tünteti fel.¹⁷

Pr2 – Prága, Národní knihovna České Republiky, 40 A 15 Adlig., papír, 15. század, a prolóógus hiányzik, a lapokat hibásan fűzték össze, nem tartalmaz pápa- és császársort.¹⁸

S – Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. et philos. 2° fol. 100, papír, nem illusztrált, fol. 40^r-73^v, 15. század. A bibliatörténeti részt nagyobb kihagyás után követi egy pápa- és császársor.¹⁹

Sch – Schlägl, premontrei kolostor könyvtára (Bibliothek des Stiftes O. Praem.), 146, Cpl. 78, papír, illusztrált. ‘Johannes’, schlägli premontrei kanonok és aigeni plébános másolta 1466-ban. A krónika a fol. 251^r-313^v-on található. A pápasor 1341-ig tart, a császársort csak VII. Henrikig 1278-ig vezetik.²⁰

Vat – Róma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottob. 479, pergamen, illusztrált, 15. század 3. negyede A pápák krónikája II. Pius pápáig (1458), a császárkrónika pedig III. Frigyes császár megkoronázásáig (1452) tart. A világkrónika harmadik részét egy magyar krónika alkotja, amely Géza fejedelem megemlékezésével indít,

¹⁵ VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; FROHNE 1992, i. m. 13. Veszprémy szerint „a kézirat összeállítója olyan, cseh vonatkozásokban gazdag pápa-császár történetet (36^v-61^v) helyezett el Johannes de Utino munkája után, aminek semmi köze sincsen az 1459/1460 körüli kéziratok, pápa-császár” részéhez”, egészen pontosan Gobelinus Persona „Cosmodromium” („Cosmodromius”) c. művének egy rövidített változatát (VESZPRÉMY 2010, i. m. 468-469). Lásd még: VIZKELETY 1985A, i. m. 204.

¹⁶ *Bibliothèque Nationale. Catalogue général des manuscrits latins*, Tom. 5, Paris, Bibliothèque Nationale, 1966. VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465-484.

¹⁷ Josephus TRUHLÁF, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur*, Tom. I., Prága, 1905, 14-15; STEGMÜLLER 1950-1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; Pavel ŠPUNAR, *Vývoj autografu Oldřicha Křiže z Telče = Listy filologické*, 81(1958), 108ff., 220 ff; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

¹⁸ Josephus TRUHLÁF, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur*, Tom. 2, Prag, 1906, 376; STEGMÜLLER 1950-1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 290; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

¹⁹ VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 290, 296; OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

²⁰ Godefriedus VIELHABER, Gerlacus INDRA, *Catalogus codicum Plagensium (Cpl.) manuscriptorum*. Lincii, H. Korb, 1918; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 290; MELVILLE 1987, i. m. 76-79; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

de Szent István uralkodását részletesebben tárgyalja és Mátyás király regnálása idején az 1459-es esztendővel fejeződik be.²¹ A kéziratban „Liber Thome de Drag”²² possessor-bejegyzés található.²³

W – Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1.6.5. Aug. 2°, pergamen, illusztrált, 15. század 3. negyede. A pápák krónikája II. Pius pápáig (1458), a császárkrónika pedig III. Frigyes császár megkoronázásáig (1452) tart. A világkrónika harmadik részét egy magyar krónika alkotja, amely Géza fejedelem megemlégtésével indít, de Szent István uralkodását részletesebben tárgyalja és Mátyás király regnálása idején az 1459-es esztendővel fejeződik be.²⁴ *W* alapján a magyar krónikafüggelék a 19. században kétszer is kiadták, mégpedig Toldy Ferenc és Mátyás Flórián (M. Florianus név alatt).²⁵

²¹ ANONYM, *Tárcza = Századok*, 1868, 501–504, itt: 502; KARÁCSONYI János, *Adalék krónikáink történetéhez = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 3. kötet, 1895, 2. füzet, 219–226, itt 224–226; ZSÁK I. Adolf, *A római Ottoboni-könyvtár hazai vonatkozásai = Magyar Könyvszemle*, 1909, 224–251, itt 247–248; STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., Akadémiai, 1967, 76–77; OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785. VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; RADEK 1994/2008, i. m. 16; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

²² Mint ismeretes Drágyi Tamás Mátyás király szolgálatában állt a 15. században (‘cancellarius personalis praesentiae regiae’), s így szerzőségének kérdése is felvetődött (lásd még 52. lábjegyzet). Ennek köszönhetően találjuk a szakirodalomban a Johannes de Utino névvel fémjelzett krónikákkal kapcsolatban a „Drágyi-féle kompendium” kifejezést (MÁLYUSZ 1967, i. m. 76–77). VIZKELETY András, *Drágyi Tamás = Új magyar irodalmi lexikon*, szerk. Péter László, Bp., Akadémiai, 2000, 505; BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, 1971, 254–259; VESZPRÉMY 2010, i. m. 483–484.

²³ A possessor-bejegyzés másodlagos helyen maradt fenn (Dr. HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofilek*, Bp., Magyar Bibliophil Társaság, 1929, Hasonmás kiadás és újabb adatok, szerk., Wehli Tünde, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1992, 261): „Talán a könyvnek egy leszakadt üres lapjáról, vagy korábbi kötetábláról származik.”

²⁴ Otto von HEINEMANN, *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel, Die Helmstedter Handschriften*, Bd. 1, Wolfenbüttel, Zwissler, 1884, 34; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; RADEK 1994/2008, i. m. 16; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

²⁵ *Analecta monumentorum Hungariae historica*, ed. Franciscus TOLDY, Pest, 1860, 75–86.; ill. *Joannis de Utino brevis narratio de regibus Hungariae*, recensuit et praefatus est M.[ATTIAS]. Florianus = *Historiae Hungaricae fontes domestici*, Pars prima, Scriptores, 3, Pécs, 1884, 266–275; BARTÓK Gertrud (történelem – latin) 1992-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen készült szakdolgozatában („Iohannes de Utino Világkrónikájának magyar történeti függeléke”) összehasonlítja Toldy és M. Florianus kiadását *W*-vel és *BuI*-el (ez utóbbit *Bu*-nak jelöli). A wolfenbütteli latin kézirat magyar krónikafüggelékének magyar nyelvre való fordításához Toldy kiadása alapján lásd: *Rövid elbeszélés Magyarország királyairól, 1459/63*. III/1, vál., ford., Kulcsár Péter, Budapest 2006 (Történelmi források, 3, szerk. Kőszeghy Péter), 85–92.

Német nyelvű kódexek

(Be) BeI²⁶ – Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 947, papír, illusztrált, 15. század 3. vagy 4. negyede, pápa- és császárkrónikát is tartalmaz, de megtalálható benne a magyar királyok krónikája is (lásd lentebb);²⁷

Bu2 – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Germ. 53, pergamen, illusztrált,²⁸ 15. század 3. negyede, pápa- és császárkrónikát is tartalmaz, de megtalálható benne a magyar királyok krónikája is (lásd lentebb);²⁹

Ahogy a fenti leírásokból is kitűnik, a kéziratok vagy (1) Johannes de Utino ún. alapszövegét, azaz a bibliatörténeti részt (a teremtéstől az apostolok kiküldetéséig), vagy (2) az alapszöveget és egy pápa-császár-listát nevük és uralkodási idejük feltüntetésével, (3) az alapszöveget és egy annalsztikus pápa-császár-krónikát, vagy (4) az alapszövegen és a pápa-császár-krónikán kívül egy magyar krónikafüggelékét is tartalmazznak.

Újonnan azonosított latin nyelvű rotulusok

Be2 – Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. lat. fol. 899, pergamen, 9 darabból ragasztották össze, 505 × 44 cm.³⁰ Az ajánlást 1338-ra dátumozták,

²⁶ Az újonnan előkerült kéziratok tükrében némelyik kéziratot új rövidítéssel kellett ellátnom. Ezekben az esetekben – a korábbi tanulmányokban való beazonosíthatóság miatt – a régi rövidítést is meghagytam, de zárójelbe tettem. Az újonnan előkerült berlini kéziratok miatt a *Be* rövidítést itt értelemszerűen *BeI*-re módosul. VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VESZPRÉMY 2010, i. m. 469–471.

²⁷ OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785; VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VIZKELETY 1985A, i. m. 198; VIZKELETY 1988, i. m. 291; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; Bernd MICHAEL, *Johannes de Utino, Weltchronik (dt.)*, Kat. 202 = *Aderlass und Seelentrost, Die Überlieferung deutscher Texte im Spiegel Berliner Handschriften und Inkunabeln*, Hg. von Peter Jörg Becker, Eef Overgaauw, Mainz am Rhein, von Zabern, 2003, 428; RADEK 1994/2008, i. m. összefoglaló rész, 17, 19–20, a magyar krónika transzkripciója a dolgozat 2. részében, 1–41; VESZPRÉMY 2010, i. m. 469, 471–472; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

²⁸ Gerhard SCHMIDT, *Die Buchmalerei = Die Gotik in Niederösterreich, Kunst, Kultur und Geschichte eines Landes im Spätmittelalter*; Mit Beiträgen von Ludwig Baldass, [u.a.], bearb. von Fritz Dworschak und Harry Kühnel, Wien, Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei, 1963, 93–114, itt: 110 (Nr. 149) és 111 (Nr. 166).

²⁹ OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785). STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz., ő még mint heiligenkreuzi kéziratot tünteti fel. VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VIZKELETY 1985A, i. m. 198; VIZKELETY 1988, i. m. 291–292; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; RADEK 1994/2008, i. m. összefoglaló rész, 17–19, a magyar krónika transzkripciója a dolgozat 2. részében, 1–41; VESZPRÉMY 2010, i. m. 469–472; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

³⁰ Bernd MICHAEL, 80. *Johannes de Utino, Compilatio historiarum Veteris Testamenti = Glanz alter Buchkuns, Mittelalterliche Handschriften der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz*, hg. von Tilo Brandis, Peter Jörg Becker, Berlin, 1988, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert, 172. Studt szintén megemlíti a kéziratot: Birgit STUDDT, *Gebrauchsformen mittelalterlicher Rotuli, Das Wort auf dem Weg zur Schrift – die Schrift auf dem Weg zum Bild = Vestigia Monasteriensia, Westfalen – Rheinland – Niederlande*, hg. von Ellen Widder, Mark Mersiowsky und Peter Johaneck, Bielefeld, Verlag für Regionalgeschichte, 1995, (Studien zur Regionalgeschichte, 5), 325–350, itt: 349. A kéziratról egyelőre nincs modern leírás, ennek elkészítése, egyéb vizsgálati eredmények ismertetése egy másik publikáció feladata lesz.

vagyis ez az eddig ismert legkorábbra datált kézirat. Kivitelezésben nagyon közel áll *Ve*-hez.³¹

E – Edinburgh (Frohne-nál VII/Edinb),³² University Library, Ms. 189. Chronicon Johannes de Utino. Itália, 1358. Névforma: „Johannes de Utino vel de Morteglano”. Az ajánlás dátuma 1358. A pápa- és császársor 1346-ig tart.³³

Pri – Princeton (Frohne-nál I/Princ), University Library, Pa, John H. Scheide 34, 1344. Pápa- és császársort is tartalmaz;³⁴

Vad – St. Gallen, (Frohne-nál V/Ms 1000 Vad) Stiftsbibliothek und Kantonsbibliothek Vadiana, Ms 1000 Vad, 14. század közepe (1344?),³⁵

Wa – Washington (Frohne-nál VIII/Wash), The Holy Name College 1 (anno 1363).³⁶

Frohne említ még két rotulust, amelyekről azonban egyelőre nem állapítható meg, hogy ma hol őrzik őket.³⁷ Nemrég az amszterdami „The Ritman Library – Bibliotheca Philosophica Hermetica” is rendelkezett még egy 1355-re datált, 5,50 m hosszú Johannes de Utino pergamentekercessel (BPH, Ms. 144, *Historiarum totius Bibliae*), amely az alapszövegen kívül tartalmazott egy pápa- és császárlistát is VI. Ince pápa koráig, 1352-ig. A tekercs jelenlegi hollétéről egyelőre nincsenek további információk.³⁸

Újjonnan azonosított latin nyelvű kódexek

Be3 – Berlin, Bücherei der St. Marienkirche, Hs. 2, papír, fol. 420ra–436^f „Johannes a Martiliano, dictus de Utino OFM: Summa de aetatibus”, 15. század, töredék, teljes szöveg: Paris, Bibl. Nat., Ms. Lat. 3473, fol. 94^r–103^v,³⁹ vagyis azonos a *Vizkeletynél* szereplő *Pa2*-vel;

³¹ Bernd MICHAEL, *Rolle und Codex – zwei Neuerwerbungen mittelalterlicher Handschriften*, Sonderdruck aus Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz, Bd. 28, 1991, Gebr. Mann Verlag, 391–405, itt 399, 404.

³² FROHNE 1992, i. m. 11.

³³ *A descriptive catalogue of the Western Mediaeval Manuscripts in Edinburgh University Library* by Catherine R. Borland, M. A. Edinburgh, T. and A. Constable at the University Press, 1916, katalógus, 189, 276–277.

³⁴ FROHNE 1992, i. m. 3–4.

³⁵ FROHNE 1992, i. m. 16–38. Itt megjegyzendő, hogy Frohne más rotulusokkal való összehasonlítást végezve *Vad* egyes részeit kiadta (Frohne, i. m.).

³⁶ FROHNE 1992, i. m. 11.

³⁷ **G** – (FROHNE III/Genf) Genf, 1990-ben még Pierre-Yves Gabus Galéria tulajdonában. Datálása: Udine, 1346 – FROHNE 1992, i. m., 6–7. Frohne leírásából nem derül ki, hol található ma a kézirat. Ugyanez mondható el a Frohne által 'Rot/Liruti'-nak jelölt rotulusról is, amely 1344-re datálható.

³⁸ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet José Bouman kurátornak, aki rendelkezésemre bocsátotta a kézirat 1987. december 2-án megjelent katalógusleírását („Christie’s catalogue”). A kézitről található néhány fotó a „Medieval Manuscripts in Dutch Collections” internetes katalógusában (<http://www.mmdc.nl>).

³⁹ Renate SCHIPKE, Kurt HEYDECK, *Handschriftencensus der kleineren Sammlungen in den östlichen Bundesländern Deutschlands*, Bestandsaufnahme der ehemaligen Arbeitsstelle „Zentralinventar Mittelalterlicher Handschriften bis 1500 in den Sammlungen der DDR” (ZIH). Zsgest. und bearb. von Renate Schipke und Kurt Heydeck unter Verwendung der Beschreibungen von Jutta Fliege. Wiesbaden, Harrassowitz, 2000 (Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz. Kataloge der Handschriftenabteilung; Sonderbd.), 51, 32. sz.

Me – Melk, Benediktinerstift Melk, Cod. 1708 (olim 929, ante R 14), „Iohannes de Utino. Richardus de Sancto Victore. Petrus Pictaviensis. Varia.” 14. század 2. fele, fol. 1ra–66ra: „Iohannes de Utino OFM: Compilatio librorum historialium totius Bibliae.” Csak az alapszöveg, nem illusztrált.⁴⁰

Pl – Plzeň, Knihovna Západočeského muzea v Plzni, 504 C 2, „Compilatio librorum historialium totius bibliae,” eredetileg 1360 körül keletkezhetett. Fol. 2^r–31^r-en található a bibliatörténeti rész, fol. 32ra–32vb-n a pápák listája VI. Kelemen pápáig (1343), majd később folytatva IV. Jenő pápáig (1431), fol. 32vb–33rb-n a császárok listája „Henricus de Lucynburch”-ig, majd később folytatva III. Frigyesig („3 fridericus dux austrie rex 1440, imperator 1452”).⁴¹

Újonnan azonosított német nyelvű szövegek

Ma – Martin (Turócszentmárton/(Turz-)Sankt Martin), Slovenská Národná Knihnica, Archív literatúry a umenia, J 324, papír, 51 fol. illusztrált, 15. század 2. fele⁴²

Fr1 – Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, Cod. germ. 12, papír, 69 fol., illusztrált, Bajorország, 1460 körül;⁴³

⁴⁰ FROHNE 1992, i. m. 13. *Inventar der Handschriften des Benediktinerstiftes Melk, Teil I. Von den Anfängen bis ca. 1400*, Katalogband, unter Mitarbeit von Alois Haidinger, bearbeitet von Christine Glassner, Wien, Verlag der ÖAW, 2000, ÖAW Phil.-Hist. Kl. Dschr. 285, Veröff. der K. für Schrift- u. Buchwesen des Mittelalters, Reihe II, Bd. 8), 453–454; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

⁴¹ BRODSKÝ P., *Katalog výstavy Gotika v západních Čechách, Studie o rukopisech*, 32, 1997–1998, 148–149; HANA HLAVÁČKOVÁ, *Gotika v západních Čechách (1230–1530)* II., Praha 1996, 474–475, 56. sz., 562–565. képek a LXIXa, LXXb, LXXIc, LXXII-d-e; LINDA J.; *Soupis rukopisů knihovny Západočeského muzea v Plzni* (v tisku), 29. sz.; VŠETEČKOVÁ Z., *Zpráva o fotodokumentaci Josefa Krásky*, Umění 39, 1991, 269.

⁴² Július SOPKO, *Kódexy a Neúplne Zachované Rukopisy v Slovenských Knihniciach / Codices ac Fragmenta Codicum Bibliothecarum Slovaciae. Kódexy Slovenskej Provenienencie III / Codices, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur*, Vol. 3, Matica Slovenská, 1986, 142–144. Nr. 585, *Kronika Jána z Utino*. Időközben megjelent egy DVD is a krónikáról: „Johannes de Utino – Weltchronik / Ján z Udine – Kronika sveta / John of Udine – World Chronicle” Memoria Slovaciae, Medii Aevi Manuscripta, a Szlovák Nemzeti Könyvtár kiadásában (2008/2010). Dušan BURAN, *Johannes de Utino, Weltchronik = Dejiny slovenského výtvarného umenia – Gotika* (History of Slovak Fine Art– Gothic), Bratislava, 2003 (*DSVU – Gotika*), 788–789, ill. Dušan BURAN, *Johannes de Utino – Weltchronik / Ján z Udine – Kronika sveta, John of Udine’s world chronicle – art-historical perspective*, DVD. VESZPRÉMY 2010, i. m. 469, 471–472; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

⁴³ Kornrumpf utal először erre a kéziraatra: Gisela KORNRUMPF, *Die Weltchronik Heinrichs von München, Zur Überlieferung und Wirkung = Festschrift für Ingo Reiffenstein zum 60. Geburtstag*, hg. von Peter K. Stein, Göppingen, Kümmerle, 1988, (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 478), 493–509, itt: 507, 44. lábjegyzet. A kéziratot Weimann írja le részletesen I.: Birgit WEIMANN, *Die mittelalterlichen Handschriften der Gruppe Manuscripta germanica*, Frankfurt a.M., Klostermann, 1980, 6–7; VESZPRÉMY 2010, i. m. 470; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

Fr2 – Frankfurt am Main, Museum für Angewandte Kunst (korábban: Museum für Kunsthandwerk), LM 219.220.221, pergamen, 3 fólió (töredék), illusztrált, köznémet, 15. század.⁴⁴

Újjonnan azonosított francia nyelvű szövegek

Az eddig ismert két francia fordítás a művészeteket pártoló és bibliofil III. (Jó) Fülöp (*1396 – †1467), az Aranygyapjas Rendet megalapító burgund herceg szolgálatában álló, kanonokként (Lille-ben a Szent Péter káptalan kanonokja 1453–1472) is működő autor, fordító (olasz és latin szövegeket fordított franciára), szkriptor és illuminátor Jean Miélot († 1472) nevével köthető össze.

Br – Brüsszel, Bibliothèque Royale de Belgique, II, 239,⁴⁵ papír, fol. 1^r–39^r, alapszöveg (bibliatörténeti rész – „Jean de Mortegliano”), fol. 39^v–54^r-en Miélot a francia királyok (1462), a német-római császárok (1462), a pápák (1462) és az angol királyok (1462) áttekintő jellegű kronológikus felsorolását adja,⁴⁶ majd a jelen eseményeit sorolja fel 1469-ig. A kézirat keletkezésével kapcsolatban ellentmondásosak az évszámok.⁴⁷

Pa3 – Párizs, Bibliothèque Nationale de France, Ms. fr. 17001, papír, a kódex Miélot három fordítását tartalmazza: „L’Epistre de Cicéron à son frère Quintus”; „Briève compilation des histoires de toute la Bible” (fol. 40^v–87^v), „Jehan de Utin” és „Histoire du mors de la pomme”. 1467 körül keletkezett.⁴⁸

Mindenképpen új perspektívákat nyit a Johannes de Utino-kutatásban a jelenleg ismert kéziratok közül a legkorábbra, 1338-ra datált latin nyelvű tekerces, de a fentebb említett francia nyelvű fordítások vizsgálata is számos új eredményt hozhat.

⁴⁴ A leírás Gottsching kézzel írott katalóguscédulái alapján I.: Paul GOTTSCHING, *Katalogzettel*, 1937, I. lap. Lásd még: VESZPRÉMY 2010, i. m. 470; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

⁴⁵ *Manuscrits datés conservés en Belgique*, Tome 4: 1461–1480, Notices établies sous la direction de François Masi et de Martin Wittek, Éditions scientifiques e. story-scientia, Bruxelles-Gand, 1982. A 286. – II. 239, 93–94.

⁴⁶ Frédéric LYNA, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Tome 3, 12. Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert Ier, 1989, 456.

⁴⁷ Lásd ehhez Anne SCHOYSMAN: Les minutes de Jean Miélot: le cas de la *Briefve compilation de toutes les histoires de la Bible* dans les mss Paris, BnF, fr. 17001 et Bruxelles, KBR, II 239 = *Le Moyen Français*, vol. 67 (2010), 79–100. Schoysman behatóbban foglalkozik a datálási problémákkal, valamint összehasonlítja Miélot két kéziratát. Mindkét kéziratból közül képeket.

⁴⁸ Robert BOSSUAT, *Jean Miélot, traducteur de Cicéron*, Bibliothèque de l’École des chartes, 1938, tome 99, 82–124, itt: 85–86, 89–90. Adrian WILSON, Joyce Lancaster WILSON, *A Medieval Mirror: Speculum humanae salvationis, 1324–150.*, Berkeley, University of California Press, 1984, 66–73.

A szerzőség kérdése

A szerzőség kérdését itt most csak érintőlegesen tárgyalom, mivel a fentebb említett 1338-as berlini tekercsről egyelőre nem állnak rendelkezésre adatok.

Az eddig ismert ajánlások, prológosok alapján az eredeti krónikát Bertrand aquileiai pátriárkának ajánlották, a prológosban pedig megtalálható a szerző neve is: „Johannes de Utino ordinis fratrum minorum”.⁴⁹ Az ajánlás, valamint prológos alapján a kutatás a „Világkrónika” szerzőjét Johannes de Utino⁵⁰-val az aquileiai egyházmegyében inkvizítorként tevékenykedő magiszteri fokozattal rendelkező teológussal azonosította, aki 1363-ban a friauli ferences konventben hunyt el.⁵¹ A szerzőről több információ nem is nagyon áll rendelkezésre.⁵² Vita tárgyát képezte, hogy a krónika Ádámtól Krisztusig tárgyalt világtörténeti részén kívül a pápa-császár-krónika is Johannes de Utino nevével kapcsolható-e össze; a néhány kéziratban, a jelenlegi formában fennmaradt magyar történeti függelék már csak kronológiai okokból sem. A magyar kutatás csak az üdvtörténeti részt tartja Johannes de Utino művének.⁵³ Összességében tehát szerencsésebb esetünkben Johannes de Utino folytatójáról beszélni. A magyar vonatkozásokat illetően kijelenthető, hogy a pápa-császár történet magyar vonatkozásai és a magyar függelék életrajzi leírásai között nincsen azonos személyre vagy forrásra utaló kapcsolat.⁵⁴ A német nyelvre fordító(k)/másoló(k) személyéről egyelőre semmilyen információ nem áll rendelkezésre. Mindenesetre nagyon fontosak a további szövegkritikai vizsgálatok, összehasonlítások.

A német nyelvű kéziratok

Mielőtt részletesen tárgyalnánk a német nyelvű kéziratokat, fontos megemlíteni, hogy Vizkelety András három olyan latin kéziratot azonosított be, amelyek az üdvtörténeti leírásokon, ill. a pápa-császár krónikán kívül egy magyar krónikafüg-

⁴⁹ VIZKELETY 1985A, i. m. 198; VIZKELETY 1988, i. m. 289.

⁵⁰ Tevékenységi hely szerint Johannes de Utino, származási hely szerint Johannes a Mortiliano Harmadik mellékneve, a Longus, valószínűleg magas növésére vezethető vissza. Joannes Hyacinthus SBARALEA, *Supplementum et castigatio ad scriptores trium Ordinum S. Francisci a Waddingo aliisque descriptos* ... Editio nova, Tom. 2, Rom, Nardecchia, 1921, 106–107; VIZKELETY 1985A, i. m. 198.

⁵¹ VIZKELETY 1988, i. m. 289., ill. 292–292.

⁵² VIZKELETY 1985A, i. m. 198–199.

⁵³ MÁLYUSZ Elemér 1967, i. m. 76–77.; VIZKELETY 1985A, i. m. 203; VIZKELETY 1988, i. m. 292–293. A szerzőség kérdését tárgyalja részletesen Veszprémy László is 1997-ben, miközben részletes áttekintést nyújt a felmerült vonatkozó kérdésekről és argumentációkról I.: VESZPRÉMY László, *Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters = Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus*, hg. von Gerhard Kosellek, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Lang, 1997, (Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien, 7), 225–236., itt: 231–236. Lásd még: VESZPRÉMY 2010, i. m. 473.

⁵⁴ Lásd ehhez részletesebben: VESZPRÉMY 2010, i. m. 473.

geléket is tartalmaznak,⁵⁵ mégpedig *Bu1*, *Vat* és *W*. A jelenleg ismert német nyelvű kéziratok közül (*Be*)/*Be1*, *Bu2* és *Ma* tartalmazzák az Ádámtól Krisztus koráig tárgyalt világtörténetet, a pápa-császár-krónikát és a magyar királyok krónikáját is. *Fr1* csak a bibliatörténeti/világtörténeti részt és a pápa-császár-krónikát tartalmazza. *Fr2* esetében mindenekelőtt azt kellett tisztázni, hogy a töredék-kézirat valóban ebbe a krónikacsoportba sorolható-e vagy sem.⁵⁶ Szövegkritikai, valamint szerkezeti elemek vizsgálata alapján biztosra vehető, hogy a töredékes kézirat is a Johannes de Utino-krónikacsoportba tartozik.⁵⁷ A fennmaradt mindössze három lap ellenére abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy elmondhatjuk, ez a kézirat is nagy valószínűséggel magában foglalta a bibliatörténeti/világtörténeti részt, valamint a pápa-császár-krónikát. Azt azonban sajnos nem lehet megállapítani, hogy eredetileg tartalmazta-e a magyar krónikafüggeléket vagy sem. Mindegyik német nyelvű kézirat (*Fr2* esetében nem tudhatjuk) Szent Péterrel kezdi a pápák krónikáját és II. Piusz pápával (1458) zárja le. Mindegyik német nyelvű kézirat (*Fr2*-ről ezt nem tudhatjuk) Caligulával („Gayus”), a 40-es évszámmal kezdi a császárkrónikát, míg azonban *Ma* és *Fr1* III. Frigyes koronázásával 1452-ben fejezi be azt, addig *Be* ezt az eseményt 1453-ra, *Bu2* pedig 1442-re teszi. A magyarok krónikáját (*Be*)/*Be1*, *Bu2*, *Ma* is Géza fejedelemmel, ill. I. István királlyal, a 969-es esztendővel indítja és Mátyás király uralkodásával, az 1458-as évvel fejezi be. Megjegyzendő még, hogy *Bu2* és *Ma* között meglehetősen szoros kapcsolat látszik kirajzolódni. Ezt nemcsak a vizsgált szövegpróbák⁵⁸ igazolják, hanem – *Bu2* töredékessége ellenére – a prológus is és a két krónika szövegrészeinek elrendezése is. Felvetődik annak lehetősége, hogy *Bu2*-t és *Ma*-t azonos latin kézirat alapján, ill. annak mintájára, esetleg *Ma*-t *Bu2* alapján és annak mintájára készítették.

A német nyelvű kéziratok provenienciájáról

Most pedig részletesebben az egyes német nyelvű kéziratokról és a provenienciájukkal kapcsolatos kérdésekről.

⁵⁵ Lásd fentebb a kéziratok felsorolásánál.

⁵⁶ A marburgi „Handschriftencensus” közlése alapján *Fr2* esetében „az Ulrike Bodemann-tól (München) származó információk (2006.09.25.) alapján lehetséges, hogy Johannes de Utino világtörténeti krónikája egy kéziratának maradványairól van szó.” („[...]könnte es sich möglicherweise um Überreste einer Handschrift der Weltchronik des Johannes de Utino handeln”). Handschriftencensus. Eine Bestandsaufnahme der handschriftlichen Überlieferung deutschsprachiger Texte des Mittelalters. Gesamtverzeichnis Autoren/Werke – www.handschriftencensus.de/15048 (Letöltve 2008. 01. 10).

⁵⁷ A vizsgálat eredményeihez lásd összefoglalóan: RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt), ill. RADEK Tünde, *Középkori történetírás és képi ábrázolás. Johannes de Utino „Világkrónikájának” német nyelvű kéziratjai (15. század) = Ars Hungarica* (megjelenés alatt).

⁵⁸ Részleteket lásd ehhez Radek, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* (megjelenés alatt).

A berlini kézirat⁵⁹ (*Be/BeI*) ma az Ms. germ. fol. 947 könyvtári jelzet alatt található a berlini Állami Könyvtárban (Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz). A szerzeményi napló⁶⁰ szerint 1880-ban az akkori Királyi Könyvtár (Königliche Bibliothek)⁶¹ a müncheni Ludwig Rosenthal⁶² antikváriustól vásárolta meg a kódexet. A kézirat kötése (a könyvtest mérete 40,5 cm x 29,5 cm) egy 18. századi⁶³ kemény papírtáblás sötétbarna félbőr kötés, amelyet zöldes-kék márványpapírral vontak be. A kötéstábla meglehetősen elhasználódott. A lapokat öt bordára erősítették. A gerincet hat mezőre osztották, amelyek közül a legfelsőn – a gerinccsisztásra ragasztva – vörös bőrtábláskán található az arannyal nyomott könyvtári jelzet („Ms. Germ. | Fol. 947”), fölről a második gerincmezőn pedig a kézirat címe olvasható, amelyet fekete színű antiqua-majuszkulákkal préseltek a bőrbe: „CHRONICA | D E | ÆTATE | MUNDI”. A gerincen a mezőket vastag aranyozott vonalak választják el egymástól, a kereteket aranyozott indás, virágos díszek alkotják, a mezők közepét aranyozott virágok díszítik. A könyvtábla elülső és hátsó oldalán egy címerből és jelmondatból álló aranyozott supralibros található. A jelmondat „Vivitur ingenio caetera mortis erunt” körbefonja a négyelt, palmaágakkal körülvelt koronás címet.⁶⁴ A címer mezőiben – a címert viselő szempontjából leírva – jobbra fent és balra lent egy koronás sas látható, balra fent és jobbra lent pedig egy befelé szökellő szarvas, a címer közepén levő pajzson pedig egy csipkézett mellvédes vártorony (ném. Zinnturm) látható. A címer a krajnai Erberg családdal hozható összefüggésbe. A család ősatya Veit Erber (laibachi polgár és tanácsnok) 1567-ben kapott II. Miksa német-római császártól címerhasználati jogot (Wappenbrief).⁶⁵ Birodalmi nemesi rangra 1642-ben emelték Martin és Matthias Erbert („von Erberg”), majd Veit Erber dédunokája, Leonhard Erber 1668-ban kapott osztrák örökös tartományi nemesi rangot („von Erberg”).⁶⁶ Az ő fiait, Johann Daniel

⁵⁹ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Kurt Heydecknek a Berlini Állami Könyvtár Kézirat-osztály munkatársának a kutatás során nyújtott számos segítségért.

⁶⁰ Az új szerzemény száma: 10930. Az „Akzessionsjournal Handschriftenabteilung. 1863–1886. Handschriftenabteilung. Accessio manuscriptorium. 1863–1186” alapján.

⁶¹ A „Königliche Bibliothek zu Berlin” a „Staatsbibliothek zu Berlin” korábbi, 1701 és 1918 között használt megnevezése.

⁶² A Rosenthalok több Johannes de Utino-kézirattal is rendelkeztek (Tilo BRANDIS, *Ein mittelhochdeutscher Papst-Kaiser-Rotulus des 15. Jahrhunderts = Festschrift Albi Rosenthal*, hg. von Rudolf Elvers, Tutzing, Hans Schneider, 1984, 67–80, itt: 68–69). Ludwig Rosenthal több saját katalógust is kiadott, amelyeknek azonban csak a töredéke maradt fenn. Edith Rosenthal (Ludwig Rosenthal's Antiquariaat, BM Leidschendam, Hollandia) szíves közlése alapján (2012. 07. 05.) a müncheni boltot a nemzetiszocialisták 1937-ben bezárták, az anyag legnagyobb része megsemmisült.

⁶³ RADEK 1994/2008, i. m. 19 és MICHAEL 2003, i. m. 427.

⁶⁴ RADEK 1994/2008, i. m. 19

⁶⁵ *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon* im Vereine mit mehreren Historikern herausgegeben von Prof. Dr. Ernst Heinrich Kneschke, Unveränderter Abdruck des im Verlage von Friedrich Voigt zu Leipzig 1859–1870 erschienenen Werkes, Bd. 3 (Eberhard – Graffen), Leipzig, Verlag Degener & Co., Inhaber Oswald Spohr, 1929, 134–135.

⁶⁶ Johann Baptist WITTING, *Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels = Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft „Adler”*, Neue Folge, Bd. 5 és 6, (1895), 162–264, 164–167.

von Erberget és Johann Adam von Erberget 1714-ben emelték az osztrák örökös tartományi bárók közé, megkapva ezzel a „zu Lusthal⁶⁷ und Osterburg⁶⁸” jelzót.⁶⁹ Az Erberg család a lustthali (Dol pri Ljubljani) birtokot 1688-ban vásárolta meg, és egészen 1882-ig volt a tulajdonukban.⁷⁰ A birtok eredeti központja az osterbergi kastély volt, amelyből a korábbi tulajdonosok, a Gallenberge⁷¹ 1540-ben költöztek ki, és a birtok központját Lustthalba helyezték át. Ettől fogva nevezték a birtokot „zu Lusthal und Osterberg”-nek.⁷² A család az idők folyamán több jelentős tudóst adott a világnak, és szoros kapcsolatot ápolt a jezsuitákkal.⁷³ Hogy az Erbergék közül kinek a tulajdonában lehetett berlini kéziratunk, további kutatásokat igényel, mivel az eddig vizsgált Erberg-kötetek kötésén pl. más címer⁷⁴ is felfedezhető, ill. a supralibrosokon bár alapján ugyanaz, de mégis eltéréseket mutató címer,⁷⁵

⁶⁷ Lusthal / Lusttal / Lustthal = Dol pri Ljubljani.

⁶⁸ Osterberg, Osterburg, Laibachtól keletre, Stari grad nad Sostrim. *Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv*, von Walter Brunner unter Mitarbeit von Božo Otorepec, Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Graz, Folge 44/45, 1995, 61–208, itt: 67, 128.

⁶⁹ *Adelslexikon*, Hauptbearbeiter Walter v. Hueck, Archivar des Deutschen Adelsarchivs e.V. Bd. 3. Dor – F. 1975, C. A. Starke Verlag, Limburg a. d. Lahn. Gegründet 1847 in Görlitz. *Genealogisches Handbuch des Adels*, herausgegeben vom Deutschen Adelsarchiv e.V.; bearbeitet unter Aufsicht des Ausschusses für adelsrechtliche Fragen der deutschen Adelsverbände. Bd. 61 der Gesamtreihe. 1975. C. A. Starke Verlag, Limburg a. d. Lahn, Inhaber Hans Kretschmer, 164. A címer (1714) pontos leírása uo.: 163–164.

⁷⁰ A Szlovén Köztársaság Archívumának igazgatója, Jože Dežman szíves közlése alapján (2012. 05. 18.)

⁷¹ A Gallenberge család- és birtoktörténetéhez lásd a rövid összefoglalót: BRUNNER, OTOREPEC 1995, i.m. 63–67.

⁷² A Szlovén Köztársaság Archívumának igazgatója, Jože Dežman szíves közlése alapján (2012. 05. 18.).

⁷³ Pl. Anton Erber (* 1659 Lusthali kastély, † 1746), jezsuita, filozófiát és teológiát oktatott Grazban és Bécsben (*Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 6, 1877, 185). Inocenc Erberg, S. J. (* 1694 Laibach – † 1766 Paraguaj) misszionárus, Paraguaj térképét is elkészítette, Bernhard Ferdinard Erberg, S. J. (* 1718 Laibach – † 1773 Krems an der Donau).

⁷⁴ A Bautzeni Múzeum (Museum Bautzen) könyvtárában 66 kötetből álló Erberg-gyűjteményt tartanak számon. Egyenlőre nem ismert, hogy a korábban az Erbergék tulajdonában levő kötetek miként kerültek a múzeum könyvtárának tulajdonába. Mindenesetre néhány itt található könyv kötésén pl. Krajna címere látható. Itt szeretnék köszönetet mondani Dr. Jürgen Vollbrechtnek, a Bautzeni Múzeum igazgatójának az Erberg-könyvgyűjteménnyel kapcsolatos információkért, eszmecegeréért, a rendelkezéseimre bocsátott anyagokért.

⁷⁵ Pl. a bautzeni Junio-köteten (könyvtári jelzet: R 2092, Stephano Bruto JUNIO, Vindiciae Contra Tyrannos, Sive, De Principiis In Popvlvm, Popvliqve In Principem, legitima potestate, Frankfurt am Main, Lazarus Zetzneri, 1608) a címerben három részből álló torony (vár?) látható.

ill. címer körüli díszítés⁷⁶ és más-más jelmondat,⁷⁷ esetleg rövidítés⁷⁸ található. A kutatást nehezíti, hogy eddigi ismereteink szerint a lustthali kastélykönyvtár kb. 7000⁷⁹ (!) kötete a történelem viharai és a család kihalása után szétszóródott a világban. Annyi bizonyos, hogy az Erberg-könyvtár köteteinek egy része a Krajnai Tartományi Múzeumba (Dezelní muzej za Kranjsko), majd innét a Szlovén Nemzeti Múzeum Könyvtárába⁸⁰ (Narodni muzej Slovenije – Knjižnica) került, ill. található egy 66 kötetből álló Erberg-könyvgyűjtemény a Bautzeni Múzeum (Museum Bautzen) könyvtárában,⁸¹ ill. néhány kötet a csehországi Roudnicei Lobkowitz-Könyvtár (Roudnická Lobkoviczká Knihovna) tulajdonában is,⁸² és még manapság is felbukkan néhány kötet az Erbergék gyűjteményéből⁸³ az antikváriuskereskedésekben.⁸⁴ Fontos tudni azonban, hogy az eddig vizsgált, korábban az Erbergék tulajdonát képező könyvek mindegyikében megtalálható az a kör alakú, koronával ellátott possessorbélyegző „Erberg” felirattal, amely a berlini kódex 2^r és 3^r lapján is felfedezhető. Ismeretes, hogy a Német Nemzet Szent Római Birodalmában a bárói minőséget a heraldikában ötgyöngyös koronával, 1806-tól (a Birodalom felbomlásától) azonban hétgyöngyös koronával ábrázolták. Mivel az eddig vizsgált Erberg-kötetek supralibrosán található címerben egy ötgyöngyös korona, az említett possessorbélyegzőkben azonban egy hétgyöngyös ágas korona látható, feltételezhetjük, hogy az Erbergék kör alakú pos-

⁷⁶ Pl. a berlini kézirat kötésének supralibrosán a címert pálmaágak veszik körül, a gießeni kötet címére alatt egy pálmaág és egy lúdtoll látható.

⁷⁷ A ma a Gießeni Egyetemi Könyvtár (Universitätsbibliothek Gießen) tulajdonában található (könyvtári jelzet: Rara Kr5 255) 1730-as keltezésű Thomasius-kiadáson, amelynek könyvborítójában ugyancsak megtalálható az Erberg osztrák bárói nemzetség aranyozott címer supralibrosa, egy másik jelmondat olvasható: „Non est mortale quod opto” (Ovidius, *Metamorphosis* 2,56). Bernd BADER, *Mäzene, Künstler, Büchersammler, Exlibris der Universitätsbibliothek Gießen*, Gießen, Universitätsbibliothek Gießen, 2007, 212 alapján.

⁷⁸ Pl. a Bautzenben őrzött Boxhorn-köteten (könyvtári jelzet: R 2063, Marcus Zuerus BOXHORN, *Institutionum Politicarum Libri Duo*, Geervliet, Nicolaum Herculis & Abrahamum, 1657) a címer alatt a T. T. E. I. V. D. P. rövidítés található.

⁷⁹ *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland*, Bernhard Fabian (Hg.), Hildesheim, Olms Neue Medien, 2003. Digitalizált változat: <http://fabian.sub.uni-goettingen.de/?Nationalmuseum%28Ljubjana%29>

⁸⁰ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Prof. Dr. Nataša Golobnak (Ljubljana-i Egyetem) ill. Prof. Dr. Anja Dularnak (Szlovén Nemzeti Múzeum Könyvtára) az Erberg-kötetekkel kapcsolatos információért, a rendelkezésemre bocsátott anyagért.

⁸¹ Lásd a 74. lábjegyzetet.

⁸² FABIAN, i. m. <http://fabian.sub.uni-goettingen.de>

⁸³ Itt megemlítendőek az Erbergék által írt kötetek is.

⁸⁴ Legutóbb pl. Konrad Meuschel antikváriumában (Antiquariat Konrad Meuschel). A 2012. évi tavaszi katalógusban a 37. tétel alatt található kötet I.: Ignatius von LOYOLA, *Scintilla cordis ex Libello Exercitiorum Spiritualium*, (Hrsg. von Nicolaus Elffen SJ), Ed. 4a emendata, Köln, Heinrich Rommerskirchen, Bibliopolam unter Fetten Hennen, 1705, amely Innocenz von Erberg tulajdonosi bejegyzését és az Erberg-család possessorpecsétjét tartalmazza. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Konrad Meuschelnek a közölt információért (2012. 11. 07).

sessorbélyegzője talán egy könyvtárrendszerezés alkalmával 1806 után készülhetett.⁸⁵ Megjegyzendő, hogy a lustthali kastélyban Wolf/Wolfgang/Volbenk Danijel/Daniel Freiherr von Erberg (1713–1783) rendelkezett először könyv-, kézirat- és levéltári gyűjteménnyel,⁸⁶ és fia, a rendkívül művelt botanikus,⁸⁷ kultúrtörténész és a művészetek nagy pártolója, Jožef Kalasanc⁸⁸ Freiherr von Erberg⁸⁹ (*1771 Laibach – †1843 Lustthal) volt az, aki átvéve apja gyűjteményét, ugyancsak itt egy saját, széles skálájú és válogatott műgyűjteményt, műgyűjteményi múzeumot⁹⁰ hozott létre. Jožef Kalasanc báró egyébként császári kamarásként és titkos tanácsosként a bécsi udvarban is járatos volt, 1809–1814-ig pedig ő volt a nevelője Maria Ludovika megbízásából Ferdinánd osztrák főhercegnek, a későbbi I. Ferdinánd császárnak (1835–1848) (V. Ferdinánd néven magyar király, 1830/1835–1848), felesége, Josepha Chatarina Attems-Pezzenstein grófnő pedig a császári család lánygyermekének nevelőjeként tevékenykedett.⁹¹ Mindenesetre a Szlovén Köztársasági Levéltárban, ill. a Szlovén Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött Erberg-hagyaték vizsgálata sok mindenre választ adhat.

Visszatérve kódexleírásunkhoz (*Be*)/*Bel* a maga 186 lapjával a legterjedelmesebb a német nyelvű kéziratok között. Ez ugyanis a bibliatörténeten, a pápa-császár-krónikán és a magyar krónikafüggeléken kívül a Biblia könyveinek jegyzékét, fejezetmutatót (fol. 87^{tb}–104ra), egy alfabetikus személy-, hely- és tárgymutatót („Alphabetum super vetus et novum testamentum”) (fol. 107ra–140^{tb}), egy morálteológiai tárgymutatót (fol. 142ra–177^{tb}), valamint teológiai és egyházi bejegyzéseket (fol. 184^r–186^v) is tartalmaz.⁹² Michael a kézirat keletkezését az 1460 körüli időkre teszi, a nyelvezet alapján a bajor-osztrák térséget jelöli meg és lehetséges keletkezési helyként Stájer-

⁸⁵ Mindezt pontosíthatja a Szlovén Köztársaság Levéltárában őrzött Erberg-hagyaték vizsgálata.

⁸⁶ A Szlovén Köztársaság Levéltárának igazgatója, Jože Dežman szíves közlése alapján (2012. 05. 18.).

⁸⁷ Szlovénia első nagyobb botanikus kertjének megalapítása is az Erbergnek nevéhez fűződik, szintén Lustthalban, Janez Benjamin von Erberg tulajdonában (1716–1758), amely aztán Jožef Kalasanc von Erberg alatt élte virágkorát 1783 és 1843 között. Jože BAVCON, *Botanični vrt Univerze v Ljubljani – 200 let / University botanic gardens Ljubljana – 200 years*, Acta Biologica Slovenica, Vol. 53. 2010/1, 1.

⁸⁸ A Kalasanc név Kalazanci Szent Józsefre a piarista rend alapítójának nevére vezethető vissza.

⁸⁹ France KIDRIČ, *Erberg Jožef Kalasanc baron = Slovenski biografski leksikon*, 1925–1991, Elektronika izdaja, Ljubljana, SAZU, 2009 (<http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:0432/VIEW/>)

⁹⁰ Lásd a Franz Josef Hannibal Graf von Hohenwart-ról (1771–1844) írt cikkelyt (*Allgemeine Deutsche Biographie*, 12, 1880, 697–700).

⁹¹ *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon* im Vereine mit mehreren Historikern herausgegeben von Prof. Dr. Ernst Heinrich Kneschke, Unveränderter Abdruck des im Verlage von Friedrich Voigt zu Leipzig 1859–1870 erschienenen Werkes. Bd. 3, (Eberhard – Graffen), Leipzig, Verlag Degener & Co., Inhaber Oswald Spohr, 1929, 134–135, „Erberg Jožef Kalasanc baron [Erberg Joseph Kalasanc baron]” (*Slovenski Biografski Leksikon* – <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:0432/VIEW/>) – Petra Vide Ogrin (electronic ed.), Izidor Cankar, et al. (printed ed.) (in Slovene), *Slovenski biografski leksikon [Slovene Biographical Lexicon]*. <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:0432/VIEW/>. 2.

⁹² Lásd még MICHAEL 2003, i. m. 427.

országot, Karintiát vagy Krainát határozza meg, megrendelőként és tulajdonosként egy ferences konventet feltételez.⁹³

A kézirat 93 lapján fedezhető fel vízjel, amelyek beazonosítása még folyamatban van (90 egy körbe helyezett, egyéb mellékjel nélküli mérleget ábrázol, mindössze egy vízjel egy kétkontúros nyolcágú csillagon függő szintén körbe helyezett mérleget ábrázol, két vízjel pedig egy kétkontúros gótikus R betűt ábrázol).⁹⁴

Be számos pótlólagos bejegyzést tartalmaz németül vagy latinul, amelyek vizsgálata még nem zárult le teljesen.⁹⁵ Röviden összefoglalva az eddigi összehasonlítások alapján a következőket mondhatjuk. Az utólagos bejegyzések valószínűleg egy második kéztől származnak és egyaránt megfigyelhetők mind a mellékszövegben (kép- és medailonfeliratok esetében) mind a főszövegben. Crassus személyéhez a medaillonhoz kapcsolódóan például azt fűzték hozzá, hogy „der in gold erstikht” (magy. „aki aranyba fulladt”). A főszöveget tekintve a bibliatörténeti leírásokhoz hasonlóan a császárok uralkodásának és a pápák tevékenységének tárgyalásánál is találunk kiegészítő információkat. A bibliatörténeti részben például mindjárt a legelején egy megjegyzés napra pontosan megadja Ádám teremtésének időpontját (márc. 25.),⁹⁶ az első emberpár teremtésének leírása után pedig olvasható egy teológiai gondolatmenet arról is, miért teremtette Isten Lucifert és a többi gonosz szellemet, valamint az eredendő bűnről. Ugyancsak ebben a részben található egy latin betoldás is, amelyet Honorius Augustodunensis *Imago Mundi Liber III, 1. prima etas* egyik részével lehetett beazonosítani.⁹⁷ Az utólagosan bejegyzett információk esetében felvetődik a latin nyelven és anyanyelven (ném. volkssprachig) írott bejegyzett szövegek kapcsolatának kérdése, ill. a középkori historiográfia igazság iránti vágyának/igényének (ném. Wahrheitstreue) kérdésköre.

A budapesti kézirat (Bu2) ma Cod. germ. 53 jelzet alatt az Országos Széchényi Könyvtárban található. A kódexet korábban a Cod. 166 jelzet alatt a heiligenkreuzi apátság ciszterci kolostorban (Stift Heiligenkreuz) őrizték.⁹⁸ A kolostor barokk korból származó töredékes katalógusainak (P. Georg Strobl, † 1717, ill. P. Theophil

⁹³ Uo., 428.

⁹⁴ Kiegészítésként szeretném itt megjegyezni, hogy a Frankfurt am Main-i teljes kézirat, *Fr1* vízjele szintén egy körbe helyezett, egyéb mellékjel nélküli, háromszögletű serpenyővel ellátott mérleg, amelyet Weimann azonosított be a Piccard-gyűjteményben (WEIMANN 1980, i. m., 6. – Piccard Waage Bd. 5, Abt. 5, Nr. 310).

⁹⁵ Az első eredményeket lásd VIZKELETY 1988, i. m. 306–307.

⁹⁶ „Notandum Got der almechtig beschueff Adam in dem Monad des Merczii auf den tag als nu va^ellet vnser lieben frawen tag in der vasten vor gottes Christi gepurd funff tausent zwayhundert Jar mynner ains Jars vnd der darzu thut die Jar die man zelt von Christi gepurd do vindt er ain gancze Summe.”

⁹⁷ „Sathahel primus archangelus signaculum similitudinis Dei conditus plenus sapientia et perfectus decore in decliciis celestis paradisi non plenam horam mansit atque ob superbiam cum universis sibi consentaneis eternum exilium incidit.”

⁹⁸ 1969-ben ismerteti elsőként a budapesti kéziratot (Cod. Germ. 53): VIZKELETY 1969, i. m. 127–129.

Heimb, † 1773 munkái)⁹⁹ jelenleg nincsen nyoma.¹⁰⁰ A kódexünkkel kapcsolatos első nyom egy 1847-ből származó kolostori kéziratos katalógusban található, Adolf Reindl prior tollából („Codices der Bibliothek”), aki „Fr. Joannis de Utino Aquilejensis” alatt jegyzi a kéziratot.¹⁰¹ Wilhelm Wattenbach ausztriai utazása alkalmával szintén 1847-ben¹⁰² tekintette át éppen Reindl segítségével a heiligenkreuzi kéziratokat,¹⁰³ amelyek jegyzéke aztán 1851-ben jelenik meg nyomtatásban. Nála is szerepel a „166. Iohannis de Utino historia – 1458”.¹⁰⁴ Az 1861–1874 között a kolostor könyvtárosaként dolgozó, Bécsben oktató teológusprofesszor P. Wilhelm Anton Neumann¹⁰⁵ (1837–1919) már több oldalon keresztül ismerteti jegyzékében „Joannes de Utino” világkrónikájának („Chronik der Welt bis 1458”) tartalmát.¹⁰⁶ A *Magyar Könyvszemle* 1883-ban számol be Csontos János ausztriai és németországi „magyarországi vonatkozású középkori kéziratok és Corvin-codexek felderítésére” tett kutatásaival kapcsolatban a Heiligenkreuzban található „Joannis de Utino Chronikájáról.”¹⁰⁷ Benedict Gsell¹⁰⁸ 1891-es és Dagobert Frey¹⁰⁹ 1926-os összeírásában is ott találjuk

⁹⁹ Benedict GSELL, *Verzeichniss der Handschriften in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz = Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte*, Bd. 1 (Xenia Bernardina 2,1), Wien, 1891, 115–272, itt 122. Gsell látta még P. Theophil Heimb közel 4000 könyvet tartalmazó összesítését.

¹⁰⁰ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Páter Prof. Dr. Alkuin Schachenmayr-nek, az apátság levéltárosának és Páter Roman Nägele-nek, a kéziratgyűjtemény kezelőjének, valamint Katharina Kaskanak, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung munkatársának a kutatás során nyújtott segítségért. Katharina Kaskanak ehelyütt szeretnék külön köszönetet mondani a digitalizált anyagért (katalógusok, levelezések) és az eszmecseréért.

¹⁰¹ P. Adolf REINDL, *Codices der Bibliothek*. A krónikával kapcsolatos bejegyzés előtti áttekintést 1847. november 25-ével dátumozták. Stift Heiligenkreuz levéltári anyag (7. rubrika, 4. fasc., 13/G45. sz.) alapján.

¹⁰² Wilhelm WATTENBACH, *IX. Reise nach Österreich in den Jahren 1847, 1848, 1849*, Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters, 10. Bd., 4. Heft, 1851, Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 1851, 434.

¹⁰³ 1847. dec. 13–23 között. WATTENBACH 1851, i. m. 434.

¹⁰⁴ WATTENBACH 1851, i. m. 596.

¹⁰⁵ Neumann életrajzához lásd *Biographia Cisterciensis (Cistercian Biography)*, 2011. 02. 06-i verzió: http://www.zisterzienserlexikon.de/wiki/Neumann,_Wilhelm

¹⁰⁶ P. Wilhelm NEUMANN, *Verzeichnis der Heiligenkreuzer Codices 1–240* (levéltár: 7. rubrika, 4. fasc. 13/G48 sz.).

¹⁰⁷ ANONYM, *Hazai és külföldi bűvárlatok = Magyar Könyvszemle*, 1883, 1–4. füzet, 209–215, itt: 209–210.

¹⁰⁸ Benedict GSELL, *Verzeichniss der Handschriften in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz = Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte*, Bd. 1 (Xenia Bernardina 2,1), Wien 1891, 115–272, itt: 162.

¹⁰⁹ *Österreichische Kunsttopographie, Die Denkmale des Stiftes Heiligenkreuz*, Bearbeitet von Dr. Dagobert Frey unter Mitarbeit von Dr. Karl Grossmann, Bd. 19, 278 Abbildungen und 2 Tafeln, Wien, Augsburg, Dr. Benno Filser Verlag G.M.B.H., hg. vom Kunsthistorischen Institut des Bundesdenkmalamtes, Bd. 19, Wien, Krystall-Verlag Gesellschaft. M.B.H., 1926, 264.

krónikánkat. A kódex értékesítésével kapcsolatban rövid levelezés,¹¹⁰ valamint p. Severin Grill könyvtári naplója¹¹¹ maradt fenn. Ezek szerint már 1931-ben és 1933-ban is folytak tárgyalások a világkrónika Magyar Nemzeti Múzeumnak történő eladásáról. Végül – Grill könyvtári naplója szerint – 1935. január 21-én Faragó József könyvkereskedő vette meg a kéziratot. A kódex eladásáról Werner Richter, az apátság custosa is megemlékezik könyvében: Szintén 1935. január 21-én a kódex Poppelbaum német kereskedőhöz került.¹¹² Werner Richter ezt az információt több mint 30 évvel ezelőtt, az akkori apátsági levéltáros Prof. P. Hermann Watzl († 1986) szóbeli beszámolója alapján rögzítette.¹¹³ Mindenesetre az Országos Széchényi Könyvtár a kódexhez csere útján jutott Faragó József antikvárius közreműködésével 1935-ben.¹¹⁴

A kódex egy kemény papírtáblás fehér bőrkötésben maradt fenn,¹¹⁵ amelynek elő- és háttáblája azonos díszítésű. Kétféle görgetővel nyerték a két keretet, a külső keretben 20 mm széles stilizált növénydíszes görgető fut körbe, a második keretben 12 mm széles palmettás-gránátalmás görgető látható. Mindkettő vaknyomásos. A gerincen hét szimpla borda van, a bordák mentén egyszerű díszítés. 18. századi márványozott, többszínű előzők papírokat használtak. Mérete: 426 × 308 × 27 mm. Valószínűleg egy bécsi könyvkötőműhelyben készült a 18. század utolsó negyedében a kornak megfelelő egyszerű rokokó stílusban.

A turócszentmártoni (ma Martin) kéziratnál¹¹⁶ (*Ma*) az 1. rektón történt bejegyzés („Loci Capucinatorum Posonij 1740”) arról tanúskodik, hogy a kézirat ekkor még a pozsonyi kapucinusok tulajdonában volt. A turócszentmártoni kézirat tulajdonképpen már 1864-ben felbukkant, amikor is Szaszinek Viktor egyháztörténész egy levélben

¹¹⁰ „Die Handschriften der Bibliothek zu Heiligenkreuz (Korrespondenz) ca. 1920– ca. 1940”. (Levéltár: 7. rubrika, 4. fasc. 13/G30. sz.)

¹¹¹ „Bibliotheksjournal”, p. Severin Grill (levéltár: 7. rubrika, 4. fasc. 13/G16. sz. Bejegyzések a kódexszel kapcsolatban: 1935. január 15., január 17., január 21.)

¹¹² Werner RICHTER, *Historia Sanctae Crucis. Beiträge zur Geschichte von Heiligenkreuz im Wienerwald 1133–2008*, Heiligenkreuz, Be&Be-Verlag, 2011, 123.

¹¹³ Werner Richter szíves közlése alapján (2012. 10. 23.)

¹¹⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár 1935. évi „Végleges napló” (1935/49) alapján. Az információért köszönettel tartozom Kertész Balázsnak (OSZK, Kézirattár).

¹¹⁵ A lefejtett kötést ma külön őrzik az OSZK Kézirattárában. A kötés leírásáért ezúton fejezem ki köszönetemet Rozsondai Marianne-nak.

¹¹⁶ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Magdaléna Brinckovának, a Szlovák Nemzeti Könyvtár Irodalmi és Művészeti Archívum igazgatójának a kutatáshoz szükséges engedélyek megadásáért, és az Archívum munkatársainak, különösen Miroslava Trnovskának a rendelkezésemre bocsátott anyagokért. Szlovákiában Eva Šefcová (Univerzita Komenského v Bratislave / Comenius Egyetem Pozsony, BTK, Világtörténeti Intézet) most készülő disszertációjának témáját képezi ez a kézirat „Nemecký rukopis svetovej kroniky Jána z Utino v Slovenskej národnej knižnici v Martine a jej miesto v neskorostredovekej kronikárskej spisbe” [A turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban őrzött Johannes de Utino „Világkrónika” német nyelvű kézirata és annak a későközépkori történetírásban betöltött helye] címmel. A szlovák nyelvű anyagok feldolgozása újabb eredményeket hozhat. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Eva Šefcová-nak a tartalmas eszmecsereért.

számol be a krónika létezéséről a régész és művészettörténész Rómer Flórisnak.¹¹⁷ A levélre – az eddigi kutatások alapján – nem következett intézkedés. A kódex ezt követően hosszú ideig homályba veszett. Sopko keletkezési helyként a bajor-osztrák térséget jelöli meg. Juraj Šedivý paleográfiai jellemzők alapján teszi *Ma* keletkezését a 15. század második felére.¹¹⁸ A dél-morvaországi hodonini műhelyben végzett restaurációs munkálatok során Ladislav Kolařík vezetésével a krónika 1965-ben új bőrkötést kapott.¹¹⁹ A kódex bekötésekor az eredeti lapokat fent és lent is rövidebbre vágták¹²⁰, így az írás első, ill. utolsó sora/sorai néhol egyáltalán nem, valahol pedig csak részben olvasható(k)/kibetűzhető(k). Az újonnan feltárt vízjelek – mint félkerékből kinövő természetes szarvas,¹²¹ „I E” kétkontúros nagybetűk, egymást keresztező két nyíl,¹²² kutya, koronás címerpajzsban egy stilizált liliom – vizsgálata újabb eredményeket hozhat.¹²³

A Frankfurt am Mainban őrzött teljes kéziratot (*FrI*) Birgitt Weimann írta le részletesen. *FrI* disznóbőrkötése, ill. különösen az azon található egyesbélyegzők lenyomatainak egy része Weimann vizsgálatai alapján valószínűleg Konrad Forster¹²⁴ vagy utódainak műhelyébe, a nürnbergi domonkos kolostorba vezetnek.¹²⁵ A kézirat lapjain található vízjel, amely egy mérleget ábrázol, Piccardnál az V 310-es mérleg-

¹¹⁷ Szaszinek levelét Rómer Flóris hagyatékából Kerny Terézia tette közzé, KERNY Terézia, *Johannes de Utino világhronikájának egy ismeretlen változata = Pavilon*, 4(1990), 2.

¹¹⁸ *Johannes de Utino – Weltchronik / Ján z Udine ... 2008/2010*, i. m. a „Palaeographic analysis” részben.

¹¹⁹ SOPKO 1986, i. m. 142. Egyelőre sajnos nincsen információnk arról, hogy az 1965. évi restaurálás előtt a krónika milyen kötéssel rendelkezett (a Matica Slovenská információi szerint a restaurálásról nem maradtak fenn dokumentumok).

¹²⁰ SOPKO 1986, i. m. 142.

¹²¹ A Pálffyék címerében is megtalálható, a Pálffy-család tulajdonlása is felmerül (Cseszte, Vöröskő). Lásd: Michaela KUJOVICOVÁ, *Šlachtická knižnica Pálfovcov na Hrade Cerveny Kamen – A Pálffyak vöröskői nemesi könyvtára = Pálfovci v novoveku, Vzostup významného uhorského šlachtického rodu*, Anna Fundárková, Géza Pálffy (ed.), Zborník z vedeckej konferencie, Bratislava 20. mája 2003, Bratislava, Budapest, Academic Electronic Press, 2003, 105–117; Eva FRIMMOVÁ, *Fuggerovsko-Pálfovská knižnica v kultúrno-histórickych súvislostiach – A Fugger-Pálffy könyvtár kultúrtörténeti jelentősége = Pálfovci v novoveku, Vzostup významného uhorského šlachtického rodu*, Anna Fundárková, Géza Pálffy (ed.), Zborník z vedeckej konferencie, Bratislava 20. mája 2003, Bratislava, Budapest, Academic Electronic Press, 2003, 118–129.

¹²² Sopko is megemlíti az egymást keresztező két nyilat, azonban ebből is több fajta fedezhető fel.

¹²³ Itt megjegyzendő, hogy a Sopkonál (SOPKO 1986, Kódexy, i. m. 142) leírt korona vízjel a kéziratban nem verifikálható.

¹²⁴ Lásd ehhez Bock vizsgálatait: Dr. Friedrich BOCK, Direktor der Stadtbibliothek zu Nürnberg, *Die Einbände des Dominikaners Konrad Forster in Nürnberg*, Mit 57 Abbildungen auf 5 Tafeln, Jahrbuch der Einbandkunst, hg. von Hans Loubier und Erhard Klette, zweiter Jahrgang, 1928, Leipzig, Verlag für Einbandkunst, 1928, 14–32., a 14. oldalon azonban már ez a cím áll: *Die Einbände des Nürnberer Dominikaners Konrad Forster, Von Friedrich Bock*, Nürnberg, mit 57 Abbildungen auf 5 Tafeln.

¹²⁵ WEIMANN 1980, i. m. 6–7.

vízjellel azonosítható, amely szintén Nürnbergbe és az 1458-as esztendőbe vezet.¹²⁶ Ernst Erich Metzner szintén Nürnberget feltételezi *Fr1* keletkezési helyének.¹²⁷ *Fr1* képi anyaga a leggazdagabb a többi kézirathoz képest.¹²⁸

A **Frankfurt am Mainban őrzött töredékes kézirat** (*Fr2*) mindössze három pergamenlappól áll, amelyeknek mindegyikét könyvborítóként¹²⁹ használták, melynek következtében több helyen megsérültek, így a szöveg néhány helyen csak nehezen olvasható, beazonosítható. A töredékes kézirat korábban a Frankfurt am Main-i Linel-gyűjteményben¹³⁰ (Linel-Sammlung) az Albert Linel-gyűjtemény¹³¹ (Albert-Linel-Sammlung) állományát képezte. Az Alkalmazott Művészetek Múzeumának Könyvművészeti és Grafikai Osztálya (Abteilung Buchkunst und Graphik des Museums für Angewandte Kunst) ma mindkét Linel-gyűjtemény, Michael (1830–1892) és Albert Linel (1833–1916) gyűjteményének őrzője.¹³² A Linel-gyűjtemény többek között könyv- és grafikai gyűjteményt foglal magában, amelyben emlékkönyveken kívül illusztrált későközépkori kéziratok, korai, részben illusztrált nyomtatványok és könyvborítók találhatók.

Kitekintés

Az újonnan azonosított kéziratok, azok egymáshoz való – képi és szöveges – viszonyának beható vizsgálata (rotulus vs. codex), a szövegtörténet összeállítása, valamint a latin nyelvű szöveg német és francia nyelvre fordítása számos új kutatási lehetőséget kínál és hozzájárulhat a Johannes de Utinoval, ill. folytatójával kapcsolatos krónikacsoport kontextualizálásához a közép-európai kulturális térségben keletkezett történetírói művek között.¹³³

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Ernst Erich METZNER, *Die deutschsprachige chronikalische Geschichtsdichtung im Rahmen der europäischen Entwicklung = Europäisches Spätmittelalter, Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*, hg. von Willi Erzgräber, Bd. 8, Wiesbaden, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1978, 623–643, itt: 638–639.

¹²⁸ Lásd ehhez részletesebben az *Ars Hungarica*-ban 2013-ban megjelenő tanulmányomat.

¹²⁹ GOTTSCHING 1937, *Kataloguscédula*, 1. lap.

¹³⁰ GOTTSCHING 1937, *Kataloguscédula*, 1. lap.

¹³¹ Itt szeretném megköszönni a „Buchkunst und Graphik des Museums für Angewandte Kunst” kurátorának, Dr. Eva Linhartnak szíves közlését és minden a kézirattal kapcsolatos segítségét.

¹³² FABIAN, i.m. http://134.76.163.162/fabian?Museum_Fuer_Kunsthandwerk

¹³³ Lásd még ehhez a kérdéskörhöz Petrus Pictaviensis, Petrus Comestor, Paulinus Minorita és Heinrich von München műveit. OTT 1983, i. m. 785; OTT 2004, i. m. 801–803; VIZKELETY 1985A, i. m. 203–204; VIZKELETY 1988, i. m. 300–302; VESZPRÉMY 1997, i. m. 231–236; KORNRUMPF 1988, i. m. 507–508; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484.

TÜNDE RADEK

Zu den Handschriften der „Weltchronik“ von Johannes de Utino (14–15. Jahrhundert) und zur Provenienz der deutschsprachigen Handschriften

Der Aufsatz von Tünde RADEK ist als eine Fortsetzung der in der vorliegenden Zeitschrift (dt. „Ungarische Bücherschau“) im 19. und 20. Jahrhundert erschienenen Beiträge (1883 János CSONTOSI, 1895 János KARÁCSONYI, 1909 I. Adolf ZSÁK, 1985 András VIZKELETY) gedacht.

Die mit dem Namen von Johannes de Utino verbundene „Weltchronik“ dürfte sich in ihrer Zeit großer Beliebtheit erfreut haben. Davon zeugen die bis heute bekannt gewordenen zumeist bebilderten Handschriften: acht lateinische Rotuli, 15 lateinische Codices, fünf deutschsprachige Codices (davon ein Fragment) und zwei französische Codices. Die deutschsprachigen und französischen Übersetzungen der „Weltchronik“ von Johannes de Utino entstanden in der Mitte des 15. Jahrhunderts. Während über die Übersetzer der deutschsprachigen Handschriften keine Informationen vorhanden sind, können die bisher bekanntesten zwei französischen Übersetzungen mit dem Autor, Übersetzer, Skriptor und Illuminator, Jean Miélot († 1472) verbunden werden, der auch als Chorherr des Kapitels (1453–1472) in Lille tätig war und der im Dienste des Mäzens und Bibliophilen Philipp III., des Guten (*1396 – †1467), des Gründers des Ordens des Goldenen Vlieses stand. Die Untersuchung des neu entdeckten am frühesten datierten Rotulus (1338) kann die viel diskutierte Autorfrage in Bezug auf die Zuordnung der einzelnen Teile der „Weltchronik“ (Bibelgeschichte; Papst-Kaiser-Liste bzw. Papst-Kaiser-Chronik; als zusätzlicher Teil: Chronik über die ungarischen Könige) wahrscheinlich entscheiden. Ebenfalls neue Perspektiven für die Johannes de Utino-Forschung eröffnen die neu entdeckten französischen Übersetzungen.

Von den deutschsprachigen Handschriften ((**Be**)/**Be1** = Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 947, **Bu2** = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár / Széchényi-Nationalbibliothek, Cod. Germ. 53, **Ma** = Martin (Turócszentmárton/(Turz-)Sankt Martin), Slovenská Národná Knižnica, Literatur- und Kunstarchiv der Slowakischen Nationalbibliothek, J 324, **Fr1** = Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, Cod. germ. 12, **Fr2** = Frankfurt am Main, Museum für Angewandte Kunst (früher: Museum für Kunsthandwerk), LM 219.220.221) haben (**Be**)/**Be1**, **Bu2** und **Ma** außer der Bibelgeschichte und der Papst-Kaiser-Chronik auch eine Ungarnchronik zum Inhalt. Der vorliegende Beitrag berichtet auch über die neuesten Forschungsergebnisse hinsichtlich der Provenienz der deutschsprachigen Handschriften.

ZSOLDOS ENDRE

Temesvári Pelbárt csillagászati tudománya*

Bevezetés

Sajnálatosan kevés forrásunk van a középkori csillagászat magyarországi történetének tanulmányozásához. Néhány, főleg a naptárszámítással kapcsolatos tankönyv maradt csak fent,¹ ezért olyan írásokat is célszerű alaposabban megismerni, melyek eredetileg más célból készültek. Ilyen volt a Pécsi Egyetemi Beszédék,² melyek közül néhány meglepően sok csillagászati utalást tartalmaz. Ezekből következtetni tudunk a csillagászati ismeretek mennyiségére és minőségére.³ Krónikásaink időnként megemlégték egy-egy király csillagászati (valószínűleg inkább asztrológiai) érdeklődését, mint pl. Küküllei János Nagy Lajosról: „a hadi-dicsőségen kívül jeleskedett a tudományokban is: szenvedélyesen művelte a csillagászatot.”⁴

Mátyás idejéből már több ismeretünk van. A Corvinák között több csillagászati tartalmút találunk,⁵ és az is köztudott, hogy Magyarországon dolgozott egy ideig Regiomontanus, és a lengyel asztrológus, Marcin Bylica z Olkusza is Mátyás alkalmazásában állt.⁶ Sokkal kevésbé ismert az a tény, hogy az obszerváns ferences

* Köszönettel tartozom Kertész Balázsnak, Madas Editnek, Farkas Gábornak, Gazda Istvánnak Hajba Máriának és Szeidl Bélának a cikk elkészítésében nyújtott segítségükért. A kutatást az OTKA nem támogatta.

¹ MÉSZÁROS István, *Középkori hazai iskoláskönyvek = Magyar Könyvszemle*, 102(1986), 113–134; MÉSZÁROS István, *Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből = Magyar Könyvszemle*, 77(1961), 371–398; MÉSZÁROS István, *A XII. századi esztergomi diákjegyzet*, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1973, (Pedagógiai Múzeum, 2.); MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai K., 1972.

² *Sermones Compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*, szerk. Petrovich Ede, Timkovics Pál, Bp., Argumentum, 1993, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova XIV).

³ ZSOLDOS Endre, *A „Pécsi Egyetemi Beszédék” csillagászati tartalmáról = Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 293–311.

⁴ KÜKÜLLEI János, *Lajos király krónikája*, ford., utószó és jegyz. Kristó Gyula, Bp., Osiris, 2000, 34.

⁵ A csillagászati Corvinákról I. BARLAI, Katalin, BORONKAI, Ágnes, *Astronomical Codices in the Corviniana Library = Memoria della Società Astronomica Italiana*, 65(1994), 533–546.

⁶ ZINNER Ernő [Ernst ZINNER], *Regiomontanus Magyarországon = Matematikai és természettudományi értesítő*, 55(1937), 280–288; SCHMEIDLER, F., *Johannes Regiomontanus = Vistas in Astronomy*, 21(1977), 315–324; HAYTON, Darin, *Martin Bylica at the Court of Matthias Corvinus, Astrology and Politics in Renaissance Hungary = Centaurus* 49(2007), 185–198; HAYTON, Darin, *Expertise Ex Stellis, Comets, Horoscopes, and Politics in Renaissance Hungary = Osiris* 25(2010), 27–46.

szerzetes, Temesvári Pelbárt⁷ munkássága is alkalmas a korabeli csillagászati ismeretek minőségének és mennyiségének vizsgálatára. A Pécsi Egyetemi Beszédekhez hasonlóan csillagászati utalásokat Pelbárt művei is tartalmaznak. Mivel ez utóbbiak a magyar nyelvű kódexek gyakori forrásai voltak,⁸ esetleg ezek is szolgálhatnak eddig nem jegyzett példákkal különféle csillagászati elképzelések elterjedésére.

Noha első pillantásra furcsának tűnhet a Pécsi Egyetemi Beszédek példája ellenére is, hogy egy egyházi szöveg ilyen utalásokat tartalmazzon, Pelbárt maga megmondja, hogy miért lehetséges, sőt szükséges ez. A *Stellariumban* számba veszi, hogy Szűz Mária ismeri a hét szabad művészet mindegyikét, köztük a csillagászatot is:

Hetedszer: ismerte az asztronómiát, mivel a Szentírásban szó van a csillagokról és a csillagzatokról. Ezekről szóló tudomány az asztronómia, tehát szükséges a teológiához, következésképpen a Boldogságos Szűz tudta.⁹

Másrészt a bibliai teremtéstörténet kommentálása is megkövetelt bizonyos csillagászati ismereteket, mivel a második és negyedik napon került sor az ég és az égitestek megteremtésére, melyek tulajdonságait ilyenkor szokásos volt számba venni.

Pelbárt egyetemi tanulmányait Krakóban végezte.¹⁰ Ezek során csillagászatot és asztrológiát is tanult, a krakkói egyetemen e tárgyaknak külön tanszékük is volt.¹¹ A csillagászati tananyag, a 'corpus astronomicum'¹² (alternatív elnevezés 'scientia stellarum'¹³) legfontosabb részei Sacrobosco *Sphaerája*¹⁴ és az ismeretlen szerző

⁷ Temesvári Pelbárt életéről a legújabb összefoglalás KERTÉSZ Balázs, *Two Hungarian Friars Minor (Franciscan Observants) in the Late Middle Ages: Pelbart de Temesvár and Oswald de Lasko = Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*, ed. Péter E. Kovács, Kornél Szovák, Bp., Corvina, 2009, 60–78.

⁸ HORVÁTH Cyrill, *Pelbárt és codexeink = Budapesti Szemle*, 65(1891), 383–400, 66(1891), 21–43.

⁹ *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*, vál. V. Kovács Sándor, ford. Vásárhelyi Judit, Bp., Európa, 1982, 165.

¹⁰ *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis*. Tomus I (ab Anno 1400 ad Annum 1489), Cracoviae, 1887, 153: „Gewardus Ladislai de Themeschwar”. SZILÁDY Áron, *Temesvári Pelbárt élete és munkái*, Bp., 1880, 3: Fraknói Vilmosra hivatkozván ezt „Pelbartus Ladislai de Themeswar” alakban említi. Az eltérésre már korábban felhívta a figyelmet Kosztolnyik Zoltán Temesvári Pelbártól írott cikkében, I. KOSZTOLNYIK, Zoltán *Pelbartus of Temesvár: a Franciscan Preacher and Writer of the Late Middle Ages in Hungary = Vivarium*, 5(1967), 100–110.

¹¹ KNOLL, Paul W., *The Arts Faculty at the University of Cracow at the End of the Fifteenth Century = The Copernican Achievement*, ed. Robert, S. Westman, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1975, 137–156.

¹² PEDERSEN, Olaf, *The corpus astronomicum and the Traditions of Mediaeval Latin Astronomy = Astronomy of Copernicus and Its Background*, ed. Owen, Gingerich, Jerzy Dobrzycki, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Ossolineum, 1975, 57–96 (Colloquia Copernicana III).

¹³ WESTMAN, Robert S., *The Copernican Question. Prognostication, Skepticism, and Celestial Order*, Berkeley, University of California, 2011, 30, 34–41.

¹⁴ PEDERSEN, Olaf, *In Quest of Sacrobosco = Journal for the History of Astronomy*, 16(1985), 175–220.

által írt *Theorica Planetarum*¹⁵ volt. Ezeket Pelbárt is tanulta, és a későbbiekben hivatkozott is rájuk.

Pelbárt tudományos ismereteit eddig kevéssé vizsgálták. Az első monográfia szerzője, Szilády Áron véleménye szerint:

Pelbárt-ról el lehet mondani, hogy szent kötelességérzettel, korát jóval felülmúló fölvilágosodással, a tudomány és józan ész sok tekintetben ma is számot tevő fegyvereivel küzdött a babonás hit és szokások ellen.¹⁶

Szilády úgy vélte, Pelbárt kora tudományosságának szintjén állott, kellő tájékozottsága volt például a csillagászatban is, és az asztrológiát a hittel és a józan ésszel ellenkezőnek gondolta.¹⁷

Hasonlóan vélekedett Horváth Cyrill is. Hosszasan idézett egy beszédből, amelyben Pelbárt élesen elítélte az asztrológiát,¹⁸ egy másik helyen pedig „astrologia üldöző” Pelbártnak nevezte.¹⁹ A köztudatban ezek a megállapítások rögzültek, a későbbiekben vagy nem foglalkoztak külön Pelbárt ez irányú ismereteivel, vagy Horváthot idézték. Hoszták Borbála például éppen csak megemlítette, hogy a természettudományi ismeretek terén Pelbárt már igencsak elavult.²⁰ V. Kovács Sándor Horváth Cyrillt ismételve megjegyezte, hogy bár az asztrológia „kifejezetten eretnek és ördögi képzelgés”, de azért egyes esetekben például az időjárást meg lehet tudni a csillagokból.²¹

Pelbárt műveinek²² olvasása azt mutatja, hogy a fent említett vélemények részben

¹⁵ PEDERSEN 1975, i. m. (12. jegyzet) 76; PEDERSEN, Olaf, *The Decline and Fall of the Theorica Planetarum = Science and History*, Studies in Honor of Edward Rosen, ed. Erna Hilfstein, Pawel Czartoryski, Frank D. Grande, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978, 157–185 (Studia Copernicana XVI); PEDERSEN, Olaf, *The Origins of the „Theorica Planetarum” = Journal for the History of Astronomy*, Ossolineum, 12(1981), 113–123.

¹⁶ SZILÁDY 1880, i. m. 32.

¹⁷ SZILÁDY 1880, i. m. 33.

¹⁸ HORVÁTH Cyrill, *Temesvári Pelbárt és beszédei = Egyetemes Philologiai Közlöny*, Pótkötet 1(1889), 145–233. Az idézet a 165–166 oldalakon található.

¹⁹ HORVÁTH 1891, i. m. 382.

²⁰ HOSZTÁK Borbála Mária Kornélia, *Temesvári Pelbárt és irodalmi munkássága*, Debrecen, Lehotai Nyomda, é. n. [1942], 20.

²¹ V. KOVÁCS Sándor, *Temesvári Pelbárt egy korszakváltás határán = Temesvári Pelbárt válogatott írásai*, 1982, i. m. (9. jegyzet) 411–442.

²² A használt művek: *Stellarium Corone benedictae Marie virginis in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum*, Hagenaw, 1498 (OSZK Inc. 536 = RMK III/41, a továbbiakban *Stellarium*); *Sermones Pomerii fratris Pelbarti de Themeswar diui ordinis sancti Francisci de Sanctis incipiunt feliciter*; Hagenaw, 1499 (OSZK Inc. 1043 = RMK III/49, a továbbiakban *Pomerium*); *Secundus liber Rosarii Theologie aurei: ad Sententiarum secundum librum accommodatissimus*, Hagenaw, 1504 (RMK III/125, a továbbiakban *Rosarium*). Felhasználtam még az 1586. évi velencei kiadást is, *Aureum Sacrae Theologiae Rosarium*, Tomus Secundus, Venetiis, 1586, Ex officina Damiani Zenarij. A *Rosarium*nak négy kiadása jelent meg 1503 és 1590 között, BORSA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői = Magyar Könyvszemle*, 121(2005), 1–24.

helytállóak, részben túlzóan egyszerűsítőek. A beszédek és a *Rosarium* alapján azt látjuk, hogy Pelbárt csak az asztrológia egy részét ítéli el, a többinek ugyanolyan lelkes híve, mint maga Mátyás király és környezete.

A következőkben megvizsgálom Pelbárt csillagászati ismereteit, főleg a *Rosarium* egyes címszavaira alapozva, de kiegészítve azt néhány hasonló témát érintő beszéddel. Ahhoz azonban, hogy értékelni tudjuk, mennyire ismerte vagy sem kora csillagászatát, nem árt felidézni, mit is jelentett a csillagászat ebben az időben.

Középkori csillagászat

A világ szerkezetének leírása a természetfilozófusok feladata volt.²³ A világ felépítéséről vallott tanok Arisztotelész és Ptolemaiosz írásaiból lettek összetéve, a kereszténység dogmáinak megfelelően átalakítva (például a világ nem lehetett örökké létező). Két, egymástól élesen elkülönülő része volt.²⁴ A Hold alatti rész a négy elemből – föld, víz, levegő, tűz – állt, melyek folyamatosan átalakultak egymásba. A Hold fölötti részt az ötödik elem – éter – alkotta, mely változhatatlan és romolhatatlan volt. A világ gömbhéjából ('szférák')²⁵ épült fel, alul a négy elemé, majd az éteren belül a bolygóké, a csillagoké (firmamentum), az első mozgatóé, és esetleges más teológiai megfontolások alapján kigondolt egyéb szférák. Voltak természetesen eltérések egyes szerzők között a szférák számában és sorrendjében, és az is előfordult, hogy a hét bolygót – Hold, Merkúr, Vénusz, Nap, Mars, Jupiter és Szaturnusz²⁶ – egy szférába tartozónak tekintették.

A csillagászok alapvető feladata a „jelenségek megőrzése” volt,²⁷ mint ahogy egy kolozsvári Kopernikusz-kötet olvasója bele is írta a könyvbe: „Finis astronomiae est salvare φαινόμενα et motus planetarum.”²⁸ Az Arisztotelész által megkövetelt földközéppontú koncentrikus szférák azonban nem őrizték meg a jelenségeket, amit pl. az évszakok eltérő hossza világosan mutatott. Ptolemaiosz óta ezt a problémát excentrikus szférákkal (azaz a középpont a Föld középpontján kívül volt) próbálták

²³ GRANT, Edward, *Cosmology = Science in the Middle Ages*, ed. David C. Lindberg, Chicago, University of Chicago Press, 1978, 265–302: „For although astronomy established some of the boundary conditions of medieval cosmology, the latter was not fashioned and shaped by technical astronomers but was the work of natural philosophers, or physicists, in the Aristotelian sense of the term. Aristotelians, not Ptolemaists, shaped the medieval world view...”; l. még GRANT, Edward, *A History of Natural Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

²⁴ Részletes leírását l. például GRANT, Edward, *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 54–69.

²⁵ A gömbhéj és szféra elnevezésekről l. ZSOLDOS 2010, i. m. (3. jegyzet) 295, 14. lábjegezet.

²⁶ A Napot is bolygónak tekintették, mely a Föld körül kering.

²⁷ Bár sok helyen vitatható, l. DUHEM, Pierre, *A jelenségek megőrzése*, Bp., Kairosz, 2005.

²⁸ FARKAS, Gábor F., ZSOLDOS, E., *Copernicus in the Carpathian Basin = Beiträge zur Astronomiegeschichte*, Band 11, Hrsg. W. R. Dick, H. W. Duerbeck, J. Hamel, Frankfurt a/M, Harri Deutsch, 2011, 9–24.

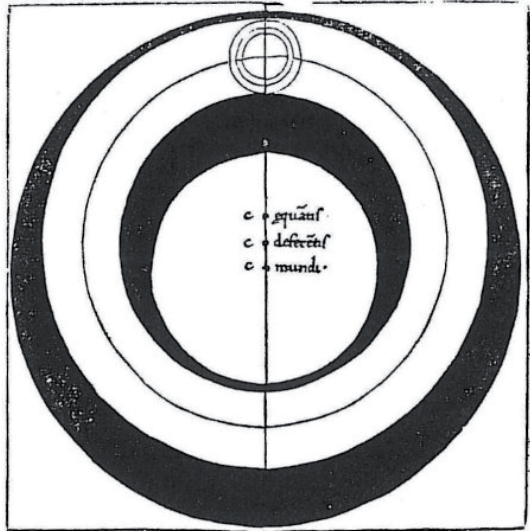

megoldani. A későbbiekben kialakítottak egy három-szférás megoldást,²⁹ amely már jobban visszaadta a jelenségeket (1. ábra). E modellben a Föld és egyben a világ középpontján kívül felvettek egy pontot, mely a deferensnek nevezett kör középpontja. A bolygó a deferensen mozgott egy kicsi, epiciklusnak nevezett körön. Ezen kívül Ptolemaiosz feltételezte egy harmadik pont, az ekváns létezését, melyből nézve a bolygók mozgása egyenletesnek látszott.

A csillagászathoz tartozott még az ég leírása. Az égre virtuális köröket képzeltek: egyenlítő, térítők, sarkkörök, meridián, horizont – ezeket mind használjuk ma is. Ide tartozónak gondolták a Tejutat is. A csillagképek felsorolása is a csillagászat témakörébe tartozott, csakúgy, mint kelésük és nyugvásuk leírása.

Kevésbé értékelt tény, hogy az asztrológia is szorosan kapcsolódott a csillagászathoz. Ez nem véletlen, a pontosabb jóslatokhoz pontosabb pozíciók kellettek, ezt pedig a csillagászok által készített táblázatokból nyerték az asztrológusok.

Az asztrológia természetesen komoly problémákat vetett fel: ha megjósolható egy ember életének alakulása a csillagok állása alapján, mi lesz a szabad akarat? Valójában ez a kérdés sem veszélyeztette az asztrológiát. Feltételezték, hogy a csillagok hatása csak hajlamossá tesz, nem kényszerít. Ugyanakkor az asztrológia nem csak a horoszkópokat tartalmazta, létezett egy „természetes” asztrológia is, mint például az időjárás jóslása, orvosi asztrológia stb. Ezek elfogadása semmiféle nehézséget sem jelentett.³⁰

1. ábra: Georg Peurbach három-szféra modellje. A három centrum egymás után: világ (Föld), deferens, ekváns. A bolygó (ebben az esetben a Vénusz vagy a három külső bolygó) a fehér sávban található epicikluson mozog, míg az epiciklus középpontja a deferensen. Noha a deferens excentrikus, a teljes szféra középpontja már a Föld.

²⁹ GRANT, Edward, *Planets, Stars, & Orbs, The Medieval Cosmos, 1200–1687*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 279–281

³⁰ WEDEL, Theodore Otto, *The Mediaeval Attitude Toward Astrology Particularly in England*, New Haven–London, Yale University Press, 1920, 60–89 (Yale Studies in English LX). Újabban VON STUCKRAD, Kocku, *Interreligious Transfers in the Middle Ages: The Case of Astrology = Journal of Religion in Europe*, 1(2008), 34–59.

Mit írt Pelbárt a csillagásatról?

Pelbárt csillagászati ismereteiről elsősorban a *Rosarium*ból lehet tájékozódni, de a beszédekben is találunk további adatokat. A *Rosarium*ban ilyen célokra legmegfelelőbbek a 'Celum'³¹ és a 'Zodiacus' címszavak. Érdeemes először vázlatosan felsorolni, milyen témákat érintett az adott részben, majd utána összevetni az akkori csillagászati irodalommal. Így megtudhatjuk, hogy Pelbártnak milyen ismeretei voltak a korabeli csillagásatról.

A 'Celum' az égbolt definíciójával kezdődik, majd felsorolja egymás után a szférákat, szerinte kilenc volt. Tárgyalja, hogy ezek a szférák érintkezők ['contiguus'] vagy folytonosak ['continuus'], és Arisztotelészre hivatkozva az érintkezést fogadja el. Kifejti, hogy az ég nem a Hold alatti négy elemből áll, és hogy gömb alakú. Ez teológiai kérdéseket vet föl, amelyekkel Pelbárt a következő paragrafusokban foglalkozik. Visszatérvén a csillagásathoz Pelbárt leírja az ég mozgását és megemlíti az égi köröket.

A 'Celum' következő két része az empyreumról és a kristályégről szól, ezeknek csillagászati jelentősége nincs. Annál érdekesebb viszont a negyedik, az utolsó rész 'A csillagok és bolygók egéről'. Rögtön szembetűnő, hogy a szokásos vélekedésekkel ellentétben igenis van különbségtétel a csillag ['stella'] és bolygó ['planeta'] között, ami különösen figyelemreméltó egy nem csillagászati célokra szánt műben.

Először újra tisztázza, hogy az ég éterből van, és felteszi a kérdést, látható-e az ég ott, ahol nem látunk csillagot? Ezek után ismerteti a hét bolygót és a keringési idejüket. A precesszió³² értékét Alfraganus³³ alapján 100 év alatt 1°-nak veszi, ez még Hipparkhosztól származó adat.³⁴ Felsorolja a bolygók Földtől való távolságát, de ez saját véleménye szerint is eléggé bizonytalan, ő mindenesetre nem feltétlenül ragaszkodik az általa idézett adatokhoz. A következőkben a bolygók mozgását ismerteti, említve a deferentst és az epiciklust. Elmagyarázza, hogy egy bolygó mozgását mikor tekintjük direktnek, és mikor retrográdnak. Végül kitér arra a kérdésre is, hogy miért látható ritkábban a Merkúr és a Vénusz.

Pelbárt a bolygók után rátér a csillagok ismertetésére. Megszámlálhatatlannak tekinti őket, de közülük 1029 jelentősebb, ezek a hét bolygó és az 1022 állócsillag. Különböző tekintélyekre hivatkozva megadja relatív nagyságukat.

Ami ezek után következik, az asztrológia. Rögtön tisztázza, hogy a csillagok hatása csak hajlamot jelent az emberek testére, semmiképp sem a lélekre vagy a szabad

³¹ Itt és a továbbiakban is Pelbárt első kiadásainak írásmódját használom, tehát 'ae' helyett 'e'-t írok.

³² Precesszió: a Nap és a Hold forgatónyomatékának hatására a Föld forgástengelye elmozdul, ezért a csillagok látszó helyzete is változik az égen. L. MARIK Miklós, *A precesszió és a nutáció = Csillagászat*, szerk. Marik Miklós, Bp., Akadémiai K., 1989, 100–109.

³³ Alfraganus (al-Farghānī), 9. századi közép-ázsiai csillagász. DE YOUNG, Gregg, *Farghānī = Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Volume 1, ed. Thomas Hockey, Heidelberg, Springer, 2007, 357.

³⁴ SWERDLOW, Noel M., *Hipparchus's Determination of the Length of the Tropical Year and the Rate of Precession = Archive for History of Exact Sciences*, 21(1980), 291–309; PEDERSEN, Olaf, *A Survey of the Almagest*, New York–Dordrecht–Heidelberg–London, Springer, 2011, 239–249.

akaratra. A továbbiakban aztán részletesen jellemzi a bolygók tulajdonságait – természetesen most már asztrológiai értelemben. Például a Jupiter kedvező hatású, és mivel a Szaturnusz és a Mars között található, ezért azok rosszindulatát enyhítheti. A Hold tulajdonságainak említése után rátér a fedések leírására – ezek asztrológiai szempontból jelentősek. Részletesen leírja, hogy mikor és hogy történik egy fogyatkozás, akár a Holdé, akár a Napé.

A következő két paragrafusban orvosi asztrológiáról olvashatunk. Pelbárt leírja, hogy a Hold fázisának változása milyen hatással van az élőlényekre, és milyen időjárási esemény várható a színéből becslve.

A következő téma az egyes csillagok, csillagképek részletesebb ismertetése. A csillagok közül említi a Sarkcsillagot, a Szíriuszt. A csillagképek közül sorra kerül a Nagy Medve, az Orion, a Bika, illetve ennek része, a Fiastyúk. A Szíriusszal kapcsolatban ismerteti a kánikulai napokat ('dies caniculares'), és az orvosi asztrológia ehhez kapcsolódó utasításait. Kicsit logikátlanul ezután azt magyarázza el, hogy az esti és a hajnali csillag ugyanaz ('Esthajnalcsillag'), azaz a Vénusz.

Kényes témával folytatja: vajon a csillagok (és feltehetően ebben az esetben a bolygókat is a csillagok közé számította) hatásából mi következik az ember erkölcsére stb. Itt bebizonyítja, hogy a csillagok hatása nem befolyásolhatja az emberek szabad akaratát. A jól ismert ellenvetéseket hozza fel, például az azonos időben született, különböző sorsú emberek esetét, akár ikrek, akár nem.

Az üstökösökkel fejezi be Pelbárt a 'Celum' címszót. Az üstökösök hagyományos, arisztotelészi eredetét ismerteti, mely szerint összegyűlt gőzök a tűz szférája mellett, a levegő legfelső részében. Sugarait (csóvját) mindig arra az országra irányítja, amelyre a legnagyobb hatással van. Az üstökös maga azonban nem oka a bajnak, hanem csak jelzi annak közeledtét. Az üstökösök megjelenéséhez kapcsolt halálesetekkel kapcsolatban szkeptikus. Úgy véli, hogy egy üstökös megjelenése nem feltétlenül jelenti valamely jeles ember halálát, csak abban az esetben, ha Isten külön erre a célra teremtette, mint ahogy Damaszkuszi Szent János állította.

Pelbárt a 'Zodiacus' címszó alatt folytatja a csillagászat és asztrológia ismertetését. Az égi körök részletes leírása után hosszasan foglalkozik magával a Zodiákussal. Elmondja, hogy azért nevezik 'Állatöv'-nek, mert állatot ábrázoló csillagképet tartalmaz. Tizenkét részre van osztva, ezeket a tulajdonságaik alapján négy darab hármas csoportra tagolták (ezek a trigonok, de Pelbárt nem használja ezt az elnevezést). Felsorolja az állatövi csillagképeket, megindokolva, hogy miért kapták ezeket az elnevezéseket. Ezután ismerteti a házakat és mindazt, amit a 'Celum'-ban már egyszer elítélt – itt azonban ezt nem teszi. Befejezésül azt a kérdést vizsgálja, hogy Isten miért akarta, hogy a Nap és a bolygók pályája a Zodiákusban legyen.

Több beszédében is említi csillagászati ismereteket, néhányat a későbbiekben idézni is fogok.

Pelbárt csillagászata

Ezek után érdemes közelebről megnézni, Pelbárt mennyire követte a Krakkóban tanultakat, mire emlékezhetett. Eközben persze gondolni kell rá, hogy ez nem egy csillagászati mű, tehát nem várhatunk el annyi következetességet és pontosságot, mint például egy Sacrobosco-kommentár esetében tehetnénk.

Pelbárt többnyire jól emlékezett egyetemi tanulmányaira (vagy volt kéznél egy csillagászati mű). A világ szerkezetét – egy ideiglenes eltéréstől eltekintve (erről később) – és a mozgásokat pontosan írja le. A kérdésre, hogy „vajon az ég a négy elem természetéből van-e?” nemleges választ ad,³⁵ később pedig pontosítja is: „az égi szférák az ötödik elemből vannak, ami természete szerint különbözik a négy elemtől, mert finomabb természete van azoknál.”³⁶ Részletesen leírja a szférákat:

... így a bolygó deferense, melynek kerülete konvex és konkáv szférák között van, érintkezik azon szféra részével, amely körül mozog, és azzal, ami körülötte mozog, az epiciklus pedig, melynek középpontja és kerülete a deferens konkávitása és konvexitása között van, érintkezik a deferens részével, és a bolygó, melynek centruma és kerülete az epiciklus konkávitása és konvexitása között van, érintkező az epiciklussal.³⁷

A bolygók helyzetét a gömbhéjon belül így írja le:

... minden bolygónak van egy excentrikus deferens köre, azaz amelynek a középpontja a Föld centrumán kívül esik.³⁸ A Nap pedig saját mozgását közvetlenül írja le egy excentrikuson, mivel egy részén közelebb van a Földhöz, másik részén távolabb, mely [excentrikus] kör a firmamentum ellen törekszik. A többi bolygónak pedig epiciklusai vannak, melyek kicsi körök vagy szférák felfüggesztett helyzetben magán az excentrikuson [azaz a deferensen].³⁹

³⁵ *Rosarium*, i4v: „Respondetur secundum Scotorellum in ij di. xiiij. cum philosopho primo celi, quod non.” (Celum, §. 5).

³⁶ *Rosarium*, k1r: „...orbis celestis est quinte essentie elementum. Aliud a quattuor elementis secundum naturam, quia est subtilis nature pre istis” (Celum, §. 35).

³⁷ *Rosarium*, i4v: „...deferens planete cuius circumferentia est inter conuexum et concauum sphere est contiguus cum parte sphere ipsum ambiente et cum illa que ambitur ab ipso. Epiciclus etiam cuius centrum et circumferentia est inter conuexum et concauum deferentis est contiguus cum partibus deferentis. Ac planeta cuius centrum et circumferentia est inter conuexum et concauum epicicli est contiguus cum epiciclo.” (Celum, §. 3).

³⁸ Azaz nem a Föld középpontja körül kering.

³⁹ *Rosarium*, k1r: „...omnes planete habent deferentes circulos ecentricos quosdam id est qui habent centrum suum extra centrum terre. Sol enim motu suo immediate describit ecentricum quia in una parte est propinquior terre in alia remotior, qui circulus contra firmamentum nititur. Reliqui vero planete habent epiciclos, qui sunt parui circuli vel sphere superappendentes et positi in ipso ecentrico nec terram circumeunt.” (Celum, §. 40).

Az 1. ábrával való összehasonlítás azt mutatja, hogy Pelbárt leírása korrekt. A szférákkal azonban már bajba került. William Vorilongra⁴⁰ hivatkozva az alábbiakat írta ezekről:

Első és legalacsonyabban levő a levegőég. Második az éter. Harmadik az olümposzi ég. Negyedik a tűz. Ötödik a hét bolygó ege. Hatodik a firmamentum. Hetedik az égi vizek. Nyolcadik az empyreum, azaz az angyalok ege. Kilencedik a Szentháromság ege, ...⁴¹

Ez nem a szokásos kilenc szféra, mely a hét bolygóéból, a firmamentumból és az empyreumból áll. A szférák folytonos vagy érintkező természetét vizsgálva már Pelbárt is visszatért ehhez a rendszerhez, ugyanis nyilvánvalóan a bolygók gömbhéjairól beszél. Vorilongnál pedig ezeknek csak egy közös szférája van. Pelbárt kérdésére: „Vajon az égi szférák érintkezők-e [contiguus] vagy folytonosak [continuus]...” így Vorilong esetében a folytonos lenne a megfelelő válasz, míg Pelbárt maga az érintkezőt fogadta el.

Az érintkező szférákhoz kapcsolódik Pelbárt következő megjegyzése is:

Az se csodálatos, amikor pedig a távoli test valami által valamikor, annak hatására, maga mozog, ahogy nyilvánvaló, hogy a Hold okozza a tengerben a dagályt és apályt, amiből [következik] az égben a felsőbb szféra az alsót mozgásával magával ragadja, ahogy látjuk hogy a mozgató kerékekkel érintkező víz saját áramának ereje által elragadva mozgatja a kereket, és az a további érintkezőket stb.⁴²

Régóta feltételezték, hogy a Holdnak (és esetleg más égitesteknek) hatása van az árapályra.⁴³ Így például Kleomédész, 2. századi görög csillagász szerint a „[Hold] az Óceán apályának és dagályának egyedüli oka.”⁴⁴ A Pelbárt által leírt mechanizmus

⁴⁰ William Vorilong (1400 körül–1463?) ferences szerzetes. SARTON, George: *Introduction to the History of Science*, Volume III, Part II, Huntington, N. Y., Krieger Publ., 1975, 1843; PATAR, Benoît, *Guillaume de Vaurouillon = Dictionnaire des philosophes médiévaux*, Québec, Presses philosophiques, 2006, 409.

⁴¹ *Rosarium*, i4r: „Primum et infimum est aereum. Secundum ethereum. Tertium olympium celum. Quartum igneum. Quintum celum septem planetarum. Sextum firmamentum. Septimum celum aqueum. Octauum celum empyreum id est angelorum. Nonum celum trinitatis.” (Celum, §. 2).

⁴² *Rosarium*, i4v: „Nec mirum cum etiam corpus distans ab aliquo quandoque per suam influentiam mouet ipsum, sicut patet quod luna causat in mari fluxum et refluxum. Unde in celo sphaera superior mouet inferiorem motu raptus. Sicut videmus quod aqua contigua rote molendini rapiendo sui fluxus impetu mouet rotam, et illa ceteras rotas contiguas etc.” (Celum, §. 4).

⁴³ HOUSSEAU, J. C., *A csillagászat történelmi jellemvonásai*, Bp., K. M. Természettudományi Társulat, 1889, 481–485.

⁴⁴ *Cleomedes' Lectures on Astronomy*, transl. intr. and comm. Alan C. Bowen, Robert B. Todd, Berkeley, 2004, 133. Kleomédészről BOWEN, Alan, C.: *Cleomedes = Biographical Encyclopedia of Astronomers*, University of California Press, 2007, (33. jegyzet) 240. Ugyanezt említi Dante is a *Vita a vízről és a földről* című értekezésében, DANTE ALIGHIERI *Összes művei*, Bp., Magyar Helikon, 1965, 533: „A víz, úgy látszik, leginkább a hold mozgását követi, ahogy ez kitűnik a tenger apályából és dagályából.” (ford. Mezey László és Szedő Dénes).

Alpetragiushoz kapcsolható,⁴⁵ erről (Alpetragius neve említése nélkül) feltehetően a többször is idézett Richard of Middleton művében olvasható.⁴⁶

Az éggel kapcsolatban még felteszi azt a kérdést, hogy az lelkes-e vagy sem. Felsorolja azokat, akik szerint igen (pl. Arisztotelész, Rabbi Moses Maimonides), de ezeket cáfolja, miközben az 1277. évi párizsi elítélő határozatra is hivatkozik.⁴⁷

Ezenkívül a párizsi cikkely szerint kiközösítés büntetése alatti tévedés azt állítani, hogy az ég lelkes.⁴⁸

Igen érdekes, amit a Holddal kapcsolatban a csillagokról (és bolygókról) ír. Elvetvén azokat a nézeteket, melyek vizes természetűnek gondolták a Holdat, Pelbárt úgy véli:

jobbnak látszik azt mondani, hogy amint a Kommentátor a *De substantia orbis*-ban mondja, a csillag gömb-héjának sűrűbb része...⁴⁹

A Pécsi Egyetemi Beszédek kapcsán már felmerült e definíció eredetének kérdése.⁵⁰ Általában Arisztotelésznek tulajdonították,⁵¹ de például egy gyakran használt florilegium már a Kommentátornak, azaz Averroesnek.⁵² Azonban vagy a *De Caelo*

⁴⁵ AL-BITRŪJĪ, *De motibus celorum*, ed. Francis J. Carmody, Berkeley, 1952, 81: „Sed elementum aque in suo motu apparet quod sequitur motum celi de necessitate, et licet motus eius sit incompletus in circulo; et hoc per hoc quod videmus de motu maris magni in suo fluxu et refluxu secundum ordinem obseruatum quasi esset motus morere; ...”. Alpetragius (al-Bitrŭjĭ, 12. sz.), mohamedán csillagász. SAMSÓ, Julio, *Bitrŭjĭ = Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Univerity of California Press, 2007, (33. jegyzet) 133–134. L. még LAIRD, Edgar S., *Robert Grosseteste, Albumasar, and Medieval Tidal Theory = Isis*, 81(1990), 684–694; BONELLI, Federico, ROSSI, Lucio, *The origin of modern astronomical theories of tides, Chrisogono, de Dominis and their sources = The British Journal for the History of Science*, 29(1996), 385–401

⁴⁶ RICHARD OF MIDDLETON, *Svper Qvator Libros Sententiarvm Petri Lombardi Quaestiones subtilissimae*, Tomus secundus, Brixiae, 1591, 189: „...causat luna mirabiles aestus oceani, hoc est fluxum eius, et refluxum.” Egy másik lehetőség Denys VAN LEEUWEN (Dionysius Carthusianus, 1402–1471), aki Sententia-kommentárjában szintén említi ezt az elméletet, *Doctoris Ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera Omnia*, (Liber II, Dist. 12–44), Tournai, de Pratis, 1903, 97: „Sic et luna causat in mari motum fluxus et refluxus.”

⁴⁷ A 92. vagy 95. tétel is lehet. L. *Chartularium Universitatis Parisiensis*, Tomus I, ed. Henri Denifle, Émile Chatelain, Paris, Delalain, 1889, 548–549. Magyarul REDL Károly, *Az 1277-es párizsi elítélő határozat*, Bp., Művelődési Minisztrérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1987.

⁴⁸ *Rosarium*, i4v: „Insuper articulus est parisijs sub excommunicationis pena tanquam erroneum dicere celum esse animatum.” (Celum, §. 6).

⁴⁹ *Rosarium*, k2v: „...videtur melius dicendum quod ex quo commentator de substantia orbis dicit quod stella est densior pars sui orbis” (Celum, §. 48).

⁵⁰ ZSOLDOS 2010, i. m. (3. jegyzet) 295–298.

⁵¹ GRANT 1994, i. m. (29. jegyzet) 426–428.

⁵² JOHANNES DE FONTE, *Auctoritates Aristotelis*, [Köln], Calchographia librorum bone memorie Henrici Quentel, 1507. B6r. Modern kiadása HAMESSE, Jacqueline, *Les Auctoritates Aristotelis, Un florilège médiéval*, Louvain–Paris, Publications Universitaires, Pub1974, 165.

kommentárt tették meg forrásnak, vagy egyáltalán nem adták meg az eredetét. Pelbárt szemmel láthatóan tudta, hogy e definíció a *De substantia orbis*ből származik. Ezt feltehetően nem Vincent of Beauvais-tól⁵³ vette át, mivel Vincentnél a „densior pars sui orbis” kifejezés, úgy tűnik, nem szerepel.⁵⁴

Pelbárt hosszasan ismerteti a csillagok és bolygók tulajdonságait. Megadja a bolygók keringési periódusait – a Merkúrnál hibásan, de ez lehet sajtóhiba (339 helyett 330 napot ad). Ismeri a precessziót is:

Az állócsillagok pedig, ahogy Alfraganus mondja, miként a firmamentum, amiben vannak, 100 év alatt egy fokot tesznek meg...⁵⁵

Ez a klasszikus, ptolemaioszi értéke a precessziónak.

A bolygók távolságát is felsorolja, de itt eltér korának csillagászati gyakorlatától. A kérdésre, hogy „mit gondolnak a távolságról a bolygók szférái között”, így válaszol:

a Földtől a Holdig nagyjából 15 ezer 625 mérföld van. Hasonlóan a Holdtól a Merkúrig hétezer nyolcszáz tizenkettő és fél mérföld. Ezután a Vénusz ugyanannyira. Hasonlóan a Vénusztól a Napig 23 ezer négyszázharminchat mérföld. Innen a Marsig 15 ezer 625 mérföld. Innen a Jupiterig hétezer 812 mérföld. Innen a Szaturnuszig ugyanannyi. Innen a firmamentumig 23 ezer négyszázharminchat mérföld. Így tehát a Földtől a firmamentumig 109 ezer háromszáz és hetvenöt mérföld van.⁵⁶

Ez a Püthagorásznak tulajdonított harmonikus elrendezés. A középkorban ezt Plinius nyomán ismerték:

Pythagoras mindazonáltal zenei törvények alapján egy hangnak nevezte azt a távolságot, amennyire a Földtől a Hold van, a Holdtól a Mercuriusig szerinte fél hang távolság van, és ugyanennyi a Mercuriustól a Venusig, innen

⁵³ Vincent of Beauvais (Vincentius Bellovacensis, c. 1190–1264?), domonkos szerzetes. Hatalmas műve, a *Speculum maius*, gyakran használt segédkönyv volt a középkorban. Ennek egy része a *Speculum naturale*, amely Pelbárt fő forrása az éggel és csillagokkal kapcsolatos kérdésekben.

⁵⁴ Vincent a XV. könyv xvii-xviii. fejezeteiben tárgyalja a csillagok eredetét. A xvii. fejezetben említi azokat az elképzeléseket, melyek szerint a négy elem valamelyikéből (a vízből) állnának a csillagok, a következőben pedig Albumasar és Arisztotelész véleményét fogadja el helyesnek, hogy ezek a testek éterből vannak. AVERTOEST nem említi. L. VINCENT OF BEAUVAIS, *Specvli majoris Vincentii Bvrgvndi praesvlis Belvacensis, ordinis praedicatorvm, theologi ac doctoris eximii*, Tomi Quatuor, Venetiis, 1591, Apud Dominicum Nicolinum, 187v.

⁵⁵ *Rosarium*, k1r: „Stelle autem fixe vt dicit Alfraganus sicut et firmamentum in quo sunt: centum annis vnum gradum perficiunt...” (Celum, §. 38).

⁵⁶ *Rosarium*, k1r: „...a terra usque ad lunam sunt quindecimmilia sexcenta vigintiquinque miliariorum. Item a luna ad Mercurium septemmilia octingenta id est octies centum et xij miliariorum ac semisse. Inde ad venerem tantum. Item a Venere ad solem vigintitriamilia quadringenta trigintasex miliariorum. Inde ad Martem xv milia dc.xxv miliariorum. Inde ad Iovem septemmilia octingenta xij miliariorum. Inde ad Saturnum tantum. Inde ad firmamentum vigintitriamilia quadringenta trigintasex miliariorum. Sunt itaque a terra usque ad firmamentum centummilia et nouemmilia trecenta et septuagintaquinque miliariorum.” (Celum, §. 39). Ugyanez megtalálható a 'Terra' címszó §. 20-ban (H8v) is a harmonikusok értelmezésével együtt.

a Napig másfél hang, a naptól a Marsig egy hang, ami pont annyi, mint a Földtől a Hold távolsága; a Marstól a Iuppiterig fél hang a távolság, innen a Saturnusig ugyanennyi, és innen másfél hang távolságra van az Állatöv. Így hozza létre a hét hang azt, amit tökéletes harmóniának, vagy az összhangzás teljességének nevezünk...⁵⁷

Ennek semmi köze a csillagászok által kiszámolt távolságokhoz, melyek semmiféle harmonikus elrendezést nem mutatnak. Ezek az értékek Honorius Augustodunensis *De imagine mundi* című művéből származhattak,⁵⁸ de Pelbárt feltehetően Vincenttől idéz ebben az esetben is.⁵⁹ Érdemes megemlíteni, hogy például Alfragnus szerint a csillagok távolsága a Földtől 65 357 500 mérföld, azaz majdnem hatszázszorosa a Pelbárt által felhozott távolságnak.⁶⁰ Érdekes módon, egy korábbi beszédében idézi Alfraganus értékét is.⁶¹ A távolságértékekhez Pelbárt nem ragaszkodott mindenáron: „ha valaki ellentmond, az ilyenekhez nem ragaszkodunk, mivel nincs bizonyosságunk.”⁶²

A Nap és a Hold fogyatkozásait is ismerteti, és bár nem mondja ki, de nyilvánvalóan azt is tudja, hogy szabad szemmel nem célszerű a napfogyatkozást megtekinteni:

a fogyatkozást megtekinthetjük, [ha] veszünk egy tálat, amit megtöltünk olajjal vagy szurokkal, mert az olajos folyadék inkább megőrzi a képet, amit kap.⁶³

Pelbárt ezen a helyen is Vincent of Beauvais-ra hivatkozik.

A csillagászati témát lezárhatjuk az égi körökkel, ide értve a csillagképeket is. Pelbárt ezt még nyilván Krakkóban tanulta, máshol nem is igen lehetett rá szüksége.

Kilenc másik, úgymond, láthatatlan kör van, melyek nem mások, mint elképzelt vonalak, közülük öt közös névvel párhuzamos. A párhuzamosokat 'egyenlő távolságúnak' értelmezik, mert mindezek a körök egyformák abban az értelemben, hogy keletről nyugaton keresztül visszatérnek keletre.⁶⁴ Vagy ekvidisztánsnak nevezik őket, tudniillik a középső ekvinoxciális körtől [= égi egyenlítő], ezek [a körök] közül pedig a középső és a legnagyobb

⁵⁷ Caius Plinius Secundus *Természettudományának 2. könyve*, ford., feld. Gábli Cecília, Pécs, Lomart, 2005, 62–63.

⁵⁸ HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, *De imagine mundi*, PL 172, 1854, 140B–141A. Pelbárt Bedát vélte szerzőnek.

⁵⁹ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet) 188v.

⁶⁰ VAN HELDEN, Albert, *Measuring the Universe, Cosmic Dimensions from Aristarchus to Halley*, Chicago–London, University of Chicago Press, 1985, 30.

⁶¹ *Pomerium*, dd4r: „Alphragranus autem astronomus dicit distantiam istam esse sexagintaquinque milia milium miliariorum et quingentorum.” (Sermo 89, De ascensione Domini sermo quartus).

⁶² *Rosarium*, klr: „Siquis autem contradicat in huiusmodi non est contendendum cum non habeamus certitudinem.” (Celum, §. 39).

⁶³ *Rosarium*, k2v: „Et Vincen. in Speculo nat. vt eclipses fieri visu deprehendamus, pelues ponamus quas aut oleo aut pice impleamus quia pinguis humor magis seruat imagines quas recipit.” (Celum, §. 49).

⁶⁴ A mozgás szabályosságának és egyenletességének problémájáról I. GRANT 1994, i. m. (29. jegyzet) 488–492.

az ekvinokciális kör, amit napéjegyenlőségének is mondanak, mert az ott megjelenő Nap egyenlően osztja fel a napot és az éjt...⁶⁵

A folytatásban rátér a térítők és sarkkörök ismertetésére:

A többi körök kettesével egyenlő távolságra vannak, például amilyen távoli az ekvinokciálístól a nyári tropikus [= Ráktérítő] kör, amit napfordulónak mondanak, ugyanolyan távoli a téli tropikus [= Baktérítő], azaz napforduló [köre], és amilyen messze van a középtől az északi [sarkkör], ugyanolyan messzi a déli. Tropikusnak, azaz fordulónak nevezik, mert amikor a Nap az egyiket emelkedve eléri, ott megáll az emelkedésben, és megfordul leereszkedésre. Hasonlóan, ha a napforduló a Rák kezdetén van, akkor nyári, ha a Bak kezdetén, akkor téli.⁶⁶

Hasonló módon definiálja a másik négy kört, köztük a meridiánt és a horizontot:

Az egyiket meridiánnak nevezik, az ég azon részét jelölve, ahol a Nap egyenlő távol van a keléstől és nyugvástól, [azaz] a délet értik alatta, a másikat horizontnak nevezik, így mondják, mert mintegy a látás határa, egy vonalat értenek alatta, ahol az ég a földdel érintkezik, és így a látásnak határt szab, amely a lakóhelytől vagy a körülményektől függően változik.⁶⁷

A Tejutat és az Állatövet is az égi körök közé számítja Pelbárt. Érdekes, amit a Tejútról mond:

Ezenkívül van az, amit tejútnak, vagy galaxisnak neveznek, amely a gala, azaz tej és a xios, azaz kör [szakvokból származik], és ez az az út, amely az égen látható, mintegy fénylő tejszerű és fehér. A filozófusok szerint nem más, mint sok, szinte érintkező kicsi csillag, a szféra azon részein, ahol a Nap fénye szétoszlik. Így a kör fehérnek látszik, mint a füst, ahogy a Catholicon⁶⁸ és Guillelmus de Conchis mondja. Északnak a keleti részén

⁶⁵ *Rosarium*, R7r: „Nouem autem alij sunt inquit circuli inuisibiles, quia nil aliud sunt nisi linee intelligibiles. Horum quinque sunt paralleli communi nomine. Parallellus autem interpretatur eque stans, quoniam omnes circuli isti equum habent in hoc tenorem, quod ab oriente per occidentem reuertuntur ad Orientem. vel dicuntur eque stantes scilicet a medio circulo equinoctiali. Nam horum medius maximusque est equinoctialis circulus, vel dictus equidialis, quia sole ibi existente equantur dies et nox...” (Zodiacus, §. 1).

⁶⁶ *Rosarium*, R7r: „...inde eque distant alij quattuor circuli bini et bini, puta quantum distat ab equinoctialis tropicus estiuus qui dicitur solstitialis, tantum distat et tropicus hyemalis id est solstitialis. Et quantum distat ab eodem medio arcticus, in tantum et antarcticus distat. Dicitur autem tropicus id est conuersius, quia quando sol ad alterum horum ascendit, ibi stat ab ascensu et conuertitur ad descensum. Similiter et econuerso, unde hec solstitia sunt in principio cancri, estiuus. Et in principio capricorni hyemalis.” (Zodiacus, §. 1).

⁶⁷ *Rosarium*, R7r: „Unus dicitur meridianus designans illam partem celi in qua sol equaliter distans ab ortu et occasu facit meridiem intelligibiliter. Alius dicitur orizon sic dictus quasi finitor visus, quia est linea intelligibilis vbi celum videtur terre coniungi, et ita limitem facit visui et variatur per diuersitatem habitantium vel circumspicientium.” (Zodiacus, §. 1).

⁶⁸ BALBUS IANUENSIS, Johannes, *Catholicon*, Augsburg, Zainer, 1469. A 13. században írt mű az első nyomtatott latin értelmező szótár alapja. SHARPE, Richard, *Vocabulary, Word Formation, and Lexicography = Medieval Latin*, ed. F. A. C. Mantello, A. G. Rigg, Washington, Catholic University of America Press, 1999, 93–105.

kezdődik, aztán felemelkedik a Rákhoz, majd a forró zóna közepén leereszkedik a Bakhoz és az alsó félgömbön visszatér kiindulásához...⁶⁹

Különös, hogy Pelbárt nem az Arisztotelész által elgondolt légköri jelenségként⁷⁰ ismerteti a Tejutat. Az általa említett elképzelés, hogy a Tejút nem más, mint sok, egymáshoz közeli kicsi csillag, egy Démokritosztól eredő elmélet.⁷¹

A zodiákus (állatöv) már átvezet minket a csillagképek világába. Pelbárt részletesen ismerteti az állatövi csillagképeket, és néhány egyéb, nevezetesebb északi konstellációt. Nézzük először a Fiastyúkot:

A Pleiadok másik hét csillag a Taurus térdei előtt, melyekből hat látszik, stb. Egy pedig rejtőzködik. Így a Pleiadok a sokaságról vannak elnevezve Izidor és Beda *De imagine mundi* [című műve] szerint... ezt a csillagképet közönségesen Fiastyúknak nevezik.⁷²

Pelbárt itt a hiányzó Pleiadra utal, amelyről már Ovidius is megemlékezett,⁷³ és azóta is a csillagászati mitológia része.⁷⁴ A zodiákus csillagképeinek nevét pedig meg is magyarázza:

⁶⁹ *Rosarium*, i6v–i7r: „Preterea quidam dicitur circulus lacteus, vel galaxia a gala quod est lac et xios quod est circulus, et est via quae in sphaera videtur quasi lactea a candore dicta, quia alba est. Et secundum philosophos nil aliud est nisi multe stelle parue quasi contigue in illo loco orbis in quibus diffunditur lumen solis. Ideoque videtur circulus albescens quasi fumus vt dicitur lib. Cathol. et secundum Guil. de Conchis. Iuxta septentrionem a parte Orientis incipit, inde aliquando ad cancrum ascendens per medium torride ad capricornum descendit, ex quo per inferius hemispherium reuertitur as principium suum.” (Celum, §. 17).

⁷⁰ Az üstökösökről való régi elképzelésekről I. HEIDARZADEH, Tofigh, *A History of Physical Theories of Comets, From Aristotle to Whipple*, Heidelberg, Springer, 2008, 15–16.

⁷¹ PLUTARKHOSZ, *De Placitis Philosophorum*, lib. III. c. 1. A Galilei előtti elképzelésekről I. JAKI, Stanley L., *The Milky Way Before Galileo = Journal for the History of Astronomy*, 2(1971), 161–167.

⁷² *Rosarium*, k3r: „Pliades que sunt alie septem stelle ante genua tauri, ex quibus sex videntur etc. Nam latet vna vnde dicuntur pliaides a pluritate secundum Isido. et Bedam de imagine mundi ... [h]anc constellationem vulgus gallinam vocat.” (Celum, §. 52). Szent Bonaventura hasonlóan említette a Fiastyúkot, *Opera Omnia, Tomus V*, ed. Aloysius a Parma, Quaracchi, Collegii S. Bonaventurae, 1891, 368: „Pleiades sunt illae septem stellae coniunctae, quas vulgus gallinam cum pullis vocat.”

⁷³ OVIDIUS Naso, Publius, *Római naptár – Fasti*, ford. Gaál László, Bp., Helikon, 1986, 75: „Számá ezeknek hat, bár hetet emlegetünk...”

⁷⁴ Még a 19. század elején is említette Kmeth Dániel, a gellérthegyi csillagda segédcsillagásza könyvében. KMETH, Daniel, *Astronomia popularis*, Buda, Regiae Universitatis Hungaricae, 1823, 318: „Antiquissimi auctores uti Homerus, Attalus, Geminus sex tantum in Pleiadibus numerarunt stellas, cum posteriores ut: Simonides, Varro, Plinius, Aratus, Hypparchus, Ptolemaeus eas septem esse noverint, communisque opinio fuerit septimam ante bellum Troianum apparuisse.” Kmeth szerepéről a magyarországi csillagászatban I. VARGHA, Magda, PATKÓS, László, *St. Gellert's Hill Observatory's Chronicle*, Bp., Konkoly Observatory, 1996, 105–192.

Az első jel a Kos, sok csillagból álló, mert miként az állat kos egész nyáron a jobb, egész télen a bal oldalán fekszik, így a Nap ez alatt a Kos jel alatt haladva az ég jobb oldala felé tart...⁷⁵

Hatodik a Szűz azon jelentése miatt, mert miként a szűz nem szül, így szeptember hónapban ebben a jelben semmi sem születik.⁷⁶

Pelbárt és az asztrológia

Szilády Áron és Horváth Cyrill munkái után általánosan elterjedt az a nézet, hogy Pelbárt elvetette az asztrológiát. Valóban, első ránézésre ez igaznak tűnik. Például:

Először, az eget semmi része nem kényszeríti az emberek szabad akaratát. Bizonyítjuk, mert ezt feltenni, hogy a csillagokból bármik szükségszerűen vagy kényszerítő erővel hatnának az emberekre, nemcsak téves, hanem eretnek és ördögi képzelmű a keresztény hit igazsága ellen.⁷⁷

Ugyancsak elutasítást olvashatunk az egyik beszédben – de már egy kibúvóval:

Mivel az előzőek miatt a csillagokból a jövőt megjósolni meg nem engedett divináció és gyakran démoni közreműködéssel történik, úgyhogy ez ellentmond a hitnek, ahogy világos [a *Decretum Gratiani*] XXVI. esetének utolsó kérdéséből „Ne jelöljétek [a napokat]” stb. „Nem csodás [a mágusok trükközése].” Azonban ha valaki előre akarja tudni a jövőt a csillagokból, azokat, melyek ezek közül természetesen függenek az okságtól, például szárazságot, árvizet, érvágást tenni [jósolni], az effélék nem illegálisak. Ez legyen elég erről most.”⁷⁸

Ez és a hasonló idézetek komoly érvnek tűnnek az asztrológia elutasítása mellett. Mit kezdünk ugyanakkor az alábbi idézettel?

A Szaturnusz a bolygók legmagasabbika. Erről pedig Augustinus a *De Genesi ad Litteram* 2. könyvében mondja és az asztrológusok is megerősítették, hogy igen hideg, száraz, accidentálisan pedig nedves, és földből valónak mon-

⁷⁵ *Rosarium*, R7r: „Primum ergo signum est Aries constans ex pluribus stellis, quia sicut animal aries tota estate in dextro, et tota hyeme in sinistro latere cubat. Sic sol sub illo signo arietis gradiens dextram partem celi perambulat.” (Zodiacus, §. 3).

⁷⁶ *Rosarium*, R7r–R7v: „Sextum est Virgo propter significationem quia sicut virgo non parit, sic et Septembris mensis illius signi nihil gignit.” (Zodiacus, §. 3).

⁷⁷ *Rosarium*, k3r: „Primo quod nullum celorum cogit hominis liberum arbitrium. Probatur quia hoc ponere scilicet quod a sideribus necessario aliqua eueniant hominibus vel coactiue, non solum est falsum, sed etiam hereticum et diabolicum figmentum contra veritatem fidei christiane.” (Celum, §. 53).

⁷⁸ *Pomerium*, o1v: „Unde de premissis iudicare futura ex astris est illicita diuinatio, et sepe demonis operatio se immiscet vt decipiat in fide vt patet xxvj. q. vl. Non obseruetis etc. Nec mirum. Sed si quis prenosticat futura ex astris ea quae ex eorum causalitate naturaliter dependent puta siccitates pluuias minutiones facere, huiusmodi non sunt illicita. Hec sufficiant de his pro presenti.” (Sermo 45, In Epiphania Domini sermo quartus). Az idézetek a 12. századi kánonjogi gyűjteményre, a *Decretum Gratiani*-ra (PL 187, 1369C és 1352B) utalnak

dott, mintegy sötét ólomszínű, melankolikus, fekete ruhákat szerető, zsupori, földművelő, rosszindulatú, leginkább amikor retrográd [mozgású], az összes említett tulajdonságával hat tehát, vagy sokkal közülük.⁷⁹

Az összes többi bolygóról hasonló leírást kapunk. De ha ez nem elég, találunk orvosi asztrológiát is:

Canicula, Izidor, Plinius és Constantinus⁸⁰ együttes véleménye és általában a komputisták véleménye szerint egy csillag,⁸¹ róla kapták a nevüket a kánikulai napok. Azért nevezik kutyának ('canis'), mert a testeket megbetegíti, amíg a Nap hozzá felemelkedik. Amikor együtt áll a Nappal a melege megkétszereződik, a testek bomlani kezdenek és párolognak és ilyenkor vannak a kutyák a legjobban megveszve. Ez a csillag az Oroszlán csillagkép előtt helyezkedik el, amihez közel van a nyár közepén a Nap kánikulai napokon. Így ekkor a purgálás káros, és az orvosi érvágás, és a túlzott hő [láz] elleni italok, amelyek [ti. a kánikulai napok] ellen egyesek számításai szerint 52 napig kell védekezni.⁸²

A 'Zodiacus' címszóban tárgyalja Pelbárt a házakat, egyes csillagképek (asztrológiai) tulajdonságait, orvosi alkalmazásaikat:

mely csillagképek alkalmasak érvágásra, orvosi purgálásra, gyógyszerek bevételére és ez megfontolandó a Hold mozgása szerint, tudniillik a Zodiákus jegyeiben, Hippocrates alapján...⁸³

Az egyik paragrafusban Pelbárt eretnekségnek, az ördög művének tekinti az asztrológiát, a következőben úgy ismerteti, mintha ez magától értetődően hasznos tudomány lenne egy keresztény számára. Mi az oka ennek a látszólagos ellentmondásnak?

Először is, érdemes megjegyezni Otto Neugebauer megállapításait a hellenisztikus asztrológiáról, melyek a késő középkorra is ugyanúgy érvényesek:

⁷⁹ *Rosarium*, k2r: „Saturnus est summus planetarum de quo etiam Aug. lib. ij. super Gen. dicit et astrologi comprobant, quod est frigidissimus et siccus, accidentaliter autem humidus. Et esse dicitur terreus, quasi colore plumbeo obscurus, melancholicus, amans vestes nigras, tenax, agricolator, maleuolus, maxime quando est retrogradus. Efficit ergo vel omnes dictas proprietates, vel plures earum.” (Celum, §. 46).

⁸⁰ Constantinus Africanus (?–1087), Karthagóban született, arabból fordított orvosi szövegeket. McVAUGH, Michael, *Constantine the African = Dictionary of Scientific Biography*, Vol. III, ed. Charles Coulson Gillespie, New York, Scribner's, 1971, 393–395.

⁸¹ Sirius (=α Canis Maioris).

⁸² *Rosarium*, k3r: „Canicula secundum Isido. Plinium, et Constantinum colligendo, et communiter computistas, est stella a qua dicuntur dies caniculares et vocatur canis eo quia corpora morbo afficiat dum sol ad eam ascenderit. Tunc enim coniuncta cum sole duplicatur calor eius et dissoluuntur corpora et vaporantur, et tunc canes maxime in rabiem aguntur. Hec stella sita est in fronte leonis, prope quam est sol media estate diebus canicularibus. Unde protunc moleste sunt purgationes et pharmacie minutiones et potiones propter caloris intemperiem, pro quibus cauendis alij computant liij. dies. ver.” (Celum, §. 52).

⁸³ *Rosarium*, R7v: „...signorum certorum pro facienda minutione sanguinis vel purgatione ad medicamentum, et sumptione farmaciarum. Et hoc considerandum secundum motum lune, videlicet in signis zodiaci secundum Hypocra. in epid.” (Zodiacus, §. 6).

Mai tudásunk szempontjából nézve egy régi asztrológiai munka teljes értelmetlenségnek tűnik. De ne feledjük, az ilyen tanokat a korabeli háttér tekintetbevételével kell tanulmányoznunk. A görög filozófusok és csillagászok szemével nézve, a Világegyetem egymással közvetlen kapcsolatban lévő testek jól meghatározott szerkezete. E testek közötti kölcsönhatás elve lényegében nem különbözik a mai mechanikai elméletektől. Éles ellentétben állt ez az istenek önkényes uralkodásával, vagy azzal a lehetőséggel, hogy az eseményeket varázslatos cselekményekkel befolyásolhatják. A vallás, a mágia és misztika alapjaival összehasonlítva, az asztrológia háttere tiszta tudomány. Természetesen az ésszerű tudomány és a gátlástalan spekuláció közti határ gyorsan elmosódott, és az asztrológia tana nemhogy gátolta, hanem éppen elősegítette a babonát és a mágikus praktikákat.⁸⁴

Az asztrológiának több része volt, melyek más-más megítélés alá estek.⁸⁵ Egyik része a horoszkóp asztrológia, mely az egyes emberek, esetleg nemzetek, birodalmak jövőjét próbálta megjósolni.⁸⁶ Egy másik része a természetes asztrológia, ami, nevéből következően, egyes természeti jelenségek jelentőségét próbálta megtalálni. Pelbárt, és a katolikus egyház általában, az első fajtát ítélte el, mivel ez tűnt az ember szabad akaratára veszélyesnek. A másodikkal különösebb probléma nem volt, de itt is igyekeztek óvatosan fogalmazni, és a Ptolemaiosznak tulajdonított mondás, mely szerint a bölcs ember uralni fogja a csillagokat, igen népszerű volt.⁸⁷

Az asztrológia, mint a fenti Neugebauer-idézet is mutatja, jól beleilleszkedett az arisztotelészi világmépbe. A csillagokat azonos távolságban levőnek gondolták (a firmamentumban), így különböző alakzataiknak, a csillagképeknek, lehetett volna akár jelentősége is. Ez Giordano Bruno és Descartes után, ahogy a csillagászok és filozófusok egyre inkább elfogadták a világ végtelenségét, értelmét veszítette.⁸⁸ Egy végtelen világban a csillagok már nyilván nem egyforma távolságra vannak, így az általuk mutatott alakzat nem más, csak véletlenszerű vetítési effektus.

⁸⁴ NEUGEBAUER, Otto, *Egzakt tudományok az ókorban*, ford. Guman István, Bp., Gondolat K., 1984, 183.

⁸⁵ Denison Olmsted (1791–1859), a csillagászat professzora a Yale egyetemen, még 1850-ben is szükségét érezte az asztrológia felosztásának (természetesen ő nem hitt benne). OLMSTED, Denison, *The Mechanism of the Heavens*, London-Edinburgh, T. Nelson, 1850, 367–368: „That department of astrology which took cognizance of extraordinary occurrences in the natural world, as tempests, earthquakes, eclipses, and volcanoes, both to predict their approach and to interpret their meaning, was called *natural astrology*; that which related to the fortunes of men and of empires, *judicial astrology*.”

⁸⁶ Az asztrológia fogalmaiba és gyakorlatába hasznos bevezetés CSABA György Gábor, *Hazudnak-e a csillagok? Legenda és valóság a csillagjósásról*, Bp., General Press, 2003. L. még BOLLÓK János, *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*, Bp., Argumentum, 2003, 10–21; VON STUCKRAD 2008, i. m. (30. jegyzet) 49.

⁸⁷ *Rosarium*, k2r: „Unde et Ptolomeus dicit quod sapiens vir dominabitur astris.” (Celum, §. 45) és k3r: „Et Ptolomeus in Almagesti dicit: Sapiens vir dominabitur astris.” (Celum, §. 53); *Pomerium*, o1r: „Unde etiam Ptolomeus in Almage. dicit, quod sapiens vir dominabitur astris.” Magyarul is megtalálható, *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521*, bev., jegy. Pusztai István, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985, 95 (Régi magyar kódexek, 1): „Monda zent thamas: Nemdeh az bölczeknek kelle vralkodnyók: sapiens enim dominabitur astris: vgh monda ptolomeus: Az bölczh vralkodýk az egeken: Mýt tuttok twh zegen gorombak: czak az a b cet Sem tuggyatok en kenýglen doctor vagýok:...” WEDEL 1920, (30. jegyzet) 135 szerint Ptolemaiosznál ez a mondás nem található.

⁸⁸ KOYRÉ, Alexandre, *From the Closed Word to the Infinite Universe*, Baltimore, John Hopkins Press, 1957.

Az asztrológia létének jogosultságát látszott alátámasztani két tekintély is.⁸⁹ Arisztotelész úgy vélte, hogy a Hold feletti tökéletes körmozgást végző égitestek hatására van a Hold alatt keletkezés és pusztulás. Például a Napról írta:

Hiszen a saját szemünkkel láthatjuk, hogy a Nap közeledésekor létrejövés, távolodásakor pusztulás történik, és mindkettő egyenlő időben zajlik le.⁹⁰

Ezt a későbbiekben úgy módosították, hogy a bolygóknak is ugyanilyen, a Hold alatti világra ható erőt tulajdonítottak.⁹¹ A másik tekintély, Ptolemaiosz is úgy gondolta, hogy a Hold feletti éter irányítja a Hold alatti változásokat.⁹² Pelbárt maga is hivatkozott arra, hogy a Hold az okozója az árapály jelenségének (l. fent).

Nem meglepő tehát, hogy Pelbárt elfogadta az asztrológiát (a horoszkópokat leszámítva). Már a korábbi korokban is volt asztrológia Magyarországon, pl. a Pécsi Egyetemi Beszédék is tartalmaz utalásokat.⁹³ Az pedig eddig is közismert volt, hogy Mátyás király és környezete igen erősen támogatta a csillagjóslást.⁹⁴ Pelbárt hozzáállása megfelelt pozíciójának és korának, melyben élt.

Pelbárt forrásai

Pelbárt számtalan nevet említ a *Rosariumban*. Mivel a vizsgálat tárgya a mű természetfilozófiai részét alkotja, ezért nyilván más lesz a legtöbbet idézett szerzők személye, mint a teológiai szócikkeknél.

Valóban, a *Rosarium* megfelelő címszavainak ('Celum', 'Zodiacus') átnézett paragrafusaiiban a legtöbbet előforduló szerző – nem meglepő módon – Arisztotelész. A ferences tekintélyek is szép számmal szerepelnek: Szent Bonaventura, Richard of Middleton⁹⁵ stb. A klasszikus auktorok közül említi Pliniust és Senecát, a latin enciklopédisták közül pedig sevillai Izidort és Macrobiust is. A latinra fordított arabul író szerzők közül Albumasar, Alfraganus, Avicenna, Averroes és Alpetragius is előfordul.

⁸⁹ GRANT 1994, i. m. (29. jegyzet) 571–575.

⁹⁰ ARISZTOTELÉSZ, *A létrejövés és a pusztulás*, ford. Bognár László, Miskolc–Bp., Lestár és Társa, 2006, 74 (336b16–18).

⁹¹ Arisztotelész kozmoszát „asztrológizálták”. FREUDENTHAL, Gad, *The Astrologization of the Aristotelian Cosmos, Celestial Influences on the Sublunary World in Aristotle, Alexander of Aphrodisias, and Averroes = New Perspectives on Aristotle's De caelo*, ed. Alan C. Bowen, Christian Wildberg, Leiden–Boston, Brill, 2009, 239–281.

⁹² PTOLEMAIOSZ, Klaudiosz, *Liber Quadripartiti Ptolomaei*, Venetijs, 1484, Per Erhardum Ratdolt de Augusta, a2r–a2v.

⁹³ ZSOLDOS 2010, i. m. (3. jegyzet) 300–301.

⁹⁴ BOLLÓK 2003, i. m. (86. jegyzet); VÉGH András, *Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei = Művészettörténeti Értesítő*, 59(2010), 211–232; FARKAS Gábor Farkas, *Régi könyvek, új csillagok*, Bp., Balassi, 2011, 195.

⁹⁵ 13. századi angol teológus. SARTON 1975, i. m. Volume II, Part II, (40. jegyzet) 951–952.

Asztrológiai ismereteinek fő forrása Albumasar, bár feltehetőleg közvetítón keresztül. A csillagászati kérdéseknél leggyakrabban William of Conches-t és az általa Bedának tulajdonított *De imagine mundi* című művet idézi. Krakkói tanulmányainak hatása lehet, hogy kifejezett csillagászati tankönyveket is megemlít, Sacrobosco *Sphaeráját* és a *Theorica Planetarumot*. Ezek a krakkói egyetemen tananyagok voltak, így nyilván közvetlenül ismerte őket. Legfrissebb forrása rendtársa, William Vorilong, a legrégebb pedig Arisztotelész.

Egy név előfordulása természetesen nem jelenti azt, hogy Pelbárt az adott névhez tartozó művet feltétlenül olvasta is.⁹⁶ Sok idézett névnek a forrása a már említett Vincent of Beauvais enciklopédiája,⁹⁷ ilyen esetekben nyugodtan fel lehet tételezni, hogy csak Vincent művén keresztül ismerte őket.⁹⁸ Egy példa erre Isaac Israeli, akit a Celum §. 49-ben említ, de a szöveg amelyben szerepel egy idézet Vincenttől.⁹⁹ A gyakran előforduló szerzőket se biztos, hogy eredetiben olvasta. Az alábbi táblázatban olyan példákat mutatok be, ahol Pelbárt átvette közvetlen forrása, Vincent hibáját:

⁹⁶ MADAS Edit, *Említett és idézett klasszikus auctorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban* = *Magyar Könyvszemle*, 115(1999), 277–286. Mint Thienemann Tivadar már felhívta rá a figyelmet – THIENEMANN Tivadar, *Temesvári Pelbárt német kortársai* = *Egyetemes Philologiai Közöny*, 44(1920), 54–61. – egyes könyveket Pelbárt megtalálhatott például egy budai könyvtárban (esetleg az obszervánsok budai Szent János konventje könyvtárában?), amit a *Stellariumban* meg is említ: „repperi in buden. libraria”, I. *Stellarium*, p. h5r (lib. III. pars 1, art. II. c. iii.).

⁹⁷ Vincent műve többször megjelent ösnyomtatványként, ami folyamatos használatára utal. Ugyanakkor színvonala nem volt túlzottan magas. THORNDIKE, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, Vol. II. New York, Macmillan, 1923, 457–476.

⁹⁸ Már Eckhardt Sándor felhívta a figyelmet arra, hogy Pelbárt igen sokat idézte Vincent of Beauvais-t. ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben* = *Egyetemes Philologiai Közöny*, 53(1929), 81–99. Vincent maga pedig William of Conchestől merített, I. BROWNE, Thomas, *Pseudodoxia Epidemica, or, Enquiries into Very many Received Tenents, And commonly presumed Truths*, London, printed by R. W. for Nath. Ekins, at the Gun in Pauls Church-Yard, 1658, 25: „*Vincentius; Belluacensis*, or rather he from whom he collected his *Speculum naturale*, that is, *Gulielmus de Conchis*;...” Hasonlóan vélekedett Thomas Moffett (1553–1604), angol orvos, természetűvár, I. MOFFETT, Thomas, *Insectorvm sive Minimorum Animalium Theatrum*, Londoni, Ex officina typographica Thom. Cotes. Et venales extant apud Benjam. Allen; in diverticulo, quod Anglice dicitur Popes-head Alley, 1634, 114: „qui [ti. Vincentius] fere omnia ex Guillelmo [de Conchis] transcripsit”.

⁹⁹ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet) 187r. Isaac Israeli 10. századi zsidó orvos és filozófus. L. Alexander ALTMANN, Samuel Miklos STERN, *Isaac Israeli, A Neoplatonic Philosopher of the Early Tenth Century*, Chicago, London, University Of Chicago Press, 2009. xxiii–xxix.

Pelbárt	Vincent of Beauvais	Sevillai Izidor
Orion astrum aliud secundum Isidorum ante tauri vestigia fulget, et dicitur Orion ab vrna , idest inundatione pluviarum... ¹⁰⁰	Orion astrum ante Tauri vestigia fulget, et dictus est orion ab urna id est ab inundatione pluviiali aut pluviarum. ¹⁰¹	Orion austro ante Tauri vestigia fulget, et dictus Orion ab urina , id est ab inundatione aquarum. ¹⁰²
Primus signorum ... est Arcton, vt dicit Isido. ... quia in modum plaustrum in Ariete fixus... ¹⁰³	Arcton signorum primus, qui in Ariete fixus... ¹⁰⁴	Signorum primus Arcton, qui in axe fixus... ¹⁰⁵
Pelbárt	Vincent of Beauvais	William of Conches
Iuxta septentrionem a parte Orientis incipit, inde aliquando ad cancrum ascendens per medium torridae ad capricornum descendit, ex quo per inferius hemispherium reuertitur ad principium suum. ¹⁰⁶	Iste iuxta Septentrionem a parte Orientis incipit. Inde aliquando ad cancrum ascendens, per medium torridae ad Capricornum descendit, ex quo per inferius hemispherium ad principium suum reuertitur. ¹⁰⁷	Iste iuxta septentrionem a parte orientis incipit: unde obliquando ad cancrum ascendens, per medium torridae Zonae descendit ad capricornum: ex quo per inferius Hemisphaerium ad principium reuertitur. ¹⁰⁸

Ezek az idézetek nagyon hasonlóak. A előforduló hibák azonban arról vallanak, hogy Izidor (és William of Conches) helyett valójában Vincent volt a forrás. Az Izidornál előforduló 'austro', 'urina' és 'axe' helyett Vincent és Pelbárt rendre az 'astrum', 'urna' és 'Ariete' szavakat használta. Ugyanez a helyzet William of Conches esetében: ő helyesen írta, hogy a Tejút ferdén felemelkedik [obliquando ... ascendens] a Rák csillagképhez, míg a másik kettőnél az ebben az esetben értelmetlen „valamikor” [aliquando ... ascendens] található.

Kérdés még az, hogy hozzáférhetett-e Vincent művéhez Pelbárt? Minden bizonnyal igen, hiszen nemcsak kéziratot használhatott, hanem az nyomtatásban is megszerzhető volt már ebben az időben. Ferences forrásai: Szent Bonaventura, Richard Middleton vagy William Vorilong művei szintén megjelentek ősnymotványként.¹⁰⁹

¹⁰⁰ *Rosarium*, k3r (Celum, §. 52).

¹⁰¹ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet) 191v.

¹⁰² SEVILLAI IZIDOR, *Etymologiarum sive Originum Libri XX*, rec. W. M. Lindsay, Oxonii, Clarendoniano, 1911, lib. 3, c. lxxi.

¹⁰³ *Rosarium*, k3r (Celum, §. 52).

¹⁰⁴ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet)

¹⁰⁵ SEVILLAI IZIDOR 1911, i. m. (102. jegyzet) lib. 3, c. lxxi.

¹⁰⁶ *Rosarium*, i7r (Caelum, §. 17).

¹⁰⁷ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet) 30r.

¹⁰⁸ WILLIAM OF CONCHES, *Dialogvs de Svbstantiis Phisicis*, Argentorati, Excudebat Iosias Rihelius, 1567, 92–93.

¹⁰⁹ *Catalogus Incunabulorum quae in Bibliothecis Publicis Hungariae asservantur*, ed. Géza Sajó, Erzsébet Soltész, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970.

Azt láttuk, hogy Pelbárt sok szerzőre hivatkozott, akár közvetlenül, akár közvetve. De hivatkoztak-e vajon rá? Olvasták-e? Mivel könyveinek számtalan kiadása volt, még a legkevésbé népszerű *Rosarium*nak is négy,¹¹⁰ így a válasz nyilvánvalóan igen. Főleg teológusok idézték műveit, és mivel a *Rosarium* teológiai enciklopédiának készült, nem várhatjuk, hogy csillagászati részét bárki is idézze. Pedig ez is bizonyíthatóan megtörtént, Johann Altenstaig (15–16. sz.),¹¹¹ német teológus és humanista egy művében a *Rosarium* 'Celum' címszavát idézi a csillagok asztrológiai tulajdonságai kapcsán.¹¹² E könyvnek még 1619-ben is jelent meg újabb kiadása, ami nyilván segített életben tartani Pelbárt emlékét a teológusok között (legtöbbször persze a *Stellarium*ot idézték, egészen a 18. század elejéig).

Csillagászati ismeretek Magyarországon a középkor végén

Csillagászati ismeretekkel folyamatosan rendelkeztek emberek Magyarországon a teljes középkor alatt.¹¹³ Ha mások nem, de a Párizsban tanuló diákok mindenképp találkoztak a korabeli csillagászat elméletével és gyakorlatával (pl. computus).¹¹⁴ A Pécsi Egyetemi Beszédék jól illusztrálja, hogy létezett egyfajta csillagászati műveltség, voltak olyan emberek, akik a beszédvázlatokban található csillagászati utalásokat értették, és tovább tudták adni a hallgatóságnak.

A középkor végéről tudjuk, hogy magyar királyok ismert csillagászokat próbáltak megnyerni a szolgálatukra. Regiomontanus említi, hogy V. László Peurbachot,¹¹⁵ Mátyás alatt Vitéz János pedig őt magát, Regiomontanust hívta Magyarországra.¹¹⁶ Mátyásnak dolgozott mint udvari asztrológus Marcin Bylica.¹¹⁷ Ő megfigyelte az

¹¹⁰ BORSA 2005, i. m. (22. jegyzet) 8.

¹¹¹ STEGEMANN, Victor, *Altenstaig (Altensteig), Johannes = Neue Deutsche Biographie*, Bd. 1. Hrsg. Otto zu Stolberg-Wernigerode, Berlin, Duncker & Humblot, 1953, 215–216.

¹¹² ALTENSTAIG, Johannes, *Vocabularius Theologiae*, Hagenaw, p[ri]mitus excusus in officina industrii Henrici Gran, cuius imp[er]ialis oppidi Hagenaw, 1517. S2v: „Et vt refert frater Pelbartus lib. Rosar. Theol. quum stella vel Planeta dicitur frigidus vel siccus, et huiusmodi, non est intelligendum formaliter, sed tantum virtualiter, vel effectualiter...”

¹¹³ Már Szent Gellért sok ismerettel rendelkezett, I. NEMERKÉNYI, Előd, *Latin Classics in Medieval Hungary, Eleventh Century*, Debrecen–Bp., Debreceni Egyetem, 2004, 108–116 (ΑΓΑΘΑ XIV). Nemerkenyi megjegyzi, hogy „compared to the other arts of the quadrivium, Gerard treats astronomy in a surprisingly detailed manner.” (108).

¹¹⁴ L. pl. MÉSZÁROS 1973, i. m. (1. jegyzet) 65–68.

¹¹⁵ REGIOMONTANUS, Johannes, *Oratio Johannis de Monteregio, habita Patauij in praelectione Alfragani = Rvdimenta astronomica Alfragani*, Norimbergae, apud Ioh. Petreium, 1537, a4r–[γ1r]. Regiomontanus Peurbachot dicsérve megemlítette, hogy „Te Ladislaus olim Hungariae Rex Astronomum sibi delegit.” (β2v).

¹¹⁶ ZINNER 1937, i. m. (5. jegyzet).

¹¹⁷ HAYTON 2007, i. m. (6. jegyzet).

1468. évi üstökös, ¹¹⁸ és ez a műve fenn is maradt, lehetővé téve az összehasonlítást Pelbárt ismereteivel az üstökösökről. Bylica szerint az üstökös:

A régiek összes véleményét, melyeket a Filozófus a *Meteorologica* I. könyve 4. fejezetében igen megfelelően megcáfolt, mellőzve, a Filozófussal mondom, hogy az üstökös száraz és forró, nem eléggé összetapadó kigőzölgésekből van, ami a Nap és a csillagok ereje által a legfelsőbb régiókba felemeltetik. ¹¹⁹

Pelbárt hasonlóan vélekedett:

a filozófiai módszert követők azt mondják, hogy az üstökös természetesen keletkezik a levegő legfelsőbb részében, a tűz mellett, meleg és száraz kigőzölgésekből, és az összegyűlt gőzök gömbje mintegy csillagnak látszik. A gőzök egyes részei pedig a gömbtől elválva körülötte szétszóródva mintegy a hajának látszanak. ¹²⁰

Marcin e definíció után részletes jóslatokat ad a különböző szomszédos országok közeljövőjét illetően, míg Pelbárt azt tárgyalja, vajon egy üstökös megjelenése szükségszerűen vonja-e maga után egy király vagy herceg halálát.

Magyar nyelven sem volt teljesen ismeretlen a csillagászat tudománya. Az Érdykódexben található néhány utalást, melyek arra mutatnak, hogy a Karthauzi Névtelen számára nem volt ez egy ismeretlen terület. Nézzünk néhány példát.

Megmagyarázza a napfogyatkozást, kissé összekeverve közben két mohamedán szerző nevét:

Lelki tanuságot vet róla példa szerint Albumazar Algasel: „Íme, látjok természet szerint, mikoron az fényes napnak alája jut ő forgása szerint az holdnak homályos teste, megfogja tőlünk az napnak fényét, és úgy láttatik, hogyha (mintha) elveszne az napnak fénye. Ha kedég elmégyen alóla, ottan esmeg (ismét) kibocsátja hozzánk ő világosságát az nap.” ¹²¹

Tisztában van azzal is, hogy a Hold fölötti és alatti világ eltérő tulajdonságokkal rendelkezik:

¹¹⁸ München, BSB, Clm. 18782, f. 208. Újrakiadva *Analecta monumentorum Hungariae*, szerk. Toldy Ferencz, sajtó alá rend. Érszegi Géza, Bp., MTA Kvt., 1986 [1988]. 133–148.

¹¹⁹ *Analecta monumentorum Hungariae*, i. m. 1986 [1988] (118. jegyzet) 136: „Praetermissis omnibus opinionibus veterum, quas philosophus primo Meteor. capite 4° sufficientissime improbavit, dico cum philosopho, quod cometes est exalatio terrestris sicca et calida, parum viscosa, cirtute Solis et astrorum ad supremam regionem aeris elevata.”

¹²⁰ *Rosarium*, k4r: „...sequentes viam philosophicam dicunt naturaliter cometam generari in superiori parte aeris ex vapore callido et sicco prope ignem. Et globus huius vaporis adunatus apparet quasi corpus stelle, partes autem illius vaporis discontinue circa illum globum proiecae sunt quasi eius come.” (Celum, §. 56).

¹²¹ *A néma barát megszólal, Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, vál. Madas Edit, Bp., Magvető K., 1985, 21.

Mert mindez széles világ megég az holdnak egétől fogva mind ez földnek fenekéig...¹²²

Nyilván a Hold fölötti, változhatatlan és romolhatatlan éter nem éghet el. Egy másik beszédben leírja ezt a világot is:

...minemü teremttő állapot feljebb vagyon ez földtől és az felső éghez közelebben helyzetetött, annyival tisztább, szebb, ékesb, fényesb. Példa: az víz tisztább az fekete földnél, az éltető ég az víznél, az tűz az égnél. Azoknak felette valami közelebben vagyon helyzetetvén az felső éghöz, ki mennyországnak mondatik, annyival szebb, ékősb és fényesb. Példa: az holdál az fényes nap, az napnak felette nagy sok fényes csillagok, annak felette az kristály ég.¹²³

Mivel a Karthauzi Névtelen forrása sok esetben Pelbárt,¹²⁴ így talán nem túl merész arra gondolni, hogy csillagászati ismereteinek is volt hatása.

Összegzőként azt lehet mondani, hogy Pelbárt csillagászata nem volt elmaradotabb, mint kortársaié. Krakkóban ugyanazt tanulta, mint bárki más (pl. Kopernikusz néhány évtizeddel később), és ezt több-kevesebb sikerrel a *Rosariumban* vissza is adta (természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy ez egy teológiai lexikon, tehát nem csillagászati kommentár írása volt a cél). Nem tudhatjuk, hogy értette-e amit írt, vagy csak szolgálai módon másolt, de ez utóbbi esetben az ember több értelemzavaró hibát várna. Egy helyen tér csak el komolyan a csillagászati szokásoktól: a bolygók távolságánál a pliniusi harmonikusokat adja meg, noha egy korábbi beszédéből kitűnik, hogy ismerhette Alfraganus általánosan elfogadott távolságait is.

Az is nyilvánvaló, hogy Pelbárt ugyanúgy elfogadta az asztrológiát, mint kortársai többsége. A horoszkópokat az elvárásoknak megfelelően elítéli, de a kritikát ezzel letudván a többi részt elfogadja, és bőségesen idézi is.

ENDRE ZSOLDOS

Pelbartus of Temesvár's knowledge of astronomy

Very little is known about the state of astronomical knowledge in medieval Hungary. This lack may be remedied by the study of texts written for other purposes, for example sermons. So continuing the work started with *Sermones Compilati*, I now studied the writings of the franciscan friar Pelbartus of Temesvár. Pelbartus, who lived and worked in the second half of the 15th century, the time of King Matthias mostly, was a student of the University of Cracow. Here he studied contemporary astronomy and astrology, too, and seems to have been well versed in both subjects. It is confirmed by a perusal of his works: we can find astronomical allusions in his sermons, and his theological encyclopedia (*Rosarium*) contains astronomical sections, like 'Celum' (Heavens) or 'Zodiacus' (Zodiac). He followed the general medieval worldview: the Earth is at the centre of the world, and there are several concentric orbs around it, one to each element and, starting with the Moon, one for each planet. The supralunary world is made of the fifth element, which differs from the four sublunary ones (earth, water, air and fire). Pelbartus described the movements of the planets, gave their periods and distances – in the latter case he chose to use the harmonic values of

¹²² *A néma barát megszólal*, i. m. 1985 (121. jegyzet) 29.

¹²³ *Érdy codex* II. fele, közléteszi Volf György, Bp., MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1876, 512 (Nyelvelmléktár V.). Madas Edit átírása.

¹²⁴ Példákra l. HORVÁTH 1891, i. m. (8. jegyzet) 398.

Pliny instead of the generally accepted ones of Al-Farghani. He listed several constellations and mentioned also the great circles on the sky (tropics, equator etc.). He considered the Milky Way as an assemblage of little stars, a view ascribed to philosophers generally. The older literature on Pelbartus considered him unanimously as a 'persecutor of astrology'. His books do not confirm this view. While he naturally considered judicial astrology as forbidden for a true Catholic, he accepted natural astrology. In *Rosarium* we find several examples of his use of e.g. medicinal astrology, like his discussion of the dog days ('dies caniculares'). Pelbartus mentioned a lot of authorities in his texts. Comparison of the originals and several later compilations revealed however, that he probably used only a few encyclopedic works, like Vincent of Beauvais' *Speculum naturale*. It was possible to show in a few cases that Pelbartus took over Vincent's misreadings, proving that it was his direct source. Since Pelbartus was frequently translated into Hungarian, his knowledge of astronomy found its way into codices in the vernacular. He seems to fit well into the age of King Matthias with his knowledge of astronomy and astrology.

DOMBI ANIKÓ

Szent Vilma magyar királyné legendájának és misztériumjátékának 16–17. századi nyomtatott forrásai az Országos Széchényi Könyvtárban*

„*Legenda de Santa Guglielma figliola del Re de Inghelterra & moglie del Re de Ungaria*”: Szent Vilma angol királyné és magyar királyné legendája. A cím egy 16. századi milánói nyomtatványé, melynek egyetlen fennmaradt példánya jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban található.¹ A nyomtatvány különlegessége, hogy nem tudunk Szent Vilma nevű szentről, sem a szentek életének kanonizált forrásai, sem a magyar történetírás nem ismer ilyen nevű személyt. A Szent Vilma, azaz Santa Guglielma életéről szóló legenda csak Itáliában, azon belül is főleg Itália északi tartományjaiban terjedt el, és a 14. századtól kezdve nagy népszerűségnek örvendett. A Como melletti Brunate faluban a mai napig él a sosem létezett szent kultusza.² Bár a legenda több változatban is fennmaradt, a történet fő pontjai mindegyikben megegyeznek, és hasonlóságot mutatnak a középkori üldözött nő-motívummal, melyre több szent vagy királyné története épül.

Ami Szent Vilma legenda szerinti magyar mivoltán kívül számunkra figyelemre méltó lehet, azok az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 16–17. századi források, egyrészt a Szent Vilma-legenda kéziratos és nyomtatott változatai, másrészt a szent életéről szóló misztériumjáték (‘sacra rappresentazione’)³ nyomtatványai. A prózai legenda egyik kéziratáról készült kivonatos másolat Jankovich Miklós hagyatékából került az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába (MS. FOL. ITAL. 37.).

* Ezúton szeretném megköszönni Falvay Dávid témafelvetését és tanácsait, valamint Kovács Zsuzsa korrekcióit és pontosító megjegyzéseit. Köszönetet mondok Bibor Máténak a nyomtatványok leírásában nyújtott segítségével.

¹ *Legenda de Santa Gulielma figliola del Re de Inghelterra & moglie del Re de Ungaria*, Stampata nella Inclitta Citta di Milano per M. Gotardo da Ponte, 1549, OSZK, App. H. 311.

² Kovács Zsuzsa, *Szent Vilma (Santa Guglielma) magyar királyné legendája és kultusza Itáliában a 14–17. században = Humanizmus, religio, identitástudat*, Tanulmányok a kora újkori Magyarországi művelődéstörténetéről, szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Studia Litteraria XLV, Debrecen, 2007, 52.

³ Az olaszul ‘sacra rappresentazione’-nek nevezett műfajt misztériumjátéknak fordítom, a továbbiakban ezt a megnevezést fogom használni, bár a két kifejezés nem feleltethető meg teljes egészében egymásnak. A misztériumjáték sokkal általánosabb megnevezés, az olasz ‘mistero’ terminust már a 2–3. századtól kezdve használták, minden vallási témájú előadás jelölésére. A ‘sacra rappresentazione’ kifejezés ezzel szemben csak a középkorban jelent meg, a 14–15. századi itáliai, főleg toszkán néprajzi irrodott vallásos drámák műfaját jelenti.

A legenda eredetével és a szöveg corpusával részletesen foglalkozott már cikkeiben Kovács Zsuzsa⁴ és Falvay Dávid⁵. Ezért a prózai legendát, annak eredetét és elterjedését, valamint a kéziratok forrásokat itt nem részletezem. Jelen tanulmány célja a nemzeti könyvtárban található négy Santa Guglielma-nyomatvány, azon belül is főként a három misztériumjáték vizsgálata filológiai és könyvészeti szempontból, származásuk és eredetük bemutatása. Ezek közül három forrás (a legenda prózai változata, illetve a misztériumjáték két nyomtatott kiadása) gróf Apponyi Sándor *Hungarica*-gyűjteményében található, a misztériumjáték egyik nyomtatványa pedig a 16. századi nyomtatványokat tartalmazó *Antikva* gyűjteményben. Az Apponyi-gyűjteményben található három nyomtatványt Katona Lajos már 1909-ben megemlítette egy cikkében⁶, de főleg a legenda eredetével foglalkozott részletesen, a két misztériumjátékkal nem.

A történet idejének megjelölése rögtön a legenda kezdőmondatában megtörténik: „nel tempo che novamente erano convertiti li Ungari a la fede christiana”⁷, azaz a magyarok keresztény hitre térésének idejében játszódik a legenda. A magyar király (akinek neve nincs megemlítve a legendában) feleséget keres magának, és az erényességéről és hitéről messze földön híres angol királylányra esik a választása. A legenda ezután Vilma különböző üldöztetéseit meséli el: többször megpróbálják elcsábítani, de mindig ellenáll, emiatt bosszúból halálra ítélik, de Szűz Mária közbenjárására megmenekül. Szintén Szűz Máriától kapja csodálatos gyógyító képességét, ami miatt messze földön híres lesz. A történet végén meggyógyítja ellenségeit, megbocsát nekik és férjével együtt visszatér Magyarországra.

A legenda alapján a 15. század végén egy misztériumjáték (*sacra rappresentazione*) született Firenzében Szent Vilma életéről, amely hamar elterjedt Itália északi

⁴ KOVÁCS Zsuzsa, *Szent Vilma (Santa Guglielma) magyar királyné legendája és kultusza Itáliában a 14–17. században = Humanizmus, religio, identitástudat*, Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről, szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, *Studia Litteraria* XLV, Debrecen, 2007, 43–55; KOVÁCS Zsuzsa, *Szent Vilma (Santa Guglielma) antifóniája = A Stollwerk: Stoll Béla 80. születésnapjára*, szerk. Ács Pál, Székely Júlia, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, Balassi Kiadó, 2008, 53; KOVÁCS Zsuzsa, *La leggenda di „Santa Guglielma d’Ungheria” = Rivista di Studi Ungheresi*, 2010, 9. sz, 27–45.

⁵ PULLIA, Anna, FALVAY Dávid, *L’Ungheria a Firenze: La sacra rappresentazione di Santa Guglielma, regina d’Ungheria = Mathias Rex 1458–1490: Hungary at the Dawn of the Renaissance*. Budapest, ELTE BTK (megjelenés alatt); FALVAY Dávid, *Szent Erzsébet, Szent Vilma és a magyar királyi származás, mint toposz Itáliában = Aetas*, 2008/1, 64–76; FALVAY Dávid, *Santa Guglielma, regina d’Ungheria: Culto di una pseudo-santa d’Ungheria in Italia = Nuova Corvina Rivista di Italianistica*, 9(2001), 116–122.

⁶ KATONA Lajos, *Egy magyar vonatkozású olasz legenda = Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXXIII(1909), 661–668.

⁷ *Legenda de Santa Gulielma figliola del Re de Inghelterra & moglie del Re de Ungaria*, Stampata nella Inclitta Citta di Milano per M. Gotardo da Ponte, 1549, OSZK, App. H. 311. Az eredeti szöveg írásmódját az alábbi szempontok alapján írtam át: u = v, ã = an, a kis-és nagybetűk megkülönböztetését és a központosítást az eredetinek megfelelően használtam.

városaiban és sok kiadást ért meg (Alfredo Cioni *sacra rappresentazione*kat számba vevő bibliográfiája alapján 32 nyomtatott kiadásról tudunk 1495 és 1640 között⁸, Anna Pullia kutatásai során 33 kiadást gyűjtött össze⁹). Az eredetileg színházi szövegkönyvnek készült darab még nem támasztaná alá ezt az akkoriban igen magasnak számító kiadászámot. A magyarázat erre az, hogy a misztériumjáték később ponyvanyomtatvány formájában terjedt el, kifejezetten női olvasmányként, amint azt még a későbbiekben tárgyalni fogom.

A szerző, Antonia Pulci férjével, Bernardo Pulcival és annak testvérével, Luigival együtt Lorenzo de' Medici irodalmi köréhez tartozott. Antonia de' Tanini 1452-ben született, és 1470-ben kötött házasságot Bernardo Pulcival. A házaspár mindkét tagja misztériumjátékok, vallásos költemények, laudák és egyéb egyházi irodalmi művek írásának szentelte életét. Antonia férje halála után az ágostonrendi apácák kolostorába vonult harmadrendi nővérként és folytatta irodalmi munkásságát.

A 15. században nem volt mindennapos a nők irodalmi tevékenysége, bár az uralkodói körökben akad rá példa (Lucrezia Tornabuoni, Lorenzo de' Medici anyja szintén írt laudákat és vallási témájú verseket). Antonia Pulci a 15. századi misztériumjátékírók fő képviselői közé tartozott, és az első női szerző volt, akinek nyomtatásban is megjelentek művei. Ez a különleges siker minden bizonnyal több tényezőnek is köszönhető: mindenekelőtt férje és családja által bekerült a legmagasabb humanista körökbe, amely támogatta írói működését. A Pulci-házaspárnak nem volt gyermeke, ami szintén meghatározta Antonia életének irányát, így teljes egészében az írói hivatására összpontosíthatott.¹⁰

Ezeken a családi okokon kívül több társadalmi-kulturális aspektust is meg kell említenünk, amelyek kedveztek a női szerző sikerének. Firenzében a 15. század második felében jelentek meg az első nyomdák, amelyek egyre nagyobb példányszámban adták ki az antik mellett a kortárs műveket is, igyekeztek kielégíteni az újdonságok iránti növekvő keresletet. A 15. században a nők iskoláztatása is növekedésnek indult, ami nagy részben a női szerzetesi közösségek alakulásával volt összefüggésben: a nők oktatása szinte teljes egészében a kolostorokban zajlott. A novíciák tanításának fő eszközei és forrásai az egyházi olvasmányok voltak: laudák, vallási költemények, szentek életének legendái és misztériumjátékok, melyeket a kolostorokban elő is adtak. Ezek a művek természetesen nem csak az apácák oktatására szolgáltak, hanem minden olvasni tudó nő vallásgyakorlására is, lévén ezek voltak a legelfogadottabb olvasmányok, melyekből egy nő művelődhetett. Kialakult tehát egy női olvasóközönység, akik számára példaként szolgált az egyházi olvasmányokban szereplő női szent,

⁸ CIONI, Alfredo, *Bibliografia delle sacre rappresentazioni*, Firenze, Sansoni, 1961, 212–216.

⁹ PULLIA, Anna, *Due Guglielme per una drammaturga: Guglielma d'Ungheria e Guglielma la Boema nell'ottica teatrale di Antonia Pulci* (tesi di laurea), Firenze, Università degli Studi, 2004, 75–79.

¹⁰ WEAVER, Elissa, *Antonia Tanini (1452–1501), Playwright, and Wife of Bernardo Pulci (1438–1488) = Essays in Honor of Marga Cottino-Jones*, szerk. White, Laura, Baldi Andrea, Phillips, Kristin, Firenze, Cadmo, 2003, 37.

mártír vagy szűz élete.¹¹ Emiatt a misztériumjátékok főszereplői között is egyre több női szentet találunk, a biztosan Antonia Pulcinak tulajdonított négy misztériumjáték közül kettőnek nő a főszereplője (Santa Domitilla és Santa Guglielma).

A misztériumjáték virágkora a 15. századra tehető, és Toszkána területén terjedt el a leginkább. Témája eleinte mindig egy bibliai részlet volt, később ez bővült a szentek életével és legendáival, ahogy Szent Vilma esetében is látjuk. Eleinte latin nyelven íródott, és kizárólag templomokban és kolostorokban adták elő a papok és szerzetesek. Később az előadás fokozatosan kikerült a kolostorok falai közül, és a kolostorok udvarán, majd a tereken vitték színre, szélesebb közönség előtt, ami a latinról a nép számára is érthető népnyelvre való áttérést eredményezte. Ezek a folyamatok – a zárt templomi térből a városi terekre való kikerülés, illetve a latinról a népnyelvre való áttérés – a közönséggel való kapcsolatban is változást jelentettek. A tereken sokkal szélesebb és változatosabb publikum látta a darabokat, és a színház és a néző kapcsolata is közvetlenebbé vált.¹² Ez az újfajta, közvetlen kapcsolat a közönséggel a misztériumjátékok tematikájában és stílusában is változásokat hozott: a drámák igyekeztek megfelelni a különböző, egyre változatosabb nézői igényeknek. Már nem volt elegendő a bibliai történet egyszerű előadása, a nézők – a világi színdarabokhoz hasonlóan – kalandos, fordulatos, meghökkentő történésekkel teli színjátékot vártak. A világi és egyházi színjátszás egyre közelebb került egymáshoz.¹³ Így az eredeti célt, vagyis a bibliai történetek megismertetését a néppel és ezáltal az erkölcsi nevelést kiegészítette a szórakoztatás igénye is: a drámák csodás és komikus elemekkel bővültek, a szereplőket emberibb tulajdonságokkal ruházták fel, és a cselekmény közelebb került a mindennapi élethez.¹⁴

A tereken felállított, fából készült színpadokon előadott misztériumjátékok szereplői csak férfiak lehettek, valamelyik szerzetesrend vagy más egyházi közösség tagjai. Az előadások ingyenesek voltak, így valóban bármely városlakó részt vehetett rajta, társadalmi helyzetétől függetlenül. A misztériumjátékokat gyakran zene is kísérte, bizonyos részeket énekelve, illetve táncolva adták elő, ami szintén a szórakoztatás igényét jelzi.

Firenzében a misztériumjátékok szorosan összefonódtak a város életével, hiszen leggyakrabban a városi ünnepekhez kapcsolódva adták elő őket. A magánünnepeken (esküvő, temetés) kívül színdarabok kísérték a közünnepeket is, melyekre számos példa akad a 15. század Firenzéjében: felvonulások, lovagi játékok, körmenetek, karneváli játékok, szentek ünnepei, vagy híres személyek tiszteletére szervezett rendezvények. A misztériumjátékok bármelyik ilyen eseményen megjelenhettek, de

¹¹ WEAVER, Elissa, *Antonia Pulci e la sacra rappresentazione al femminile = La maschera e il volto. Il teatro in Italia*, szerk. Bruni, Francesco, Venezia, Marsilio, 2002, 5–6.

¹² VENTRONE, Paola, *La sacra rappresentazione ovvero la predicazione in forma di teatro = La letteratura in forma di sermone, I rapporti tra predicazione e letteratura nei secoli XIII–XVI.*, Firenze, Olschki, 2003, 257.

¹³ ALLEGRI, Luigi, *Teatro e spettacolo nel Medioevo*, Bari, Laterza, 1988, 155.

¹⁴ WEAVER 2002, i. m. 4.

különös jelentőséggel bírtak a város védőszentje, Szent János tiszteletére rendezett többnapos ünnepen, melyre minden év júniusában került sor. A Piazza della Signorián ilyenkor hatalmas felvonulás volt, a város a védőszenten kívül a Mediciek politikai vezetését is ünnepelte. Az ilyenkor megrendezett nagyszabású misztériumjáték pedig az emberiség történetét jelenítette meg a teremtéstől az utolsó ítéletig.¹⁵

A 15. századra a misztériumjáték valódi irodalmi műfajjává vált. Míg korábban csak bibliai történeteket vagy legendákat adtak elő, illetve anonim szerzőktől, minden bizonnyal papoktól vagy szerzetesektől maradtak fenn darabok, addig az 1400-as évekre egyre több misztériumjáték-író nevével találkozunk. A misztériumjátékok leghíresebb firenzei szerzői között meg kell említenünk Feo Belcarit, Castellano Castellanit, magát Lorenzo de' Medicit, Bernardo Pulcit, Antonia férjét, a női írók közül pedig Antonia Pulcin kívül Lucrezia Tornabuonit, Lorenzo de' Medici édesanyját. 1490 és 95 között jelent meg Firenzében egy misztériumjáték-antológia, melyben Antonia Pulci három darabja is szerepel: *Santa Domitilla*, *San Francesco* és *Santa Guglielma* misztériumjátéka. Antonia Pulcinak tulajdonítják még biztosan a *Figliuol prodigo* (A tékozló fiú) című misztériumjátékot, amely 1490 után jelent meg. A többi darabját illetően nincs teljes egyetértés a források között annak tekintetében, hogy ő írta-e, de egyes kutatók neki tulajdonítják még *Sant' Antonio Abate*, *Joseph Figliuol di Jacob*, *Susana*, *Rosana*, *Santa Teodora* misztériumjátékait.¹⁶

Az új irodalmi műfajnak a 15. századra kialakultak a formai követelményei is. A misztériumjáték a ballada metrikai szabályait követi: verses formájú, 8 soros versszakokból (*ottava*) és 11 szótagú sorokból áll. Ez a szabályos forma – valószínűleg a könnyű megjegyezhetőség miatt – már elterjedt és megszokottá vált a szóbeli irodalmi hagyományban, ez lehetett az oka annak, hogy a misztériumjáték is ezt a szerkezetet követte.¹⁷

Az Antonia Pulci által írt Szent Vilma misztériumjátéka néhány pontban eltér a legendától, amely valószínűleg a színházi igényekre vezethető vissza: a darab fordulatossága érdekében le kellett rövidíteni a cselekményt, valamint a túl sok színváltást is el kellett kerülni a könnyebb előadhatóság érdekében. Míg a prózai legendában van egy cselekményszál, ami Vilma a francia királyi udvarban történt hányattatásait meséli el, Pulci kihagyta a legendából a franciaországi részt, Vilma a máglyahaláltól való megmenekülés után nem egy erdőbe, hanem egy sivatagba kerül, és utána azonnal a hajón játszódó jelenet következik. A történet végén pedig a királyi pár a kormányzást a bárókra hagyja, ők pedig remeteként élnek tovább. Antonia Pulci misztériumjátéka stílusában és nyelvezetében is újításokat hordoz a korabeli darabokhoz képest. Eredetileg a misztériumjátékokban – a balladákhöz hasonlóan – minden nyolcsoros versszakban csak egy szereplő szólalhatott meg,

¹⁵ WEAVER 2002, i. m. 4.

¹⁶ PULLIA, Anna, FALVAY Dávid: *L'Ungheria a Firenze: La sacra rappresentazione di Santa Guglielma, regina d'Ungheria = Mathias Rex (1458–1490): Hungary at the Dawn of the Renaissance*, Budapest, ELTE BTK (megjelenés alatt), 5.

¹⁷ VENTRONE 2003, i. m. 260.

ez adta a forma ritmikusságát és szabályosságát. Szent Vilma misztériumjátékában azonban Antonia megtöri a szigorú szerkezetet, és egy oktáván belül több szereplőt is megszólaltat, az élőbeszéd párbeszédeihez hasonlóan; máskor pedig a szereplő szövege átnyúlik a következő versszakba. Az átvezető narratív sorok is gyakran, akár kétsoronként váltakoznak. Ezáltal a szöveg sokkal közelebb kerül a mindennapi beszélt nyelvhez, a párbeszéddek gyorsan és fordulatosan zajlanak, egy-egy szereplőnek nem kell mesterkélt pont nyolcsoros beszédet mondania. Ebben áll Antonia Pulci darabjának modernsége: a szöveg valóságghú szerkesztése érdekében megtöri a régi, szabályos formát.

1. kép: *Legenda de Santa Gulielma címlapja*
(OSZK RNYT, App H. 311.)

Legenda de Santa Gulielma figliola del Re de Inghelterra: & moglie del Re de Ungaria. Intitulata a la dignissima Signora Beatrice da Cusano. Milano, M. Gotardo da Ponte, M.D.XXXXVIII. (1549). [26] fol. – 8°. – App H. 311.

Unikum példány: Budapest, OSZK, App H 311.

A címlapon és a 26. főlíon fámetszet található.

a nyomtatott forrásban szerző neve nélkül szerepel, másrészt nem ismerünk Antonio Pulci nevű író, aki a legenda szerzője lehetett volna. A hiba oka valószínűleg az, hogy – mivel az Apponyi-gyűjteményben szereplő másik két Szent Vilma-nyomtatvány szerzője Antonia Pulci – automatikusan neki tulajdonították a névtelen legendát is. A keresztnév végződésének a-ról o-ra való módosítása (és így nőneműről hímneművé változása) pedig minden bizonnyal csak egy egyszerű elírás következménye.

A címlapon levő metszeten az angyali üdvözlés látható, és az utolsó oldal alján is van egy kisebb kép, mely Jézust ábrázolja tanítványai körében.

(M. Antonia donna di Bernardo Pulci): *La festa di Santa Guglielma.* [Firenze, Alle Scale di Badia, 1561?] [7+2] fol. – 4°. – Ant. 4089.¹⁸

Milano, Biblioteca Trivulziana

A nyomtatvány 8. főlíója hiányzik, utólag két főlíót ragasztással betoldottak. A 7. főlíon még nem ér véget a szöveg, a betoldott főlíókon kézírással folytatódik.

¹⁸ Szeretnék köszönetet mondani Kovács Zsuzsának, amiért felhívta a figyelmet erre a nyomtatványra.

A címlapon két fametszet található.

A misztériumjáték kiadási adatai a nyomtatványon nem szerepelnek. A nyomtatvány utolsó foliója hiányzik, a szöveg további része utólag betoldott foliókon szerepel, kézírással. A hiányzó kolofón miatt a kiadási adatokat sem tudjuk biztosan.

Az Alfredo Cioni-féle bibliográfia egy 1560 körüli firenzei kiadást említ a *sacra rappresentazione* nyomtatványai közül, Colomb de Batines pedig egy év nélküli, de szintén az Alle Scale di Badia nyomdában készült kiadást. A két leírás valószínűleg ugyanarra a kiadásra vonatkozik:

Firenze, Alle Scale di Badia, [c. 1560?] 4°. cc. nn. rom. 2 coll. A₈. 1 xilografia.¹⁹

Firenze, Alle Scale di Badia, S.A. 4° di 8 car. con fig.²⁰

A nyomtatvány leírása az OSZK Antikva-katalógusában helytelenül szerepel: *Alle scalee di Badia. (...) 1 fig. xylogr.* A nyomda neve egy e-vel és nagybetűvel írandó: Scale, valamint nem egy, hanem két illusztráció szerepel a címlapon.

A címlapon két metszet szerepel: felül Gábriel arkangyal, az alsón Szent Vilma koronával a fején, körülötte négy térdeplő alak. A négy alak közül kettő szintén koronás, valószínűleg a misztériumjátékban szereplő francia és magyar király, akiknek a történet végén Vilma megbocsát. Ugyanez a metszet szerepel egy 1515-ös misztériumjáték címlapján is, mely szintén Firenzében, a Tubini e Ghirlandi nyomdában készült.²¹ Ahogy Anna Pullia és Falvay Dávid²² megállapítja, az illusztráció egyértelműen a legendára utal, és nem a misztériumjátéokra, hiszen csak a legendában szerepel két király, a *sacra rappresentazione* történetében csak egy.

(M. Antonia di Bernardo Pulci): *La Rappresentatione, et Festa di Santa Guglielma*. Siena, [Luca Bonetti], 1572. – 417–429. = [8] fol. – 4°. – App H. 450.

Roma, U.²³ (Lappangó példány)

¹⁹ CIONI 1961, i. m. 211.

²⁰ DE BATINES, Colomb, *Bibliografia delle antiche rappresentazioni sacre e profane stampate nei secoli XV. e XVI.* Milano, G. G. Görlich, 1958. 17.

²¹ Vö. pl. Il frontespizio de *La rappresentatione di Santa Guglielma* [Firenze, Tubini e Ghirlandi, c. 1515.] = CIONI 1961, i. m. 33. kép.

²² PULLIA, FALVAY (megjelenés alatt), i. m. 10.

²³ A Roma, U. rövidítés feloldása egyik bibliográfiában sem szerepel. Az U. valószínűleg az Univerzita rövidítése, vagyis valamelyik egyetemi könyvtárról van szó.

L' ANGELO ANNUNZIA.

2. kép: *La festa di Santa Guglielma* címlapja
(OSZK RNYT, Ant. 4089.)

3. kép: *La rappresentatione, et festa di Santa Guglielma cimlappja* (OSZK RNYT, App H. 450.)

A címlapon két fametszet található.

A misztériumjáték sienai nyomdásza Alfredo Cioni bibliográfiája szerint²⁴ Luca Bonetti volt. A Széchényi Könyvtárban található példány megegyezik a bibliográfiában szereplő 33 Szent Vilma életéről szóló misztériumjáték egyikével:

Siena [Luca Bonetti] 1572. 4°. cc. 8 nn. rom. 2 coll. A₈ „Angelo” e 2 xilografie.²⁵

A nyomtatvány Apponyi-gyűjteménybe kerülésének története azonban már kérdéseket vet fel. Az Apponyi-katalógus tanúsága szerint Simonyi Ernő számolt be róla *Magyar történelmi okmánytár, londoni könyv- és levéltárakból* c. katalógusában:

Ernest Simonyi hat ein Manuscript dieses Dramas im British Museum gesehen und dasselbe in der Einleitung zu seiner *Okmánytár londoni könyv- és levéltárakból* beschrieben.²⁶

Simonyi Ernő azonban nem a misztériumjáték nyomtatványáról, hanem a Szent Vilma-legenda prózai változatáról ír az okmánytárban (ahogy azt Kovács Zsuzsa is megemlíti a legenda eredetével foglalkozó cikkében²⁷), ráadásul sok hibával jegyzi le a történetet, amint arra már Kropf Lajos²⁸ és Katona Lajos²⁹ is felhívta a figyelmet. Így a nyomtatvány Apponyi-katalógusba kerülésének részletei továbbra is kérdések.

A címlapon levő metszeten felül Gábiel arkangyal szerepel (ugyanaz a metszet, mint az Ant. 4089 jelzetű nyomtatványon), az alsó képen pedig egy szent, koronával a fején és zászlóval a kezében, ami Szent Vilma királyi származására utalhat. A szentet ábrázoló kép a katalógus szerint valószínűleg egy naptárok szentképeihez használt fametszet. A talapzaton álló, kezében liliomot tartó angyalt ábrázoló kép a sienai

²⁴ CIONI 1961, i. m. 212.

²⁵ CIONI 1961, i. m. 212.

²⁶ APPONYI Sándor, *Hungarica* Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, Budapest, OSZK, 2004. II, 284.

²⁷ KOVÁCS Zsuzsa, *La leggenda di „Santa Guglielma d’Ungheria” = Rivista di Studi Ungheresi*, 2010, 9. sz., 29.

²⁸ KROPF Lajos, *Szent Vilma, Magyarország királynéja = Budapesti Szemle*, 1905, 283–289.

²⁹ KATONA Lajos, *Egy magyar vonatkozású olasz legenda = Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXXIII (1909), 661–668.

Luca Bonetti nyomdász által gyakran használt metszetek közé tartozik.³⁰

[M. Antonia di Bernardo Pulci]:
La Rappresentatione di S. Guglielma regina d'Ungheria. Viterbo, I Discepoli, 1619. – 36–31.= [6] fol. – 4°. – App H. 749.

Budapest, OSZK, App H. 749.

A szerző neve az előzéklapon egy kézírással készült bejegyzésben szerepel: „Composta per M. Antonia di Bernardo Pulci.”

A címlapon fametszet található.

Fordított lapszámozás.

A nyomtatvány eredetének érdessége, hogy míg a másik két misztériumjáték megtalálható a Cioni-bibliográfiában³¹ a felsorolt 33 példány között, addig az 1619-es viterbói nyomtatvány nincs benne a felsorolásban, és a Colomb de Batines-féle katalógus³² sem említi. A bibliográfia 1618 és 1621 között nem is említi kiadásokat, és Viterbo egyáltalán nem is szerepel a városok között, ahol a Szent Vilma misztériumjátékait nyomtatták. Cioni bibliográfiája egyedül egy utólagos megjegyzésben említi meg Viterbót, ahonnan a misztériumjáték egyéb nyomtatott példányai is származnak: „Se ne citano anche stampe di Viterbo, Macerata, Perugia e Pistoia”³³. A katalógusok alapján tehát nem tudni a nyomtatvány egyéb fennmaradt példányairól, gyaníthatóan unikum példányról van szó.

A nyomdászról származó adatok elég információt szolgáltatnak a kiadói tevékenységről, így képet kaphatunk a példány kiadásának körülményeiről. Az I Discepoli kiadó alapítója Girolamo Discepolo volt, aki fiaival, Agostinóval és Pietróval együtt

4. kép: *La Rappresentatione di S. Guglielma regina d'Ungheria* címlapja (OSZK RNYT, App H. 749.)

³⁰ Vö. pl. Il frontespizio de *La rappresentazione di Santa Agata* [Siena, Luca Bonetti, c. 1590–1595.], Il frontespizio de *La rappresentazione di Santa Susanna* [Siena, Luca Bonetti, 1582.] = CIONI, Alfredo, *Bibliografia delle sacre rappresentazioni*, Firenze, Sansoni, 1961. 3. és 50. kép.

³¹ CIONI 1961, i. m. 210–216.

³² DE BATINES 1958, i. m. 17.

³³ CIONI 1961, i. m. 216.

vezette a nyomdát. A családi vállalkozás Veronából indult, majd rövid időre bezárt és Viterbóba költözött, ahol 1603-tól 1631-ig sikeresen működött. A *Dizionario dei tipografi*³⁴ szerint a nyomtatványok között széles teret kaptak az egyházi és világi témájú színházi művek, melyek száma mintegy 24-et tesz ki, ami az összes kiadás 15%-át jelenti. 1616 és 1620 között pedig robbanásszerű növekedés következett be az irodalmi művek kiadásában, ami az egyházi irodalmat is érintette, a nyomtatás pedig épp az 1619-es évben érte el csúcspontját: 36 kiadás készült el ebben az évben.³⁵ 1619-ben az I Discepoli nyomda olyan műveket adott ki, amelyek műfajukban és témájukban közel álltak a szentekről szóló misztériumjátékokhoz: komédiákat (*Il Vecchio Innamorato Comedia Nuova*³⁶, *Pantalon Innamorato Comedia*³⁷), vagy szentek legendáit (*Historia della vita, Et Martirio de 'Santi Tolomeo, et Romano*³⁸).

A címlapon található kép a történetnek azt a jelenetét ábrázolja, amikor a katonák készülnek végrehajtani a parancsot és Vilmát máglyára vetni. A metszet bal oldalán a máglya látható, a bal oldalon két katona, míg középen egy katona és a térdeplő Vilma alakja.

A kitalált magyar szent, Szent Vilma legendája az utóbbi években egyre növekvő érdeklődésre tart számot a kutatók körében, akik elsősorban a legenda eredetével és elterjedésével, a legenda kéziratos forrásaival, valamint annak Magyarországon található példányaival foglalkoztak. Ezért én a kutatásomban nem a legendára és kézirataira, hanem a legenda alapján készült misztériumjátékokra és annak 16–17. századi nyomtatványaira koncentráltam. Célom az Antonia Pulci által írt misztériumjáték bemutatása volt színháztörténeti szempontból, illetve az Országos Széchényi Könyvtárban található négy nyomtatvány (a Szent Vilma-legenda és a misztériumjáték három példánya) könyvészeti vizsgálata. A kutatások kimutatták a nyomtatványok és az Apponyi-katalógus közti eltéréseket (a legenda Antonio Pulcinak való hibás tulajdonítását), valamint a misztériumjátékok eredetének kérdéses részleteit. Az 1572-es misztériumjáték esetében az Apponyi-gyűjteménybe kerülés története bizonytalan, hiszen a katalógus leírása nem a misztériumjáték, hanem a prózai legenda beszerzését írja le. Az 1619-es nyomtatványnál pedig a misztériumjátékok katalógusaival való összevetés során arra derült fény, hogy ez a nyomtatvány egyik felsorolásban sem szerepel, tehát feltételezhetően unikum példányról van szó.

³⁴ *Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. A – F*, szerk. Menato, Marco, Sandal, Ennio, Zappella, Giuseppina, Milano, Ed. Bibliografica, 1997, 383.

³⁵ *Dizionario biografico degli italiani*. Vol. 40, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1991, 276.

³⁶ RHODES Dennis, E., *La stampa a Viterbo, 1488–1800*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1963, 81., nr. 162.

³⁷ RHODES 1963, i. m. 82. nr. 163.

³⁸ RHODES 1963, i. m. 84. nr. 169.

ANIKÓ DOMBI

Les sources imprimées de la légende et du jeu de mystère de la reine hongroise Sainte Wilhelmine à la Bibliothèque Nationale Széchényi

La légende de la sainte hongroise fantaisiste, Sainte Wilhelmine occupe ces derniers temps une place toujours croissante dans l'intérêt des chercheurs, qui se tournaient avant tout à l'origine et l'expansion de la légende, en plus des sources manuscrites et de ses exemplaires à retrouver en Hongrie. C'est pour cela, dans mes recherches j'ai fait attention moins à la légende et à ses copies, mais au jeu de mystère rédigé d'après la légende et de ses exemplaires imprimés aux 16e- 17e siècles. Mon intention était de présenter de point de vue d'histoire du théâtre le jeu de mystère, écrit par Antonia Pulci, autant que l'examen d'histoire de livres des quatre imprimés conservés à la Bibliothèque Nationale Széchényi (la légende de Sainte Wilhelmine et les trois exemplaires du jeu de mystère). Les recherches avaient démontré les différences entre les imprimés et la description du catalogue du comte Apponyi (la fausse attribution à Antonia Pulci), aussi bien que les détails discutés de l'origine du jeu de mystère. Dans le cas du jeu de l'année 1572, l'histoire de son acquisition dans la collection Apponyi est incertaine, car le catalogue décrit l'acquisition de la légende en prose, et non du jeu de mystère. Quant à l'imprimé de l'an 1619, lors de sa comparaison aux catalogues des jeux de mystère, il s'est avéré que la pièce ne figure dans aucun des listes, par conséquent il peut être exemplaire unique.

ANCA ELISABETA TATAY

On the History and Art of the Old Romanian Books: The Engravings of Buda (1780–1830)*

The special qualities of the graphic arts in the old Romanian writings, particularly of the woodcuts, puncheon prints and lithographs, insufficiently investigated so far, made me approach this theme. Ever since 1929, the famed historian Alexandru Busuioceanu pointed out the artistic and cultural good qualities of woodcuts in the Romanian writings. „An entire chapter, among the most important ones in our old art would slightly become rounded off, if from one book to another, from a typography to another, one followed the new and varied achievement of these engravers”¹. Afterwards, throughout the years some more or less complex or complete investigations have been made concerning some typographical centers where the art of engraving was very successful: the Neamț Monastery², Blaj³, Râmnic⁴ or Sibiu⁵.

At the end of the 18th century and in the first decades of the 19th century, it was the Romanian section of the University Typography of Buda that held a very important role⁶, in promoting culture, science and the Romanian spirituality, in safeguarding the national consciousness⁷, which excited my interest. Examining attentively a vast bibliography about this important center, I found out that, although the graphic aspect

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0314.

¹ BUSUIOCEANU, Alexandru, *Gravura românească veche după un album recent = Gândirea*, 1929, 12, 403; IDEM, *Scrieri despre artă*, București, Meridiane, 1980, 59.

² RACOVEANU, Gheorghe, *Gravura în lemn la Mănăstirea Neamțul*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1940.

³ TATAI-BALTĂ, Cornel, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750–1830)*, Blaj, Eventus, 1995.

⁴ FLORESCU, Aurelia, *Gravura rămniceană (1705–1827)*, Craiova, Aius, 1998.

⁵ TATAI, Anca Elisabeta, *Xilogravura de la Sibiu (sfârșitul secolului al XVIII-lea–începutul secolului al XIX-lea)*, Alba Iulia, Altip, 2007.

⁶ On the University Typography of Buda see especially: VERESS, Andrei, *Tipografia românească din Buda = Boabe de grâu*, 1932, 12; KÁFER István, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977)*, Bp., Magyar Helikon, 1977; *Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777–1848*, szerk. Király Péter, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983; DOMOKOS Sámuel, *Tipografia din Buda, Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Gyula, Noi, 1994.

⁷ It is worth calling to mind that, for a while, Samuil Micu, Gheorghe Șincai and Petru Maior were censors and proof readers in Buda. See: GORUN, Gheorghe, *Cenzorii români de la tipografia din Buda = Crisia*, 1992, 22, 145–159.

of the books printed here is interesting and worth considering, it was not enough studied⁸.

Therefore, this article⁹ is meant to deal with the graphic arts in the old Romanian writings printed in Buda between 1780¹⁰ and 1830¹¹. An attempt is made to follow aspects such as: the élite which worked in this typography; the number of Romanian writings printed here; the number of illustrations present in these writings; the type of books; their sleeping partners; the number of copies printed there; the techniques and style of the engravings; the engravers; deciphering of symbols; sources of inspiration and the impact of the engravings.

The old Romanian writings need a thorough examination from the philological point of view as well as in the point of the history of culture, printing and art. In the same way, the graphic arts need a multidisciplinary approach, namely it should be generally studied as history is concerned and especially as regards printing, art,

⁸ Little was written about the Romanian engravings of Buda in Romanian historiography. See: OPRESCU, Gh., *Grafica românească în secolul al XIX-lea* (vol. I), București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1942; TATAI-BALTĂ, Cornel, *Reprezentarea Sfântului Ioan Damaschin în Octoihurile românești vechi = Ars Transsilvaniae*, 1998–1999, VIII–IX, 245–259; MORĂRESCU, Dragoș, *Xilografura în cartea românească de la Buda. Xilografatul Sfântului Damaschin = Biblioteca*, 2000, 3, 86–87; TATAI, Anca Elisabeta, *Tradiție și inovație în tehnica și arta ilustrației cărții românești tipărite la Buda (1780–1830)*, Alba Iulia, Altip, 2010. In the foreign historiography, mainly in the Hungarian, the engravers who sign (Hungarian or of other nationalities) are mentioned, but the engravings which appear in the old Romanian books of Buda are not mentioned. In this respect, see the dictionaries: THIEME, Ulrich, BECKER, Felix, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (37 Bänden), Leipzig, E. A. Seemann, 1907–1950; SZENDREI János, SZENTIVÁNYI Gyula, *Magyar képzőművészek lexikona, Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajzai a XII. századtól napjainkig* (1. kötet), Bp., 1915; *Művészeti lexikon, Építészet / Szobrászat / Festészet / Iparművészet* (vol. I–II), szerk. Éber László, Bp., Győző Andor Kiadása, 1935; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* (I), Bp., Balassi Kiadó, 2003; or books of history of art: LYKA Károly, *Magyar művészet (1800–1850)*, A táblabíró világ művészete, Bp., Singer és Wolfner K., [1922]; NAGY Zoltán, *A magyar litográfia története a XIX. században*, Bp., Mérnökök Nyomdája, 1934; PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története, A XVI. századtól 1850-ig*, Bp., Közoktatásügyi K., 1951; GERSZI Teréz, *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*, Bp., Akadémiai K., 1960; RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok: fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1998; KRIŠKOVÁ, L'ubica, ZÁVADOVÁ, Katarína, *Grafická výtvarná výročných školských správ, 1700–1850*, Bratislava, Univerzitná knižnica v Bratislave, 2002; or articles: CENNERNÉ WILHELMB Gizella, RÓZSA György, *A magyar történelmi képcsarnok rézlemegyűjtésménye = Folia archaeologica*, 1959, 9, 197–206; RÓZSA György, *Ehrenreich Ádám forrásai = Művészettörténeti értesítő*, 1959, 8, 61–67; VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai = Ars Hungarica* 1981, 2, 225–231; MONA Ilona, *Hungarian Music Publication (1774–1867) = Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1974, 1, 261–275.

⁹ This article is based on the abstract of the doctorate paper, with the same title, co-ordinated by Prof. Dr. Ioan Chindris and it was defended in Cluj-Napoca at the Romanian Academy's „Gheorghe Barițiu” Institute of History, in October 2011.

¹⁰ The year when the first Romanian book was printed in Buda.

¹¹ The Romanian specialized historiography considers this year to be the superior deadline of old Romanian books.

culture, science, religion, mythology, literature, philosophy, ethnography, music and so forth.

* * *

The sensitive Romanian poet Tudor Arghezi (1880–1967) states: „Living in poverty and defamation, the man succeeded to be redeemed and to surpass himself, as he invented writing, and finally the book... Look, thousands of hearts and minds live close to you, on your shelves... Before the books the cemetery only could bear testimony. It was overcome by the library. You have got rid of the grave...”¹². Therefore, the book has the power of defeating the death, as the author’s spirit still continues to exist, to survive in it. Both the European and the Romanian supporters of the Enlightenment understood that the purpose of the book is to be used by all people, in order to illumine them, to lead them to happiness.

At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, within the Romanian section of the typography of Buda, there gravitated the élite of whose enlightening or Romantic beliefs ardently served their country’s interests, first of all by printing books that promoted the progressive ideas of the time. Their belief was that through culture the people acceded to a better economic, social and political standard in the way other nations of the Habsburg Empire or Europe did. Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ioan Molnar-Piuaru, Gheorghe Montan, Naum Petrovici, Zaharia Carcalechi, Alexandru Beldiman, Dinicu Golescu, Ștefan P. Niagoe, Moise Bota, Petru Moaler, Gheorghe Mutso, Eftimie Murgu, Nicola Nicolau, Pavel Vasici Ungureanu, Emanuil Gojdu etc. wrote, translated, edited, distributed or sponsored Romanian books which were printed in Buda.

Their lofty and disinterested convictions are suggestively expressed, for instance, in the translation of Gessner’s work, *Moartea lui Abel (Abel’s Death)*, by Alexandru Beldiman¹³. Vibrating respects are paid here to reason: „you can call the reason out of darkness to illumine your soul; it can forcibly order to the tumult to keep silent; it can analyze any desire, any appetite, any foaming passion; and then the ashamed passion will keep silent, the vain desires will disappear like the morning fog in front of the sun”.

By its productivity of Romanian books the printing press classifies itself among the typographies which carried on their activity between 1508¹⁴ and 1830, holding the third place after Bucharest and Iași and the first place, if the statistics refer to the years 1780–1830. It is not only the number of books, almost 240¹⁵, that is sig-

¹² ARGHEZI, Tudor apud DUTĂ, Victor, *Călătorie în lumea scrierii și tiparului*, București, Sport-Turism, 1988, 4.

¹³ The Romanian translation was printed in Buda in 1818.

¹⁴ In that year the first book on the Romanian territory (*Liturghier*, Târgoviște) was published.

¹⁵ This number was established after studying: BIANU, Ioan, HODOȘ, Nerva, SIMONESCU, Dan, *Bibliografia românească veche, 1508–1830* (Vol. I–IV), București, Atelierele grafice Socec & Co., Soc. Anonimă Română (and further on: BRV), 1903–1944, but also POENARU, Daniela, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, Muzeul Județean Dâmbovița, 1973, and RĂPĂ-BUICLIU, Dan, *Bibliografia românească veche, Additamenta, I (1536–1830)*, Galați, Editura Alma, 2000.

nificant, but also their intrinsic value which is quite uncommon. At the request of the Church (both the Greek-Catholic and the Orthodox), of the Romanian frontier guard regiments, of the authorities or of certain private persons there were printed historical, philological, philosophical, theological, didactic, economic, geographical and literary books which were successfully used by the Romanian readers from everywhere, eager to acquire knowledge. The number of copies printed in Buda was large, sometimes more than 1000, as it can be seen in the lists of subscribers¹⁶.

Buda, a cosmopolitan center, where the flow of ideas came from various directions, particularly from the western countries caused a famous cultural center to develop here – due to the University, to the Library and Typography, which published books in 16 languages, of which numerous peoples, including the Romanians, took advantage. This explains why in the large Hungarian city on the Danube, the books were decorated not only with woodcuts, a technique used almost exclusively in the typographic centers within the Romanian area, but also with puncheon prints and lithographs.

Examining the 240 Romanian books printed in Buda it can be seen that most of them comprise decorative elements, particularly frontispieces and vignettes, 36 of them being decorated with 90 distinct illustrations¹⁷ (45 with religious themes¹⁸ and 45 with secular ones¹⁹). This special care for the aesthetic aspects of the books is without doubt due to the staff of the typography as well as to the sleeping partners. The main approach of the present paper is meant to point out the artistic value of the Romanian printings of Buda – value which was conferred, first of all by the engravings (illustrations, frontispieces, vignettes) accomplished in the three techniques mentioned above – and also to underline the way in which tradition and innovation go together in these images.

After studying the Romanian books printed in Buda²⁰, decorated with engravings, and on the basis of specialized bibliography²¹ I found out that beside the woodcut – traditional for the Romanian books and perpetuated for a long time²² (up to 1860 at the Neamț Monastery) – the puncheon print was also used on a large scale, superior and diversified as compared with that existent in the books published on the Romanian territory. As regards lithographs, the first one printed in a Romanian book, seems to

¹⁶ See particularly: TATAY, Anca Elisabeta, *Considerations concerning the Typography of Buda and the Culture from Wallachia and Moldavia = Transylvanian Review*, 2010, Supliment No. 5, 4, *Recent Studies on the Past and the Present, IV, Tradition and Invention*, editors, Alexandru Simon, Marius Eppel, Loránd Mádly, Tudor Sălăgean, Attila Varga, 141–156.

¹⁷ The 90 distinct illustrations (one of them was not found, but we know about it from a reference on the title page of the book) can be found in only 32 books. In fact there are 36 printings which contain engravings. The remaining 4 books: *Psaltire (Psalter)*, 1813; *Culegere a multor rugăciuni (Collection of Several Prayers)*, 1817; *Catavasier (Irmologion)*, 1818 and *Acatist (Akathist)*, 1819, contain duplicates.

¹⁸ Of the 45 engravings with religious themes, 26 are woodcuts and 19 are metal engravings.

¹⁹ Of the 45 engravings with secular themes, 36 are metal engravings and 9 are lithographs.

²⁰ My research work took place in numerous libraries in Romania, Hungary, Austria and the Republic of Moldavia.

²¹ See above notes 6-8 and 15.

²² Because it was cheaper.

have appeared in Buda. The woodcuts (excepting frontispieces and vignettes) can be found only in religious writings, while the puncheon prints were used both in religious and secular ones, and lithographs only in those with profane contents. The engravers of Buda²³, generally trained in Vienna or Buda, permanently tried to keep pace with the artistic novelties in the capital of the empire.

* * *

Both iconographically and stylistically the xylographs and the puncheon prints found in the religious books were achieved according to the Byzantine – Balkan and Byzantine – Russian tradition to which some elements of Occidental art, particularly of the Renaissance, Baroque and Neoclassicism were added. Among the elements of Byzantine type I would mention: a certain concern for stylizing; decorative effects and symmetry; the frontal position of figures and their hierarchical rendering; the isocephaly (placing heads of figures on the same level); the landscapes

and architectures are more or less conventional; the compression of plans or the reduced perspective.

In this respect, the following books are outstanding: *Minei (Menaion)*, 1804–1805²⁴; *Acatist (Akathist)*, 1807²⁵; *Polustav (Horologion)*, 1807²⁶; *Octoih (Octoechos)*, 1811²⁷; *Triod (Triodion)*, 1816²⁸; *Strastnic (Lithirgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, 1816²⁹; etc., on the whole decorated with dozens of engravings. They deal with various themes, just to mention: *The Three Visitors at Mamre*³⁰, *The Crucifixion*³¹, *The Annunciation*³², *The Forty Martyrs*³³,

Fig. 1. *The Raising of Lazarus and Jesus Entering into Jerusalem (unsigned)*, in *Strastnic (Lithirgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, Buda, 1816 (religious woodcut).

The transliteration of the Cyrillic text of the image is: *Duminica Stâlpărilor (Palm Sunday)*

²³ Only one of them (Constantin Lecca) is Romanian.

²⁴ BRV II, 449, 456; BRV IV, 273.

²⁵ BRV II, 492; BRV IV, 280.

²⁶ BRV II, 503; BRV IV, 281.

²⁷ BRV III, 47.

²⁸ BRV III, 156.

²⁹ BRV III, 157.

³⁰ Frontispiece, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³¹ Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³² Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³³ Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

*Constantine and Helen*³⁴, *The Assumption*³⁵, *The Life Giving Spring*³⁶, *Jesus in Glory*³⁷, *Emmanuel in Chalice*³⁸, *St. Nicholas*³⁹, *St. John of Damascus*⁴⁰, *Christ's Descent into Limbo*⁴¹, *The Publican and the Pharisee*⁴², *The Raising of Lazarus*, *Jesus Entering into Jerusalem*⁴³ (Fig. No. 1), *The Descent from the Cross*⁴⁴, *The Seraphs' Anthem*⁴⁵, *The Annunciation*⁴⁶, *Jesus High Bishop on the Clouds*⁴⁷, *Emmanuel in Chalice*⁴⁸.

Some religious engravings are of Occidental manner in which the plasticity of forms, the rendering of perspective, the appearance of gorgeous buildings are pointed out. I refer to the representation of *David* (Fig. No. 2) in *Psaltire (Psalter)* of 1808⁴⁹, 1817⁵⁰, 1818⁵¹, to the four evangelists: *John, Mathew, Lucas and Marcus*, in *Evanghelie (Gospel)*, 1812⁵², to the scenes representing *Adam, Eve, Cain, Abel*, in *Moartea lui Abel (Abel's Death)* by Salomon Gessner, 1818⁵³, all of them being puncheon prints.

The woodcuts are not signed excepting *Jesus in Glory*, from *Acatist (Akathist)*, 1807, by Frigyes

Fig. 2. *David* (signed: „Binder sc.”), in *Psaltire (Psalter)*, Buda, 1808 (religious puncheon print).

³⁴ Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³⁵ Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³⁶ Illustration, woodcut, in *Acatist (Akathist)*, 1807.

³⁷ Illustration, woodcut, in *Acatist (Akathist)*, 1807.

³⁸ Illustration, woodcut, in *Acatist (Akathist)*, 1807.

³⁹ Illustration, woodcut, in *Acatist (Akathist)*, 1807.

⁴⁰ Illustration, woodcut, in *Octoih (Akathist)*, 1811.

⁴¹ Frontispiece, woodcut, *Evanghelie (Gospel)*, 1812.

⁴² Illustration, woodcut, in *Triod (Triodion)*, 1816.

⁴³ Both themes are rendered in one illustration, woodcut, in *Strastnic (Lithurgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, 1816.

⁴⁴ Illustration, woodcut, in *Strastnic (Lithurgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, 1816.

⁴⁵ Illustration, puncheon print, in *Acatist (Akathist)* 1807.

⁴⁶ Illustration, puncheon print, in *Polustav (Horologion)*, 1807.

⁴⁷ Illustration, puncheon print, in *Polustav (Horologion)*, 1807.

⁴⁸ Illustration, puncheon print, in *Polustav (Horologion)*, 1807.

⁴⁹ BRV II, 535.

⁵⁰ BRV III, 188.

⁵¹ BRV III, 238.

⁵² BRV III, 56.

⁵³ BRV III, 222.

Hederich from Buda. He is also the artist of the illustrations of *Minei (Menaion)*, 1804–1805, according to the documents of the typography. Hederich was a self-made man and that explains why the artistic quality of his engravings does not reach the artistic level of similar images which appeared on the Romanian territory (Blaj or Râmnic). On the other hand, the unsigned xylographs (which cannot be attributed to Hederich, according to style) in the *Triod (Triodion)*, 1816, and *Strastnic (Lithurgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, 1816, seem to be better accomplished.

Among the puncheon prints the best ones are those signed by the engravers of European importance from Buda or Vienna: János Fülöp Binder, *David's* artist from *Psaltire (Psalter)*, 1808, and Johann Wenzel Engelmann, who achieved the *evangelists* from *Evanghelie (Gospel)*, 1812. In this sample of illustrations we also find the following engravers: Gottfried Prixner (who signed *David* in the *Psaltire (Psalter)*, 1818), Andreas Geiger (the author of the engraving *Adam and Eve* in *Moartea lui Abel (Abel's Death)* by Salomon Gessner, 1818) and Sámuel Lehnhardt (signer of the image *Woman and Children Praying* in *Pruncii cei părăsiți — The Abandoned Children* by Leopold Şimani, 1830⁵⁴), all of them, together with Binder, artist of engravings with secular themes.

* * *

It is worth mentioning that very interesting puncheon prints, some of them well-accomplished, appeared in secular books. Related to the Romanian area these books are original regarding both the theme and the Western style. These images cut in metal are more minutely rendered, sometimes consisting of ample compositions with figures in movement, which express varied psychological feelings, laying emphasis on conveying volume and perspective.

In this respect, I quote some examples of books containing such images: *Calendar pe 100 de ani (Calendar for 100 Years)*, 1814⁵⁵, *The Inconstant World's Wheel and its Dangerous Waves* (signed „Prixner sc. Pest”); *Întâmplările războiului franțozilor (Events in the War of the French)*, 1814⁵⁶, *Crossing of the Berezina River*; I. D. F. Rumpf, *Alexandru I, Împăratul a toată Rusia (Alexander I, Emperor of the Whole Russia)*, 1815⁵⁷, *Alexander I* (signed „Ehrenreich Junior”—Fig. No. 3); *Vrednica de pomenire biruință (The Victory Worth Mentioning)*, 1815⁵⁸, *The Pyramid of Cannons in Moscow*; J. H. Kempe, *Descoperirea Americii (The Discovery of America)*, 1816⁵⁹, having 4 images: *Columbus's Arrival on America's Coast*; *Columbus's Departure from Spain* (signed “A. Geiger del. et sculp.”); *The Terrible Storm at Sea*; *Colum-*

⁵⁴ BRV III, 709.

⁵⁵ BRV III, 97.

⁵⁶ BRV III, 102.

⁵⁷ BRV III, 125.

⁵⁸ BRV III, 135.

⁵⁹ BRV III, 151; BRV IV, 301.

bus's *Arrival on the Beautiful Coast of America* (signed „Prixner sc.”); *Genealogie. Calendar* (*Genealogy. Calendar*), 1817⁶⁰, with engravings having mythological themes and other six moral subject-matters of which we mention only the one entitled *The Great Dignitaries and the Mankind* (signed „A. Geiger sculpsit”); Pierre Blanchard, *Plutarh Nou* (*The New Plutarh*), 1819⁶¹, which contains more plates, each having 6 portraits of important historic personalities (one of them signed „Lenhardt sc. Pest”). As I have shown above *Columbus's Departure from Spain* was not only engraved but it was also devised (deliniavit) by A. Geiger. Similarly the title sheet of *Calendar românesc* (*Romanian Calendar*) from 1829⁶² had both an artist's (S. P. Niagoe) and an engraver's name (L. Colman).

To these varied themes, some large-sized plates of technical illustrations are added, which are placed at the end of some books⁶³ dealing with economic themes: L. Mitterpacher, *Învățătura despre bumbac* (*Knowledge about Cotton*), 1810⁶⁴ (engraving signed „Binder sc.”); I. Neuhold, *Învățătură de a face sirup și zăhar* (*Knowledge about Making Syrup and Sugar*), 1812⁶⁵ (2 engravings signed „Wokál sc.”); Ioan Tomici, *Cultura albinelor* (*The Culture of Bees*), 1823⁶⁶ (engraving signed „Lehnhardt sc.”); *Învățătură pentru lucrătorii de tabacă* (*Advice for the Tobacco Workers*), 1823⁶⁷ (unsigned engraving), and also two versions of a map (one of them signed „Prixner jun. sculp. Pest”), added at the end of *Istorie Universală* (*World History*) by Pavel Kengyllác, 1824⁶⁸.

АЛЕКСАНДРЪ I.

АЛЕКСАНДРА АТОРАТЪ РУССІА.

Fig. 3. *Alexander I* (signed: „Ehrenreich Junior”), in I. D. F. Rumpf, *Alexandru I, Împăratul a toată Rusia* (*Alexander I, Emperor of the Whole Russia*), Buda, 1815 (secular puncheon print).

The transliteration of the Cyrillic text of the image is: *Alexandru I. Împăratul a toată Rusia* (*Alexander I, Emperor of the Whole Russia*).

⁶⁰ BRV III, 198.

⁶¹ BRV III, 290; BRV IV, 305.

⁶² BRV III, 623.

⁶³ Such a book used to be printed in the University Typography of Buda in many languages. All editions contained the same technical plates.

⁶⁴ BRV III, 22; BRV IV, 288.

⁶⁵ BRV III, 61.

⁶⁶ BRV III, 429.

⁶⁷ BRV III, 413.

⁶⁸ BRV III, 436; BRV IV, 315.

It seems to be important to point to the presence of lithographs in the secular books of Buda which are among the first images of this type in any early Romanian book. In this respect attention should be drawn to the portraits of princes in *Biblioteca românească (Romanian Library)*, 1829–1830⁶⁹, attributed to Constantin Lecca from Wallachia and to the four plates, containing allegorical images in *Calendarul românesc (Romanian Calendars)* by Ștefan P. Niagoe from 1829 and 1830⁷⁰. Although only one of Niagoe's lithographs is signed „J. Höschl sc. Pest”, I consider that the other three are made by the same artist, as their manner and style of performance suggest.

Fig. 4. *Janus (unsigned)*, in *Calendar românesc pe anul 1829 (Romanian Calendar for the Year 1829)*, Buda, 1829 (secular lithograph).

The English translation of the text at the bottom of the engraving is the following: *With patience, diligence / And spur you can find hope. / Love can make its way even through rock, / In a fair country. / Likewise, the Romanians / Should stimulate themselves to enlightening.*

The lay puncheon prints and the lithographs existent in the books printed in Buda represent not only artistic productions, but they also made their contributions to better knowledge of history, geography, ethnography and of other domains. The artists of these engravings bearing well-known names, up to the present time, are of foreign origin (excepting Constantin Lecca), who mostly studied in Vienna, which demonstrate the well-marked Western influence in their works.

* * *

Besides the 45 distinct engravings, with religious themes (some of them present several times in the same book or repeated in others), and other 45 with secular themes (one of them has not been found yet⁷¹) the Romanian books of Buda are decorated with many frontispieces and vignettes most of them woodcuts. Their themes, shapes and sizes are varied. Some of them are signed by Gritner, an engraver whose works were widespread in Central Europe, par-

⁶⁹ BRV III, 618.

⁷⁰ BRV III, 680.

⁷¹ The first volume of Samuel Blanchard's book, *New Plutarch*, Buda, 1819, contains the following text on the title page: „with 24 portraits”. The volume has 4 plates with 6 portraits each, therefore 24 portraits in all. The second volume of the same book bears the same note: „with 24 portraits”. In the copies I have examined, I could find only 3 plates with 6 portraits each, but I suppose that initially the volume might have included the 4th plate as well.

ticularly on the territory of the present day Slovakia, but also in France and Italy, and even in Transylvania.

It is interesting to emphasize that there are elements that can have some connections with freemasonry. Of these the rendering of the setsquare and of the compasses – the most representative symbols of this group – or of the beehive with bees swarming about (often seen in frontispieces and vignettes) occur frequently. Ștefan P. Niagoe's lithographs, showing the moment when the freemason is initiated to light (*Janus*–Fig. No. 4) and the affirmation of the truth obtained by enlightening (*From Darkness to Light*), belong to the same category. It should be underlined that symbols specific to the Enlightenment (such as the sun), one of their favourite metaphors are often used by freemasons. All these are explainable if we take into account that Ioan Molnar-Piuariu, Dinicu Golescu, and perhaps Petru Maior (Molnar's good friends) were members of masonic lodges.

* * *

An attempt is also made here to bring to life the diffusion route of the engravings. With this end in view I had to find out the sources of inspiration of the engravings in the old Romanian books, published in Buda, as well as the impact they had on their homonyms in the Romanian space, namely the way in which the engravings of Buda influenced, in their turn, the art of illustrating in the the Romanian areas.

Therefore, it could be observed that, in the case of religious books, they most often followed similar models printed on the Romanian and Transylvanian territory (Râmnic, Blaj, Sibiu, Brașov, Buzău) regarding both the text and the illustrations. I have noticed that some images from the above-mentioned Romanian centers followed, in their turn, Ukrainian models (Kiev, Lviv) or Russian ones (Moscow). There are some exceptions, as well, when the source of inspiration of the image of Buda comes from the West, especially from Vienna. Concerning the decoration of secular books with engravings, they used only foreign models, particularly Hungarian and Austrian ones. There is an evident proof, when the engravers signs⁷² reveal their belonging to the nations mentioned above. On the other hand, examining the books printed in the Romanian and Transylvanian area it was surprising to find in Oradea, Brașov, Sibiu, Buzău and Mănăstirea Neamț graphic elements which derived from the religious books printed in Buda.

Consequently, it can be stated that the regular route was Vienna-Buda-the Romanian area and vice versa, where the Romanian books and their engravings used to

⁷² As seen above, the engravers who signed illustrations in the old Romanian books printed in Buda are: Frigyes Hederich (? –1807), János Fülöp Binder (1736–1811), Johann Wenzel Engelmann (1748–1803), Lipót Wokál (?), Gottfried Prixner (1746–1819), Prixner Junior (?), Adám Sándor Ehrenreich jun. (1784–1852), Andreas Geiger (1765–1851), Sámuel Lehnhardt (1790–after 1840), Lipót Kohlmann (?), Joseph Höschl(?). We also find Gritner's name on some frontispieces.

circulate⁷³. The reciprocal change of ideas, information, people and craftsmen, their role as well as the appearance of a new élite on the artistic plan, contributed to the development of art, culture and to the promotion of progressive ideas, which led to the coagulation of the Romanian national consciousness.

* * *

For more decades, the management of the typography of Buda, the printers and the engravers tried hard not only to offer the readers, ever thirstier for knowledge, books with varied contents, rich in ideas, but also to confer them a pleasant aspect.

In conclusion, if the conservative woodcuts in the church books are still used having slight tendencies to modernity, the puncheon prints, existing less in the religious books and more frequently in the secular ones, are more realistic regarding the themes and the manner of interpreting which is a certain innovation that the typography of Buda, situated closer to Western Europe, brings to the old Romanian books. As regards lithography, the typography in Buda seems to have published the first lithograph in any Romanian book, which are sometimes imaginative, but they represent documents of history, of national culture and civilization. That offers an obvious proof of the innovating role that this center of culture spread among all the Romanians.

Translation: ANA TATAI

ANCA ELISABETA TATAY

A régi román könyvek művészete: a budai Egyetemi Nyomda román nyelvű kiadványainak metszetei (1780–1830)

A régi román nyelvű kiadványok között kitétetett szerepe van a Budán, az Egyetemi Nyomdában készült kiadványoknak. Az 1508 és 1830 közötti román könyvtermést számba véve kitűnik, hogy Bukarest és Jászváros (Iasi) után Buda a harmadik legproduktívabb nyomdahely. Mint ismeretes, ebben az időben a nyomdának külön román szekciója volt, külön korrektorokkal, és a nyomda körül népes írói és művészi gárda csoportosult. Az itt készült román könyvek díszítéséről, az illusztrációk jellegével és technikájával azonban alig foglalkozott a szakirodalom.

A tárgyalt korszakban (Bianu-Hodoş-Simonescu román retrospektív bibliográfiája 1830-ig regisztrálja a régi könyveket) 240 román nyelvű könyv készült Budán, és legtöbbjük gazdagon díszített, különösen gyakoriak a címlapelőzék-metszetei. A 240-ből 36 könyvben összesen 90 illusztráció található, közülük 45 vallásos, 45 világi témájú. Külön figyelmet érdemelnek: a hagyományos fametszetű illusztrációk,

⁷³ TATAY, Anca Elisabeta, *Viena, Buda, spațiul românesc – rută de circulație a gravurii (1780–1830)* = *Transilvania*, 2010, 11–12, 35–41; IDEM, *A Budán nyomtatott román könyvek metszetei: az ihlet forrásai és a hatás útjai (1730–1830)*, = *Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai*, Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100. évfordulója emlékére, szerk.: Doncev Toso, Menyhárt Krisztina, H. Tóth Imre, Bp., 2011, Bolgár Kulturális Fórum, 211–220.

amelyek elsősorban a szerényebb külsejű vallásos könyvekben találhatók, az igényesebb réz- és acélmetszetek – az illusztrációk túlnyomó részét ezek alkotják – és a technikai újdonságnak számító könyvnyomtatás megjelentése a román nyelvű könyvekben. A kutatások bizonyítják, Budán készült az első, kőrajzzal illusztrált román könyv. A jól felszerelt, nagy példányszámokkal dolgozó Egyetemi Nyomdában megvolt a lehetőségek a technikai újdonságok gyors bevezetésére is.

A vallásos könyvek díszítése természetesen a bizánci hagyományt követte akkor is, ha a budai Egyetemi Nyomdában készültek, de magukon viselték a nyugati művészet jellemzőit is, így a korszak klasszicista stílusa is nyomot hagyott a jellegzetes fejléceken, záródíszeken. A világi témájú könyvek gyorsabban követték az általános európai stílusirányzatokat, érthetően, hiszen a rajzolók, illetve a metszők is ugyanazok, akik az Egyetemi nyomda egyéb kiadványait is illusztrálták (kivételesen a metszők közül a román Constantin Lecca). Érdekesekek és változatosak az illusztrált témák is: Amerika felfedezése, a cukor készítése, méhtartás, világtörténelem, dohánykészítés, a világtörténelem nevezetes személyiségei. Nem hiányoznak a grafikai ábrázolások közül a szabadkőműves ábrák és jelvények sem.

Mindezek alapján megrajzolható az az út, ahogyan a budai nyomtatványok illusztrációi és technikai újdonságai kifejtették hatásukat az erdélyi és román fejedelemségekben működő nyomdák kiadványaira.

RÓZSA MÁRIA

Magyar és német irodalmi kapcsolatok a *Pester Sonntagsblatt*ban 1853–1855 I.

A Pesten élő osztrák Heinrich Ritter von Levitschnigg szerkesztette *Pester Sonntagsblatt* az 1848 előtt megjelent pesti német nyelvű szépirodalmi és divatlapok „egyenes leszármazottja” volt.¹ A lap ismertetése előtt érdemes röviden vázolni, milyen volt a sajtó helyzete Magyarországon az 1850-es években. A levert szabadságharc után az 1848-as forradalom egyik fontos vívmányát, a sajtószabadságot formálisan érintetlenül hagyta a bachi abszolutizmus. Az 50-es években a magyar hírlapok előfizetői kevesebben voltak, mint a forradalom előtti években, összességében a periodikumok száma nagyon lecsökkent. 1851-ben a kormány a büntetőtörvénykönyv korszerűsítésének keretében kiadott egy ideiglenes szabályozást, majd ezt követte az 1852-es sajtórendtartás, amely egészen a kiegyezésig érvényben maradt. A törvény szabályozta a kaució nagyságát, amit a politikával foglalkozó lapoknak kellett induláskor letenniük, ez tulajdonképpen óvadék volt, amely a lap elleni esetleges vizsgálati költségeket és pénzbüntetések volt hivatott fedezni. Tehát az előzetes cenzúrát egy sokkal szigorúbb utólagos, vagy öncenzúra váltotta fel. Emellett létezett az ún. „megintési rendszer”; amennyiben egy időszaki kiadványban túllépik a törvényben meghatározott kereteket, két írásbeli megintés után felfüggeszthető a lap megjelenése három hónapra.²

Heinrich Ritter von Levitschnigg hírlapíró és mellesleg az első német nyelvű bűnügyi regény (*Der Diebsfänger*, 1860) írója 1810. szeptember 25-én Bécsben született. Apja jogtudós volt, aki 1815-ben nemességet, 1818-ban pedig Glombert előnévvel lovagi rangot nyert. Miután Levitschnigg 15 éves korában árvaságra jutott, először bölcsészetet, majd jogot, végül orvostudományt hallgatott, de egyiket sem fejezte be, hanem katona lett. Levitschnigg Magyarországot már jól ismerte, Lajos bajor király dragonyos ezredének kadétként huzamosabb ideig állomásozott itt.³ 1834-ben hadnagyként megvált a katonaságtól, Bécsbe költözött, és írói pályára lépett. 1836-ban a Moritz Gottlieb Saphir szerkesztette *Der Humorist* munkatársa lett. Költeményeivel bizonyos ismertségre tett szert, majd 1845 márciusában a *Pes-*

¹ SZEMZŐ Piroska, *A Pester Sonntagsblatt*, Bp., 1942, 5.

² Lásd ehhez: BUZINKAY Géza, *Az intézményesített polgári sajtó megszületése idegen abszolutizmus alatt = A magyar sajtó története*, szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla, II/1, Bp., Akadémiai, 1985, 291–297; valamint: Uő., *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*, Bp., Corvina, 2008, 31–33.

³ SZEMZŐ 1942, i. m. 5.

ter Zeitung szerkesztőségének meghívására a lap tárcarovatának szerkesztője lett, s ezen kívül több folyóiratba írt költeményeket, elbeszéléseket és kritikákat. Több elbeszélése és verse jelent meg a Mailáth János szerkesztette pesti *Iris Taschenbuch*-ban. Az *Iris*ben érzelmes hangú, magyar tematikájú, népies életképeket írt, például olyat is, melynek hőse vándorló magyar cigányfiú. Jól ismerte a magyar viszonyokat, így a cenzúráviszonyokat is.⁴ A *Spiegel*ben 1849-ben találkozunk elbeszéléseivel, melyeket folytatásokban közöltek, s melyek a francia borzalom-romantika (Sue és Dumas) hatását mutatják.⁵ A magyar forradalmat és szabadságharcot Pesten élte át, és meglehetősen kritikával szemlélte. Erről tanúskodik 1850-ben kiadott *Kossuth und seine Bannerschaft: Silhouetten aus dem Nachmärz in Ungarn* című kétkötetes munkája, melyben meglehetősen felületesen mutatja be a magyar politikai és közigazgatási viszonyokat. A Petőfiről szóló részben közli a „Nemzeti dal” saját maga készítette fordítását,⁶ mert Hoffmann Károly és Zerffi Gusztáv fordításával elégedetlen volt. Kiss József szerint a fordítást csak a kötet sajtó alá rendezése során, tehát nem 1848 márciusában készítette, s ő a katonás, pattogó ütemű fordítást „ügyesnek” és „pontosnak” találja.⁷ Én nem vagyok meggyőződve róla, hogy tudott-e egyáltalán Levitschnigg magyarul, vagy ha tudott, milyen szinten. Mindenesetre az ellen, hogy barátja, Dudumi Demeter készítette volna a német nyelvű változatot, az szól, hogy ő – bár fordított Petőfit – a saját Petőfi-fordításait tartalmazó *Klänge aus dem Osten* című kötetében nem közölt ilyen művet. Feltételezem, hogy mindenképpen segítségére lehetett barátjának a fordítás elkészítésében. Levitschnigg a győzteseknek szentelte *Soldatenfibel* című verses kötetét, mely 1852-ben jelent meg Pesten. 1853-tól 1855-ig szerkesztette Pesten *Pester Sonntagsblatt* című szépirodalmi hetilapját. 1853-ban Dudumi Demeterrel, akivel jó barátságban volt, közösen kiadta a *Damen-Kalendert*. Dudumi magyarországi görög-keleti vallású német nyelvű író-költő volt, aki az 50-es évek második felében Bécsbe költözött, és ott élt Levitschniggel továbbra is baráti viszonyban, majd később Angliába vándorolt ki.⁸ Levitschnigg az 50-es évek közepétől ismét Bécsben élt. Megjelentette *Die Geheimnisse von Pesth* című kevéssé sikerült regényét. (Wien, 1853). A *Turandot: Nüsse zum Aufknacken für schöne und doch feste Zähne: Charadesammlung* című verses rejtvénykötetét Hartleben adta ki 1860-ban. 1859 márciusában, M. G. Saphir halála után egy időre átvette a *Der Humorist* szerkesztését. Levitschnigg 1859-ben *Wien wie es war und ist: Federzeichnungen* címen karcolatokat tartalmazó kötetet szeretett volna Heckenastnál kiadni, de a kiadó visszautasította, így ez a műve Conrad Adolf Hartlebennél

⁴ Lásd ehhez: SZEMZŐ Piroška, *Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812–1878)*, Bp., Pfeiffer Ferdinand, 1931, 55–56.

⁵ SZEMZŐ 1942, i. m. 46–47., a Spiegelben és melléklapjában, a Schmetterlingben megjelent írásait felsorolja SZEMZŐ 1942, i. m. 141–142.

⁶ [National-Lied] = *Kossuth und seine Bannerschaft* II, Pest, Heckenast, 1850, 257–258.

⁷ KISS József, *A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai = Petőfi és kora*, szerk. Lukácsy Sándor, Varga János, Bp., Akadémiai, 1970, 459–460.

⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II., Bp., Hornyánszky Viktor, 1893, 1113–1114. h.

jelent meg 1860-ban.⁹ Levitschnigg pesti éveivel kapcsolatban említésre érdemes, hogy szoros kapcsolat fűzte az 1839-ben alapított pesti sakk-klubhoz. A halála előtti évben adta ki *Der Schachmeister: Handbuch zum Selbstunterricht im Schachspiele* (Pest, Wien und Leipzig 1861) sakk-szakkönyvét. Élete utolsó éveiben a *Der Zeitgeist* című politikai satirikus lapot szerkesztette, mely 1862. január 24-én történt halálával megszűnt.

Levitschnigg mint jó szerkesztő tudta, ha női olvasókat akar megnyerni a *Pester Sonntagsblatt*nak, nem elemző, hanem olvasmányos írásokat kell közölnie: korának divatos szerzői mellett a legszínvonalasabb magyar írókat, költőket német fordításban, a német írók közül pedig a klasszikusokat. Ennek a szigorú válogatási elvnek a következtében olyan magas a lapban közölt irodalom színvonala. A német nyelvű lap indításához könnyen megkapta az engedélyt, feltételezhető volt, hogy a lap tartalmával nem fogja megzavarni a nemzetiségi, vagy felekezeti békét, amitől a Bach-kormány annyira rettegett.¹⁰

A Levitschnigg kiadásában Johann Herznél nyomtatott *Pester Sonntagsblatt* hetente jelent meg nagy negyedréteg alakban, a címlap díszes keretben (nyomdatechnikai szempontból egyike volt az 50-es évek legszebb folyóiratainak¹¹); s az egyes számokhoz mellékelte színes párizsi folyóiratokból átvett eredeti divatképek is a női olvasók figyelmének felkeltését szolgálták. Szabásminták is tartoztak a laphoz, amelyek azonban nem maradtak fenn. Mivel Magyarországon periodikumokat nem lehetett az utcán árusítani, a lapok csak előfizetés útján jutottak el olvasóikhoz. 1853 végén 10 forint volt a *Pester Sonntagsblatt* éves előfizetésének ára. Az 1854-es év végén a következő évre szóló előfizetési felhívásból tudhatjuk meg, hogy a következő évre az ugyanabban a nyomdában nyomtatott *Pester Posttal* (Sigmund Singer 1853-tól 1854-ig létező és Heckenast kiadásában megjelenő napilapjával együtt) árukapcsolásként féléves előfizetése 5 forint volt, tehát ugyanazért az összegért két lapot kínáltak.¹² Ez már Levitschnigg próbálkozása volt, hogy az áremeléssel megmentse a lapot, amely valójában nem volt jövedelmező vállalkozás. A *Pester Lloyd* 1855-ben 3000 példányban jelent meg, és éves előfizetése viszonylag drága, 14 forint volt.¹³ Összehasonlításként szolgálhatnak – bár ezek napilapok voltak – a bécsi napilapok előfizetési adatai 1855-ből, amelyek zöme 10–12 forint között ingadozott.¹⁴ A szintén hetilap *Vasárnapi Újság* éves előfizetési díja – kicsivel később ugyan – 1863-ban

⁹ SZEMZŐ 1931, i. m. 82.; Levitschnigg Heckenasthoz intézett levelét közli SZEMZŐ 1942, i. m. 136–138.

¹⁰ SZEMZŐ 1942, i. m. 5.

¹¹ SZEMZŐ 1942, i. m. 6.

¹² A *Pester Posttal* való egyesüléshez DUDUMI, Demeter, *Nicht politisch und doch politisch = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 14, 2. April 1854, 214–215.

¹³ Norbert BACHLEITNER, *Politik und Unterhaltung: Literatur in der Wiener und Pester Tagespresse des Jahres 1855, = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn*, Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert, Hrsg. v. Norbert Bachleitner und Andrea Seidler, Wien, LIT, 2007, (Finno-Ugrian Studies 4), 142.

¹⁴ BACHLEITNER 2007, i. m. 139–140.

6 forint, melléklappal együtt 10 forint volt.¹⁵ A *Pester Sonntagsblatt* szerkesztősége a Wurmhofban, a Dunasoron volt. Arra, hogy mely olvasóközönséget célt meg, bizonyítékot szolgáltatnak a hirdetések, melyek főleg nőket érintő cikkekre (könyvekre), keserűvízre, divatszalonokra, művirágokra vonatkoztak. A *Pester Sonntagsblatt* az 1848 előtti magyarországi német nyelvű szépirodalmi és divatlapok folytatását képezte. Megszűnéséhez az is hozzájárult, hogy az 50-es években már egyre kisebb igény mutatkozott ilyen jellegű német nyelvű lapra, a Vormärz romantikus-biedermeier ízlése túlhaladottá vált.¹⁶

Az előfizetési felhívás adja meg a lap tulajdonképpeni programját: „Förderung des wahrhaft Schönen in der Poesie, Kunst und Literatur”; céljának tekinti, hogy egyfelől minden figyelemre méltót közöljön, amely a „német Parnasszuson” megjelenik, másfelől a jelenkori oly termékeny magyar múzsa termékeit megismertetni a németül olvasókkal. A nagy, negyedréti alakú lap rovatai a következők voltak: „Novellenzeitung” (ebben eredeti német elbeszélések jelentek meg, vagy más nyelvű elbeszélések német fordításban; „Lesekabinet des Auslands” (a kor író nagyságainak regényeiből ígértek részleteket, ami aztán nem valósult meg, zömében magyar írók, illetve Levitschnigg saját műveit közölte a lap); „Wanderbuch” (útleírások, karcolatok); „Salon des Momus” (humor); „Biographische Denkmale” (történetek híres emberek életéről); „Album werthvoller lyrischer und epischer Dichtungen” (ez képviselte a lírát); „Literarische Revue” (könyvkritika); „Pester Flaneur” (napi újdonságok a város életéből); „Ollapotrida” (miscellániák, kis színesek); „Nüsse aus dem Körbchen Turandots” (ez a rejtvények rovata); „Modebazar”; „Insectionsblatt” (hirdetések). Állandó pesti érdekltségű rovat volt a „Pest-Ofner Flaneur”, melyben például koncertekről tudósítottak. Az állandó rovatok közé tartoztak még „Pariser Modebriefe” címen a divattal kapcsolatos tudósítások. Számos rövidebb írást, krónikát, beszámolót közölt a lap heti eseményekről („Wochen-Brevier” címen) Dudumi Demetertől, aki Levitschnigg mellett a lap állandó munkatársa volt, sokat fordított és verseit is közölte a *Pester Sonntagsblatt*.

Német nyelvű költők

A legjelentősebb német költő Heinrich Heine volt, akiről betegsége kapcsán közölték Ludwig Speidel (1830–1906, Münchenben élő tárcaíró, színi kritikus) versét. A vers azt a költő által elképzelt szituációt tematizálja, hogy a Párizsban fekvő beteg Heinéhez eljön Gábiel arkangyal azzal az üzenettel, hogy az Úr megbocsát neki, és magához hívja. A vers befejezésének végkicsengése Heine küldetésstudattól átítatott válasza: „Unsterbliche Seele – Gott ist groß – Und ich bin sein Profete!”¹⁷

¹⁵ LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs – Budapest – Prága*, Bp., L'Harmattan, 2002, (A múlt ösvényén), 70.

¹⁶ SZEMZŐ 1942, i. m. 9.

¹⁷ LudwIG SPEIDEL, *Heinrich Heine = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 6, 5. Februar 1854, 88.

A *Pester Sonntagsblatt* szerkesztője Heine több versét is közölte, így a *Revue des deux mondes* alapján a fiatalkori „Buch der Lieder : Die Heimkehr” ciklus (1823–24) két népdalszerű versét németül és francia fordításban is, („Du schönes Fischermädchen” ..., és a „Wenn ich an deinem Hause” ... és a „Der König Wiswamira”¹⁸ kezdetű szerelmes verseket bevallottan a hölgyek számára) majd a „Neueste Gedichte” (1853–54) kötetből a „Leib und Seele”¹⁹ című verset és két részletet a „Zum Lazarus” („Vom Schöppenstuhle...” és az „Ein Wetterstrahl beleuchtend plötzlich...”)²⁰ című versből, amelyek viszont a beteg, szenvedő költő érzéseit, halálvágyát tükrözik. Heine egyik, a női testi szépséget részletekbe menően dicsőítő versét, a „Das Hohelied”-et,²¹ mely 1846-ban keletkezett, (tehát nem igaz az a megállapítás, melyet hozzáfűztek, hogy Heine „legújabb verse”) úgy közölte a *Pester Sonntagsblatt*, hogy négy, a magyar nőolvasók számára valószínűleg túl erotikusnak tartott strófát kihagyott. Heine magyarországi kortársai közül többek között Petőfire volt hatással, személyes sorsuk és költészetük rokon vonásait Fried István mutatta be nemrég megjelent tanulmányában.²² A német közízlésben az utókor számára jó darabig Heine egyértelműen a legnépszerűbb német költők egyike Goethe és Schiller mellett.

A német Friedrich Hebbeltől (1813–1863), a hegeli-schopenhaueri filozófián alapuló történelmi-mitikus dráma megteremtőjétől a „Der Genius” című kis költemény látott a lapban napvilágot.²³ Tragédiáiban nyomon követhetjük a tragikum-felfogás változásait; álláspontja szerint az igazi nagy tragédiának a rendkívüli egyéniség, a teremtő géniusz, gyakran a zseni sorsa a tárgya. Levitschnigg Hebbel még egy versét, az „Ein nächtliches Echo”²⁴ címűt választja közlésre. A vers a természetben zajló életképen alapul, ahol a szerelmes fiú minden szerelméhez intézett mondatára a visszhang felel, jelezve ezzel a szerelem viszonzatlanságát. Megjegyzendő, hogy a drámaíró Hebbel lírájában milyen finoman tudta természeti párhuzamba rejtve az érzéseket jelzésszerűen ábrázolni.

A német nyelvű irodalmon belül kiemelkedő jelentőségű a svájci Gottfried Keller (1819–1890), aki *Der Grüne Heinrich* című életrajzi elemeket tartalmazó fejlődésregényével és a *Die Leute von Seldwyla* elbeszélésgyűjteményével vált ismertté később, azok 1854–55-ös megjelenése után. Az ő jelentősége abban áll, hogy kis, helyi sorsokon keresztül általános emberi értékeket vázolt fel, és vált ezzel a svájci realista próza megteremtőjévé. Levitschnigg jó szemét dicséri, hogy Keller korábbi, lírai próbálkozásaiban, melyekből még romantikus szellemiség áradt, felismerte

¹⁸ Heinrich HEINE, *Du schönes Fischermädchen..., Wenn ich an deinem Hause..., Der König Wiswamira...* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 32, 6. August 1854, 424–425.

¹⁹ Heinrich HEINE, *Leib und Seele* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 44, 29. October 1854, 569.

²⁰ Heinrich HEINE, *Zum Lazarus* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 44, 29. October 1854, 570.

²¹ Heinrich HEINE, *Das hohe Lied*, Neuestes Gedicht = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 1, 1. Januar 1854, 8.

²² FRIED, István, *Beiträge zu den deutsch-ungarischen Literaturbeziehungen im 19. Jahrhundert, Heine und Petőfi*, Ungarn-Jahrbuch, 30(2009–2010), 201–218.

²³ *Der Genius*, Von Friedrich HEBBEL = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 9, 26. Februar 1854, 135.

²⁴ Friedrich HEBBEL, *Ein nächtliches Echo* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 22, 28. Mai 1854, 306.

a tehetséget. A „Schlafwandel am Tage”²⁵ című, az 50-es évek elején keletkezett vers egzotikus, afrikai környezetben játszódik. A sivatagi hőségben, szárazságban holtfáradtan, félig öntudatlanul masírozó idegenlégiós csapatot szinte állóképszerűen mutatja be, majd ezzel szembeállítja az otthon barátságos, színes, növényekkel tarkított képét („Verlornes Vaterland!”) és az anya alakjának megidézése következik. A csendből és a félálomból egy lövés zaja riasztja fel a csapatot, a kialakuló harc az álomképet és az ellenséget egyaránt elűzi. A vers Keller által elképzelt környezetben és szituációban játszódik, Afrikában ő sosem járt, mégis hangulatábrázoló képességének kitűnő példáját adja.

Említést érdemel a porosz származású, de erdélyi szászként ismert és 1849-ben magyar oldalon harcolt Maximilian Moltke (1819–1894), a *Kronstädter Zeitung* szerkesztője, aki a szabadságharcban való részvétele miatt 1852-ig börtönbüntetését töltötte, majd visszatért Németországba és megírta a szászok himnuszát. Moltke *Ein Frühling* című Berlinben megjelent és több kiadást megért kötetéből közölt a lap néhány verset.²⁶

Osztrák költők

Az ismertebb és divatos kortárs osztrák szerzők közül Johann Gabriel Seidl, Ludwig Foglar, Johann Nepomuk Vogl, Betty Paoli, Theodor Wehl, Theodor Bakody, Ignaz Franz Castelli, Friedrich Halm, Ludwig Bechstein és Eduard Bauernfeld több versét találjuk a lapban. A magyarországi születésű, de osztrák íróként számon tartott Karl Beck „Die Liebe wächst!” című szerelmes versét, melynek alapját a szerelem és a növények fejlődésének párhuzama szolgáltatja, 1854-ben közölte a lap.²⁷

A néhány kiemelkedő osztrák költő egyike Anastasius Grün, azaz Graf Anton Alexander von Auersperg (1806–1876) haladó gondolkodó, az osztrák Vormärz kevés politikai költőinek egyike, aki 1848-ban a frankfurti parlament küldötte volt, a forradalom után is – bár kompromisszumok árán, de – kitartott liberális nézetei mellett. Tőle az „Am Walde” című verset közölte a *Sonntagsblatt*.²⁸ Ebben a kor divatjának megfelelően az emberi mulandóságot a természettel való párhuzamban mutatja be, az összeségében pesszimista hangvételű költeményben ellentétbe állítja a jelent („Dort ein muntre Knab/Hier ein müder Greis”) a boldog gyermekkorral, és ami eközben történt, tövises, szenvedésekkel teli út volt („Was dazwischen liegt./

²⁵ Gottfried KELLER, *Schlafwandel am Tage* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 39, 24. September 1854, 520–521.

²⁶ Max MOLTKE, *Wie selig ein Kind doch zu sein!; Furcht; Glosse; Esther* = *Pester Sonntagsblatt*, 1855, 183.

²⁷ Karl BECK, *Die Liebe wächst!* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 11, 12. März 1854, 166.

²⁸ Anastasius GRÜN, *Am Walde* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 26, 25. Juni 1854, 389.

Traurig sieht's mich an:/Dornenvolle Bahn, /Die ein Mensch durchfliegt!") Másik, a lapban megjelent balladája az „Eine Hexengeschichte”.²⁹

Grillparzertől, aki az osztrák dráma európai rangra emelője volt, Levitschnigg három verset is közölt a *Pester Sonntagsblatt*-ban. Kronológiailag nézve az első közlemény Grillparzertől az aforizmaszerű „Einfälle”³⁰, melyben kora modern társadalmának résztvevőit, a publikumot, a művészeket, újságírókat, az állatvédő egyesületet, és végül a politika szereplőit karikírozza, s ehhez kiindulópontot képez az első versszakban a haladás, az állandó változás, miközben ő a háttérből figyel, Schiller és Goethe álláspontját megőrizve: („Nur weiter geht ihr tolles Treiben, / Von vorwärts! Vorwärts! Erschallt das Land: / Ich möchte, wär's möglich, stehen bleiben / Wo Schiller und Göthe stand”. A második Grillparzer-vers a jozefinista felvilágosodás jegyeit magán hordozó „Lebensregel” volt.³¹ A harmadik az 1848 decemberében keletkezett, aktuálpolitikai indíttatású „Einem Soldaten” című vers³². Ekkorra a bécsi forradalom veresége már lezárt ügy volt. Grillparzer hitet tesz a versben hazaszeretete és az uralkodóhoz való hűsége mellett („Dem Lande treu, das Wiege uns und Grab, / Dem Fürsten treu, dem wir den Eid geschworen.”) Ez a „bölcőd az, s majdan sírod is” osztrák birodalmi patriotizmus jegyében kelt honfiúi megfogalmazása. A forradalmi megmozdulások hatását egy gyökerein szilárdan álló fával szemlélteti, melynek a viharok csak a lombját tépik. Az, hogy a magyar szabadságharc még zajlott, Grillparzert nem érdekelte, ő csak a metternichi rendszernek nem volt híve, a nemzetiségek önnállósulási törekvéseit ellenezte.

Levitschnigg-től több vers került közlésre és elbeszélések láttak napvilágot folytatásokban, így például 1854-ben „Die Dame mit dem Cachemir” című elbeszélése. A versek közül érdekes az „Ungarisch-deutsche Reime” című bohókás vers, amelyet Moritz Gottlieb Saphir 60. születésnapjára írt, és amelyben a páros rímek utolsó szava mindig magyar, s erre német szó felel. Csak példaképp: „Es reicht Dir, kehrtst Du heim mit mühem láb, / Den Kranz, für den es nie ein Welken gab; Denn hier bei uns zu Land auch pflegen minden / Die „wilden Rosen” gottvoll schön zu finden.”³³ Levitschnigg szentelt Vörösmartynak is egy verset.³⁴ Az ódaszerű gyászvers visszavisszatérő refrénje („wir denken dein”) gondolunk rád. Levitschnigg felsorolásban méltatja Vörösmarty érdemeit: a magyar nyelvet dallammá alakította, a Duna mentén honossá tette az „Ezer egy éjszaká”-t (utalás Vörösmarty fordítására: „Ezer egy éjszaka. Arab regék”).

(A tanulmány a következő számunkban folytatódik.)

²⁹ Anastasius GRÜN, *Eine Hexengeschichte* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 47, 1855, 697.

³⁰ Franz GRILLPARZER, *Einfälle* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 6, 5. Februar 1854, 87.

³¹ Franz GRILLPARZER, *Lebensregel* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 22, 28. Mai 1854, 304.

³² Franz GRILLPARZER, *Einem Soldaten* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 44, 1855, 650.

³³ LEVITSCHNIGG, *Ungarisch-deutsche Reime* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 6, 1855, 68.

³⁴ LEVITSCHNIGG, *Am Grabe Vörösmarty's* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 47, 1855, 688.

SAS PÉTER

Kelemen Lajos levele az erdélyi könyvtárak RMK anyagáról (1958)

Kelemen Lajos (1877–1963) tudományos munkásságának fontosságára már kortársai felhívták a figyelmet. Tanítványaivá vált munkatársai – elsősorban Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila – részletesen elemezték mesterük munkamódszerét, levéltárosi és történelmi működését, aki 70. születésnapján is eltökélten hangsúlyozta: „Életem jó darabját töltöttem a múzeum eszme és a gyűjtemények szolgálatában, s ezeket azután is szolgálni kívánom.”¹ A múzeumi gondolat megvalósításában, az erdélyi levéltárügy kiteljesedésében játszott és a történetírás területén kifejtett iskolateremtő tevékenysége a jövőben is meghatározó tudományos értéket képvisel. A forráskiadás során nyújtott elméleti és módszertani alapvetések mellett személyes példaadásával tanított. Az általa képviselt szakmai és emberi értékek az erdélyi magyarság önazonosság-tudatának példamutatásul szolgáló részét jelentik. Élete és munkássága ismeretében bizonyosan hagyományozódni fog és időt álló lesz Jakó Zsigmond megállapítása: „közösségi felelősségben és az önzetlen szolgálat alázatában Kelemen Lajos marad minden időkre felülmúlhatatlan mintaképe Klió erdélyi magyar napszamosainak”.² Kinyilatkoztatásszerű mondatának alapját saját tapasztalata szolgáltatta: „Életében éppen példájával és gyakorlatával nevelt.”³ Kelemen Lajos általános anyagi nehézségei miatt nem tudott tudományos fokozatot elérni, a disszertáció kinyomtatásához szükséges összeget sem tudta összegyűjteni. A munkásságáért kapott őszinte megbecsülés és elismerés többet jelenthetett számára a hivatalos címeznél. Az olyan jellegű tiszteletadás, amelyet Reményik Sándor fogalmazott meg levelében: „Mélyen tisztelt Professzor Úr! Megengedi úgy-e, hogy így szólítsam – hiszen mindnyájunk Tanítója.”⁴

Kelemen Lajos munkásságával korosztályok mentoraként járult hozzá a helytörténeti, a művelődés- és művészettörténeti kutatások eredményeinek magas mércéjű szakmai követelményekhez igazodó közzétételéhez, és azok mind szélesebb körű

¹ Kelemen Lajos levele a Székely Nemzeti Múzeum Igazgatóválasztmányának (Kolozsvár, 1938. június 18.). Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy It. Továbbiakban SZNM It.

² JAKÓ Zsigmond, *Kelemen Lajos üzenete* = *Korunk*, 37(1978), 5, 374.

³ JAKÓ Zsigmond 1978, i. m. 367.

⁴ Reményik Sándor levele Kelemen Lajosnak (Kolozsvár, 1941. január 21.). Fond 593, Kelemen Lajos személyes iratai, Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj). Továbbiakban ROLKMI.

befogadásához. Így korábban nem eléggé értékelt stúdiumokat emelt diszciplínája segédtudományi rangjára. Akár unitárius egyháza főgondnokaként, akár az Erdélyi Múzeum levéltárosaként, akár – őt idézve – „levéltári források forgatója-kutatója”-ként, minden személyes, egyéni érdekeit alárendelte közössége szolgálatának. Nemcsak az a fontos munkásságában, hogy milyen eredmények fűződnek hozzá, legalább annyira fontos, mi volt az eredője, a mozgatórugója fáradhatatlan tevékenységének. „Mert a meggyőződése, hogy a magyar tudományosság előhaladását így, önzetlenül, a köz javára jobban lehet szolgálni” – írta 1942-es *Önéletrajzában*.⁵ Erre az alapvető jellemvonására, mint társadalmi jelentőségű tanításra hívta fel a közfigyelmet 1977-ben, születésének századik évfordulóján legkedvesebb és legközelebbi tanítványa, Szabó T. Attila: „a testi halál csak a mának élő, önző emberi élet számára jelent véget, az önzetlen szolgálatban eltöltött élet a maga gazdag eredményeivel, követésre készítő példaadásával örökre beleépül a közösség erkölcsi, társadalmi, művelődési és tudományos életébe.”⁶

A tudományágak különféle területein egyaránt alkotó Kelemen Lajos – összefoglaló jelzővel – művelődéstörténeti jellegű munkálkodásának bemutatása csonka lenne több ezres nagyságrendű levelezésének közreadása nélkül. A történelmi háttér kibontása, egy adott mű megszületése körülményeinek bemutatása, beleérző képességének használata, az inventáriumok, s más források közlése mellett levelezésével is bizonyította, mennyire élővé lehet tenni a múltat, a régi korok embereit, gondolkodásmódjukat és életüket. Irodalmi értékükön túl megszámlálhatatlan sokaságú tudományos adat, a különböző korszakokra, az egykori intézményekre, szakembereire és természetesen Kelemen Lajos életére s munkásságára vonatkozó ismeretek sorjáznak missziliseinek megismert, bár még eddig feldolgozatlan vagy lappangó részeiben. Levélváltásának időrendben olvasható köteteiből majd kiviláglik, hogy mint robotos – ahogyan önmagát találóan nevezte – egy egész intézményt helyettesített, vagy éppen annak feladatait látta el egymagában. Nagyon sok – szakmai tekintélyét növelő, anyagi segítséget is jelentő – publikáció nem íródott meg, enyészett el fiatal kollégákkal folytatott beszélgetésekben, a szóban és írásban mindegyre feltett kérdésekre adott kimerítő válaszokban. Ki tudja mennyi tíz-húszoldalas levelet írhatott meg, amelyek közül az egyik vastag kopertájára lecsapott Szabó T. Attila. Hosszú lélegzetű levele az *Erdélyi Múzeum* folyóiratban, majd különlenyomatként az *Erdélyi Tudományos Füzetek* egyik számaként *Radnótfája története* címmel élte tovább önállósult létét.⁷

Egyik leveléből lehet fogalmunk írásbeli diskurzusának nagyságrendjéről is. „Hátramaradó közel 70 éves, legalább 7000, 95%-ban megválaszolt levelezésem elég tanúm arra, hogy mivel kellett töltenem délutánjaimat és éjjeleimet” – írta Ferencz

⁵ Kelemen Lajos *önéletrajza*, közlő Molnár B. Lehel = *Keresztény Magvető*, 103(1997), 3–4, 233.

⁶ SZABÓ T. Attila, *Kelemen Lajos élete és munkássága* = KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, sajtó alá rend. B. Nagy Margit, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977, 31.

⁷ KELEMEN Lajos, *Radnótfája története* = *Erdélyi Múzeum*, 47(1942), 493–499, és klny. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1942 (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 146). Újraközölve KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, sajtó alá rend., szerk. Sas Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2009, 104–109.

Józsefnek, a matuzsálemi kort megért kolozsvári püspök Budapesten ugyancsak egyházi vezetővé választott hasonnevű fiának.⁸ Levelezése sorsáról még életében döntött, és igyekezett mindent megtenni, hogy közgyűjteménybe juttatva ne kallódjon el. Tudatában volt levelei jelentőségének, fontosságának, melyek tartalmát – közreadásukkal – számos diszciplína kutatói értékesíthetik. Erről egykori kolozsvári neveltjének és feleségének számolt be életének nyolcadik évtizedében: „Én több ezerre menő nagy levelezésemet is betű és azon belől időrendbe tettem kétharmadában. Ezt is igyekszem most befejezni, hogy rendben maradjon bár holtom után, ha életemben elfoglaltságom miatt nem is tudtam kellő rendbe hozni. Az 1914–18-i világháborús levelezésem közel ezer darabját rég beadtam az Erdélyi Múzeum Levéltára éppen általam kezdeményezett, s több mint húszezernyi darabra nőtt gyűjteményébe.”⁹

Kelemen Lajos levelezése becses ismeretanyagot hordoz a művészet-, irodalom-, egyház-, családtörténet és címertan témakörébe tartozó témákkal kapcsolatban. Levelezőpartnerei a témák sokasága miatt a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből kerültek ki: történész és levéltáros kollégák, arisztokraták, egyetemi tanárok, tudományos és amatőr kutatók, írók, valamint származásukkal és tevékenységükkel ki nem tűnt, hétköznapi érdeklődők. Legfontosabbak szüleivel és a hozzá emberileg is nagyon közel álló kollégákkal folytatott levelezése, akik közé Balogh Jolán művészettörténész, Biás István levéltáros, Biró József művészettörténész, Buday Árpád régész, Gyallay Papp Domokos író-szerkesztő, Herepei János művelődéstörténész, Lukinich Imre történész, Pósta Béla régész, Siklóssy László művelődéstörténész, Veress Endre levéltáros, és professzora, Szádeczky Kardoss Lajos történész tartozott. A felsorolásból kihagyhatatlan egykori neveltjével, Gidófalvy István földbirtokosgyógyónövénytermesztővel és feleségével, Pataky Etelka festőművésznővel, valamint az ő egyik rokonával, a nagy múltú örmény család leszármazottjával, Czecz Rózsika publicistával folytatott írásbeli diskurzusa.¹⁰

1902-ben, az Egyetemi Könyvtárban megkezdett tevékenysége két évtized múlva, 1920 után, a kisebbségi lét körülményei között értékelődött fel a maga tudományos súlyának megfelelően. Az erdélyi történetírás vesztesége mindaz, amit nem fogalmazott meg tanulmányaiban és cikkeiben. Ezt a sokszor elsíratott szellemi kincset fedezhetjük fel levelezésében. Írásbeli üzenetváltásai százaiban, vagy inkább ezreiben hagyta maga után – feldolgozandó örökségként – levéltári kutatásai során nyert megbízható, hiteles, erdélyi tudomány-, művelődés- és társadalomtörténeti adatgyűjteményét. Ennek felismerése után jelenthette ki határozottan Kiss András,

⁸ Kelemen Lajos levele ifj. Ferencz Józsefnek (Kolozsvár, 1956. január 30.). Magyarországi Unitárius Egyház Levéltára, Bp., VII/k 8. doboz

⁹ Kelemen Lajos levele Gidófalvy Istvánnak és Pataky Etelkának (Kolozsvár, 1958. szeptember 3.). A levelezésanyag őrzési helye egy lapalji jegyzet szerint: „Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kolozsvár).” Vö. KÁLNOKI Kis Tamás, *Reménytelen reményességben, avagy remény a reménytelenségbe = Levéltári Közlemények*, 70, 1999, 1–2, 143–163; *Kelemen Lajos-dokumentum(típus)ok az 1940-es évekből = Levéltári Közlemények*, 49(1999), 1–2, 148, 15. sz. jegyzet.

¹⁰ Hihetőleg a Kelemen–Gidófalvy-levelezés mellett az Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kolozsvár) kéziratárában.

hogy „ilyen méretű hiteles forrásanyaggal tudomásom szerint ez ideig társadalmunk nem rendelkezik és méltó értékesítése a jövő feladata”.¹¹

Kelemen Lajos életművének a levelezésén és naplóján alapuló elemző bemutatása egyik alapvető fontosságú kulcsa lesz az erdélyi magyar művelődés 20. századi története monográfiája megírásának.

Kelemen Lajos levelezésének megjelentetését az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete felkarolta, megvalósítandó célul tűzte ki. Figyelemfelkeltésül és a magánkézben őrzött levelek hozzáférhetővé válásának reményében adjuk közre Incze Gábornak írt, 16 oldalas, tőle megszokott, mindennapi terjedelműnek számító, gazdag mondanivalójú, az erdélyi könyvtárak korabeli RMK-állományával kapcsolatos levelét. A tudományos jellegű tartalom mellett ebben is sikerült megcsillantania énjének a humorra fogékony oldalát.

Incze Gábor (1898–1966) református lelkész, egyháztörténész. 1923-ban lelkeszi oklevelének megszerzése után 1928-ig vallásoktató segédlelkész, 1928–36 között vallásoktató lelkész, 1936-tól 1943-ig vallásoktatási igazgató. 1942–43-ban Nagyváradon lelkipásztori szolgálatot látott el, 1944–45-ben ismét Budapesten segédlelkész, végül 1945-től Óbudán két évig lelkipásztor. 1956-ban kényszernyugdíjba küldték. Tudományos tevékenysége előmozdítására 1931-ben a debreceni egyetemen a teológia doktora címet szerzett. Ezt kamatoztatva 1930–31-ben a budapesti református teológiai akadémia helyettes tanára volt. Irodalmi munkássága jelentős, melynek keretében 1935 és 1948 között *A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén egyházi írói* sorozatban számos 16–17. századi magyar kiadványt jelentett meg. A szakirodalom a *Kereszténység és jobbgység* (Bp., 1929), *A református Jókai* (Bp., 1925), *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században* (Debrecen, 1931), *A nagyváros uniformizáló és morális hatása* (Nagybánya, 1935), *Túl az országhatáron 1917–1937* (Bp., 1937), *Keresztyén egyháztörténet* (Bp., 1938), *A felszabadult Felvidék* (Bp., 1939) és *A felszabadult Kelet* (Bp., 1941) című munkáit tartja számon. Külön kiemelésre méltó a szerző feltüntetése nélküli *Fekete Magyarország* – borítóján *Erdélyi képek* alcímen megjelent könyvecskéje (Bp., Bethlen Gábor ny., 1933), melyet Gulyás Károly, Krizsán János, Kós Károly képei és metszetei díszítettek. A Magyarországi Református Egyház a lehetőségek szerint megemlékezett elhunyt lelkészéről, nem hagyta feledésbe merülni munkásságát.

Kelemen Lajossal hihetőleg az 1940-es évek első felében, a második bécsi döntés időszakában léphetett kapcsolatba. Egymás megszólítása, levelezésük hangvétele bizalmas, közeli, baráti kapcsolatra utal. Az alábbiakban közlendő kézírásos levél lelőhelye: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Lt. D. 2050. Incze Gábor hagyatéka.¹² Címzés: nagytiszteletű Dr. Incze Gábor ref. lelkész

¹¹ KISS András, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 208.

¹² Itt köszönöm meg Dr. Dienes Dénes igazgatónak és Tanászi Árpád kéziratárossnak a kutatásban nyújtott szíves segítségét.

elvtársnak III. Kálvin utca Budapest Ungâria. Budapest III. ker. Feladó: Kelemen Lajos Calea Moșilor 16. Cluj.

Kelemen Lajos levele Incze Gábornak
(Kolozsvár, 1958. október 25–27.)

Kedves Öcsém és Barátom!

Mikor ezelőtt vagy két-három héttel egy levelező-előfutárral értesítettelek, hogy kérdéseidre a válasz készülöben van, nem gondoltam, hogy ily későn küldhetem azt.

Sokféle akadály gátolt.

Hosszú és bosszantó volna részletezni azokat. Jó, hogy végül is túl vagyok rajtuk, s amit lehet, most ide mellékelve küldhetem.

A leveledből nem értem a tulajdonképpeni célkitűzésedet, s ezt a fölkért segítségnek se tudtam ezért pontosan körvonalazni. Leveledet a kezükbe adtam, s ahhoz igazodtak. Én csak az általuk összeállított kimutatásokat közvetítem.

Nem tudom, hogy mennyire áll Magyarországon a R. M. K.¹³ új kiadása ügye. Azt azonban tudom, hogy előkészítésén már egy emberöltővel ezelőtt dolgoztak. Dézsi Lajos¹⁴ volt megbízva vele. Neki 1925–30 között én is küldtem néhány olyan unitárius kisnyomtatványról adatokat, melyeket részben a kolozsvári unitárius kollégium seniori számadási és jegyzőkönyveiben találtam, részben – egy esetben – pedig a Paget angol követhez¹⁵ szóló unitárius deák üdvözlét egyetlen ismert példányával

¹³ Régi Magyar Könyvtár (RMK): Szabó Károly könyvtáros, történész összeállította az 1712 előtt kiadott, részben vagy egészen magyar nyelven készült nyomtatványok és a hazai nem magyar nyelvű könyvek bibliográfiáját. Lásd *Az 1531–1711 megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1879, *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1885. Hellebrant Árpád kiegészítésében: *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve (1480–1670)*, Bp., 1896, és *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve (1671–1711 pótlék)*, Bp., 1898.

¹⁴ Dézsi Lajos (1868–1932) irodalomtörténész, 1906-ban a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanára, a bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar dékánja. A *Magyar Történeti Életrajzok* és a *Magyar Irodalomtörténeti Értekezések* szerkesztője. 1921-ben a Szegedre költözött Ferenc József Tudományegyetem tanára lett. 1930-ban a *Régi Magyar Költők Tára* XVI/7. kötete és a *Világirodalmi lexikon* szerkesztője.

¹⁵ William Paget (1637–1713) diplomata, 1690–1702 között az angol királyság konstantinápolyi követe. Erdélyen való átutazásának lényege: enyedi diákokat is vitt magával. Paget erdélyi kapcsolatairól lásd GÖMÖRI György, *Lord Paget magyar pártfogoltjai = Erdélyiek és angolok, Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*, Bp., Héttorony Könyvkiadó, 1991, 61–68, *Lord Paget utazása Erdélyen és Magyarországon át (1702) = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)*, vál., ford., bev., jegyz. Gömöri György, Bp., Argumentum, 1994, 82–98, R. VÁRKONYI Ágnes, *Amiről Bethlen Miklós Önéletírása hallgat = Korunk*, 8(1997), 7, 55–66. Még egy adalék erdélyi kapcsolataihoz: Jankovics József felfedezése a londoni British Library kéziratárában, 17. századi vízfestményeken az erdélyi magyar népviseletet, öltözettypusokat tartalmazó albumot Paget számára másolhatták. Lásd *Régi erdélyi viseletek*, Viseletkódex a XVII. századból, előszó Jankovics József, Galavics Géza és R. Várkonyi Ágnes tanulmányaival, Bp., Európa Könyvkiadó, 1990.

kapcsolatban írhattam meg.¹⁶ Az utóbbit a diákok akkor nyomatták ki, mikor Paget Kolozsváron át utazott haza, s itt üdvözölték őt.

Te mindenesetre vagy tudhatsz erről, vagy megkérdezheted az Akadémiánál, s remélhetőleg választ is kaphatsz reá.

Én még soha se tudhattam meg onnan azt se, hogy mi lett néhai Veress Endrének¹⁷ az 1944 őszi és téli eseményei idején kiszedve vagy tán ki is nyomva állott talán három kötetével, melyekből kettő XVII. sz. eleji erdélyi jezsuita-jelentéseket tartalmazott.¹⁸ Azt is hallottam annak idején, hogy a szedést sokáig félretéve őrizték, de a jobb sorsra méltó kiadvány megszületéséről, vagy zápon maradtáról soha se tudtam meg a valóságot. Az Akadémiához mióta sok más becsületes és értékes emberrel egy személtlapáton Andics Erzsébet¹⁹ et comp. engem is kidobtak, nem fordultam, s nem fordulok jövőre sem, még akkor se, ha az életemet kellene onnan kérnem.

Magam soha se álmództam arról, hogy én a M[agyar] T[udományos] Akadémia tagja lehetek. Itteni helyzetem és elfoglaltságom elég józan, s nem nagyravágó fejemet nem töltötték meg ilyen ábrándokkal. Engem a tömérdek levélírással, hivatali állásom örökös bizonytalansága, s az a lélekgyilkoló helyzet, melyben évekig kellett élnünk, elég valóságismerethez szoktattak. Tisztában voltam azzal, hogy én körülményeim között, s képességeimet és készültségemet jól ismerve, hármaskörrel terhelve valamire való nagyobb feladatot nem vállalhatok.

Becsületes lélekkel megáldva azt tekintettem életem egyik fő feladatának, hogy az arra érdemes pályatársak és szaktestvérek becsületes törekvéseit legalább segítsem. Ezt tőlem telhetőleg meg is tettem. Több ezer – legalább 95%-ban megválaszolt,

¹⁶ Kelemen Lajos naplójában megörökítette az üdvözlővers megtalálásának pontos időpontját. „1919. január 15. Dél előtt egy órát újra az egyházi levéltárban töltöttem el a Paget Vilmos angol követ 1702. jún. 5-i Kolozsvárt tartózkodása alkalmával nyomtatott alkalmi üdvözlő vers keresésével. Délután kaptam meg.” KELEMEN Lajos, *Napló*, Fond 40, 1919, ROLKMI.

¹⁷ Veress Endre (1868–1953) történekutató, levéltáros. 1903-ban a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tisztviselője, majd osztályvezetője. 1915-ben vallás- és közoktatásügyi, később külügyminisztériumi osztálytanácsos. Éveken át a Budapesti Királyi Törvényszék hitese román tolmácsa. A *Fontes rerum Transylvanicarum* és a *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești* forráskiadások szerkesztője. Közzétette a páduai egyetem és a római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyvi bejegyzéseit. Lásd *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*, Bp., Stephaneum, 1915 (*Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, 1), és *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi hallgatóinak anyakönyve és iratai, I. Anyakönyv (1559–1917)*, Bp., Stephaneum, 1917 (*Fontes rerum Hungaricarum*, 2).

¹⁸ A félbehagyott munka megjelent. Lásd *Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről 1603–1623*, gyűjt. és sajtó alá rend. Veress Endre, utószó Benda Kálmán, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 7). A könyv borítóján *J. Argenti iratai 1603–1623*, Veress Endre gyűjtésében cím szerepel.

¹⁹ Andics Erzsébet (1902–1986) történész. 1950–74 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezetője, 1953–54-ben az oktatásügyi miniszter első helyettese, 1954–1956 között az MDP Kulturális Osztályának vezetője. 1950–1958 között a Magyar Történelmi Társaság, 1950–56-ban az Országos Béketanács elnöke.

s megőrzött levelem²⁰ tanúja ennek, s tudom, hogy – nem budapesti iskolához tartozva – ennek a szolgálatomnak sokan hasznát vették, s becsületes jószolgálataimat el is ismerték.

Ilyen elismerésnek és megértésnek ítélttem annak idején a M[agyar] T[udományos] Akadémia külső (külföldi) tagjává történt megválasztásomat is. Néhai Hegedűs Loránt²¹ mondotta nekem itt jártakor, hogy a titkos szavazás összeszámlálásakor Ő és más jóakaróim »az eredmény összeszámlálásakor«²² drukkoltak értem és mellettem, s mikor az eredmény megvult, közel járt az az egyhangúsághoz.²³

Nekem ez éppen akkor jött Isten vigasztaló ajándékeként, mikor Egyházam egy önző és peccsenyeleső kisebbsége vak és feltétlen engedelmességet fogadva néhány vezetőnek, az öreg emberek kényelemszeretetére és önzésére számítva, mindig az ebéd és vacsoraidőkre nyújtotta el szócsépléseivel a vitát, s akkor vitte szavazásra a kérdéseket, mikor az öregeknek elsőbbség volt a gyomruk és a torkuk, s ezeknek áldozva, otthagyták a tanácskozást. Ilyenkor aztán győzhetek, habár mindig kevés szótöbbséggel is.

Ezek a fráterek aztán kevés szótöbbséggel engem is kipurifikáltak onnan, ahol én soha mást, mint a közérdeket nem szolgáltam.²⁴

A következő évi közgyűlésén aztán 2/3 szótöbbséggel visszaválasztottak, de én megundorodva ezektől az önző, rövidlátó terrorfiúktól, az eredmény kihirdetése után rögtön szót kérve, reámutattam röviden a történetekre. Megköszöntem azt a jó szándékot, mely nekem elégtételt kívánt szolgáltatni, de kijelentettem, hogy én a történetek után oda, ahol azt jónak látták velem megtenni, aki mindenkor a becsületet és önzetlenséget igyekeztem szolgálni – soha vissza nem térek. Nem is tértem.

Más téren szolgáltam, ahol tudhattam, de általuk megmucskolt helyemre nem mentem vissza.

A világ aztán nélkülem és nélkülök is tovább forgott, s néha kergült is, de én a következtetéseket levontam a legvégsőkig.

Nekem ily körülmények között hatalmas erkölcsi értéket jelentett a M[agyar] T[udományos] Akadémia külső (külföldi) tagjává választásom.

²⁰ Megállapítását vesd össze ifj. Ferencz Józsefnek (Kolozsvár, 1956. január 30.) írt levelével. Lásd a 8. sz. jegyzetet. Levelezésének nagyságrendjére vonatkozó másik megállapítás szerint: „Gidófalvy Istvánnak 1955. június 1-jén írt levelében második gimnazista kora óta élete folyamán megírt leveleinek számát több mint ötezerre teszi, ami mintegy 6 ládányi anyag.” KISS András 2009, i. m. 207.

²¹ Hegedűs Lóránt (1872–1943) gazdaságpolitikus, író. 1905–20 között a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének az igazgatója, 1913-ban a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója. A Tanácsköztársaság idején politikai fogoly volt. 1920–21 között az első Teleki-, majd a Bethlen-kormány pénzügyminisztere.

²² Utólag kihúzva.

²³ Kelemen Lajost 1938-ban választotta a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjainak sorába. „Kelemen Lajos a kolozsvári Erdélyi Múzeumegylet levéltárának vezetője 47 szóval egyhangúlag.” Lásd *Jegyzőkönyv a M. T. Akadémián 1938. évi XCVIII. nagygyűlésének 1938. május 4-én tartott tagválasztó összes üléséről = Akadémiai Értesítő*, 48(1938), 466. füzet, 10.

²⁴ Kelemen Lajost az Erdélyi Unitárius Egyház missziós bizottságából kiszavazták, a helyette felajánlott nevelésügyi bizottság tagságát nem fogadta el.

Értékét fokozta előttem, hogy két ajánlóm Balogh Jenő egykori igazságügyi miniszter²⁵ és Gombos F. Albin a nagynevű középkori historikus volt.²⁶

Akkor történt családi katasztrófám²⁷ lesújtó lelki szenvedéseiben is jótékony orvosságként hatott.

Az 1940–44-i időkben Erdély egy része visszatértevel aztán automatikusan az Akadémia levelező tagjai sorába jutottam volna. Székfoglalásra azonban soha fel nem szólítottak, s így értem meg az új világot. Elkészült székfoglalóm aztán itt jelent meg az erdélyi magyar karzat és mennyezetfestményekről a XVII. század végéig.²⁸

Összes régi akadémikus társaimmal együtt való kimucskoltatásomról az érintkezés 1944–45-i nehézségei mellett csak későn értesültem. Akkor írtam volt az Akadémia egyik tisztviselőjének, egykori tanítványomnak,²⁹ de a dolog lényegéről nem értesítet, s most már nem is törődöm többé vele. Mindenesetre jobban érzem magam a személtapáton kidobottak társaságában, mint Andics Erzsébet elvtársnő et comp. halhatatlan érdemei bámulói és társai között érezném.

Leveledhez visszakanyarodva meg kell jegyeznem, hogy a Szabó Károly R. M. K. I. kötetének anyagában és helyében 1944-ben és 1945 után sok változás történt Erdélyben. Egyes iskolák, intézetek megszűntek s anyaguk átvándorolt, vagy belőlük – sajnos – el is pusztult.

Itt pl. a volt róm. kat. liceum könyvtára helyén maradt,³⁰ de neve más és állami kezelésbe jutott a többi más felekezeti anyaggal együtt.³¹ Nevük is megváltozott. Rendesen szám alatt szerepelnek. A volt róm. kat. főgimnázium s könyvtára, valamint az ugyanazon utcában levő (ma román) volt ref. főgimnázium könyvtára címét külön, papiros lapon mellékelem.³² Az utóbbi könyvtár személyzetének egy részét az idén

²⁵ Balogh Jenő (1864–1953) jogász, országgyűlési képviselő. 1913–17 között igazságügy miniszter. 1921-től a dunántúli református egyházkerület főgondnoka, 1931-től az egyetemes református konvent világi elnöke.

²⁶ Gombos Ferenc Albin (1873–1938) történész. 1898-ban a brassói főreáliskola, 1919–34 között a budapesti középiskolai tanárképző intézet tanára. Középkori magyar és egyetemes történelemmel és forráskiadással foglalkozott.

²⁷ Abban az időben halt meg leánya, Mizgan Jánosné, született Kelemen Erzsébet (1911–1939).

²⁸ Lásd *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból*, Kolozsvár, Minerva, 1945.

²⁹ Gergely Pál (1902–1982) irodalomtörténész, az MTA Könyvtár kéziratárának munkatársa.

³⁰ Előzményeket lásd GYÖRGY Lajos, *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948*, Bp., Argumentum, 1994. A régi könyvek mai helyzetét ismerteti *A római katolikus Lyceum Könyvtár RMK-könyvei* című összeírás. Lásd *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, szerk., bev. tan. Sipos Gábor, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2004, 23–128 (Sapientia könyvek, 28) A kolozsvári római katolikus Lyceum Könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára kezelésében, C 57791.

³¹ A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának RMK-könyveinek összeírását lásd *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa* 2004, i. m. 363–528.

³² A régi könyvek mai helyzetét ismerteti *A Református Kollégium Könyvtárának RMK-könyvei* című összeírás. Lásd *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa* 2004, i. m. 131–359.

„leépítették”, s a kifelé való kiszolgálást is heti két vagy három délelőtt pár órájára szűkítették. A mai személyzetet én nem ismerem. A régiből ismertem rendre többet is, de itt az örökös változások cseppfolyós állapotában van a könyvtárügy is, s én már koromnál, de életelveimnél fogva sem tudok a nagyon sokszor kapkodó és változó örökös kísérletezésekhez alkalmazkodni. A szakismeret és arravalóság nem párt- és színekérdés, s ahol azzá teszik, ott az intézmény sírját ássák és egyetlen mentségük a tudatlanság. Még jó, ha ez nem rosszindulattal való vadházasságban jelentkezik.

Az általam említett többi kolozsvári könyvtárak közül a Minorita-rendház maga a Vatikánnal kötött egyességnél fogva az 1920-as évek derekán a görög-katolikus egyház tulajdonába ment át,³³ ezt az egész egyházat pedig pár év előtt egy tollvonással megszüntették. Ingatlan vagyónaról nem tudom, hogy az Állam, vagy a gör[ög] keleti egyház tulajdonába ment át akkor.³⁴ Most mindenesetre az államé. Az 1926. évi Pásztortűzben írtam volt a templomról és síremlékeiről.³⁵ Azelőtt 1-2 évvel jártam először a zárda akkori egyetlen minorita lakójánál, Zeich Gilbertnél.³⁶ Erre jellemző, hogy hét évig élt Rómában, s e szép időknek egyetlen emléke a Történelmi Társaságban egy rövid adatközlés.³⁷ Az ő egyik feladata a rendje történetének adatgyűjtése lett volna. Nem tudom, hogy ennek mennyiben tett eleget, de azt tudom, hogy midőn én nála a rend kolozsvári irattára után érdeklődtem, semmit se tudott a Domus historián kívül megmutatni. Könyvtárananyagot se láttam. A könyvszekrény alja pedig, melyet segítni akarásomban hirtelen kinyitottam, tele volt üres boros üvegekkel.

A zárda ingóságai a Rendház itteni megszüntekor a nagyenyedi (kisebb) zárda tulajdonába mentek át. Pár év előtt a szerzetesrendek eltörlésekor ez is megszűnt.

³³ 1926-ban a Vatikán és a román állam konkordátum alapján a kolozsvári minorita templomot és rendházat a pápa tulajdonjogának fenntartásával örök használatra átengedte a görögkatolikus egyháznak. Lásd SAS Péter, *Vatikán és Románia államközi megállapodásai a két világháború között = Egyháztörténeti Szemle*, 4(2003), 1, 81.

³⁴ 1948. október 1-én megrendezett kongresszusuk után a görögkatolikusok kérelemmel fordultak Iustinian görög keleti pátriárkához, aki ingatlanokkal együtt visszafogadta őket az ortodox egyházba. SAS Péter, *Az erdélyi római katolikus egyház 1900–194*, Bp., Barankovics István Alapítvány–Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008, 99 (Mundus – Magyar Művelődéstörténet).

³⁵ Lásd álnéven, VÁSÁRHELYI Miklós, *A kolozsvári minorita templom és síremlékei = Pásztortűz*, 12(1926), 23, 536–538. Újraközölve KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, bev. tan., sajtó alá rend. B. Nagy Margit, Bukarest, Kriterion, 1984, 72–76.

³⁶ Pontositva Czaich Gilbert (1866–1932) minorita egyháztörténész, főiskolai tanár. 1911-ben a nagybányai, 1913-ban a kolozsvári, 1920 után a marosvásárhelyi rendház főnöke és a tanárjelölt papok igazgatója, utolsó éveiben a nagybányai teológia tanára.

³⁷ Czaich Gilbert a Fraknoi Vilmos hatására végzett kutatásai eredményét több publikációban ismertette, lásd *Regesták a római Dataria-levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből = Történelmi Tár*, 22(1899), 1–17, 235–272, *Regesták VII. Imre pápa korából, 1484–1492. = Történelmi Tár*, 25(1902), 511–527, *Regesták VI. Sándor pápa korából = Történelmi Tár*, 27(1904), 161–181. Másik szakfolyóiratban is publikált. Lásd *Adalék II. Ulászló és Beatrix házassága ügyéhez = Századok*, 37(1903), 862–865. Kutatásai eredményeként Fráter Aladárral társszerzőségben könyvet is megjelentetett, lásd *X. Pius pápa életének és uralkodásának története napjainkig*, Bp., Athenaeum, 1907.

Könyvtára sorsáról nem tudok. Tudom azonban azt, hogy már az én ezelőtt 33 évvel való érdeklődésem idején a legfontosabb rendtörténeti emlékeket az aradi nagy anya- vagy főzárda (pontos nevét nem ismerem) gyűjtötték össze.

Én itt életemben csak egyszer jártam, midőn az 1930-as évek elején a kolozsvári katolikus cserkész ifjak vendégeként velük együtt B[uda]pestről és Gödöllőről visszatérőben mindössze mintegy félórát töltöttünk a hatalmas, szép, fő-rendház könyvtárában, hol egy nagyon szép szakismeretekkel rendelkező szerény modorú, rokonszenves minorita értékes magyarázatkiisérettel több becses régi kézirat és könyvlemléket mutatott be.

A szerzetesrendek föloszlatása után ez a nagy és szép anyag is az Állam tulajdonába került. Mostani sorsáról semmit se tudok.³⁸ Ha tudni akarsz, legjobb, ha az aradi Kultúrház Igazgatóságához fordulsz. Ott van magyarul tudó szakember is. Személyesen is ismerem, itt jártából, de nevét sajnos nem tudom; elfelejtettem.

Ha esetleg franciául írsz (én nem tudok), vagy íratsz: az is jó; de úgy gondolom, hogy ha kimented magad, magyar nyelvű megkeresésre is választ kapsz.

Más kérdés aztán, hogy munkát vállal[!]nak-e, mert az már nem a hivatal, hanem a kutató dolga. Ha van Aradon megfelelő ismerősöd, vagy barátod, próbálhatsz azzal is.

* * *

Az itteni volt Ferences-zárda könyvtára sorsát – sajnos – nem tudom eléggé.³⁹

Meg kell azonban jegyezni, hogy ez már R. M. K. darabokban szegény lett már rég. Anekdotás szóhadgyományként hallottam már több mint félszázad előtt, még egyetemi és erd[élyi] múzeumi napidíjas koromban, hogy néhai Szabó Károly⁴⁰ egy-egy ottani látogatása alkalmával – tekintve a zárdakönyvtár helyisége hidegségét – mindig valamilyen nagykabátfélében ment oda: Soványan ment be, s meghízva jött ki pár óra múlva. Ez a barátoknak is feltűnt ugyan, de a nagytekintélyű tudós egyetemi tanárt és könyvtárigazgatót nem merték kérdőre vonni a bibliai csodákra különben is emlékeztető hirtelen térfogat-változás ügyében.

Ellenben a tapasztalatok, s a gyanújokban ezekkel állítólag összefüggő egyes könyvhiányok alapján a könyvtárat lezárták a látogatás elől.

Így történt meg aztán velem is, hogy mikor az Egyetemi és Erd[élyi] Múzeumi könyvtárnál évekig kezeltem a Régi Magyar Könyvtárat, s szerettem volna ezt

³⁸ A volt minorita zárdakönyvtárak feldolgozását megkezdték. Lásd *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya*, összeáll. Rác Emese, Bp.–Kolozsvár, OSZK, 2009 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 3).

³⁹ Mai állapotáról lásd a Kolozsvári Ferences Zárda Könyvtárának RMK-gyűjteménye történetét és katalógusát. *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa* 2004, i. m. 531–564.

⁴⁰ Szabó Károly (1824–1890) történész, bibliográfus. 1859-ben a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyeslet könyvtárosa, 1872-től haláláig a Ferenc József Tudományegyetem magyar történelem tanára, 1882–83-ban rektora. Fő művét, az *RMK* összeállítását lásd az 53. sz. jegyzetben.

a szerzetrendi könyvtárat is, bár futólag, megtekinteni, többszöri próbálkozásom soha se járt sikerrel. Vagy 30 évig a Könyvtár Tabu lett.

Mikor aztán a néhai derék Trefán Leonard lett a rendfőnök,⁴¹ akkor már lehetővé vált volna a látogatás és megtekintés számomra, sőt hívtak is, de akkor már sokféle okból, nekem nem volt időm ott búvárkodni és élvezni, s így ezt a könyvtárat én soha se láttam.

A Szabó Károly-féle meghízottság is valószínűleg anekdotás túlzás, bár bizonyos kisebb valóság-alappal.

Azt aztán magam is jól tudom könyvtári rapidíjasi és címzetes segédtiszt (az ex lexes⁴² idők jóvoltából majdnem hét évre nyúlt rapidíjasi) könyvtári szolgálatom idejéből,⁴³ hogy az akkor a templomnál alkalmazott részeges kántor koronként olyan könyveket hozott hozzánk eladni, melyekről világosan meg tudtuk állapítani, hogy a kolozsvári Ferencesek könyvtárából valók.

Tudva azonban az alkoholisták morál-hiányát, tisztában voltunk azzal is, hogy ha a kínált könyvet mi nem vesszük meg, a kántor másnak úgyis eladja: rendesen megvettük. Még számunkra tudott duplumot is, hogy el ne kallódjék.

Végeredményében én ez egykor értékes könyvtár végsorsát nem tudom.

Érdeklődésed arra is jó, hogy most megpróbálom utána járni s idővel az eredményről tudatlak.

* * *

Az általad említett könyvtárak közül az Erdélyi Múzeum Könyvtárában midőn egykor évekig én kezeltem, az átadáskor 1725 drb R. M. K. könyv volt, a duplumokon kívül. Idősorban és nagyság szerint a három Szabó K[ároly] féle kategória anyagát együtt kezeltük.⁴⁴ Az anyag 1920 után alig gyarapodott. Egy gy[ula]fehérvári 1640 táji címlaptalan latin–magyar iskolai unikum szótárát⁴⁵ én is ajándékoztam ide. Midőn nyugdíjba kerültem, kezelő-utódom Mureşan Szabin, egy szak-analfabeta

⁴¹ P. Trefán Leonárd (1874–1945) ferences tartományfőnök, házfőnök, Erdély „sajtóapostola”. A Szent Bonaventura nyomda és könyvkötészet megalapítója.

⁴² Ex lex: törvényen kívüli állapot.

⁴³ Kelemen Lajos 1902-ben jutott be – ahogyan Önéletrajzában megfogalmazta – „az Erdélyi Múzeum Könyvtára helyszíni katalógusa munkálataihoz rapidíjásnak”. 1903-tól az Egyetemi Könyvtár Hírlapkönyvtárában és az RMK részlegnél dolgozott. A könyvtár kötelékében 1907 májusáig volt, elfogadva az Unitárius Kollégium tanári állásra szóló harmadszori felkérését. SAS Péter, *Erdély legendás levéltárosa*, Kelemen Lajos és az erdélyi magyar tudományosság, Bp., Lucidus, 2009, 27–28 (Kisebbségkutatás könyvek).

⁴⁴ A könyvtári anyag közzétételéről szóló legutóbbi híradás: „Készülőfélben van a kolozsvári Egyetemi Könyvtár RMK katalógusa, Kolumbánné Miklós Judit könyvtáros dolgozik rajta.” SIPOS Gábor, *Erdélyi művelődéstörténet helyzete*. Lásd az MTA Művelődéstörténeti Bizottság 2007. május 14-i ülésén elhangzott beszámolót. http://mta.hu/fileadmin/I_osztaly/bizottbeszamolok/Evesbesz2007_muvtortbiz.pdf

⁴⁵ ERDŐBÉNYEI DEÁK János, *Janua lingvarum bilinguis Latina et Hungarica*, A Latin–magyar szójegyzék és bölcs mondások gyűjteménye Gyulafehérvárt, 1613-ban jelent meg először. (RMNY II. 1613.) A Kelemen Lajos által beadott példány valószínűleg az 1635-ben kiadott második kiadás lehetett.

lett.⁴⁶ Egy hírhedt baklövését 1940 utáni főigazgatóságom idején sikerült jóvátenni. Most elég jó kezelés alatt áll a román Egy[etemi] Könyvtárban, s most már államosítva is.

Meg kell említenem, hogy néhai Erdélyi Pál igazgatósága⁴⁷ alatt nagy gondot fordított mind a szép és nagy gyarapításra, mind a jó karbantartásra. A viszonyok 1918 utáni változásával semmi lényeges változás nem történt. Az Erd[élyi] Múzeum nagy, s az Egy[etemi] Könyvtár százat alig meghaladó anyagát – külön tulajdonbélyegzőkkel jelölve együtt, időrendben kezelik.⁴⁸

* * *

Az általad említett más könyvtárak közül az egykori tordai unitárius algimnázium könyvtárát midőn Tordán e század első évtizedében állami főgimnáziumot állítottak föl, s az unitárius algimnázium megszűnt ott – illetőleg beolvadt az állami főgimnáziumba – beszállították volt Kolozsvárra, az Egyházhoz. Ezzel bejöttek ide a R. M. K. ott őrzött darabjai is, s azóta az itteni unitárius kollégiumi könyvtárba kerülve, máig is ott vannak.

Székelykeresztúron az V. gimnáziumos unitár[ius] csonka középiskola a század első évtizedében főgimnáziummá fejlődött: Ennek anyagában Jakab Elek⁴⁹ közadakozásból megvásárolt R. M. K.-i anyaggyűjteménye volt a legjelentékenyebb.⁵⁰

Mikor az 1944-es változás után pár évvel a sz[ékely]keresztúri főgimnáziumot államosították; annak becses R. M. K. anyagát onnan – hol igazában senki se használta – állami intézkedésre az egész ily anyagot átszállították a marosvásárhelyi egykori Teleki-könyvtárba, melyet tudákosan Könyvtár-múzeumnak neveztek el. Ennek mai

⁴⁶ Mureșan Szabin egyetlen ismert munkája a két kiadást megélt nyelvkönyve: *Lecții de limba română, întocmite pentru cursurile de limba română. – Román nyelvleckék, a román nyelvtanfolyamok számára*, Cluj, Alexandru Anca, 1921. és *Lecții de limba română, întocmite pentru cursurile de limba română. – Román nyelvleckék, a román nyelvtanfolyamok számára*, Ediția II. corectată, Cluj, Alexandru Anca, 1924.

⁴⁷ Erdélyi Pál (1864–1936) irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1900-tól 1918-ig a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója. 1911–16 között az Erdélyi Múzeum-Egyesület főtitkára.

⁴⁸ Megállapítását egy mostani kutatás is megerősítette. „A kolozsvári Egyetemi Könyvtár régi magyar nyomtatványai döntő többségükben az 1859 novemberében alakult Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának tulajdonában álltak.” ILYÉS BARTHA Hajnalka, *A kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában lévő Temesvári Pelbárt- és Laskai Osvát-művek kötéseiről = Erdélyi Múzeum*, 59(1997), 1–2, 236.

⁴⁹ Szentgericzei Jakab Elek (1820–1897) történétíró, levéltáros, Kolozsvár monográfusa, fő műve *Kolozsvár története*, I–III, Pest–Bp., Magyar Királyi Egyetemi könyvnyomda, 1870–1888.

⁵⁰ Herepei Jánosnak részletesebben kifejtette: „Maga az a könyvtár sokat gyarapodott főleg székelyföldi könyvanyagból. Legutóbb a székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárát szállították be oda. Én is láttam azt, már ott. Abban Jakab Elek egykori megvásárolt könyvtára s apósának a jó öreg Mike Sándornak a vónél rekedt kéziratok gyűjtemény-részei szép értékek.” Kelemen Lajos levele Herepei Jánosnak (Kolozsvár, 1955. február 12.) MTA Kt. Ms 5123/403.

vezetője dr. Farczády Elek derék, szolgálatkész, jó szakember, volt középiskolai tanár, az egykori Eötvös-kollégium neveltje.⁵¹

Ide került a volt mikházai zárdakönyvtár anyagából is az, amit onnan már előbb el nem adtak a tudatlan barátok, vagy a látogatók el nem loptak. Könyvtárosi pályám idején mi is vettünk onnan elhozott könyvet, a Turóczi-krónika augsburgi kiadását,⁵² melyet még 1898 nyaratól Miházáról ismertem. Egy neves akkor erdélyi historikus (nem Szádeczky⁵³ vagy Márki⁵⁴) adta el. Ő tudhatta, hogy hogyan szerezte. Mi nem kérdeztük. Én jó barátságban voltam vele, de már csak tapintatból se érdeklődtem a szerzőmódról soha azután sem. Habent sua fata libelli.⁵⁵

Nem tudom a csíksomlyai zárdakönyvtár sorsát⁵⁶ s a többi ferences-zárdai könyveket se;⁵⁷ de a székelyföldiekről évekkal ezelőtt olyasmire emlékezem, mintha azokat szintén a volt Teleki-tékába vitték volna. Ha Farczádyhoz fordulsz: ő válaszolni szokott.

⁵¹ Farczády Elek (1890–1974) történétíró, levéltáros. 1919–50 között a marosvásárhelyi felső kereskedelmi iskola tanára, 1940-től igazgatója. 1950-től 1961-ig a Bolyai Dokumentációs Könyvtár vezetője. Ő fedezte fel a Marosvásárhelyi sorok és glosszákat. Lásd Szabó T. Attilával közös kiadását: *A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák*, Bukarest, Kriterion, 1973. Farczády Elek könyvtárosi működéséről lásd DEÉ NAGY Anikó, *A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1825–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcz Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 150–151.

⁵² Thuróczi-krónika: szerzőjéről, Thuróczi János ítélmesterről (1435–1489) elnevezve. Latin nyelvű történeti munka, eredeti címe *Chronica Hungarorum*. Első kiadása (Brünn, 1488) után még ugyanabban az évben Theobald Budai könyvkereskedő megjelentette Augsburgban (RMK III. 7311.). Az Augsburgi kiadás érdekessége, hogy politikai okokból két változatban jelent meg. Az egyikben hiányzik Mátyás király címerei közül Ausztriáé, a szövegből pedig Bécs és Bécsújhely elfoglalása. Valószínűleg ezt a változatot terjesztették a Német-Római Birodalomban. Lásd BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írássok II*, A külföldi nyomdászat, 15–16. század. Bp., OSZK, 1997, 33 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, Új sorozat, 8).

⁵³ Kardosfalvi és szádecznei Szádeczky Lajos (1859–1935) történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkára, az Erdélyi Kárpát Egyesület Kolozs vármegyei osztályának elnöke. 1891-től a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanára, 1921-től a szegedi egyetem Magyar Történelmi Intézetének igazgatója. Erdély 16–18. századi történetével és a székelység históriájával foglalkozott.

⁵⁴ Márki Sándor (1853–1925) történész. 1892-től a kolozsvári, majd 1921-től a szegedi Ferenc József Tudományegyetem tanára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történettudományok szakosztályának alelnöke.

⁵⁵ Habent sua fata libelli: Minden könyvnek megvan a maga sorsa.

⁵⁶ Mai állapotáról lásd MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei, Könyvleletek 1980–1985*, Bp.,–Kolozsvár, Balassi-Polis, 1999, és Uő, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. I. (1498–1710)*, Katalógus, összeállította Magyar Árpád, Zvara Edina, Bp., OSZK, 2009 (A Csíki Székely Múzeum Gyűjteményei, I).

⁵⁷ Megkezdték a ferences zárdakönyvtárak feldolgozását. Lásd *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya*, Katalógus, összeállította Magyar Árpád, Zvara Edina, Bp., OSZK, 2009 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 4).

A gyulafehérvári Batthyány⁵⁸ s a nagyszebeni Bruckenthal könyvtárakat⁵⁹ szintén államosították.

Az előbbihez egy borbély került könyvtárosnak, aki a világritkasággént közismert milliós értékű Codex aureus⁶⁰ pl. a látogatók kezébe szokta adni, kedveskedésként. El lehet képzelni, hogy ez mily hasznos mívelet volt a világhírű műnek. Ez évekig így ment, amíg egy derék bukaresti román szakember ott járva, följelentette a számár pályakontárt, s ostobaságát letiltatták.

A nagyobb falusi, kastély- és udvarházi könyvtárak nagyon kevés kivétellel áldozatul estek az 1944 őszi eseményeknek. Ezeket senki meg se próbálta még hozzáteljesíten és vázlatosan se számba venni.

Néhánynak az anyagát én is láttam, s a csákiigorbóit nagy vonásokban ismertettem is a kastéllyal kapcsolatban.⁶¹ Ebből a legbecesebb anyagot én különválasztottam volt tíznapos ottani tartózkodásom idején. Voltak köztük RMK darabok is, s köztük egy olyan, mely csak két példányban volt ismeretes. Az őrizetlenség, lopások és az egérkárok elől a kiválasztott anyagot egy szekéren átszállították Szurdukra.⁶² Itt aztán ottani több ezer kötetes másik Jósika-könyvtárral együtt 1944 októbe-

⁵⁸ Az 1798-ban Batthyány Ignác erdélyi római katolikus püspök által alapított könyvtárat 1950-ben államosították. Az idevonatkozó rendeleteket lásd DĂRJA, Ileana, *Din istoria Bibliotecii Nationale a României filiala „Batthyaneum” din Alba Iulia, Etapele II–IV (1826–1961) = Apulum*, 4(2007), 509.

⁵⁹ Alapítója, Samuel von Brukenenthal végrendelete értelmében a lutheránus egyházra hagyományozta gyűjteményét. A nagyközönség számára 1817-ben megnyitott gyűjtemény 1872-ben így a nagyszebeni evangélikus gimnázium tulajdonába ment át, melyet 1948-ban államosítottak. Lásd KOMÁROMI Sándor, *Bruckenthal Sámuel báró erdélyi szász öröksége = Kisebbségkutatás*, 13(2004), 1, 178.

⁶⁰ Codex Aureus, A Batthyaneum legnagyobb értékű kincse, a 800-as években íródott karoling evangeliárum, az Arany Kódex. Részletesen lásd SZENTIVÁNYI Róbert, *A gyulafehérvári Codex Aureus. Batthyaneum I*, szerk. Gyárfás Tihámér, Brassó, Hentschel kny., 1911, 5–37.

⁶¹ Lásd KELEMEN Lajos, *A csákiigorbói kastély = Művészeti Szalon*, 3(1928), 10, 3–8, és 11–12, 3–7. Újraközölve KELEMEN Lajos 1977, i. m. 212–222. 1934-ben az Unitárius Nőszövetség égisze alatt tartott ún. kultúrestéken előadást is tartott Csákiigorbó érdekességeiről. Lásd ZSAKÓ Erzsébet, *Hinni és tenni*, Az Unitárius Nőszövetség története, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2003, 252.

⁶² „1928. július 10. Kedden reggel indultam Csákiigorbóra. Már az első délelőtt egy csomó ritkaságra és könyvészeti érdekességre bukkantam. A Presse 1848-i több hónapi bekötött példányát, a Charivari 2 hónapi számaint már akkor félretettem. Megvolt a Wiener Zeitung is 1824-től 1848-ig. A szoba közepepedig két díványra felrakva ott heverték az 1790–1848 közti magyar és erdélyi országgyűlések jegyzőkönyvei, naplói, irománykönyvei. [...] Egész halom érdekes könyvet raktam ki, s 13 drb Elzevirrt mindjárt el is vittek magukkal Szurdukra, egy lánányit pedig két v[agy] három nap múlva vittek le.” KELEMEN Lajos, *Napló*, Fond 40, 1928, ROLKMI.

reben a kirablás áldozatául estek,⁶³ Jósika Miklós néhány ott őrizett emlékével együtt.⁶⁴

Össze kellene írni az elpusztult kastély- és udvarházi magánkönyvtárakat is, de nagy feladat, s mivel a tönkretett osztályokéi voltak, összeírásuk félremagyarázásra és üldözésre adhat okot, s ezt nem ajánlatos kockáztatni.

Legalább 100.000 kötet volt az, amit csak én is láttam, vagy tudtam róla.

Éppen így pusztult el számos családi levéltár. Ezer szerencse, hogy én a családi levéltárak és levelesládák anyaga összeszedésére s múzeumi megőrzésére több mint félszázad előtt megkezdtem az agitálást, s néhány társammal a munkát is. Ha ezt nem tesszük, az Erd[élyi] Múzeum gyönyörű begyűlt anyaga is osztozott volna az elpusztultak sorsában.

Meg is kaptam érte a méltánylást... De erről jobb nem írni, mert most már (12 év után) nyugdíjamat méltányosan állapították meg,⁶⁵ sőt kitüntetést is kaptam,⁶⁶ anélkül, hogy egy lépést is tettem volna érte.

Levélzáró kérdéseidre az a feleletem, hogy – amint e levélből is látható –: élek, a 82. évet taposva.

Hallásom, látásom gyengült s nagyon a foghéjas állatok osztálya felé súlyyedezek. Lehetne azonban rosszabbul is – s így inkább jól vagyok.

Arra a kérdésre, hogy jó szándékú célkitűzésekre kihez fordulhatsz itt s általában Erdélyben segítségért – sajnos – nem tudok kielégítő választ adni.

A folyton változó személyzetet még itt se ismerem, annál kevésbé a vidéken. Az ittenieknek még utána járhatok rendre, de a vidékre nem tudok vállalkozni. Ahol biztos segítségre számíthatsz, azt már előbb megírtam.

Szíves elnézésedet kérem a késésemért. Sokat zavarnak. Ezt a levelet is három nekifutásban, harmadnapra tudom most befejezni. Lehet, hogy vaskosságáért Budapesten újra felbontják csempészgyanúság címén, vagy ürügyével, mint nemrég

⁶³ „A közelben Gorbón elpusztult a Lészay-levéltár is, melyet az »okos« Lészay Feritől hiába kértem többször, elhelyezésre az Erd[élyi] Múzeumba. »Életében« ő akarta őrizni.” Egészítette ki Herepei Jánosnak (Kolozsvár, 1954. június 6.) a csákgorbói veszteségeket. Lásd SAS Péter, *Kelemen Lajos levelei Herepei Jánoshoz = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 37(1993), 1–2, 166.

⁶⁴ „1928. július 8. Még a parkban szétnéztem, s este vacsora után majd 10 óráig elbeszélgettem a Kegyelmes asszonnyal. Megmutatta br. Jósika Miklós íróasztalát, s a könyvtárszobában láttam Jósika Samu br. sok szép, finom könyvét a nagy szekrényekben. [...] Másnap, 9-én a Kegyelmes asszony ideadta nekem Jósika Miklósnak vagy 40 drb olyan művét, melyek saját tulajdonai voltak. Nagyobbára első kiadások, címlapjukon vagy táblájukon Jósika Miklós sajátkezű névbeírásával, több darabban álneve vagy Eszter szerzője alá oda van írva: Jósika Miklós, az író saját kezével. Igazi magyar nemzeti ereklyék. [...] Aztán ott vannak Jósika Miklós fényképalbumai. Ezekből kijegyeztem magamnak egy csomó nevet.” KELEMEN Lajos, *Napló*, Fond 40, 1928, ROLKMI.

⁶⁵ „Tizenkét évig a könyvtárhoz szolgálatra berendelt egyik magyar tanítónővel egyenlő, utoljára havi 324 lei nyugdíjból éltem, ahogy tudtam. [...] A bizonyítvány beküldése után aztán 3 hét múlva arról értesítettek, hogy havi 1000, azaz Ezer leire emelik föl a nyugdíjamat.” Kelemen Lajos levele Balogh Jolánnak (Kolozsvár, 1956. augusztus 23.). MOL R 343/1. Kelemen Lajos által írt levelek.

⁶⁶ Kelemen Lajosnak a román Munkarend I. o. fokozatát adományozták.

egy Szegeden élő öcsémnek hét hónapi összegyűlt írnivalómért túlhízott leveletem. Ö. m. a f.⁶⁷ az ilyen rosszorrú szaglászokat.⁶⁸

Bocsáss meg kénytelen késésemért.
Szeretettel üdvözöl, ölel öreg bátyád:
Kolozsvár, 1958. X. 25.

Kelemen Lajos

Folytatása következik. Várd be.⁶⁹

Kedves Öcsém!

Harmadnapja már, hogy bevégeztem az előbbi levelet, s hordoztam magammal, mint a majom a kölykét. Részben én nem tudtam időt szakítani utánjárásra, részben nem találtam meg a keresetteket. Vasárnap pedig nincs itt a könyvtárak egy részében szolgálat, s nem juthattam be.

Ma a R[omán] T[udományos] Akadémia kolozsvári fiókja Levéltárában, (a volt Erd[élyi] Múz[eum] Levéltára) hol minden nap megfordulok, s dolgozom is, egyes kérdéseidre adott válaszomra itteni felvilágosítások alapján a következő helyesbítéseket kell közölnöm:

1. A marosvásárhelyi volt ref. koll[égium] könyvtárat nem olvastották be a volt Teleki-tékába, csak átköltöztették abba az épületbe, s az U alakú épületnek a volt Teleki-téka épülete Borsos Tamás utcai, tehát nyugati szárnya emeletének északra néző utolsó szobáiban, de külön őrzik és kezelik.
2. A csíksomlyai zárdakönyvtár most is C[sík]somlyón van, de hiányokkal.⁷⁰
3. A székelykeresztúri RMK. anyagát is, ma is külön, mint székelykeresztúri anyagot kezelik a volt Teleki-tékában.
4. Külön kezelik a könyvtár törzsanyagától a M[aros]vásárhelyre beszállított mikházi ferences-könyvtárat is.⁷¹

⁶⁷ Feloldva: Ögye mög a fene, a tréfás kifejezés Gárdonyi Géának akkor nagyon népszerű *Göre Gábor bíró úr* sorozatát (Bp., Dick Manó kiadása, 1895–99) idézi.

⁶⁸ Már érték bosszúságok terjedelmes, vastag levelei felbontásával, amiért Herepei Jánosnak mérgelődött (Kolozsvár, 1958. április 26.). „Még más megfigyelésem és észrevételem is lenne, de levelem már is túl hosszúra nyúlt s attól tartok, hogy úgy járok vele, mint a K[eleme]n Miklós öcsémnek Szegedre írott levelemmel. Több mint félévig nem tudtam írni neki, s mikor végre 20 oldalas levelet küldtem, Szegeden valami nem jó orrú szaglász csempészárúra gyanakodott benne, s felbontották. Én 80 évig nem foglalkoztam ilyen piszkos mesterséggel. Ezt a szaglász úr természetesen nem tudhatta, s meggyanúsított. Neki a komisz mesterségéhez tartozik ez. Felsülés lett az eredménye és jutalma. Annak is az lesz, aki erre a levélre szagol. Undok mesterség ez is, s az ilyen eljárás csak arra jó, hogy a posta régi jó hírét és becsületét aláassa, s ezt is spicli-eszközzé húzza le és szennyezze be.” Lásd SAS Péter 1993, i. m. 191

⁶⁹ Ceruzával beírt mondat.

⁷⁰ Lásd az 56. sz. jegyzetet.

⁷¹ Az előző pontra is vonatkozik, hogy az egykori székelykeresztúri Unitárius Gimnázium (kb. 7000 kötet) könyvanyagát és a mikházi ferences kolostor egykori gyűjteményét (másfélezer könyv) ma a Teleki-Bolyai Könyvtár Vegyes Állományában őrzik. 1948 után az államosított egyházi könyvtárak egy részét a Teleki Téka épületébe szállították. Lásd DEÉ NAGY Anikó 2002, i. m. 144.

5. Az enyedi Bethlen kollégium könyvtára – eltekintve 1944 októberében szenvedett egyes káraitól – együtt van Nagyenyeden. Külön személyzete van. Itt legtöbb reménnyel Vita Zsigmond tanárhoz fordulhatsz, aki szakjában is jól készült, szolgálatkész ember.⁷²

Érdeklődjél B[uda]pesten a M[agyar] N[emzeti] Múzeumnál az Egy[etemi] Könyvtárnál s a M[agyar] T[udományos] Akadémiánál, hogy mi van a R. M. K. új kiadása ügyével?⁷³

Nehogy nem tájékozódva felesleges munkára, olyanra tékozz az időt, amit mások már elkészítettek, vagy készítenek.

A kiadás ügyének ma nagyon előhaladott állapotban kell lenni.

Újabb háromnapos késés és akadályverseny legyőzése után szeretettel üdvözl, ölel öreg bátyád és barátod:

K[eleme]n]Lajos

Kolozsvár, 1958. X. 27. éjjel.

Utólag jutott eszembe megírni Vajna Éva⁷⁴ balesetét, ha nem tudnál róla. A múlt iskolai év végén a tananyag elvégzése és az évfáradó között, midőn tanórák már nem voltak, de a tanulókat foglalkoztatni kellett, nagyobb csoport tanulóval kimentek a feleki útra, a csillagvizsgáló felé. Itt egyik teherautó megfordulási tornájában V. Évát elütötte, s majdnem elgázolta. Kisebb fokú agyrázkódást szenvedett. Előbb a baleset életveszélyesnek látszott, de szerencsésen elég jól megúsza.

⁷² Vita Zsigmond (1906–1998) irodalom- és művelődéstörténész, bibliográfus. 1928–53 között a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban tanított, 1956-tól 1968-ig a kollégium államosított Bethlen Könyvtárában volt könyvtáros. 1933–40 között az *Erdélyi Fiatalok* főmunkatársa, 1943–44-ben a *Havi Szemle* egyik szerkesztője.

⁷³ A MTA a régi magyarországi nyomtatványok új bibliográfiájának előkészítő munkálatait 1955-ben tárgyalta meg és hagyta jóvá. A munkálatok az akadémiai céltámogatás megszűnése miatt három év múlva leálltak. 1960-ban ismét napirendre került a kérdés, a következő esztendőben folytatódott a megkezdett munka, melynek eredményeképpen 1965-ben az első kötet kéziratát leadták lektorálásra. A végleges, nyomdakész kézirat 1967-ben készült el. Megjelent kötetek: *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971; *Régi magyarországi nyomtatványok második kötet 1601–1635*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983; *Régi magyarországi nyomtatványok harmadik kötet 1636–1655*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000; *Régi magyarországi nyomtatványok negyedik kötet 1656–1670*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2012.

⁷⁴ Borbáth Samuné Vajna Éva, 1942–1948 között a kolozsvári Református Leánygimnázium, illetve későbbi nevén a Református Magyar Leányliceum francia nyelv tanára. 1940–44 között a *Református Család*, az Erdélyi Református Egyházkerület nőszövetsége lapjának szerkesztője.

Nagybátyja, Kövendi Gál Zsigmond⁷⁵ már pár éve meghalt.

NB!

Most már biztosra veszem, hogy a kémkedés és csempészárú szaglászok valóban felbontják ezt a kövér levelet.

Szíves elnézést kérek a késésért.

KL

SAS PÉTER

Lajos Kelemen's letter about the matter of RMK of the transilvanian library (1958)

Lajos Kelemen (1877–1963) was an archivist in Cluj-Napoca, with his outstanding historical works and personality, although he wasn't a professor in any university, he was a teacher for generations, he taught with his own examples and routine. By the implementation of the idea of a museum, the completion of the transilvanian archives, and his professional leading works in the historical writing is represent scholarly value. With his works he was the mentor of ages, and he also contributed to the the results of the high level publication and reception of cultural and art historical research. Was convinced, that the progression of the hungarian science, can only be served unselfishly. The presentation of Lajos Kelemen's cultural historical works, can't be complete without his several thousands letters. Beyond these letters literary value, these contain many scholarly data, we can know lots of facts about different periods, former institutions, professionals and naturally the life and works of Lajos Kelemen, in the known and latent parts of these letters. The magnitude of the written discourse, he reported in a letter by himself: „The remaining, close to 70 years, at least 7000, 95% responded letters is enough evidence whereas I had to spend my afternoons and my nights.” What he didn't write in his articles and studies, it remains the loss of the transilvanian historiography. We can discover this often lamented spiritual treasure in his correspondence. For your awareness we publish the letter of Gábor Incze (1898–1966) reformed pastor, who wrote that to the ecclesiastical historians, with average 16 pages, and it's about the RMK-substance of the transilvanian libraries. The presentation of the life work of Lajos Kelemen by his correspondence, it will be a basic key for the monography of the 20th century's transilvanian cultural history.

⁷⁵ Kövendi Gaál Zsigmond neve Kelemen Lajos naplójában is szerepel. „1908. február 8. Tegnapelőtt este beszéltem Erdélyivel egy óránál tovább Veress Endréről. Úgy találkoztam össze vele, hogy a Gál Zsigmondnál lévő Hegedüs András-féle 1740–41-ben Tordán másolt kézirat ügyében akartam szólni vele, melyre Dézsi Lajos a saját gyűjteménye számára szinte reátette a kezét. Gál biztatásaimra elhozta Dézsitől, de szűk látókörű és kevés tanultságú ember, akivel nem tudtam ma egy órai beszélgetés után sem megértetni, hogy legjobban jár, ha a kéziratot, melyben 2 ismeretlen históriás ének is van, a Múzeumnak adja el, s a két hist[óriás] énekre kikötheti a közlés elsőségét.” KELEMEN Lajos, *Napló*, Fond 40, 1908, ROLKMI. A bejegyzésben hivatkozott kézirat Vadadi Hegedüs András jegyzőkönyve, melyet egykori tulajdonosáról, Gaál Zsigmondról Gaál-kódexnek neveztek. Újabb, most is használatos elnevezését Szabó T. Attilától kapta. Az unitárius énekeket 1741-ben Vadadi András tordai diák másolta. Részletesen lásd SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe*, Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1931 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 36). Az Egyetemi Könyvtárnak sikerült megvásárolni a kéziratot. Lásd a kéziratok származási katalógusának (Catalogul de proveniență a manuscriselor) céduláját, melyen Kelemen Lajos kézírásával olvasható: „Gál Zsigmondtól vétel, Kolozsvár. Ld. 1908. 4. onsz.”

KÖZLEMÉNYEK

Egy német-cseh Hungarus Londonban. Aki megnézi a „Régi Magyar Könyvtár” *Pótlások* című második kötetét, joggal csodálkozhat azon a roppant mennyiségű alkalmi versen és szövegen, amely „Petrus Fradelius, Schemnicenus” tollából kijött. Erre a selmecbányai születésű, német anyanyelvű cseh teológusra és tanárra nem csak mint latin versek szerzőjére és poliglott Európa-utazóra, hanem mint olyan emberre kell emlékeznünk, aki 1616-ban (tehát még Szepesi Csombor Márton és Bethlen Péterék látogatása előtt) „hírt szerzett” Magyarországnak – Londonban.

Peter Fradel, latinosan használt nevén „Fradelius” születésének időpontja bizonytalan, talán 17-18 éves lehetett, amikor 1601-ben feltűnt egy prágai alkalmi kiadványban.¹ Előtte Grazban, az ottani protestáns iskolában tanult, ugyanott, ahol Johannes Kepler tanított matematikát (és néha retorikát) 1594 és 1598 között.² Fradelius 1607-ben szerzett Prágában bakkalaureatust és 1607–1609 között már tanítói állást kapott Nimburbán. A prágai egyetemen 1610-től kezdett oktatni, a legtöbb professzorhoz hasonlóan ő is latin nyelven adott elő. 1612-ben Altorfban találjuk, az ottani protestáns akadémián már két gazdag, cseh ifjú eforuzsaként van jelen: Georgius Vratislav von Mitrovice és Johannes Vostrovec von Královice nevelője.³ Ugyanebben az évben öt altorfi kiadványt gazdagít latin költeményeivel és versben ünnepli II. Mátyás magyar királyt.⁴ Az altorfi kiadványok közül a legérdekesebb talán az a szöveg, amely *Hymenaeo* címen Scipio Gentilis esküvőjét köszönti (RMK 5863). A versben ünnepelt altorfi tanárral és a későbbi rektor Michael Piccartal, valamint a nürnbergi Georg Rimmel sokáig megmarad Fradelius barátsága.⁵

Altorfból a cseh ifjak Fradelius társaságában hosszabb tanulmányútra indulnak: Strasbourgon át Zürichben, Bazelben és Genfben járnak, majd visszatérnek Strasbourgba, hogy aztán 1614-ben az angersi egyetemen matrikuláljanak.⁶ Angersben Fradelius megismeri Philip Mornay du Plessist, a kor egyik legfontosabb protestáns „politológusát”, akivel később több levelet vált.⁷ A tekintélyes Vaclav Budovec protestáns cseh diplomata társaságában Párizsba is ellátogat.⁸ Ekkor még Fradelius, bár maga

¹ RMK III, 5655 és TRUHLAŘ, Antonín, HRDINA, Karel, *Rukověť humanistickeho Básnictví*, II, Praha, 1966, 151.

² CASPAR, Max, *Kepler*, Courier Dover Publications, 1993, 56.

³ Egy nap különbséggel, 1612. április 5-én, illetve 6-án írnak be a nürnbergi J. H. IMHOFF albumába, vö. British Library, MS Additional 19066, 21/v, illetve 23.

⁴ RMK III, 5859, 5860, 5861, 5862 és 5863, valamint TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 151.

⁵ *Musa pulla vetustissimae academiae Pragensis...* (Prága, 1618) című Rem özvegyének halálára kiadott műben Fradelius közli tudós barátja, Rem, hozzá intézett, 22 soros versét.

⁶ TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 152.

⁷ *Musa pulla...* négy levelet közöl 1614–15-ből.

⁸ Uo.

is protestáns, Habsburg-hű alattvaló és elkötelezett royalista – a francia trón fiatal várományosát, IV. Henrik fiát, XIII. Lajost is verssel köszönti.⁹

Franciaországból Hágán keresztül 1616-ban felkeresi Angliát. Az azóta elveszett albuma alapján meg lehetne állapítani, pontosan mikor érkezett Georgius Vratislavval együtt Londonba, ahol elég sokáig, alighanem több hónapon át marad.¹⁰ Itt William Selsbynél kinyomtat egy panegirikuszt, az I. Jakabot dicsőítő, *Prophonesis ad... Jacobum I* című verspamfletet. Ez a kiadvány ma már csak két példányban maradt fenn, egyik a British Libraryben található, C.11.6.f.4 jelzet alatt.¹¹

Fradeliust panegirikusza megírására valószínűleg az a tény készítette, hogy 1616-ban Londonban kiadták I. Jakab összegyűjtött műveit. *The Workes of the Most High and Mightie Prince Iames ... King of Great Britaine* azt igyekezett bizonyítani, hogy Angliának és Skóciának még sohasem volt ilyen tudós és sokoldalú királya, aki fiatalabb éveiben latin verseket írt, hogy aztán politikai elmélettel és démonológiával is foglalkozzon. Legnagyobb nemzetközi sikere *Basilikon dórón* című művének volt, amely arról szólt, milyen legyen a jó király, hogyan kell kormányozni egy országot. Már 1612-ig három nyelvre (franciára, németre és hollandra) fordították, amit a walesi, svéd és magyar fordítás is követett. Ebben az évben Szepsi Korotz György Oppenheimben adta ki magyarul I. Jakab „királytükrét”, alighanem latinból fordítva a szöveget.¹²

Mielőtt a londoni panegirikusról és egy ahhoz kapcsolódó levélről szót ejtenénk, érdemes megfogalmazni, hogyan látta Peter Fradelius a saját identitását. Bár életének nagyobbik részét, talán több, mint a felét Csehországban, illetve cseh ifjak szolgálatában töltötte, sohasem írja magáról, hogy „Bohemus” lenne. Három „album amicorum”-ban maradtak fenn bejegyzései, amelyek közül az első 1612-ben, Altorfban született, ebben Fradelius magát „Schemnicenus”-nak, vagyis „selmecbányainak” jellemzi. De éppen ebben az évben kezdi feltüntetni – talán azok számára, akik nem ismerik elég jól Európa földrajzát – eredetét, országbéli hovatartozását. *In laudem botanices seu herbariae carmen heroicum* című nürnbergi kiadványában magát „Petrus Fradelius Schemnicenus Pannonius” néven mutatja be.¹³ Mivel ez éppen 1612-ben történik, amikor II. Mátyás magyar királyt német-római császárrá avatják, lehet, hogy ez a tény is hozzájárul Fradelius friss „Hungarus” öntudatához, hiszen most már kétszeresen a császár alattvalója lett. Gyorsan ír is egy üdvözlő-gratuláló verset „Plausus in coronam Caesaream...” címen II. Mátyáshoz, amelyet személyesen nyújt át neki a nürnbergi várban.¹⁴ A császári koronázásnak egyébként Szenci Molnár Albert is szenttanúja volt Frankfurtban, de nem tudjuk, Fradelius eljutott-e magára a nagy eseményre, a koronázás színhelyére.¹⁵

Fradeliusnak még egy Magyarországgal összefüggő kiadványa jelent meg ebben az évben. Erről a nürnbergi Huldericus (Ulrich) Reutternek ajánlott elég ritka kis műve, az *Ad nobiliss. Aluae regiae caesaraeq familiarem, dn. Dn. Huldaricum Reitterum... solennem sui festivitatem...* tanúskodik, amely ugyan évszám nélkül jelent meg, de a kronosztichonból kiolvasható az év: 1612. Reutter hosszú éveken

⁹ RMK III, 5953. Ez a kiadvány hely nélkül, de Angersben vagy Párizsban, a kronosztichon alapján 1614-ben jelent meg.

¹⁰ A *Musa pulla*-ban közöl néhány 1617-os londoni levelet ismerőseitől, akik talán elveszett albumába is beírtak, F4-a, stb.

¹¹ Másik példánya Ann Arborban (USA).

¹² *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, III, Budapest, Akadémiai, 1994, 1974.

¹³ RMK III, 5871.

¹⁴ RMK III, 5872 és TRUHLAR, HRDINA 1966, i. m. 152.

¹⁵ Fradelius (valamilyen altorfí ajánlólevéllel) bejutott személyesen II. Mátyáshoz, de Szenci Molnár csak azt írja: „láttam Mátyás királyt”, illetve „láttam a császárt” vö. *Szenci Molnár Albert naplója*, közreadta Szabó András, Bp., 2003, 159 és 160.

át Fradelius szülőföldjén, Selmecbányán volt bányaigazgató.¹⁶ Nürnbergben fennmaradt, 1617-ig vezetett albumában számos magyar és felvidéki német bejegyzés található, de Fradelius nem szerepel benne.

Úgy tűnik, Prágában ekkor becsülete van a magyar nemeseknek, másként Johann Jessenius prágai rektor nem hivatkozna arra, hogy ő is ehhez a társadalmi osztályhoz tartozik.¹⁷ A prágai akadémia rektorhelyettese, egy Daniel Basilius de Deutschenberg nevű matematikatanár már 1613-ban kiemeli Fradelius magyar születését, amikor ezekkel a szavakkal dicséri barátját latin költeményében: „Petre mihi pridem quem junxerat *Hungara* tellus, / Quem affociat rursus *Musa Bohema* mihi”.¹⁸

Nem tudni, ki támogatta anyagilag Fradelius londoni kiadványát, a *Prosphonest*. Lehetséges, hogy valamelyik cseh tanítványával együtt jutott el Londonba, de nem biztos, hogy az utóbbi (Georgius Vratislav von Mitrovic) fizette ki a párlapos nyomtatvány költségeit, mert ha ez így lett volna, erről szó lenne az I. Jakabnak ajánlott költemények előszavában. Más német, vagy éppen skót barátai és támogatói is lehettek Fradeliusnak. A *Musa pulla*ból tudunk egy Georg von der Goltz nevű, Schleswig-Holsteint képviselő diplomatáról, valamint ugyanebben az antológiában szerepel egy „Jemais Masson Scotus” mellett egy rejtélyes „Jean Ramsee” (John Ramsey?), aki talán ugyancsak skót nemes, de franciául ír levelet 1617. január 27-i dátummal Fradeliusnak és jókívánságait „Pierre Fradelle gentilhomme ungerois”-hoz intézi.¹⁹ Ez a Ramsee egyébként öt angol nemesúr, köztük Northumberland Earljének üdvözlét is küldi. Mint látjuk, Angliában Peter Fradelius magyar nemesként mutatja be magát, s hogy ez nem csak egy alkalommal fordul elő, bizonyítja egy másik kézirat: William Camdenhez intézett, 1616. május negyedikén írt levele.²⁰ Ezzel a kis latin levéllel együtt Fradelius küldi albumát Camdennek, és kéri a híres angol történészt, írjon valamit bele – ilyesmire Camden mindig hajlandó volt magyaroknak, hiszen már 21 évvel korábban szívesen jegyzett be Ujfalvi Imre albumába is.²¹ Ami igazán érdekes, az a levél aláírása: „Petrus Fradelius, *Hungarus*, Generosi D(omi)ni Vratislai Equitis Bohemi Praefectus”. Másszóval itt egy cseh nemes ifjú szolgálatában álló prágai tanárember magyarországinak nevezi meg magát Londonban.

Az I. Jakabhoz írt versek több részből állanak. A hatsoros „Dedicatorium Autoris”-t egy „Ad potentissimam Regem Jacobum I”-t ugyancsak daktilusokban írt hosszabb vers követi, amelynek utolsó sora mintegy összefoglalja a korabeli Anglia állapotát: „Huic DEUS et LEX est certissima Regula vitae”. (Itt az Isten és a Törvény az élet biztos szabálya). A második rész címe „In Nefarios Regis Mitissimi Insidicadores”, ez Jakab király rágalmazóival szemben száll sikra. Erre következik egy négyesoros „Votum”, majd egy „Sit compos Stellae...” kezdetű befejező rész. Az aláírás a szokott sémát követi: „Petrus. Fradelius Schemincenus”. A *Prophonest* stílusa nem tér el a szokványos panegirikusoktól, de ami nagyon érdekessé teszi a British Library példányát az egy, a fűzethez csatolt, azzal egybekötött eredeti levél, amelyet barna tintával maga a szerző írt a királynak.

Ebben a levelében Fradelius nemcsak az irodalom csillagának és ékességének nevezi a királyt, akit nagy történetíróként és a kor bölcs királyaként ünnepel („Et XENOPHON nostri temporis: es SOLOMON”), hanem elmondja azt is, mennyire tisztelik az uralkodót, a magas irodalom patronusát mindenütt Európában, Magyarországot is beleértve: „Te, Literatum sydus et jubar... Literatum Patrem et Patronum, et subditis tuis patronis, et nobis Exteris, qui Virtutum tuarum per Germaniam, Hungariam, Bohemiam, Moravia(m), Slesiam Regionisque longo ordine subsequenter sumus admirationis

¹⁶ RMK III, 5870. REUTTER albuma a nürnbergi Német Nemzeti Múzeum gyűjteményében található Hs. 121.165 jelzet alatt.

¹⁷ *Musa pulla*... A. Jessenius verse Georg Remhez.

¹⁸ Uo. A/1. A „Musa Bohema” itt nem feltétlenül jelent cseh anyanyelvű szerzőt.

¹⁹ *Musa pulla*, G/1 és TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 156.

²⁰ British Library, Cotton, MS Julius C.V.

²¹ *Ujfalvi Imre albuma*, OSZK, Oct. Lat. 150, 154

ad Ecclesiae et Reibupl. Literariae magnum incrementum, clementer respiciat, beniqueneque tueatur”. Ezután jön egy figyelemreméltó mondat magáról a panegirikusz szerzőjéről, aki két oknál fogva peregrinál: mivel először szülőföldjén a török zsarnokságtól és önkényétől, majd Stiriában az „igazi” (értsd: protestáns) egyházat ért üldözéstől szenvedett: „quod peregrinus ego (partim a Turcica in Hungaria Tyrannide omni alio medio exhaustus, partim a Styrensi illa persecutione in vera Veri Evangelii membra totius continuata exacerbatu) studii mei in...Sobolemque tuam...esse volui”. Másszóval Fradelius nem csupán követendő példának tartja a királyt, nem csak a tudományok patrónusát, a „Basilikon dóron” szerzőjét tiszteli I. Jakabban, hanem a protestantizmus oszlopát és védelmezőjét is, aki lányát néhány évvel korábban egy nagyreményű protestáns fejedelemhez, Pfalzi Frigyeshez adta feleségül.

Londonban Fradelius angol ismerőseivel alighanem latinul értekezett, más látogatókkal meg németül és franciául. Míg egy fennmaradt 1612-es album-bejegyzéséhez Fradelius csak egy kis személyes latin rigmust mellékel („Ut deliges, quem diligas: / Habet vetusta REGULA, / Te deligo: Te diligo, / Quem dignor hocce Syngrapho”,²² úgy tűnik franciaországi tartózkodása alatt elég jól megtanult franciául, mert a következő, 1616-os album-bejegyzésben már egy tíz soros latin vers mellett egy bájos kis francia verset is idéz. Bár ismert toposz, meglehet, ilyen formában saját szerzeménye: „Comme le mouche se met en peril / pour voix la claire d’un Chandelle, / Ainsi faut faire un homme gentil / pour acquérir la grace d’ une Damoiselle”,²³ ami a szerelmes férfit a légyhez hasonlítja, előbbi éppúgy megperzselődhet, mint amaz a nyílt lángon. Latinul Fradelius könnyedén versel, de vonzódásáról a francia nyelvhez még egy földijének az albumába beírt szövege is tanúskodik. Sulyovszky Félix, Thurzó Imre titkára 1620-ban (a Jessenius-bejegyzés alapján alighanem szintén augusztusban, Besztercebányán)²⁴ találkozik Fradeliuszal, aki miután tíz sor daktiluszt rögtönöz neki latinul, még beír egy is franciás makaronikumot is: „Au boire et manger *exultamus* / Mais au desbourser *suspiramus*”²⁵ Egy francia nyelvű, de németalföldi alkalmi költő barátja is van, bizonyos Jean Simon Vanet, aki verssel szerepel két, 1620-ban Prágában kiadott Fradelius-műben, a *Musa pullaban* és a *Bonus iudex amplissimus regiae Pragensis triumphisban*.²⁶ Ekkor Petrus Fradelius már karrierjének tetőpontján áll, a prágai akadémia alrektora és a Mindszentek Kollégiumának előljárója – egészen az 1620. november 8-án vívott fehérhegyi csatáig. A csata után menekülnie kell Prágából a Habsburgok haragja és Tilly zsoldosai elől. Az akadémia rektorát, Johannes Jessenius Prágában kivégzik, maga Fradelius Boroszlóba menekül, itt is hal meg, teljes nyomorban és magányban, nem sokkal később, 1621-ben.²⁷

De még előtte ez a kalandos életű prágai tudós és alkalmi költő „Hungarus” kap egy olyan megbízást, ami újra a magyarokhoz, vagyis a csehekkel szövetséges Bethlen Gábor erdélyi fejedelemhez köti. Őt küldik előre Péchi Simonhoz azzal a kéréssel, sürgesse meg a 8000 főnyi magyar csapatot, jöjjenek mielőbb, csatlakozzanak Anhalti Keresztély seregéhez. Tudjuk, hogy részben a magyar segédcsapat késlekedése tette lehetővé a Habsburg-seregek döntő győzelmét a végzetes kimenetelű fehérhegyi ütközetben, ami eldöntötte Peter Fradelius és több évszázadra egész Csehország sorsát.

GÖMÖRI GYÖRGY

²² J. H. IMHOFF album, 23

²³ Van LAUBERT VAN TWENHUYSEN, ‘Album amicorum,’ Koninklijke Bibliotheek, The Hague, KB 131, E.25, fol.157. A francia versen kívül itt van még cseh és német nyelvű bejegyzése is Fradeliusnak.

²⁴ *Theatrum Virtutum, Thesaurus...Amicorum*, Felix Blasius Sulyovszky, OSZK, Oct.lat. 572, 32.

²⁵ Uo., 35

²⁶ Versét a *Musa pulla*...-ban mint „natif des pais-bas” írja alá I. TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 158.

²⁷ TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 152.

Otrokocsi Foris Ferenc könyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Otrokocsi Foris Ferenc nagyszombati könyvtárának kötetei halála után Fallenbüchl Ferenc szerint „nagyobbrészt az esztergomi főegyházmegyei, akkor még káptalani könyvtárba kerültek”.¹ Ez a megállapítás azonban csupán feltételezés lehetett, s nem a könyvtár kötetének ismeretében fogalmazódott meg.² A Nagyszombatról Esztergomba visszaköltözött káptalan könyvtárában ugyanis jelenleg nem található Otrokocsi ex librisét tartalmazó kötetek,³ és Fallenbüchl sem sorolt fel ilyen nyomtatványokat. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományában sem sikerült azonosítani egyetlen Otrokocsi Foris Ferenc által birtokolt kötetet sem, jóllehet tanultsága, tudós életműve, a könyvekhez fűződő napi kapcsolata, nagyszombati jogi professzorsága és archivariusi tevékenysége alapján joggal feltételezhető, hogy saját könyvtár is segítette irodalmi munkásságát.

Egy, az egyházi- és magánkönyvtárak történeti állományainak rekonstruálására kidolgozott, az életművekkel szoros kapcsolatban álló módszer segítségével a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában hét kötetben nyolc nyomtatványt (mely összesen kilenc művet tartalmaz) azonosítottam Otrokocsi Foris Ferenc könyvtárából. Mindegyik kötet címlapján Otrokocsi autográf ex libris bejegyzése olvasható. A tulajdonosi bejegyzések közül kettőhöz évszám is tartozik (1677, 1686). A számba vett nyomtatványok 1558–1677 között kerültek ki a sajtó alól Németalföldön, Svájcban és német területen. A művek tartalma jellegzetesen a reformációhoz és annak 17. századi teljesítményéhez kötődik. Ez a tény és Otrokocsi életútja együttesen arra enged következtetni, hogy könyvtárának e köteteit gályarabságból történt szabadulását követően Svájcban (Zürich), Németalföldön (Utrecht),⁴ esetleg Angliában (Oxford), illetve Magyarországon, korábbi magyarországi magánkönyvtárakból szerezte be, valószínűleg 1677 és 1686 között.

A magyarországi könyv- és könyvtártörténet eddig egyetlen kötetet sem ismert Otrokocsi Foris Ferenc könyvtárából a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában.⁵ A most azonosított köteteket az egykori tulajdonosokhoz való tartozás alapján három csoportban mutatom be. Ezek a csoportok rámutatnak Otrokocsi könyvgyűjtő szokásainak néhány sajátosságára.

I. A tulajdonosi bejegyzés szerint a kötet első tulajdonosa Otrokocsi Foris Ferenc

1.

Johann Heinrich Alsted (1588–1638), *Thesaurus Chronologiae* [...] Editio secunda limata, et aucta, Herbornae Nassoviorum, 1628.

¹ FALLENBÜCHL Ferenc, *Otrokocsi Főris Ferencz élete és irodalmi működése*, Esztergom, 1899, 47.

² Otrokocsi Foris Ferenc végrendeletét nem ismerjük, ilyen irat valószínűleg nem készült. Otrokocsi Foris könyvtára ma még ismeretlen ok miatt szétszóródott. Erre utal, hogy ex librisével különböző hazai gyűjteményekben található művek, így például a pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban éppúgy, mint a szegedi egyetemi könyvtárban. Itt köszönöm meg Monok Istvánnak, hogy betekinthessem pannonhalmi, debreceni, pápai és szegedi possessor-gyűjtésébe.

³ KNAPP Éva, *Ismeretlen források Otrokocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez = Magyar Könyvszemle*, 122(2006), 201–217. Itt: 205.

⁴ Zürichi és utrechti kapcsolataira enged következtetni két, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Album Amicorum*. Az egyik 1676-os zürichi bejegyzését őrzi – f. 68. jelzete: Duod.Lat.90; a másikban utrechti 1678. évi bejegyzése található meg – f. 54. jelzete: Oct.Lat.777. Otrokocsi Foris Ferenc gályarabsága alatti kapcsolataihoz és levelezéséhez l. BUJTÁS LÁSZLÓ Zsigmond, *A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675–1676) = Lymbus*, Művelődéstörténeti Tár (VI.), 1999, 35–74.

⁵ Az egyik Otrokocsi tulajdonában volt kötet bemutatását l. KNAPP Éva, SZÖGI László, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára – University Library of Eötvös Loránd University*, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012. 198.

VD17 39:122002Q – Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: BEK) Bar.7104

Tulajdonosi bejegyzés: címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrokocsi Ultrajecti 1677”

Használói bejegyzés: a mű végén üres lapokon és a hátsó kötéstábla belső oldalán, különböző írásképű, valószínűleg eltérő időpontokban készült bejegyzések a kötet tulajdonosától.

Megjegyzés: A herbormi egyetem, majd 1629-től a gyulafehérvári főiskola filozófia és teológia professzorának e munkája először 1624-ben jelent meg Herbornban; majd ugyanott 1637-ben is kiadták.

2.

Johann Magirus (1537–1614), *Physiologiae peripateticae libri sex. Cum commentariis. [...] Quibus additur Caspari Bartholini Malmogij Dani [Caspar Bartholin (1585–1629)] Enchiridium Metaphysicum, cum indice [...] Editio ultima, infinitis mendis quae in prioribus irreperant, diligentius expurgata, [Genf], Apud Philippum Albertum, 1638.*

BEK Bar.5714

Tulajdonosi bejegyzés: címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrokocsi mp”

Használói bejegyzés: nincs

Megjegyzés: Az eredeti családnevét – Koch – görög nyelvre lefordítva használó német protestáns teológus, orvos és physiologia professzor e műve első kiadásban 1597-ben jelent meg Frankfurt/Mainban; a munkát később többször kiadták (például Frankfurt, 1619, 1624), egybenyomtatva id. Caspar Bartholin, dán polihisztor, teológus és orvosprofesszor *Enchiridium Metaphysicum*ával.

3.

[Coll. 1.]

Johann Heinrich Schweitzer (1644–1705), *Orbis et Ecclesiae fata. Dat is: Ordentelijke Voorstellinge der alder-befaaamste Wereld- en Kerk-veranderingen [...], Amsterdam, By Johannes van Someren, 1676.*

[Coll. 2.]

Thomas Godwin (1586/7–1642), *Moses en Aaron, ofte Burgerlyke en kerkelyke gewoonten [...], Amsterdam, By Hendrick en Dirck Boom, 1676.*

BEK Bar.7438/coll. 1–2.

Tulajdonosi bejegyzés: címlapon: „Ex libris Franc. F. Otrokocsi.”

Használói bejegyzés: nincs

További bejegyzés: a coll. 1. címlapja előtti előzéken olvasható a kötetbe valószínűleg a nagyszombati jezsuita Egyetemi Könyvtárba kerülés után bejegyzett „Liber haeretic.” figyelmeztetés.

Megjegyzés: A kartesianus Johann Heinrich Schweitzer (Suicerus) genfi református prédikátor, hanau, zürichi, majd heidelbergi teológia professzor bibliai Apokalipszis-kommentárja és Thomas Godwin (Goodwin) angol iskolamester ószövetségi rítusokat tárgyaló, első kiadásban 1625-ben Londonban megjelent munkája holland fordításban, kolligátum kötetben.

4.

Herman Witsius (1636–1708), *De Oeconomia foederum Dei Cum Hominibus, libri quatuor, Leonardiae, Apud Jacobum Hagenaar, 1677.*

BEK Bar.1394

Tulajdonosi bejegyzés: címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrokocsi. mpria”

Használói bejegyzés: a hátsó kötéstábla belső oldalán, valószínűleg a kötet tulajdonosától.

Megjegyzés: A németalföldi református teológus Hermann Witsius (Wits) fő művének első kiadása. Az irénikus hangvételű mű megírására Gisbert Voetius és Johannes Coccejus tanai és a követőik közötti nézeteltérések ösztönözték Witsiust.

Négy kötetben őrzött öt nyomtatvány összesen hat különböző művet tartalmaz. A tulajdonosi bejegyzések tanúsága szerint Otrókocsi Foris Ferenc volt e kötetek első tulajdonosa. A művek szerzői kivétel nélkül a 16–17. századi európai protestáns szellemi elit körébe tartoznak. Az Otrókocsi-könyvtárból a budapesti Egyetemi Könyvtár állományába jutott kötetekben a tulajdonos autográf megnevezésén kívül mindössze egy nyomtatványban, Alsted *Thesaurus Chronologiae* című munkájában olvasható további, a megszerzés helyét és idejét („Ultrajecti 1677”) rögzítő adat. Otrókocsi 1676-ban a gályarabságból szabadulva Velence és Zürich érintésével érkezett meg egyetemi tanulmányainak székhelyére, a már korábban megismert Utrechtbe, s a bejegyzés szerint itt lett tulajdonosa a kötetnek. Alsted e munkája bizonyára hozzájárult tudása gyarapításához és első munkái megírásához. Életútja, az első tulajdonosság ténye és a három kötet megjelenési adatai alapján feltételezhető, hogy a három további kötetet is Oxfordba utazása előtt, Utrechtben szerezte be, s nem később Magyarországon, ahol első tulajdonosként nehezen juthatott volna hozzájuk.

II. A tulajdonosi bejegyzés szerint a kötet második tulajdonosa Otrókocsi Foris Ferenc

5.

John Bale (1495–1563), Acta Romanorum Pontificum, a dispersione discipulorum Christi, usque ad tempora Pauli quarti [...] Ex Ioannis Balei Sudouolgij Angli maiore Catalogo Anglicorum scriptorum desumpta [...] Adiectus est quoque rerum praecipue memorabilium copiosissimus Index, Basiliae, Ex Officina Ioannis Oporini, 1558.

VD16 B 227; RMK III Pótlások 7364 – BEK Ant.2438

Tulajdonosi bejegyzés: 1. címlapon: „Fran: Brcon[? ... hiány]”

2. címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrókocsi.”

3. címlapon: „Jam vero Pauli Rakmanyi, ab A°. 1722.”

Használoi bejegyzés: 1. az aláhúzással kiemelt szövegrészekhez kapcsolódó, az első tulajdonostól származó margináliák, melyek az íráskép és a használt rövidítések tanúsága szerint a 16. században keletkeztek

2. a címlap előtti előzéklapon történeti tartalmú, a mű vonatkozó lapjaira utaló datálatlan bejegyzés a második tulajdonos Otrókocsi Foris Ferenctől

3. a protestáns-ellenes érzelmű harmadik tulajdonostól származó margináliák, melyek jelentős részben a szerzővel polemizálnak, illetve a szerző személyére vonatkoznak (pl. kommentár a címlap hátoldalán a fametszetes Bale-portréhoz *_{iv}: „Vera Effigies Mendaciorum Patris, Prophetis Sathanae in quorum omnium ore Spiritus Mendacij”; **_v: „Ah Tu Bestia Infernalis! Quantus in te furor!”)

Megjegyzés: A római pápák történetét a kezdetektől IV. Pálig tartalmazó összeállítás kivonat John Bale angol lelkész és drámaíró legjelentősebb művéből, az *Illustrium maioris Britanniae scriptorum [...]* címűből (1. kiadás: Ipswich – Wesel, 1548, VD16 B 224). A nyomtatvány a mű 1. kivonatos kiadása. A művet Bale kora neves reformátorainak, Simon Sulzernek, Heinrich Bullingernek, Jean Calvinnak és Philipp Melancthonnak ajánlotta. A műnek közel tíz latin, angol, francia és német nyelvű kivonatos kiadása ismert a 16. századból. A kötet tartalmazza Janus Pannonius II. Pál pápáról írt négy versét.⁶

* * *

⁶ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES, *II. Pál pápa és a gyalázkodó Janus-versek* = Uő., *Kutak*. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Budapest, 2013 (Humanizmus és reformáció, 33), 107–120, itt: 109.

Ezt a kötetet Otrokocsi második tulajdonosként birtokolta. Nem rekonstruálható, hogy az írásképből feltételezhetően 16. századi első tulajdonos után miként jutott a nyomtatványhoz. Lehetséges, hogy a gályarabsága utáni években külföldön vásárolta. A művet Otrokocsi többek között egyháztörténeti munkásságában hasznosította. A kötet Otrokocsi halála (1718) után néhány évvel (1722) ismeretlen körülmények között egy harmadik, minden valószínűség szerint katolikus tulajdonosé lett, akinek kilétét nem sikerült meghatározni. A bejegyzés szerint a kötet e harmadik tulajdonostól, aki feltehetően tudta, hogy Otrokocsi könyveinek jelentős részét a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárába olvastották be, került be a munka e könyvtár állományába.

III. *A tulajdonosi bejegyzés szerint a kötetek a második tulajdonos, Komáromi Szvertán István könyvtárából kerültek Otrokocsi Foris Ferenchez*

6.

Caspar Peucer (senior, 1525–1602), *Commentarius de praecipuis divinationum generibus [...]* *Recognitus ultimo, et auctus, ab authore ipso [...]* addita, singulis voculis et sententiis Graecis, sua interpretatione, Francofurti, Typis Wechelianis apud Claudium Mamium et haeredes Ioan. Aubrii, 1607. VD17 3:007967D – BEK Bar.10930

Tulajdonosi bejegyzés: 1. pergamenkötésre nyomott super ex librisen: „A * P 1617”; a címlap előtti előzőkre beragasztott nyomdai ex librisen: „Est spes, vita, salus, requies et gloria Christus. Andreae Pragae. Cui Deus immensi det gaudia summus olympi.”⁷

2. címlapon zöld tintával: „Ps 27. Jehova lux et salus. Steph. P. Comaromi 1648.”

3. címlapon: Ex libris Francisci F. Otrokocsi mp.”

Használat: Aláhúzott szavak

Megjegyzés: A neves német késő humanista reformátor, polihisztor és diplomata kedvelt asztrológiai művének I. kiadása Wittenbergben jelent meg 1553-ban Johannes Crato nyomdájában (VD16 P1972). Francia fordítása Simon Goulart-tól 1584-ben került ki a sajtó alól Lyonban (B. Honorati). Az első Frankfurt/Main-i kiadása 1593-ban látott nyomdafestéket (Apud Andreae Wecheli heredes).

7.

Pietro Martire Vermigli (1499–1562), *Loci Communes D. Petri Martyris Vermilii Florentini [...]* *Ex variis ipsius authoris scriptis, in unum librum collecti [...]*, Heidelbergae, Apud Iohannem Lancellottum, impensis Andreae Cambieri, 1613.

BEK Bar. 3433

⁷ Prágai András nyomdai szedésű ex librisének jelmondata és annak kísérő szövege megismétlődik Gönczi Mátyás (1611–1672) hasonló szerkezetű ex librisén. Az ex libris marosvásárhelyi példányát közli DEÉ NAGY Anikó, *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtár ex librisei*, Budapest, Kolozsvár, Balassi Kiadó, Polis Könyvkiadó, 2001, 30, 73.nr. 148, közölve LXIX. Gönczi Mátyás ex librisé ugyanitt: 59.nr.149, közölve LXIX. Prágai András könyve a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtárban: Alexander PESANTIUS, *Brevia commentaria [...]*, Coloniae Agrippinae, 1617. Jelzete: Bf-75. E kötet első tulajdonosa Prágai András volt, a pergamenkötésre nyomott super ex librisen „A P 1618” olvasható. További tulajdonosok: „Stephanus Tholnaj”; „Thomas Tholnaj Sz. Györgyius 1651”; „Bibliotheca Collegii Reformatorum M. Vásárhelyensis 1780 – bibliothecarius Stephanus Nagy”.

- Tulajdonosi bejegyzés:* 1. pergamenkötésre nyomott super ex librisen: „G L D 1620”⁸
 2. címlapon: „Psal 27 v 1 Jehova lux et salus. Stephani T. S. Comaromi Anno 1653. die 10 Junij.”
 3. címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrokocsi 1686 mp.”

Használoi bejegyzés: marginália a második tulajdonostól aiiij: „Sathana cum Lucifero in poem”

Megjegyzés: Az Itáliából Svájcba menekült reformátor Vermigli az Ószövetség professzora volt Strassburgban, majd Oxfordban oktatott (1547), később visszatért Strassburgba. 1556–1562 között Zürichben élt. Biblia-kommentárjain kívül ez az egy munkája ismert.

* * *

Ezt a két kötetet Otrokocsi harmadik tulajdonosként szerezte meg. Az egyik kötet első tulajdonosa Prágai András volt. A Sári Orvos Mihály sárospataki lelkész költségén Heidelbergbe utazó Prágai András a heidelbergi egyetem anyakönyve szerint 1616. július 27-én iratkozott be, majd ugyanitt 1617-ben a „jubileus” alkalmával prédikált az akadémián.⁹ Minden valószínűség szerint ezzel az alkalommal áll összefüggésben a Peucer-kötet birtoklása, melyet a super ex libris tanúsága szerint 1617-ben maga Prágai vagy egy általunk ismeretlen ajándékozó kötetett be Prágai részére. Az Antonio de Guevara *Relox (Fejedelmecnek Serkento Oraia)* című munkája első és harmadik részét Rákóczi György megbízásából magyarra fordító (Bártfa, 1628 – RMNy 1400) Prágai könyvtárából¹⁰ valószínűleg a tulajdonos ma még ismeretlen dátumú halála után került ki a kötet.

A második kötet először a feloldatlan monogramú G L D tulajdona volt 1620-tól, akinek könyvtárából a Peucer-mű korábban leírt példányához hasonlóan, ismeretlen körülmények között jutott a második tulajdonos, Komáromi Szvertán István könyvei közé. Akkurátus tulajdonosi bejegyzése¹¹ – Prágai ex libriséhez hasonlóan – a névén¹² kívül mindkét esetben tartalmazza jelmonda-

⁸ A G L D monogram feloldását valószínűleg a hollandiai egyetemeken beiratkozott és tanult Gidófalviak körében lehet remélni. Vö. BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1598–1918, Hongaarse Studenten aan Nederlandse Universiteiten 1598–1918*, Budapest, ELTE, 2007. Ames egyik tanítványa, Gidófalvi Szabó Balázs 1636. februártól volt a nagyváradai iskola rektora. E tisztséget 1648-tól Komáromi Szvertán István töltötte be.

⁹ *Prágai András életéhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 6(1896), 67–69.

¹⁰ Prágai András könyvtárából egy további kötetet őriz a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtár. DEÉ NAGY 2001, i. m. (7. jegyzet) 73.

¹¹ Komáromi Szvertán István gyöngybetűs kézírása hasonlít Apáczai Csere János autográf kézírására. Vö. Apáczai könyvbejegyzése: *Apáczai Csere János emlékezete „Én gondolkodom, azért vagyok” – Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából*, szerk. Kovács Sándor Iván, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004, 229.

¹² A Stephanus T. S. Comaromi névalak azonosítását Komáromi Szvertán Istvánnal a bejegyzés dátumának régi magyar irodalomtörténeti közegeben elvégzett elemzésén kívül elősegítette Szinnyei József adata, mely szerint „1645-ben Utrechtben tanult, hol így van beírva neve: Steph. Cs. Komáromi”. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VI. kötet, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1899, 818.

tát,¹³ megjelöli annak forrását, valamint a kötetek tulajdonba vételének dátumát („1648”; „1653. die 10 Junij”). Az Ames-követő Komáromi – életútja alapján, továbbá tekintettel a korábbi tulajdonosokra – valószínűleg Magyarországon, illetve Erdélyben tett szert mindkét kötetre.¹⁴

Komáromi Szvertánról és munkásságáról viszonylag kevés adat áll rendelkezésre. Bizonytalan halálzási dátumát – 1660 (Kismarja)¹⁵ – figyelembe véve, az 1648-ban született Otrókoci nem juthatott közvetlenül Komáromi könyvtárából a kötetekhez. Otrókoci a Vermigli-mű megszerzésekor, 1686-ban Gyöngyösön volt lelkész; a másik kötet nem tartalmaz évszámot.

* * *

Összegezve elmondható, hogy Otrókoci 1718. október 1-jei halála után könyveinek egy részét beolvastották a nagyszombati jezsuita Egyetemi Könyvtár állományába, majd a rend feloszlása (1773) után a Budára, később Pestre szállított könyvanyaggal együtt mozgatták. Otrókoci Foris Ferenc könyvtárának a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában fennmaradt köteteit Otrókoci részben első tulajdonosként vásárolta, részben más, korábbi tulajdonosoktól – ismeretlen vagy feltételezhető úton – jutott a birtokukba. Az utóbbiak között olyan neves, a régi magyar irodalom történetében kiemelkedő jelentőségű alkotók találhatók, mint Prágai András és Komáromi Szvertán István.

A kötetek bizonyítják, hogy Otrókoci Foris Ferenc az érdeklődésének megfelelően és munkásságához illeszkedően összeválogatott, még katolizálása előtt beszerzett könyveit áttérése után, nagyszombati

¹³ Elgondolkodtató körülmény, hogy Komáromi jelmondata 1660-ban, Komáromi halála évében egy Apáczai Csere János könyvtárából származó, ekkor öccse, Apáczai Csere Tamás, később gyulafehérvári és kolozsvári professzor könyvtárához tartozó kötetben olvasható, „A. 1660. Factus Thomae Apaczaj, cujus Lux et Salus Jehova” formában. HERPEI János, *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke = Magyar Könyvszemle*, 75(1959), 79–85. Itt: 84. A jelmondatot Apáczai Csere Tamás egy másik, hasonló eredetű könyvében is használta: „Est Thomae Cheri D. Apacza. Cum Lux et Salus Jehova” SEBESTYÉN Mihály, *Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstrukciójához = Magyar Könyvszemle*, 107(1991), 376–384. Itt: 379. A Zsoltárok könyve 27. zsoltára első verséből származó mottó közkedvelt szövegrész volt egykorúan. Stephanus Fabritius (1569–1648) berni prédikátor például külön zsoltárpredikációt írt e részlet felhasználásával. Stephanus FABRITIUS, *Sacrae conciones in centum quinquaginta Psalmos Davidis regis, et aliorum Sanctorum prophetarum*, Bernae Helvetiorum, Georgius Sonleitnerus, 1664, 515–519. A mű első kiadása 1622-ben jelent meg Bernben.

¹⁴ 1648–1651 között a nagyváradai iskola rektora, 1651-től mezőtelegdi, majd kismarjai prédikátor, 1655-től bihari esperes.

¹⁵ IMRE Mihály, *Komáromi Szvertán István = Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. Péter László, II. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, 1081. Vö. még: KOLTAY Klára, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig = Studia Litteraria*, XXVIII(1991), *Tanulmányok a 16–17. századi magyar irodalomról*, szerk. Bitskey István, Tamás Attila, 99–114; BALOGH Judit, *Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán = Fiala egyháztörténeti írásai*, szerk. Fazekas Csaba, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999, 47–56; MÁTÉ Imola, *Komáromi Szvertán István prédikátori habitusa = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 53(2009), 17–34.

éveiben is megőrizte, s minden valószínűség szerint haláláig nemcsak bírta, hanem használta is azokat.¹⁶ Az állomány egy része halála után részben közvetlenül, részben újabb tulajdonos révén a nagyszombati, majd budapesti Egyetemi Könyvtár állományába került, ahol a mai napig megtalálható. A most azonosított művek és az Otrókoci-életmű közti tárgyi, eszmei és más kapcsolatok feltárása további feladat.

KNAPP ÉVA

¹⁶ Otrókoci felekezeti hovatartozástól független tudósi magatartását és kapcsolatrendszerét bizonyítja továbbá – könyveinek ajándékozási stratégiáján kívül l. KNAPP 2006, i. m. (3. jegyzet) – levelezése Bél Mátyással. Bél Mátyás 1718 tavaszán Otrókocsit kérte meg a „De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio” (Lipsiae, 1718) című kéziratának véleményezésére. Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus liceum könyvtárában (Katalógus) – *Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*, összeállította – composuit Tóth Gergely, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, 2006, XIV, XVI, 39–40, 69–71. Vö. még: TÓTH Gergely, *Bél Mátyás ismeretlen történelmi forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum = Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 173–192; TÓTH Gergely, „Civilizált” őstörténet, *A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében = Történelmi Szemle*, 54(2012), 219–246. Itt: 219, 225.

Ki írta A Hét Ady-ellenes glosszáját? *A Hét* 1909. március 7-i számának „Innen-onnan” rovatában, „A Nagy Czethalhoz” címmel megjelent egy glossza, amely Ady Endrét támadta. A szöveget¹, amelyet csak emlegetni szokás, idézni nem, érdemes itt újra közölni:

„Ha makámát tudnék írni, mint Mohammed ben Diósadi, most kurtára szabnám a sorokat és gondolatvonalakat helyeznék el köztük, hiszen Arany óta ez a makáma-trükk. De Arany még makámának nevezte, ma már vers libre a neve. Egye meg a fene. És Arany csak a poloskáig, a világtól utáltig jutott el, de legyetek Nyugotan, a nagyobb állat is már itt van és meg van énekelve, cseppentett halzsírrá felértékelve. Kérdezed olvasó, hogy makámában hatlábu helyett az emlős mire jó? Erre nem felelek, mert vagyok olyan öreg gyerek, hogy kitérjek inkább elvből a dolog érdeméből s elmondom, hogyan fogják a czethalat. Fluctuat, nec mergitur, ez Párizstul a czimerjelszó és ez egészen jó, mert aki itthon mindent elvből keveselt, sőt eveselt, elmegy hullámszani Páris tengerére, mert ő bódultan érzéki észlény, mint Bódlér és Vérlény. És hogyha már a grande vie életén uszik, csak elvárható, hogy a messzelátó a nagyító végével forduljon feléje, mert nemcsak a somogyi kanász botjának, hanem a Görz-Anschütz masinának is két vége van: egy boldogabb és egy boldogtalan. Tehát belenéz a triéderbe, amely szabadjegyes Párist ér be, amelyből látszik, hogy az a francia föld mindig megremegett, amikor megérzett engünket. Tudniillik a magyar írókat, az evangélium szerint valókat, tehát a jókat, csak úgy, mint a zsidókat, mióta ama nem kicsiny lépés mula, amelyet Pekár Gyula tett rá, hogy a quayn körültekintsen s antikvar ne mondja neki, hogy: »nincsen«. Ámde mondtam már, a sugártörés, mely megfejtésre vár, oly titkos tünemény, ha a kezén az ember a Görtzöt megfordítja, – vigyázatok, most jön a csoda – a legjobb czethalat csakugy láttatja, mint egy falat halat. Nem is halat, csak uborkát, részben azért, amiért ez a Pjeskov felvette a savanyu Gorkij nevet, részben pedig azért, mert nevet, a ki prófétát lát, amint nem a bulvárt, hanem a Dob-utcát szeli át. És mikor a szemfegyver csattanik egygyel, mit tesz az ember? Fogja a czethalat, amely már csak uborkát mutat és összes rücskeivel a holnapra tekint, várva tőlük az újabb műkint. De a kéz könyörtelen, az eczet savanyu és boru, hogy aki itt él, az itt meg is hal, mert nézzétek csak, már ott uszik a czethal, jön haza, a magyar ugarra. És amikor itthon, hogy savanyujával ne háborítson, fogja az ember a czethalat és pillanat alatt elklasszifikálja az uborkás üvegbe. Miattam akár kitömve. És ó, somogyi fütykös, czifra szür, a Sokat Gyür itt van bent az üvegben és ó kunpöködés és turi süveg: ez az ország az uborkásüveg, amelyben a czethal is kicsinynek látszik, uborkává mállik.”

Ez a glossza nem a legdurvább, amit Ady ellen írtak, s nem is annyira Ady személyét, mint inkább költészetét igyekszik diszkreditálni. Fegyvere a gúny, és a sok allúzió, amely átszövi ezt a rövid írást, mind azt a célt szolgálja, hogy szétbontsa, visszájára fordítsa, sőt eljelentéktelenítse „A nagy Cethalhoz” című Ady-verset, közvetve pedig Ady egész költészetét. Hogy hogyan, milyen műveltséganyagot megmozgatva és milyen nézőpontból teszi ezt, külön elemzést érne – itt s most ez nem feladatunk. Itt csak egy dolgot érdemes leszögezni, a glossza beleillik *A Hét Nyugat-* és Ady-ellenes gyakorlatába.

Maga a glossza, a rovat gyakorlata szerint, nincs aláírva, a cím előtt azonban (ugyancsak a lap gyakorlata szerint) ott van a szerzőazonosító jel: >. Nem „névtelen” írás ez tehát a szó szoros értelmében, de a szerző azonosítása mégis kérdéses: az azonosításhoz meg kell fejteni a jelet, tudni kell, hogy ki használta azt. S *A Hét* „Innen-onnan” rovatában használt jelek teljes körű azonosítása egyelőre még nem történt meg, ma még a legtöbb jel azonosítatlan.

Veres András új, Kosztolányi „Ady-komplexumát” tárgyaló könyvében² ezt a glosszát, föltételeesen, Kosztolányival hozza összefüggésbe: „*A nagy Cethalhoz* a Nyugat 1908. október 1-jei számában jelent

¹ *A Hét* szövegeit az úgynevezett rövid ortográfia jellemzi, s a cz betűkapcsolat használatához is ragaszkodtak. Ez ugyan ma olvasást nehezítő momentum, de a szöveget mégis – mivel az értelmezések keresztútjében áll – helyesírási korszerűsítés nélkül, betűhíven adom.

² VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma*, Filológiai regény, Bp., Balassi Kiadó, 2012.

meg először. Kiss József lapja, A Hét (amelynek Kosztolányi belső munkatársa volt) rendszeresen támadta gúnyos-epés cikkeiben Adyt, Hatvany Lajost, a Nyugatot és a Holnapot [...]. Lehet, hogy *A Nagy Czethalhoz* címmel a Hét 1909. március 7-i számában (10. szám 169–170.) név nélkül megjelent glossza írója Kosztolányi. A szöveg újságkivágata Lédától került Révész Bélához, és ő jegyezte rá ceruzával Kosztolányi nevét mint szerzőét.³ Veres itt, forrásként, Rónai Mihály András egyik cikkére⁴ hivatkozik, majd, rámutatva Rónai bizonyos pontatlanságaira, így zárja a gondolatmenetet: „mégsem lehet kizárni, hogy Kosztolányinak köze volt a cikkhez”.⁵ Kosztolányi tehát gyanúba került, de szerzősége bizonyítatlan. Márpedig az amúgy is feszültségekkel terhelt Ady–Kosztolányi-viszony értelmezése szempontjából egyáltalán nem tét nélküli a kérdés, igen vagy nem.

A megoldás szerencsére egyáltalán nem olyan lehetetlen, mint ahogy Veres András megfogalmazásából sejtenénk. Egyrészt: Kosztolányi jelét, amelyet az „Innen-onnan” rovatban használt, már sikerült azonosítani, sőt glosszái azóta kötetben is megjelentek.⁶ Az ő jele nem a > jel volt, glosszái között a minket érdeklő írás nem is szerepel. Másrészt a > jelet Cholnoky László (Viktor öccse) már régen, 1917-ben azonosította,⁷ s írásából tudható, a > jel bátyja, Cholnoky Viktor jele volt *A Hét*-ben. Magam, ismervé Cholnoky László írását (amely egyébként a Cholnoky-irodalom egyik megkerülhetetlen darabja), jelazonosítására építve, számba is vettem a > jelű glosszákat. (A glosszairó Cholnokyt bemutató írásom az *Irodalomismeret* című folyóirat egyik közeli számában fog megjelenni.) Harmadrészt pedig ebben az Ady-ellenes glosszában vannak olyan jellemzők, amelyek intertextuális összefüggést teremtenek Cholnoky más szövegeivel.

Ez utóbbiakból egy példa. Az Ady-ellenes glossza, láttuk, arra a perspektíva-váltásra épül, amely a távcső megfordításakor áll elő. Az eszköz, amely addig fölnagyította, s így közel hozta a tárgyat, ha megfordítjuk, ha fordítva nézünk bele, kicsivé teszi a nagyot. A nagy cethalból kis hal, sőt (rücskös) „uborka” lesz. Ez az ötlet jellegzetes Cholnoky Viktor-ötlet, már egyik korai, veszprémi írásában is fölbukkan. A „Vadászati kis káté” című, Pelárgus néven jegyzett írása 1896. április 5-én jelent meg az általa szerkesztett *Veszprémi Hírlapban*. Ennek egyik, „Halászat czethalra” című rövid „fejezete” így hangzik: „Nagyon egyszerű [ti. a halászat]. Nem kell hozzá egyéb, mint egy látszó, meg egy uborkás üveg. Mikor a czethal jön, akkor a látszókat fogjuk és belenézzünk a megfordított végébe. Ezen át a czethal olyan kicsinynek látszik, mint egy uborka. Megfognak tehát és beletesszük az uborkás-üvegbe.” Nem kétséges, *A Hét* glosszája erre a régi, veszprémi ötletre épül, s a glossza és a „káté” közötti kapcsolat Cholnoky Viktor szerzőségét erősíti meg.

Nem Kosztolányi tehát a szerző, de az Ady–Cholnoky-viszony legalább annyira érdekes (s rekonstruálható) fejezete a magyar kulturális modernségnek, mint az Ady–Kosztolányi-viszony. Ám ez a szerzőségi probléma arra is fölhívja a figyelmet, hogy a magyar sajtótörténet-írás sok adóssága közt *A Hét* „névtelen”, csak jellel jelölt írásainak jelhasználata továbbra is a megoldatlan kérdések közt szerepel. S ez nem pusztán „filológiai” kérdés, a megfejtés nem pusztán egy-egy szerző életművét gyarapítaná (személyenként is) jelentős számú tétellel. De a sajtótörténeti folyamatok pontosabb érzékelése is ezen áll vagy bukik. A szerzőknek célszerű „láthatókká” válniuk.

LENGYEL ANDRÁS

³ VERES 2012, i. m. 37.

⁴ RÓNAI Mihály András, *Révész Béla hagyatéka és egyéb Ady-émlékek = Emlékezések Ady Endréről*, 3. köt., gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette Kovalovszky Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 314, 240.

⁵ VERES 2012, i. m. 37.

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Innen-onnan, Cikkek A Hétből (1908–1916)*, összeáll., szerk., bev. Lengyel András, Bp., Nap Kiadó, 2010. Az azonosításról l. a kötet bevezetőjét.

⁷ CHOLNOKY László, *Cholnoky Viktor = Nyugat*, 1917, 7. sz., 665.

Egy úttörő vállalkozás a századfordulón: A „Modern Ifjúsági Könyvtár” születése. A 19. század vége a magyarországi gyermek- és ifjúsági irodalom történetében egy „türelmetlen és késlekedő” időszaknak tekinthető.¹ A fellendülést az 1890-es évek hozták meg, mikor is egyre több, a korosztály számára készült vers, mese és ponyva került kiadásra nem csak könyv formátumban, de az egyre szaporodó gyermek- és ifjúsági lapokban is. 1889-ben megjelent az *Én újságom* (1889–1944), 1894-ben a *Magyar Lányok* (1894–1944), 1896-ban az *Örömhír* (1896–1944), 1900-ban a *Zászlónc* (1900–1948), 1909-ben a *Jó Pajtás* (1909–1925), melyekkel párhuzamosan és őket követve számtalan más, a korosztálynak szánt, rövidebb-hosszabb ideig létező folyóirat látott napvilágot.² Gyulai Pál, Benedek Elek, Gaál Mózes, Sebők Zsigmond, Tutsek Anna művei mellett az 1890-es években jelent meg a ma már kordokumentumnak tekinthető *Mackó úr* (később *Dörmögő Dömötör*).

Korszakhatárt jelent a 20. század, ekkortól beszélhetünk a „nagy irodalom” és a gyermekirodalom közeledéséről, majd összefonódásáról. Innentől a „gyermekirodalom sorsa, milyensége kezdve elválaszthatatlan az irodalom egészének életétől”.³ 1901-ben jelent meg Gárdonyi Géza *Egri csillagok*, 1902-ben *A láthatatlan ember*, 1907-ben Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk*, 1908-ban Kaffka Margit *Képzelt-királyfiak*, 1909-ben Móra Ferenc *A rab ember fiai* és Krúdy Gyula *Gyémántmesék*, 1912-ben Mórincz Zsigmond *Boldog világ*, 1913-ban Lesznai Anna *A kis kék pillangó utazása*, Móra Ferenc *Csilicsali Csalavári Csalavér*, 1916-ban Karinthy Frigyes *Tanár úr kérem*, 1918-ban Móra Ferenc *Kincskereső Kisködmön*.

A korszakban megfigyelhető mennyiségi javulás ellenére a „nagy irodalom” és az ifjúsági- és gyermekirodalom közötti minőségi különbség ellen még az 1910-es években is gyakran emelték fel tanárok, könyvtárosok, szakértők szavukat a korabeli sajtóban. A szerzők több szempontból közelítették meg a kérdést, de közös pontnak tekinthető a javulás és az elismerés szorgalmazása, a szülők és az iskola felelőségének hangsúlyozása, a megfelelő szelekciós mechanizmus kidolgozása, a szerzők személyének egyáltalán nem indifferens volta, és az olvasásnak a hátrányok pótlásának funkciója. Tóth Rezső több fórumon is érvelt a minőségi ifjúsági irodalom mellett. Értelmezésében az ifjúsági irodalom az irodalom (megkülönböztetve a kötelező olvasmányoktól), mely „kívül esik a hivatalos tanterv és utasítások terén”, nem közelíti meg a „nagy irodalmat”, de mégis fontos pedagógiai és művelődési vonatkozásai vannak. A szerző szerint a jelentős mennyiségi növekedés miatt (akkoriban több ezer mű) a legfontosabb feladat a szülők, tanárok és könyvtárosok felkészítése és megfelelő informálása, mely – ellentétben a jobb helyzetben levő népiskolákkal –, a középiskolai oktatás területén még egyáltalán nem megoldott.⁴ Egy másik, ma is progresszívnek tekinthető írásában kifejezetten a lányok számára készült olvasmányokra fókuszált. Állítása szerint – leginkább német szakirodalomra alapozva – a lányolvasmányok legnagyobb hibája, hogy lányolvasmányok: „Egy nemzet nagy irodalma sem oszlik férfi- és asszony olvasmányokra; a költészet nem ismer külön férfi s női költészetet. Az igazi poézishez csak egy út vezet fiút-leányt egyaránt; a „nem” szerint való specifikálás tehát már ezért is mesterkéltséget és elvetendő.”⁵ Meglátásában a lányoknak írt irodalom nem mutat túl a sablonos történeteken, az egyszerű megoldásokon, a túlságosan cifra megfogalmazáson, a sulykolt erkölcsi mondanivalón, a kifejezetten „lányos” viselkedési problémákon: „Sok leányolvasmány nem is egyéb, mint egy ilyen metamorphosis elbeszélése: mint lett a rosszmodorú (vagy: cifrázkodó, vagy:

¹ KOMÁROMI Gabriella, *Az eredeti magyar gyermekirodalom vázlatos története a 20. század derekáig = Gyermekirodalom*, szerk., Uő., Bp., Helikon Kiadó, 2001, 28.

² KOMÁROMI 2001, i. m. 314–318.

³ KOMÁROMI 2001, i. m. 29.

⁴ TÓTH Rezső, *Ifjúsági Irodalmunk és a középiskola = Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye*, 1904–5, 549–553.

⁵ TÓTH Rezső, *A leányolvasmányokról*, Különlenyomat. = *Nemzeti Nőnevelés*, Budapest, 1906.

lusta, későnkelő) leánykából egy minden női erénnyel ékes tökéletes kisasszony.⁶ Mindezek mellett a lányok számára íródott művek legnagyobb negatívuma, hogy nem a „nagy irodalom” szerzői írják őket, stílusuk, szerkezetük nem megfelelő, gyakran magyartalan, így ezek a könyvek inkább dísz tárgyak mint olvasnivaló művek. Az olvasás a személyiségre gyakorolt jótékony hatása, pedagógiai és művelődési funkciója mellett az egész életre való felkészítő és a hiányosságokat pótló funkciókat is kiemelték a szerzők.⁷

Több olyan mikrokatatást is publikáltak, mely azt próbálta meg feltérképezni, hogy mit olvas az ifjúság. Nagy József 32, Jámbor György 52 fős, és Kristóf György 34 fős felmérések alapján határozta meg a kedvenc szerzőket, illetve azt, hogy mennyire olvastak ponyvairodalmat és újságokat. Jámbor György az 5–8. osztályos tanulókra vonatkozóan azt állapította meg, hogy leginkább Jókait, Mikszáthot, Verne-t, Vas Gerebent, Eötvöst, Jósikát, Keményt, Molière-t olvastak, és többségük rendszeresen olvasott ponyvairodalmat és újságokat is.⁸ Nagy József szintén Jókait, Mikszáthot és Jules Verne-t jelölte meg, a leginkább preferált szerzők.⁹ A *Világban* pedig egy rövid hír keretében számoltak be hasonló körkérdésről, melynek keretében a diákoknak fogalmazást kellett írniuk kedvenc szerzőikről és egyes művekről.¹⁰

Ebben a mennyiségileg telített, de minőségileg még fejlődés útján járó környezetben született meg a „Modern Ifjúsági Könyvtár” sorozata a 19–20. század fordulóján, mely egy „kisvállalkozás” volt. A korban nem számított különleges és kirívó példának, hiszen a századfordulós Magyarország bővelkedett a hasonló sajtótermékekben. Különlegességét az adja, hogy ez volt az első női szerkesztőséggel és kiadóvállalattal rendelkező sorozat. Bár rövid ideig létezett, jelentőségének megítéléséhez hozzájárult, hogy kiadója és szerkesztői, Spády Adél, Schwimmer Róza és Pogány Paula a korabeli feminista nőmozgalom meghatározó alakjai voltak. Céljuk az volt, hogy a gyermekek és az ifjúság számára igényes és értékes műveket adjanak ki, lehetőség szerint olcsón és szép kivitelben. Az elsődleges források nehéz hozzáférhetősége miatt a sorozat keletkezésének története mindez idáig nem ismert. Levéltári és kéziratári források alapján azonban felvázolható az az aprólékos munka, mellyel az egyébként a szerkesztői és kiadói tevékenységben jártas Schwimmer Róza és Spády Adél elgondolták, felépítették, majd megvalósították a sorozatot. A sorozat keletkezésének feltárása hozzájárulhat ahhoz a hiányhoz, amit Adamikné Jászai Anna a *Gyermekirodalom és nemzeti azonosságudat* című művében felvázol, mely szerint „a magyar gyermekirodalom története mindmáig nincs megírva”.¹¹

A két alkotó, Schwimmer Róza és Spády Adél munkássága és törekvései a századforduló feminista mozgalmában kapcsolódtak szorosan össze, a „Modern Ifjúsági Könyvtár” elgondolásában és véghezvitelében, kivitelezésében mindkettőjüknek meghatározó szerepe volt. A korban hiánypótló sorozat első száma 1913-ban jelent meg, *A bűvös forrás (japán népmese)* címmel. Eredeti tervek szerint minden hónap 1-jén és 15-én jelent volna meg a kis méretű sorozat, darabonként 20 filléres árral. Minden számot „előkelő művészek” rajzai díszítették, igényes kivitelben. A 2. számtól kezdve a hirdetések mellett az ifjúságnak szóló rejtvények és szerkesztői üzenetek is tartalmazott a sorozat, melynek keretében (valószínűsíthetően) a beérkezett olvasók írásaira reflektáltak. Tanulmányomban a sorozat kezdetét

⁶ TÓTH Rezső, *A leányolvasmányokról*, Különlényomat = *Nemzeti Nőnevelés*, Budapest, 1906.

⁷ KREBS Ernő, *Az ifjúsági olvasmány* = *Fogarasi Főgimnáziumi értesítő*, 1906/7, Fogaras, 1907, 3–13; ALEXANDER Bernát, *Az ifjúsági könyvekről* = *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja*, 1913, 239–247; BARCSAI József, *Az ifjúsági irodalom és a szülők* = *Uránia*, 1908, 303–306.

⁸ JÁMBOR György, *A tanuló ifjúság olvasmányai* = *Magyar Középiszkola*, 1913. június 15., 334–336.

⁹ NAGY József, *Mit szeretnek a tanulók olvasni?* = *Magyar Paedagogia*, 1910, 556–563.

¹⁰ *Mai diákok és mai írók* = *Világ*, 1913. október 26., 254. sz., 12.

¹¹ ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, *Gyermekirodalom és nemzeti azonosságudat* = *Könyv és nevelés*, 2001, 2, 98–105.

mutatom be, az úttörő vállalkozás első lépéseit, melynek célja egyértelműen a minőségi gyermek- és ifjúsági irodalom létrehozása volt.

A sorozat konkrét nyomdai előkészítése 1913 második felében kezdődött, melyről a Budapesten tartózkodó Spády rendszeresen tájékoztatta Schwimmer Rózát. A tervek szerint a sorozat évente 24 füzetet kívánt megjelentetni, mely „a gyermekirodalom remekeit, legjobb meséit és elbeszéléseit” tartalmazták. Az eredeti tervek szerint az első szám októberben jelent volna meg, melyhez az anyagokat a nyomdának legkésőbb szeptemberig meg kellett volna kapnia, ám ez nem valósult meg.¹² Első lépésként egy mintafüzet összeállítását tűzték ki célul, hogy eljuttathassák az illetékes minisztériumhoz.¹³ Tervüket jelentősen nehezítette, hogy Spády több kérése ellenére sem küldte el egyesületi társuk, Pogány Paula az első szám kéziratát.¹⁴ Ez volt az oka annak, hogy ekkor még nem tudtak megállapodni a nyomdával. Két nyomdával való sikertelen tárgyalás után, Spády az általa színvonalasnak ítélt Uránia nyomdától kért ajánlatot.¹⁵ 1913 augusztusában úgy tűnt, hogy megtalálták a legoptimálisabb megoldást, és már csak a betűk kiválasztása volt hátra.¹⁶ Spády erről röviden tájékoztatta Schwimmer:

„Kedves Cégtárs, Sietek mellékelni a beérkezett újabb, – és azt hiszem nekünk mindenképpen a legmegfelelőbb ajánlatot. Ez a papír sokkal szebb s azt hiszem jobb is, annál amit eddig a két nyomda ajánlott, a kötése, a külső kiállítása összehasonlíthatatlan: És az ára! Ez az ajánlat olyan kitűnő, hogy teljesen biztos a prosperálás. A betű mintát, a papír s kötés mintákat és ajánlatot mellékelem, és nagyon szépen kérem, küldjön sürgős választ, mert már nagyon türelmetlenül várom.”¹⁷

Egy nappal később Spády Adél elküldte a konkrét ajánlatot is, mely szerint októberben jelenik meg az első szám:

„Kedves Schwimmer, Mellékelem a nyomdával kötendő szerződést, melyet ha megfelel, úgy legyen szíves aláírni, ha Pogány (...) pótlólag írja alá. Azért nem várhatjuk be míg Pogányhoz juttatnánk s ő visszaküldené, mert a nyomdának sürgősen kell ezt megkapni, hogy papírt és betűt rendelkezessen, azon kívül meg kellene már kapni a mintapéldányhoz a szöveget, sőt október elején ha ki akarunk jönni, akkor az első hat füzet anyagát szeptember első napjaiban már le kellene adni.”¹⁸

Augusztus végén a nyomda tervezetét egy 64 oldalas füzetre készítette el, melyet Schwimmernek jóvá kellett hagynia. Spády ragaszkodott a 64 oldalas terjedelemezhez, mert – meglátása szerint – ha 20 fillérért akarják a lapot árusítani, ez nem lehet kevesebb. Hiszen ha kevesebb is, csak jóval kevesebb lehetett volna, 48, 32 oldal, ami az áráért cserébe nem lett volna reális: „Ha pedig véletlenül a szöveg volna valamivel kisebb, (...) ezt úgy kell elintézni (technikailag is lehet) hogy 64 oldalra elegendő legyen. Az árusítók is ragaszkodnak a 64 oldalhoz.”¹⁹ Ekkorra a budapesti kolpotrázst Spády már

¹² *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 20., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹³ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 18., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁴ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 25., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz; *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 18., NYPL RSP Mss Col 6398, 34. doboz.

¹⁵ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 13., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz. Később, végül ezzel a nyomdával kötöttek megállapodást.

¹⁶ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 19., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁷ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 19., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁸ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, 1913. augusztus 20., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁹ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, 1913. augusztus 27., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

megszervezte,²⁰ de továbbra is késleltette a munkafolyamatot, hogy Pogány Paula nem küldte a várt kéziratot és Schwimmer nem tudott megfelelő gyorsasággal válaszolni Spády kéréseire,²¹ így az első szám a tervezettnél később, november elején jelent meg.²² Az első számot nem csak Pogány késleltette, de – adódóan a kommunikációs nehézségekből – sokáig kérdéses volt a betűk kiválasztása is:

„Mert a betűkkel még mindég nem vagyunk rendben. Legutóbbi levelemben azt magyaráztam, és éppen azért küldtem vissza a szedésmintát, – mert azt a nyomda azért nem ajánlja, szedőgépbetű (...) Ezért kell tehát a beküldött gépbetűkből választani. Ez alatt azt értem, hogy amikor a betűmintákat küldtem volt köztük két minta mely szedés volt, a többi pedig gyárigép betűminta volt. Ezek közül kell választani.”²³

1913 szeptemberére megérkezett az első szám várt Pogány-kézirata, s már csak a címlap betűtípusainak, és a könyv illusztrációinak megszervezése volt hátra.²⁴ A megfeszített munka ellenére Spády csak október közepére prognosztizálta a megjelenést, belátva, hogy a betűválasztást postai úton megoldani nagyon nehézkes:

„A füzetek megjelenése már eltolódott október 15-ére, ez már az a dátum, amikor nekünk okvetlenül meg kell jelenni. Az egész szervezet teljesen el van készítve ugyan, de még sincs megcsinálva és az egy induló vállalatnál borzasztó kínos és nagyon nehéz a szerződő vállalkozókra. Pl. a nyomdász az egy elsőrangú, tisztességes, rendes ember. Sajnos, nem tudjuk levél útján a betű kérdést megoldani, várunk míg maguk haza jönnek, de mégis igen kínos ezzel a nyomdatulajdonossal már, még mielőtt tulajdonképpen dolgoznánk, nem tudok ígért időre pontos választ adni. Nem tudom neki a beszerzésekhez bizonyos biztosítékul szolgáló szerződést átadni, nem tudok neki kéziratot adni, sem címlap, sem klisé. Még a hatóságokhoz szükséges mintafüzeteket sem tudjuk elkészíteni, mert hát ezekhez is szükségünk van címlapra, és a rajzokat, egyszóval én ma sem tudom a nyomdának átadni azt, a mire szüksége van, nem készíthetjük a mintafüzeteket. Az árusító szervezet is rendben van már, de várom a maguk választ.”²⁵

Spády fáradtságos munkája eredményeként, Pogány Paula novemberben arról számolt be Schwimmernek, hogy a sorozatnak már 125 előfizetője volt,²⁶ ugyanakkor Spády kiemelte, hogy az előfizetők száma így sem kielégítő.²⁷ Később, a megjelenést rövidebbel megelőzve, a feminista mozgalom hivatalos folyóiratában, *A Nő és Társadalom* 1913. októberi számában is beszámoltak a „Modern Ifjúsági Könyvtár” kezdeményezéséről: „Spády Adél és társai cég alatt társaság alakult Budapesten, amely ifjúsági irodalom kiadásával foglalkozik. A cég összes tagjai nők. Ez Magyarországon az első női könyvkiadó vállalat.”²⁸

A „Modern Ifjúsági Könyvtár” által bejárt úton haladt a feminista nőmozgalom új folyóiratának, *A Nő*-nek is az ügye. 1913-ban Schwimmer Róza egyre inkább úgy gondolta, hogy szükséges egy saját és független folyóirat, mely nem a Nőtisztviselők Országos Egyesületével együttműködésben készül. Eredeti elgondolása szerint a *Feminizmus* (később *A Nő*) ugyanott készült, ahol a „Modern Ifjúsági Könyvtár” hónapokkal ezelőtt.

²⁰ Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. augusztus 27., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²¹ Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. augusztus 20., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²² Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. november 6., NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

²³ Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. augusztus 27., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁴ Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. szeptember 1., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁵ Spády Adél Schwimmer Rózának, Budapest, 1913. szeptember 5., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁶ Pogány Paula Schwimmer Rózának, Budapest, 1913. november 16., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁷ Spády Adél Schwimmer Rózának, Budapest, 1913. november 25., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁸ *A Nő és a Társadalom*, 1913/10, 175.

A Nő 1914. februári számában *Kincsesláda* címmel számoltak be a sorozat megjelent 8. kötetéről, mely az írottak szerint „reveláció gyanánt hat a sok értelmetlen – csingilingitől – hangos gyermekversirodalomban. Reveláció gyanánt hatna azonban akkor is, ha költőink poézisük legjavát adnák a gyermekritmus, rím, de értelem után is szomjazó lelkeknek.”²⁹

A „Modern Ifjúsági Könyvtár” az első olyan kiadású sorozat volt, mely kiadóvállalatának nők álltak az élén. Különösen jelentős ez abban a tekintetben, hogy keletkezése szorosan összefüggött a 19–20. század fordulóján virágkorukat élő feminista mozgalommal, melynek egyik célja az volt, hogy megváltoztassa és újradefiniálja a társadalomnak a nők lehetőségeire és szerepeire vonatkozó látásmódját. E kapcsolat tükrében értelmezhető a „Modern Ifjúsági Könyvtár” célja, mely szerint minőségi irodalmat kívántak a gyermekek és az ifjúság számára létrehozni és hozzáférhetővé tenni, tágabb értelemben pedig egy újabb tudás konstrukciójához járultak hozzá.

KERESZTY ORSOLYA

²⁹ *A Nő* 1914. február 5., 61.

NEKROLÓG

Fukári Valéria (Podunajské Biskupice [Pozsonypüspöki], 1934. december 4. – Bratislava [Pozsony], 2012. február 29.). Filológus, irodalom- és művelődéstörténész. Középfokú tanulmányait külkereskedelmi iskolában kezdte, a pozsonyi gimnáziumi évek után a Komenský Egyetemen hallgatott egy szemesztert. Egyetemi tanulmányait 1954-ben a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán folytatta, ahol 1959-ben magyar–szlovák szakon végzett.

Pozsonyba visszatérve az *Új Szó*, majd a *Természet és Társadalom* szerkesztője lett. 1968-ban a Tatra Kiadó magyar részlegében, a Madách Könyv- és Lapkiadóban a szlovák és cseh irodalom lektora volt, amikor aláírta a szovjet intervenció elleni tiltakozást. A konszolidáció éveiben eltiltották a publikálástól, nem végezhetett a képesítésének megfelelő munkát, nem utazhatott külföldre, útlevelét bevonták. Ekkor kezdte meg „saját szakállára” irodalom-, művelődés-, és családtörténeti forráskutatásait, amelyet 20 évig az eredményeik közzétételének kilátása nélkül folytatott. 1989 után nyugdíjazásáig a Madách Kiadó szerkesztője volt.

„Itt halottak élnek, / némák, és beszélnek.” (Egy régi levéltári felirat) mellékcímet adta a „Főúri családi körök (16–19. század)” című a pozsonyi „Új Szó Családi kör” rovatában megjelent cikksorozatának. Közülük a Zay családot a Kalligram Kiadó segítségével monográfiában is életre kelthette és megszólaltathatta. (*A Zayak és rokonaik 16–19. század*, Pozsony, Kalligram, 2008. Ismertetése *Magyar Könyvszemle*, 127[2011], 123–125.) Művelődés-, és családtörténeti kutatásaival forrásokkal támasztotta alá, hogy a nemesi és főúri családokban is a műveltség, a tudás a tanuláson keresztül hagyományozódik. (*Hoffmester kerestetik V. Zay Péternek = Summa*. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely 7, Piliscsaba, 2007, 88–90.) Schöpflin Aladár életműve, családtörténete évtizedeken át foglalkoztatta, kisebb közlések után már posztumusz jelent meg a nagy tanulmány. (*Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2012/1, 71–92.)

Éltető élménnyé vált számára közelről látni a történelmet, az elmúlt századokat. Nagyon szeretett a tizenharmadik században „tartózkodni”, amikor megfogalmazása szerint a nyelvek teljes békéje uralkodott. Mossótzai Institoris Mihály, pozsonyi szlovák lelkészről írt tanulmányában kimutatta, hogy az egykorú nemzetiségi értelmiség gondolat- és érzélemvilágában a magyar haza és a saját, nem magyar anyanyelv még természetes adottság, egységben van. (*Visszatekintés*, Dunaszerdahely, Nap kiadó, 2010, 264.)

Munkásságában megkerülhetetlen a szlovák–magyar kapcsolat problémája. Fukári Valéria kettős kötődésű, mindkét népnek, kultúrának elkötelezettje. Ezt a kötődést kutatásai tették tudatossá. Így vallott erről egy interjúban: „... történelem a szabadság, a szellemi felszabadulás iskolája is lehet, mert ha figyelmesen és közérzőlően a forrásainál szemléljük, kiiktatva magunkból a kliséket és saját korunk hordalékát, megszabadít téves előítéleteinktől, és megtanít arra, hogy saját problémáinkat más távlatokból, más nézőpontból is lássuk.” (*Visszatekintés* 81.) Ezzel a látásmóddal olvasta és gondolkodott Ladislav Kováč „Szlovák–magyar együttélés – egy biológus szemszögéből” című eszme-futtatásainak témájára írt improvizációban. „Hogyan viszonyulhatnánk – az eleve adott, soknemzetiségű társadalmi keretek közepette – jól a saját kulturális örökségünkhöz, ha megtagadnánk azt a multikulturális egységet,

amelyben a mi kultúránk is létrejött? [...] Az előítéletek ugyanis sohasem nyelvi különbözőségekből, hanem a tudat valamilyen hibás működéséből, illetve a tudattal való hatalmi érdekű manipulálásból erednek.” (*Visszatekintés* 185, 187) Krčméryre hivatkozott – önarcképként is értelmezhetően –, aki a közös múltról töprengve írta 1930 körül, mindig kell lenni olyan szlovákoknak, akik jól tudnak magyarul, és olyan magyaroknak, akik jól tudnak szlovákul (*Visszatekintés* 188–189). Irodalmárként ezt beleérző érzékenységgel bizonyította be „Babits Mihály halálára. Štefan Krčméry ismeretlen verse. (Kettős mozaikkép)” című szövegközlő tanulmányában (*Visszatekintés* 111–146).

Prágai éveit leszámítva egész életében – az emlékeiben jelenlévő – Pozsonypüspökiben élt. Hűséggel őrizte, a hagyományhoz igazodó leleménnyel korszerűsítette, gondozta a szülei által épített házat. „Hatvannyolc után megfordult a fejemben, hogy emigrálok, belga barátaim vártak is, de visszatartott három dolog: nem vihettem magammal az Egyetemi Könyvtárat, itt éltek a szüleim, és itt volt a kis unokaöccsém, akinek szüksége volt rám, mert a mamája beteg volt.” – nyilatkozta a *Vasárnap* című lap „Portré” rovatában (2010. február 3.). „Dédnagyéniként” unokaöccse kislányainak kettős kötődést a velük való foglalkozással igyekezett átadni és példájával megerősíteni. Kutatásai eredményeképpen, és az ő összeállításában jelent meg 1997-ben a régi Pozsonypüspökiről és Szunyogdiról szóló *Hazahív a haragszó* című kötet. Stifterné Cséfalvay Máriaival közösen adta ki az *Adalékok pozsonypüspöki iskolatörténetéhez* című két kötetes, nagy helytörténeti monográfiát. (1998, 2000.)

Fukári Valéria szellemiségére a szülői házban tapasztalt és örökségül kapott magatartásán kívül két kiváló tanár (és tudós) egyéniség, Rákos Péter és Krammer Jenő volt irányadó hatással. A hálás tanítvány a mesterekhez méltó tanulmányokban emlékezett meg róluk. (*Visszatekintés* 86–92, 97–110.) Magatartásának a tudatosan is alakított belső alapja átsugárzott kritikáin, tanulmányain. „S ami a dolgok számbavételéhez ugyancsak hozzátartozik: ahhoz, hogy ezeket a kutatásokat a feltárt eredmények közzétételének kilátása nélkül, pusztán magamnak, a fiókomnak húsz éven át rendszeresen folytattam, az igényes (és fáradtságos) munka szépsége mellett elég volt annak tudata, hogy hasznos feladatnak teszek eleget, mert múltismeretre, *hiteles* múltismeretre és emlékezetre szüksége van az egyes embernek ugyanúgy, mint az emberi közösségeknek.” (*Visszatekintés* 6.) A sors bona ajándékának fogta fel, hogy a publikálás lehetőségét is megérte. Önálló kötetei: *Egy régi alma mater. A pozsonyi evangélikus líceum és teológiai akadémia utolsó negyven éve 1882–1923* (Pozsony, Kalligram, 2003), *Felső-magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik 16–19. század* (Pozsony, Kalligram, 2008), *Visszatekintés*. Válogatott cikkek, kritikák, vallomások, tanulmányok. (Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2010).

Sajnos, hogy magyarországi publikálásainak lehetősége fölött csak ritkán bábáskodott a jó szerencse. Ezt a veszteséget felmérhetjük *A „Pázmány–Sallai kérdés nyomában”* (Kritikai jegyzetek a mai Sallai-képhez és egy régi-új adat) és a „Petkó Zsigmond életrajzának hézagjaihoz” című magyarországi publikációinak újraolvasásakor (*Visszatekintés* 230–245), valamint az „Ode aux Hongrois” (Ismeretlen francia óda a magyarokhoz 1750-ből) az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, (113[2009], 472–475.) megjelent forrásközléséből. Mi, akik ismerhettünk, a vele való találkozásokat, beszélgetéseket jó sorsunk ajándékának tartjuk. Szülei emlékére 1993-ban összeállított vallomásával most órá emlékezünk: „S noha – mint ahogy senki emberfia – gyarlóságoktól mentesek Ők sem voltak, életüket azonban fő vonatkozásokban és egymással teljes egyetértésben mindig ezeknek az átfogó s megtartó, örök törvényeknek a szellemében élték. Nemzedékek hosszú sorának legjobb hagyományait őrizve s folytatva itt, az ősök földjén.” Földi nyugvóhelye a pozsonypüspöki temető.

KÖRMENDY KINGA

Kulcsár Péter (1934–2013). Egy-egy közeli, különösen ilyen tragikus haláleset kapcsán az ember óhatatlanul elgondolkozik azon, hogy van-e értelme a munkájának, marad-e utána valami említésre méltó. Tudjuk, hogy Kulcsár Péter sokat tépelődött ezen, és nagyon pesszimistán látta önmagát, és ugyanígy a szakmabelieket is. A barát, a munkatárs feladata, hogy emlékéit megőrzendő a pozitív választ megtalálja a feltett kérdésre. Az ő szakmai teljesítménye elkényezteti a választ keresőt.

Kulcsár Péter 1934. december 14-én született Budapesten. Érettségi után a Szegedi Egyetemen szerzett először történelem (1957), majd latin (1961) szakos tanári diplomát. A végzés után nem sokkal a Központi Könyvtár munkatársa lett Szegeden, majd 1961-től ugyanott osztályvezetővé nevezték ki. Időközben elvégezte a könyvtár szakot is (1967). Bő egy évtizeddel később, 1973-ban visszacsábították Budapestre, az ELTE Egyetemi Könyvtára szerzeményezésének irányítására. 1980-tól az új vezetési struktúrában már főigazgató-helyettes, aki a könyvtár tudományos munkájáért, muzeális gyűjteményéért és a szerzeményezésért felelt. Másfél évtizeddel később, 1995-ben meghívták a Miskolci Egyetem Magyar Középkori Történelem Tanszékére professzorként, ahol a 'Szövegtudomány' elnevezésű doktori program vezetője lett. Innen ment nyugdíjba 2004-ben professor emeritusként. Korán szerezte meg a bölcsészdoktori oklevelet (1961). Rá egy évtizedre, 1971-ben már az irodalomtudományok kandidátusa, majd 1990-ben lett akadémiai doktor. Ez utóbbit maga jellegzetes, önironikus humorával kommentálta: „Végre megengedték nekem, hogy arról írjak, amiről szeretnék”. A pesti egyetemen habilitált 1995-ben. Az elismerései közül talán a 2005-ben megkapott Klaniczay-díjra volt a legbüszkébb.

Egyik neves kortársa a következőképpen méltatta az akkor négy évtizedes tudományos munkásságát: „Péter historikusnak inkább irodalomtörténész, irodalomtörténészként inkább historikus”, aminél pregnánsabb megfogalmazást magam sem találnék. Különleges tehetsége, problémameglátása, nem utolsósorban munkabírása és intellektuális kíváncsisága miatt több szakma is gyászolja. Hiányozni fog a történészeknek, irodalom- és művelődéstörténészeknek, s természetesen a magyar régikönyveseknek is. 1972-től tagja (meghatározó szakaszában elnöke illetve tiszteletbeli elnöke) volt az Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottságának több mint négy évtizeden keresztül, egészen a haláláig. Történészként, filológusként, s nem utolsósorban könyvtárosként számtalan ügy kezdeményezője, támogatója, vezetője volt. Szétfogta ezt az elhatárolt, szigorúan-kezdves számonkérésrel: éles szemmel, hatalmas tapasztalattal a háta mögött pillanatok alatt felmérte a rövid előterjesztésből, a személyes háttérrel keresztül az anyagi lehetőségekig bezáróan: a program megvalósítható-e vagy nem. Péter személye állt – többek között – az Országos Antikva Feltárás, a Kora Újkori Kéziratok Tára, Régi Könyveink Kéziratok Bejegyzései kutatási programjai mögött. 2000-ben megjelent nálam az Egyetemi Könyvtárban, kezében egy nagy papírdobozzal, „mostantól Te vigyázzál rá!” felkiáltással. Az érdekesítő forrás- és kordokumentum a Könyvtörténeti Munkabizottság több évtizedes iratanyagát tartalmazza, őrzőjére jellemző szigorú rendben. Szép számmal található ezek között Péter feljegyzéseiből, leveleiből, beszámolóiból a régi könyves ügyekről, különösen az elnöksége (1985–2000) idejéről. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztőjeként számtalan esetben bizonyította, hogy monumentális tárgyi tudása, s csalhatatlan kritikai ösztöne révén egyike volt azon keveseknek, aki pillanatok alatt – akár egy „humanista e-mailel” – képes megoldani egy feloldhatatlannak tűnő konfliktust. Önzetlenségére az egyik legjobb példa a magyar történeti irodalom inventáriuma (2003). Életművének nem mellékes segédlete akár az internetről is ingyen letölthető: „Az alább fekvő anyag negyven-negyvenöt év alatt állt össze, mondhatni, szinte magától, mellékesen és szándéktalanul. De ha már összeállt, kár lenne, ha szétporladna.”

Könyvek között töltötte az életét, szeretett olvasni, hangsúlyozta egyik – fájóan kevés – interjújában. Első mentora, Karácsonyi Béla révén lett könyvtáros Szegeden, s kedvelte meg a humanizmus korának irodalmát. Beutazta fél Európát, Ransanusért Palermoba, ösnyomtatványokért Gyulafehérvárra vonatozott. Ez utóbbi helyen össze is állította a 'Batthyánum' ma is használatos incunabulum-katalógusát (1965). Kutatási területének meghatározó forráskiadványai és szakirodalmi a Ferenciek terén álló könyvtárpalota raktáraiban bújtak meg. Jókor került jó helyre, az ELTE Egyetemi Könyvtára szerzeményezését kellett az 1970-es évek elején – nincs jobb szó erre – gatyába ráznia. Elképesztő nyelvi

kompetenciával, arányérzékkel, lexikális ismerettel, no és a manapság hiánycikké vált munkaerkölccsel látott neki a feladatnak, s vásárolta meg a régikönyves-filológus-történész szakmának létfontosságú könyveket egy magyar vizsla állhatatosságával. Nemcsak vásárolt, hanem olvasott is, s ha már kezébe kerültek a régi kéziratok és a könyvek, le is fordította azokat. Nemzedékem megkerülhetetlen forráskiadványa a *Humanista történetírók*, amely kötelezően szerepelt mind a régi magyar irodalom, mind a kora újkori magyar történelem szigorlati olvasmánylistáján. Az 1990-es évek elején sikerült megvennem egyik példányát 150 forintért egy körúti antikváriumban, s egykori olvasója – ahogyan Péter fogalmazna a kötet provenienciája kapcsán – aláhúzta a számára fontos utolsó mondatokat az 1195. oldalon: „És [Magyarország] azóta is túlélte mindent, amit a sors ráért. Hogy élete máskülönbén hogyan alakult volna? Ez a történettudomány mai állása szerint tudománytalan kérdésföltevés.” – írta Kulcsár Péter 1977-ben.

„Így homályosodott el az emléke. Most már senki sem tudta róla, hogy kicsoda volt. Egészen elfelejtették.” Kosztolányi Édes Annája akkor hal meg igazán, mikor már nem beszélnek róla. Kulcsár Péter itt marad velünk, ha beleolvasunk Baranyai Decsi Jánosba, Bonfini Antalba¹ vagy Brodaries Istvánba (hogy csak a B betűseket említsem), ha leemeljük a polcról a Jagelló-kort, vagy a Kapisztrán Jánost, ha felidézünk a közös történeteket. Ami megdöbbentően sok, így visszagondolva. Még 1988-ban egy szakkollégiumot szerveztünk egyetemista barátaimmal, ahol Péter előadást tartott a humanista történetírásról (két évvel később e témában védte meg akadémiai doktori értekezését). Mindenkit lenyűgözött forrásismerete és utánozhatatlan előadásmódja, amit akár védjegyének is tekinthetünk. Aztán 1991-ben remegő térdekkel – szó mi szó, tartottunk tőle – állítottam be hozzá az Egyetemi Könyvtárba, állásért. Mivel szinte biztos voltam abban, hogy rövid úton kiteszi a szűrőmet, egy tizteteles lista lapult a zsebembe, hova tudnék menni középiskolai tanárnak. A listára nem volt szükség, néhány perc után megkérdezte, hogy mikor tudok belépni. Így kezdtem el dolgozni a Könyvtárban. 1994-ben behívott a szobájába, ült az elmaradhatatlan barna köpenyében, szájában cigaretta, s viccelődve mondta, hogy az új törvény értelmében végezzem el gyorsan a könyvtár szakot. Nyílt titok: a szegediek számon tartják egymást. Akkor is, ha a világ másik végére kerülnek. Péter villámgyorsan megszervezte szegedi barátaival, hogyan lehet ezt a szakot elvégezni. Így lettem könyvtáros. Tudom, hogy többen kerülünk olyan helyzetbe az elmúlt évtizedekben, hogy nem mertünk neki ellentmondani: ki akadémiai doktor, ki kandidátus, ki egyetemi doktor lett pusztán azért – ez persze retorikai fogás, de sok igazság van benne –, mert Kulcsár Péter hívogatta telefonon, leveleket írt neki, vagy személyesen presszionálta, hogy „ugyan már, tessék megírni, tessék beadni, tessék megvédeni...” Így lettem egyetemi doktor, hol máshol, Szegeden. Pár órával előtte egy régi baráttól kaptam egy visszautasíthatatlan ajánlatot, amit elsöre visszautasítottam. Felhívott: „Megbolondultál? Ilyen ajánlatot nem kapsz többet az életben.” Így kerültem a Széchényi Könyvtár régi nyomtatványai közé. S a válságos időszakokban mindig megcsörrent a telefonom, „Ez a helyzet, mit tudok segíteni?” – kérdezte. Ezekkel a telefonokkal segítette a legtöbbet. Mindig, minden írást megmutattam neki, amit aztán kíméletlenül, tiszteletkörüknélkül, őszintén és igazságosan kritizált. Egyik forrásközlésemnél odaírta a margóra: „Ezt így nem tenném ki az ablakba”. Azon nyomban ment a levél a *Könyvszemle* szerkesztőségébe, hogy visszavonom a cikket, s még egy évig dolgoztam rajta. Érdemes volt, egy disszertáció (majd egy könyv) kerekedett ki belőle.

A tragikus, friss hírt nehéz feldolgozni. 2013. január 4-e után szürkébb, unalmasabb, ridegebb lett a mi régikönyves világunk. Az internetnek köszönhetően újra megtekinthettem a tavaly nyári Brodaries-konferencia könyvbemutatóját. Néhány másodperc után együtt nevettem a közönséggel: a szokásos kulcsáros önirónia, manírintemes, modorosságot nélkülöző előadás, bölcs gondolatokkal.

Isten veled, Péter!

FARKAS GÁBOR FARKAS

¹ Kulcsár Péter szavaival: „elvégre magyar nemes volt”.

SZEMLE

Urs Otilia: Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca. Cluj-Napoca, 2011, Editura Mega, 742 l.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár (teljes nevén a Román Akadémia Kolozsvári Filiáléja) a harmadik a Romániában őrzött régi román könyvek számát tekintve. Csak két bukaresti könyvtár előzi meg: az Akadémiai és a Nemzeti Könyvtár. Az Otilia Urs által összeállított katalógus ezt a régi román (nagyreszt cirill betűvel nyomtatott) könyvanyagot tárja fel teljes részletességgel, példamutató módon, az 1510–1830 időkorben: ez utóbbi évszám ugyanis a román könyvészeti hagyományban a régi könyv időhatára. (A régi román könyvek bibliográfiája eddig az időpontig tárgyalja a könyveket: BIANU, Ioan, HODOȘ, Nerva, SIMONESCU, Dan, *Bibliografia românească veche*, (1508–1830), Vol. I–IV, București, 1903–1944) Ez az állományrészt CRV betűvel jelöli a Könyvtár jelzetrendszerében.

A katalógus nyelvi, területi, személyi és tartalmi patriotikumokat tartalmaz. Elrendezése kronológikus, de századonkénti elrendezésben, azaz előbb a 16., majd a 17., 18. és végül a 19. századi könyveket veszi sorra, egy évszázadon belül időrendben. A kötet összesen 604 különféle kiadást, címet ír le, de 1538 példányt. A 16. századból 8 kiadványt, a 17. századból 53-at, a 18. századból 251-et, a 19. század első harminc évéből pedig 292 művet ismertet.

A századonként tárgyalt főrészt után nyolcféle mutató következik. A szerző, cím, nyomdahely, nyomdász, fordítói mutatók után nagyon hasznos kronológiai mutatót találunk, amelyből jól kitűnik, hogy melyik évben milyen és hány nyomtatvány található a kolozsvári Akadémiai Könyvtár cirill (CRV) gyűjteményében. Két másik mutató pedig

a Könyvtár unikumaira és ritkaságaira hívja fel a figyelmet. A kolozsvári Akadémiai Könyvtárnak öt unikuma van: A Târgovișteben 1510-ben nyomtatott *Octoih* (együttal a Könyvtár legkorábbi román nyomtatványa), *Psaltire* (Balázsfalva 1758), *Votiva appreciatio* (Balázsfalva 1760). A katalógus kötet hátsó borítóját ebből a nyomtatványból származó illusztráció, Petru Pavel Aron püspök emblémája díszíti. További unikum a *Specimen characterum latinorum in tipografia Petri Barth*, (Nagyszében 1794) és I. Lemény: *A nagy vatsora* (Kolozsvár 1814). Közülük a Barth-nyomda betűmintakönyve számunkra különösen érdekes, nagy kár, hogy csak címlevele és további három levele van meg.

Ritkaságai közül csak néhányat említünk: a Szászsebesen nyomtatott ószláv *Sbornik*-ot 1580-ból, a *Cărare pre scurt* (Keskeny ösvény) című kegyességi munkát (Sztripszky 2647), Kézdivásárhelyi Matkó István *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje* című munkájának (RMNy 3324) fordítását, amely Gyulaféheváron 1685-ben, és Canisius *Pânea pruncilor* (Kisdetek kenyeré) című kiskatekizmusát, amelyet Baranyi Pál László jezsuita fordított románra és ugyancsak Gyulaféheváron 1702-ben (RMK II, 2103), már az unió után jelent meg. A ritkaságok között említhetjük még a kolozsvári jezsuita Akadémiai nyomda 1738-as kiadványát, Dallyai Péter Szalézi Szent Ferenc életéről írt munkáját.

Az egyes tételek – meglehetősen rövid – címleírása után annál részletesebb a példányok leírása. A tétel-leírásokhoz még rövid bibliográfiai hivatkozás tartozik, majd sorszámozva, egymás után következnek a példányok leírásai, a legteljesebb példánytól haladva a csonkábbak felé. A leírások egyedik, minden külső jellemzőjükre – a kötésre is – kitérnek. Az 1648-as gyulaféhevári, Rákóczi

György által támogatott román *Újtestamentum*nak 14 példányát őrzik a Kolozsvári Akadémiai könyvtárban. Egyiküket 1727-ben még Nagykárolyban őrizték, egy másik példányról már Szabó Károly is tudta, hogy Cipariunak megvolt, (ld. RMK II, 684.) egy további példányát pedig újabban, antikváriumban szerezték be. Az ugyancsak Gyulafehérváron, Rákóczi György idejében megjelent 1651-es román *Psaltir* egyik példánya tele van magyar bejegyzésekkel, possessora azonban nem ismert. Otilia Urs minden tulajdonos jegyet, bélyegzőt, bejegyzést, glosszát közöl (köztük román, latin, német, magyar nyelvűek egyaránt találhatók). Ez olyan érdeme a katalógusnak, amit nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Nemcsak a 20. századi könyvtárak tulajdonosváltását követhetjük nyomon, de megtaláljuk benne Timotei Cipariu vagy a balázsfalvi könyvgyűjtőnek I. M. Moldovannak könyveit is. Cipariu tulajdonában volt a Brassóban 1567–8-ban Coresi által nyomtatott *Talcul evangheliilor* és az ugyancsak Coresi-nyomtatvány *Evanghelia cu invățătură*, továbbá a gyulafehérvári 1641-es *Evanghelie*. A fent már említett, ritkaságnak számító *Cărare pre scurt* szintén a balázsfalvi tudós könyvgyűjtő példánya volt. Külön érdekességként említjük, hogy a régi román könyvek gyarapítása a közelmúltban sem maradt abba, számos könyvön olvasható az antikvár vétel ideje, és a könyv ára. De megtudjuk például, hogy a Brassóban 1578-ban nyomtatott *Triod* már 1760-ban a kolozsvári Római Katolikus Liceum tulajdonában volt.

Már az eddigiekből is látható, hogy a most megjelent katalógus a magyar könyvészet szempontjából is fontos munka. A katalógusban leírt 604 műnek majdnem a fele, 257 tétel magyar vonatkozású. Többségükben erdélyi nyomdákban készültek, de a 18. század folyamán nagyobb számban Pesten, Budán és Nagyszombatban is nyomtattak román nyelvű könyveket. A példányok egy részét a hazai könyvészet – különféle bibliográfiák, vagy könyvtári kutatások nyomán – már ismerte, de ilyen szisztematikusan és ilyen teljességgel áttekintésükre eddig nem volt lehetőségünk. A katalógusból öt olyan 18. századi kiadványról is értesülhetünk, amelyet a magyar könyvészet nem ismert.

Néhány hiányosságot vagy hibát azért megjegyzünk: a nyomdahelyek mutatójában a 250-es

tétel után több elcsúszás található a számozásban. Az angol nyelvű „Abstract”-ben Ofen mint Vienna van feloldva. A magyar használóknak hiányzik az RMK-, Sztripszky- és az RMNy-hivatkozás.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár most megjelent katalógusának már van előzménye. A magyar könyvészet szerencséjére Sipos Gábor, valamint munkatársai színvonalas és ugyanilyen, példányokat is részletező, 1711-ig terjedő katalógusa ugyanis már megjelent 2004-ben: *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményének katalógusa* címmel, 617 lap terjedelemben. A katalógusban a római katolikus Lyceum Könyvtár (C), a Református Kollégium Könyvtára (R), a kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára (U), a kolozsvári Ferences Zárda Könyvtára (F), a Balázsfalvi Görög Katolikus Érsekség Központi Könyvtára (B) és a Szatmári Római Katolikus Püspöki Könyvtár (SM) gyűjteményei szerepelnek. (A magyar könyvészet számára fontos kötetet NÉMETH S. Katalin ismertette I. *Magyar Könyvszemle*, 121[2005], 363–366.)

V. ECSEDY JUDIT

Simon Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900. Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1801–1900. Bp., 2012. Balassi Kiadó, OSZK, 396 l.

A magyar nyomdász- és grafikatörténet háttérterületének kutatását mindenekelőtt az összes tipográfiai elemet, nyomdai betűkészleteket és cífrákat regisztráló eddigi két reprezentatív kötet (V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, 1473–1600*, Hungaria Typographica I, Bp., 2004, Balassi K.; V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század, I. kötet*, Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák, Hungaria Typographica II/A, 2010, Bp., Balassi K.) fémjelzi. A nyomdászjelvények kutatásában hasonlóképpen alapmunka, és egyben a most megjelent kötet előzménye a hazai könyvnyomtatás jelvényeit a kezdetektől 1800-ig bemutató, SIMON Melindának V. ECSEDY Judittal közösen írt műve: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800.*, Bp., Balassi K., OSZK, 2009. Ennek folytatása az idén, ugyancsak a Balassi Kiadó és

az OSZK gondozásában megjelent, a 19. századi kiadói és nyomdászjelvényekre fókuszáló kiadvány. Az új kötet úttörőnek és hiánypótlónak tekinthető, hiszen Végh Gyula budai könyvtárosok jelvényeit publikáló 1923-ban megjelent füzetét követően ezek az első átfogó jelvénykatalógusok. A könyvkiadás és nyomdászatot tárgyaló 20. századi magyar szakkönyvek sorában az új katalógust, a jelvények leírásán túl gazdag nyomdatörténeti adatai, valamint a 19. századi kiadókra vonatkozó sokrétű információja révén is meghatározó munkának tekinthetjük. A magyarországi könyvnyomtatás, a nyomdák és a könyvkereskedés európai kapcsolatrendszerét is feltárja a részben Magyarországhoz kötődő kiadói jelvények kutatási adatainak közlésével.

A *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900* című kötet kétnyelvű, a bevezető tanulmányt angol fordítása követi, a jelvénykatalógusnál pedig a magyar ismertetők mellett, a jobboldali hasámban szerepel az egyes kiadói és nyomdászjelvények részletes ismertetésének angol fordítása. Ennek köszönhetően a kötetben szereplő magyarországi példák és ismertetéseik a külföldi szakmai közönség számára is használhatóak, ezáltal a katalógus beilleszkedhet a nemzetközi könyvkiadás-történeti kutatásokba. Bár a cím kizárólag a 19. századi jelvényekre utal, valójában a bevezető tanulmányban és a kötet katalógusrészében, a korábbi kutatásokhoz kapcsolódva, a szerző bemutatja az újonnan feltárt, 16–18. századra datálható magyarországi nyomdász- és kiadói jelvényeket is. Az OSZK anyagának módszeres, tüzetes átnézésének köszönhetően 34 újonnan feltárt jelvényt is ismertet, amelyet a fentebb említett, 2009-es kötetben publikált anyag kiegészítésének tekinthetünk.

A kötet felépítése a 2009-es kiadvány struktúrájához kapcsolódik: az elméleti bevezetőt (7–33. oldal; angol nyelvű bevezető: 34–61. oldal) a törzsanyag, a jelvényeket részletesen ismertető katalógus-rész követi, majd függelék zárja a kiadványt. Simon Melinda a bevezető tanulmányban előbb összefoglalja az újonnan feltárt, 16–18. századi anyag jellemzőit, majd a 19. századi kiadói és nyomdászjelvények sajtóságainak illusztrált ismertetése következik. Megnevezi a kiadói és nyomdászjelvények típusait, alapmotívumait, jellemző jegyeit, rámutatva a kötet törzsanyagának, a 19. századi jelvények

specifikumaira. Bár a korábbi századok heraldikus (ország, város, családi címereket alkalmazó) és allegorikus jelvény-hagyományai is tovább éltek a 19. században, számos új vonás is megjelent. Míg a biblikus motívumok és mottók alkalmazása az egyházi kiadókra szűkült, addig az antik mitológiai motívumok és attribútumok, valamint a klasszikus mottók gyakoriak maradtak, de újdonságként modern, ipari-kereskedelmi motívum-elemek (pl. a 286., 288. sorszámú jelvényeken fogaskerék, gőzmozdony) is megjelentek. A megelőző korszakban kedvelt cirkalmas monogram-jelvények egyszerűbb változatai terjedtek el a században, melynek végén már új stílusjegyeket mutató, szecessziós jelvények is készültek (pl. az 55., 97., 201., 336. számú jelvények).

A katalógus használatáról a szerző a 63. oldalon ad praktikus információkat. A 66–361. oldalon helyezkedik el a gazdag katalógus-anyag, amelyben sorszámmal ellátva, századonkénti megoszlásban, a nyomdászok és kiadók betűrendjében szerepelnek a jelvények és ismertetésük, két hasámba tördelve, párhuzamosan magyarul és angolul. Az egymástól csekély mértékben eltérő változatok esetében a rövid magyar nyelvű adatokat folyamatosan követi az angol szöveg (pl. a Révai Testvérek 254–258. sorszámmal közölt kiadói jelvényei), az ismertetésben viszont következetes a párhuzamos, kétnyelvű közlés.

A 19. századot megelőző korszakból származó, 1–34. sorszámmal ellátott nyomdászjelvények leírása valóban nem képezne önálló kötetre való anyagot, a téma iránt érdeklődők számára viszont rendkívül fontos illusztrációs és ismeretanyag a magyarországi könyvkiadás korai századaiból fennmaradt, újonnan feltárt jelvények bemutatása. Olyan ritkaságok szerepelnek ebben az új kutatási eredményeket bemutató részben, mint pl. egy 1579-ben nyomtatott gyulafehérvári kiadványon szereplő fametszetes fejléc, amelyről a betűjelzetek és a számok alapján bizonyítható, hogy eredetileg 1528-ban készítették, és az első szebeni nyomda alapítóira (Trapoldner és Corvinus) utal. Azokat a kutatási eredményeket, amelyek a már ismert 17–18. századi jelvények adatait korrigálják, a jelvények használati időtartamára vonatkozó számos új ismerettel együtt közli a szerző.

A kötet törzsanyaga a 35–345. sorszámmal

ellátott, 19. századi kiadói és nyomdászjelvények ismertetése. A jelvények közlési sorrendje, amely tehát erre a korszakra vonatkozóan is a kiadók (nyomdászok) nevének betűrendjét követi, a jelvények motívumainak leírásán túl a kiadókról és tulajdonosaikról, valamint szakmai kapcsolataikról is sokrétű, precíz adatokat közöl. Ez az ismeretanyag a gondos kutatómunkának köszönhetően a 19. századi magyar könyv- és nyomdásztörténetben hiánypótló. A nagyméretű, reprezentatív katalóguskötetben szereplő 310, mérthűen közölt 19. századi nyomdász- és kiadói jelvény a jó minőségű nyomdai munkának köszönhetően jól látható, részletelemeik is beazonosíthatóak, amelyeket a leíró részek következetes terminológiát alkalmazva, részletesen ismertetnek. Ugyancsak ennek a századnak a jellegzetességéiként határozza meg a szerző a kiadói jelvények következetes címlapra helyezését, míg a nyomdászjelvény a hátsó papírborító közepén szerepel. A katalógusban bemutatott mindegyik jelvény esetében – a 2009-es kötetben lefektetett közlési szabályoknak megfelelően – elsőként adatokat közöl (a jelvényt használó nyomdász, kiadó neve; a használat helye, ideje; a jelvény technikai jellemzői és mérete, a jelvény könyvben elfoglalt helye), majd a szöveges leírás olvasható. A motívumok, attribútumok megnevezését követően a jelvényt használó kiadóra és a nyomdász munkásságára vonatkozó információkat is felsorol. A kötet 19. századi törzsanyaga rendkívül változatos és gazdag, hiszen a megelőző századok heraldikus, kalligrafikus, allegorikus-mitológiai témákat használó jelvénytípusai továbbélnek, de új szimbolika is megjelenik az ipari forradalom jellegzetes motívumaival. A nemzeti érzés jelentőségét bizonyító, latint felváltó anyanyelvű jelmondatok elterjedése jellemző a korszakra (pl. a 253–258. sorszámmal szereplő Révai kiadó jelvényeinek jelmondata Kőlcsey-idézet), a század végén pedig az induló szecesszió növényi ornamentikája is divattá válik. A tipográfiai készletek és keretdíszek, a nyomdai cifrák előfordulásának, alkalmazásának meghatározása a betűöntődei beszerzések forrásaira és a motívumok elterjedtségére is rámutat, a leírások mindezen nyomdásztörténeti összefüggésekre is rávilágítanak. A kutatómunka emellett a jelvények európai könyvkiadókhöz fűződő kapcsolódásait, az átvételek eredetét is tisztázza, ami bizonyítja

a szerző kiterjedt, nemzetközi kutatásait. A szakma korabeli európai kapcsolatrendszeréből adódóan ennek feltárása átfogó kutatást igényelt, hiszen számos kiadó német, osztrák területről költözött Magyarországra, illetve szerb, román, szlovák nyelvű kiadványok is megjelentek a magyarországi kiadók gondozásában. A jelvény-ismertetések feltárják az utánzások/másolatok eredetét, utalnak a motívum-átvételekre, eredeti előfordulásait is megnevezik, illetve a jelvények használati időtartamait is jelzik. Ennek a munkának az összetettségét a szerző a következőképpen fogalmazza meg a Bevezetőben: „Az átnézendő könyvanyag óriási mennyisége, valamint a hozzáférés esetlegessége miatt a kutatás egyik legnehezebben elérhető eredménye az esetleges utánzások, másolások külföldi vagy belföldi forrásainak feltárása.” A motívumok leírásához és elemzéséhez kapcsolódóan a mottók pontos forrásadatai, fordítása is emeli a katalógus-szócikkek tudományos színvonalát.

A katalógus tartalmi gazdagságához méltó a függelék: a szerző a kötet végén a jelvények sorszámaival beazonosíthatóan megadja a katalógusban közölt jelvények forrását: azon kötetek pontos bibliográfiai adatait, amelyekben a bemutatott és részletesen ismertetett kiadói és nyomdászjelvények fellelhetők. Szakirodalmi lista, a jelmondatok indexe, valamint hely- és névmutató zárja a kiadványt. A jelvények eredetivel azonos méretei (kivéve a 90. és a 156. sorszámmal közölt címlapkeretet illetve jelvényt), a részlet-elemeket is beazonosíthatóvá tévő színvonalas képmínőség a Balassi Kiadó munkáját dicséri. A vastkos katalógus-kötet a papírnak köszönhetően a méret ellenére is könnyű, jól használható.

A kötet vitathatatlan, hosszan sorolható eredményei mellett mindössze néhány csekély hiba említhető: a bemutatott jelvény-ismertető szócikkek némelyikében aránytalanul hosszú az ismertetés, amely az új adatok, információk mennyiségének eltérő arányai magyarázhatnak. A 238. és a 241. számú jelvények cirill betűs jelmondatainak, feliratainak ismertető szövegében a karakterek hibásan jelennek meg, amely a kiadói szerkesztés hiányosságára.

Összegzőként elmondható, hogy Simon Melinda kötete úttörő jellegű, kutatási eredményeinek publikálásával a magyar könyvkiadás történetének feltárása egy reprezentatív, adatokban gazdag

katalógussal gyarapodott. Remélhetőleg folytatja a kutatást, amely a 20. századi anyagra is kiterjed, és hasonlóképpen értékes, precíz szakkönyvvel gazdagítja a magyar könyvkiadás történetének kiadói és nyomdászjelvényekre vonatkozó részét.

ÚJVÁRI EDIT

Csorba Dávid: Mohács – egy „mesemondó” szemével: Emlékezeti rétegek Szerémi György Epistolájában.* Nyíregyháza, 2012. 180 l.

Szerémi György *Epistola de perdicione regni Hungarorum* című művének Gévey Antal általi felfedezése (1840) akkoriban rendkívüli eseménynek számított, és a szöveg nyilvánosságra kerülését követő valamivel több, mint fél évszázadban számos neves történész, nyelvész, irodalomtörténész foglalkozott a szerémségi káplán emlékiratával. Érdekes módon a 20. század elejétől ez a Szerémihez köthető szellemi pezsgés és lelkesedés alábbhagyott, amelyben szerepet játszhatott az is, hogy az *Epistola* szerzőjét olyan megbízhatatlan történetírónak könyvelték el, akit komoly történeti forrásként nem lehet hasznosítani. Persze néhány kutató foglalkozott az *Epistolával*, de az elmúlt csaknem száz évben más kortárs szerzőkhöz képest nagyon kevés publikáció látott napvilágot vele kapcsolatban. A Nyíregyházi Egyetem Irodalomtörténeti Tanszék docensének, Csorba Dávidnak tavaly megjelentetett kismonográfiája hosszú idő után ismét az őt megillető figyelemben részesítette Szerémit. A kutatás szempontjából már a témaválasztás is komoly eredmény, ám a kötetben sorjázó fejezetek igazi csemegét jelenthetnek a téma iránt fogékony tudósok számára, és a könyvet remélhetőleg komoly viták, illetve cikkek tucatjai fogják majd kísérni.

A kötet – amely valójában Csorba Dávid korábbi tanulmányait fűzi egybe – három jól elkülöníthető szerkezeti egységre osztható. Az első részben („Forrás, módszer, nézőpont” 8–41) a szerző a Szerémi-mű forrásértékének kérdését járja körül. A tudománytörténeti áttekintés – amely

elsősorban a korábbi *Epistolára* vonatkozó kutatás értékelésével foglalkozik – bőséges lapalji jegyzeteivel valóságos kincseshányát jelent a témában komolyabban elmélyülni kívánó olvasók számára. Csorba ebben a részben elsősorban azt hangsúlyozza, hogy az érzelmi viszonyulás mindig nagyon erős volt Szerémi *Epistolájához*, és a hivatalos történettudomány a mai napig rendkívül kritikusan áll a műhöz. Ő azonban úgy látja, hogy egy egészen más nézőpontból kell közelítenünk a szöveghez. Szerémi munkájának jelentősége ugyanis nem feltétlenül annak konkrét forrásértékében vagy értéktelenségében áll, hanem abban, hogy az *Epistolán* keresztül jobban megközelíthető a korabeli szerémségi népszerű hiedelemvilága. Szerémi emlékirata ugyanis az ún. „alternatív történelemszemlélet” egyik legkorábbi megnyilvánulásának tekinthető, így a kutatás középpontjában nem annak kell állnia, hogy történetileg mennyire hitelesek az információi, hanem annak, hogy a leírtak alapján mennyire tudjuk feltárni és megismerni a szerzőnek és kulturális közegének korabeli történelmi eseményekhez fűződő viszonyát. Csorba az első rész végén az *Epistola* 30–31. fejezeteinek fordítását közli, amelyekben Tomori Pál ferences rendből való pápai visszahívását, illetve a szávaszentdemeteri ütközet leírását olvashatjuk. A könyv további részében e két epizódra támaszkodva folytatja a vizsgálódását.

A második szerkezeti egységben („Kronotoposz, Szerémség,” 1526, 42–84) Csorba Mihail Bahtyin modellje (kronotoposz) alapján közelít Szerémi emlékiratához. E modell alapján úgy véli, hogy Szerémi adataiban felbukkanó hiányosságok és tévedések nem egyszerűen a rosszul ismert történeti igazságból erednek, hanem a szerző sajátos, kulturális környezetéhez kapcsolódó nézőpontjának megnyilvánulása. Ennek az elméletnek az egyik bizonyítéka Szerémi időszemlélete. Csorba szerint a szövegben valójában azért csúsznak el az idősíkok, és azért merülnek fel datálási problémák, mert Szerémi az alapján idézte fel ezeket az eseményeket, hogy azok mely fontos egyházi ünnepekhez, szentek napjaihoz és a népi rítusokhoz is rögzített természeti év napjaihoz köthetők. A parasztháború

* Az ismertetés az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport MTA TKI által támogatott kutatómunkájának keretében készült.

Szerémi-féle kronológiája pedig – tudniillik Dózsa kereszties vezérré avatása Szent György napjára, kínhalála pedig Szent Demeter napjára esik – egyfajta értékválasztást is jelezhet. A két szenthez köthető napnak szimbolikus jelentése van, mert a korabeli Szerémségben élő nép Dózsa Györgyöt az említett szentek tulajdonságaival ruházták fel. Emellett a szimbolikus értelmezés mellett létezhet egy egyszerűbb összefüggés is. A török hadiév kezdete és vége ugyanis szintén Szent György és Szent Demeter napjaihoz köthetők. A könyv második részének további alfejezeteiben Csorba arra keresi a választ, mi lehet az oka annak, hogy Tomori Pál ennyire negatív színben tűnik fel az *Epistolában*, holott a korabeli forrásokban és a katolikus egyház hagyományában is ő testesítette meg a bátor hadvezér, és erkölcsös egyházi személy képét. A szerző nézete szerint ebben az esetben is Szerémi sajátos, a kulturális közegéhez igazodó egyéni látásmódja érhető tetten. Az egész műve ugyanis nem más, mint Magyarország bukásának és pusztulásának okait felsorakoztató katalógus, amelyben jelentős hangsúlyt helyez az erkölcstelen és sok esetben alacsony sorból felkapaszkodott udvari emberekre. Szerémi Tomorival kapcsolatos, a megszokottól merőben ellentétes ítélete abból fakadhat, hogy a ferencesektől való kilépése és bácsi érseknek való kinevezése után is megtartotta ferences öltözékét, és Szerémi valójában ezt az átnemöltözést nézte rossz szemmel. Művében ugyanis a ferencesek következetesen negatív színben tűntek fel, Tomori pedig azzal, hogy kora szokásával ellentétben következetesen hű maradt az öltözékéhez – ami egyben ideológia és erkölcsi állásfoglalást is jelez – kivívta György pap gyanakvását és ellenszenvét. Egyebek mellett ennek köszönhető, hogy Tomori Pál egy sorba került a Szerémi által Magyarország romlásában bűnösnek tartott többi arisztokratával, és szándékosan hallgatja el következetesen Tomori Mohácsi előtti hadisikereit. Csorba a második rész utolsó alfejezetében a romlás népi hiedelemvilágának Szeréminél megjelenő három irányát tárgyalja, nevezetesen a magyar főurak kapzsiságát és törökösségét, a török veszély alábecsülését és a Mária királynéval együtt érkező németek okozta erkölcsi romlást.

A harmadik szerkezeti egységben („A szávaszentdemeteri ütközet szimbolikája” 85–141) a szerző

a szávaszentdemeteri ütközet jelképrendszerét vizsgálja. A 31. fejezetben megjelenő farkas-motívumot először magyar szemmel értelmezi, és arra a következtetésre jut, hogy a farkassal kapcsolatos mondások a török vezér Ferhád, magyaroktól való félelmét jelenítik meg. Emellett Csorba egyfajta párhuzamot vél felfedezni a történet főszereplőinek ábrázolása tekintetében az *Epistola* és a humanista Taurinus István *Stauromachia* című műve között. A szerző ezután ugyanezt a fejezetet a török „olvasó” szemszögéből közelíti meg. Ebben az olvasatban viszont az *Ezeregyéjszaka* meséinek a farkasról és a rókáról szóló 148–150. fejezete sejlik fel, ahol Bali bégnak a róka, Ferhádnak a farkas szerepe jut. Ezt követően Csorba a csata leírásának lehetséges szóbeli hátterét a korabeli szerb énekekben feltételezi, majd rátér a könyv legérdekesebb fejezetére, amelyben az *Epistola* 31. fejezetének egyik mondatában Dante egyik jelenetét fedezi fel. Meggyőzően érvel amellett, hogy a Tomori szájából elhangzott utalás a Pokol 8. kör 8. bugyrában sínylődő Guido da Montefeltróra utal. A Szerémi által használt „György atya, ugye olvastad...” fordulat, pedig a közös papi műveltségre való hivatkozásként is értelmezhető. A záró fejezetben a szerző az *Epistola* rác-műműdön azonosságutadatot, mint a délvidéki népek egyik lehetséges önazonosítási szimbólumát értelmezi. Összegzésében arra is felhívja a figyelmet, hogy természetesen egyáltalán nem biztos, hogy Szerémi ismerte ezeket az olvasati lehetőségeket, ő csak élt a szimbólumok adta utalásrendszerekkel, és az egyes közösségek társíthatják ezekhez a különböző jelentésmezőket.

A kötet vitán felül álló erénye, hogy az *Epistola* vizsgálatának középpontjába olyan tudományágakat állít, amelyek segítségével Szerémi művének rengeteg, eddig még kiaknázatlan rétegét lehet feltárni. A Csorba Dávid által vizsgált szöveg valódi jelentősége ugyanis elsősorban nem a történeti forrásértékében, hanem a szöveg mélyebb vizsgálata során feltárható művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, társadalomtörténeti és – tegyük hozzá – nyelvi adataiban van, amelyek közelebb vihetnek a 16. századi nemzetközi humanista magas kultúrájától merőben eltérő helyi népi vagy népiesebb műveltséghez. Csorba ezzel irányt mutatott a jövőbeli kutatásnak, és ez önmagában

sokkal nagyobb jelentőséggel bír annál, minthogy az egyes fejezetek vizsgálatának eredményei az olvasó számára mennyire lehetnek meggyőzőek. Szintén figyelemreméltó és rendkívül hasznos a könyv végén található bőséges, mintegy 208 tételtől álló irodalomjegyzék.

A monográfiát érhető kritikák elsősorban stiláris és nyelvi vonatkozásúak lehetnek. A kötet nyelvezete kifejezetten nehéz, ami többek közt abban nyilvánul meg, hogy a szerző sok esetben indokolatlanul használ olyan idegen szavakat (valoritás, sporadikus, konfúzus, plauzibilis stb.), amelyek megnehezítik, egy bizonyos kulturális szint alatt pedig egyenesen lehetetlenné teszik az olvasást. Néhány fejezet stílusa szerfelett dagályos és olyannyira nehezen követhető, hogy az olvasó számára igen komoly fáradságot jelent a fő mondanivaló megértése. A nyelvi egyszerűsége és világos stílusra még akkor is érdemes törekedni, ha nyilvánvalóan a műveltebb tudósréteg számít a könyv célközönségének.

A fenti apró kritika ellenére azonban nem kétséges, hogy a könyv szemléletéből kifolyólag határozottan új irányt jelent a Szerémi-kutatásban, ezért a korszakkal foglalkozó kutatók polcán mindenképpen helyet kell kapnia.

SZEBELÉDI ZSOLT

Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae descriptio historico-geographica ... Comitatum ineditorum Tomus primus (- secundus)*. Ed. Gergely Tóth. Bp., 2011–2012, MTA Bölcsészettudományi Központ, Magyar Országos Levéltár. 390, 695 l.

A történetírás örök dilemmáinak egyike az, hogy a forrásokra alapozott gondolkodás mennyiben ad a történeti valósághoz közelebb képet, mint az, amelyik a folyton változó megközelítő szempontokat követő. Nagy tapasztalattal rendelkező történészek is mondanak olyat, hogy az igazi tudás az, ha a mindenki által ismert tényekről tud valaki újat mondani, hiszen új forrás alapján az nem nagy teljesítmény. A kérdés tehát az, hogy mennyire hiány a magyar történetírás történetében a pozitivisták korszak rövid időszaka, és az akkori forrássorozatok torzó jellege? Sajnos aránytalanul

kevés történeti forrás maradt fenn történelmünkéről. Ha a nyugatibb európai országokat tekintjük, akkor mindenképpen kevés. Ezek tematikusa áttekintése a kora újkort tekintve a teljes országra és Erdélyre nézve lehetséges is – a szegénység így bizonyos előnyt is jelent. Napjainkban a forráskiadás az egyik leglenézettebb tudományos teljesítmény. Az új, az attraktív, a „leg”, a „leges-leg” (szuper, mega, terra, peta stb.) az igazán menő, még akkor is, ha csak így nevezzük, és semmi új nincsen benne.

Vannak azonban olyan forráscsoportok, amelyek ismerete nélkül megdöbbenő, hogy egyáltalán megjelennek történeti összefoglalások. Ezért furcsa például az országgyűlési emlékek kiadásának a hiánya. Ilyen volt Bél Mátyás egyik alapművének ismerete is. Mint sok úgy, ez utóbbi is csak egy megszállottra várt, olyanra, aki nagy lelkesedéssel, következetesen dolgozva napvilágra segíti azt a forráscsoportot, amelyet darabjaiban, jól-rosszul kiadva, illetve magyarra fordítva ismer(get)tünk. Tóth Gergely nagy elhivatottsággal kötelezte el magát a Bél életmű feltárása mellett. A terv impozáns, és csak szívből szurkolhatunk azért, hogy ne maradjon befejezetlenül.

Bél Mátyásnak (1684–1749) az országot bemutató munkája, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* elkészült, és kiadása is elkezdődött 1723-ban (*Prodromus*), valamint öt kötet meg is jelent a szerző haláláig (1749). Magyarország (a *Partiummal*) csaknem teljes egészét leírta, azonban a török uralom alól éppen felszabadult, közigazgatásilag még nem teljesen megszervezett Arad, Békés vármegyékét és a Temes vidék bemutatását nem tudta elvégezni. Erdéllyel, mint nem Magyarország részével, értelemszerűen nem foglalkozott. Tóth Gergely az első kötet bevezetőjében tömören, és jól követhetően foglalta össze a *Notitia* létrejöttének a történetét, Bél kiadási tervét, illetve a saját tervezését.

Bél Mátyás a vármegyék leírását négy részben tervezte: Dunán inneni, Dunán túli, Tiszán inneni, Tiszán túli területek. Ezt a csoportosítást Tóth Gergely is megtartotta. Miután a 18. században a Dunán inneni vármegyék leírásának kiadása elkezdődött, az első részben egyetlen kötet szerepel az új tervben, míg a másik három részben három-három kötet. Így az új kiadási terv tíz kötettel számol. Ebből eddig két kötet jelent meg.

Az első kötet Árva és Trencsén vármegyék leírását tartalmazza Tóth Gergely, Glück László és Gözsy Zoltán szöveggyűjtésével. Megjegyzem, hogy örvendetes jel az, hogy a fiatal történészek ilyen programra szövetkeztek abban a nem éppen a fiatal kutatókat barátságosan kezelő környezetben, amikor az értelmetlen tudománymetriai öncélok arra kényszerítik őket, hogy írjanak, írjanak, beszéljenek, beszéljenek – a felkészülésre nem hagynak időt. A legjobb felkészülés pedig a forráskiadás. Ezzel a tevékenységgel eltöltött évtizedek után van miről írni és beszélni.

A kiadás a kéziratok családfája bemutatásával kezdődik, bemutatva az egyes kéziratok történetét. Ez különösen fontos, számos történeti érdekességet is tartogat számunkra. De egyben arra is utal, hogy a sajtó alá rendezés munkája nem egyszerű. A kiadás alapjául választott szöveg jegyzetelésekor a kézirat variánsokban szereplő szöveghelyek jelölése mellett azt is indokolni kellett, miért vették, vagy éppen nem vették figyelembe az eltérő textust. Vannak kéziratok, amelyek Bél Mátyás eredeti, saját, tudatos változtatásait őrzik, de a legtöbb eltérést azok a másolatok adják, amelyeket – a nyomtatott változat hiányában – a vármegyék számára, a helyi történészek számára másoltattak.

A másik megjelent kötet Sopron, Vas, Veszprém, és Zala vármegyék leírását tartalmazza. Jóleső érzés látni a könyv alkotóinak névsorában több generáció jelenlétét: Benei Bernadett, Déri Balázs, Földváry Miklós István, Glück László, Gözsy Zoltán, Jarmalov Rudolf, Tóth Gergely.

A szövegkiadás kritikai. Nem kis gondot jelenthetett a textus gondozóinak az ókori klasszikus, a középkori, illetve a Bél Mátyás korabeli latin nyelvhasználat különbözősége. A mostani kiadás egyben nagyon jó 18. századi magyarországi latin szövegemlék is, a latin nyelv nemzeti használati formáinak kutatói számára kincsesbánya.

A kritikai kiadás szokásos apparátusához tartoznak a különféle mutatók. Ezeket, különösen a helyneveket – lakott-, illetve pusztahelyek, dülök, tájegységek stb. – jól tudják majd használni azok, akik a mostanában újjászerveződő terminológiai tevékenységeket kívánják összehangolni. A lassan egyre több ellenőrzött adatot közzétevő internetes adatbázisok mögé megalkotandó besorolási adatok

(authority files) gazdagításához ez a vállalkozás nagyban hozzájárulhat.

Bél Mátyás művét a néprajzi, a helytörténeti, a földrajzi és más diszciplináris kutatás eddig is használta. Többnyire persze egy kiválasztott kézirat alapján magyarra fordított szövegeket használtak (kényszerűségből, no meg kényelemből is). Halatlanul fontos azonban, hogy mostantól a majdani (újra)fordítások alapjául egy ellenőrzött, kritikai szövegvariáns szolgálhat, arról nem is beszélve, hogy a fordítók munkáját is könnyen ellenőrizhetjük.

MONOK ISTVÁN

Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk.: Ács Pál, Székely Júlia. Bp., 2012, Balassi kiadó, 566 l.

Hosszú várakozás után idén tavasszal jelent meg a 2008-as, hasonló című reneszánsz konferencia előadásait tartalmazó kötet. Nem túlzás azt mondani, hogy a hódoltság korának és a hozzá fűződő tudományterületeknek főbb kutatási irányait fölvonultató gyűjtemény mind a szakmai, mind az érdeklődő közönség számára kézikönyvvül szolgálhat, hiánypótló jellege megkérdőjelezhetetlen.

A konferenciakötet igényes borítója (az előlapon Melchior Lorck Konstantinápoly panorámája című sorozatából a XI. ív egy részlete látható) képi formában fogalmazza meg azt a széles perspektívát, amellyel a tartalomjegyzék átolvasásakor találkozhatunk. A rendezvényen elhangzott előadásokon túl a kötet további értékes tanulmányokat foglal magába, így összesen harmincöt szerző együttes alkotása az a munka, amelynek eszmei magjait még Klaniczay Tibor hintette el, amikor az 1986-os szigetvári reneszánsz ülésszak megnyitóján – iránymutatásként – megfogalmazta: „a török világ érdekel bennünket, vagyis a kultúra a török hódoltság területén”. (7.) Ehhez az alapvetéshez illeszkedik az előszó legfontosabb megállapítása: „Azokkal a kortárs kultúrakutatókkal értünk egyet, akik, egymástól eltérő módon, ma is vállalják a reneszánszfogalom kiterjesztheségét az oszmán világra.” (9.) A sok szellemi szállal összefogott tanulmánycsokor valóban a magyarországi török hódoltság kutatásának egyik alpmunkája lehet.

A konferenciakötet tematikus sokszínűsége abban is megmutatkozik, hogy a benne foglalt tanulmányok kilenc nagy egységbe szerveződve követik egymást. Ez a kilenc egység akár soknak is tűnhet, és a tanulmányok végigolvasása után akár más rendezési elvvel is elő tudna állni az olvasó, mégis ésszerű a szerkesztők döntése, hogy az oszmánisztika, az irodalom-, művészet-, művelődéstörténet és folklorisztika tárgykörei szerint rendezték el az anyagot. A tanulmányok által felölelt időintervallum egyébiránt túlmutat a magyarországi hódoltság korán, ahogyan a kutatások témáinak térbeli, földrajzi kiterjedése is – mindez tovább szélesíti a tanulmánykötet látóterét.

A konferenciakötet nyitó egységének („Az oszmán identitás alapformái”) három tanulmánya kifejezetten a hódítók identitásához köthető jelenségekkel foglalkozik (társadalmi folyamatok, építészeti emlékek, műveltségi viszonyok). Bevezető tanulmányként nagyon jó alaphangot ad Fodor Pál munkája, amely egyben kijelöli a további vizsgálódások időhatárait is (14–17. század). Fodor elsősorban az oszmánli identitás kialakulását kutatja. Elemzése a bizánci örökséget is taglalja, megállapítja, hogy a korábbi törzsi arisztokrácia háttérbe szorítását követően a palota-rendet alkotó elit egy könnyen formálható, többségében rabszolga származású réteget képezett. A téma azért is kiemelkedően fontos, mert a tanulmány írója szerint az Oszmán Birodalom mai korig ható terhes öröksége a török etnikum egykori megvetettsége, illetve feloldódása az iszlámban. Sudár Balázs írása az identitás alakíthatóságának és megteremtésének kérdésköreiben marad, és így szorosan kapcsolódik az előzőhöz. Választ kaphatunk arra, hogy a hódítók számára milyen tényezők játszottak kulcsszerepet a hódoltsághoz való mentális kötődés kialakulásában? Kovács Zsuzsa tanulmánya a bolognai Marsili-gyűjteményben fellelhető keleti vonatkozású anyag – közte a budai főmufti 1686-ban zsákmányolt könyvtára – kialakulását ismerteti. Forrásközlése tudományos újdonság: az inkvizíció számára benyújtott tételsor, amely kifejezetten a magyar hódoltságról származó könyveket sorolja fel, és így elsőrangú művelődéstörténeti értékkel bír, átfogó képet nyújt a hódoltságbeli oszmán könyves kultúráról.

A második témakör („Határátlépők: többszörös identitás a hódoltság korában”) tanulmányainak

mindegyike a hódítás következtében kialakult határterületeket veszi szemügyre. A határokon kialakuló sajátosan többszörös mentalitást és identitást a „határvidéken” ide-oda mozgó személyek sorsának mélyreható elemzése segít megérteni. Az egyéni találékony és rátermettség kitűnő példája az önnön életéről is jegyzeteket készítő, hivatalosan jegyzőként, de alkalmasint csizmadiaként és a szükség esetén kocsmárosként tevékenykedő Várad György kalandos vándorlása. Várad főként a határvidéken kamatoztatta tehetségét – róla szól Kovács József László tanulmánya. Ezen jelenséghez kapcsolható Kármán Gábor tanulmánya, amely a nemzetközi porondon is komoly szerepet játszó Harsányi Nagy Jakab pályáját mutatja be. Harsányi kifejezetten értelmiségi pályát futott be, volt tanár, követ, török deák és diplomata is. Személyiségének tanulmányozása kapcsán érdekes kettősségre vetül fény: a törökökről alkotott sajátos pozitív képnek és az ellenük vívandó háború szükségességének paradoxonjára. Az egyéni életutak mellett a regionális, közösségi sorsokat és egyes térségeknek a hódításra való reakcióit is figyelemmel kísérhetjük Sz. Simon Évának a dél-vasi és zalai végekről írt munkájában. Hasonló alternatív identitásváltási lehetőségeket villant fel Erdélyi Gabriellának a római Apostoli Penitenciáriára benyújtott kérvények alapján készített munkája. Jakó Klára Erdélynek a Havasalföldön és Moldván keresztül bonyolított portai kapcsolataiba ad betekintést, fókuszba helyezve a kapcsolattartásban a leggyorsabbnak bizonyult hírvivőket, a postaszolgálatot végző futárokat, követeket. A témakörön belül Szabó Péter Károlytól arról is olvashatunk, hogy a három hatalom határán fekvő Csanád, Csongrád, Békés vármegyék ütközőzóna szerepéből milyen konfliktusok származhattak.

A „Vallási viszonyok a török hódoltságban” címet viselő harmadik fejezet két tanulmány tartalmaz: a Debrecen–Egervölgyi hitvallás eredete utáni nyomozásban vezeti az olvasót Csepregi Zoltán, aki a tanulmányában új kérdéseket vet fel a szerzőség és kialakulás tekintetében, továbbá meggyőzően érzékelteti a hazai protestantizmus és a végek összefonódását. Molnár Antal pedig egy, a 17. század eleji gazdasági viszonyok és lehetőségek közt teljesen nem elképzelhetetlen,

de megkésettége miatt mégis irracionális, velen-cel-dalmát központú balkáni katolikus missziós tervet ismertet.

Az eddigiek során ritkábban tárgyalt, és emiatt kiemelten fontos része a kötetnek a negyedik fejezet („Művészet a hódoltság korában”), amelyben a tanulmányok többsége a hódoltság területéhez kapcsolódó művészeti emlékeket veszi górcső alá és helyezi kontextusba. A székesegyházakban használt liturgikus felszereléseknek a hódítás során bekövetkezett pusztulása kulturális és művészeti örökségünk pótolhatatlan vesztesége. Ezen emlékek 16–17. századi sorsáról nyújt áttekintést Mikó Árpád, rámutatva, hogy a pusztulás okai nem mindig az oszmánok voltak: a protestáns fanatizmus és a rabló-fosztó főurak kincskéhsége jócskán növelte a kárt. Ugyanakkor a különböző uralom alatt élő protestáns közösségek egymás közötti, határokat átívelő kapcsolataira derít fényt a tárgyi kultúra (jelen esetben az ötvösmunkák) elemzésével Kiss Erika. Különböző leletegyüttesek és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött régészeti emlékek – ékszer típusok – főtárlalási helyeiből kiindulva Gerelyes Ibolya megrajzolja azok hódoltságbeli elterjedési képét. Tanulmánya további kutatások kiindulásához ad alapot, a többi között a hódoltság területén lezajlott migrációs folyamatokra lehet majd ezekből az adatokból következtetni. Érdekességeket, igazi csemegéket tartogat Pásztor Emese írása is, amelyben a szerencsésen fennmaradt iparművészeti emlékeket, textileket és lószerszámokat egykori névváltozataikkal veti egybe és határozza meg. Gulyás Borbála a Habsburgok udvari ünnepei során megjelent törökkép változásait mutatja be, előtérbe helyezve a törökök szerepeltetését, megjelenési formáit. A hozzáállás átalakulására, az ellenségkép egzotikumma alakulására hívja fel a figyelmet, egyszersmind hangsúlyozza az udvari ünnepek propagandisztikus jelentőségét. A konferenciakötet egyik szerkesztője, Ács Pál, a szinte kimeríthetetlenül gazdag kutatási témákat kínáló magyar főúr, Esterházy Pál sokoldalú személyére derít – újabb aspektusból – világosságot: a polihisztor főúr Egy csudálatos ének című költeményben a törökellenes elhivatottság és a művészetpártolás (a Kunstkammer-eszme) különös módon fonódik egybe.

A „Változó törökkép az irodalomban” címet viselő ötödik fejezet, ha a kötetben található irodalomtör-

téneti vonatkozású kutatásokat vesszük figyelembe, akár egy szélesebb témakörre is bővíthetett volna. Terjedelme ellenére rendkívül fontos tartalmakat rejt. A fejezetben érdekfeszítő kutatásokról értesülünk: a zsidó–magyar sorspárhuzam unitárius körökben történt korai megjelenésével foglalkozik Lovas Borbála tanulmánya, amely Enyedi György prédikátor beszédeit választja forrásul, továbbá Drosztmér Ágnes vezetésével nyomába eredhetünk a Szilágyi és Hajmási széphistória származásának. Szilágyi Emőke Rita tanulmánya szóbeli és írott szüzséelemek egyezése után kutatva felfedi a „trójai törökök” elnevezés rejtélyét, és szól annak jelentésgazdagodásáról, majd eltűnéséről is. (285.)

A hatodik egység kifejezetten a folklorisztikai kutatások eredményeire koncentrált („A török hódoltság visszhangja a folklórbán”). Ugyanakkor az itt olvasható tanulmányok közül némelyik szorosan kapcsolódik az előző fejezetekhez. Szerémi György krónikájának egy részletét egyértelműen keleti (arab) orális hagyománytól eredezteti Csorba Dávid, aki szerint itt a kulturális találkozások nagy színterein megvalósult adaptációk egyik fontos mintapéldájáról van szó. Küllös Imola tanulmányában áttekintést kaphatunk a régi magyar balladahagyományban szereplő török–tatár vonatkozásokról, és az eligazodáshoz egy tematikus felsorolás is segítségünkre van. Voigt Vilmos tanulmányában kritikával illeti Sipos János népzeneész gyűjtését, érzékeltetve, hogy milyen nehézséggel is jár a török–magyar népzenei hasonlóságok mélyrehatóbb elemzése. Csórsz Rumen István pedig azt a közérdeklődésre számot tartó problémát vizsgálja, hogy miként vált egy egyszerű török tábori hangszerből – a töröksípából – a 18. századi magyar nemesi öntudat talán legkifejezőbb eszköze; mellékelve tanulmányához a hangszer egykorú ábrázolásait.

A hetedik és kilencedik fejezetek egyik alapvető közös vonása (a tematikai egyezesen túlmenően) a bennük olvasható tanulmányok azonos kutatási korszaka. A „Háború és nemzeti azonosságtudat” című fejezet négy tanulmánya a dunántúli rendiség és törökellenes küzdelmek köré szerveződik, kutatási időszakát tekintve a 17. század első felében és derekán. J. Újváry Zsuzsanna Esterházy Miklós országmentő terveit ismerteti, központba állítva a nádor 1641-es Opinióját. A 6 pontot tartalmazó tervezetből egyfelől Esterházy országos érvényű

éleslátása, másfelől a hódítás mérhetetlen pusztításairól való tájékozottsága bontakozik ki. A hódolt vidékek jobb megismerését teszik lehetővé az Illik Péter írásában található táblázatok, amelyek a vasi hódolt területek summaemelését hivatottak közérthetően ábrázolni. Adatközlő jellegükből adódóan ezek a kutatások a továbbiakban meszszenenő következtetések levonására is alkalmassá válhatnak. Marti Tibor, illeszkedve a témához, az Esterházyaknak a magyar honvédelemben betöltött szerepét igyekszik hangsúlyozni, Méhes Péter pedig izgalmas adalékokat szolgáltat a kiskomáromi végvár mindennapjairól, a portyáktól kezdve egészen a kémkedésig.

A nyolcadik rész („Délszláv identitás az Oszmán Birodalom határain innen és túl”) két tanulmánya könnyen összeköthető a többi fejezetekkel. Varga Szabolcs kutatásai arra a kérdésre irányulnak, hogy a bosnyák hőseposzok milyen párhuzamokat mutatnak a magyarországi hódoltságképpel. A szerző összesen hat, orális forrásból származó, többnyire a hódoltság területén játszódó eposzt vizsgál meg, és megállapítja, hogy bizonyos települések (Kanizsa, Mohács, Buda, Temesvár) meghatározó szerepe alig egy évszázad alatt beépült az oszmán hatalom alatt élők vagy éppen ott szolgálatot teljesítő emlékezetébe. Külön figyelmet érdemel, hogy a korabeli bosnyák népi epikában miként jelennek meg ezek a települések, és milyen jellemző vonásokkal ruházták fel őket, definiálva ezzel saját bosnyák identitásukat a velük egy birodalomban élő törökökkel szemben. A fejezetben olvasható másik mű már a hódoltság utáni politikai átrendezés időszakba vezet át bennünket. A Bene Sándor által elemzett két tervezetből jól látszik, hogy a két határfelmérő (Luigi Fernando Marsigli és Pavao Vitezović Ritter) személyes identitása és felfogása miként alakította elképzeléseiket a hódoltság déli határainak rendezéséről. Izgalmas, hogy a boldogságról, egyéni kiteljesedésről alkotott eltérő véleményből fakadó szemléletük hogyan csapódott le munkájuk során, és keltett esetenként más-más illúziókat.

A kötet utolsó, kilencedik fejezetének („A török hódoltság kulturális emlékezete”) tanulmányai két fő gondolatmenetre fűzhetők föl: az első szálon a visszafoglaló háborúkat követő rendezések időszakának jelenségei kapnak hangot, a második szálon

pedig az emigrációba kényszerült Thököly-udvarral ismerkedhetünk meg. Siptár Dániel tanulmányában a szerzetesrendek (elsősorban a jezsuiták és ferencesek) meglepetéskísérleteiről tudhatunk meg többet. Az áttekinthető, jó stílusban megírt munkában három szempont alapján követhetjük végig ennek a folyamatnak a mozzanatait, a visszatelepülés nehézségeit, és egyben hozadékait. Deák Antal András a már visszatérő Marsigli és író–rajzoló segédje, Johann Christoph Müller által megalkotott felmérési térképeket, naplókat és azoknak a későbbi tudományosságra gyakorolt hatásait méltatja. Tóth Gergely írásából pedig a Bél Mátyásnál kialakult hódoltságkép néhány jellegzetes vonását vehetjük szemügyre, akinek tudományos munkássága egyben forrásbázist jelenthet a hódoltság kulturális örökségének foltérképezéséhez. Tanulságos, hogy munkájához gyakran Bél maga is forrásokat használt fel, és jól látható, hogy a törökkép jelentős torzuláson ment keresztül pusztán egy emberöltő alatt. A fejezet másik gondolatmenetét két tanulmány bontja ki. Az udvari kultúra kutatásának szellemében R. Várkonyi Ágnes az emigráns Thököly-udvar összetételét és történetét mutatja be. Az udvar sorsának fordulópontja a karlócai béke volt, ekkor Thököly elvesztette udvari katonaságát, de a korábbi véleményekkel ellentétben, Nikomédiában nem a nyomor és a nélkülözés kényszerűsége fogadta a főurat és maradék kíséretét, hanem a festői környezetben élhettek, és a szultán életjáradékot is biztosított számukra. Tóth Zsombor tanulmányában Komáromy Jánossal, ennek az emigráns udvarnak egyik meghatározó személyiségével foglalkozik. Komáromy fűzte össze a Habsburg-ellenes kuruc hagyományt a protestáns mártírság eszményével, a száműzetésben pedig a politikai elkötelezettségre épülő, fiktív hazát teremtette meg.

Látható, hogy a konferenciakötet a hódoltsággal kapcsolatos kutatások igen széles skáláját vonultatja föl. Nagyon nehéz egy viszonylag hosszú korszak egységes tematikus tárgyalása és ez érezhető a témák, az időbeli és térbeli vizsgálatok gyakori váltakozásán, illetve azon, hogy bizonyos fejezetek jobban, mások kevésbé kidolgozottak. Elképzelhető lett volna az írások más elvek szerinti csoportosítása, hiszen több nagy szövegcsoport szorosan kötődik egymáshoz (Gondoljunk csak a Marsiglival kapcsolatos, vagy

éppen az irodalomtörténeti vonatkozású tanulmányokra. Emellett több helyen visszatér az építészeti emlékek identitásteremtő szerepe is. Mennyi mindent láttak azoknak a középkori templomoknak a falai, amelyeket az oszmán hódítást követően dzsámivá alakítottak, és a 18. század elején megtelepült szerzetesrendeknek – igaz, csak ideiglenesen – misézési helyéül szolgáltak! Évszázadokon át a mentális kötődés egyik alapvető zálogát jelentették.). Ebből a szempontból a tanulmányok közös logikai fonala néhol bújtatottnak tűnhet, de összességében kitűnik, hogy a különböző identitások bemutatása volt a fő

cél. Természetesen a kötet némely negatívuma elhalványul a hódoltság kutatásában betöltendő fontos szerepének árnyékában.

A konferenciakötet interdiszciplináris szellemisége és enciklopédikus jellege miatt méltán nevezhető az elmúlt évek kiemelt tudományos vállalkozásának. Mivel a hódoltság-kor kutatásának számos lehetőségét kínálja fel, a jövő tudományos nemzedéke bizalommal támaszkodhat rá, mint szilárd kiindulási alapra.

VIROVE CZ NÁNDOR

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példátételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].

AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen [...]*, übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világlkép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tételnek azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitüntetések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló leőhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
5. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
6. A képek minőségére ügyeljenek (az ideális méret: 300 DPI), mivel a szerkesztésben nincs mód azok javítására.
7. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
8. A beküldött kézirat végére, kérjük, ne mulasszák el beírni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím); ez feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
9. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte a TiMac Bt.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Ára: 1000 Ft

SOMMAIRE

<i>Szovila, Gábor</i> : Livre liturgique retrouvé à Munich, <i>Psalterium Strigoniense</i> (1523), à notes musicales, provenant de la bibliothèque de Miklós Oláh, archevêque de Esztergom, ...	133
<i>Oláh, Róbert</i> : La culture livresque d'un pasteur calviniste: les lectures de Miklós Apáti Madár. 1.	145
<i>Granasztói, Olga</i> : Contributions à la reconstruction des réseaux de distribution européens du livre français. II. Les rapports viennois de la <i>Société Typographique de Neuchâtel</i> . 1785–1789	165
<i>Rózsa, Mária</i> : Rapports littéraires germano-hongrois dans le magazine <i>Pester Sonntagsblatt</i> 1853–1855. 2.	178
<i>Lengyel, András</i> : La composition du personnel de la rédaction de <i>Nyugat</i> (1908–1910)	196
<i>Simon, Melinda</i> : L'histoire de l'entreprise de distribution de livre Aufrecht et Goldschmied et son emploi de marque de firme	219
CONTRIBUTIONS HISTORIQUES	
<i>Gömöri, György</i> : Poème hongrois dans une anthologie multilingue de Wittenberg de l'année 1617	232
<i>Emődi, András</i> : Une pièce de la bibliothèque de chapelle royale de Buda, retrouvée en 1686	235
<i>Lengyel, András</i> : Contribution au portrait du dernier rédacteur de 'A Hét' (<i>La Semaine</i>)	238
CHRONIQUE	
<i>Bitskey, István</i> : Reliques de Péter Pázmány à la Bibliothèque Universitaire de Budapest	242
<i>Buda, Attila</i> : De la nouvelle série de la Bibliothèque Nationale Széchényi de Hongrie	245
REVUE	
„Je lègue ma bibliothèque à...” Dons et legs dans les bibliothèques publiques, Actes de la journée d'études annuelle „Droit et patrimoine” organisée le 4 juin 2007 à l'École Normale Supérieure Lettres sciences humaines, Lyon, par l'École nationale supérieure dans sciences de l'information et des bibliothèques et le Centres de conservation du livre, sous la direction de Raphaële Mouren, Arles, 2010, Atelier Perrousseaux (Kitab Tabulae) (<i>Monok, István</i>)	249
Farkas, Ferenc, La chronique des imprimeries de Jászság 1867–1949. Bp., Jászberény, 2010, Association des Iazygues. (<i>Simon, Melinda</i>)	252
Bibliographie choisie de Kelemen Mikes. D'après les données réunies par Lajos Hopp, rédigée par Zsuzsanna Kun et Ibolya Maczák, Bp., Eger, 2011, Institut des Études Littéraires de l'Académie des Sciences de Hongrie, Éditions Liceum. (<i>Dukkon, Ágnes</i>)	254
Mikes, Kelemen, Les Lettres de Turquie. Édition facsimile du manuscrit autographe, Annexe en cahier séparé. Études de Lajos Hopp et de Gábor Tüskés. Bp., Eger, 2011, Institut des Études Littéraires de l'Académie des Sciences de Hongrie, Éditions Liceum (<i>Dukkon, Ágnes</i>)	255
Farkas, Gábor Farkas: Anciens livres, nouvelles étoiles. Bp., 2011, Éditions Balassi (Humanizmus és Reformáció. 'Humanizmus et Réforme' 32.) (<i>Láng, Benedek</i>)	257
Informez-moi en lettre! Les contemporains de la fondation du bibliothèque de Ferenc Széchényi. Choix de textes, réd. Eszter Deák, Edina Zvara. Bp., 2012., Éditions Kossuth, Bibliothèque Nationale Széchényi (<i>Fülep, Katalin</i>)	258

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2013. 2. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

129. ÉVFOLYAM

2013

2

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

129. ÉVFOLYAM 2013. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ÉRIKA *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Bathány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj egy évre 4000 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Szovila Gábor</i> : Újabb liturgikus könyv Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: kottás <i>Psalterium Strigoniense</i> (1523) került elő Münchenből	133
<i>Oláh Róbert</i> : Egy református lelkész könyves műveltsége. Apáti Madár Miklós olvasmányai, I. rész	145
<i>Granasztói Olga</i> : Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltáráshoz II. <i>A Société Typographique de Neuchâtel</i> bécsi kapcsolatai 1785–1789	165
<i>Rózsa Mária</i> : Magyar és német irodalmi kapcsolatok a <i>Pester Sonntagsblatt</i> ban 1853–1855 II. rész	178
<i>Lengyel András</i> : A <i>Nyugat</i> munkatársi gárdájának összetétele (1908–1910)	196
<i>Simon Melinda</i> : Az Aufrecht és Goldschmied könyvterjesztő vállalkozás története és jelvényhasználata	219

KÖZLEMÉNY

<i>Gömöri György</i> : Magyar vers egy 1617-es, több nyelvű wittenbergi antológiában	232
<i>Emődi András</i> : Az 1686-ban megtalált budai királyi kápolna-könyvtár újabb darabja	235
<i>Lengyel András</i> : A Hét „utolsó” szerkesztőjének portréjához	238

FIGYELŐ

<i>Bitskey István</i> : Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban	242
<i>Buda Attila</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár új sorozatáról	245

SZEMLE

„Je légue ma bibliothèque à ...” Dons et legs dans les bibliothèques publiques, Actes de la journée d'études annuelle „Droit et patrimoine” organisée le 4 juin 2007 à l'École normale supérieure Lettre sciences humaines, Lyon, par l'École nationale supérieure des sciences de l'information et des bibliothèques et le Centre de conservation du livre, sous la direction de Raphaële Mouren, Arles, 2010, Atelier Perrousseaux (Kitab Tabulae) (<i>Monok István</i>)	249
Farkas Ferenc, A jázsági nyomdák krónikája 1867–1949, Budapest, Jászberény, Jászok Egyesülete, 2010 (<i>Simon Melinda</i>)	252
Mikes Kelemen válogatott bibliográfia, Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, Budapest, Eger, 2011, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, Líceum Kiadó (<i>Dukkon Ágnes</i>)	254
Mikes Kelemen: Törökországi levelek, Az autográf kézirat hasonmás kiadása, Függelék külön füzetben, Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmánya, Budapest, Eger, 2011, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, Líceum Kiadó (<i>Dukkon Ágnes</i>)	255
Farkas Gábor Farkas, Régi könyvek, új csillagok, Budapest, 2011, Balassi Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 32. kötet) (<i>Láng Benedek</i>)	257
Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról, Szerkesztette, a leveleket válogatta és sajtó alá rendezte Deák Eszter, Zvara Edina, Budapest, 2012, Kossuth Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár (<i>Fülep Katalin</i>)	258

SZOLIVA GÁBRIEL OFM

Újabb liturgikus könyv

Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: kottás *Psalterium Strigoniense* (1523) került elő Münchenből

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek gyűjteményében Res/2 Liturg. 380 jelzet alatt őrzött *Psalterium Strigoniense*, melyet a könyvtár a közelmúltban digitális adatbázisán keresztül mindenki számára hozzáférhetővé tett,¹ elsősorban a középkori magyar liturgia- és zenetörténet kutatói számára jelent hiánypótló új forrást,² de a magyar könyvtörténet szempontjából is értékes újdonság. Borsa Gedeon kategorizálása szerint ún. 'intézményi hungarikum', hiszen a középkori Magyarország jelentős zsolozsma-hagyományának egyik szerkönyve.³

Könyvünk a nyomtatásban megjelent *Psalterium Strigoniensék* közül a második, 1523-as velencei kiadás, teljes címe: *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae : cum antiphonis simul et letania ac hymnis de tempore et sanctis per totum annum : cum vesperis et vigiliis mortuorum*. Nyomdása Petrus Liechtenstein volt, és ez esetben Michael Pryschwicz budai könyvárus megrendelésére dolgozott.⁴ A müncheni példányt könyvészeti szempontból különösen is értékessé teszi, hogy a címlapon olvasható tekintélyes donátor-, ill. possesszor-bejegyzés alapján biztosan Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi prímás érsek tulajdonában

¹ A pszaltérium teljes terjedelmében megtekinthető, illetve pdf-formátumban letölthető az alábbi címen: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10147744.html> (2013. június 18.) Itt kell köszönetet mondanom a Bayerische Staatsbibliothek digitalizálást végző csoportjának, hiszen munkájuk nélkül nem találhattam volna rá erre az értékes régi nyomtatványra. Ugyancsak köszönettel tartozom Földváry Miklós Istvánnak, akitől az adatbázisról korábban értesültem, és aki a pszaltérium megtalálását követően észrevételeim megfogalmazására ösztönzött.

² Könyvünk nem szerepel Radó Polikárp alapvető cikkében (vö. RADÓ Polikárp OSB, *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései = Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve*, 1943, 313–429), és nem találkoztam vele Borsa Gedeon könyvészeti írásaiban sem.

³ Vö. BORSA Gedeon, *A régi nyomtatott dokumentumok magyar vonatkozásai = Hungarológia*, 1(1993), 9–27.

⁴ Az alcímbe olvasható adatok alapján: „Venetiis in aedibus Petri Liechtenstein : Michael Pryschwicz librarius Budensis me excudi mandavit”. L. még Petrus Liechtenstein nyomdajelét a kötet végén (f.114v).

volt.⁵ A 16. század reneszánsz műveltségű főpapja tekintélyes magánkönyvtárral rendelkezett, melynek fennmaradt kötetei folyamatosan kerülnek elő a különböző egyházi és állami könyvtárakból,⁶ Münchenben őrzött pszaltériuma (a továbbiakban *Oláh-pszaltérium*, zenei hivatkozásokban Str-380) mostanáig azonban elkerülte a kutatók figyelmét.

Az Oláh-pszaltérium története – vándorút Bécestől Münchenig

Oláh Miklós érsek saját kezű⁷ bejegyzéséből kiderül (1. a ábra), hogy pszaltériumát a korabeli Bécs külvárosi területén lévő, 'Nicoletum'-ként emlegetett nyári rezidenciájában alapított kápolnának adományozta 1558-ban.

A 'Nicoletum' építésébe Oláh Miklós 1555-ben kezdett, miután megvásárolt egy telket a városfalakon kívül, melyen Bécs 1529-es első török ostroma alatt porig rombolt udvarház maradványai voltak. A telek a mai Bécs 5. kerületében lévő Margaretenplatz mellett feküdt. A hajdani udvarházban már 1388–95 között Antiochiai Szent Margit tiszteletére kápolnát szenteltetett az akkori tulajdonos testvérpár, Ludwig és Rudolf von Tirna, de ez az épületrész is áldozatul esett az említett háborúskodásnak.⁸

⁵ A teljes bejegyzés: „R[everendissi]mus in Chr[ist]o pater dominus Nicolaus Olahus Archiep[iscop]us Strigonien[sis], Primas Hungariae, Legatus natus, Summus Secretarius et Cancellarius per Hungariam Sacrae Cesareae et Regiae Maiestatis etc. Ferdinandi primi, hoc spalterium [sic!] donavit Capellae suae in Nicoletto Viennae fundatae, ad laudem et gloriam Dei optimi maximi. Anno 1558. Amen.” Szendrei Janka hívta fel a figyelmet arra, hogy amikor Oláh Miklós 1555-ben a Bakócz-graduálét Esztergomnak („Ecclesiae suae Strigoniensi”) adományozta, a donációt a graduále mindkét kötetében hasonló formulával örökítették meg.

⁶ Oláh Miklós hajdani könyvtárának ismert köteteiről a legátfogóbb tanulmány SZELESTEI NAGY László, *Oláh Miklós könyvtáráról = Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*, szerk. Mózes Huba, Bp., Szent István Társulat, 1994, 55–67. Legutóbb a kismartoni Esterházy-könyvtár Moszkvába hurcolt könyveinek katalógusából kerültek elő újabb kötetek. Erről I. MONOK István, *Knyigi iz szobranija knyazej Eszterhazi v moszkovszkih bibliotekah. – Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken. Katalog. Der Katalog wurde geschafft von: Karina A. Dmitrijeva, Nyikolaj N. Subkov et alii. Moszkva, 2007. = Magyar Könyvszemle, 124(2008), 221–223. További fontosabb irodalom: CSONTOSI János, *Adalék Oláh Miklós könyvtárához = Magyar Könyvszemle, 8(1883), 61–66; BODA Miklós, A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában = Magyar Könyvszemle, 91(1975), 59–61; Sz. KOROKNAY Éva, Egy XVI. századi nagyszombati kötéscsoport: Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötetéről = Magyar Könyvszemle, 93(1977), 47–51; SZELESTEI NAGY László, *Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről = Magyar Könyvszemle, 110(1994), 66–68.***

⁷ A képmellékletben közölt aláírás (1. b ábra) Oláh Miklós egri püspöki időszakából (1548–1553) származik. Jól látható, hogy Münchenben őrzött pszaltériumának bejegyzése (1. a ábra) ugyanúgy tőle származik. Az aláírását kiadva I. SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 246.

⁸ A 'Nicoletum' történetére vonatkozó fenti adatokat a következő szócikkből vettem: CZEIKE, Felix, *Margareter Schloß = Historisches Lexikon Wien*, Hrsg. Felix Czeike, IV, Wien, Kremayr und Scheriau, 1994, 160–161.

*R*imus in christo pater dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus
Steigomien. Primas Hungarie. Legatus natus. Summus
Secretarius et Cancellarius per Hungariam Sacre Cesaree
et Regie M^{te} Ferdinandi primi, hoc Spalarum donavit
Capelle sue. in Nicoletto Viennae. fundatę, ad laudem et
gloriam dei optimi maximi, Anno .1558. Amen

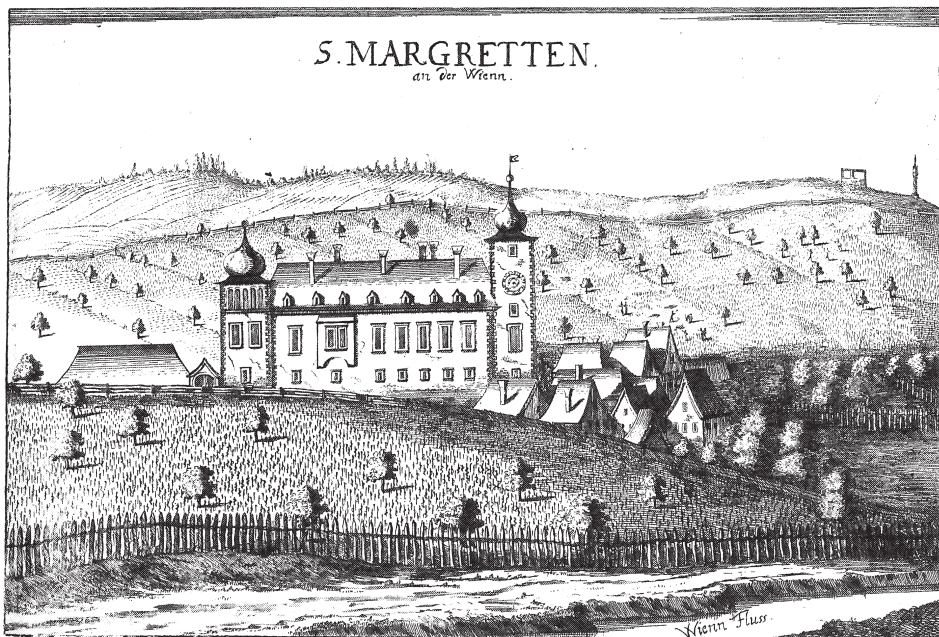
1/a

Nicolaus Olahus ^{1/b}
F. Legatus

*R*imus p. Nicolaus Olahus Archiepiscopus Steigomien hoc suo
chirographo me donavit in honorem et laudem dei omnipotentis.
Capelle beate Margarethe. in villa domus sue Nicoleti vocate. fundatę
reus **KU** Januarius habet dies. xxxi. Luna. xxx. prima Martij. Anno. 1558.
ner⁹ **KU** Idore noctis. xvi. Diei. viii.

1/c

1. ábra. Oláh Miklós kézírása: a) Oláh Miklós 1588-as adományozását megörökítő bejegyzés a müncheni Oláh-pszalterium címdalán; b) Oláh Miklós aláírása egri püspökként (1548–1553 között); c) a győri Egyházmegyei Könyvtárban őrzött R. 535-ös jelzetű Missale Zagradiense Oláh Miklós saját kezű („suo chirographo”) adományozó bejegyzésével

2. ábra. Nicoletum: Georg Matthäus Vischer 1672-ben készített metszetén Oláh Miklós reneszánsz stílusú kastélya látszik, valószínűleg a kisebbik torony tartozott a kápolnához

Oláh Miklós ezt a romos kápolnát újjátotta meg végrendeletének⁹ tanúsága szerint („Capella mea in Nicoletto fundata et per me tota renovata”), és az újonnan felépített nyári rezidenciája magánkápolnájává tette. Az érsek megtartotta a kápolna korábbi titulusát, melyet nevében a városszél a mai napig visel.¹⁰ A győri Egyházmegyei Könyvtár őrzi itt használt misekönyvét,¹¹ melynek kézírásos bejegyzése (1. c ábra) nyomán tudható a kápolna alapításának pontos dátuma: 1556. március 1. Georg Matthäus Vischer 1672-ben az egykori ’Nicoletum’-ról készített metszetén (2. ábra)¹² a reneszánsz stílusban újjáépített kastély két hagymakupolás toronnyal látható, melyek közül az egyik (talán az alacsonyabb) a kápolnához tartozhatott. Az Oláh-féle udvarház az 1683-ban bekövetkezett második török ostromig állt ebben a formában, amikor ismételen romossá vált a kápolnával együtt, melyet egy 1706-os bécsi térkép már nem is jelez a kastély területén.¹³ E térképen és egy 1773 körüli metszeten¹⁴ is látható kápolna valószínűleg már egy későbbi épület volt, melyet a második török ostrom után a közelben építettek fel, azaz már nem volt köze Oláh Miklós egykori kápolnájához. Ma újkori lakóházak állnak a ’Nicoletum’ helyén.

A pszaltérium történetével kapcsolatban ki kell térnünk Oláh Miklós végrendeletére, melyben részletesen szabályozza könyveinek sorsát. Bécsi könyvtárának köteteit („Libros, quos hic Viennae in Bibliotheca mea habeo”) Liszthy Jánosra,¹⁵ unokahúgának férjére és János nevű gyermekükre hagyta, a nekik nem kellett pedig a nagyszombati szegény diákokra. E rendelkezés azonban nem vonatkozott a ’Nicoletum’-ban használt pszaltériumára, ugyanis a „hic Viennae” kifejezéssel a Bécs belvárosában (a mai 1. kerület, Wallner strasse 4. szám alatt) álló egykori palotájára utalt, ahol a végrendelet készült, és melynek külön könyvtárában őrizte humanista igénnyel összeválogatott könyveinek tetemes részét. Néhány további momentum is megerősíteni látszik, hogy a pszaltérium Oláh érsek 1568-ban be-

⁹ Az 1562. szeptember 14-én kelt végrendelet latin nyelvű közreadását I. MERÉNYI Lajos, *Oláh Miklós végrendelete = Történelmi Tár*, 1896, 136–159. A végrendelet egyes szakaszait ezen átirás alapján idézem a főszövegben.

¹⁰ Bécs 5. kerületének neve ’Margareten’.

¹¹ R. 535-ös jelzet alatt szerepel egy 1511-es, velencei kiadású *Missale Zagrabense* kötet, melyben Oláh Miklós saját kezű, a pszaltériuméhoz hasonló adományozó bejegyzését találjuk. Ebből derül ki a kápolna alapításának dátuma: „R[everendiss]imus D[ominus] Nicolaus Olahus Archie[pisc]opus Strigoniensis hoc suo chirographo me donavit in honorem et laudem Dei omnipotentis Capellae Beatae Margarethae in Curia Domus suae Nicoleti vocatae, fundatae prima Martii, Anno 1556.” E helyen köszönöm meg a misszálra hivatkozott föliójáról készített digitális másolatot Kiss Tamás igazgató úrnak. A misszálról Oláh érsek könyvtárának részeként I. SZELESTEI NAGY 1994, i. m. 62.

¹² Faksimile kiadásban I. VISCHER, Georg Matthaeus, *Topographia Archiducatus Austriae inferioris modernae: 1672*, kiad. Leopold Schuller, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanst, 1976, 45.

¹³ CZEIKE, Felix 1994, i. m. 161.

¹⁴ Joseph Daniel Huber 1773 körül készült metszete a kastély környékét madártávlatból ábrázolja.

¹⁵ Liszthy János később három gyermekkel megözvegyült, majd pappá szentelték. 1568–72 között veszprémi, 1572–77 között pedig győri püspök lett. L. erről bővebben VICZIÁN János, *Liszthy János = Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. Diós István, VII, Bp., Szent István Társulat, 2002, 894.

következett halála után a 'Nicoletum'-ban maradt. Végrendeletében kéri, hogy az általa nyomtatott könyvekből (a *Breviarium Strigoniense*-t név szerint említi) néhány példányt díszkötéssel lássanak el („pulchre illigentur”) lánzséri birtokán és a 'Nicoletum'-ban lévő magánkápolnáinak számára.¹⁶ A hiányzó szerkönyvek végrendeletileg elrendelt pótlásával célja nyilván az volt, hogy a liturgikus élet e helyeken zavartalanul folyhasson tovább halála után is. Különböző misealapítványok tételével még inkább nyomatékosította ezen óhaját: a 'Nicoletum' esetében például annak örökösait, Liszthy Jánost és feleségét, Lucréciát a kápolna patrónusi kötelezettségeivel bízta meg, rendelkezett az ott szolgáló pap ellátásáról és annak feladatairól (lelki üdvéért bemutatott misék rendjéről).¹⁷ Szigorúan meghagyta továbbá, hogy egy később elkészítendő és aláírásával hitelesített jegyzékbe vegyék fel a kápolna összes, tőle adományozott értéktárgyát (kelyhek, ereklyék, különböző ezüst tárgyak, gyertyatartók, liturgikus ruhák stb.), melyeket „sub anathemate” senkinek, még a patrónusoknak sem szabad onnan elvinni, vagy profán használatba venni. Bár tételiesen nem említi itt a liturgikus könyveket, a fenti jegyzékbe azonban vélhetően bekerültek, és így a tiltás azokra is vonatkozott, hiszen adományozásukat az érsek számon tartotta, a könyvekbe gondosan bejegyezte.

De vajon meddig tartották tiszteletben a 'Nicoletum' későbbi tulajdonosai az Oláh Miklós végrendeletében foglaltakat? A közvetlen örökös, Liszthy János még minden bizonnyal igen, hiszen saját végrendeletében ő is kéri a kápolna Oláh-féle jegyzékben szereplő felszerelési tárgyainak további megőrzését.¹⁸ Ugyanez a gondosság azonban a kastély későbbi világi urairól már nehezebben tételezhető fel. Mivel Liszthy nem hagyományozza tovább végrendeletében a kápolna patrónusi megbízását,

¹⁶ A Bécsben 1558-ban nyomtatott *Breviarium Strigoniense* mellett e könyvek között lehetett az 1560-as *Ordo et ritus sanctae metropolitanae ecclesiae Strigoniensis* és akár több, hitvédelmi témájú írása is. További érdekes kérdés, hogy a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Liturg. 161 jelzetű, aranyozott bőrkötésű *Breviarium Strigoniense* kötetpárjának van-e köze Oláh Miklós végakaratahoz.

¹⁷ A misealapítványra 800 magyar forint értékének megfelelő 1000 rajnai forintot hagyott, melyet egyéb ingóságainak későbbi eladásából befolyó pénzzel a végrendelet további részében kétszer is megnövelt. Az alapösszeg kamatai mellett a kápolnához tartozó (3–4 quartalia) szőlő jövedelme is hozzájárult a kápolna patrónusának kiadásaihoz.

¹⁸ Szerencsésen fennmaradt Liszthy győri püspökként írt, 1575. november 10-én kelt végrendelete: a 'Nicoletum'-ot, annak felosztása nélkül, idősebb fiára, Jánosra, illetve annak fiúörökös nélküli korai halála esetén a fiatalabb Istvánra hagyja (9. pont). Az iratban külön kitér a kápolna felszerelési tárgyaira (12. pont): az Oláh-féle jegyzékben szereplőkkel kapcsolatban nyomatékosan kéri, hogy őrizzék meg azokat a kápolna céljaira („diligenter custodientur pro capella”), a 'Nicoletum' örökösének gondja, nehogy profán használatba kerüljenek. Amennyiben a liturgikus könyvek is szerepeltek a jegyzékben, ahogy véljük, úgy azokra is érvényes volt ez a további rendelkezés. Liszthy János végrendeletének latin nyelvű közreadását I.: SZERÉMI (ODESCALCHI ARTÚR), *Monumenta, emlékek a majthényi, kesselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából. 1451–1728 = Történelmi Tár*, 1897, 42–48. A végrendelet szövegének átadásáért köszönettel tartozom Koltai András levéltárosnak.

és a misealapítványról sem emlékezik meg,¹⁹ arra kell gondolnunk, hogy a rendszeres liturgikus cselekmények végzése legkésőbb az 1570-es évek végétől erősen ritkulhatott a kastélyban. Az Oláh halála utáni bő száz évben mindezekről függetlenül használhatták még alkalmyszerűen a kápolna kelyheit és miseruháit, liturgikus könyveit azonban valószínűleg nem. Egyrészt breviáriuma, pszaltériuma és misszáléja magyarországi liturgiaváltozataikkal szorosan kötődtek Oláh Miklós személyéhez, másrészt az érsek halálát követően rövidesen – a trienti zsinat határozatai nyomán – V. Pius pápa új hivatalos liturgikus könyveket adott ki az egész egyház számára.²⁰ Oláh Miklós könyvei a 17. század elejére már biztosan a kápolna szekrényében porosodtak, vagy feleslegesek voltak miatt akár el is kerülhettek onnan. Bizonyos, hogy misszáléja és pszaltériuma az 1683-as második török ostrom idején már nem volt a 'Nicoletum'-ban, hiszen akkor megsemmisültek volna az épületet is végzetesen károsító hadműveletek során.

A 17. század végétől kezdve az Oláh-pszaltérium sorsa ismeretlen. Talán a török elől észak felé menekítve valamilyen egyházi gyűjteménybe került, melyből a német területeken 1803-ban elindult szekularizáció során, számos más korai nyomtatvánnyal és kézirattal együtt vándorolt tovább az akkori Bajor Királyi Könyvtár állományába. Ezt utóbbi eseményt örökíti meg a kötetstábla belső felére ragasztott exlibris felirata: „Bibliotheca Regia Monacensis”. Pszaltériumunk történetében e jelentős momentum időpontját is csak bő száz év pontossággal adhatjuk meg: a tulajdonosváltást jelző új exlibris 1806–1918 között kerülhetett a könyvbe, hiszen a müncheni Bajor Királyi Könyvtár, a jelenlegi Bayerische Staatsbibliothek jogelődje ezen időszak alatt állt fenn.²¹ Feltételezhetően a könyvtár állományába való bevételekor kapta Oláh Miklós pszaltériuma azt a barna színű, puritán papírkötést, melyben ma is találjuk az 1523-as antikvát.²²

¹⁹ További kutatás tárgya lehetne, hogy mi történt az alapítvánnyal az Oláh érsek halát követő hét év alatt, és miért nem szerepel Liszthy János 1575-ös végrendeletében. Elképzelhető, hogy az alapítványi pénz kezelését és a misék bemutatásának kötelezettségét Liszthy még végrendelezése előtt átruházta egy másik templomra.

²⁰ Már Oláh Miklós halálának évében, 1568-ban megjelent az új *Breviarium Romanum*, 1570-ben pedig a *Missale Romanum*. A zsinat után kiadott pápai bullák nyomán elvileg változatlanul megmaradhettek a 200 évnél nagyobb múltra visszatekintő liturgikus úzusok, de idővel a legtöbb európai egyházmegye átvette az új szerkönyvekben közölt változatokat. Magyarországon a zsinat végzéseinek ismeretében először Telegdi Miklós liturgikus kiadványai (*Ordinarium divini officii*, 1580; *Agendarius*, 1583) változtattak némileg a hagyományos gyakorlaton, egyházmegyes úzusaink egységes leváltása pedig Pázmány Péterhez kötődik. Oláh Miklós a maga idejében szintén fontosnak tartotta, hogy liturgikus könyveket adjon ki, részben a reformáció által felvetett problémák orvoslására. E könyvek – modernnek számító megjelenésük ellenére – a hagyományos magyarországi szokásrendeket közlik, éppen ezért a humanista Oláh érseket egyben a hazai liturgikus hagyomány utolsó pártfogójának is kell tartanunk. (Földváry Miklós István közlése nyomán.)

²¹ Az exlibris feliratából levont következtetéseket és a Bajor Királyi Könyvtárra vonatkozó adatokat hálásan köszönöm a Bayerische Staatsbibliothek kéziratokkal és régi nyomtatványokkal foglalkozó osztályán dolgozó segítőkéz munkatársnak, Helga Tichynek.

²² A pszaltériumot sajnos nem állt módomban élőben tanulmányozni, de e feltételezést megerősíti, hogy az antikva utolsó fólióján (f.144v) látható, nedvességtől származó foltok az azt követő, újabb kötéshez tartozó üres lapokon és az előzéken nem fedezhetők fel.

Az 1523-as esztergomi pszalterium általános jellemzése és a müncheni példány sajátosságai

Az 1523-as nyomtatott *Psalterium Strigoniense* mérete 38×27 cm. 144 fólióból áll, melyek mindegyike (a címlapot kivéve) nyomtatott foliálást kapott. A címlap verzóján négy kolumnában található a zoltárok és himnuszok mutatója („Tabula psal-morum et hymnorum”). A könyv többi fóliója kétkolumnás, a szedéstükör mérete $29,5 \times 20$ cm.²³ A zoltárok és az antifónák szövegét feketével, míg a kottavonalakat, a zoltárversek és a himnuszok kezdőbetűjét, valamint az egyes megjegyzéseket és utalásokat piros színnel nyomtatták. A négyvonalas kottaszisztémák magassága két szövegsornyi. Pirossal szerepelnek az egyes órákban az antifónák utáni válogatott zoltárok megtalálását segítő lapszámok is. A zoltárversek belső tagolását (‘mediáció’) fekete színű kettőspont jelzi, és ugyancsak ez a jele a ritkán alkalmazott flexának.²⁴ A órák kezdeteit és más szakaszhatárokat nagyméretű, 5–7 szövegsor távolságát átfogó nyomtatott iniciálék és növényi motívumokból álló, szintén nyomtatott díszítések jelzik. Liechtenstein cserélhető belsejű nyomóformát használt az iniciálékhoz, melyek segítségével egyes zoltárok és himnuszok kezdőbetűinek belső figurális elemeit a szöveg tartalmához igazíthatta.²⁵

Az esztergomi pszalterium jelen kiadása szerkezetében követi a korábbi kézírásos pszalteriumokat:²⁶ a zoltárokat számsorrendben tartalmazó, azok antifónáival, a hétköznapi himnuszokkal, kapitulumokkal és könyörgésekkel kiegészülő zoltáros részből, az időszaki és szentekről szóló himnuszokat tartalmazó himnáriumból és a halotti zsolozsmából áll. A halotti zsolozsmát a fenti kiadás szövegesen, kottaszisztémák nélkül közli.

A müncheni példány fizikai állapota kiváló, (későbbi?) használóinak egyike azonban enyhe csonkítást végzett rajta: a pszalterium zoltáros részében számsorrendben szereplő zoltárok közül kivágta a kompletórium első, második és negyedik zoltárát (Ps 4 „Cum invocarem”, Ps 30 „In te Domine speravi”, Ps 133 „Ecce nunc benedicite”), kiemelte a könyvből a harmadik zoltárt (Ps 90 „Qui habitat”) tartalmazó 60. fóliót, ráragasztotta az előző töredékeket, és beillesztette a 102. fólió után a kompletórium himnusza elé. Hasonlóképpen járt el a hétköznapi prima állandó zoltárával (Ps 53 „Deus in nomine tuo”), melyet a hétfői vesperás elejét tartalmazó 80. fólióra ragasztott, letakarva így a 116. zoltárt („Laudate Dominum omnes gentes”) a hozzá tartozó, azonos szövegkezdetű antifónával együtt.²⁷ Mindkét

²³ A könyv méretadatait Helga Tichy mérései alapján közöljük.

²⁴ L. f.60v: „Clamavit ad me et ego exaudiam eum : cum ipso sum in tribulatione : eripiam eum et glorificabo eum.”

²⁵ Vö. a nagyobb C-iniciálé belsejét: f.65 „Cantate Domino” (éneklo klerikusok) és f.108v „Conditor alme siderum” (a Teremtőt jelképező emberalak, csillagos égbolt, Nap, Hold).

²⁶ L. például: *Budai pszalterium* (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I.3c), *Psalterium Blasii* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 128), *Zágrábi himnáriumból-töredékek* (Zágráb, Metropolitanska Knjižnica, MR 21).

²⁷ Emiatt biztosra vehető, hogy a csonkítás a már notációval ellátott példánnyal történt meg.

De aduentu

Concipit hymnarius
 fm ritū alme ecclesie.
 Strigoniē. Et q̄ hic
 non habent: temp loco
 suo i psalterio habent.
Con aduentū dñi. Ad
 vs. 107.

Conducit
 andito
 alme syde

Conducit
 rü: eterna lux credēti
 us: x̄p̄e redēptor oīuz:
 exaudi p̄ces supplicū.
Conducit
 mortis perire sc̄im: sal
 uasti mūdū languidū:
 donas reis remedium.
Conducit
 diens: a patre olim exi

De sc̄o ladi slao rege 128

ta passū mella locustis.
Conducit
 tū: cord̄ plago iubar af
 furuz: tu gde mūdī sce
 lus auferētē idice p̄dis
Nō fuit vasti spaciū
 per orbis sanctior quif
 q̄s genitus iōane: qui
 nephas seclī meruit la
 uatē tingere iūmp̄bis.
O nimis felix meritiq̄s
 celi: nesciens labem ni
 uei pudoris: p̄potens
 martyr eremiq̄s cultor
 maxime vatūm.
Serta ter demis alios
 coronat: aucta cremen
 tis duplicata quoidā:
 trina cetero cumulata
 fructu te facer omāt.
Nūc potens nri meri
 tis opimis pectoris du
 ros lapides repelle: a
 speruz planas iter: re
 flexos dirige calles.
Ot pius mundi sator
 7 redemptor mētibus

De sc̄o ladi slao rege
 pulla lunione puris: ri
 tos ponere gressus.
Andid' ciues celebrāt
 sup̄ni te deus simplex:
 pariterq̄ trine: sup̄pli
 ces 7 nos veniā p̄camur
 parce redēptis. Amē.
De sc̄o ladi slao rege
Regis regū ci
 uis aue regū gēma la
 di slae: regni p̄sors gl̄ie:
 regem regū es aggres
 sus: sis defensor ideser
 sus et athleta patrie.

3. ábra. Részletek a himnáriumból: a) Conducitor alme siderum – az adventi vesperás himnusza az időszaki rész elején (f.108v); b) Regis regum – Szent László himnusza a szentekről szóló részben (f.128)

utólagos beavatkozással az említett órákhoz tartozó saját zsoltárok kikeresésének fáradsalmától akarta megkímélni magát a kötet használója.²⁸ A pszaltérium többi oldala sértetlen.

Az Oláh-pszaltérium zenei jelentősége

A korai nyomtatott pszaltériumok és más, zenei utalásokat tartalmazó korai nyomtatványok egy részének sajátossága, hogy csak a szöveget és a kottázásra üresen hagyott (olykor piros színű) négyvonalas szisztémát szedték ki a nyomdászok, a dallamokat pedig a kész anyagba utólag, kézzel jegyezték be.²⁹ Éppen ezért minden fennmaradt példány zenei szempontból önálló forrásnak tekinthető, hiszen annak dallamkészlete, a készlet következetessége, pontossága és teljessége a megrendelő igényein, az aktuális notátor felkészültségén és a neki rendelkezésre álló mintapéldány minőségén is múlott. A magyarországi gyűjteményekben fennmaradt, korábról is ismert Psalterium Strigoniensék³⁰ sajnálatos módon elsősorban szövegforrásnak tekinthetők, mivel notátoraik hiányosan és gyakran hibásan töltötték ki őket.³¹ Az Oláh-pszaltérium jelentősége abban áll, hogy (öt, kevésbé fontos himnuszról eltekintve) végig kottázott példány, valamint főpapi magánhasználatra szánt volta bizonyos mértékig feltételezi, hogy notátora magas szintű zenei műveltséggel rendelkezett, és az esztergomi karkönyvek legjavát használta fel a dallamok kiegészítésére.

Az Oláh-pszaltérium notátora határozott vonalvezetésével rendezett, tiszta kottaképet alakított ki: a kottavonalak távolságához gondosan megválasztott tollvas-

²⁸ Teljesen valószínűtlen, hogy a pszaltérium ilyen „praktikus célú” felvágása a könyvkultúra iránt elkötelezett Oláh Miklós kérésére történt volna. Az ebben illetékes későbbi tulajdonost talán nem is a klérus tagjai között kell keresnünk, hiszen egyáltalán nem zavarta például, hogy műveletei nyomán könyve alkalmatlanná vált a teljes zsoltáris elvégzésére (a 116. zsoltár és antifónája leragasztásával olyan fontosabb óra is sérült, mint a hétfői vesperás). Nem kizárható, hogy a ’Nicoletum’ későbbi világi urai egyikének óhajára történt a csonkítás.

²⁹ Másrészt a 16. század elején is volt már lehetőség kotta nyomtatására. Az 1511-es *Missale Zagradiense* például, melyet Oláh Miklós a ’Nicoletum’-ban használt, terjedelmes és jó minőségű nyomtatott kottát tartalmaz. (Földváry Miklós közlése nyomán.)

³⁰ *Psalterium secundum ritum almae ecclesiae Strigoniensis*, Velence, 1515 (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III, nr. 207.); *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae etc.*, Velence, 1523 (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XVI. I.118; RMK III. nr. 259.). Ez utóbbi, második kiadás egy eredeti kötésű, hiánytalan, viszont utólagos zenei bejegyzéseket teljességgel nélkülöző példányát sikerült megtalálnom Szlovákiában (Martin/Turócszentmárton, Slovenská Národná Knihnica, Bap. 3846), egy első kiadású kötet pedig továbbra is lappang ott. Mindkét könyvet a pozsonyi ferencesek könyvtárából hurcolták el 1950 áprilisában. – Köszönettel tartozom az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár igazgatójának, Czékli Bélának és munkatársának, Mechler Katalinnak, valamint a turócszentmártoni Slovenská Národná Knihnica munkatársának, Peter Sabovnak szíves segítségükért.

³¹ Az 1515-ös kiadású kötetről I. bővebben FERENCZI Ilona, *Az első „magyar énekeskönyv”: A Psalterium Strigoniense mint a protestáns graduálok forrása*, Zenetudományi dolgozatok, 2011, 146.

tagság a korábbi könyvírások megjelenését imitálva, esztétikusan tölti ki az üresen hagyott helyeket. Notációja a 15. század közepétől elterjedt ún. ’metzigót-magyar keveréknotáció’.³²

A zsoltairos rész antifónáinak részletes elemzése, a *Budai pszaltérium* és a *Breviarium notatum Strigoniense*³³ antifónakészletével való összevetés nyomán kijelenthető, hogy az Oláh-pszaltérium az élő esztergomi zenei hagyomány egy kései szakaszának hiteles tanúja.³⁴

A középkori magyar zenetörténet szempontjából kötetünk anyagának legjelentősebb része minden kétséget kizáróan a 108 himnuszhoz tartozó 66 különböző dallam. Különösen érdekes ugyanis Esztergom egykori himnuszainak dallamkészlete. Egyrészt korábban nem állt rendelkezésre hiánytalan kottás pszaltérium ebből a hagyományból,³⁵ és így számos dallamtörténeti kérdés megválaszolatlanul maradt. Másrészt az esztergomi himnárius jelentősége messze túlmutat az érsekség határain: egyaránt merítettek belőle a pálosok, az Esztergomtól függő számos püspökség és társaskáptalan, vagy épp a korai protestáns közösségek saját liturgiájuk összeállításakor. Oláh Miklós pszaltériumának lényegében teljes himnáriuma a késő középkori Esztergom himnuszrepertoárjának hiteles tanújaként számos, eddig ismeretlen esztergomi dallamvariánst szolgáltat, bizonyítja tucatnyi, pálos forrásban fennmaradt dallam esztergomi eredetét, hibás kottázással megőrződött himnuszokat igazít ki és ismertté teszi az újabb himnuszszövegekhez választott korábbi esztergomi dallamok rendszerét.³⁶

Összegzés

Oláh Miklós Münchenben őrzött 1523-as *Psalterium Strigoniense*-jének megtalálása jól illusztrálja, hogy a régi könyvek egyre nagyobb ütemű digitális közzététele milyen nagyszerű lehetőségeket kínál lappangó középkori zenei forrásaink (vagy épp hungarikumaink) felkutatásához. Hazai gyűjteményeink értékes tételeivel kapcsolatban is egyre sürgetőbb e közzététel mielőbbi megvalósítása. Követendő továbbá a Bayerische Staatsbibliothek nagyvonalúsága, mellyel feldolgozott köny-

³² L. erről bővebben SZENDREI Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon: A magyar notáció története. Német neumairások Magyarországon*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1983, 76–88.

³³ Praha, Bibliotheca Strahoviensis, DE. I.7. Kiadva: *Breviarium notatum Strigoniense (s. XIII.)*, kiad. SZENDREI Janka, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1998 (*Musicalia Danubiana*, 17).

³⁴ Az antifónakészlet és a notáció részleteit l. SZOLIVA Gábor OFM, *Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás Psalterium Strigoniense-je (1523) Münchenből – I. Az új forrás leírása és antifónáinak elemzése = Magyar Egyházzene*, 20(2012/2013), 55–66.

³⁵ Hitelesen esztergomi himnusz dallamokat csak a töredékes Budai pszaltérium megmaradt főlíóin találhattunk. Megsemmisült tételeinek egy része fellelhető ugyan a pálos hagyomány megmaradt himnuszgyűjteményeiben, más része azonban egyáltalán nem volt rekonstruálható.

³⁶ A himnárius részletes zenei elemzését a 34. lábjegyzetben említett cikk folytatásaként l. *II. A himnárius jellemzése = Magyar Egyházzene*, 20(2012/2013), 121–156.

veiket ingyenesen hozzáférhetővé teszik. Az átvizsgálható anyag mennyiségét, és így a kutatás hatékonyságát nagyban növelik ezzel.

Részletes elemzései során az Oláh-pszalterium páratlan egyházzenei forrásunknak bizonyul, melyet jó olvashatósága miatt érdemes lenne faksimile kiadásban és modern átírásban egyaránt közreadni. A digitális képfeldolgozás eszközeinek segítségével, akár hazai Psalterium Strigoniense kötetről készült fotók felhasználásával, a müncheni példány felvágott fóliói is „restaurálhatók” lennének e kiadásban, a modern átírás pedig magyarázhatná a kötet nyelvi és zenei sajátosságait, kijavíthatná csekély számú elírását. A munka folytatásaként szisztematikusan fel kellene kutatni Magyarország középkori határain belül (és túl) fennmaradt Psalterium Strigoniense példányokat, fel kellene tární azok zenei anyagát, hiszen kottás bejegyzéseik (kortól, mintapéldánytól és notátortól függően) fejlődésének más-más fázisában dokumentálhatják az esztergomi úzust, és így a dallamtörténet számára további eredményeket hozhatnak.

Hitherto unknown liturgical book from the library of the archbishop of Esztergom Nicolaus Olahus identified: notated *Psalterium Strigoniense* (1523) in Munich

The Digitization Center of the Bayerische Staatsbibliothek München recently made available a unique early print from the liturgical collection of the library. This Res/2 Liturg. 380 is a copy of the 1523 edition of the *Psalterium Strigoniense*, printed in the Venetian workshop of Petrus Liechtenstein. The 144 folio psalter contains the weekly returning part of the liturgical office of the medieval Esztergom archbishopric: the 150 psalms with the proper antiphons and readings, the hymnar ('de tempore' and 'de sanctis') and finally the office of the dead.

According to the accurate 'possessor's notes' on the title page, this psalter had been the property of Nicolaus Olahus (1493–1568), an archbishop of high classical education and possessing rich humanist libraries both in Vienna and in Pozsony (Bratislava). He donated this liturgical book in 1558 to his private chapel founded in his summer residence near Vienna. The remarkable renaissance mansion called 'Nicoletum' was nearly totally destroyed by the Turks in 1683, one may imagine its appearance by G. M. Vischer's realistic engraving from 1672. The archbishop made it his will that none of the belongings of the chapel (chalices, vestments, candlesticks etc.) should be removed from its original place after his death, so it can be assumed that the psalter remained in the 'Nicoletum' after 1568, at least while still in church property. Apart from this, the private liturgical celebrations got rarer in the mansion in the late 1570s, and the psalter (along with the missal of the chapel, now in the Seminary Library, Győr) became obsolete as Pius V promulgated new liturgical books according to the directives of the Council of Trent. Surely, the books of the chapel were not there any more in the 'Nicoletum' during the second Turkish siege of Vienna in 1683. Perhaps the psalter survived these critical years in a German ecclesiastic collection, from which it was transferred to the Royal Bavarian Library (the predecessor of BSB) between 1806 and 1918, due to the secularization of church goods. The actual paper binding of the psalter is from this period.

The psalter of Nicolaus Olahus („Olah-psalter”) is of utmost importance in the musical history of medieval Hungary. Except for the slightly modified folios (an unknown latter possessor made a cut-and-paste procedure with the psalms of the ordinary prime and the compline), the print is intact and reveals an almost entirely notated hymnar of Esztergom, including chants not known from other medieval sources. The musical notation was not printed in the psalter, only the staves were set in the

press, and a notator had to complete the missing neums later and make the antiphons and hymns ready for chanting. The musical quality of an early print depends on the skills of the notator and the musical source(s) he copied. According to the private use of the archbishop, the Olah-psalter's notator had authentic exemplars, notated with only a few errors and completed all the chants (except for 5 hymns). Other survived copies of the printed *Psalterium Strigoniense* are not or poorly notated, and only one earlier manuscript, the seriously damaged *Buda psalter* (now in the Cathedral Library, Esztergom) seems to be an authentic music source of Esztergom hymns. Therefore, the late medieval Olah-psalter has to be ranked among the most important sources of the Esztergom rite, the leading liturgical tradition of medieval Hungary.

OLÁH RÓBERT

Egy református lelkész könyves műveltsége

Apáti Madár Miklós olvasmányai I.

Apáti Madár Miklós (1662–1724) műveltségének feltérképezéséhez a kortárs lelkészekhez viszonyítva szokatlanul sok forrás áll rendelkezésünkre. Ismerjük omniáriumát¹ (diákkori jegyzeteivel és prédikációival), Leidenben megjelent disputációt,² és főművét, a *Vita triumphans civilist*.³ Olvashatjuk verseit,⁴ peregrinációs albumának⁵ bejegyzéseit és egy alkalmi nyomtatványban fennmaradt személyes hangvételű

¹ TtREK Nagykönyvtára, R 617. *Apáti Madár Miklós omniáriuma 1680–1717*. (A továbbiakban I. *Omniarium*) Elemezte ALMÁSINÉ HÉVIZI Natália, *Apáti Miklós omniáriuma*, Szeged, 1983. A disszertáció jelenleg nem hozzáférhető.

² *Disputatio theologico-critica tripertita naturae tōn ūrīm we-tūmīm Urim et Thummim ad mentem Scripturae Sacrae, supertatis heterogeneis opinionibus enucleandae consecranea... pars I–III*, Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1686, RMK III. 3402. A továbbiakban I. *Urim et Thummim*.; *Disputatio theologica de virga Mosis*, Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1687, RMK III. 3445. A továbbiakban I. *De virga Mosis*.

³ APÁTI MADÁR Miklós, *Vita triumphans civilis, sive Universa vitae humanae peripheria, ad mentem ... Renati Des Cartes ex unico centro deducta*, Amstelodami, apud Abrahamum a^o Someren, 1688. A továbbiakban I. *Vita triumphans*.

⁴ Debreceni diákként gyászverset írt Martonfalvi Tóth György (*Lamentum metricum...* RMK I. 1255a) és id. Köleséri Sámuel (*Brabeum vitae...* RMK II. 1517.) halálára. Peregrinusként üdvözlő verset írt Karmaczi Vári Mihály (RMK III. 3354.), Komáromi A. János (RMK III. 3404.), Nógrádi Benedek (RMK III. 3406.), Kondorosi János (RMK III. 3446.) és Zádorfalvi Márton (RMK III. 3577.) disputációjára, valamint Abraham van Poot (1638–1703) *Hortus Malabaricus*a elé. L. *Az első kuruc mozgalom korának költészete (1672–1686)*, sajtó alá rend. Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1986 (Régi magyar költők tára XVII. század, 11) 542, 859–860; BUJTÁS László Zsigmond, *Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689) = Lymbus, Magyarságtudományi forrásközlemények*, (4)2006, főszerk. Ujváry Gábor, Bp., Balassi Bálint Intézet (et al.), 2006, 99–114.

⁵ TtREK Nagykönyvtára R 689. *Apáti Madár Miklós peregrinációs albuma 1687–1689*. A továbbiakban I. *Peregrinációs album*.

írását.⁶ Emellett ránk maradt töredékes könyvjegyzéke,⁷ valamint néhány kötet a könyvtárából. A 19. század vége óta többen foglalkoztak a személyével, így jónak mondható a téma szakirodalmi feltártsága, album amicorumát és omniáriumát azonban még nem aknázták ki kellő részletességgel. A margináliák és a citátumok, valamint a könyvjegyzéken szereplő tételek, és az egykor birtokolt művek halmazainak keresztmetszetében találkozunk az olvasástörténet és a könyvtártörténet, hogy segítségükkel felvázoljam a református lelkész könyves műveltségének részleteit – finomítva és árnyalva a korábban megjelent tanulmányokban szereplő megállapításokat.

A possessorbejegyzéseit tartalmazó könyveit és a tételenként azonosított jegyzékét a Függelékben közlöm. Apáti életét, iskoláit, hazai és külföldi professzorait egy kisebb terjedelmű tanulmányban⁸ mutatom be, annak eredményeit csak szükség szerint ismétlem.

Apáti műveltségének alapjai

Olvasmányainak ismertetéséhez a kéziratossá és nyomtatott műveiben hivatkozott auctorok (vagy amennyiben megjelölte, azok műveinek) bemutatását kiegészítettem a fennmaradt köteteinek és könyvjegyzékének vizsgálatával. A *Vita triumphans civilis* hivatkozásait Apáti karteziánus elkötelezettségének bizonyítékaként már Turóczi-Trostler József⁹ is kutatta, de nem szentelt nagyobb figyelmet más fontos területeknek, mint a teológia vagy az antik irodalom. Most megkísérlem pótolni a mulasztást, hiszen csak ebben az egy művében közel 110 forrását jelölt meg Apáti – némelyiket akár tíz alkalommal is. Az összes jelenleg ismert művét és a kéziratossá jegyzetekkel ellátott köteteit áttanulmányozva, figyelembe véve az ismétlődéseket és az átfedéseket, megállapítható, hogy összesen több mint 160 hivatkozással ajándékozta meg olvasóit, többnyire egy-egy szerzői név formájában. Mivel a források túlnyomó része

⁶ *A' szabados tudományoknak mesteréhez, philosophiának doktorához, Helvética Confessiön lévő szathmári szent gyülekezetnek kegyes prédikátorához, azon dioecesisben lévő tiszteletes atyjafiaknak érdemes esperestjéhez, tiszteletes és tudós Vári Mihály uramhoz, régi barátságának szövetsége szerint, Vári Kristina szerelmes hajadon leánya' égi tűz miatt esett szomorú halála felett, vigasztaló levele Apáti Miklósnak...* = VÁRI Mihály, *Thabera, az-az, Istennek olyan meggyulladott tüze, melyet az égből hirtelen bocsátott...* Vári Kristinára, Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, 1716, 85–112. Az 1712-es gyászos eseményre egy évvel később reflektáló levél csak 1716-ban jelent meg Vári művében, Szigeti Gyula István *Elmélkedésével* együtt. A továbbiakban l. *Vigasztaló levele*.

⁷ *Partiumi könyvesházak 1623–1730, (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, Bp., Szeged, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14) 321–324. (A továbbiakban l. *Adattár* 14.)

⁸ OLÁH Róbert, *Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós életrajzához* (Megjelenik a 2013/2014. évi *Egyháztörténeti Szemlében*)

⁹ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar cartesiánusok = Uő, Magyar irodalom, világirodalom, tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, I, 183–194. (A továbbiakban l. TURÓCZI-TROSTLER 1961.)

az 1680 és 1700 közötti időszakból maradt fenn, így az alábbi megállapításaim is jórészt Apáti életének ezen időszakára vonatkoznak.

A Szentírás

Bármilyen alkalommal és formában szólalt meg Apáti, a legtöbb idézetét a Szentírásból merítette. A Kollégium egykori tógás diákja, a gyakorló lelkész, a keresztény filozófus elsőszámú forrása egyértelműen a Biblia volt. Nem maradt fenn személyes használatú Bibliája, de a könyvjegyzéke szerint volt egy görög nyelvű Újszövetsége.¹⁰ A Németalföldet megjárt peregrinus a gazdag könyvkereskedelemmel rendelkező egyetemi városokban gyakorlatilag bármilyen nyelven vásárolhatott Szentírást, így akár Leusden-féle héber és Junius–Tremellius-féle latin Bibliát is. Tótfalusi Kis Miklóssal ápolt jó kapcsolatát¹¹ ismerve biztosak lehetünk benne, hogy volt példánya a frissen kinyomtatott magyar nyelvű amsterdami kiadásból (1685) is.

Logikai ismeretek

A diákkorában vezetni kezdett, csonkult, ázott és helyenként többször átfirt omniáriuma szerint Apáti a ramista logikát követte. A Martonfalvi és Szilágyi Tönkö alatt felnőtt lelkésznevezettek körében ez egészen általános jelenség lehetett, hiszen mindketten a Ramus–Amesius tengely mentén gondolkodtak.¹² Omniáriuma elejére 1680-ban lejegyezte Lisznyai Kovács Pál Petrus Ramus logikájáról szóló előadását. Később a szillogizmussal kapcsolatban George Downame (Downham, Dounamus, 1560–1634) puritán cambridge-i logikaprofesszor, Ramus követőjének egyik művére¹³ hivatkozott.

Hogy „...eloquentiát, facundiát acquirályak”

Antonio Guevara *Fejedelmeknek serkentő órája* magyar nyelvű fordításának Apáti gyűjteményéből bekerült példányát jó fél évszázada még a Kollégiumi Nagykönyvtárban használta Bán Imre, amely később duplumnak minősítve átkerült a Debreceni Egyetem Könyvtárába.¹⁴ Bán Imre már közölte az autográf bejegyzést,¹⁵ amelyben Apáti tanúsítja, hogy három alkalommal is végigolvasta a művet. Először 1683–1684-ben

¹⁰ *Adattár* 14, 320–324, 172. tétel.

¹¹ WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, Harmadik száz I. és II. tized, ford. Vida Tivadar, Bp., Medicina, 1970, 69–71. A továbbiakban I. WESZPRÉMI 1970.

¹² BARTÓK István, *Két XVII. századi magyar egyházi retorika, Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesiani, Szilágyi Tönkö Márton: Biga pastoralis = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983/5, 447–461.

¹³ Valószínűleg a *Georgii Dounamii Comentariorum in Rami Dialecticam* című művére.

¹⁴ DEENK 700.566 L. a Függelékben.

¹⁵ BÁN Imre, *Fejedelmeknek serkentő órája, Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez = Irodalomtörténet*, 1958, 372.

Lisznyai Kovács Pál és apja biztatására, másodszer Galambos Ferenc udvarában 1694-ben, hogy saját szavaival élve: „az Udvari állapothoz okosabb légyek és eloquentiát, facundiát acquirállyak”, harmadszor pedig toronyai prédikátorságában 1717 nyarán, hogy ismereteit felfrissítse.¹⁶ Az efféle újraolvasásról szóló bejegyzések sajnos meglehetősen ritkák a régi nyomtatványokban, pedig sokat elárulnak nemcsak a használat módjáról, hanem a miértjéről is. Eszerint Apáti nem az állambölcseleti részletek miatt, hanem praktikus célból forgatta. Főként, hogy retorikai műveltségét csiszolja, hogy az udvari életben könnyebben eligazodjon, és talán azért is, hogy az antik és fiktív történetekben találjon kikapcsolódást üres óráira.

A kötet a gyakori „notabenézés” mellett rengeteg aláhúzást tartalmaz, ami igen gyakran nem a törzsszövegre, hanem a nyomdai szedő által a lapszélen elhelyezett citátumokra irányul. Érdemes lenne összevetni, hogy a kiemelt idézetek vajon megjelennek-e a *Vita triumphans*ban vagy Apáti más műveiben. Egyik kedvelt olvasmánya lehetett Guevara műve, Apáti közvetlenül mégsem említi egyik művében sem, így feltehetően jelöletlenül citálta Guevara gondolatait. Viszonylag kevés szöveges megjegyzést fűzött az olvasottakhoz, a kötetet végiglapozva Eutropius Róma történetét bemutató *Breviarium*át és egy Hippocrates-idézetet leszámítva csak két Busbequius-utalással gazdagodunk.¹⁷ Utóbbiak Ogier Ghislen de Busbecq (1522–1592) *Epistolae, deque rebus Turcicis* című művéből származnak és mindkétszer Szulejmán szultánról szólnak. A flamand humanista I. Ferdinánd konstantinápolyi nagyköveteként 1554-től 1562-ig a Fényes Portáról küldött leveleiben a Török Birodalom életéről értekezett. Ezen túl néhány, a tartalomhoz köthető bejegyzése érdemel még figyelmet. Az első Guevara azon megjegyzésére reflektálva született, miszerint az igaz filozófusok nem sokat adnak a testi mivoltukra, itt Apáti a „Tales, Cartesius, Volderus, Poiretius” névsort jegyezte fel.¹⁸ A második: „Héj Második Rakóczi György! Az Atyád készítette ez Könyvet, de nem olvastad úgy meg; hogy által ne ugrottad volna.”¹⁹ – utalva arra, hogy az erdélyi fejedelem Guevara tanácsával ellentétben egy másik ország elfoglalásáért a sajátját vitte veszedelembe.

Guevara műve latinul és magyarul is népszerű volt, felekezettől és pártállástól függetlenül olvasták az udvari kultúra formálói és részesei. Református erdélyi fejedelmek, katolikus püspökök, evangélikus főurak kedvelt olvasmánya volt²⁰, ennek

¹⁶ A bejegyzés közlését l. a Függelékben.

¹⁷ GUEVARA, Antonio, *Fejedelmeknek serkentő órája*, Bártfa, Klósz Jakab, 1628, 7, 234, 211, 502. Tulajdonosai voltak még: Sonkádi Lőrinc, Nánási K. Demeter és Gönyüi (Pócs?) Péter. (A továbbiakban l. GUEVARA 1628.)

¹⁸ „Tales fuerunt Cartesius. Volderus. Poiretius. Hi duo posteriores Praeceptores et Amici mei.” (L. a Függelékben.)

¹⁹ GUEVARA 1628, i. m. 774. L. a Függelékben.

²⁰ Bethlen Gábor, a Mikulichok, Thurzó György, Révay Péter, Ostrosith Miklós, Forgách Simon, Rákóczi Zsigmond, Pázmány Miklós és Balassa Pál könyvtárában is megvolt a mű. L. MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális örökség) 53., 68., 188., 198., 204., 225., 227., 250., 253. (A továbbiakban l. MONOK 2012.)

ellenére hazai recepciója még alig kutatott.

Antik auktorok

A református kollégiumokban oktatott ókori római és görög szövegek alapjaiban meghatározták az ott végzetek műveltségét. Apáti számtalanszor használta őket forrásként, összesen 34 antik auktort sorakoztatott fel. A költők és írók közül különösen Cicerót²¹ és Ovidiust²² kedvelte, de többször hivatkozott Catóra, Vergiliusra, Horatiusra, Senecára, Martialisra és Sophoclesre. Ritkábban tűnik fel nála Antiphanes, Diphilus, Sallustius, Plinius, Menander, Plautus, Menippus, Marcus Pacuvius vagy Quintilianus rétor neve.

Az antik történetírók a költők és drámaírókhoz hasonló gyakorisággal szerepelnek nála, elsősorban Herodotost és Plutarchost idézte Suetonius, Homerus, Tacitus, Valerius Maximus és Josephus Flavius mellett. Egy-két idézettel előfordul a szövegeiben Diodorus Siculus, Velleius Paternulus, Xenophon, Pompeius Trogus, Livius, Dionysius Halicarnasseus, valamint Curtius Rufus neve.

Meglepően szegényesnek tűnik az általa hivatkozott antik filozófusok sora, csak Platón, Diogenészt, Zénont és egy alkalommal Arisztotelészt említi. A geográfusok közül egyedül Strabon, a jogtudós Ulpianus háromszor is szerepel a *Vita triumphans*ban.

Humanisták

Humanista auktorokat leginkább a főművében citált: Julius Caesar Scaliger *Exotericarum exercitationumát*, Caelius Rhodiginus *Lectiones antiquaejät*, Baptista Mantuanus epigrammáit, Johannes Cuspinianus írását, Sebastian Franck krónikáját és Petrus Cunaeus *De republica Hebraeorumát*. A leggyakrabban itt találkozunk az olvasott művek címével is.

Irodalom

Mindössze két szépirodalmi szempontból értékelhető művel találkoztam a *Vita triumphans* lapjain: a 13. századi perzsa költő, Szádi Rózsakertjével és Beniczky Péter (1603–1664) morálizáló *Magyar rithmusaival*. Apáti a *Vita triumphans*ban latinra fordítva közölte Beniczky strófáit, Turóczi-Trostler József megítélése szerint megfosztva a „latin nyelvet minden méltóságától s a humanizmus nyelvét újra barbár fordulatokkal és szólásokkal teljes, mindennapi népieskedő «vulgáris» latinsággá” degradálva és kibővítve, cifrázva, hogy végül alig lehet ráismerni.²³ Mentségére szóljon, hogy Apáti nem műfordítást akart készíteni, hanem mondandójához kere-

²¹ Cicero levelei, a Balbo és a Titus Annius Milo (Apátinál: Antonius (!) Milo) védelmében írott beszédei.

²² *Metamorphoses, Fasti*.

²³ TURÓCZI-TROSTLER József, *Beniczky Péter latin fordításban = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1936/4, 443–446.

sett példát Beniczkynél többek között arra, hogy a rágalmazás nyilai még az olyan erényes személyeket is kikezdi, mint amilyen Descartes volt. Százi *Rózsakertjét* is az erkölcsi tanulságok miatt forgathatta.

Történelem

Mindenekelőtt egykori professzora, Lisznyai Kovács Pál hatásával kell számolnunk, ha Apáti történelmi ismereteit szeretnénk felidézni, omniáriumában az 1683-ban Debrecenben kiadott *Chronologia sacra* című munkájára utalt. Sok ókori történelmi példát hoz Apáti a forrás említése nélkül, főként a római, a görög, az egyiptomi és a zsidó történelemből – utóbbiakat részben az Ószövetségből meríthette. Nagy Sándortól a Habsburg császárokig számos történelmi személy megfordul a szövegeiben, főként a *Vita triumphans*-ban. A közel kortárs példák között szerepel angol, francia, spanyol, dán, svéd és német is. Apáti uralkodói ideáljáról, Hunyadi Mátyásról szól Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decadese* és Galeotto Marzio gyűjteménye, amely több alkalommal is forrásul szolgált a *Vita triumphans* esetében. A magyar történelmi személyek közül említette még I. Rákóczi Ferencet, Báthori Istvánt és Anjou Mária királynét.

Az omniáriumába 1685-ben feljegyzett, megtérésre sürgető prédikációban található egy utalás Bartha Boldizsár krónikájára, amiből Apáti felidézte Debrecen sok „jajt, gyászt és siralmat” látott történelmét.²⁴ A Vári Mihályhoz írott *Vigasztaló levele* végén még egyszer visszatért a krónikához, hogy a Veres toronyba rövid időn belül kétszer becsapó mennykő példáját hozza.²⁵

1690 júliusában, Németalföldről hazatérve megajándékozta szülővárosa szenátusát Joseph Justus Scaliger (1540–1609) *De emendatione temporum*a egyik vaskos példányával. A városi szenátorok műveltségére is utalhat az ajándékozó gesztusa: nem valami könnyed olvasmányt ajánlott a figyelmükbe, hanem egy bonyolult számításokkal, valamint szamaritánus, arab és héber nyelvű szövegekkel tűzdelt művet. A kötet végül a Kollégiumba került, ahol ma is őrzik.²⁶ Ezt a példányt használta Apáti első értekezése, az *Urim et Thummim* írása közben: a disputáció A3 verzó lapján olvasható hivatkozást kikeresve Scaliger művében, a 654. lapon aláhúzással kiemelve megtaláljuk az idézett sorokat. A kötetben néhány apró javítást is találunk, főként a kalkulációkat illetően. Scaliger munkája új megvilágításba helyezte az antik kronológiát, mivel nem csak a görög és római történelmet vette alapul, de ezeket összevetette más ókori államok (Perzsa Birodalom, Egyiptom, Izrael) időszámítási módszereivel.²⁷

²⁴ BARTHA Boldizsár, *Rövid chronica avagy oly beszélgetés, mely az közel el mult száz esztendőök alatt Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokrul... irattatott, és szedegettetett össze*, Debrecen, Karancsi György, 1666. (Omniáriuma, 294–295.) Apáti az *Urim et Thummim* harmadik részét részben Barthának is ajánlotta.

²⁵ *Vigasztaló levele*, 110. A Veres torony a Szent András templom különálló harangtornya volt, 1802-ben leégett.

²⁶ TtREK Nagykönyvtára K 1023. L. a Függelékben.

²⁷ GRAFTON, Anthony, *From De die natali to De emendatione temporum, The Origins and Setting*

Államelméleti és jogi ismeretek

A *Vita triumphans* azon részében jelennek meg a különböző jogi és politikai iskolák képviselői, ahol a társadalom egyes embertípusainak (törvénytisztelő és istenfélő polgár, barát, fejedelem, szülő, gyermek, pap, tanár) eszményi képét igyekszik megrajzolni Apáti.²⁸ Támogatóiról és célközönségéről sokat elárulhat az is, hogy kiknek ajánlotta azt. Az 1688-ban Amsterdamban kiadott főművét Jacob Boreel polgármesterhez, valamint Johannes Hudde, Cornelius Geelvinck, Nicolaus Witsen és Johannes Appelman városi szenátorokhoz címezte. A kötet eljutott hozzájuk: Geelvinck aranyozott supralibrosszal ellátott példánya ma is kézbe vehető az Akadémiai Könyvtárban, ahová Ráth György útján került.²⁹

A 17. század az államelméleti művek virágkora volt, bőségesen válogathatott Apáti a különböző irányzatok között. Hugo Grotius (1583–1645) az emberi észre alapozott természetjog és a nemzetközi jog megteremtője *De jure belli ac pacis* (1625) című művével a kialakuló modern államok egyik ideológusává vált. Apáti kilenc alkalommal citálta Grotiust. Samuel Pufendorf (1632–1694) már Grotius követőinek harmadik nemzedékéhez tartozott, akik az ember döntési szabadságát hangsúlyozó racionalista természetjogot képviselték.³⁰ Őt négyszer is citálta Apáti (egyszer biztosan a *De jure naturae et gentiumot*), Johann Reinhard Vitriariust pedig egy alkalommal említette. Apáti a karteziánus szenvedélyelméletet ötvözte a korabeli természetjogi elméletekkel, egymást kiegészítve jelentek meg nála. Grotius szolgálat alapul a társadalommal kapcsolatos ismereteihez, Pufendorftól átvette a „társias” ember elméletét, majd ezt kapcsolta össze Descartes nyomán azzal, hogy a társadalom érdekében a káros szenvedélyeket le kell győznünk magunkban.³¹

Mindössze egy alkalommal tűnik fel Thomas Hobbes (1588–1679) a *Leviathannal* (1651), aki filozófiájában a természetjog alapján működő igazságos társadalmi rendet kutatta.³² Adriaan Houtuyn hobbesiánus jogász szintén egy hivatkozással van jelen.

Petrus Cunaeus *De republica Hebraeorum*át olvashatta az antik zsidó állam és egyház leírásaként, de valószínűbb, hogy a mű első könyvének állameszméje ragadta meg.³³ Érdekes, hogy a 17. században szintén népszerű Justus Lipsius életműve eddigi adataink szerint hiányzott Apáti olvasmányaiából.

A Justinianus császár (527–565) által kodifikáltatott római jog meghatározó volt

of Scaliger's Chronology = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 48(1985), 100–143.

²⁸ TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. 193.

²⁹ MTA Kézirattára, Ráth 1343.

³⁰ FRIVALDSZKY János, *Természetjog, eszmetörténet*, Bp., Szent István Társulat, 2001 (Jogfilozófiák) 218–220.

³¹ LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek, a heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 2009 (Arianna könyvek, 1) 94–95. (A továbbiakban I. LACZHÁZI 2009.)

³² FRIVALDSZKY 2001, i. m. 253–279.

³³ *Republicanism, A Shared European Heritage*, Vol. I, *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*, ed. Gelderen, Martin van, Skinner, Quentin, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 258–259.

a kora újkori jogértelmezésben. *Institutiones*ét kilenc alkalommal citálta Apáti, egyszer pedig az Arnoldus Vinnius által kiadott *Institutiones*-kommentárt is. Gazdagon reprezentált a jogtudomány ezen kívül is a *Vita triumphans*ban. Idézi az utrechti pofessor Antonius Matthaeus (1601–1654) *Digestát* kommentáló *De criminibus*át, és Benedict Carpozov (1595–1666) lipcsei jogtudós, a német büntetőeljárás megalapozója *Praxis criminalis*át. Modern olvasmánynak számított Ulrich Huber, a századvég népszerű karteziánus jogtudósának³⁴ *De jure civitatis* (1672) című főműve, amit többször is citált Apáti. Igen friss volt Johannes Behrend *De prima inter homines lege, ex iure mundi*ja is, mivel az csak 1686-ban hagyta el a prélumot. Főművében éppen csak megemlítette Werböczy szokásjoggyűjteményét, a *Tripartitumot*.

Természettudományok

Művei főként a filozófia és a teológia körében születtek, így kevés természettudományos ismeretet tartalmaznak. Figyelemre méltó Thomas Burnet (1635–1715) népszerű geológiai írása (*Telluris theoria sacra*), amire Apáti az egyik (véltetően 1683. április 15-én keletkezett) prédikációjának lapszélére írt jegyzetében utalt. A hegyek és az özönvíz eredetéről értekező mű első (latin) kiadása csak 1681-ben jelent meg,³⁵ így friss olvasmánynak lehetett jelen két évvel később Debrecenben. Bár az is elképzelhető, hogy a marginália csak valamivel később született. Annak ellenére, hogy képzett orvos volt, kevés gyógyászattal kapcsolatos könyvéről tudunk: Leonhard Fuchs *Institutiones medicinae libri V.* című munkája szerepel a jegyzékén³⁶, valamint ismerjük Méliusz *Herbáriumának*³⁷ egykor a könyvtárában lévő példányát. A kötetet már a benne olvasható kéziratok latin–magyar receptekkel (mirigyre vagy dögghalálra, sülyre, lázra, vérhasra, hurutra, sömörre, álmatlanságra) gazdagon kibővítve szerezhette.

Teológia

Egyházatyák

Apáti viszonylag kevés alkalommal citálta az egyházatyák műveit, de a négy jeles nyugati egyházatyá: Szent Ambrus, Szent Jeromos, Nazianzoszi Szent Gergely és Szent Ágoston (többek között a *De civitate Deivel*) feltűnik a műveiben, utóbbi messze fölülmúlva a többieket. Megfigyelhető még Lactantius (*Divinarum institutionum*), Origenes (*Contra Celsum*), Tertullianus, Epiphanius és Paulus Orosius jelenléte.

³⁴ TURÓCZI-TROSTLER, 1961, i. m. 193.

³⁵ OGDEN, Henry Vining Seton, *Thomas Burnet's Telluris theoria sacra and mountain scenery = English Literary History*, (14)1947/2, 139–150.

³⁶ *Adattár* 14, 321, 125. tétel.

³⁷ TtREK Nagykönyvtára Rmk 156. L. a Függelékben.

A reformáció korának teológusai

Omniáriumban csak két név fordul elő közülük, az egyik jellemzően Kálvin az *Institutió*val, a másik Zacharias Ursinus. A *Vita triumphans* viszonylag kevés auktorra tartozik közülük: Kálvin *Institutió*jára hivatkozott, Hieronymus Zanchiusra a szabad akaratban, valamint Lutherre és Zwinglire utalt még.

Katolikus szerzők

Apáti ritkán hivatkozott katolikus teológusokra, akkor is inkább vitázó éllel. A „pápsták” álláspontját idézve a szabad akarat kérdésében például nem felejt el beszúrni: „távol légyen az káromkodás”.³⁸ A legérdekesebb közülük az *Omniárium* 1683. októberi prédikációjában felemlített Pázmány Péter, aki szerinte a *Kalauzában* „csónkán bonkán czitállya az mi Doctorink szavait, szant szándékkal nem akarja látni azoknak értelmét, tenné fel csak Ersek Úr az oculárt ott vagyon Calvinusnál...” – majd idézi az *Institutio* 3. könyvének sorait.³⁹ Pázmány mellett Carolus Scribanus, Roberto Bellarmino, Jacobus Tirinus és Benedict Pererira jezsuita, valamint Johann Tetzl domonkos szerzetesek jelennek meg. A klérust képviseli még Claude D’Espence, a Sorbonne rektora, Beza vitapartnere, egy helyen pedig hivatkozik a 13. századi nominalista Guillelmus Durandusra és a skolasztikus Tommaso de Vióra (Cajetanus, Gaetanus) is. A skolasztika fejedelmére, Aquinói Szent Tamásra összesen négy alkalommal utalt, ebből háromszor a *Vita triumphans*ban.

Az igehirdetés alapelvei

A korabeli homiletikában megkülönböztették az Ames–Perkins-féle gyakrabban alkalmazott „angliai” módszert és a Coccejus–Burman-féle „belgiomi” újabb metódust.⁴⁰ Apáti mindkét megoldást ismerhette, ugyanis az omniáriumban 1683–1684 környékén lejegyzett prédikációkban a legtöbbször id. Frans Burmant (1628–1679), az utrechti egyetem első coccejánus professzorát, Descartes követőjét,⁴¹ valamint a nagy hatású puritán szerzőt, William Ames-t (1576–1633) idézte. Mindkét név tizenhat-szor fordul elő a jegyzetekben. Az egykori Martonfalvi-tanítvány biztosan ismerte a tekintélyes debreceni professzor által kiadott Amesiust értelmező prédikációírá-selméleti tankönyveket,⁴² de találkozott az usust, a praxist előtérbe helyező coccejánus

³⁸ *Omniárium*, 256.

³⁹ *Omniárium*, 194.

⁴⁰ CSORBA Dávid, „A’sovány lelket meg-szépíteni”, *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés, 5) 200–201.

⁴¹ ASSELT, Willem Jan van, *Expromissio or Fideiussio? A Seventeenth-Century Theological Debate between Voetians and Cocceians about the Nature of Christ’s Suretyship in Salvation History* = *Mid-America Journal of Theology*, Vol. 14, 2003, 48.

⁴² *Ars concionandi Amesianae* (Debrecen, 1666), *Exegesis libri primi Medullae Amesianae* (Debrecen, 1670), *Exegesis libri secundae Medullae Amesianae* (Debrecen, 1675), *Tanító és czáfólo theologia* (Debrecen, 1679)

megoldással⁴³ is: Burman Máté és Márk apostolokhoz írott magyarázatára és a *Synopsis theologiae*-ra utalt. Az omniáriumába lejegyzett prédikációk tanúsága szerint a homiletikai gyakorlatában alkalmazott hasznok közül leginkább a tanító és az intő hasznokat (usus) alkalmazta. Sokkal ritkábban kerül elő a vigasztalás és a cáfolás, a rettentés pedig mindössze egyszer. Egyszerre ritkán élt 3-4 haszonnal többel, de előfordult, hogy azokat keverve, vissza-visszatérve alkalmazta. Apáti homiletikai és retorikai elveinek tisztázása külön tanulmányt érdemelne.

A puritanizmus

A puritanizmus definíciója az elmúlt évtizedekben jelentős változáson ment keresztül: az osztályharc-elmélettől eljutottunk az egyházkormányzati reformokat igénylők kegyességi attitűdjéig. Legutóbb a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének tagjai és a velük kapcsolatban álló kutatók helyezték új megvilágításba az irányzatot, ennek egyik mérföldköve volt a 2006 novemberében tartott Medgyesi-konferencia, amely összegezte az eredményeket és új kérdések föltevésére ösztönözte a résztvevőket.⁴⁴ Disszertációikban Luffy Katalin⁴⁵ és Péntes Tiborc Szabolcs⁴⁶ árnyalták a puritanizmus összetettségét és különböző ágazatainak bonyolultságát, visszatérve a korabeli (részben ön)értelmezésekhez. A puritán prédikátor a Bibliát tekintette elsődleges vezérfonálynak (kegyesség gyakorlása, önvizsgálat és bűnbánat), az egyházat egyedül Krisztusra alapozta, elvetve a hierarchiát és a „pápás szokásokat” a liturgiában. A templomi szolgálat során pedig a perikóparendszer helyett szabadon választotta meg az alkalomhoz illő textust, a tanúságra és a haszonra helyezve a hangsúlyt. Ezen tulajdonságok bármelyikének hiánya nem kizáró ok, hiszen egy sokrétű modellről van szó.

Martonfalvi Tóth György szerepe jól ismert a kollégiumi oktatásban. A Debrecenben eltöltött évek alatt olyan impulzusok érhatték a fiatal Apátit, hogy kegyességi attitűdjét alapjaiban határozhatta meg a puritán szellem. A már említett Amesius volt a legnagyobb hatással Apátira: az *Omniauriumban* legalább tizenhatszor, a *Vita triumphansban* ötször (főként a *Casus conscientiaera*), az *Urim et Thummimban* egyszer: összesen tehát több mint hússzor hivatkozott rá és többször is a „magnus” jelzővel illette. Amesius mellett szerepel a puritanizmus elsőszámú conduct bookja: Lewis Bayly *Praxis pietatisa* és feltűnnek még egy-egy pillanatra William Perkins, John

⁴³ CSORBA Dávid, *A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai = Könyv és Könyvtár*, (30)2008, 123–129.

⁴⁴ L. Medgyesi Pál *redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Győri L. János, Debrecen, DEENK, 2008.

⁴⁵ LUFFY Katalin, „*Temető Jajjokban kezdtem én*”, *Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemség idején*, Doktori értekezés, Debrecen, DE BTK, 2008, 84–94.

⁴⁶ PÉNTES Tiborc Szabolcs, „*Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak...*”, *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*, Doktori értekezés, Debrecen, DE BTK, 2012, 28–37.

Lightfoot és John Owen is. A magyar puritánokat Martonfalvi Amesius *Medulla theologiae*jához írott magyarázata és Köleséri Sámuel képviselik.

Coccejánus olvasmányok

Johannes Koch (Coccejus) szövetségteológiája a Németalföldön járt peregrinusok közvetítésével talált utat Magyarországra. Ennek legfőbb jellemzője az Istennek szentelt kegyes életre törekvés volt, amely az Isten és az ember között létrejött többszörös szövetség (foedus gratiae – foedus operum) elméletére épült. A Szentírást szerinte legjobban saját szavaival lehet értelmezni, így az egyes részek összefüggését kell keresni. Mivel az Ószövetségben már benne foglaltatik Jézus Krisztus, így az az Újszövetség előképe (typus), amely utal az Újszövetségben leírtakra (antitypus). Leginkább ez a típuskereső igemagyarázat hatott a magyar református teológiai gondolkodásra. Emellett Coccejus kidolgozott egy, az ószövetségi próféciákból levezetett történelemszemléletet is. A sabbath kérdésében pedig a zsidókra vonatkozó előírásokat nem tartotta érvényesek a keresztyénekre.⁴⁷

Követői közül kiemelkedik a már említett Franz Burmann, aki jóval többször fordul elő Apáti írásaiban, mint az irányzat megalapozója, Johannes Coccejus. Természetesen Coccejus is kiérdemelte Apátitól a „magnus” jelzőt, ám viszonylag ritkán hivatkozott közvetlenül rá. Műveiben három alkalommal szerepel a *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei* című műve, majd mindkét disputációjában is feltűnik. Wilhelm Momma (*Oeconomia*ja és *Praelectiones theologicae*-ja), Johannes Braun, valamint Johann van der Waeyen képviselik még az irányzatot.

Alig kimutatható ortodoxia

A református ortodoxia bemutatása általában valamelyik vele összeütközésbe került irányzattal (puritanizmus, coccejánizmus, karteziánizmus) szemben történik. Szabó Géza definíciójában az egyház által helyesnek nyilvánított, intellektuálisan felépített és lezárt tanrendszerhez való hűséget emelte ki, offenzív és polémikus jelleggel fűszerezve.⁴⁸ Aza Goudriaan közelmúltban megjelent monográfiájában a fogalmat kiterjeszti mindazokra a teológusokra, akik ragaszkodnak a felekezeti előírásokhoz. Valójában inkább a 16–18. századra alkalmazható.⁴⁹

Az ortodox református teológusok közül Apáti omniáriumában egyedül a groningeri egyetem professzora, Samuel Maresius szerepel a Jacobus Tirinus jezsuita páterrel vitázó művével. A *Vita triumphans*ban is csak az idősebb Friedrich Spanheim

⁴⁷ ZOVÁNYI Jenő, *A coccejánizmus története, Tanulmány a protestáns theologia multjából*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1890, 20–46. (A továbbiakban I. ZOVÁNYI 1890.)

⁴⁸ SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia, A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás, 1943 (A középdualai protestantizmus könyvtára, 5) 7–9.

⁴⁹ GOUDRIAAN, Aza, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625–1750, Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen*, Leiden, Boston, Brill, 2006 (Brill’s Series in Church History, 26) 3–4.

kapott helyet. Könyvjegyzékén viszont arányaiban sokkal jobban érezhető az ortodox jelenlét, amire később szeretnék visszatérni.

Hebraisták

Apáti első egyetemi disputációja a Christoph Wittich és Jacob Gaillard elnökle-tével 1686 novemberében megvédett *Urim et Thummim* volt. Hivatkozásai egészen érdekes alakzatot mutatnak: míg a Wittichnél védett első részben a legkülönbélebb szerzők szerepelnek Johannes Buxtorftól Maimonidesig, addig a Gaillard elnökle-tével született második és harmadik részben többnyire bibliai locusokat találunk. Apáti felhasználta Buxtorf *Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum*a mellett két angol hebraista, Nicholas Fuller (1557–1626) *Miscellaneorum sacrorum* és John Spencer (1630–1693) *De legibus Hebraeorum* című műveit. Utóbbi lehetett Apáti disputációjának legfrissebb forrása, hiszen első, 1685-ös cambridge-i kiadását vagy második, 1686-os hágai kiadását olvashatta, szinte a megjelenés pillanatában.⁵⁰

Apáti egyik forrása a *Talmud* (Tan) volt, ami magába foglalja a „Misná”-t (Tanulás, a törvény kodifikációja) és azok magyarázatát a „Gemará”-t. A Talmudból két fejezetet (masszehet) külön is kiemelt: a 2. (Ünnep) rendből az ötödiket, a „Yomá”-t (Engesztelés napja) és az 5. (Szentségek) rendből az elsőt, a „Sevachim”-ot (Vágóáldozatok).⁵¹

A *De virga Mosis*ban a zsidó bibliaértelmezők közül utalt a 8–9. század között keletkezett *Pirke de Rabbi Eliezerre* (Rabbi Eliezer fejezetei), amely kommentálta Mózes könyveit.⁵² Az *Urim és Thummim*ban pedig a középkori rabbinikus szerzők közül a napjainkig népszerű Rasira (1040–1105), azaz Rabbi Slomó ben Jichákra, legalábbis öt rejtheti Apáti „R(abbi) Salomon”-ja. Rasi végigmagyarázta a Bibliát, előnyben részesítve a szöveg szó szerinti értelmezését. Hozzá hasonlóan ismert volt Ávrahám ibn Ezra (1089–1164) munkássága a Biblia értelmezéséről, különösen nyelvi jellegű kérdésekben. Ibn Ezra neoplatonizmusa (amelyre később még visszatérek) fontos forrása volt a 12. században létrejött kabbalának is.⁵³ A Biblia és a Talmud magyarázatában a szó szerinti értelmezés helyett a kabbalára támaszkodott a spanyol Móse ben Nahmán (Nahmanidész, 1194–1270).⁵⁴

A legjelentősebb középkori zsidó filozófus, Móse ben Maimon (Maimonidész, 1138–1204) megkísérelte összeegyeztetni Arisztotelészt a zsidó vallással, aminek eredményeképpen született meg előbb arabul, majd később héber fordításban a *Moré nevuhim* (Tévelygők útmutatója), amire Apáti három alkalommal is hivatkozott, egyszer pedig főművében is citálta. Szintén Arisztotelész követője volt Lévi ben

⁵⁰ ASSMANN, Jan, *Moses as go-between: John Spencer's theory of religious translation = Renaissance go-betweens, Cultural exchange in early modern Europe*, ed. Höfele, Andreas, Koppensfelds, Werner von, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2005, 163.

⁵¹ STEMBERGER, Günter, *A zsidó irodalom története*, Bp., Osiris, 2001, 64–74.

⁵² STEMBERGER 2001, i. m. 85–87.

⁵³ STEMBERGER 2001, i. m. 100, 116.

⁵⁴ STEMBERGER 2001, i. m. 100.

Gersóm (Gersonidész, 1288–1344), aki az arab Averroes-val vitázva egyeztetette a filozófia és a teológia közötti nézeteltéréseket.⁵⁵

Az itáliai reneszánsz hatása alá került zsidó filozófusok közül Azarjá ben Rossi rabbi (ca. 1511–1578) *Meor Enaim* (Szemek világossága, 1573) című művét valószínűleg a zsidó hagyományokkal kapcsolatban olvashatta Apáti.⁵⁶

Filozófia

Descartes problémamegoldáson alapuló filozófiai rendszerét hagyományosan úgy tekintik, mint amely felszabadította a filozófiát a teológia uralma alól, és egyben hatással volt a teológiára és a természettudományokra.⁵⁷ A kartezianizmus alapvetően református közegben terjedt a 17–18. századi Európában, köszönhetően a németalföldi egyetemeket látogató peregrinus diákoknak. Magyarországi bázisát a református kollégiumok alkották (Nagyenyed, Patak és Debrecen), az itt tanító professzorok és a végzett diákok terjesztették.⁵⁸ Közéjük tartozott a magyarországi recepció kiemelkedő alakjaként ismert Apáti is, akivel filozófiatörténeti szempontból Erdélyi János,⁵⁹ Turóczi-Trostler József⁶⁰ és Laczházi Gyula⁶¹ foglalkoztak érdemben.

Meglepve tapasztaltam, hogy Apáti omniáriumában alig van nyoma Descartes filozófiájának, mindössze Hermann Witsius *Sara et Hagara* és Jacob Gaillard jelennek meg a lapjain. Disputációiban még ennyi sem, ugyanis nem találtam karteziánus szerzőt, akire hivatkozott volna – de az értekezések témája ezt nem is indokolta. Turóczi-Trostler József kimutatta, hogy Descartes eszméinek első angliai hirdetője, Antoine le Grand *Institutiones philosophiae secundum principia R. Cartesii nova methodo adornataj*ának (1672) az emberről szóló könyve szolgált alapul a *Vita triumphans* szerkezetéhez, amely szerinte a hazai karteziánus recepció egyik kiemelkedő teljesítménye.⁶² Vele szemben Bán Imre úgy vélte, hogy „a szerző Descartes-nak a címlapra függesztett nevével jobbadán a korszerűségnek, a divatnak hódol [...] de a karteziánus filozófia és világmagyarázat lényeges problémái közül alig néhányat fejteget”. Kifogásolta azt is, hogy a *Vita triumphans* nem rendszeres filozófiai kézikönyv, és csak a szabad akarat és a szenvedélyek kérdésével

⁵⁵ STEMBERGER 2001, i. m. 109–112.

⁵⁶ STEMBERGER 2001, i. m. 155–156.

⁵⁷ VERBEEK, Teo, *Mennyi karteziánus..., Különbözőség és azonosság a holland kartezianizmusban = Kellék, (32)2007, 81.*

⁵⁸ MESTER Béla, *A magyar kartezianizmus történetirási hagyományaink tükrében = Kellék, (32)2007, 95–96, 100–104.*

⁵⁹ ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet történelméhez III. Apáti Miklós = Sárospataki Füzetek, 1857–58, 625–635.*

⁶⁰ TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. I, 183–194.

⁶¹ LACZHÁZI Gyula, *A karteziánus szenvedélyelmélet magyar recepciójáról = Kellék, (32)2007, 119–125. (A továbbiakban I. LACZHÁZI 2007.); LACZHÁZI 2009, i. m. 88–96.*

⁶² TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. I, 193–194.

foglalkozik.⁶³ Kettejük vitáján túl kétségtelen, hogy Apáti a főművében legalább tízszer hivatkozott Descartes-ra, cím szerint a *De passionibus animae*, a *Meditationes*, valamint a *Tractatus de homine, et de formatione foetus* szerepelnek a szövegben. Újabban Laczházi Gyula⁶⁴ mutatta ki Descartes szenvedélyelméletének jelenlétét a *Vita triumphans* szövegében.

Apáti és a karteziánus filozófia egyik érdekes alakja, Pierre Poiret viszonyát egy korábbi tanulmányomban már felvázoltam.⁶⁵ Poiret-től a *De immortalitate animarum* és a *Cogitationes rationales de Deo, anima et malo* (1677) többször is megjelenik a főművében. Rajtuk kívül még a disputációin elnöklő professzorokra, Christoph Wittichre és Jacob Gaillard-ra hivatkozott.

A filozófiatörténészek eddig nem szenteltek kellő figyelmet egy 14 levél terjedelmű írásának, amely Vári Mihály *Thabera* című munkájához csatolva Kolozsvárott, Tegledi Pap Sámuel műhelyében jelent meg 1716-ban. Apáti ... *Vári Mihály uramhoz... Vári Kristina szerelmes hajadon leánya' égi tűz miatt esett szomorú halála felett, vigasztaló levele...* a címében filozófiától mentes tartalmat sugallt, talán ezért nem keltette fel az érdeklődésüket. A megszólított (Karmaci) Vári Mihály egykor szintén a debreceni Kollégiumban tanult, 1672. április 5-én írta alá a törvényeket majd egészen a seniorságig vitte. 1683-ban Leidenben peregrinált, ahol két alkalommal is disputált.⁶⁶ Egy ideig együtt tanultak Apátival, aki 1685 augusztusában érkezett a városba és egy hónap múlva verssel⁶⁷ köszöntötte a disputáló Várit, majd annak hazatérte után is leveleztek.⁶⁸ Apáti a *Vita triumphans* lapjain is megidézte egykori diáktársát.⁶⁹ Vári 1688-tól munkácsi, majd ungvári, 1695-től radvánci, azután deregyői,⁷⁰ 1699-től szatmári lelkészként szolgált. 1701 és 1708 között Debrecenben a filozófia és a „Sacra Biblia” professzoraként karteziánus szellemben tanított.⁷¹

⁶³ BÀN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., MTA, 1958 (Irodalomtörténeti könyvtár, 2) 191, 58. jegyz.

⁶⁴ LACZHÁZI 2007, i. m. 119–125.

⁶⁵ OLÁH Róbert, *Pierre Poiret ajándéka, Adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához = Könyv és Könyvtár*, 2006, 183–192. A továbbiakban I. OLÁH 2006.

⁶⁶ Burcher de Volder elnökletével I. *Theorema philosophicum*, Leiden, 1684 (RMK III. 3296.), Wolferdus Senguerdus elnökletével I. *De metallo regio*, Leiden, 1685 (RMK III. 3354.) Apáti mindkettőt említi a *Vigasztaló levele* 91. oldalán.

⁶⁷ RMK III. 3354.

⁶⁸ *Vigasztaló levele*, 111.

⁶⁹ „Quod non sine ratione pro Symbolo sibi desponavit unicus ex nostris Benevolis Cl(arissime) D(omine) M(ichael) W(ári) Hung(arus) P(hilosophiae) D(oc)tor et A(trium) L(iberalium) M(agister) cui semper novercabatur Fortuna...” (*Vita triumphans*, 148.)

⁷⁰ Apátit válthatta Galambos Ferenc udvarában, vagy a község lelkésze lehetett. Apáti Erzsébet nevű húgának férje, Pathai K. István szintén szolgált Deregyőn, valamikor 1684 és 1695 között. Lehetséges, hogy Pathai ajánlotta Galambos figyelmébe sógorát, aki pedig Vári Mihályt protezsálta. L. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, 3. jav. és bőv. kiad., Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 459–460. (A továbbiakban I. ZOVÁNYI 1977.)

⁷¹ TÓTH Béla, *A Kollégium története a XVIII. században = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, Bp., 1988, 74.

Ezután visszatért Szatmárra, ahol 1710 és 1719 között betöltötte az egyházmegye esperesi tisztjét. Nagykőrösön hunyt el 1723-ban.⁷²

A fiatalon elhunyt lányát gyászoló Vári Mihály megszólítása után, az első szakaszban a „mi Coripheusunk, Méltóságos Ur „Cartesius de Pass(iones animae)” 141. és 142. artikulusát idézi Apáti a szomorúságról.⁷³ A lélek szenvedélyeinek ezen részében Descartes azt vizsgálja, hogy mennyiben hasznosak a szenvedélyek a lélek számára. Apáti pedig a vigasztalás következő oldalain Descartes elmélete alapján azt fejtegeti Várinak, hogy jobb távol tartani a szomorúságot az elméjétől. Az „igaz Okoskodás’ mezejére ki-eredvén” saját anyanyelvén tolmácsolja a karteziánus szenvedélyelmélet egyes részleteit – Apáczai után⁷⁴ Magyarországon talán másodikként. A 107. oldalon még egy Descartes-művet citál Várinak, az először a *Discours de la Méthode*-dal együtt megjelent (Leiden, 1637), felhőképződéssel, esővel, zivatarral, és villámlással foglalkozó *Les Météores* (Égi jelenségek)⁷⁵ 7. fejezetének 3. bekezdését, utalva ezzel a Vári Krisztina halála előtt észlelt baljós időjárási jelenségekre.⁷⁶

Hogyan illeszthető ez a filozófiai eszmefuttatás a lekipásztor alapvető feladathoz, a gyászban való vigasztaláshoz? Viszonylag ritkán olvashatunk magasan képzett értelmiségihez írott hasonló műveket, többnyire valamelyik nemesi család tagjaihoz szólnak a Szentírásból vett példázatokon keresztül. Apáti, mint Vári „igaz Jónatánja” viszont Descartes-ban találta meg a közös nevezőt egykori diáktársával és barátjával, a külföldi egyetemet megjárt „philosophiának doktorával”. Így kerülhetett ez a szokatlan részlet a szövegbe, amely második és harmadik szakasza egyébként bővelkedik a tragikus esetre vonatkoztatott filozófiai, bibliai és történelmi párhuzamokban. Érdeemes volna egy önálló tanulmányban alaposabb filológiai vizsgálatot végezni a szövegen.

Heterodox olvasmányok református környezetben

Kevés adat áll rendelkezésünkre arról, hogy a hazai reformátusság hogyan viszonyult a szélsőségesen heterodox tanokhoz a kora újkorban. Abban az időben,

⁷² ZOVÁNYI 1977, i. m. 676.

⁷³ „Nagy gonoszsa az Elmének a’ Szomorúság; mert a’ Szomorúságba’ áll, minde’ alkalmatlanság, mellyet szenved az Elme a’ véle ellenkező dologtól: A’ Szomorúságot azért el-kell az Elméről háritani; mert ha erőt vészen magának, nagy betegségbe ejti a’ Testet; gyakorta pedig jobbnak találtattott lenni a’ bizonytalan Öröm a’ bizonyos Szomorúságnál.” (*Vigasztaló levele*, 87.)

⁷⁴ LACZHÁZI 2007, i. m. 119–121.

⁷⁵ SIMONYI Károly, *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől a huszadik század végéig*, 5. jav. bőv. kiad., Bp., Akadémiai, 2011, 219.

⁷⁶ „Tudván (...) mint bölts Philosophus Atya, mitsoda légyen a’ *Travados procella*; mivel kevés idővel mintegy fél órával ez előtt, Napnyugot felől láttad jöni ama’ terhes Felhőkét, melly a’ *Belgák* által hasonlítottatik az Ökör szemhez (:*Oculus Bovis*:) *Cartes. meteor. Cap 7. §. 3.* gondolván mi következhetik még abból...”

amikor a radnóti zsinaton elítélték a coccejánizmus és a karteizianizmus képviselőit,⁷⁷ nem tudunk róla, hogy rózsakeresztes, kabbalista vagy más hasonló, a kálvinizmus alapvető tanításaival szöges ellentétben álló nézetei miatt egyetlen lelkész vagy tanár ellen vizsgálatot folytattak volna. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy nem találkoztak ezekkel a nézetekkel a külföldi egyetemeket látogató peregrinusok tömege, sokkal inkább arról, hogy csíráiban jelen lehetett ez a fajta irodalom is az olvasmányanyagukban, de ritkán jutott felszínre. Kevesen olvashatták ezeket a szövegeket (leginkább kuriózumként), és akik olvasták, azok sem nyilatkoztak róluk. Pedig van rá példa, hogy kálvinista környezetben is megtúrták a „titkos tanokat”, hogy az ortodox teológiával össze lehetett békíteni a heterodoxiát. A 17. század elején, a németországi Hessen-Kassel tartományban Hesseni Móric fejedelem mindent elkövetett, hogy a marburgi egyetemről kiszorítsa a lutheránusokat és tisztán kálvinista professzori kar jöjjön létre. Szenci Molnár Albert marburgi éveinek legfőbb patrónusa egyben pánszofista, hermetikus és rózsakeresztes szerzők bőkezű mecénása is volt. 1607-ben Raphael Eglinust hívta meg az egyetemre professzornak, aki merev kálvinizmusa mellett „pánszofikus rajongással nézte a rózsakereszteseket, és alkimista kísérleteket végzett, a kabbalát súroló szemlélettel keresett rejtett összefüggéseket a természetben.” Kiadta az *Assertio Fraternitatis R. C. quam Rosae Crucis vocant, a quodam Fraternitatis ejus Socio Carmine expressa* (Frankfurt, 1618) című rózsakeresztes programiratot is.⁷⁸

Közelebbi példával élve: a gyulafehérvári kollégium herborni tanára, Johann Heinrich Alsted (1588–1638) több művének forrásai között voltak hermetikus és profetikus szerzők,⁷⁹ és ismerte Robert Fludd életművének több darabját.⁸⁰ Még olyan személyek is kapcsolatba kerültek a nonkomformista nézetekkel, mint Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes. A puritanizmussal szembehelyezkedő lizskai lelkész közel 400 tételes könyvjegyzékén a többnyire szigorúan kálvinista művek (Kálvin, Béza, Zanchius) között is feltűnik egy kolligátum, benne a „Tractatus Theologo-philosophicus fratrum Rosae Crucis. Oppenheimii. 1617.”⁸¹ A rózsakeresztes irat szerzője a „Rudolf Otreb” anagramma mögé rejtőző Robert Fludd (1574–1637)

⁷⁷ Az 1673-as radnóti zsinaton megtiltották Pataki Istvánnak, Hunyadi Pálnak, Dézsi Mártonnak és Csermátoni Pálnak, hogy karteziánus vagy coccejánus nézeteiket hirdessék. (L. ZOVÁNYI 1890, i. m. 130–134.)

⁷⁸ Egyik marburgi peregrinus diákunk, Vári F. Mihály egy kolligátumban hazahozta Eglinus műveit. L. IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata = Studia litteraria, A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetének közleményei*, (45)2007, 126–142.

⁷⁹ VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliastái*, I. Tanulmányok, összeáll. Juhász Levente, Viskolcz Noémi, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2003, 84–89.

⁸⁰ KNAPP Éva, *Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban = Magyar Könyvszemle*, 2005, 56–64.

⁸¹ *Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657)*, sajtó alá rend. Varga András, Bp., Szeged, Scriptum, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13) 65.

volt, az ismert matematikus, asztrológus, rózsakeresztes és kabbalista. A kötet másik tulajdonosa Párgai András (1590–1636), Antonio Guevara *Fejedelmeknek serkentő órája* fordítója volt.⁸² A rózsakeresztes mű azt példázhatja, hogy Miskolci és Prágai is érdeklődött a különös és felforgató irományok iránt, még ha azokat talán inkább kritikus, mint befogadó attitűddel olvashatták is.

Reneszánsz újplatonizmus és hermetizmus

Németalföldön nyíltabban hirdethették tanaikat a heterodox nézetek képviselői, peregrinusévei alatt Apátinak kétszer is szerencséje volt egy Theophilus Cosmopolita nevű, hermetikusan és paracelzista szabadgondolkodóhoz.⁸³ Omniáriumának egyik lapján nyilatkozott a hazafelé vezető úton átélte viszontagságok között arról, hogy a lengyelországi „...Jaroslóban Két Hétiig való Arestumot” szenvedtek Bánki János peregrinustársával.⁸⁴ Ekkor jutott hozzá az újplatonista filozófiához és a hermetizmushoz kötődő kötethez, amely ma a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának G 2588-as jelzetét viseli. Bejegyzése szerint Johannes Methlen jaroslawi magisztrátus Andreas nevű barátjától kapta 1690. január 8-án.

Az újplatonizmus kifejezés elkülöníti a Plótinossal (Kr. u. 204–270) kezdődő és a 6. századig élő, platóni hagyományokra épülő filozófiát Platón közvetlen tanítványainak filozófiájától és a korai Római Birodalom platonistáitól. Képviselői hatással voltak a korai kereszténységre (Szent Ágoston, pseudo-Dionüsziosz), tanításaikat a reneszánsz idején Marsilio Ficino elevenítette fel.⁸⁵ Ficino fordításában és összeállításában jelentek meg a lengyelországi kötetben található szövegek is, amelyek Janus Pannonius, Francesco Bandini, Galeotto Marzio és Antonio Bonfini közvetítésével eljutottak a 15. századvégi Magyarországra.⁸⁶ A 16. században szóróványszerűen, Dudith András, Enyedi György és mások könyvtárában is kimutatható az újplatonikus szerzők jelenléte,⁸⁷ a 17. század végéről eddig kevés adat áll rendelkezésünkre.

Apáti fent említett kötete a legfontosabb újplatonikus szerzők válogatását tartalmazza. Első darabja, Jamblikhosz *De mysteriis* című műve a teurgia védelmében született. A teurgia (theo-ergia, azaz isteni cselekedet) művelői rituális mágiával szerették volna elérni, hogy az isteni erő testet öltjön egy tárgyban vagy egy személyben. A teurgia a mágikus korrespondencia elvén működik, miszerint a világegyetem minden egyes

⁸² A kolligátum művelődéstörténeti vonatkozásait Fazekas Sándor készülő tanulmányában dolgozza fel. Ezúton köszönöm a nagylelkű segítségét.

⁸³ LACZHÁZI 2009, i. m. 88.

⁸⁴ BÀN Imre, *Adatok Apáti Miklós életrajzához = Filológiai Közöny*, 1958, 437; Valamint Apáti *omniáriuma*, újrakezdődő számozás a kézirat végén, 8v; Weszpréminél l. „Jaroslóban piszkos börtönhelyiség kellemetlenségeit kellett két héten keresztül elviselnie.” (WESZPRÉMI 1970, i. m. 71.)

⁸⁵ WALLIS, Richard T., *Az újplatonizmus*, Bp., Osiris, 2002 (Historia philosophiae) 15–16. (A továbbiakban l. WALLIS 2002.)

⁸⁶ KULCSÁR Péter, *Az újplatonizmus Magyarországon = Irodalomtörténeti Közlemények*, (87)1983/1–3, 41–47.

⁸⁷ KÁLDOS János, „Az unitárius Plátón” – Enyedi György = *Keresztény Magvető*, (104)1998/2, 159–166.

része tükrözi az összes többi részt, az anyagi világ a láthatatlan isteni erők tükörképe, így a képmást az ősképpel összekötő erők hálózatának köszönhetően a megfelelő tárgyak manipulálásával kapcsolatba léphetünk az általuk képviselt istenségekkel. Ez a hatás kiterjed az égi szférákra, kivéve az „Egyet”, ami az újplatonikusoknál a világot alkotó három egymás fölött álló hiposztázis közül (Lélek – pszükhé, Értelem – nusz, Egy) a legfelső. Jamblikhosz emellett figyelmet szentel még a divinációnak (jóslás) is, aminek szerinte létezik egy magasabb, természetes és alacsonyabb, mesterséges módja is.⁸⁸ A teurgia elvi igazolását Proklosz közölte a kötet második darabjaként szolgáló *De sacrificio et magia* című művében.⁸⁹ A következő három mű (3–5.) tartalmi egységet alkotva a daemonológiáról értekeznek. Harmadikként a *Proclus in Platonium Alcibiadem de anima, atque de daemone* címmel jelenik meg, ezt követi Porphüriosz *De divinis atque daemonibus* és (pszeudo) Pszellosz *De daemonibus*. Porphüriosz (232 k.–305 k.) az újplatonisták első nemzedékéhez tartozott, Proklosz (412–485) pedig a Justinianus császár által 529-ben bezárított athéni iskola filozófusa volt.⁹⁰ A keleti keresztények a 11. századi bizánci reneszánsz idején kezdték el tanulmányozni az újplatonikus tanokat Mihail Pszellosz (1018–1079) iskolájában.⁹¹ A tévesen neki tulajdonított, ám az ő műveiből származó szöveg értekezik a négy fő elem szerinti beosztásban a démonok hat fajtájáról⁹², amelyet valaki (nem feltétlenül Apáti) a szöveg olvasása közben meg is számozott.

A gyűjtemény végén Hermész Triszmegisztoz *Pimandere* (Poimandrész) és az *Asclepius* áll. A hermetikus hagyomány és az alapszövegének számító *Corpus Hermeticorum* is Ficino közvetítésével talált utat a reneszánszban az európai kultúra felé. A történet azzal a 14. században másolt görög nyelvű kézirattal kezdődött, amelyet egy macedón szerzetes juttatott el Bizánctól Firenzébe, hogy Cosimo de Medici parancsára a (Platon-fordítást félbehagyva) Ficino latinra fordítsa. A mű dialógusokból épül fel és egyiptomi keretbe foglalt hermetikus tanításokat közöl. A firenzei filozófus ezt az iratot az Ószövetséghez hasonlóan az isteni kinyilatkoztatás egyik részének tekintette, és a titkos-mágikus iratok gyűjteményét Hermésznek, a Mózes-sel egy időben élt egyiptomi papnak tulajdonította. Csak 1614-ben bizonyította be Isaac Casaubon, hogy a szövegek a Kr. u. 3. században keletkeztek, feltehetően több ismeretlen görög szerző munkájaként. A benne olvasható traktátusok asztrológiával, mágiával, alkímiával, vagy gnosztikus filozófiával és teológiával foglalkoznak. A 14 traktátusból álló *Corpus Hermeticorum* (amelyet Ficino az első traktátus után *Pimandernek* keresztelt) a Genézishez nagyon hasonló teremtéstörténetet mesél el: Isten szavára keletkező világgal, amely Ige Isten fiaként később megtestesül, és

⁸⁸ WALLIS 2002, i. m. 168–169.

⁸⁹ WALLIS 2002, i. m. 140–151.

⁹⁰ WALLIS 2002, i. m. 15.

⁹¹ WALLIS 2002, i. m. 219.

⁹² ZAMBELLI, Paola, *White magic, black magic in the European renaissance, From Ficino, Pico, Della Porta to Trithemius, Agrippa, Bruno*, Leiden, Brill, 2007 (Studies in medieval and reformation traditions, 125) 66, 68, 96.

az ő képmására teremtett bűnbe eső emberrel.⁹³ A benne felvázolt asztro-mágikus világgépben összefonódik a mágia a misztikával és a vallással. Ezt az irat méltatásakor bölcsen elhallgatta Ficino, mivel a célja az volt, hogy a szövegeket ősiinek, hitelesnek és a keresztény teológiához illeszthetőnek láttassa.⁹⁴ Ficino Plótinosz nyomán maga is összeegyeztethetőnek vélte a keresztény vallást és a „fehér” mágiát (theurgia), amiben nincs ártó szándék, és nem lép fel az Istenekkel szemben, de a fekete mágiát (goétia) elutasította.⁹⁵

A Pseudo-Apuleius által latinra fordított *Asclepiust* eredetileg az ősi egyiptomi vallást összefoglaló iratnak tartották. Az első része az Istennel, a Világgal és az Emberrel foglalkozik – Ficino reneszánsz ízlésének megfelelően főként emberközpontú megközelítéssel. A második dualista megközelítéssel a jó mellett a gonosz eredetével foglalkozik, a harmadik pedig az ember és az istenek kapcsolatát tárgyalja. Az egyik legérdekesebb vonása, hogy megjelenik benne az exaltatio, amely segítségével az ember képes a testét hátrahagyva felemelkedni, megistenülni.⁹⁶

A kabbala

Csak említés szintjén szerepel a középkori spanyol kabbala legfontosabb műve, a *Zohár* (Ragyogás) könyve a *De virga Mosis* forrásai között. A 13. század végén keletkezett misztikus írás részben a Pentateuchus kabbalisztikus kommentárját és az ehhez írott kiegészítéseket tartalmazza.⁹⁷ Turóczi-Trostler mutatott rá, hogy Apáti Menasseh ben Israel (1604–1657) amsterdami rabbi egyik kabbalisztikus művét is olvashatta németalföldi tartózkodása alatt.⁹⁸

Protestáns misztika

Ahogy korábban már bemutattam, Pierre Poiret a Hollandiából hazainduló kedves tanítványát megajándékozta az Antoinette Bourignon (1616–1680) három művét tartalmazó kolligátummal. A kötet első darabja a *Lapis Lydius* címet viseli, melyben Bourignon 326 pontban cáfolta Georg Heinrich Burchardt evangélikus lelkész vádjait. A második a *Renovatio spiritus evangelici*, a harmadik a *Tractatus admirabilis de vera virtute*. Apáti olvasta is a műveket, a lapszéleken végig jegyzetelte a Bourignon által jelöletlenül idézett bibliai locusokat, valamint utalt néhány másik műre is. Kálvin *Institutiója* és a *Heidelbergi Káté* mellett John Ligthfoot (a János evangéliumához írott kommentárja) és Poiret (*Oeconomiae divinae libri sex*) neve

⁹³ SZÖNYI György Endre, *Titkos tudományok és babonák, A 15–17. század művelődéstörténetéhez*, Bp., Magvető, 1978 (Gyorsuló idő) 16–26. (A továbbiakban I. SZÖNYI 1978.)

⁹⁴ SZÖNYI György Endre, „Exaltatio” és hatalom, *Okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben*, Szeged, JATEPress, 1998 (Ikonográfia és műértelmezés, 7) 101–102. (A továbbiakban I. SZÖNYI 1998.)

⁹⁵ SZÖNYI 1978, i. m. 35–36.

⁹⁶ SZÖNYI 1998, i. m. 102–103.

⁹⁷ STEMBERGER 2001, i. m. 118–119.

⁹⁸ TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. I, 184–185.

többször is szerepel a margináliákban. Poiret mintaképe, az aszkéta közösséget alapító, az egyház külső jegyeit gyakran bíráló, a hatóságok által üldözött misztikus rajongóként ismert, magát hol „Napba öltözött Asszonynak”, hol „az Ember Fiának második jelenésének” tekintő Bourignon sem tartozott a református egyház bevett auktorai közé.⁹⁹

A misztikusok kedvelt olvasmányát, Thomas a Kempis *De imitatione Christijét* is jól ismerte Apáti. Háromszor is idézte, valamint a *Vita triumphans* három mottójából az elsőt is a *Krisztus követése* harmadik könyvéből választotta.

OLÁH RÓBERT

The literacy of a Calvinist pastor

Apáti Madár Miklós' readings

Miklós Apáti Madár (1662–1724), Hungarian pastor (and physician), was graduated in the Low Countries. Concerning his book culture, we can gain information from his written omniarium and album amicorum, his dissertations at the University of Leiden and the *Vita triumphans civilis* (1688). The fragmentary inventory of his 57 books (1692–1696), which he shared with his environment after his return. In his works he cited more than 160 authors. The Holy Bible was his fundamental source, and he has read also classical authors, historians and the members of Hugo Grotius' school in constitutional theory. Puritanism and Coccejanism influenced him, but he knew the orthodox reformed authors as well. He was a committed follower of the philosophy of Descartes. Five of his books remained to our age, testifying that he was interested in the Renaissance Neoplatonism, the Hermetic teachings, the Protestant Mysticism, and possibly, the Kabbalah.

⁹⁹ OLÁH 2006, i. m. 187–188.

GRANASZTÓI OLGA

Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához II.

A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1785–1789

A 18. század utolsó harmadában a francia könyvek közép-európai terjesztésében a svájci Société Typographique de Neuchâtel (továbbiakban STN) kitüntetett szerepet játszott, amelynek bemutatásában a harmadik részhez érkeztünk.¹ A Habsburg Birodalom könyvkereskedelmében a neuchâтели könyvkiadó és kereskedővállalat hatása az 1780-as évekre vált a legerősebbé egy jól felépített könyvterjesztési politika eredményeképpen. A cég rendelkezésre álló levéltári forrásai bepillantást engednek abba, hogy a felvilágosodás kori francia irodalom hogyan vett részt áruként a kulturális javak körforgásában: a császárváros könyvkereskedelmében kiéleződő konkurenciaharc változatos kereskedői megfontolásokhoz vezetett, láthatóvá téve azt is, hogyan hatottak a piaci erők a kánonformálásra, milyen viszonyban állt keletkezés és esztétikai érték.²

Az STN bécsi kapcsolatainak bemutatását az első részben 1785-el zártam le: az évtized közepére az addig hullámzó együttműködési lehetőségek a józsefi reformok hatására váltak egyre kiegyensúlyozottabbá. A könyvbehozatal elől az akadályok elhárultak, még a tiltott termékeket is – amint azt a továbbiakban látni fogjuk – kevesebb veszéllyel lehetett bejuttatni a birodalmi fővárosba. Az STN bécsi (levelező) partnereinek száma ugrásszerűen szaporodott meg 1785-től. A fennmaradt levelezéseken kívül a cég utazóügynökének, Jacques-François Durandnak 1788-as bécsi látogatásakor keletkezett jelentései teszik lehetővé, hogy a ténylegesen megvalósult üzleti kapcsolatokat rekonstruálni lehessen.³ Friedrich-August Hartmann, Johann-David Hörling, Johann Mangot vagy Joseph Stahel Bécsből küldött levelei mellett Durand ügynök beszámolóí, illetve az ezekben található megrendelések, vagy a már beérkezett könyvszállítmányokkal kapcsolatos észrevételek együttesen adnak egy reális képet. A felsoroltakon kívül 1785 után Johann Thomas Trattner mellett

¹ GRANASZTÓI Olga, *Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpf könyvkereskedők levelei a neuchâтели levéltárban (1781–1788) = Magyar Könyvszemle*, 2003, 166–186; Uő., *Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I. A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai (1772–1785) = Magyar Könyvszemle*, 2011, 466–483. (A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.)

² HITES Sándor, *Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom : a New Economic Criticism = Helikon: Irodalomtudományi Szemle*, 4(2011), 467.

³ *Durand l'ainé, voyageur de la STN*. II. 1788. BPUN STN ms.1145 fol. 269–376.

a másik legjelentősebb kereskedő, Rudolph Gräffer is bonyolított üzletet az STN-nel, de önálló levelezése nem maradt fenn. Mindkettőjük kínálatában fontos szerep jutott a külföldi kiadványoknak: Trattner levelei 1772-től ismertek, noha könyvek megrendelésére csak 1784-ben került sor.⁴ Eddig csak feltételezni lehetett a francia könyvek forgalmazásában már az 1770-es években élenjáró Gräffer és az STN üzleti együttműködését. Durand bécsi jelentései alapján kiderül, hogy 1788 előtt már rendszeres megrendelő volt, az ügynök bécsi látogatása idejéből pedig egy-két megrendelése is ismert.

Az 1785-től ugrásszerűen megnövekvő számú könyvkereskedések között August-Friedrich Hartmann és Johann Mangot üzlete nem tartozott a különösebben jelentősek közé. Mindketten új lehetőséget reméltek a svájci kereskedővállalattal való együttműködéstől, különös tekintettel a tiltott kiadványok illegális terjesztésétől. De amíg Mangotnak sikerült az STN bizalmába férkőznie, és az így megszerzett tiltott árukészlettel ideig-óráig működtetnie vállalkozását, Hartmann hasonló terve zátonyra futott. Ennek hátterében az egyik ok talán ismeretlensége volt. Kevés nyoma maradt fenn működésének, katalógusa nem ismert. Hartmann Németországból, Gothából származott. Egy darabig Wappler üzletében dolgozott, majd 1782-ben nyitott önálló üzletet. Közreműködött színdarabok, sajtótermékek kiadásában, de már 1786-ban komoly anyagi nehézségei támadtak.⁵

Az STN levéltárában egyetlen levele maradt fenn, jellegzetességeit tükrözve annak a könyvkereskedői mentalitásnak, amely gyanakvást keltett az STN igazgatóiban.⁶

Uraim!

Noha nincs részem abban a megtiszteltetésben, hogy ismerjenek, mégis bátorkodom megkérni Önöktől a mellékelt listán szereplő könyvtételeket. Kérem, hogy jól becsomagolva, a lehető legolcsóbb útvonalat választva küldjék Ulmba Kindervater úrhoz, ahonnan a Duna csatornán lehet továbbítani. Bízom benne, hogy a többi könyvkereskedőhöz hasonlóan nekem is csak a csomag elküldésétől számítva tizenkét hónapra kell fizetnem az általam kiállított váltóra. Ez az első kérés egy próba, ha megkapom katalógusukat, amelyet kérem, hogy küldjenek el a szállítmánnyal, nagyobb megrendelésre számíthatnak. Biztosíthatom Önöket, hogy pontosan teljesítem a vállalt kötelezettséget. Saját készletem rendelkezésükre áll nagyobb mennyiségben is, csere alapon. Mellékelem a címeiket. Hálás lennék, ha másoknak is ajánlanának a környéken. Kérem, mihamarabb válaszoljanak.

Bécs, 1785. április 27. August Friedrich Hartmann

⁴ GRANASZTÓI 2011, i. m. 477–478.

⁵ FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes, *Buchwesen in Wien 1750–1850*, Wiesbaden, Harrasowitz, 2008, 75; BUCHBERGER, Reinhard, *Hraschanky. Geschichte und Bibliographie einer Wiener Buchdruckerei (1785–1813)*, Hausarbeit, Wien, [2008] 14–15.

⁶ *Friedrich August Hartmann levele az STN-nek*. Bécs, 1785. április 27. BPUN STN ms. 1165, folio 324–327.

A levélre valószínűleg elutasító válasz érkezett, a megrendelést pedig nem teljesítették. Az STN ezekben az években többször is kudarcot vallott új, és nem elég biztos lábakon álló partnereivel. Óvatosságból, más esetekhez hasonlóan, az előttük ismeretlen könyvkereskedők üzleti megbízhatóságát helyi kapcsolataikon keresztül ellenőrizték. Erre ismét Ochsot, a bécsi bankárt kérték meg, aki már Trattner egyik ügyében is segítségükre volt.⁷ Néhány hónap elteltével Ochs arról tájékoztatta az STN-t, hogy Hartmann csődöt jelentett.⁸

Hartmann könyvlistája ugyanazokat a jellegzetességeket mutatja, mint a többi kereskedőé: az ábécérendben felsorolt ötven tétel közül a tiltottakat (tizenhatot) keresztrel jelölt meg. Az engedélyezett művekből néhány kivétellel csak egyet rendelt, mindösszesen negyvennyolc példányt. A tiltottakból viszont kettőt vagy hármat, így a harmincnegy tiltott példány az egész szállítmány több mint a felét tette ki.

Hartmann vakmerősége különösen akkor szembeötlő, ha összehasonlítjuk Weingand és Köpff néhány évvel korábban, 1781-ben kezdeményezett kapcsolatfelvételével. Az *Enciklopédia* új kiadása miatt keresték meg az STN-t, amely egy négy éven át tartó együttműködést eredményezett.⁹ Weingandék megfontolt kereskedők benyomását keltették, első megrendeléseik összhangban álltak a magyarországi könyvpiac és olvasóközönség igényeivel, s így kevésbé fenyegette őket a fizetéseképtelenség veszélye. Az is igaz azonban, hogy a könyvkereskedők közötti versenyhelyzet 1781-ben még nem volt olyan kielezett, mint 1785-ben. II. József megnyitotta a piacot, és megszüntette a könyvkereskedői előjogokat.¹⁰ Számos új kereskedő nyitott üzletet, és a cenzúrareformok teremtette kedvező körülmények hatására már kisebb kockázatot vállalt az, aki a közönség igényeinek engedve, elkezdett az illegális kiadványok terjesztésével is foglalkozni.¹¹ Rövid távon nagyobb haszonnal kecsegtetett, ha belevágott a tiltott könyvek továbbra sem minden rizikótól mentes pult alóli árusításába. Hosszú távon azonban – minthogy egyszerre többen próbáltak ezzel a stratégiával nagyobb nyereséghez jutni – nem lehetett biztosra menni. A sok hasonló profilú üzlet nem tudta elég pontosan kiszámítani a folyamatosan növekvő, új igényekkel jelentkező olvasóközönség szokásait. A szállítás hosszadalmas és drága volt, amit a potenciális vevőkkel kellett volna megfizettetni. Ha csak egyszer is tévedett, fizetéseképtelenné vált. A régi kereskedők közül Trattner és Gräffer – az STN-ben fennmaradt iratok szerint – szintén belekóstoltak a tiltott könyvekkel való üzletelésbe, ehhez jött még hozzá azoknak a tevő-

⁷ GRANASZTÓI 2011, i. m. 481.

⁸ *Ochs levele az STN-nek*. Bécs, 1785. július 23. BPUN STN ms. 1188 14.

⁹ Weingand önállósulása után 1788-ban újraindította az együttműködést. GRANASZTÓI 2003, i. m. 366–386.

¹⁰ GNAU, Hermann, *Die Zensur unter Joseph II.*, Strassburg und Leipzig, J. Singer, 1911, 44–54; SASHEGYI OSZKÁR, *Zensur und Geisterfreiheit unter Joseph II.*, Budapest, Akadémiai, 1958; BACHLEITNER, NORBER-EYBL, FRANZ M.–FISCHER, ERNST, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrasowitz, 2000, 105–107, 123–136.

¹¹ FREEDMAN, Jeffrey, *The Process of Cultural Exchange between France and Germany (1769–1789)*, kézirat, Princeton University, [1991], 254–555. A teljes német nyelvterületre összpontosító munka nem jelent meg nyomtatásban.

kenysége, akik Hartmannhoz hasonlóan II. József uralkodása idején szereztek engedélyt (Gay, Hörling, Mangot, Stahel, Grandmesnil), és nagyobb részben foglalkoztak tiltott könyvek terjesztésével, mint azok, akiknek üzlete már jól beágyazottan működött.¹²

Hartmann a tiltott kiadványok bejuttatására egy kerülő utat talált ki. Az STN-ben őrzött bécsi kereskedői levelek több bizonyítékot is szolgáltatnak ahhoz, hogy a Habsburg Birodalom országainak és tartományainak határán milyen eltérések mutatkoztak a külföldről érkező könyvcsomagok ellenőrzésekor, és ezt hogyan lovagolták meg az élelmes kereskedők. A megrendeléséhez tartozó lábjegyzetben ez áll:

A keresztrel megjelölt könyveket külön csomagban Lembergbe, Odonel gróf nevére küldjék el, itt mindegyik tiltott.

Az 1772-től osztrák fennhatóság alatt álló Galícia fővárosában a megbízható személyként megnevezett O'Donnell gróf előkelő ír családból származott.¹³ 1782-ben Lembergben magas rangú tisztviselő volt, majd a galíciai ügyekért felelős udvari hivatal élén állt Bécsben. Hartmann-nak talán ügyfele volt, és érdekelt lehetett a tiltott könyvek továbbításában. Minthogy Hartmann minden tiltott könyvből három vagy négy példányt rendelt, biztosra vehetjük, hogy nem kizárólag O'Donnell gróf számára. A kevésbé ellenőrzött Galiciából, ahová megfelelő címzett esetén kisebb kockázattal lehetett eljuttatni egy veszélyes könyvszállítmányt, mint Ausztriába, a magas rangú személy küldeményeként a tiltott könyvek onnan akadály nélkül juthattak tovább Bécsbe.

A tiltás mindhárom kategóriájához sorolható művet találhatunk a keresztrel jelöltek között: politikailag veszélyesnek ítélt mű a *Procès des trois rois* című értekezés, amely XV. Lajos mellett a spanyol III. Károly, és az angol III. György despotizmusát leplezi le. A materialista irodalom közkedvelt műveiből több tétel is szerepel: Helvétius *De l'esprit*, d'Holbach *Système de la nature* és a *Christianisme dévoilé*, Voltaire *La Bible enfin expliquée*. A legtöbb azonban az erkölcsellenes, vagyis libertinus, illetve pornográf irodalom körébe sorolható: *Oeuvres de Grécourt*, *Oeuvres de Piron*, Voltaire *La Pucelle d'Orléans*, Abbé du Prat *Vénus dans le cloître*, Henri-Joseph du Laurens *La chandelle d'Arras* (Ismtlen szerző), *Lyndamine ou l'optimisme dans les pays chauds* (Ismtlen szerző), *Les plaisirs de l'amour*, Gervaise de Latouche *Dom Bougre portier des chartreux*.

A felsorolt címek részben megtalálhatóak az STN tiltott könyveket tartalmazó kéziratos jegyzékében, amelyet külön, csak megbízható személyek körében terjesztettek.¹⁴ Nem tisztázott, hogy Hartmann hozzájutott-e a jegyzékhez, de megrendelése jórészt olyan művekre terjedt ki, amiket az STN forgalmazott. Ami pedig nem az STN tiltott listájáról származott, az a velük szorosan együttműködő kisebb svájci kiadók valamelyikének terméke volt.¹⁵

¹² FRANK-FRIMMEL 2008, i. m. 49, 82, 123, 186, 211, 218; FREEDMAN 1991, i. m. 252.

¹³ Joseph O'Donnell (1755–1810).

¹⁴ DARNTON, Robert, *Édition et sédition*, Paris, Gallimard, 1991, 236–245.

¹⁵ *L'édition neuchâteloise au siècle des Lumières : La Société typographique de Neuchâtel (1769–1789)*, éd. Michel Schlup, Neuchâtel, BPUN, 2002, 215–216. Weingand egyik megrendelésében ugyanígy szerepelt a *La Bible enfin expliquée*. Ez a levél felfedi, hogy eredetileg Nouffer kiadványa volt, de számos más veszélyes műhöz hasonlóan az STN csak a terjesztést vállalta, nem kockáztatta hírnevét, hogy nyomdagépein ilyen művek készüljenek.

A *Lyndamine, ou l'optimisme dans les pays chauds* című regény a kereskedőktől fennmaradt különböző iratok tanúsága szerint az egyik legkedveltebb tiltott, pornográf kiadvány volt, a magyarországi cenzúrahivatali aktákban éppúgy megtaláljuk említését, mint a legkülönbözőbb könyvkereskedői megrendelésekben.¹⁶ Köpffné kassai pénztári naplójában szintén szerepel, de német fordításban.¹⁷ A *Lindamine, oder die beste Welt in warmen Landen* (Lindamine avagy egy jobb világ a melegebb országokban) címen megjelent változathoz 1787-ben Kassára tizenkét példányt rendeltek, ami kiugró szám, mind a tiltott, mind az engedélyezett kategóriában.¹⁸ Az eredeti francia kiadás illusztrált volt, az illusztrációkat Gervaise de Latouche *Histoire de Dom Bougre, Portier des Chartreux* (A karthauzi portás) című szintén pornográf regényéből vették át. A kiadók gyakran éltek azzal a trükkel, hogy ugyanazt a képsorozatot egy másik, gyengébb színvonalú műhöz is felhasználták. Egy igénytelenebb, viszont illusztrált kiadás magyarázat lehet a *Lyndamine* sikerére. Hartmann szintén ebből kérte a legtöbb példányt.

A teljes megrendelés alapján az a benyomás alakul ki, hogy Hartmann az STN által forgalmazott francia könyvkínálatból már bejártatott szerzőkre, művekre alapozta volna készletét, függetlenül attól, hogy milyen kiadásban, minőségben jelentek meg.

Johann-David Hörling Hartmannhoz képest egy-két évvel később – 1784-től Joseph Sonnleithner üzletét átvéve – kezdett el önállóan tevékenykedni, és elég sokáig, egészen 1800-ig talpon maradt.¹⁹ Az STN-el bonyolított levelezésének első fennmaradt darabja 1787 júliusában kelt, de ebből kiderül, hogy üzleti kapcsolatuk korábbra nyúlik vissza, hiszen ekkor már két könyvcsomag megérkezését jelenti.²⁰ Az eddig megismert kapcsolatok alapján tudjuk, hogy legalább fél évig tartó levelezés volt szükséges ahhoz, hogy Neuchâtel és Bécs között megvalósuljon egy jelentősebb küldemény célba juttatása. Hörling levelében Durand ügynökre hivatkozik, amikor kifogásolja, hogy nem tíz, hanem tizenöt százalék kedvezményben állapodtak meg: Durand már korábban is járt Bécsben? Ennek körülményei még tisztázandók. Hörling megbízhatónak tűnhetett, mert az STN saját szakállára megküldött neki olyan kiadványokat is, amik a megrendelésben nem szerepeltek. Bevett módszerük volt ez, ami gyakorta ingerültséget váltott ki az újdonsült ügyfelekből, hiszen előfordult, hogy nem lehetett az így kapott árut értékesíteni. Hörling azonban „vette a lapot”, és jó néhány tételből további példányokat kért a válaszlevélhez mellékelte listán. Emellett felsorolta azokat a tételeket, amelyeket Forgács gróf gácsi címére kért eljuttatni,

¹⁶ Magyar Országos Levéltár Htt. C60 1794 F.30, 1795 F.1 Pos 57, 86, 109.

¹⁷ GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*, Budapest, Universitas–OSZK, 2009, 65–66.

¹⁸ *Lindamine, oder die beste Welt in warmen Landen*, Rom und London, 1783, 1785. A mű eredeti címe: *Lyndamine ou L'Optimisme dans les pays chauds*, Londres, 1778. Szerzője ismeretlen.

¹⁹ FRANK–FRIMMEL 2008, i. m. 82–83.

²⁰ *Hörling levele az STN-hez*. Bécs, 1787. július 7. BPUN STN ms 1167 folio 403.

lévén hogy tiltott könyvekből álló megrendelésről volt szó.²¹ A befolyásos magyar főúr a Hartmann megrendelésében szereplő O'Donnellhez hasonlóan jó kapcsolatot kellett ápoljon a könyvkereskedővel, hogy a kényes ügyletben részt vállalt. Minden tételből két-három példány szerepel, vagyis nem magáncélra volt rájuk szükség. Ez az eset újabb példája annak, hogy egy főrangú személy közreműködésével a bécsi kereskedők hogyan kerültek meg a szigorú vámellenőrzést.

Az STN ún. filozófiai, azaz tiltott kiadványainak kéziratos jegyzéke 1781 előtt készült több kiegészítéssel.²² A Forgács gróf címére küldött könyvek között mindössze négy szerepel a jegyzékben, a többi pornográf vagy erotikus mű kevésbé ismert. Hörling az engedélyezett francia kiadványokból szerényebb megrendelést adott le. Kivétel a *Principes sur la liberté du commerce des grains* (Amsterdam, 1768) című mezőgazdaságot érintő értekezés, és a *Nouveau Code Criminel Pour Le Grand Duché De Toscane* címen 1787-ben megjelent könyv. Ez utóbbinak szerzője II. József öccse, Lipót. A Hörlingnél található címekből egy szélesebb vásárlókör sokféle igényére következtethetünk, ellentétben Hartmannal, aki megrendelésével biztosra akart menni a beavatottak körében jól ismert, botrányos kiadványokkal.

Hörling a tiltott könyvek behozatalára úgy szakosodott, hogy óvatos és körültekintő magatartásával hosszabb távon is folytatni tudja a kockázatos vállalkozást, amely magában foglalta a terjesztést is. Az 1780-as évek végén több magyarországi kereskedő vásárolt tőle.²³ Minthogy néhány példány még a 90-es évek közepéig készletük része maradt, a szigorúbb ellenőrzések miatt lebuktak, és ekkor derült ki, hogy Hörlingtől származnak a francia nyelvű tiltott tételek. A cenzúrahivatali iratok tanúsága szerint ő viszont, annak rendje és módja szerint tagadta érintettségét. Óvatosságának további bizonyítéka, hogy még az STN-től kért legális küldeményeknél is a maximális megbízhatóság látszatát akarta kelteni, nehogy a gyanú legkisebb árnyéka vetülhessen rá. Ezért első fennmaradt levelében kitér arra, hogy amennyiben összefűzött köteteket is becsomagolnak a könyvszállítmányába, azt külön tüntesse fel a szállító, mert ha a lapokra szedett könyvek között összefűzöttet találnak, akkor a vámon azonnal elkobozhatják az egészet.

Néhány héttel később kiegészítést küldött a megrendeléséhez.²⁴ Megint két-három

²¹ Hörling levele az STN-hez. Bécs, 1787. július 7. BPUN STN ms 1167 folio 404. Forgács János címére az alábbi tételek megküldését kérte: *Compère Mathieu* (3), *Cruauté religieuse* (2), *Thérèse philosophe* (2), *Putain errante* (2), *Papesse Jeanne* (2), *Légende joyeuse* (2), *Cabinet d'amour* (2), *Dom Bougre* (2), *Aventures des enfants de Loyola* (2), *Heptameron* (1), *Toilette de Flore* (2), *Diversités galantes* (2), *Matinées du roi de Prusse* (4), *Principes de la philosophie* (3). Az egész ügygel kapcsolatban I. GRANASZTÓI Olga, „A legkülönbözőbb könyveket olvasni” *Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok a 18. századvégi Magyarországon = Sic Itur ad Astra*, 61(2009), 148–150.

²² Vö. DARTON 1991, i. m. 236–244.

²³ 1793-ban a pozsonyi Weissenthaler és Schwaiger-féle olvasóköriben felfedezett tiltott könyvek miatt indult vizsgálatban találkozunk a nevével I. MOL Departamentum Revisionis Librorum C60 1793 F. 6. Neve másodszor a zágrábi Müller könyvkereskedő ellen 1794-ben tett feljelentésben szerepel I. C60. 1794 F.30, 1795 F.1 Pos.57, 86,109.

²⁴ Hörling levele az STN-nek. Bécs, 1787. július 28. BPUN STN ms. 1167 fol. 405–406.

példányt kér az „érdekes újdonságokból”, illetve rövid listát küld kétfelé bontva. Itt már csak jelzi, hogy a megadott címre – vagyis Forgács grófhhoz – négy példányt kér az eredetileg 1766-ban megjelent, tiltott politikai pamfletből, a *Les Matinéés du roi de Prusse*-ből, és hármat a *Principes de la philosophie* című műből. A Bécsbe kért tételek vegyes képet mutatnak: Marmonteltől a *Les Incas* című regény, Pidansat de Mairobert *Espion anglois* című népszerű botránykrónikája, Florian színműveinek illusztrált kiadásából az STN által készített 1786-os utánnomás.

Hörling körültekintően felépített illegális beszerző stratégiájának egy másik pillérére derül fény a következő, 1787 októberében kelt levelében. Ajándékkal szerette volna meglepni d'Allera urat, aki a bécsi postahivatal alkalmazottja volt, és „akinek nagyon sok hálával tartozik”. Minthogy d'Allera úrnak rossz volt a hallása, ezért egy genfi aranyművesnél egy speciális arany hallókészüléket szeretett volna készíttetni, aminek lebonyolításához az STN segítségét kérte.²⁵ A levelezés folytatásából nem derül ki, hogy tervének végrehajtásában az STN végül közreműködött-e.

Hörling teljes levelezése nem maradt fenn, utolsó ismert levele jóval későbbi keltezésű, 1792-es.²⁶ Az 1787–1792 között eltelt időszakhoz az STN ügynökének, Durandnak bécsi levelei szolgáltatnak további adatokat. Egy 1788. július 18-án kelt levélből kiderül, hogy Hörling megkapta a reklamált tizenöt százalékos kedvezményt annak ellenére, hogy komoly tartozása halmozódott fel.²⁷ Az STN jó partnernek tarthatta, mert két további megrendelést is találunk Durand iratai között.²⁸ Az első, az STN nyomtatott katalógusa alapján készült, illetve a legfrissebb újdonságokból válogatott: Baculard d'Arnaud *Délassemens de l'homme sensible, ou Anecdotes diverses* című művének 1786-ban megjelent negyedik része, Louis Sebastien Mercier *Mon Bonnet de Nuit* címen az STN-nél megjelent könyvének harmadik kötete, és II. Frigyes porosz királyra vonatkozó kiadványok. A megjelenés előtt álló *Oeuvres de Frédéric II*-ből négy példányt kért, csakúgy, mint a *De La Monarchie Prussienne sous Frédéric Le Grand* címen Mirabeau-tól, 1788-ban megjelent újdonságból.

Durand iratai között különösen érdekes forráscsoportot jelentenek azok az összesítő továbbított megrendelések a frissen listára került művekből, amelyeket 1788 nyarán Durand gyűjtött össze az érdeklődő könyvkereskedőktől Szentpétervártól–Rómaiig. Köztük találjuk Hörling, Mangot, Gräffer és Stahel nevét is. Az egymás mellé fűzött lapok éppen azért érdekesek, mert megmutatják, hogy ugyanabból az új választékból ki, mit és mennyit rendelt. Hörlingnél húsz tétel, mindösszesen harmincöt példányban szerepel. Három cím mellett az NB jelzés szerepel, amely szintén egyik módja volt a tiltott kiadványok megjelölésének: két példányban Voltaire *Pucelle d'Orléans* című hősköteményének erotikus illusztrációkkal megjelent kiadása, Voisenon egyszere

²⁵ Hörling levele az STN-nek. Bécs, 1787. október 8. BPUN STN ms. 1167 fol. 407.

²⁶ Hörling levele az STN-nek. Bécs, 1792. május 26. BPUN STN ms. 1167 fol. 409. Az üzleti kapcsolat tehát elég hosszú időn keresztül működött. Ekkor három hibás könyv cseréjét kéri az STN-től. Óvatosságból, vagy anyagi megfontolásból, de lipcei partneréhez Hertelhez küldeti a kicserélt köteteket.

²⁷ Durand l'ainé, voyageur de la STN. II. 1788 BPUN STN ms. 1145 fol. 326 recto.

²⁸ Durand l'ainé, voyageur de la STN. II. 1788 BPUN STN ms. 1145 fol. 326 verso, 336 recto

erotikus és antiklerikális új művének, a szintén illusztrált *Exercices de dévotion de M. Henri Roch avec Mme la duchesse de Condor* című műve (ebből hármat rendelt), valamint a *Les Muses du foyer de l'Opéra* című libertinus versgyűjteménye tartozik ezek közé.

Hörling listáját rögtön Johann Mangoté követi. Mangot neve még az osztrák könyvkereskedelem-történetben sem volt addig ismert, amíg az STN levéltárának feldolgozása során elő nem kerültek levelei.²⁹ 1786–87 táján nyitotta meg üzletét, és francia származása talán magyarázatul szolgál arra, hogy miért volt az egyik legnagyobb megrendelője az STN-nek, illetve, hogy látszólagos ismeretlensége ellenére, miért bíztak meg benne a gyanakvó svájciak. 1793-ban bekövetkezett halála miatt működése rövid volt, de az első években nagy aktivitással vetette bele magát az üzletbe.

Két levele ismert: az első 1787 áprilisában kelt, és megerősíti gyanúkat, miszerint Durand már korábban, tehát 1788 nyara előtt, feltehetőleg 1787 tavaszán is járt Bécsben. Egyik (talán első?) megrendelését Durand-on keresztül juttatta el Neuchâtelbe³⁰. Az első levél arról szól, hogy 1787 áprilisában megérkezett egy könyvszállítmánya Ulmból Kindervater kereskedő közvetítésével. A francia könyvek terjesztését meghatározó szempontjai közül a legfontosabb, hogy kínálatának legnagyobb részét az újdonságok teszik ki, ezen belül legjobban a politikai, valamint a kereskedelemmel és pénzügyekkel kapcsolatos könyvek érdeklik.³¹ Az STN őt is meglepte azzal, hogy legelső könyvsomagjához hozzárakott egy olyan válogatást a kiadványaiból, amit Mangot nem kért. Mégsem bosszankodott rajta, noha állítása szerint néhányat maga is forgalmazott már közülük. Másik fő profiljára a levél utóiratában található megjegyzés világít rá. Egy korábbi levelére, és a benne lévő listára utalva arra kéri az STN-t, hogy hagyjanak ki minden „gáláns” azaz szabados terméket, mivel az uralkodó éppen most adott ki egy új rendeletet az ilyen típusú könyvek betiltásáról. Lehetséges, hogy a hivatalosan 1787. május 7-én kihirdetett rendeletről van szó, amely nyolcvankét paragrafusból állt, és leginkább egy új cenzúra-rendeletre hasonlított.³² Ennek ötödik fejezetében az egyik cikkely kimondottan az „erkölcsök megrontásához vezető bűnökkel” foglalkozik.³³ A 77. paragrafus így szól: „A tiltott könyvek illegális árusítása olyan politikai bűncselekménynek tekinthető, amely az erkölcsöket rontja meg.” A 78. paragrafus pedig kimondja, hogy mivel büntethető: „büntetésként bebörtönzés, valamint a könyvek elkobzása és megsemmisítése szabható ki.”

Ez II. József első olyan rendelete volt, amely visszalépést jelentett korábbi intézkedéseivel képest. Lehetséges, hogy a bécsi kereskedők ennek a rendeletnek a hatására tették azokat az óvintézkedéseket, amelyekből néhányra már láttunk példát.

²⁹ FRANK–FRIMMEL 2008, i. m. 123.

³⁰ *Mangot levele az STN-hez*. Bécs, 1787. április 21. BPUN STN ms. 1178 fol.164recto

³¹ *Mangot levele az STN-hez*. Bécs, 1787. április 21. BPUN STN ms. 1178. 164r–165v.

³² LAVANDIERL, Jean-Pierre, *Le livre au temps de Joseph II et de Leopold II. Code des Lois de censures du livre pour les pays Austro-Bohémiens* (1780–1792), Berne, Peter Lang, 1995, 95–98.

³³ *Uo.*, 95.

Mangot működése viszont elárulja, hogy a tiltott, erkölcsellenes könyvek behozatala rövid időre sem szűnt meg. Az első ijedtség elmúltával már nem félt kockáztatni. A szigorítás és a büntetés látszólag nem okozott visszaesést a megrendelésekben. 1788 nyarán Durand ügynök révén két újabb megrendelést küldött. Az első, dacára a korábbi aggodalmaknak, tekintélyes mennyiséget tartalmazott tiltott kiadványokból.³⁴ Durand Bécsbe érkezésekor Mangot rendelt nála először, ráadásul olyan mennyiségben, amely alapján egyike lehetett az STN legjobb bécsi partnereinek. Üzletének kínálatát jószerével teljesen az STN által forgalmazott könyvekre alapozta: több mint kétszázhetven tétel engedélyezett, és ötven tétel tiltott munka található listáján, kettő és hat példány között. A tiltott köteteket lapra szedve, az engedélyezettekkel összekeverve kéri. Ezt maga Durand fűzi megjegyzésként a levélhez, külön hangsúlyozva, hogy az erotikus illusztrációkat a ládák legaljára rejtsek el. A már említett rendelet következményének tudható be, hogy Durand nagy körültekintésre és óvatosságra inti a csomag elkészítőit. Mangot minden tekintetben a legszélsőségesebb kiadványokat kérte, ráadásul nagy mennyiséget, mindösszesen több mint százötven példányt. Listája tudatos választást tükröz a korszak népszerű, vagy errefelé nehezen hozzáférhető tiltott, antiklerikális, ateista és pornográf irodalmából. Az STN által legnagyobb számban eladott könyvek közül az első tíz pornográf mű mindegyike megtalálható köztük, de felbukkan a Hartmannál emlegetett *Lyndamine* című pornográf regény is hat példányban. Mangot kérését továbbítva Durand még hozzáfűzi, hogy minden további újdonságból két-három példányt fog kérni, a szabadosokból viszont hatot.

Már volt szó arról az újdonságokra leadott megrendelés-sorozatról, amely Durand iratai között található, köztük Mangoté közvetlenül Hörling listája után:³⁵ Mangot ugyanabból a kínálatból kétszer annyit, negyvenkét tételt rendelt, ráadásul a Hörlingnél található összes cím nála is szerepel. A tiltottak is mind ugyanazok, csak többet kért belőlük: az antiklerikális-pornográf *Exercices de St Roch* című regényből tizenhárom darabot. Tematikailag teljesen vegyes az összkép, a mezőgazdaszattól a házi orvosláson át a repülésről szóló kiadványokig minden szerepel köztük, de tételelesen legtöbb az aktuálpolitika és a szórakoztató irodalom.

Néhány év alatt, 1782–1788 között a megrendelések műfaji, tematikai jellegében átalakulás ment végbe. A piaci nyitás egyre inkább az új megjelenésű nyomdatermékek felé tolta el az olvasói érdeklődést. A Franciaország hátárán kívül, de ahhoz közel működő svájci, holland, német kiadók utánnyomásai komoly hányadát tették ki a Közép-Európa felé áramló francia nyelvű nyomdatermékeknek, hiszen így váltak hozzáférhetővé az egyébként drága tiltott kiadványok. Több bécsi kereskedői levélből is lehet következtetni az utánnyomások versenyére. Egyszerre több olcsó, és gyakran persze rossz minőségű kiadás terjedt. Ez különösen érvényes az illusztrált erotikus könyvekre, amelyek igazi csemegét jelentettek az olvasói elit számára, de mind közül ezek voltak a legdrágábbak. Utánnyomásban a legnépszerűbb műfajokat, az irodalmi,

³⁴ *Durand l'ainé, voyageur de la STN*. II. 1788 BPUN STN ms.1145 fol. 314r–316v.

³⁵ *Durand l'ainé, voyageur de la STN*. II., 1788 BPUN STN ms.1145 fol. 336r

politikai és gazdasági újdonságokat volt érdemes megjelentetni. A kereskedők számára ezek gyors beszerzése és árusítása a talpon maradás lehetőségét biztosította.

Ha rövid időre is, de versenyhelyzet alakult ki a Birodalom fővárosában, amely fényt vet a kereslet növekedésére is. Az STN bécsi kapcsolatai közül eddig Trattner, Hartmann, Hörling, Mangot és Grandmesnil tevékenységével ismerkedtünk meg, de többször esett már szó Gräfferről,³⁶ illetve Gay-ről, aki szintén felbukkant az STN kiterjedt kapcsolatrendszerében, noha francia származása miatt ő elsősorban a franciaországi piacról dolgozott, más beszerzési csatornákat használt, és egy komoly kiadói háttér is állt mögötte.³⁷ Az 1780-as évek közepétől tehát hét olyan bécsi kereskedőről van tudomásunk, akik így, vagy úgy, de a francia könyvújdonságok forgalmazása szempontjából konkurenciát jelentettek egymás számára. Az eddigi levelekből az is kirajzolódott, hogy mindegyik megpróbált valami mást kínálni, még ha az eltérések első látszatra nem szembeötlőek is. A megrendelések részletes elemzésével, illetve szinkron vizsgálatával a bécsi francia könyvpiac kínálatát meghatározó további tényezőkre, valamint kelendőség és esztétikai érték egymáshoz való viszonyának mibenlétére egyaránt következtethetünk majd. Ehhez szükséges a megrendelt könyvek ismerete és európai recepciója, vagyis annak feltárása, hogy a politikai és gazdasági tényezőkön kívül (mint a cenzúra gerjesztő hatása, az állam- vagy egyházellenes íráskor iránti fokozott érdeklődés, illetve a megfelelő kapcsolatok kiépítő STN uralma a könyvpiacra) milyen egyéb szempontok játszottak közre a választék kialakításában.

Joseph Stahel működése, aki szintén 1785-től nyitott önálló üzletet Bécsben, jól példázza, hogy a sikerhez nem volt elegendő a tiltott kiadványokat a maguk sokféleségében behozni a piacra.³⁸ Stahel a radikális filozófiai művekre specializálódott, amikor Durand ügynökön keresztül 1788 nyarán megküldte tiltott könyvekre vonatkozó megrendelését.³⁹ STN-hez írott levelei alapján a francia könyvekből már korábban gazdag készlettel rendelkezett. Az 1788 júniusában Svájcban Bécsbe érkező első könyvszállítmány csalódást okozott. A megrendelt könyveknek mindössze egyharmadát tartalmazta, viszont komoly mennyiséget kapott olyanokból, amit meg sem rendelt. Hörlinggel és Mangottal ellentétben Stahel ennek egyáltalán nem örült, következtetése pedig könnyen lehet, hogy helytálló volt: az STN lenyűgöző katalógusa (ötezer tételt tartalmazott már ekkor) nem fedi a valós helyzetet, ennyi könyvet valószínűleg nem tartanak raktáron, vagyis szemfényvesztés, hogy ez alapján tudják

³⁶ *Durand l'ainé, voyageur de la STN*. II., 1788 BPUN STN ms.1145 fol. 305r, 315r., 333v.

³⁷ GRANASZTÓI Olga, *La librairie viennoise et l'approvisionnement de la Hongrie en livres français, dans le dernier tiers du XVIIIe siècle = Kommunikation und Information im 18ten Jahrhundert*, Das Beispiel der Habsburgermonarchie, hrsg. Johannes Frimmel, Michael Wögerbauer, Wiesbaden, Harrasowitz, 2009, 163–173.

³⁸ FRANK–FRIMMEL 2008, i. m.186.

³⁹ *Joseph Stahel az STN-nek*. 1788. július 30., szeptember 3. Bécs. BPUN ms.1217. 195–197.

kielégíteni az igényeket.⁴⁰ Stahel állítása szerint minden megvan neki abból, amit kérés nélkül küldtek, mert ezek olyan bagatell kiadványok, amiket még jegyzékbe sem érdemes venni. Végül megjegyzi, hogy nem kért volna semmit, ha előre tudja, hogy megrendelését nem képesek teljesíteni.

A levélhez mellékelte listán azok a tételek szerepelnek, amelyeket vissza akart küldeni, mert nem volt rájuk szüksége. Ebből viszont rekonstruálni lehet, hogy 1788-ban melyek voltak azok a kötetek, amelyek megvoltak Stahelnek, és amelyekről, úgy vélekedett, mint átlagos, könnyen beszerezhető kiadványok. Ezen még azt is feltünteti, hogy mely tételek szerepelnek már az ő katalógusában is, mint például a *Traité du commerce de Ricard*, és a *Traité des jardins* kétféle kiadásban. A többi, rövidített címmel felsorolt cím útleírásra, pedagógiai és gyermekirodalmi valamint széprózai művekre utal, ez utóbbiak között sok az ismeretlen cím.⁴¹

Amikor Durand ügynökön keresztül néhány héttel korábban eljuttatta második rendelését, köztük a tiltott könyvekre vonatkozóakat is, még nem tudhatta, milyen problémák merülnek fel a teljesítéskor.⁴² A tekintélyes tiltott listát egy még tekintélyesebb, csupán a katalógus sorszámára hivatkozó másik lista követi. Ez utóbbiakat azonban csak akkor lehetne azonosítani, ha rendelkezésünkre állna az STN új, számozott katalógusa, amelyből azonban egyetlen példány sem maradt fenn. A soron következő levélben Stahel megismétli azokat a tételeket, amelyeket megrendelt, de nem kapott meg. Domináns szerep jut köztük a szépirodalomnak: Samuel Richardson *Clarisse Harlowe* című regényének illusztrált kiadása, La Harpe *Comte de Varvic* című színdarabja, egy másik színdarab Dormont de Belloy-tól *Gaston et Bayard* címmel. Külön figyelmet érdemelnek a svájci kiadású könyvek, mint a nagy sikerű *Heptameron français*, a berni tipográfiai társaság 1781-es illusztrált kiadásában, vagy az olyan bestsellerek, mint a svájci származású író, Isabelle Pauline Polier de Bottens levélregénye a *Caroline de Lichtfield*, amely 1784-ben Lausanne-ban jelent meg először. A hasonló regények sorát gazdagítja Fanny Burney angol író *Evelina* című regénye, vagy a *Nouvelle Héloïse*-nak az 1782-es genfi kiadása. Rousseau mellett a francia regény klasszikusai közül még megtaláljuk Lesage-tól a *Gil Blas*-t és Restif de la Bretonne-tól a *Paysanne Pervertie* című művet. A történelem alá sorolható címeken kívül, mint az *Histoire de la Russie*, *Histoire de la guerre entre la Russie ...*, a többi a legkülönbélebb tematikába tartozik, közös talán a kiadás helyéül szolgáló valamelyik svájci kiadó. A már említett tiltott könyvek egységes képet mutatnak. Ellentétben Hörlinggel és Mangottal, itt egyetlen szépirodalmi műfajú, erotikus vagy pornográf cím sem található, hanem lényegében a materialista filozófia legnépszerűbb műveire bukkanunk: D'Holbach *Le Christinisme dévoilé*, *La fausseté des miracles*, Voltaire *La Bible enfin expliquée*, D'Holbach *Le système de la nature*, *Examen des apologistes de la religion*, *Examen du nouveau testament*, *Examen des prophéties* stb. Ezek a címek megtalálhatóak voltak Weingandnál is.

⁴⁰ Joseph Stahel az STN-nek. 1788. július 30. Bécs. BPUN STN ms.1217. 191.

⁴¹ Joseph Stahel az STN-nek. 1788. július 30. Bécs. BPUN STN ms.1217. 193.

⁴² Durand az STN-nek. 1788. június 22. Bécs. BPUN STN ms. 1145. 321.

A hét év különbség Weingand 1781-es megrendelése és Stahelé között azt mutatja, hogy ez az anyag nem különösebben változott az évek során, sőt az STN komoly befolyással volt arra, hogy a birodalmi olvasók mihez férhetnek hozzá a materialista filozófiai korpuszból.

A materialista filozófiai művek esetében, továbbá a nyomtatott katalógus néhány kiválasztott tételénél Durand Stahel kérésére egy külön rendelkezést ír arról, hogy milyen módszerrel juttassák el a kényes szállítmányt. A kérés szerint három különböző címre, Pesten Weingandhoz, Pozsonyban Doll és Schwaiger címére, illetve Prágában Gerle könyvkereskedőnek kellett címezni a csomagokat, valószínűleg e három címre elosztva.⁴³ Durand az utasítás végén külön hozzá teszi, hogy minden csomag legyen jól bekötözve, becsomagolva, és többszörösen lepecsételve.

Stahel következő, szeptemberi levele alapján arra következtethetünk, hogy végül minderre sor sem került, mivel a „filozófiai” könyveket – ahogyan azokat ő maga is nevezi – lemondta az STN-nél, mert nagyon drágának találta.⁴⁴ Minthogy a megrendelést nem katalógus alapján adta le, a tiltott könyvek áráról utólag tájékoztatták. Mint írja, „Fontaine úr, mannheimi kereskedő a vásáron ehhez képest féláron kínálta őket.”

Stahel megjegyzése fontos a francia könyvek európai terjesztői hálózatait kutatva: a mannheimi Fontaine központi alakja volt a német területek francia könyvkereskedelmének. Ő maga is 1769 és 1785 között partnere volt az STN-nek,⁴⁵ ügyfelei között több cseh és magyar főúr megtalálható.⁴⁶ Érdekes, hogy éppen a tiltott könyvek miatt említi Stahel, pedig korábban Fontaine – az STN-ben őrzött leveleiben – azt hangoztatta, hogy nem foglalkozik sem pornográf, sem materialista kiadványok terjesztésével.⁴⁷ Fontaine szerepe Stahel működésében bizonyosan volt olyan jelentős, ha nem jelentősebb, mint az STN-é. Az együttműködésükre tett utalás pedig alátámasztja a német kutatás megállapításait, miszerint a német nyelvterületen viszonylag kevés kereskedő kezén volt a tiltott irodalom terjesztése, de hálózatuk Kelet-Európáig is elért. Figyelemre méltóan hatékony volt kommunikációs rendszerük, szervezettségük pedig igazi professzionalizmusra vallott, s ebben a Lipcsei Könyvvásár központi szerepet játszott.⁴⁸

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Stahel levele az STN-nek*. Bécs, 1788. szeptember 3. BPUN STN ms. 1217 194.

⁴⁵ FREEDMAN, Jeffrey, *La Société Typographique de Neuchâtel et l'Allemagne = La Société Typographique de Neuchâtel 1769–1789*, éd. Michel Schlup, Robert Darnton, Neuchâtel, BPU, 2005, 484–485; VOSS, Jürgen, *Un centre de diffusion de livres français dans l'Allemagne du XVIIIe siècle: la librairie Fontaine à Mannheim = Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand*, Michel Espagne–Michel Werner Paris, PUF, 1988, 262–272.

⁴⁶ MÁDL, Claire, *L'aristocrate client, complice et concurrent des libraires = Kommunikation*, i. m. 184. A magyarok közül az Orczyak említhetők, akiknek könyvtárában megtalálható Fontaine annotált katalógusa.

⁴⁷ FREEDMAN 2005, i. m. 479.

⁴⁸ HAUG, Christine, *Frankreich nach Erscheinen verboten, sehr rar = Kommunikation...*, i. m. 231.

GRANASZTÓI, OLGA

**Contributions à la reconstruction des réseaux de distribution
européens du livre français. II.
Les rapports viennois de la *Société Typographique de Neuchâtel*. 1785–1789**

Les résultats de la coopération des bibliopoles viennois et de la *Société Typographique de Neuchâtel* sont de plusieurs couches. La question fondamentale pour la celle de l'expansion européenne, avait connu un succès temporaire dans l'Empire des Habsbourg, tout d'abord à Vienne, mais également à Prague, Pozsony et Pest. Le système de distribution bien composé, le réseau énorme des contacts, la souplesse, la coopération avec les éditeurs suisses, tout cela jouait un rôle au fait, que les commerçants de Vienne reconnaissent la possibilité importante à la coopération avec la STN. Tout de même, la STN voulait non seulement servir les nouvelles exigences d'un public nouveau, toujours demandant les nouveautés, mais à la fois vider ses stocks, entre temps énormément grossis. Les deux intentions se sont devenues de plus en plus contraires, cela se reflète le mieux dans le désappointement, lisible dans les lettres de Stahel: celui qui avait des rapports bien formés avec les partenaires d'Allemagne, ne trouvait plus assez actuelle l'offre de la STN. Le plus important concurrent a été le marché de livres de Leipzig, où un offre abondant de livres français européens était présent. Les rééditions, en quantité toujours croissante formait également une situation de concurrence, difficilement surmontable pour la STN. Les fils de la commerce interdite, réunis à Neuchâtel, autant que les envois délicats destinés pour Vienne, représentaient de plus en plus de difficultés. A la fin des années 1780, juste avant la Révolution Française, c'était déjà la finale pour la STN, tout de même, les rapports avec les pays de l'Europe Centrale donnait un essor encore à l'entreprise. L'Empire des Habsbourg connaissait à ce moment une période de développement, également dans le domaine économique et culturelle. Non seulement l'intérêt aux produits de la civilisation française, mais aussi les sommes d'argent suffisantes avaient rendu possible le succès de l'offre multiple et sans tabous de la STN sur le marché de livre toujours plus large de la capitale autrichienne. A la fois, il est clair, que la commerce des livres français était la plus aléatoire. La majeure partie des éditions dangereuses était de langue française, donc leur possibilité de vente était toujours flottantes. Vu la valeur esthétique, la plus grande difficulté se présentait dans le caractère inextricable de la production littéraire: les théâtres de la publicité littéraire n'étaient pas encore suffisamment développés à offrir au public et aux commerçants les informations nécessaires. Dans les nouveaux genres et sujets les livres sont parus en grande masse, et le succès futur n'était pas à prévoir. Les situations sont rapidement changées, en conséquence des transformations caractérisantes la littérature de l'Europe de l'Ouest des années 1790, les produits de presse française ont été déjà refoulés du marché.

RÓZSA MÁRIA

Magyar és német irodalmi kapcsolatok a *Pester Sonntagsblatt*ban 1853–1855 II.

A *Pester Sonntagsblatt* szerkesztőjének egyik fő célkitűzése volt a magyar irodalom német nyelven való közzététele. A következőkben azt vizsgálom meg, hogyan sikerült ennek a törekvésnek a megvalósítása.

Magyar költők

A magyar költők közül a folyóiratban kétségkívül a legismertebb, legtöbbször szereplő költő Petőfi. Mégpedig előre kell bocsátanunk, hogy zömében igen jól sikerült fordításokat választott a szerkesztő közlésre, köztük jó párat a legismertebb Petőfi-versek közül. A lap a Petőfi-fordítók újabb generációját részesítette előnyben, elsősorban Dudumi Demetert, akinek *Klänge aus dem Osten* című 1855-ben Pesten, Geibelnél megjelent kötetéből vette át a közlésre szánt verseket. Így például Petőfi egyik legismertebb tájleíró versét „A Tisza”-t, „Die Theiß” címen.¹ „A Tisza” 1847 májusában jelent meg a *Honleányok Könyvében*. Mivel Petőfi egyik nagyon ismert, emblematikus verséről van szó, amelynek a magyarok kisiskolás koruk óta szinte minden sorát ismerik, mert memoriterként tanulták, rögtön szembetűnik, hogy az eredeti kevés szóval való kifejezése helyére a magyarázó, kifejtő megoldások léptek a fordításban. Ezt a felelősséget a fordító is érezhette, ezért használta a „szabad” fordítás kifejezést. Ennek ellenére a fordítás tartalmilag hű, és a vers hangulatát is részben sikerült Duduminak visszaadnia.

Carl Schröter fordította Petőfi „Gyors a madár, gyors a szélvész” című ’betyáromancát’, „Schnell ist der Vogel in der Luft” címen², amit egyébként Anton Vilney és Adolf Dux is lefordított. Schröter a népies hangvételt jól eltalálta, mert ez megfelelt saját temperamentumának, és mert jól ismerte a magyar népdalt, formai elemeit is át tudta ültetni a saját nyelvére. A vers témája, mely ritmusát is meghatározza egyben, a betyár száguldása a pusztán, szélnél sebesebben. Turóczi-Trostler sajnálja, hogy Schröter nem fordított többet, a „Gyors a madár, gyors a szélvész” vers fordításai

¹ *Die Theiß*. Frei nach dem Ungarischen des PETŐFI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 31, 30. Juli 1854, 412.

² *Schnell ist der Vogel in der Luft*, (Nach PETŐFI) *Lieder aus Ungarn* Von Carl SCHRÖTER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 35, 27. August 1854, 485.

közül az ő véleményével egyetértve Dux „esetlen, lapos” és Anton Vilney tartalmilag és formailag hű, de jellegtelen fordításai mellett Schröteré adja vissza legjobban a vers ritmusát, annak ellenére, hogy rímhelyzetben ő is két helyen a Vilney által használt szavakat szerepelteti (a rímképlet: A, A, B, B : fürwahr/Betyár, fang/Bank).³ Schröter *Lieder aus Ungarn* címen jelentette meg 1854-ben Lipcsében magyar tárgyú verseit, köztük fordításait egy vékony kötetben. A kötet Lenau és Beck pusztá-, betyár- és cigányromantikájának világát állítja elének. Ugyanebben a kötetben látott napvilágot Herwegh „Husarenlied”-je Schröter által úgy átírva, hogy az már közel jár a plágium fogalmához.⁴ A *Pester Sonntagsblatt* is közölt ezekből a versekből egy csokorra valót, a Petőfi-fordítás mellett a „Husarenlied”-et és a Turóczi-Trostler szerint már a paródia határát súroló „Szegény legények”-et „Arme Bursche”⁵ címen, a német szövegben a magyar „szegény legények” refrént komikus módon megtartva. Megjegyzem, hogy Schröter életrajzi adatai ismeretlenek.

Az Alfred Teniers írói néven publikáló bécsi születésű Siegmund Herzl (1830–1889), aki szintén sok Petőfi-verset fordított, már a 19. század második felének Petőfi-fordítói közé tartozik (kötetben I. *Petőfis Gedichte*, Halle a. d. S. [1887]), munkája az „A hűtelen barátokhoz” („An treulose Freunde”) című vers átültetése.⁶ A „Felhők” ciklushoz tartozó és Shakespeare hatását tükröző versben a természetből vett metaforákon és hasonlatokon (fa, levelek, őszi szél, kikelet) keresztül mutatja be a költő saját viszonyát az őt elhagyó barátokhoz (levelek), akik/amelyek az idő változásával hagyják el őt, illetve térnek vissza hozzá. A fordítás nem a szó szerinti hűségre törekedett, de – bár más fordulatokkal – sikerült a költő gondolatainak lényegét és a vers hangulatát visszaadnia.

A „Homér és Oszián” („Homer und Ossian”) Kertbeny fordításában jelent meg, a fordítás az „Album hundert ungrischer Dichter”-kötetben is szerepelt.⁷ A versben két költőtípust jelenít meg, a délit és az északit. A „Homér és Oszián” Petőfinek a múltba tekintő versei közé tartozik, és mint oly sok 1847-ben keletkezett vers, a költő életében nem jelent meg. Kertbenynek főleg Petőfi népdalszerű verseinek fordítása nem sikerült, az a műfaj nem illett az egyéniségéhez, az ódai hangvételű „Homér és Oszián”-ban tartalmilag és formailag többé-kevésbé hű az eredetihez. Megőrzi a kezdeti metaforát (Petőfi két elsüllyedt városhoz hasonlítja a két ellentétes stílust képviselő költőt, melyeket elnyel a tenger, csak tornyaik látszanak ki a vízből), a vers alapját képező ellentétpárokat állít fel: „Koldus vala az, / Királyfi emez. Mi különbség! / De egybe hasonlatosak: / Mindketteje vak volt.” És Kertbenynél:

³ A három fordítás szövegét lásd: TURÓCZI-TROSTLER József, *Petőfi belép a világirodalomba*, Bp., Akadémiai, 1974, 96–97, 111–112, 149.

⁴ TURÓCZI-TROSTLER 1974, (32. jegyzetben), i. m. 148–149.

⁵ *Arme Bursche. Lieder aus Ungarn*, Von Carl SCHRÖTER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 35, 27. August 1854, 484–485.

⁶ *An treulose Freunde* (Frei nach dem Ungarischen des Alexander PETŐFI), Von Alfred TENIERS = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 6, 5. Februar 1854, 87.

⁷ *Homer und Ossian*, Aus dem Ungarischen des PETŐFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 10, 5. März 1854, 151–152.

„Bettler nur war jener, / Dieser Königssohn. Welch Unterschied! / Doch in Einem sind sich beide gleich: / Beide waren blind.” Költői különbségeiket (klasszikus és romantikus költő) mitikus, elvont táj-hasonlattal mutatja be. Az ellentét folytatódik: „Minden, mi világos, / Minden, mi virágzó, / Dalodban, oh koldusok öse, Homér! / Minden, mit sötét, / Minden, mi sivár, / Dalodba’, királyi utód, Oszián!” és „Alles, was nur licht ist, / Alles, was nur blühend, / Liegt in deinem Lied, o Bettelgreis Homer – / Alles, was nur dunkel, / Alles, was nur kahl ist, / Hat den Lied, o Königsengel Ossian!” Ellentéteik mégis hasonlatosságba olvadnak össze a vers végén, melyet ugyanakkor az öregség és a halhatatlanság ellentéte feszít belülről: „Csak ősz fejetek koszorúja marad zöld” és Kertbenynél: „Nur auf euern Greisenhäuptern / Bleibt der Kranz stets grün!”

A „Ki gondolná, ki mondaná...” („Wer kann es denken”) című vers Dudumi átültetése. A jelenben békés táj képének szembeállításával a csatatérré változott tájjal mind strukturálisan, mind hangulatilag igen jól sikerült szabad átköltés.⁸

Dudumi mellett sokat fordított Petőfitől Szegfi Mór is, bár az ő fordításai kötetben nem láttak napvilágot. Szegfi Mór Mihály (1825–1896) főreáliskolai tanár, miniszteri titkár, azok közé a zsidó írók közé tartozott, akik szorgos munkatársai voltak a magyarországi német nyelvű lapoknak. A „Mebántott a rózsám...” kezdetű vers, mely Szendrey Júliára vonatkozik és Pesten keletkezett, Petőfi életében nem látott napvilágot.⁹ Fordítása „Liebchen thät mich bitter kränken”¹⁰ címen jelent meg a *Pester Sonntagsblatt*-ban. Szegfi formailag szabadon kezeli a szöveget; a Petőfi-féle két strófát felbontja négy versszakra, azonban a népdalszerű hangvételt, a költői képet (seb, amely csak a sírban gyógyul meg) sikerült megőriznie.

Szintén Dudumi fordította a „Ha az isten ...” (Wenn Gott...) ¹¹ kezdetű verset, amit Horváth János Petőfi átalakuló hazafias lírájában az „Egy gondolat bánt engemet” előfutárának tekint. Ugyancsak Szegfi ültette át németre a „Fürdik a holdvilág az ég tengerében...”¹² című Petőfi-verset, méghozzá figyelemre méltóan, a szegény sorsa miatt rablónak lett ember bűnbánó, tehetetlenségét felismerő helyzetének bemutatását hangulatilag és formailag (népdal) is jól adja vissza. Szegfi fordította „A virágok” című verset is.¹³

⁸ *Wer kann es denken ...* Frei nach dem Ungarischen des Alexander PETŐFI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 15, 9. April 1854, 225.

⁹ PETŐFI Sándor *összes költeményei* (1847), Kritikai kiadás, Sajtó alá rend. Kerényi Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008, 378.

¹⁰ *Liebchen thät mich bitter kränken*, Nach PETŐFI aus dem Ungarischen übersetzt von Moritz Szegfi = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 51, 25. December 1854, 652.

¹¹ *Wenn Gott ...* Frei nach dem Ungarischen des PETŐFI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 8, 1855, 600.

¹² *Es badet der Mondschein im Sternengefunkel*, Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI, Von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 29, 1855, 408.

¹³ *Die Blumen*, Aus dem Ungarischen des PETŐFI von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 23, 1855, 311.

Petőfi-tolmácsolásaival tűnik fel a lapban Eiber Antal. Az ő munkái a „Még alig volt reggel” („Kaum brach an der Morgen...”) ¹⁴ és a „Pusztá föld ez, a hol most járok...” („Durch die kahlsten Gründe ...”) ¹⁵ című versek fordítása. Az első vers két strófáját négy kétsoros versszakra szedi szét, és kihagyja a „Juliskám” nevet, mely Petőfi személyes sorsára utal, nála a semleges, általánosító „o Heißgeliebte” szó szerepel, de a reggel/este – fiatalság/halál ellentétét frappánsan oldotta meg. A „Pusztá föld ez, a hol most járok...” című költeményt formailag teljesen átalakította Eiber. Petőfinél a vers mindössze egy strófából áll, amit a fordító – bár a költői képeket megőrzi – hét négysoros versszakra bontja, emellett Petőfi páros rímei helyett nála keresztrímek szerepelnek. Eiber Antal (1833–1877) a Rókus kórház másodorvosa volt ¹⁶, akiről Szinnyei sem tudja, hogy orvosi szakpublikációi mellett szépirodalmat fordított németre.

A „Reszket a bokor, mert ...” („Es bebt der Zweig im Busch...”) ¹⁷ népdalszerű szerelmes vers fordítása szintén jól sikerült Szegfinek. Az ABAB rímképletet, szóismételeket („reszket a bokor”... „reszket a lelkem”) megtartja: „Es bebt der Zweig”... „Auch mir erbebt das Herz,”; „Eszembe jutottál” sor kétszer egymás után: itt ugyan csak a Perfekt igealak azonos: „Denn du bist dort eingezogen. / Bist mir in das Herz gezogen”; A túlradó érzelmet naiv párhuzamban a Dunához hasonlítja: Teli van a Duna, / Tán még ki is szalad, / Szívemben is alig /Fér meg az indulat... De ha mégsem találna viszonzásra szerelme, akkor is jókívánásokat küld felé: az „áldjon meg” helyett óvjon meg „behüten” szerepel, de ugyanott, rímhelyzetben, ahol a magyarban.

Az „Alku” („Der Handel”) Szalkszentmártonban keletkezett 1845-ben. Leopold Rosner fordítása a népies hangot jól eltalálja, bár formailag nem teljesen hű. ¹⁸

Arany köztudottan nem örvendett olyan nagy népszerűségnek német nyelven, mint Petőfi. Két versének fordítását közölte a *Pester Sonntagsblatt*. Az egyik az „Ágnes asszony” ballada Szegfi Mór fordításában. ¹⁹ Arany verse 1853-ban, tehát nagykorósi korszakában keletkezett, ezeknek a balladáknak zömét a történelmi tárgyú balladák alkotják, de találhatók köztük az 1848 előtti parasztszöveghez tartozó témájúak is. A balladák egyik fő motívuma a hősök által elkövetett bűnt követő bűnhődés. A fordítás maga hű, fő hibája az önkényes rövidítés: Aranynál a ballada 26 strófából áll, Szegfi fordításában mindössze 14. Sajnálatos módon a fordító a főszereplő

¹⁴ *Kaum brach an der Morgen...* Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI, Von Anton EIBER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 34, 1855, 489.

¹⁵ *Durch die kahlsten Gründe ...* Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI von Anton EIBER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 36, 1855, 520.

¹⁶ Eiber Antal életrajzi adatait dr. Dörnyei Sándor szíves közlése alapján tudom.

¹⁷ *Es bebt der Zweig im Busch...* Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI, Von M. SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 38, 1855, 570.

¹⁸ *Der Handel*, Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI, Von L. R. = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 51, 1855, 761.

¹⁹ *Frau Agnes*, Ballade von Johann ARANY, Aus dem Ungarischen von Moriz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 4, 22. Januar 1854, 55–56.

ábrázolása szempontjából lélektanilag fontos mozzanatok bemutatását hagyta ki. Az első szerkezeti egység, – Ágnes asszony letagadja bűnét a kérdezősködő gyerekek előtt –, a negyedik versszakig tart. Az utána következő 5 strófát, Ágnes asszony megőrülésének nyilvánvalóvá válását, börtönbeli képzelgéseit kihagyja. Pedig ezek a versszakok a hősnő megőrülésének fokozatait, a valóságtól való fokozatos eltávolodását hivatottak lélektanilag megalapozni és bemutatni; a tömlöcben a sötétség és fény kettőse tükrözi az elítélt lelki állapotát; Ágnes asszony a börtönben összeroppan, megtévelyedik, csak a véres lepedőt látja. Utána Szegfinél a vers második szerkezeti egysége, a bíróság következik: Ágnes asszony tette csak a tárgyaláson derül ki. A bíróság váratlanul és emberségesen átlátva a helyzetet, az asszonyt nem tekinti büntethetőnek földi hatalom által. Szegfi ebből a második szerkezeti egységből ismét kihagy két strófát, azokat, amelyben Ágnes asszony elkeseredetten kísérletet tesz meggyőződni ép eszéről, és amelyben felfogja, hogy esetleg soha többet nem jut ki a börtönből. A harmadik szerkezeti egység a huszadiktól a huszonhatodik versszakig tart, és az asszony öregedését mutatja be. Ágnes asszony élete végéig mossa a véres lepedőt. Arany kivételes lélektani hitelességgel ábrázolja az elme tisztánlátásáért folytatott küzdelmet, az állandó önreflexiót, amely már az elme megbomlásának jele. A záró versszak kisebb módosításokkal az első versszak ismétlése és ily módon a cselekmény keretbe foglalása. A keresztény–kálvinista Arany világvilágának megfelelően a bűnhődés folyamatát csak annak végpontjáig követhetjük nyomon, a lehetséges folytatás, a kegyelem gesztusa már túl van a vers világán. De a fordító a felmentő ítélet után elhagyja hősét, pusztán még két strófát szentel annak bemutatására, hogy Ágnes asszony bomlott elmével továbbra is mossa véres lepedőjét a patakban. Az eredeti ilyenfajta megkurtításának, a lélektani ábrázolás fontos mozzanatainak elhagyása valószínűleg a fordító azon célkitűzéséből eredhetett, hogy a verset könnyebben „emészthetővé” tegye, nem beszélve itt most sokat az olyan népnyelvi kifejezésekről, mint „kelmed”, „galambom”, melyekhez hasonló hangulatfestő elemeket hiába keresünk a fordításban.

A másik a „Letésem a lantot”²⁰ („Ich lege die Laute nieder”) elégikus óda a Geibel kiadónál, Pesten jelent meg „Klänge aus dem Osten : Sammlung ungarischer Dichtungen” című kötetből, mely Dudumi Demeter fordításait tartalmazza, került átvételre. Az 1850-ben született vers alapélménye a kiábrándulás, a múlt visszahozhatatlanságának felismerése, a nemzeti és a mély személyes válság. A vers megértéséhez a magyar történelem és Arany személyes sorsának ismerete mindenképpen szükséges. Arany versében a Bach-korszak egész irodalmi élete benne foglaltatik. Arany nyelvezete emelkedett, költői és elégikus, ezért használ régies szóalakokat. Maga a „letésem” szó hangulata is visszaadhatatlan, ugyanígy a „levél” igealak is. Arany két korszakot állít egymással szembe: a céltalan jelent és az éltető múltat. A derűs, harmonikus múlt állandóan szembesül a jelennel. A múlt bemutatásához virágzó természeti képet használ. („Más ég hintette rám mosolyát, / Bársony palástban járt a föld, / Madár zengett

²⁰ *Ich lege die Laute nieder*; Aus dem Ungarischen des Johann ARANY = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 8, 1855, 93.

minden bokorban, / Midőn ez ajak dalra költ. / Fűszeresebb az esti szél, / Hímzettebb volt a rét virága.” („Mir lachte damals eine andre Sonne, / Die Erde schritt einher in Sammetpracht, / Ein Vogel sang auf jedem Strauch in Wonne, / Sobald mein Mund zum Singen aufgewacht.”). A szabadságharc bukásával a költői lét is válságba került, Arany úgy érezte, értelmét veszítette az írás, a jövő kilátástalan, bizonytalan, ha a nép halott, és a népi-nemzeti költészetre nincs szükség. Így fonódik össze a versben a nemzeti és a személyes tragédia, „jobb felét” (Petőfit), barátját és költőtársát is elvesztette. Arany a kétsoros refréne az utolsó strófa kivételével nem változtat semmit, a fordító két igét változtat (kétszer hingekommen, négyszer hingegangen szerepel) ráadásul a negyedik versszakban nem sikerült a változatlanúságot megtartania, a „Hittük: ha illet a babér, / Lesz aki osszon ... Mind hiába!” a remények szétfoslásánál a hiába szó, ráadásul kétszer ismételve, (és a mondat eredeti jelentését teljesen átalakítva, amely a babér osztójára vonatkozik, nem arra, aki kapja) belenyúlik a refrénbe: „Wir glaubten, nach dem Lorber werde langen / Ein Mitgenosse der Vergangenheit – – / Umsonst, umsonst!” A refrénben Arany kétféle igealakot (egyszerű múlt idő és archaikus közelmúlt) használ: Hová lettél, hová levél”, míg a fordító a német nyelv sajátosságát, a kettős múlt időt (Imperfekt, Perfekt) variálja: „Wo kamst du hin, wo bist du hingegangen/hingekommen”. Arany költeménye azonban mégis hordoz valami pozitív vonást; költészetileg ez az új tematika a modern értelemben vett, erősen szubjektívizálódo líra megjelenése is egyben Arany költészetében.

Vörösmartytól egy kevésbé ismert verset, az 1836-ban keletkezett „Gyász és remény”-t („Trauer und Hoffnung”)²¹ választott Levitschnigg közlésre. A fordító Braun József (1840–1902) fiatal író, újságíró lehetett.

A „Das Antlitz”²² Frei nach dem Ungarischen des Andreas Tóth von Demeter Dudumi című vers szerzője beazonosíthatatlan.

Gyulai Pál „Midőn elindult” című versét Dudumi fordította „Als sie schied” címen.²³ Dudumi bár formailag megőrizte a vers sajátosságait, de szóhasználatában, költői képeiben átköltötte azt, valahogy megpróbálta jobbá tenni, Gyulai helyenként régies, esetlennek, döcögősnek vélt szóhasználatát kiegyengetni. Gyulai kritikai tevékenységével hozzájárult a népnemzeti irány létrejöttéhez, Petőfit és Aranyt tartotta a magyar irodalmi fejlődés csúcspontjának, és harcot folytatott az 50-es évek Petőfi-epigon költői ellen.

Dudumi fordította Sükei Károly (1824–1854) „Lenge szellő...” című versét („Es braust der Wind ...”),²⁴ mely Sükei „Hulló csillagok” című 1851-es kötetében látott napvilágot.

²¹ *Trauer und Hoffnung*, Aus dem Ungarischen des VÖRÖSMARTY, Von Josef BRAUN = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 3, 13. August 1854, 436–437.

²² *Das Antlitz*, Frei nach dem Ungarischen des Andreas TÓTH von Demeter Dudumi = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 24, 11. Juni 1854, 329.

²³ *Als sie schied*, Frei nach dem Ungarischen des Paul Gyulai von Demeter Dudumi = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 34, 20. August 1854, 448.

²⁴ *Es braust der Wind ...*, Frei nach dem Ungarischen des Karl Sükei von Demeter Dudumi = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 20, 14. Mai 1854, 281.

A ma már kevésbé ismert Győrffy Gyula (1835–1885) „Ibolyák : Költeményfüzér” címet viselő, 1855-ben megjelent kötetéből fordította Dudumi a „Nem fáj neked” („Dein Herz empfindet...”) ²⁵ című verset. A költemény alapja a letépett virág és a múló szerelem közti kedvelt hasonlat, Dudumi jól adja vissza a vers melankólikus hangulatát, a két strófát négy versszakká bővíti.

Lévay József (1825–1918) költő, Borsod vármegye aljegyzője, majd 1861-től alispánja, a népies-nemzeti irány képviselője, biedermeier hangulatú, csendesesen rezignált „Spätes Schwärmen” ²⁶ („Késő ábránd”) című verse az öregedő férfi bánatát tükrözi az elmulasztott szerelem miatt. Duduminak a népies hangvétel megőrzése fordításaiban mindig jobban sikerült, mindig hitelesebb, mint a romantikus hangulat visszaadása. Itt alkalmaz például olyan elcsépelet szófordulatot, mint „Träume sind nur Schäume”, és túloz: („Wie ein irrer Wandersmann, / Der vom Himmel nieder/ Stürzend...”) Az eredetiben: „Én meg mint az égnek eltévedt vándora, / Egyedül bujdosom földön idestova”). Még egy Lévay-verset jelentetett meg a *Pester Sonntagsblatt* ez az „Őszi táj” („Herbstgegend”) ²⁷ című volt. Dudumi fordítása költői, hangulatos, de nem igazán hű az eredetihez.

Ifjabb Szász Károly (1828–1905) „Bánfi Dénes csókja” című erdélyi témájú balladáját az Album rovatban közölték: „Der Kuß des Bánfi Dénes” címen Dudumi fordításában. ²⁸ Szász Károly saját költészete mások hatását mutatja, balladái Arany nagykőrösi balladáiét, sokkal jelentősebb azonban műfordítói tevékenysége (Shakespeare, Molière-fordítások). ²⁹

Czuczor Gergely (1800–1866) költő, nyelvész, az Akadémia nagyszótárának szerkesztője „Mi lennék” „Was ich sein möchte!” ³⁰ című Kisfaludy Károly modorában írott helyzetdala, Dudumi fordításában megőrzi a népdalszerű hangvételt és szóhasználatot, a természeti képekre épülő, allegorikus gondolatmenetet.

Kertbeny magyar költők fordításait tartalmazó kötetéből „Album hundert ungrischer Dichter” (Dresden: Schaefer – Pesth : Geibel), mely 1854-ben jelent meg, közölte a *Pester Sonntagsblatt* a „Két dalnok” („Zwei Sänger”) című Garay-verset, melyben az éneklő két szegény, kopott madár a költészet metaforája. A másik Garay-vers

²⁵ *Dein Herz empfindet, ... Aus dem Ungarischen des Julius GYÖRFFY = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 26, 1855, 344.

²⁶ *Spätes Schwärmen*, Frei nach dem Ungarischen des Joseph LÉVAI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 16, 16. April 1854, 234–235.

²⁷ *Herbstgegend*, Frei nach dem Ungarischen des Joseph LÉVAI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 19, 7. Mai 1854, 268.

²⁸ *Der Kuß des Bánfi Dénes*, Ballade des Karl SZÁSZ, Von der Redaktion des *Divatcsarnok* mit dem Preise von zehn Dukaten gekrönt, In der Uebersetzung aus dem Ungarischen von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 15, 23. April 1854, 246–248.

²⁹ KOVÁCS Kálmán: *A népies-nemzeti irányzat kisebb költői = A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, IV, szerk. Sötér István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 171–173.

³⁰ *Was ich sein möchte!* Frei nach dem Ungarischen des Gregor CZUCZOR, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 30, 23. Juli 1854, 400.

„A Balaton” („Der Balaton /Plattensee”)³¹ amely egy öt részből álló versciklus része, az első rész a tó keletkezésének mondája. Garay harmadik közölt verse „A királyleány és apródja” („Königsmaid und Edelknabe”) című ballada. Kertbeny műfordításainak sokat kárhoztatott általános jellemzője a többet mondás, vagyis, hogy a szótagszám és a rím kedvéért mindent több szinonim szóval fejez ki. Dudumi fordította le Garay „Két leány” („Zwei Mädchen”),³² című versét, melyet korábban már Kolbenheyer Mór is átültetett németre, és a *Pesther Tageblatt* közölte. A vers a magyar történelem egyik mélypontját, a mohácsi csatát idézi fel a szereplők alakján keresztül, az egyik leány apját, a másik kedvesét veszttette el a csatában, a csatát megjárt énekes pedig „édesanyját”, vagyis a hazáját, ezért lehetetlen gondtalanul énekelniük, szórakozniuk. Az epilógus egy év múlva azonban bizakodó: elmúlt a tél, minden kizöldült, az egyik leány gazdag örökséghez jutott, a másikat eljegyezték, a „fű s virágtalan” domb alatt a sírban nyugszik a „dálnok vitéz”.

Dudumi, bár sokszor szabad fordításnak nevezi munkáját, Tompa Mihálynál mégis odáig megy el, hogy a burkolt utalásokra éltélőbb kifejezésekkel „ráerősít”, egyértelműsíti a politikai kritikát. Tompa „Ein Begräbnis” („Temetés”) versének fordítása jó példa erre. Tompa hazafias elégiái és allegóriái az önkényuralom korában teljesebben ki. Így ez a verse is az önkényuralom elleni burkolt tiltakozás: az anya élve eltemeti gyermekét a harcban elesett apa mellé, inkább mint, hogy „rab, vagy földönfutó” legyen. Dudumi a vers tiltakozó hangvételét felerősíti, értelmez, olyan kifejezéseket használ, amelyek a magyar szövegben nincsenek benne, és még egyértelműbb politikai vádakot fogalmaz meg: „Ach Waise jedes/Im Lande selbst verwaist.” (a magyarban az „árva” szó nem is szerepel, különösen nem az országban elárvult értelemben, ráadásul nyomatékosan kétszer); aztán: „Viel lieber todt in deinen Armen gedrückt./ Als daß er vor Tyrannenblick sich bückt”, miközben Tompánál csak ennyi szerepelt: „Bús öledben jobb lesz tudnom őt, / Mint kopogva zárt ajtóknak előtt;”³³

Tóth Kálmán (1831–1881) író, költő, színműíró, országgyűlési képviselő az 50-es években rendkívül népszerű volt, a *Hölgyfutár* segédszerkesztője majd szerkesztője, 1864-ben pedig ő alapította meg és szerkesztette haláláig a *Fővárosi Lapokat*. Költészetének fő témája a boldogtalan szerelem, a lemondás csendes vívódása, önmarcangolás, csalódás, kiábrándulás volt. Sok versét megzenésítették. Nemcsak a nagyközönség szerette, de író társai is. A *Pester Sonntagsblatt* a következő verseit közölte: „Beköszöntött...”³⁴ Dudumi Demeter fordításában. A hiúsága miatt nem szerelemből férjet választó nő boldogtalanságát figyeli az elhagyott szerelmes

³¹ *Gedichte von Garay. Königsmaid und Edelknabe* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 42, 15. October 1854, 544; *Zwei Sänger* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 42, 15. October 1854, 544–545; *Der Balaton* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 42, 15. October 1854, 545.

³² *Zwei Mädchen*, Aus dem Ungarischen des Johann GARAY, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 27, 2. Juli, 1854, 364.

³³ *Ein Begräbnis*, Frei nach dem Ungarischen des Michael TOMPA = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 25, 18. Juni 1854, 340.

³⁴ *Im April 1853*, Von Koloman TOTH, Aus dem Ungarischen von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 4, 25. December 1853, 59–60.

a „Sápadt asszony...”³⁵ című elégikus hangulatú versben. Az 1853 novemberében elhunyt Garay János emlékére írt versét („Garay sírjánál”)³⁶ Dudumi fordította. Az 50-es években a kortársakat foglalkoztatta a saját népétől nem becsülten, elhagyottan meghalt költő témája (így Lisznyait és Jókait is). Például itt így ábrázolja ezt a helyzetet a Tóth Kálmán versét átültető Dudumi: „...bittre Thränenfluth / Waschen von dem Volk die Schande, / Daß sein Dichter, Bettlern gleich, / Wankte zu des Grabes Rande?”. A költő siratása átmegegy a nép sorsáért való aggodásba: „Um zwar für den Sänger nicht, / Ach nur für mein Volk zu beten!”. Tóth „Fekete szemű leánykának”³⁷ című költeményét Szegfi Mór fordította. Kertbeny „Album hundert ungrischer Dichter” című kötetéből vette át a szerkesztőség közlése szerint a lap Tóth Kálmán „Búza közé...” című versének „Heckenrosen der Liebe”³⁸ című fordítását. A magyar szöveg közismert népdalrészlettel indít „Búza közé száll a dalos pacsirta, / Hogyha magát már odafenn kisírta”. Ez a lehetőség a fordító számára természetesen nem adott. Kertbeny szokásához híven mindig beszúr magyarázó szavakat a szótagszám kedvéért, ráadásul a hátravetett jelzők a népdaltól teljesen idegenek, és a német szavakat szokatlanul rövidíti „Liebspärchen”: („Und zwischen den Ähren, den Blümlein, den blauen, / Da kann ihr beweintes Liebspärchen sie schauen.” – S buzavirág, buzakalász árnyába / Reá akad megsiratott párijára”).

Balogh Zoltán „Te vagy minden...”³⁹ kezdetű szerelmes versét Szegfi Mór ültette át németre. A biedermeier hangulatot a költő szóhasználata jól tükrözi: „Álmaimat rózsaujjod hímszi”, „hajnalkorodban”. Balogh Zoltán (1833–1878), költő, drámaíró, publicista verseit Nagy Ignác *Hölgyfutár*ában közölte az 50-es években, 1855-ben aztán kötetben is kiadta őket.

Lisznyai Kálmán (1823–1863) Nógrád megyei Petőfi-epigon költő volt, már az 1840-es években feltűnt népies hangvételű verseivel, de az önkényuralom éveiben szinte hajhászta az eredetiséget, erőltetetten népieskedett, szokatlan képekkel, tájnyelvi szavakkal tüzdelte tele verseit, amiket gyakorta lábjegyzetekben kellett magyarázni. Levitschnigg fordításában jelent meg Lisznyai „A csalogány temetése” című verse. „Das Begräbniß der Nachtigall”⁴⁰ címen. Ez a fordítás nem bizonyítja, hogy Levitschnigg értett magyarul, a szabad fordítást segítséggel is létre tudta hozni. A vers Lisznyai később, 1856-ban kiadott *Madarak pajtása* című kötetében is megjelent.

³⁵ *An eine blaße Frau*, Von Koloman TOTH, Aus dem Ungarischen von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 3, 18. December 1853, 44–45.

³⁶ *An Garay's Grab*, (Frei nach dem Ungarischen des Koloman TÓTH), Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 13, 26. März 1854, 195–196.

³⁷ *An ein schwarzäugiges Mägdlein*, Aus dem Ungarischen des Koloman TÓTH, Von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 14, 2. April 1854, 212.

³⁸ *Heckenrosen der Liebe*, Aus dem Ungarischen des Kalman TOTH = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 10, 5. März 1854, 152.

³⁹ *Du bist...* Aus dem Ungarischen des Zoltán BALOGH. Von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 25. 1855, 344.

⁴⁰ *Das Begräbniß der Nachtigall*, Von Koloman LISZNYAY, In freier Übertragung aus dem Ungarischen von LEVITSCHNIGG = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 1, 8. Januar 1854, 25–26.

A költemény a csalogány temetését írja le erdei környezetben, és a legkülönfélébb állatokat ábrázolja részletesen, amelyek feldíszítik halott társukat. A német fordításból kimarad az elhagyottan meghaló magyar költőre vonatkozó utolsó három versszak, melyhez a madártemetés csak ürügyül szolgált: A természet részvételével szembeállítva az elfelejtett, egyedül hagyott magyar költő holtteste: „A természet részvéte mily dicsó! / De oh mi más a költő sorsa itt, / Az életben, az emberek között, / Résztvételesség s gúny sujtja napjait. / A nemzet dalnoka elhagyatva, / S rongyban fekszik a pusztá terítón”, valamint: „S ha meghal a szegény magyar költő, / Bár mily dicsón zengedezett s hatott: / Ah! Talán egyedül csak a jó ég / Sír utána könyharmatot!”. A vers vonatkozhat az 1853 végén súlyos betegségek következtében elhunyt Garay Jánosra, bár az ő árváinak megsegítésére adakozás indult Pompéry János vezetésével.

Az „An die Liebe”⁴¹ című, Dudumi által fordított Lisznyai-vers eredetije „Jó tanuló”. Dudumi az eredetileg két versszakból álló vers első strófáját mintegy keretként megismétli: Szerelem! Szerelem! / Keserves üdvösség! Angyalok játéka, / Menyei mesterség.” – „Liebe, süße Liebe, / Bittere Geselligkeit; Schönstes Spiel der Engel, Meisterstück der Ewigkeit.” Dudumi fordította Lisznyai „A Palóc Alföld” című versét „Der Hirtenknabe” címen.⁴² A „Schmerz”⁴³ című verset Kertbeny fordította és közölte „Album hundert ungrischer Dichter” című említett kötetében, ennek eredetijét sajnos nem sikerült azonosítanom. Kertbenynek nemcsak Petőfi-fordításai, hanem Garay- (az „Obsitos” kivételével) és Lisznyai-fordításai sikerültek igen gyengén. „Különösen Lisznyai versei hatnak száználmasan” – írja Detrich Márta.⁴⁴ A „Harangszó” („Glockenklang”)⁴⁵ című vers fordításának történetét, melyet Johann Ladislaus Pyrker (1772–1847) egri érsek, ismert magyarországi német nyelvű költő készített el, szerkesztői megjegyzésből tudhatjuk meg.⁴⁶ A vers magyarul az *Órangyal : Vallási almanach* 1846. évfolyamában jelent meg, s Tárkányi Béla (1821–1886) apátkanonok, költő, műfordító hívta fel Pyrker figyelmét rá, ezt követően a költő Pestről Egerbe vezető útja közben, térdén írva készítette el a fordítást, amely aztán eljutott Lisznyaihoz, aki ezt nagy kitüntetésnek tekintvén, továbbadta a *Pester Sonntagsblatt*nak. Lisznyai, a nógrádi táj szülőtte, a mélyen vallásos katolikus falusiak életéből merít egy oktató történetet, a túlzottan vallásos leányt kicsúfoló társnője vőlegényének halálát jelzi a megkonduló harang. Lisznyai versében találhatóak szép, költői részek, mint a hasonlat: „Mint egy óriási holló / Barna szárnyon szállt az estve,” („Da sank der Abend, wie ein Riesenaar / Die Flügel

⁴¹ *An die Liebe*, Von Koloman LISZNYAY, In freier Uebertragung aus dem Ungarischen von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 4, 22. Januar 1854, 56.

⁴² *Der Hirtenknabe*, Mit freier Benützung des „Palóc Alföld” von K. LISZNYAI von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 7, 12. Februar 1854, 103–104.

⁴³ *Schmerz*, Aus dem Ungarischen des Lisznyai = *Pester Sonntagsblatt*, 152. Nr. 10, 5 März 1854, 152.

⁴⁴ DETRICH Márta, *Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága*, Szeged, Viktória ny., 1936, (Germanisztikai füzetek), 69.

⁴⁵ *Glockenklang*, Von Koloman LISZNYAY übersetzt von weiland L. v. PYRKER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 38, 1855, 552–553.

⁴⁶ LISZNYAY Kálmán, *Harangszó, Órangyal : vallási almanach 1846*. Szerk. Sujánszky Antal, Pesten, Emich, 1846, 55–60.

breitend, auf die Flur”), ami, ha nem is teljesen hű (Aar – sas), de azért megközelítő, vagy „A hold, mint imádkozó hölgy, / Föllegoltárra borúla” (Es sah der Mond, den Blick von Thränen schwer, / Wie eine betendfromme Maid”), amelyben a „Maid”, leányka, hajadon nem igazán szerencsés választás az emelkedettebb „hölgy” helyett, de Pyrker fordítása formailag hű, és a páros rímekeket is megtartja. A „König Mátyás”⁴⁷ eredetijét Lisznyai több Mátyás királyról szóló verse között nem sikerült megtalálnom.

Bangó Péter (Pető) (1824–1853) aradi ügyvéd, író, az *Arad* című hetilap szerkesztője, verseket, elbeszéléseket írt. „Was ist dem Felde widerfahren?”⁴⁸ című versét Dudumi fordította. Mivel Bangónak önálló kötete nem jelent meg, csak lapokban publikált szétszórtan, így a vers eredetijét megtalálni nincsen sok esély. A vers azt a szabadságharc leverése után számtalan költő, így Petőfi által is megénekelte témát dolgozza fel, hogy a jelenleg virágos mező egykor csatatér volt.

Zalár József alispán, költő (1825–1914) több versét közölte a *Pester Sonntagsblatt*. Így a „Sötét az éj...” címűt Szegfi fordításában.⁴⁹ „A nép fia” („Das Kind des Volkes”)⁵⁰ című költeményben, melyben a költő hitet tesz magyarsága mellett (a refrén: „Én is e jó népből való vagyok!”), utalások találhatók a nép és az (idegen) hatalom közti ellentétre: („Nem hajtja e nép idegen szokások / Jármába, mint ti, egyenes fejét.”). Az Alföld mint a szabadság szimbóluma tűnik fel, ahol a betyárok élnek, akiket azzal mentegtet a költő, hogy „Kik lopnak bár, kezökben nincs gyilok; / De a huszárok is ezekből lesznek...” Az itt élők szeretik a földet, míg az urak csak a hasznót lesik: „Míg ti csak a hasznát szeretitek”. A költemény a fenn élő urak és a lenn a völgyben maradó, népével közösséget vállaló költő közötti ellentéttel zárul. A versek a szerkesztő közlése szerint Zalár 1855-ben megjelent kötetében szerepelnek. A „Köszöntelek szép alföldi tájak” „Geliebtes Alföld”⁵¹ fordítása gördülékeny, az egyszerű, népdalszerű szöveget, a ritmust jól adja vissza Szegfi. A német szövegbe beékelte magyar szavak: Alföld, Délibáb, Csárda, Betyár, bár a puszta-romantika kliséi, mégis jól színezik a hangulatot. A részletekbe menő tájleírás hazaszeretetről, a szülőföldre visszatérő költőnek a tájhoz és az emberekhez való érzelmi kötöttségéről tanúskodik, a refrén is frappáns: „Geliebtes Alföld, nenn’ mich herzlich willkommen!”

Tóth Kálmánné Majthényi Flóra (1837–1915) költőnő „Holdsugáros...” „Schatt’ger Wald...” című versét Gottfried Feldinger fordította.⁵² A „Száll a felhő...” („Es flieht

⁴⁷ *König Mátyás*, Von Koloman LISZNYAY, Frei nach dem Ungarischen = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 1, 1. Januar 1854, 8–9.

⁴⁸ *Was ist dem Felde widerfahren?* Frei nach dem Ungarischen des BANGÓ Pető, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 14, 2. April 1854, 212.

⁴⁹ *Die Nacht ist schwarz ...* Aus dem Ungarischen des ZALÁR, Von M. SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 39, 1855, 570.

⁵⁰ *A nép fia*, Aus dem Ungarischen des Josef ZALÁR von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 22, 1855, 296–297.

⁵¹ *Geliebtes Alföld*, [aus dem Ungarischen des Josef ZALÁR. Von Moritz SZEGFI] = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 22, 1855, 296–297.

⁵² *Schatt’ger Wald ...* (aus dem Ungarischen nach Flora) Von Dr. G. FELDINGER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 43, 1855, 634.

die Wolke...”),⁵³ a helyhez kötöttség és elvágyódás érzését természeti metaforában ábrázoló költeményét Dudumi fordításában közölte a *Pester Sonntagsblatt*.

Az Iduna költő néven verselő Szász Károlyné Szász Polixéna (1831–1853) halála után férje adta ki 1853-ban 12 költeményből álló verses füzetét. Az 1853. január 17-én meghalt költőnő hagyatékából közölt a lap egy verset Dudumi Demeter fordításában.⁵⁴

Levitschnigg verset írt Ferenczy Teréz (1830–1853) a fiatalon, egy évvel korábban öngyilkosságot elkövetett költőnő emlékére.⁵⁵

Magyar írók

A magyar prózaírók közül természetesen Jókai áll az első helyen, tőle öt elbeszélést publikáltak, így 1854-ben a „Peroses” című elbeszélést részletekben A fordító I. H. ismeretlen. Jókainak a perza birodalomban játszódó novellája az általa szerkesztett *Országos Nagy Naptár* 1853. évében jelent meg „Perozes” címen.⁵⁶

A „Háromszéki leányok”⁵⁷ („Die Háromszéker Mädchen”) című elbeszélést 1854 április-májusában közölték részletekben. Fordítója ismeretlen. 1855-ben hozta a lap folytatásokban a tatárjárás idején játszódó „Sajó. Regényes korrajz” („Sajó. Romantische Zeitgemälde”) című elbeszélést. Fordítója Leopold Rosner volt. Ezt követte hamarosan az „Adamante” 1855-ben több részletben („Adamante” Novelle aus dem Ungarischen des Moritz Jókay.) A Jókai kritikai kiadás ismeri a *Pester Sonntagsblatt*ban 1855-ben megjelent fordítást, a fordító nevét azonban Julius Liechtensteinként adja meg.⁵⁸ „A koldusgyermek” című Jókai-elbeszélést („Das Bettelkind. Eine Weihnachtsgeschichte”)⁵⁹ címen Leopold Rosner fordításában közölte a *Pester Sonntagsblatt* 1855 decembe-ében. Itt a kritikai kiadás tévesen Ludwig Rosnerként adja meg a fordító nevét.⁶⁰

Eötvös József „Egy tót leány az alföldön” című elbeszélését Kertbeny fordításában közölte a lap „Ein Schlovenmädchen [!] im Unterlande” címen 1854. október végétől részletekben.

⁵³ *Es flieht die Wolke...* (Frei nach dem Ungarischen der Flora MATTHENY), Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 21, 21. Mai 1854, 293.

⁵⁴ *Aus dem Nachlaß der ungarischen Dichterin Iduna* (Karolina von SZÁSZ) gest. am 17. Juni 1853, in freier Uebertragung von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 1, 4. Dezember 1853, 10.

⁵⁵ *Therese Férenczy*, Von LEVITSCHNIGG = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 11, 12. März 1854, 166.

⁵⁶ *Perozes: Historiai novella*, írta JÓKAI MÓR = *Országos Nagy Naptár*, 1853, 26–38.

⁵⁷ JÓKAI MÓR *összes művei*, szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós, *Elbeszélések* 5., Bp., Akadémiai, 1989, 637.

⁵⁸ JÓKAI *összes...*, (56. jegyzetben), *Elbeszélések 1. (1842–1848)* Bp., Akadémiai, 1971, 716.

⁵⁹ *Das Bettelkind: Eine Weihnachtsgeschichte*, Aus dem Ungarischen des Moritz JÓKAY, Von L. R., = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 50, 1855, 737–738.

⁶⁰ JÓKAI MÓR *összes...*, (56. jegyzetben), 5. kötet Bp., Akadémiai, 1989, 766.

1854 márciusában több részletben került közlésre Szigmund Vilmos „Thomas Bacso Historische Novelle” című elbeszélése. Szigmundról (nevét Sziemundnak is írták) Szinnyi keveset tud, életrajzi adatai ismeretlenek, német nyelven kiadott naplóján kívül szerkesztette a *Részvét hangjai* című kötetet (Pest, 1854), valamint szerkesztette és kiadta az *Estike* című évkönyvet 1855-re. Így ennek az elbeszélésnek magyar eredetijét nem sikerült megtalálni.

Degré Alajos (1819–1896) író, publicista, számos novella, tárca, vígjáték szerzője. A *Pester Sonntagsblatt* tőle is több elbeszélést közölt. Ezek eredetijeinek megtalálása azonban a szerző termékenysége és főleg folyóiratokban szétszórta való közlése miatt nem vezetett eredményre. Így például tőle származik a „Magnetismus”⁶¹ című elbeszélés. Degrét némely kritikusa a magyar Saphirnak is nevezte kozmopolita humorisztikus írásai és a hazafias témák kerülése miatt. Az „Átkozott sötétség!”⁶² címen a *Divatcsarnok*ban megjelent novella fordítója Leopold Rosner („Verfluchte Finsterniß”⁶³). A „Coquetterie einer Woche” Carl Arnold fordításában több részletben került közlésre 1854 július–augusztus folyamán.

Beöthy László (1826–1857) író haláláig a *Hölgyfutár* munkatársa, szellemessége miatt az 50-es években a fiatal nemzedék egyik legnépszerűbb alakja volt. Tőle a „Der Windbeutel”⁶⁴ című novellát közölte a *Pester Sonntagsblatt*, ennek eredetijét azonban nem találtam meg. Degré és Beöthy mindketten az olcsóbb francia romantika követői, termékeny és felületes tárcaírók.⁶⁵

Egy másik kortárs író, népszínműíró, a Nemzeti Színház könyvtárosa, a *Hölgyfutár* és a *Divatcsarnok* című lapok szerkesztője, Balázs Sándor (1830–1887) „Éj és korány”⁶⁶ című elbeszélését vette át a lap a szerző 1855-ben megjelent kötetéből. A „Nacht und Morgen”⁶⁷ címen megjelent fordítás készítője ismeretlen.

Műfordítók

A folyóiratban legtöbbet publikáló műfordítók Dudumin kívül, akikről korábban már szóltam, Leopold Rosner és Szegfi Mór Mihály voltak. Rosner Lipót/Leopold

⁶¹ *Magnetismus*: Novelle von Alois DEGRÉ, Nach dem Ungarischen von V. = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 14. December 1853, 3–8.

⁶² DEGRÉ Alajos: *Átkozott sötétség!* = *Divatcsarnok*, 1853. május 29. 17. sz., 326–331.

⁶³ *Verfluchte Finsterniß!*, Novelle von Alois DEGRÉ, Aus dem Ungarischen uebersetzt von L. ROSNER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 16, Juli 1854, 385–387.

⁶⁴ *Der Windbeutel*, Von Ladislaus BEÖTHY, Aus dem Ungarischen von V... = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 4, 22. Januar 1854, 51–55; Nr. 5, 30 Januar 1854, 67–70

⁶⁵ NAGY Miklós: *A romantikus regény, A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, Bp. Akadémiai 1965, 323.

⁶⁶ A „korány” a „reggel” szó a korban ismert szinonimája volt (lásd erre Edward BULWER-LYTON: *Éj és korány*. Ford.: VAJDA Péter. Pest: Hartleben, 1843), később azonban nem honosodott meg.

⁶⁷ *Nacht und Morgen*, Novelle von Alexander BALÁZS, Frei aus dem Ungarischen von A... Y. = *Pester Sonntagsblatt*, 1854. augusztus–szeptember, folytatásokban.

(1838–1903) pesti születésű könyvkereskedő, antikvárius volt, aki később Bécsben telepedett le, és fordításait különböző lapokban, így Bäuerle *Wiener Theater-Zeitung*­jában, a *Wanderer*ben, az *Oesterreichische Zeitung*ban és a *Pester Sonntagsblatt*ban közölte. Ezen kívül Jókai és Eötvös József-regényeket, Gyulai Pál-, Degré Lajos-elbeszéléseket is átültetett németre. Szegfi Mór (1825–1896) Prágában és Berlinben folytatott tanulmányokat, 1848-ban Szemere titkára lett, Világos után bujdosott, Berlinben, Párizsban és Londonban különböző hírlapoknak dolgozott. A kiegyezés után a kereskedelmi minisztériumban kapott titkári állást, de inkább a tanítás vonzotta, és a lőcsei, majd a kassai főreáliskolában tanított.

Karl Maria Kertbeny, az egyik úttörő, de sok kritikával illetett Petőfi-fordító és bibliográfus mint a francia irodalom német nyelven való közvetítője is szerepel a lapban. Tőle Thalés Bernard (1821–1873), francia költő, író, műfordító franciából németre fordított verseit közölte a *Pester Sonntagsblatt*, a „Lied”⁶⁸ és a „Marianne”⁶⁹ címűeket. Bernard azért vált számukra érdekessé, mert az 1848/49-es magyarországi események kiváltották Magyarország iránti szimpátiáját, Petőfi Sándorhoz még ódákat is írt.

A fordítók között találjuk a magyarországi német költészet ismert alakjának, az egri érsek Pyrker János Lászlónak a nevét is. Említésre érdemes a német nyelvű lapokban sokat publikáló, költő és műfordító Gottfried Feldinger (1819–1900, 1861-től Földényi Frigyes) temesvári ügyvéd, aki a Flóra költői néven alkotó Tóth Kálmánné Majthényi Flóra egy versét fordította. Tóth Kálmán két versét a műfordítóként kevéssé ismert Eiber Antal orvos ültette át. Az Alfred Teniers néven író Siegmund Herzl már a század második felének Petőfi-fordító generációjához tartozik.

Bár a műfordítók nagyobb hűségről, pontosabb fordításról tesznek tanúbizonyságot, mint a magyar irodalom német nyelven való korábbi népszerűsítői, mégis gyakorta hajtanak végre szándékosan olyan formai változtatásokat (strófák elhagyása, illetve hozzátétele), melyeknek tartalmi kihatásai vannak. Legeklejtőbb példája ennek Arany balladája, az „Ágnes asszony” és Lisznyai „A csalogány temetése” című verse, melyekben az ábrázolás hitelessége csorbul, illetve a magyar költők helyzetére való utalás elmarad a fordító önkényes beavatkozása miatt. Ezek az eredetitől való eltérések már szándékosak, azaz mások, mint Kertbeny felületességéből vagy nyelvi felkészületlenségéből eredő hibái.

Kisebb közlemények

A nem szépirodalmi írások (írók életével kapcsolatos anekdoták, személyes hangú kommentárok, irodalomtörténeti ismeretek népszerűsítő közlése) is az irodalommal vannak kapcsolatban.

⁶⁸ *Lied*, Von Thalés BERNARD, Aus dem Französischen durch KERTBENY = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 30, 1855, 424.

⁶⁹ *Marianne* Aus dem Französischen des Thalés BERNARD, Von KERTBENY, = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 51, 1855, 761.

Így például német fordításban közölték Jókainak az előző évi *Vasárnapi Újság*ban megjelent írását kortárs magyar írók sorsáról, a fordítást/összefoglalást Leopold Rosner készítette.⁷⁰ Az első helyen a tragikus sorsú magyar írók között nevének kimondása nélkül Jókai a magával közel egykorú Petőfiről szól, aki halhatatlan nevet szerzett magának, senki nem támogatta, nem vezette, saját erejéből jutott el a csillagok magasságáig, ahonnan csillagként hullott le. Az írók, költők, akiknek sorsát Jókai felidézi, Garay János, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Czákó Zsigmond és Nagy Ignác, akik vagy viszonylag fiatalon, súlyos betegségben, vagy elszegényedve haltak meg, illetve követtek el öngyilkosságot, általában az 50-es években. Voltak közöttük, akik a magyarul megjelent írás megjelenésének időpontja után haltak meg, némelyek néhány hónappal utána, Bajza azonban csak 1858-ban.

Rudolf Gottschall (1823–1909) német író, kritikus és irodalomtörténész 1855-ben megjelent kétkötetes munkája „Die deutsche Nationalliteratur der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts” alapján született az „Ein Dritter neben Goethe und Schiller”⁷¹ című írás, mely Jean Paul helyét a másik két költőóriás mellett jelöli ki a német irodalomban. Jean Paul azaz Johann Paul Friedrich Richter (1863–1825) korának egyik legolvasottabb regényírója volt, aki a felvilágosodásban gyökerezve jutott el a romantikáig, majd a kisemberek ábrázolásával megteremtette a realista regény felé való átmenetet. Gottschall Jean Pault a legnagyobb humorisztikus írók közé sorolja be, ami valóban fontos vonása volt prózájának, bár nem ez volt a legfontosabb jellemzője. Gottschall véleménye szerint Jean Paul Schiller és Goethe szükséges kiegészítője, az ő humorának csomópontjában egyesül Schiller erkölcsi ereje és Goethe személyes önvizsgálata; ami Schillernél az akarat, Goethénél a szemlélet, az Jean Paulnál az érzelem. Míg Goethének és Schillernek az antik, klasszikus képzés volt a mintája, addig Jean Paul a modern élet felé fordult, és ideálja a humanizmus volt. Neki megvolt az a képessége, ami hiányzott Goethéből és Schillerből, Jean Paul lehetett volna a német Shakespeare. Világszemlélete sajátos, egyedi, humora univerzális, fantáziája lángoló volt, képei határtalanok voltak. Ami humorát illeti, az együttérző, ironizáló és olykor tragikomikus is tudott lenni. Gottschall Jean Pault a modern költészet (értsd a modern próza) atyjának nevezi.

Leopold Rosner beszéli el a Tisza folyó keletkezésének mondáját a Vahot Imre és Kubinyi Ferenc kiadásában megjelentetett *Magyarország képekben* című kiadvány alapján.⁷² Szintén ő ír a délibáb néven közismert természeti jelenségről.⁷³

Egy rövid kis anekdota erejéig foglalkoznak gróf Mailáth János történetíróval, – ennek időszerűségét az adja, hogy Mailáth kilátástalan helyzete miatt 1855. január

⁷⁰ L.R.: *Ungarns Dichter und ihr Loos = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 48, 1855, 705–706, Nr. 49, 1855, 721–722.; JÓKAI MÓR: *Magyar költők sorsa = Vasárnapi Újság*, 1854. 4. sz. március 26. 26–27.

⁷¹ *Ein Dritter neben Goethe und Schiller = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 51 1855, 753–754.

⁷² *Die Sage von der Tisza*, Mitgetheilt von L. ROSNER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 41, 8. October 1854, 537.

⁷³ *Ungarische Volkssagen, Délibáb*, Mitgetheilt von L. ROSNER, = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 26, 25. Juni 1854, 345–346.

3-án leányával együtt a starnbergi tóba ölte magát. Mailáthot mint kiváló történészt idézik fel, aki minden fontosabb esemény dátumát pontosan tudta.⁷⁴

A Biografische Denkmale rovatban Heine Madame Staëlről szóló írását közlik. Germaine von Staël-Holstein bárónő, népszerű francia író, August Wilhelm Schlegel ösztönzésére írta meg hatkötetes művét „Németországról” („De l’Allemagne”) címen, melynek első kiadását 1810-ben Napóleon utasítására megsemmisítették, de 1815-ben sikerült újra kiadni. Madame de Staël 1817-ben halt meg Párizsban, tehát Heinével nem találkozhatott. Heine kifejti, hogy ez a mű mindig nevetséges és dühítő hatást váltott ki benne. Az író gyűlöli a császárt (Napóleon), de a nők gyűlölete egyben szerelem is – véli Heine. A nők veszélyesek, mondja Heine, de a szép nők nem annyira veszélyesek, mint azok a nők, akik több szellemi, mint testi előnyt tudnak felmutatni. Ezek után – valószínűleg Madame de Staël egy képe állhatott előtte – részletesen elemzi kezét, karját, szemét, amelyeket mind szépnek talál.⁷⁵

Szintén a Biografische Denkmale rovatban emlékeznek meg a neves osztrák orientalista és diplomata, Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) nyolcvanadik. születésnapjáról.⁷⁶ Pályafutásának részletes ismertetését azzal kezdik, hogy párhuzamot vonnak közte és az idős kora ellenére szintén igen termékeny Goethe között.

Egyébként Goethe neve csak viszonyítási pontként tűnik fel a *Pester Sonntagsblatt*ban, műveit egyáltalán nem közlik. Ez a tendencia már az 1848 előtti időkből megfigyelhető volt, vagyis hogy a romantika kora óta Goethe és Schiller népszerűsége háttérbe szorult a Junges Deutschland mozgalom képviselői javára. Levitschnigg Goethe „Mahadöh und die Bayadere” [helyesen: „Der Gott und die Bayadere. Indische Legende”] című balladája dramatizálásra ihlette.⁷⁷ Ezen kívül ő szentelt Schiller szobrának egy költeményt, a versben Schillert hadvezérként mutatja be.⁷⁸

Kis kitekintés a társművészetekre Richard Wagner „A nürnbergi mesterdalnokok” című, egyetlen vígoperájának története; az operát csak jóval később, 1868-ban mutatták be. A történethez tartozik, hogy Wagner korábban a vígopera műfaját művészietlennek tartotta – szögezi le a szüzsé rövid összefoglalása előtt a cikk meg nem nevezett szerzője.⁷⁹

Obornyik Károly (1815–1855) író, tanár és drámaíró halálával többször is foglalkozik a *Pester Sonntagsblatt*. Először síremlékre szerveznek gyűjtést, munkásságát

⁷⁴ *Biografische Denkmale, Graf Johann Majláth = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 2, 1855, 23.

⁷⁵ *Biografische Denkmale, Heinrich Heine über Frau von Staël = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 44, 29. October 1854, 571–572.

⁷⁶ W. Z., *Hammer-Purgstalls achtzigster Geburtstag 9. Juni 1854 = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 25, 18. Juni 1854, 342–345.

⁷⁷ *Mahadöh und die Bayadere : Eine Dramatisirung von Goethe's gleichnamiger Ballade.*, Von LEVITSCHNIGG = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 35, 27. Mai 1854, 460–462.

⁷⁸ *Am Standbilde Schillers*, Von LEVITSCHNIGG = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 18, 30. April 1854, 257–258.

⁷⁹ *Richard Wagners Plan zu einer komischen Oper*; Mitgetheilt von Dr. F. = *Pester Sonntagsblatt*, 1855, Nr. 19, 1855, 251–252.

pedig Dudumi méltatja,⁸⁰ majd ugyancsak ő mond köszönetet a beérkezett adományokért.⁸¹

Az 1850-es évek magyarországi német nyelvű sajtójával kapcsolatban fel kell tennünk azt a kérdést, ki olvasott német nyelvű szépirodalmi lapot az önkényuralom éveiben, mi köti a hazai német értelmiséget (és jelen esetben a vele szimpatizáló osztrák költő Levitschnigget) ebben az időszakban a magyar irodalomhoz? Megállapításként fogadhatjuk el azt a tényt, hogy a németiség és a magyarság széles körei között a forradalom előtt kialakult és a forradalomban megerősödött érzelmi kötődést az önkényuralom évei nemhogy fellazították volna, hanem inkább a felszín alatt felerősítették.⁸² A német nyelvű sajtón belül a politikai újságokon (itt elsősorban az 1854 óta létező *Pester Lloyd*ra, valamint a vidéki orgánumokra gondolok) kívül a legszűkebb mezsgye, ahol a kapcsolattartás lehetősége fennállt, a szépirodalom területe volt. Ezen belül is a legszínvonalasabb magyar írók, költők és az idő rostáján később kihullt, de a kortársak által ismert magyar szerzők tolmácsolása. Arra, hogy nem magyarországi német nyelvű szerkesztő Magyarország területén adott ki német nyelvű lapot, később adódik még egy példa Leopold von Sacher-Masoch esetében, aki 1880 április 18. és július 11. között adta ki mindössze 13 számot megért *Belletristische Blätter* című hetilapját.⁸³ Ő azonban nem a magyar irodalom német nyelven való népszerűsítését akarta segíteni, hanem főleg saját írásait kívánta fórumhoz juttatni.

1848–49 után a hazai német irodalom számos, hazai gyökerű szereplőjének munkásságában, az irodalmi sajtóban, illetve a könyvkiadásban egyre nagyobb teret foglal el az egykorú magyar irodalom német nyelvű tolmácsolása. Ez a tevékenységi forma már az 1830-as évektől jelen van, de az 1850–60-as évekre messze meghaladja azt a mértéket, amit az eredeti szerzői tevékenység kiegészítőjeként elfoglalhat.⁸⁴ A fordítások és a kiadott kötetek zöme Petőfi és Jókai uralmát mutatja, ugyanakkor a fordítások egyre szélesedő sodra viszi magával a kevésbé jelentős, olykor csupán divatos szerzők tucatjait is, így például az általunk vizsgált lapban is sokat szereplő Lisznyait. Lényegében a fordítás terén való tevékenykedés hivatott pótolni a színvonalas hazai német nyelvű irodalmi és kulturális aktivitást, sőt ez helyenként köteleességszerű megélhetési rutinba ment át. Azonban azt is látnunk kell, hogy az egyre inkább kétnyelvűvé vagy teljesen magyarrá váló közönség legszűkebb köre sem olvassa mindazt végig, ami nap mint nap fordítás gyanánt megjelenik.⁸⁵

⁸⁰ *Einen Grabstein für Carl Obernyik!* Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 35, 1855, 497–498.

⁸¹ DUDUMI, Demeter, *Den Grabstein Carl Obernyik's betreffend* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 37, 1855, 529.

⁸² KOMÁROMI Sándor, *A magyarországi német irodalom 1848/49 és 1918 között*, = *Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből*, Bp., Lucidus, 2002, (Kisebbségkutatás könyvek), 303.

⁸³ RÓZSA Mária, *Leopold von Sacher-Masoch lapalapítási kísérlete Budapesten: Belletristische Blätter (Lipcse–Budapest)*, = *Keresztmetszetek: Tudományképek és kulturális technikák a magyar és német nyelvű kultúrában*, szerk. Kerekes Amália és Teller Katalin, Bp., Gondolat, 2007. CD formátumban.

⁸⁴ KOMÁROMI 2002, (79. jegyzetben), i. m. 298.

⁸⁵ KOMÁROMI 2002, (79. jegyzetben), i. m. 304–305.

Összefoglalólag azonban elmondható, hogy még ha feltételezhetően a hatalmas mennyiségű fordításirodalomnak viszonylag kevés – főleg szakmabeli – olvasója lehetett, a *Pester Sonntagsblatt* a lapban közölt sok magyar klasszikus a színvonalas fordításokon keresztül bizonyára a női olvasókon kívül eljutott a műveltebb, németül olvasó középpolgári rétegekhez. Így a lap irodalmi anyagának feltárása hozzájárulhat a korszak magyarországi német nyelvű sajtójának mint igen fontos kultúrtörténeti és irodalomtörténeti forrásnak a jobb megismeréséhez.

RÓZSA MÁRIA

Deutsch-ungarische literarische Beziehungen im *Pester Sonntagsblatt* 1853–1855

Der österreichische Dichter, Schriftsteller und Redakteur Heinrich Ritter von Levitschnigg lebte und wirkte seit 1845 in der ungarischen Hauptstadt. Hier redigierte er 1853–1855 das belletristische Wochenblatt unter dem Titel *Pester Sonntagsblatt*. Zielsetzung des hauptsächlich für Damen gedachten Journals war „Förderung des wahrhaft Schönen in der Poesie, Kunst und Literatur“. Den einzelnen Nummern wurden auch Modebilder sowie Schnittmuster beigegeben. Neben modischen österreichischen und ungarischen Autoren veröffentlichte Levitschnigg Klassiker wie Heine, Gottfried Keller, Friedrich Hebbel bzw. von den Österreichern Anastasius Grün, Franz Grillparzer und mehrere Übersetzungen, ungarischerseits von Sándor Petöfi, János Arany und Mór Jókai in seinem Blatt. Die professionellen Übersetzer der ungarischen Literatur (Demeter Dudumi, Leopold Rosner, Mór Mihály Szegfi, Gottfried Feldinger/Frigyes Földényi, Alfred Teniers, Carl Schröter) gehörten zur jüngeren Generation. Für sie war zwar eine größere Treue zum Original charakteristisch als für die älteren Vermittler der ungarischen Literatur ins Deutsche (Karl Maria Kertbeny, Adolf Dux), sie führten aber manchmal formale Änderungen am Text durch (z. B. Weglassen bzw. Hinzufügung von Strophen), die auch inhaltliche Modifizierungen mit sich brachten. Diese Abweichungen vom Original sind anderer Natur als die Fehler bei Kertbeny, deren Ursache seine Oberflächlichkeit oder mangelnde Sprachkenntnis war. Durch die im Blatt veröffentlichte niveauevolle Belletristik konnte das *Pester Sonntagsblatt* wahrscheinlich neben den Damenlesern auch eine gebildete deutsch lesende Mittelschicht der Bürger erreichen und deswegen stellt diese Zeitschrift ein wichtiges kultur- und literaturgeschichtliches Dokument dar.

LENGYEL ANDRÁS

A *Nyugat* munkatársi gárdájának összetétele (1908–1910)

A *Nyugat* (1908–1941) a magyar irodalom történetének alighanem leghíresebb és egyben legjelentősebb folyóirata. A modernség szimbóluma. Irodalma¹ is igen nagy, mára gyakorlatilag már áttekinthetetlen, ám – s ez érdekes – ez az irodalom mindmáig meglehetősen egyenetlen és „lyukas”. Igazában nemcsak a monografikus földolgozás hiányzik, de a módszeres vizsgálódás sem jellemző. Így, egyebek közt, teljesen érthetetlenül a lap munkatársi gárdájának szisztematikus elemzése sem történt meg. Márpedig néhány kiemelt, „nagy” név ismétlődő és sztereotip emlegetése nem elég a *Nyugat* jellemzésére. S nemcsak azért nem, mert – értelemszerűen – sokan mások is dolgoztak a lapba, s ők is a *Nyugat* szerzői voltak, hanem azért sem, mert a munkatársi gárda összetételének fölmérése és vizsgálata nélkül nem írható le a lap társadalomtörténeti beágyazottsága – elszakadnak, pontosabban, „láthatatlanná” válnak azok a (szociometriai) kötések, amelyek a *Nyugatot* az irodalmi élet egészébe, tágabban a szociokulturális viszonyokba belekapcsolták. Eltűnik az a közeg, amelyből a lap – munkatársai révén – kiemelkedett, s amelynek a *Nyugat* sajátos, csak rá jellemző irodalmi s kulturális leképezése.

¹ A szorosabb értelemben is sajtótörténeti szempontú irodalomból (szinte találomra) megemlíthető: FENYŐ Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, kiad., bev. és jegyzetek Vezér Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1975; *Vita a Nyugatról*, szerk. Kabdebó Lóránt, Bp., PIM, 1973; KOMLÓS Aladár, *A Nyugat indulása = Literatura*, 1978, 3–4. sz.; KOMLÓS Aladár, *Problémák a Nyugat körül*, Bp., Magvető, 1978; POMOGÁTS Béla, *A Nyugat szerkesztési elvei a két világháború között = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1980, 1, 26–35; *Mégis győztes, mégis új és magyar*, Tanulmányok a *Nyugat* megjelenésének hetvenedik évfordulójára, szerk. R. Takács Olga, Bp., Akadémiai, 1980; KENYERES Zoltán, *A „Nyugat” története rövid előadásokban = Új Írás*, 1989, 2, 3–26; KARÁTSÓN Endre, *A Nyugat folyóirat kulturális programja = Új Forrás*, 1996, 9. sz.; *A Nyugat-jelenség, 1908–1998*, szerk. Szabó B. István, Bp., Anonymus, 1998; BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000; *Változatok a modernítésra*, Tanulmányok a *Nyugatról*, szerk. Gintli Tibor, Bp., Anonymus, 2001; FENYŐ Mario, *A Nyugat hőskora és háttere*, Debrecen, Csokonai, 2001; SCHEIN Gábor, *Az irodalmi modernizáció pillanatfelvétele a Nyugat megindulásakor = Holmi*, 2008, 1, 37–48; SCHILLER Erzsébet, *A Nyugat első száma = Holmi*, 2008, 1, 21–37; SZILI József, *A Nyugat modernsége = Kalligram*, 2008, április; *Nyugat népe*, Tanulmányok a *Nyugatról* és koráról, szerk. Angyalosi Gergely, E. Csorba Csilla, Kulcsár Szabó Ernő, Tverdota György, Bp., PIM, 2009; stb.

E dolgozat az induló *Nyugat* (1908–1910) munkatársi gárdáját méri föl s veszi vizsgálat alá.² Az időkeretek közt valamennyi munkatársra figyelmet fordít, a kevésbé ismertekre is, s azt a szociokulturális összképet próbálja leírni, amely a munkatársak összetételéből automatikusan kialakul.

* * *

Az induló *Nyugat* úgynevezett kétheti lap volt, azaz évi 24 száma jelent meg. (Ez, gyakorlatilag, az összevont számok miatt olykor valamivel kevesebb tényleges füzetet jelentett. Így, mivel 1908-ban a 12–13. szám, 1909-ben a 10–11. szám összevonva jelent meg, e két évben „csak” 23-23 füzet hagyta el a nyomdát.) Az első szám, 1908. évi 1. számként nevezve meg önmagát, már 1907 decemberében megszületett – ez azonban csak a piacra való bevezetést szolgáló alkalmi marketingfogás volt. A lap, normál esetben, minden hónap 1-jén és 16-án jelent meg. Terjedelme a tárgyalt időszakban folyamatosan növekedett: az évfolyam 1908-ban 1224, 1909-ben 1385, 1910-ben már 1920 oldalt tett ki. A terjedelemnövekedés értelemszerűen a közlemények számát is folyamatosan növelte. 1908-ban 394, 1909-ben 496, 1910-ben 578 közlemény számolható meg. (E statisztikában minden vers külön közleményként számolódik, jöllehet egy-egy számban egy szerzőtől több vers is megjelent.) Nem érdektelen látni, hogyan oszlottak meg az egyes közleménycsoportok. Esszé (vagy ami némi leegyszerűsítéssel esszének nevezhető) 1908-ban 87, 1909-ben 90, 1910-ben 96 darab jelent meg. Novella 1908-ban 46, 1909-ben 41, 1910-ben 42. Színmű 1908-ban 6, 1909-ben 3, 1910-ben 6. Regényrészlet 1908-ban nem volt, 1909-ben 6, 1910-ben 15. Vers 1908-ban 137, 1909-ben 233, 1910-ben 222. Szemleceikk („Figyelő”), amely többféle szöveget foglal magában, de általában rövid, aktuális és figyelemfelhívó: 1908-ban 118, 1909-ben 120, 1910-ben 197. (1909-ben egy mesét is közöltek, ezt, némi nagyvonalúsággal, az azévi novellákhoz csapathatjuk.) A megjelenési gyakoriság és a terjedelem magától értetődővé teszi, hogy a *Nyugat* a szükséges szövegmennyiség előállítására viszonylag nagy munkatársi gárdát mozgatót meg. Ha kigyűjtjük, hogy kik írtak a lapba e három év során, 114 munkatársat regisztrálhatunk. A lista (a neveket ábécé-rendben adva) a következő:

Név	1908	1909	1910	Összesen
Adorján Andor	–	1	–	1
Ady Endre	57	87	89	233
Alkalay Ödön	1	1	–	2
Ambrus Zoltán	1	1	12	12
Antal Sándor	1	–	–	1
Babits Mihály	9	27	35	71
Balázs Béla	9	11	5	25

² A folyóirat anyagának fölmérésében Tóthné Kazai Magdolna volt segítségemre, segítségét ez úton is köszönöm.

<i>Név</i>	<i>1908</i>	<i>1909</i>	<i>1910</i>	<i>Összesen</i>
Bálint Aladár	–	3	12	15
Bán Ferenc	–	–	8	8
Bányai Elemér	1	–	–	1
Bárdos Artúr	2	2	5	9
Baumgarten Ferenc	1	–	–	1
Beck Ö. Fülöp	–	1	–	1
Bíró Lajos	9	3	–	12
Bodor Aladár	2	–	1	3
Boross László	–	–	2	2
Bresztovszky Ernő	3	8	1	12
Bródy Miksa	4	1	2	7
Bródy Sándor	–	–	1	1
Cholnoky Viktor	9	1	2	12
Csáth Géza	11	9	9	29
Dienes Valéria	–	–	2	2
Dutka Ákos	–	–	1	1
Elek Artúr	7	7	4	18
Erdei Viktor	–	–	1	1
Faragó Miksa	–	–	1	1
Feleky Géza	–	2	15	17
Fémes Beck Vilmos	1	–	1	2
Fenyő Miksa	13	12	10	35
Forbáth Sándor	–	–	1	1
Fröhlichné Kaffka Margit	8	7	7	22
Füst Milán	1	15	15	31
Gáspár Kornél	–	–	3	3
Gellért Oszkár	29	36	6	71
Greiner Jenő	1	–	–	1
György Mátyás	–	–	6	6
Halász Gyula	–	–	4	4
Halász Imre	–	–	13	13
Hatvany Lajos	13	6	13	32
Hegedüs Gyula	3	8	3	14
Hegedüs Lóránt	–	–	2	2
Heltai Jenő	1	–	4	5
Horváth Tibor	–	1	–	1
Ignotus	37	17	37	79
Jász Dezső	–	6	11	17
Jászay-Horváth Elemér	–	–	12	12
Jób Dániel	2	–	–	2
Juhász Gyula	5	13	1	19
Junius (Zilahi-Kiss Béla)	–	1	–	1
Kabos Ede	2	1	–	3

<i>Név</i>	<i>1908</i>	<i>1909</i>	<i>1910</i>	<i>Összesen</i>
Kádár Endre	–	2	2	4
Karinthy Frigyes	–	17	22	39
Kemény Simon	11	7	3	21
Kéri Pál	6	6	1	13
Kernstock Károly	–	–	1	1
Kortsák Jenő	–	1	2	3
Kosztolányi Dezső	2	10	1	13
Krúdy Gyula	–	–	1	1
Kuncz Aladár	–	3	9	12
Kunfi Zsigmond	1	–	–	1
Kupcsay Felicián	2	–	–	2
Laczkó Géza	7	15	9	31
Lánczi Jenő	2	1	2	5
Lányi Sarolta	–	–	10	10
Lányi Viktor	–	–	1	1
Lengyel Géza	27	25	20	74
Lengyel Menyhért	7	12	9	28
Lesznai Anna	11	5	12	28
Lukács György	5	4	4	13
Madarász Emil	–	1	–	1
Meller Simon	1	–	–	1
Miklós Jenő	1	1	–	2
Mindszenti István	–	–	1	1
Mohácsi Jenő	1	–	–	1
Molnár Ferenc	–	1	–	1
Moly Tamás	–	2	1	3
Móricz Zsigmond	2	16	24	42
Nádai Pál	–	–	1	1
Nagy Endre	1	1	–	2
Nagy Lajos	3	–	4	7
Nagy Zoltán	–	9	8	17
Oláh Gábor	3	–	7	10
Ormos Ede	–	–	1	1
Pásztor Árpád	3	3	9	15
Peterdi István	3	12	7	22
Pók Ödön	1	–	1	2
Radó Sámuel	–	–	1	1
Reichard Piroska	5	2	–	7
Révész Béla	2	–	–	2
Rippl-Rónai József	–	–	–	1
Rónay Mihály	1	–	–	1
Rózsafy Dezső	–	–	1	1
Salgó Ernő	1	2	1	4

Név	1908	1909	1910	Összesen
Schiller Ottó	–	1	–	1
Schöpflin Aladár	9	8	9	27
Somlyó Zoltán	–	–	1	1
Szász Zoltán	9	–	–	9
Szép Ernő	4	5	4	13
Szilasi Vilmos	1	2	–	3
Szini Gyula	8	2	2	12
Szomory Dezső	1	1	9	11
Tátray Lajos	1	–	–	1
Téglás Béla	–	2	–	2
Telekes Béla	5	–	3	8
Tersánszky Józsi Jenő	–	–	6	6
Tóth Árpád	4	22	9	35
Tóth Wanda	–	4	4	8
Turcsányi Elek	1	1	–	2
Turóczi József	–	–	1	1
Ujhelyi Nándor	–	1	–	1
Vámos Árpád	–	–	1	1
Várady Irma	–	–	2	2
Várady István	–	–	1	1
Zsadányi Henrik	–	–	1	1

A publikációs adatok jelzik, ez a 114 munkatárs nem azonos súllyal volt jelen a *Nyugatban*. A megjelenési gyakoriság alapján jól elkülöníthető csoportokra bomlik ez a korpusz. A mezőnyből messze kimagaslik Ady Endre, aki oly gyakran és oly sok művel volt jelen a lapban, hogy vezető szerepe, kiemelt helyzete percig sem lehet kétséges. Az ő szereplési gyakoriságát (három év alatt 233 közlemény) senki más meg nem közelítette. A másik végletet a csak egyszer, esetleg évente – átlagban – egyszer szereplők alkotják. Figyelemre méltó fejlemény, hogy ez a csoport meglehetősen s föltűnően nagy, 56 fő. S még e csoporton belül is magas a szó szerint csak egyszer (a három év alatt egyszer!) publikálók száma – ők 36-an vannak. Ha arra gondolunk, hogy az összlétszám 114 fő, akkor ez az 56 fős csoport hozzávetőlegesen az összlétszám fele, sőt még a szűkebb csoport is az összlétszám egyharmadát teszi ki. Ez nagyfokú kísérletezésre vall, s igazolja Hatvany Lajosnak azt a vádját,³ hogy Osvát állandóan „kísérletezett”, új s új „írókat” avatott. Ady és a csak „egyszer” szereplők között helyezkedik el a szerzőgárda törzse, akik – Ady mellett – meghatározták az induló *Nyugat* arculatát. Itt is célszerű azonban megkülönböztetni azokat, akik – átlagban mérve – a 72 (illetve 70) szám legalább harmadában szerepeltek, s azokat, akik ezt a három számonkénti szereplési gyakoriságot nem érték el.

³ Vö. *A Hatvany–Osvát-vita során fölmerülő érvekkel*, Láng József hozzászólása = *Vita a Nyugatról*, szerk. Kabdebó Lóránt. Bp., PIM, 1973, 102–108.

A 24 közleménnyel való szereplés ilyen kezelése természetesen önkényes, máshol is meg lehetett volna húzni a választó vonalat. De minden önkényessége mellett is ez a szám már érdemben tagol. Megítélésem szerint a legalább 24 közleményt jegyzők alkotják a *Nyugat* arculatát dominánsan alakítók körét, a vezető munkatársakat, a legalább négy, de kevesebb, mint 24 közleménnyel szereplők pedig a fontos, de kiegészítő szerepű munkatársak. (A helyzetet persze komplikálja, hogy a három év ilyen szempontból sem egységes. Vannak, akiknek szerepe csökkenő tendenciát mutat, s vannak, akik szerepe idővel növekedett. Ezeket a trendszerű változásokat sajnos az átlagolás eltünteti, megtévesztően kiegyenlíti.) A kialakuló kép azonban így is figyelemre méltó. A legalább 24 közleménnyel szereplők száma 16, a 4 és 24 közti közleménnyel rendelkezők száma pedig 41.

Kikből állott ez a 16 fős elitcsoport? A szereplési gyakorisági adatok a következő listát eredményezik: Babits Mihály (71), Balázs Béla (25), Csáth Géza (29), Fenyő Miksa (35), Füst Milán (31), Gellért Oszkár (71), Hatvany Lajos (32), Ignotus (79), Karinthy Frigyes (39), Laczkó Géza (31), Lengyel Géza (74), Lengyel Menyhért (28), Lesznai Anna (28), Móricz Zsigmond (42), Schöpflin Aladár (27) és Tóth Árpád (35). Ez a névsor mai távlatból többé-kevésbé magától értetődő, vagy legalábbis könnyen magyarázható. Benne vannak azok, akik a *Nyugat* létrehozásában jelentős szerepet vállaltak (néhányikük anyagilag is). Ignotus, Hatvany és Fenyő jelenléte tehát értelemszerű. S a többiek is jó nevű alkotók, többnyire ma is jegyzik őket az irodalom „tőzsdéjén”. Néhány név mégis némileg meglepő. Gellért Oszkár ilyen mértékű jelenléte például csak informális szerepének (szerkesztőségen belüli „hasznosságának”) ismeretében, no meg Osvát Ernő Gellért iránti „rokonszenvét” figyelembe véve magyarázható. Alkotóként (költőként) szereplési gyakorisága túlméretezett. Nála lényegesen jobb költők lényegesen gyöngébben vannak reprezentálva a *Nyugatban* ez időben. Meglepő lehet Lengyel Géza meglehetősen magas szereplési gyakorisági mutatója is. Őt ma elsősorban újságíróként tartjuk számon. Jelenléte részben mozgékonyásával, jól használhatóságával magyarázható, részben az általa betöltött hiánypozsztal (művészeti kritika) és írásai jellegével. „Figyelők”-re az összkép kialakításához szükség volt, ám ezekhez nem kellett föltétlenül elsőrangú alkotók. Ez, legalábbis a *Nyugatban*, gyakorlatias funkciójú rovat volt. Annál meglepőbb a lista néhány hiánya – így például Kosztolányinak e listáról való kiszorulása. Az ő itteni hiánya nem is magyarázható mással, mint hogy ekkoriban Kosztolányi még elsősorban a konkurens *A Hét* szerzője volt (akárcsak Juhász Gyula), s a két lap között bizonyos inkongruencia volt. A személyi összeköttetések pedig, amelyek a munkatársi szerep elengedhetetlen föltételei, Osvát és Kosztolányi közt ekkor még, úgy látszik, nem voltak elég erősek. (Ebből a szempontból viszont némileg meglepő, hogy Balázs Béla – aki pedig nem tipikus *Nyugat*-szerző – ekkor még belefért az élcsoporthoz.) Itt kell megjegyezni, hogy ha az egyharmados szereplési küszöböt kicsit rugalmasan, „engedékenyen” kezeljük, ehhez a csoporthoz sorolhatjuk még (22-22 szerepléssel) Kaffka Margitot és Peterdi Istvánt is. Az összkép, e korrekcióval, mindenképpen hitelesebb. Kaffka neve magáért beszél itt, Peterdi

pedig, bár mára lényegében elfelejtett szerzőnek számít,⁴ nem érdemtelenül kerül ide. Szereplése indokolt volt.

Egészében az mondható, hogy ez a 16 (18) fős csoport, Ady mögött, az ő szerepének „aládolgozva”, csakugyan alkalmas volt a *Nyugat* arculatának meghatározására. S ez a lista – kisebb megszorításokkal – Osvát szerkesztői érzékenységét is visszaigazolja.

E csoport összetételét ismerve különösen érdekes megnézni, hogy mögöttük kik tartoztak a lap másodlagos szerepű, de nagyon is fontos alkotói közé? Ez a második, az előbbinél nagyobb létszámú és szükségképpen heterogénebb csoport 41 (vagy ha Kaffkát és Peterdit a vezető gárdához soroljuk: 39) nevet tartalmaz, s e csoportot is érdemes, gyakorlati megfontolásból, kettéosztva bemutatni. A tíz közlést el nem érők és a tíz közleménynél többel szereplők szétválasztása ugyanis tovább árnyalja a képet. A második vonalat az utóbbiak, a 10 és 21 szerepléssel rendelkezők alkotják. Az ő listájuk, ábécé-rendben a következő: Ambrus Zoltán (12), Bálint Aladár (15), Bíró Lajos (12), Bresztovszky Ernő (12), Cholnoky Viktor (12), Elek Artúr (18), Feleky Géza (17), Halász Imre (13), Hegedüs Gyula (14), Jász Dezső (17), Jászay-Horváth Elemér (12), Juhász Gyula (19), Kemény Simon (21), Kéri Pál (13), Kosztolányi Dezső (13), Kuncz Aladár (12), Lányi Sarolta (10), Lukács György (13), Nagy Zoltán (17), Oláh Gábor (10), Pásztor Árpád (15), Szép Ernő (13), Szini Gyula (12), Szomory Dezső (11). Azonnal nyilvánvaló, hogy ez a névsor nagyon erős, a legtöbb ide tartozó alkotó mai távlatból is jelentős, de legalábbis érdekes és izgalmas. A *Nyugat* erejét mutatja, hogy ez a kéttucat író olyan második vonalat alkot, amelyik mindegyik más folyóiratban vezető gárda lehetett volna. Néhányuk pedig ma is a magyar irodalom élvonalába tartoznak – jelzőként elég megemlíteni két olyan, nagyon különböző alkotót, mint a mai kánonban csúcsközelben lévő Kosztolányit, vagy a világkultúrában is előkelő helyen szereplő filozófust, Lukács Györgyöt. De például Cholnoky, Juhász, Nagy Zoltán, Szép Ernő, Szini és Szomory is olyan kvalitásokkal rendelkezett, amelyek ma is felénk fordítják a figyelmet. Osvát szerkesztői teljesítményének megítélése szempontjából vitakérdés lehet, hogy e „második” vonal tagjai közül egynémelyek nem érdemelték-e volna meg több szereplési lehetőséget? A szerkesztés gyakorlatának finom analiziséhez, szempontként, e második vonalnak a megítélése nagy súllyal esik majd latba. Az azonban már most bizonyos, hogy a *Nyugat* egyebek közt azért lehetett olyan fontos orgánuma a magyar irodalomnak, mert még „második” vonala is ilyen erős volt.

A tíz alatt (de legalább négyszer) szereplők listája ugyancsak érdekes. Itt a következőket regisztrálhatjuk: Bán Ferenc (8), Bárdos Artúr (9), Bródy Miksa (7), György Mátyás (6), Halász Gyula (4), Heltai Jenő (5), Kádár Endre (4), Láncki Jenő (5), Nagy Lajos (7), Reichard Piroška (7), Salgó Ernő (4), Szász Zoltán (9), Telekes Béla (8), Tersánszky Józsi Jenő (6) és Tóth Wanda (8). Ez a (többiekénél kisebb létszámú) csoport már heterogénebb, mint az előzőek. Itt a kvalitásos írók (Nagy Lajos, Tersánszky) keverednek a korábbi korszak alkotóival (pl. Heltai), a jól indult, de megtört

⁴ Vö. KOMLÓS Aladár, *A hallgatók költője = Nyugat*, 1926, 11. sz., újraközölve I. *A némaság felé = Uő, Vereckétől Dévényig*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 267–275.

pályájúakkal (pl. Bán, Tóth Wanda), vagy a „jövőt” előlegezőkkel (György Mátyás) stb. Ez a gárda a *Nyugat*ban kiegészítő és/vagy kísérleti szerepkörben volt jelen. Az összképet nem meghatározta, hanem csak színesítette. De amíg az egyszer vagy legföljebb évente egyszer szereplők jelenléte csupán a véletlenszerű alkalomnak volt köszönhető, ez a kiegészítő garnitúra érdemi munkatársi viszonyban állt a *Nyugattal*.

A szereplési gyakoriság természetesen (valamennyi csoport esetében) a körülményeknek és Osvát preferenciáinak a tükré, s nem teljesen azonos az egyes szerzők mai távlatból érzékelhető irodalmi jelentőségével. Vannak olyanok, akiket Osvát túlértékelt, s vannak, akikkel méltánytalanul bánt. A szerkesztés, egy-egy lapszám fölépítése mindig kockázatos, magában rejti a tévedés lehetőségét. S egy lapszám összeállítása nem is föltétlenül a legjobbak „jutalmazása”: a szerkesztés ugyanis nem vagy nemcsak szerzőket, hanem egyben szövegeket (is) szerkeszt, rendel egymás mellé, s kifejezni, közölni akar valamit. Van tehát, amikor egy kisebb kvalitású szerző adott szövege jobban betölt egy elérni kívánt funkciót, mint egy jelentősebb szerző nem oda illő írása. S olyan is van, amikor egy potenciális munkatárs egyéni s esetleges konstellációi miatt egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben alkalmas az együttműködésre, azaz nem tud vagy nem akar kéziratot adni a szerkesztőnek. Egy folyóirat s egy szerző egymásra találása nagyon sok mindenben múlhat. Mindez (s a most nem említett egyéb tényezők is) belezavarnak a pusztán írói tehetségre figyelő szerkesztésbe, s ilyen vagy olyan irányba módosítják a munkatársi gárda szereplési gyakoriságát. A *Nyugat* esetében sem volt ez másképpen, a legjobb szerkesztő működése is tartalmaz esetleges elemeket. A szereplési gyakoriság vizsgálata mégis, mindezek ellenére is föltár olyan összefüggéseket, amelyek az esetlegességeket kiegyenlítve megmutatják az alapvető történések személyi szerkezetét. S ennek tanulsága jóval nagyobb, mint az úgynevezett szerkesztői tévedések kimutatása.

Egy folyóirat története egyebek közt az azonos célra törekvő alkotók hálózatosodásának, hálózatszerű összekapcsolódásának a története is.

A nevek mögött meghúzódó társadalomtörténeti tartalmakat néhány, minden szerző esetében érvényesített életrajzi tény⁵ számbavétele teszi hozzáférhetővé. Szociológiailag ilyen „kemény” adatok a következők: születési év, születési hely, lakhely, vallásfelekezet, iskolai végzettség, kenyérkereső foglalkozás. Ezek az adatok önmagukban is relevánsak, kirajzolják a *Nyugat*ban szereplő írók társadalomtörténetének főbb vonalait. Az egymástól elszakított adatok magyarázóértéke azonban viszonylagos, az adatok külön kezelése bizonyos valóságos összefüggéseket szétdob. Ezért egyes adatok együttes előfordulására is érdemes figyelni. Így például a születési hely és a lakhely együttes vizsgálata, a közöttük meglévő korreláció fölismerése a területi mobilitás

⁵ A szerzők alapvető fontosságú életrajzi adatait a közkeletű irodalmi és életrajzi lexikonokból és (kiegészítésként) az interneten elérhető online adatbázisokból gyűjtöttem ki. Sajnos, meg kell mondani, a magyar lexikográfia nem áll feladata magaslatán, a szócikkek igen gyakran fecsegők és maszatolók, vagy egyszerűen csak „lyukasak”, a „kemény” adatokat sokszor mellébeszéléssel pótolják. Az ebből fakadó hiányokat és torzulásokat lehetőség szerint igyekeztem többszörös ellenőrzéssel ellensúlyozni.

megragadását teszi lehetővé. Vagy: a vallásfelekezet, iskolai végzettség, foglalkozás együttes mérlegelése a szociokulturális tagolódás alapvonalait rajzolja ki. Elvileg lehetne mind a 114 munkatársat egyetlen adatbázisban szerepeltetni. Ez azonban alighanem megtévesztő lenne, valóságos összefüggéseket tüntetne el, mosna össze. A munkatársi gárdát célszerűbb két nagy csoportra bontva vizsgálni. Ha a *Nyugatról* akarunk releváns ismeretekhez jutni, akkor külön kell megvizsgálni és leírni a törzsmunkatársakat (a legalább négy szerepléssel rendelkezőket), s az „egyszer” (vagy évente átlagosan egyszer) szereplőket. E két csoport voltaképpen két külön szerzőgárda. Az előbbieket a *Nyugat* tényleges szerzői, igazában ők jellemzik a *Nyugatot*. Az utóbbiak, akik megjelentek a lapban, de nem tudtak annak tartós szereplői lenni, hálózati terminológiával élve „gyenge kötések”-ként értelmezhetők. Azaz egy köztes sávként a *Nyugat*-szerzők és a magyar szellemi élet más csoportosulásai közt. Jellemzőik azt az iróértelmiségi csoportot mutatják meg, amelyik érintkezett a *Nyugattal*, de nem lett annak szerves része.

Az első megvizsgálandó csoport, a törzsmunkatársak csoportja (a négy vagy több közleménnyel szereplők). S itt is az első, amit érdemes szemügyre vennünk, a munkatársak életkora.

Ha megnézzük, a csoport tagjai mely években születtek, a következő képet kapjuk:

Születési év/fő

1841: 1
 1861: 1
 1868: 1
 1869: 2
 1871: 1
 1872: 1
 1873: 2
 1874: 1
 1875: 2
 1876: 2
 1877: 3
 1878: 1
 1879: 1
 1880: 4
 1881: 4
 1882: 5
 1883: 3
 1884: 5
 1885: 5
 1886: 2
 1887: 4
 1888: 4
 1890: 2
 1891: 1

Ha ezeket az évszámokat „lefordítjuk” életkorra, akkor – a *Nyugat* indulásának évét, 1908-at tekintve viszonyítási pontnak – érdekes életkori megoszlást érhetünk tetten. Az 58 szerzőből 20 év alatti volt 3, 20 és 30 közti 38, 31 és 35 közti 10, 36 és 40 közti 5, 47 éves 1, 67 éves 1. Ez azt jelenti, hogy a munkatársak zöme fiatal volt, az 58-ból 52 húsz és negyven közti volt. S a munkatársi gárda fiatalsága annál inkább is hangsúlyozandó, mert nagyon jelentős hányaduk, 42 fő 30 év alatti volt. Ebből az összképből – fölfelé – csak két munkatárs lóg ki. A 47 éves Ambrus Zoltán és a 67 éves Halász Imre. Ambrus, aki ebben a gárdában már „öregnek” minősíthető, a *Nyugatot* megelőző időszak egyik legjelentősebb, a korszak arculatát is erőteljesen meghatározó szerzője volt. Ott találjuk az 1890-ben indult, a magyar kulturális modernitást megteremtő *A Hét* legfontosabb, arculatkialakító szerzői között, meghatározó szerepe volt a *Nyugat* (egyik) előfutáraként számon tartott *Szerda* (1906) életében is, s 1908-ban az irodalmi élet egyik legtekintélyesebb alakjának számított. Érthető tehát, hogy a *Nyugat* körében is fölbukkant. Jelenléte gyakorisága és súlya azonban, kivált az előbbi adatok fényében, egyértelművé teszi: a *Nyugat* már nem az ő generációjának lapja. Halász Imre még Ambrushoz képest is kilóg e körből. E közegeben föltűnően magas életkora és az irodalmi életbe való bele nem tartozása már-már kakukktójássá teszi. Újságíró volt, még hozzá olyan újságíró, aki zömmel németül írt, a gyakorlati munkától pedig már vissza is vonult. Szerepét, amennyire Ignotus egyik írásából⁶ erre következtetni lehet, a *Nyugat* múltteremtési igényei alakították ki. Osvát tudta róla, hogy magyarul is jól ír, mint politikaalakító újságíró pedig fontos események és emberek szemtanúja volt, következésképpen emlékei megírása tanulságos lehetett az „új” irodalom számára is. Jelenléte voltaképpen ebből a speciális szerepkörből magyarázható. A *Nyugatban* Halász volt az emlékirat-író.

De érdekes a másik véglet is, az 1890-ben és 1891-ben születettek jelenléte. Nem kétséges, Feleky Géza, Jász Dezső és Lányi Sarolta Osvát kísérletező kedvének szülöttei. Jellemző is, hogy Feleky utóbb elsősorban nem irodalmárként, hanem újságíróként és szerkesztőként lett jelentős, Jász elhallgatott, Lányi Sarolta pályája pedig többszörösen megtört. (Utóbbi szerepléseiben nőisége is szerepet kaphatott.) Jelenlétük a *Nyugatban* azonban mai távlatból is vállalhatóan mutatkozik.

A *Nyugat* munkatársainak korösszetételét ismerve szociológiailag relevánsnak kell tartanunk, hogy a lap főszerkesztője is, egyedi helyzetű „sztárja” és frontembere is a relatíve „idősebbek” közül került ki. A főszerkesztő, Ignotus (1869) 39 éves volt, a mezőnyből szereplései gyakoriságával kiemelkedő Ady (1877) pedig 31. Mindketten már a *Nyugat* megindulása előtt is voltak „valakik”, előéletükre, hírnevükre szükség volt az induló s helyét kiküzdeni akaró *Nyugat* irodalmi pozicionálásához. Ez az „idősebbek” közé sorolás azonban erősen viszonylagos érvényű, igazában egyikük sem volt idős. (Annak ellenére sem, hogy Ignotus már *A Hétnek* is, szinte a kezdetektől, 1891-től meghatározó emberei közé tartozott. Azaz már a *Nyugat* előtti korszaknak is reprezentatív személyisége volt.) S ez a „szerencsés” életkori elhelyezkedés is magyarázza, hogy Ignotus is, Ady is 1919-ig meg tudta tartani

⁶ IGNOTUS, *Halász Imre 1841–1918 = Nyugat*, 1918, 6. sz.

Nyugaton belüli pozícióját. (Az 1868-as születésű Cholnoky és az 1869-es születésű Szomory – mutatis mutandis – ugyancsak mint pozícionáló szerzők kaptak helyet a sok fiatal közt.)

A következő megvizsgálandó összefüggés a munkatársi gárda társadalomföldrajza. Ez az összefüggés a születési hely és a lakhely közti relációban mutatkozik meg. A hely ugyanis, ahol az ember megszületik vagy/és él, korántsem neutrális tényező. S mivel egy ilyen hely (település) nemcsak a biológiai értelemben vett élet helyszíne, hanem meghatározott szociokulturális közeg is, amely segítheti, de akadályozhatja is az alkotás megszületését (s mindkét funkciónak önmagában is nagyon különböző fokozatai lehetnek), egyáltalán nem mindegy, hová születik az ember, s még kevésbé mindegy, hogy hol él. Születni, persze, elvileg bárhová lehet, íróvá lenni, s íróként létezni azonban (az íróként való létezés társadalmi föltételezettsége következtében) nagy mértékben helyfüggő. Ilyen értelemben tehát egyáltalán nem mindegy, hogy a *Nyugat* íróinak születési helyére és lakhelyére vonatkozó adatsor milyen összefüggéseket tár föl.

A „nyers” adatok a következők:

Születési hely, lakhely/fő
 Érmindszent/Budapest, Párizs: 1
 Debrecen/Budapest: 1
 Szekszárd/Fogarás: 1
 Szeged/Budapest: 2
 Nagypeszek/Budapest: 1
 Budapest/Budapest: 17
 Bécs/Budapest: 1
 Rimaszombat/Budapest: 1
 Nagyvárad/Budapest: 1
 Veszprém/Budapest: 1
 Szabadka/Budapest: 3
 Mélykút/Budapest: 1
 Nagykároly/Budapest: 1
 Szabadka/Szabadka, Budapest: 1
 Kolta/Budapest: 1
 Orosháza/Budapest: 1
 Szeged/Nagyvárad: 1
 Kunhegyes/Budapest: 1
 Tass/Budapest: 1
 Arad/Budapest: 1
 Szolnok/Budapest: 1
 Székesfehérvár/Szabadka: 1
 Heves/Budapest: 1
 Balmazújváros/Budapest: 1
 Alsókörtvélyes/Körtvélyes, Budapest: 1
 Tiszacsécse/Budapest: 1

Apostag/Budapest: 1
 Érmihályfalva/Budapest: 1
 Debrecen/Debrecen: 1
 Ungvár/Budapest: 1
 Beregszász/Budapest: 1
 Jánosháza/Budapest: 1
 Maniga/Budapest: 1
 Kolozsvár/Budapest: 1
 Huszt/Budapest: 1
 Felsőtelekes/Budapest: 1
 Nagybánya/Budapest: 1
 Arad/Debrecen: 1
 Dombiratos/Dombiratos: 1

A születési hely/lakhely reláció tanulságai – nem is nagyon meglepő módon – egyfelé mutatnak. Születni szinte bárhol lehetett, kis falvakban is, az ország azonban irodalmi szempontból egycentrumú volt: szinte minden s mindenki Budapestre koncentrált. A *Nyugat* 58 szerzője 35 különböző településen született, ám ez az írópopuláció utóbb elhagyta szülőhelyét s mindössze 7 helyen élt (s ebből a hét helyből is az egyik Budapest volt, ahol a munkatársak túlnyomó többsége lakott). Budapest központi, mondhatnánk már-már egyeduralkodói helyzete két vonatkozásban is megmutatkozik. Egyrészt: a szülőhelyek közül csak Budapestre jellemző, hogy viszonylag sokan eleve ott születettek s nagy számban ott is maradtak. (A Budapest/Budapest relációhoz 17 író tartozik, ezt a számot egyetlen más szülőhely megtartó ereje sem közelíti meg.) Másrészt: a legtöbb *Nyugat*-szerző, születési helyétől függetlenül, idővel Budapestre került, s íróként ott fejtette ki munkásságát. Az 58 íróból 52 (!) Budapesten élt. (Igaz, közülük hárman is – Ady, Lesznai és György Mátyás – kétlakiak voltak, fölváltva éltek a fővárosban s egy másik településen. Az ő példájuk azonban csak megerősíti a Budapest dominanciájáról alakuló képet, hiszen még ők sem iktathatták ki életükből a fővárost.) Jellemzőnek kell tartanunk, hogy Budapesten kívüli lakhelyként csak 5 települést lehet kimutatni: Debrecenben ketten laktak ekkor, Dombiratoson, Fogarason, Nagyváradon és Szabadkán pedig csak 1-1 fő. (A kétlaki György Mátyás révén persze Szabadkát is 2 fővel jellemezhetnénk. S akkor főlelmelegethennék Körtvélyest és Érmindszentet is. Ezek a „feles” települések azonban inkább belezavarnak a trendbe, semmint pontosabbá teszik a képet.) A *Nyugat*ba dolgozók zöme tehát a tárgyalt időszakban a fővárosban élt, s alig van olyan szerző, aki nem budapestiként írt a lapba.

A nem-budapestiek sorsa, érdekes, de egyáltalán nem meglepő módon, maga is Budapest mindent meghatározó erejére hívja föl a figyelmet. E hat szerző közül 3 (Babits, Tóth Árpád, Lányi Sarolta) utóbb maga is fővárosi lett, a másik három pedig marginalizálódott. (Oláh Gábor és Tóth Wanda ellehetetlenülése ma már nyilvánvaló, de nem kétséges, hogy a harmadik, Budapesten kívül rekedt alkotó, a náluk jelentősebb Juhász Gyula is saját tehetsége alatt teljesített: peremre szorult.)

A születési helyek kérdése mindazonáltal így is megérdemel némi figyelmet. A településnevek nagy szóródása ellenére néhány összefüggés mindenképpen ki-

rajzolódik. Az egyik mindjárt az, hogy Budapest ekkor már nemcsak fölhasználó város, amely a maga javára fordítja más települések „fölhozatalát”, hanem szülő- és fölnevelő szerepe is megerősödött. Az 58 íróból 17 már Budapesten (vagy a még egyesítés előtti Pesten) született. A város tehát irodalmilag még rászorult a „vidéki” születésű alkotók integrálására, de már saját ereje is jelentős volt. A másik releváns összefüggés a születési helyek területi és demográfiai jellemzőiből vonható ki. A születési helyek vizsgálatakor két szempont látszik fontosnak. Az egyik a (földrajzi) elhelyezkedés, vagyis az, hogy a szülőhely melyik vármegyében volt található, a másik a település nagysága (lélekszáma). Az ezekből összeálló két adatsorozat együtt már viszonylag sokat elárul a magyar irodalom regionális adottságairól, a „merítési bázis” sajátosságairól.

A nyers adatok a következők (a lakosság száma az 1891-es állapotot tükrözi, ahol ettől eltérő adat szerepel, az jelezve van):

Érminsztent (Szilágy vm, 789 fő [1910])
 Debrecen (Hajdu vm, 56 940 fő)
 Szekszárd (Tolna vm, 14 325 fő)
 Szeged (Csongrád vm, 87 222 fő)
 Nagypeszek (Hont vm, 620 fő)
 Bécs (Ausztria fővárosa, 1 364 548 fő)
 Rimaszombat (Gömör vm, 5562 fő)
 Nagyvárad (Bihar vm, 38 557 fő)
 Veszprém (Veszprém vm, 12 655 fő)
 Szabadka (Bács-Bodrog vm, 72 737 fő)
 Mélykút (Bács-Bodrog vm, 7917 fő)
 Nagykároly (Szatmár vm, 16 678 fő [1910])
 Kolta (Komárom vm, 1484 fő)
 Orosháza (Békés vm, 19 956 fő)
 Kunhegyes (Jász-Nagykun-Szolnok vm, 8465 fő)
 Tass (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm, 3044 fő)
 Arad (Arad vm, 42 052 fő)
 Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok vm, 20 748 fő)
 Székesfehérvár (Fejér vm, 27 548 fő)
 Heves (Heves vm, 7271 fő)
 Balmazújváros (Hajdu vm, 10 268 fő)
 Alsókörtvélyes (Zemplén vm, 1042 fő)
 Tiszacsécse (Nógrád vm, 1121 fő)
 Apostag (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm, 2292 fő)
 Érmihályfalva (Nyitra vm, 906 fő [1910])
 Ungvár (Ung vm, 11 793 fő)
 Beregszász (Bereg vm, 8078 fő)
 Jánosháza (Vas vm, 3457 fő)
 Maniga (Nyitra vm, 906 fő [1910])
 Kolozsvár (Kolozs vm, 32 756 fő)

Huszt (Mármaros vm, 7461 fő)
 Felsőtelekes (Borsod vm, 500 fő alatt [1910])
 Nagybánya (Szatmár vm, 9838 fő)
 Dombiratos (Csanád vm, 1331 fő)

Az első, ami föltűnik e listában, az a nagy szóródás. Voltaképpen csak négy olyan település van, amelyik legalább két-két író szülőhelye volt: Arad és Debrecen 2-2, Szeged 3, Szabadka 4 szerzőt adott a *Nyugat*nak. Vagyis az összes többi településen csak 1-1 író született. A települések megyénkénti megoszlása is elég nagy szóródást mutat. Csak három megye van, amelyik legalább két települést tud fölmutatni (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Nyitra, Bács-Bodrog). Ennél a területi szóródásnál beszédesebb mutató, hogy e szülőhelyként szereplő települések – lakóik számát tekintve – meglepően kicsik voltak. Négy település lélekszáma ezer alatt volt, tizennégy ezeregy és tízezer fő között, s tizenöté tízezer fölött mozgott. Ha kivesszük az egy millió fölötti Bécs városát, amely egy másik ország fővárosa volt, tehát speciális helyzetet mutat, akkor kiderül, egyetlen település sem érte el a százezer fős lakosságot. A legnagyobbak, Szegednek is alig több mint 87 ezer lakosa volt. Ezeknek a méreteknak az értelmezéséhez persze tudni kell, hogy a viszonylag alacsony lélekszám nemcsak a *Nyugat*-szerzők szülőhelyét jellemezte, hanem általában a magyar viszonyokat. Ugyanakkor ezek az adatok nyilvánvalóvá teszik Budapest vonzerejének okát. A főváros volt ugyanis az egyetlen igazán komoly méretű város, amely, méretei révén – s egyáltalán nem mellékesen – teljes körű intézményrendszerrel (általában: infrastruktúrával) bírt. Magyarán, az irodalmi élet számára kedvező föltételek (például egzisztencialehetőségek, fórumok, ösztönző intellektuális légkör) igazában csak Budapesten voltak meg.

A harmadik (s mind közül az irodalomhoz a legközelebb álló) megvizsgálandó összefüggésrend az egyes szerzők szociokulturális profiljából áll össze. A „profil” fogalma⁷ a kriminalisztika eszköztárából való, s azt az arculatsémát jelöli, amelyet a pszichológus a még nem azonosított személy ismert jellemzőiből állít össze. Ez a séma, mint a gyakorlat mutatja, bár per definitionem „sematikus”, az azonosítás során jó százalékkal igazolódik, azaz jól használható. Nyilvánvaló persze, hogy minél több elemből áll össze ez az arculatséma, a „profil” annál autentikusabb. Esetünkben azonban viszonylag kevés elem is elegendő a jellemzéshez, hiszen nem az individuális azonosítás a feladat, hanem – ellenkezőleg – éppen a csoportra jellemző releváns közös jegyek fölismerése. S ez a „fordított”, inverz profil esetünkben már három, szociológiailag releváns elem együttes vizsgálatával is megteremthető.

Mi az a három elem, amely együtt elegendőnek mutatkozik a csoporton belüli változatok leírására? Megítélésem szerint a vallásfelekezet, az iskolai végzettség és a kenyérkereső foglalkozás.

⁷ Vö. KISS Anna, *A profilalkotásról I*, = *Ügyvédivilág*, 2009, 7–8.sz.; TATÁR László, *Profilalkotás a bűnüldözésben* = *Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára*, szerk. Korinek László, Köhalmi László, Herke Csongor, Pécs, PTE AJK, 2004, 177–181.

A vallásfelekezeti besorolás itt természetesen nem identikus, hanem csak formális, azaz itt nem mutatja sem a vallásos hit mértékét, sem jelenlétét. Pusztán azt jelzi, az egyén milyen vallásfelekezetbe született bele, honnan indult egyéni arculatának, „identitásának” kialakulási folyamata. (Ez, ha jól belegondolunk, szükségszerű redukció. A születéskor kapott besorolás fix dolog, az egyéni identitás azonban fölöttébb bonyolult és bizonytalan, sőt mozgó entitás. Gondoljuk meg, hogy például Cholnoky Viktor katolikusnak született, fiatalon volt is katolikus lap szerkesztője, később azonban ez a kötődés teljesen indifferenssé vált számára, s gyakorlatilag már-már kimutathatatlan. Babits esetében viszont ugyanez a katolicizmus később is releváns meghatározottság maradt. Vagy: Kosztolányi, aki szintén katolikusként lett anyakönyvezve, érett alkotóként minden volt, csak katolikus nem – ugyanakkor műveiben olykor jellegzetes katolikus allúziók is fölbukkannak.) Ez a formális szempont azonban egyáltalán nem funkció nélküli, üres szempont. Egy vallásba való beleszületettség ugyanis, mint a szocializáció egyik meghatározója, valóságos diszpozíciót fed föl. Az identitásalakulás egyik releváns impulzusa mindenképpen innen eredeztethető.

Az iskolai végzettség, mint kulturális tőke, a kenyérkereső foglalkozás pedig, mint a munkamegosztás rendszerébe való egyéni betagolódás módja, nagyrészt kijelöli egy ember lehetőségeit. Az egyéni kvalitások, a kreativitás persze sok mindent felül tud írni s alkotóknál kivált így van ez, ám a szociokulturális diszpozíciók az egyéni képességek kibontakozását is meghatározott irányba terelik. S mint ilyenek, nagyon is fontosak, még a legkreatívabb alkotók esetében is. Úgy vélem tehát, az említett három elem együtt már viszonylag jól le tudja írni a *Nyugat* szerzőinek kollektív diszpozícióit.

Gyakorlati egyszerűsítés, de föltétlenül megemlítendő, hogy az alkalmazott kategóriák maguk is sematizáltak. A vallásfelekezetek három csoportba sorolódnak be: katolikus, protestáns és izraelita, az ezeken belüli finomabb megkülönböztetés (például: evangélikus vagy református, ortodox vagy neológ stb.) elmarad. Az iskolai végzettség is lényegében három típusra koncentrál: érettségi, egyetemi diploma és félbehagyott egyetemi/felsőfokú tanulmányok. S – mutatis mutandis – ugyanez az egyszerűsítő-típuszó megközelítés érvényesül a foglalkozások jelölésénél is.

Az ide vonatkozó nyers adatok a következők:

Felekezet/iskolai végzettség/foglalkozás

Katolikus/egyetem/tanár: 4

Katolikus/egyetem/ újságíró: 3

Katolikus/félbehagyott egyetem/újságíró: 2

Katolikus/félbehagyott egyetem/szabadúszás: 2

Katolikus/egyetem/orvos: 1

Katolikus/felsőfokú/tanár: 1

Katolikus/felsőfokú/gyógyszerész: 1

Katolikus/tanítóképző/hallgató: 1

Protestáns/félbehagyott egyetem/újságíró: 4

Protestáns/egyetem/újságíró: 5

Protestáns/egyetem/tanár–könyvtáros: 1

Protestáns/egyetem/egyetemi hallgató: 2

Izraelita/egyetem/tanár: 3
 Izraelita/érettségi/újságíró: 6
 Izraelita/egyetem/újságíró: 7
 Izraelita/egyetem/hallgató: 2
 Izraelita/egyetem/jogász–közgazdász: 1
 Izraelita/gyógyszerész-hallgató/magánvagyon: 1
 Izraelita/egyetem/magánvagyon: 2
 Izraelita/félbehagyott egyetem/újságíró: 2
 Izraelita /egyetem/ügyvéd: 2
 Izraelita/művészeti tanulmányok/magánvagyon: 1
 Izraelita/befejezetlen gimnázium/újságíró: 1
 Izraelita/félbehagyott művészeti tanulmányok/újságíró: 1
 Izraelita/egyetem/szabadúszás: 1
 Izraelita/érettségi/magánvagyon: 1

A nyers adatokból levonható tanulságok sokrétűek. Az egyik alapadat mindjárt figyelemre méltó. A három felekezet megoszlása jól mutatja, hogy a szerzők között a zsidó származásuk aránya szignifikánsan magas. A törzsgárdát 15 katolikus és 12 protestáns mellett 31 zsidó szerző alkotta. (E felekezeti csoport egymagában nagyobb, mint a másik kettő együtt.) S egy másik alapadat is legalább ennyire kiugró. A kenyérkereső foglalkozások közül (függetlenül minden egyébtől, származástól, iskolai végzettségtől, stb.) messze az újságírás vezet. Az 58 szerzőből 31 újságíró volt (s a kenyérét szabadúszóként kereső további 3 szerző is lényegében újságírói jellegű munkákból élt).

Itt persze, közbevetőleg, érdemes mindjárt leszögezni, hogy az izraelita felekezet-hez való tartozás nem egyszerűen felekezeti mutató, hanem annál több. Ez egyben ugyanis az „idegen” etnikai eredetre is utal, két vonatkozásban is. Jelzi a zsidó néphez tartozást, s azt az (előzetes) nem-magyar akkulturációt, amely – változó számú generáción keresztül – egy idegen kultúra részévé tette e populáció őseit. Az idegenségnek ez a hangsúlyozása azonban akaratlanul is eltorzítja e csoport tényleges jellegzetességeit. Az ugyan tény, hogy e csoport tagjai a magyar kultúra ’homo novusai’ voltak, – ezt egyebek közt az is szemléletesen mutatja, hogy közülük igen sokan, személyes életük során, névváltáson mentek keresztül. (Nem teljes körű gyűjtés alapján is legalább 21 névváltás⁸ érhető tetten.) Ezek a névváltások azonban paradox

⁸ Néhány példa I. Bauer = Balázs, Blau = Bíró, Fleischman = Fenyő, Fürst = Füst, Goldmann = Gellért, Geiger = György, Deutsch = Hatvany-Deutsch, majd Hatvany, Herzl = Heltai, Veigelsberg = Ignatus-Veigelsberg, majd Ignotus, Schwarz = Kádár, Kramer = Kéri, Lövinger = Lengyel, Lebovics = Lengyel, Moscovitz = Lesznai, stb. Meg kell azonban említeni (mert a névváltás identikus funkciójára hívja föl a figyelmet), hogy ez nem kizárólag „zsidó” gyakorlat volt. A katolikus Brenner Józsefből például Csáth Géza lett, a szintén katolikus Csolnoky Győző Lászlóból Cholnoky Viktor, de Babits is kétféleképpen írta nevét (Babics, Babits), s az álarchaizáló ts-es változat funkciója (a vélelmezett szláv eredet semlegesítése) sem lehet kétséges.

módon nemcsak az idegen eredetre utalnak vissza, de jelzik a változás irányát, az úgynevezett magyarosodás tendenciáját is. Az új, magyar név a magyar etnikumba való betagozódási szándék jelzése. S ez a tendencia nagyon komoly megerősítést kapott azzal, hogy e csoport tagjai nemcsak a hétköznapi, „praktikus” életben használták a magyar nyelvet, hanem alkotóként is e nyelv kereteiben fejezték ki önmagukat, azaz magyar irodalmat csináltak. Ez, írókról lévén szó, a legmagasabb fokú, mert a magánemberinél is teljesebb azonosulást jelzi. A közös kultúra megteremtésének alighanem legfontosabb eszköze ugyanis a „beszéd”, amely a saját élményeket, tapasztalatokat és vágyakat a nyelv közegében összehangolja a többiek élményeivel, tapasztalataival és vágyaival. Az persze más kérdés, hogy az eredet eleven tudata, amely zsidókat és nem-zsidókat egyaránt jellemzett, minden jel szerint csoportképző⁹ szerepet töltött be.

A harmadik alapadatra az iskolai végzettség körében lelhetünk. Ha a végzettséget vesszük szemügyre felekezeti megkülönböztetés nélkül, akkor azonnal kiderül, a szerzőgárda viszonylag magasan képzett emberekből tevődött össze. Lényegében majdnem mindenki az érettségizettek, egyetemet végzettek vagy a félbehagyott, ám elkezdett felsőfokú tanulmányokat folytatók közé tartozott. Legalább érettségije volt 7 főnek, egyetemen vagy más felsőfokú iskolában szerzett diplomája pedig 35 főnek. Figyelemre méltó azonban, hogy viszonylag magas a félbehagyott felsőfokú tanulmányokat produkálók száma is (10 fő). Érdekes az is, hogy az egyetemi „múltúak” nagyrészt jogi vagy bölcsészeti stúdiumokat folytattak, az egyéb – például orvosi – tanulmányok lényegesen ritkábbak voltak. De voltak ilyenek is (az írók közt több orvost is találunk.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a szerzők egy része valami felemás, átmeneti formában végezte tanulmányait, – ami részben egzisztenciális gondokra utal, részben azonban arról árulkodik, hogy az írólet nem föltétlenül valami speciális szakképesítés függvénye. Az írók számára inkább egy általános, képességeiket edző és fejlesztő képzésre volt szükség. Azaz majdnem hogy mindegy volt, hogy valaki bölcsész, jogász vagy orvosi képzésben vett-e részt, esetleg „csak” a „humaniorákat” jól megalapozó gimnáziumban „érett”. (Érdekes azonban, hogy műszaki tanulmányokra utaló adat nincs.)

Ha a felekezet-specifikus adatokat vesszük szemügyre, néhány szignifikáns különbség szembe ötlük. Mindenekelőtt: a katolikusok között, a létszámhoz mérve, magas a közületektől függő állások száma, elsősorban a tanári foglalkoztatottság (5 fő). Ez két szempontból érdekes. Egyrészt a tanári pálya a hivatalos indoktrináció terepe. Aki itt dolgozik, az sajátos, rendszerspecifikus szerepet tölt be. Másrészt ez az állás egzisztenciális stabilitást jelent, jóllehet nem különösebben magas életnívón. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy a tanári pálya a katolikusok közt sem volt domináns szerepben. A tanári pálya és az írólet, ha nem is zárja ki egymást, nem föltétlenül adja meg azt az életvitelbeli szabadságot, az érintkezési viszonyoknak azt

⁹ Vö. KÖBÁNYAI János, *A Nyugat zsidó kérdése, A Nyugat mint magyar zsidó elbeszélés = Múlt és Jövő*, 2008, 1, 5–35; FENYVES Katalin, *A Nyugat „zsidósága” = Múlt és Jövő*, 2008, 4, 99–102. Idevágó érdekes esettanulmány I. KONRÁD Miklós, *Hatvany Lajos „zsidókérdése” = Szombat*, 2012, 9, 20–23.

a gazdaságát és elevenségét, amely az írólet szempontjából előnyös. A kötöttség/szabadság „egzisztenciális” szempontja a zsidó származású alkotóknál is paradigmaticus alakzatot mutat. Itt is vannak tanárok (3 fő), de számuk az összlétszámhoz viszonyítva csekély, e csoportra inkább a kötetlenebb szerepkörben való mozgás a jellemző. S nemcsak az újságírás említhető itt (amely szinte általános), de az ügyvédi-jogászi állás, vagy éppen az egzisztenciát adó magánvagyon is. Ez a közületektől való függetlenség egyrészt a magánszféra szabadságlehetőségeire hívja föl a figyelmet, másrészt – a piaci versenynek való kiszolgáltatottság révén – e szabadság strukturális labilitására, egzisztenciális kockázatára. (A protestánsok, azt mondhatjuk, ilyen szempontból egy katolikusok és zsidók közötti köztes stádiumot képeztek.) Ezek az összevetések mindazonáltal még inkább kiemelik a század eleji írólet és az újságírás lényegi összetartozását. Úgy látszik, ez volt az a pálya, amely napi rutinjával együtt is a legközelebb állt az írói munka természetéhez, s hajszája ellenére is megadta azt a személyi és intellektuális szabadságot, amely a művészi alkotómunkához kellett. (Hogy az újságírásnak és az irodalomnak ez a szoros összekapcsolódása milyen irodalmi következményekkel járt, annak mérlegelése itt nem lehet feladat.)

Érdekes, de alighanem törvényszerű, hogy a katolikusok és protestánsok relatíve behatárolt foglalkozásszerkezetéhez képest a zsidó származású alkotók lényegesen nagyobb szóródást mutatnak. Maga a csoport nemcsak szerkezetileg heterogénebb, de nagyobb végleteket is produkál. Az érettségivel újságíróként dolgozó és a magánvagyonából jól élő, irodalmi ambícióit szabadon kiélő író végletei ezt jól mutatják.

Ha a törzsmunkatársi gárda nemek szerinti megoszlására figyelünk, gyorsan kiderül, a *Nyugat*, bármennyire is „modern” lap volt, a hagyományos férfiuralom képét mutatja. Az 58 szerzőből csak 5 volt nő: Kaffka Margit, Lányi Sarolta, Lesznai Anna, Reichard Piroska és Tóth Wanda. Ez a reprezentáltság bizony messze alatta marad a női nem tényleges társadalmon belüli részesedésének. Kérdés, mi fejeződik ki ebben az aránytalanságban? Az irodalmi élet „konzervativizmusa” vagy/és az egész társadalom kezdetleges modernizáltsága? Erre egyelőre nem tudunk egyértelmű választ adni, de valószínű, hogy ez az alulreprezentáltság elsősorban a társadalomtörténeti összefüggések mutatója. (Ekkor, 1908-ban voltaképpen még a magyar feminista mozgalom is története kezdeti szakaszában járt, a női emancipáció inkább csak cél volt, semmint társadalmi realitás.) Mégis, ha a *Nyugat*nak ezt az öt szerzőjét kicsit közelebről vesszük szemügyre, adataik arra engednek következtetni, hogy jelenlétük (várakozásainkkal ellentétben) nem pusztán a status quo eredménye volt, hanem kísérletezés, előre lépés a női emancipáció irodalmi frontján. Az öt szerzőt ugyanis életkora a fiatalabb munkatársak közé sorolja, közülük a legidősebb is csak 30 éves volt, a legfiatalabb pedig 17. (Az évek száma, csökkenő sorrendben. 30, 28, 24, 23 és 17.) Érdekes, s ez már a társadalom rétegspecifikus modernizáltságára hívja föl a figyelmet, hogy az öt női szerző közül három zsidó származású volt, egy konvertita s csak egy nem-zsidó. Azaz a női élmények, tapasztalatok és vágyak „modern” megszólaltatói inkább a társadalom jobban modernizált rétegeiből kerültek ki. S az is érdekes (de ez már a szerkesztés céljaira vall rá), hogy ebből az öt szerzőből kettő is

(Lesznai, Kaffka) a munkatársaknak abba a csoportjába tartozott (28, illetve 22 szerepléssel), amely a lap arculatát elsődlegesen meghatározta.

Azaz, talán kimondható, a női szerzők alulreprezentáltsága nem szerkesztési anomália volt (Osvát, tudjuk¹⁰, szerkesztőként inkább a nők javára volt elfogult, s maga Ady is „nőpárti”-ként jellemezhető). Ám az alulreprezentáltság mégis tény, s mindenképpen a magyar modernség tényleges korlátainak egyikét mutatja. Más-képpen fogalmazva: ez a helyzet – a szerkesztői szándékoktól függetlenül – csakis a társadalomnak az irodalomban való féloldalas megjelenéseként értelmezhető.

A „másik” szerzőgárda, az egyszer (vagy évente – átlagban – csak egyszer) szereplők elemzése rövidre fogható, illetve jellemzésük néhány adat számbavételére szűkíthető. A gondot itt az jelenti, hogy a szűkített, ám szükséges adatok is csak részlegesen állnak rendelkezésünkre, hiszen ezek a szerzők az esetek egy részében „névtelen” szerzők voltak, akiket ma már a lexikográfia sem tart nyilván, s így ők kiestek az emlékezetből. (Ez az emlékezetvesztés természetesen önmagában is mutató – mutatja, hogy az „egyszer” szereplők egyik része igazában nem tudott a magyar szellemi élet integráns részesévé válni: fölbukkantak és eltűntek.)

Ha az ide tartozók életkorát igyekszünk fölmérni, két összefüggés azonnal nyilvánvalóvá válik. Az egyik az, hogy viszonylag nagy az a csoport, amelynek esetében még a születési évszámok megállapítása sem lehetséges egyedi életrajzi kutatás nélkül. Az 56 főből kilenc fő születési évszáma ismeretlen (Gáspár Kornél, Horváth Tibor, Mindszenti István, Pók Ödön, Schiller Ottó, Téglás Béla, Vámos Árpád, Várady Irma, Zsadányi Henrik). Ez, akárhogy nézzük, egy *Nyugat* fontosságú lap szerzőgárdájához mérten föltűnően magas szám. A másik összefüggés nem kevésbé meglepő. Azt várnánk, hogy az „egyszer” szereplők kivétel nélkül mind a fiatalabb évjáratokból kerülnek ki, ők lehetnének azok a „gimnazisták”, akiket, állítólag, Osvát rászabadított a *Nyugatra*. A tényleges kormegoszlás azonban mást mutat.

Születési év/fő

1857: 2

1861: 1

1863: 1

1864: 1

1865: 1

1872: 1

1873: 3

1875: 3

1876: 2

1877: 3

1878: 3

¹⁰ Vö. SZILÁGYI Judit: *Osvát Ernő és a nők*. = Kalligram, 2008. április, a témához l. még: BORGOS Anna és SZILÁGYI Judit: *Nőírók és írónők*. Irodalmi és női szerepek a *Nyugaton*. Bp., 2011., Noran.

1879: 4
 1880: 3
 1881: 3
 1882: 3
 1883: 1
 1884: 1
 1885: 2
 1886: 1
 1888: 2
 1889: 3
 1890: 2
 1892: 1

Ha 1908-hoz mérve kiszámítjuk az ide tartozó szerzők életkorát, akkor kiderül, tényleg vannak köztük nagyon fiatalok, 6 szerző életkora 20 év alatt mozgott. (S közülük hárman csakugyan a „gimnazista” korcsoportba tartoztak.) Ezt a 3 + 3, összesen 6 főt viszont erős túlzás a „gimnazistákkal” való folyamatos kísérletezés bizonyítékként fölhozni. (Ha az azonosítatlan 9 fő egy része is ide lenne sorolható, a vád maradéktalanul akkor sem igazolódna.) A tényleges korösszetétel másra vall. Az ide tartozó szerzők zöme (35 fő) a 20 és 36 év közötti sávban helyezkedik el. Hat fő pedig 44. és 51. életéve között mozgott. Azaz az egyszer szereplők zöme szignifikánsan fiatal volt, de a törzsmunkatársak életkorához viszonyítva túlzottan fiataloknak nem tekinthetők. Sőt a 44 év fölöttiek viszonylag nagy száma (6 fő) némileg felül is múlja a törzsmunkatársak hasonló csoportját. Osvát kísérletezése tehát egyáltalán nem csak a legfiatalabbak bevonásában, „fölfedezésében” mutatkozott meg.

Kiket vont be tehát egy-egy alkalommal a *Nyugat* szerzői közé? A jelek szerint nagyon különböző alkotókat. Ha a hat legidősebb közreműködőt személy szerint is szemügyre vesszük, néhány összefüggésre fény derül. A két legidősebb, az 1857-es születésű Junius (azaz Zilahy-Kiss Béla) és Radó Sámuel például neves újságírók voltak (Radó mellesleg az MTI igazgatója), szerepeltetésüknek aligha irodalmi indoka volt. A lap elképzelt profilját színező kiegészítő szerepük lehetett. Lényegében ugyanez mondható el Greiner Jenőről is (aki egyébként a Kozma utcai temető nyilvántartása szerint 1865-ben született, s nem 1864-ben, ahogy tudni szokás). Ő, a Krúdytól elhíresített „vörös Grajna” kora egyik kitűnő közgazdasági újságírója volt, a *Nyugat* legelső számában is a banküzletről írt, szerepe tehát nem irodalmi volt. (Érdemes megemlíteni, hogy a fiatalabbak közül is többen e kategóriába tartoztak, így például Faragó Miksa vagy Hegedüs Lóránt.) Más összefüggést mutat Kabos Ede (1864) és Bródy Sándor (1863). Ők neves írók s jelentős zsurnalisztikai pozíciók betöltői voltak, ám Osvát szemében már alighanem a félmúlt embereinek számítottak. Velük, irodalmi rangjuk ellenére, igazában már nem számolt az „új” irodalom organizátoraként föllépő szerkesztő. (Föltehetően hasonló ok miatt nem került be a *Nyugat*-ba például Gárdonyi Géza sem.) A hatodik „idősebb” szerző, Rippl-Rónai József (1861) megint más képlet. Ami lényeges, ő a modern magyar festészet egyik meghatározó egyénisége volt, de az irodalmi életben csak outsider.

Szerepeltetése a lap arculatának színezőjeként jöhetett szóba. (Hasonló szerepük lehetett – mutatis mutandis – a fiatalabbak közül Beck Ö. Fülöpnek, Erdei Vikornak, Fémes Beck Vilmosnak, Kernstok Károlynak vagy Rózsaffy Dezsőnek is. S félig-meddig ugyancsak ilyen összefüggésben említhető az iparművész Tátray Lajos, a művészeti író Meller Simon és Náday Pál vagy az esztéta Schiller Ottó is.)

Egy irodalmi lapba, tudjuk, az irodalom kulturális szerveződésének sajátossága miatt, mindig kellene olyan szerzők is, akik nem irodalmárok, de tevékenységük jellege vagy tudásuk speciális természete az irodalmi élet számára is érdekes. Ez a „vegyes” profil, amely a magyar irodalmi folyóirat-kiadásban máig jelen van, a *Nyugatot* is jellemezte. Az „egyszer” szereplők nem utolsó sorban e szerkesztési elv következtében kerültek be a *Nyugatba*. Jól példázta ezt két olyan szerző, akik már ekkor is fölbukkantak a lapban, ám csak később jutottak fontos szerephez: a filozófus Dienes Valéria (1879) és Szilasi Vilmos (1889). Ugyanez a kiegészítő funkció érhető tetten a kor számára fontos szocialista tematika személyi képviseletében is. Ilyen összefüggésben említhető itt Kunfi Zsigmond (1879), Ormos Ede (1873), Pók Ödön és Révész Béla (1876), de a náluk nagyobb súllyal megjelenő s a törzsmunkatársak közé számító Bresztovszky Ernő is. (Az „irodalmi háborgás” és a szocializmus összefüggéseire, ismeretes, annak idején a *Nyugat* nem kevésbé fontos szerzője, mint maga Ady Endre¹¹ hívta föl a figyelmet. Erről ma sem célszerű megfeledkezni.) Nem érdektelen, hogy az összefüggést, bár nem hangsúlyozta, érzékelt s megjelenítette Osvát is.

Az e csoportban említhető szerzők egy része természetesen csakugyan az irodalmi kísérletezés jegyében került a *Nyugat* hasábjaira. Ha például közelebbről szemügyre vesszük a húsz év alatti szerzőket, kiderül, hogy a már említett Szilasi Vilmos és a zenei kompetenciája révén publicitást kapott Lányi Viktor (1889) kivételével a többiek csakugyan e csoportba tartoznak. Boross László (1890), Forbáth Sándor (1890), Turcsányi Elek (1889) és Várady István (1892) Osvát kísérletezéseinek „terméke”. Egyik fiatal sem lett kiugróan jelentős író, de megítélésükhöz hozzátartozik, hogy közülük ketten¹² is (Boross, Várady) nagyon fiatalon meghaltak, azaz nem futhatták ki magukat. Ugyanebbe a „kísérleti” kategóriába sorolható jó néhány további „egyszer” szereplő is: Alkalay Ödön (1877), Bodor Aladár (1880), Dutka Ákos (1881), Kortsák Jenő (1882), Kupcsay Felcián (1876), Mindszenti István (?), Mohácsi Jenő (1886), Rónai Mihály (1879) stb. Érdekes viszont, hogy azok közül, akikkel Osvát kísérletezett, néhány író későbbi pályája figyelemre méltó „elhajlásokat” mutat. Az még kevésbé meglepő, hogy Jób Dániel (1880) igen neves színházi szakember lett, Nagy Endre (1877) pedig írósága mellett a magyar kabaré emblematikus alakja. Föltűnőbb elhajlás, hogy Moly Tamás (1875) egyebek közt sikeres detektívregények

¹¹ ADY Endre, *Irodalmi háborgás és szocializmus = Szocializmus*, 1909. január 16. Kötetbeli legújabb újraközlése: Ady Endre, *A világoosság lobogója alatt*, vál., szerk. Ferencz Győző, Bp., 2012, Nap Kiadó, 232–235.

¹² Vö. TÓTH Árpád, *Várady István halálára = Nyugat*, 1916, 9. sz., TERSÁNSZKY J. Jenő, *Boross László = Nyugat*, 1924, 10. sz.

szerzőjévé¹³ vált, Ujhelyi Nándor (1888) pedig – ugyancsak a kommercialitás területén mozogva – erotikus regények¹⁴ „hírhedt” szerzője. Paradox módon azonban éppen ezek a sikeres elhajlások mutatják, hogy a mondottakban nagyon is megvolt a tehetség, Osvát jól érzékelt.

Van azonban néhány szerző, akiknek „egyszeri” szereplése nem a kísérletezés keretében, hanem a szerkesztői baklövés példáiként említendőek meg. Molnár Ferenc (1878) persze még akár azért is szorulhatott háttérbe, mert – virtuóz tehetsége ellenére – Osvát megérezte benne a kommercialitásra való hajlamot. Somlyó Zoltán (1882) és Krúdy Gyula (1878) azonban mindenképpen más esetek, alulreprezentáltságuk szerkesztői hiba. Somlyó ugyanis nagyon is jellegzetes *Nyugat*-költő volt, Krúdy pedig olyan jelentős író, aki nélkül modern magyar irodalom elképzelhetetlen. (Nem is véletlen, hogy utóbb – sajátos pályagörbét produkálva ugyan, de – a *Nyugat* fontos szerzője lett, sőt „főmunkatársa” is.) Osvát „mentsége” lehet persze, hogy ekkoriban még talán Krúdy sem igazán ambicionálta a *Nyugat*ban való megjelenést.

Annyi bizonyos, hogy ez a „másik” szerzőgárda a maga heterogén sokszínűségében jól reprezentálja a *Nyugattal* érintkező irodalmi s művészeti világot, ezen belül is az irodalmi életet kiegészítő és utánpótlását is lehetővé tevő „hátszínűt”.

A *Nyugat* munkatársi gárdájának ilyen áttekintése természetesen per definitionem részleges, sőt akár egysíkúnak is nevezhető. Egy irodalmi lap munkatársairól szólni szövegek módszeres elemzése nélkül, ha nem is lehetetlen, de lényeges összefüggéseket homályba hagyó vállalkozás. Az irodalom- és gondolkodástörténeti elemzés tehát megspórolhatatlan – ezt e tanulmány olvasásakor is szem előtt kell tartani. Ám, s ezt minden öngigazolási szándék nélkül le lehet szögezni, a munkatársi gárda összetételének szociológiai szempontú átvilágítása – „egysíkúsága” ellenére – egyféle állványzatként szolgál az igazán elmélyült irodalom- és gondolkodástörténeti vizsgálathoz. Egy szöveg, vagy pláne egy olyan bonyolultan strukturált, szövegek sorozatából összeálló szövegüniverzum, mint amilyen egy folyóirat, nem pusztán önmaga által meghatározott: „kívülről” (is) determinálva van. Megjelenik benne az a bonyolult szociokulturális realitás, amelynek hordozói és megszólaltatói valóságos, szociológiailag leírható emberek. S még a kimondottan fiktív, önreferenciális szövegek önmagukba zárt értelmezése is legfőljebb csak önkényes (bár meghatározott körülmények közt igen hatékony) irodalmi munkahipotézis. Érvénye e hipotézisnek azonban, minden eredményessége ellenére, lényegileg (s föloldhatatlanul) korlátozott. Valójában az irodalom – s következésképpen az irodalmi folyóirat is – mindig kettős meghatározottságú: a külső meghatározottság és az (irodalmi) önelvűség sajátos összjátéka hozza létre.

A *Nyugat* munkatársainak főntiekben olvasható bemutatása tehát nem „teljes”, de azokra az összefüggésekre vet némi fényt, amelyeket az újabb keletű irodalmi beszéd nem tud megszólaltatni.

¹³ „Moly Tamás detektív-regényét írt s ha jól tudom, ez az első magyar igazi detektívregény” – írta róla már 1918-ban SCHÖPFLIN Aladár, *Vörösbege* = *Nyugat*, 1918, 18. sz.

¹⁴ Vö. KELECSÉNYI László, *Egy erotikus emigráns* = *Holmi*, 2002, 8, 1026–1036.

LENGYEL, ANDRÁS

La composition du personnel de la rédaction de *Nyugat* (1908–1910)

L'étude examine la garde de coopérants du magazine littéraire déterminant de l'époque, *Nyugat* (*Occident*), aux moments de ses débuts (1908–1910). Pendant ces trois ans, 114 auteurs publiait ses écrits dans le magazine, mais près de la moitié des auteurs, 56 personnes, n'y était présent qu'une seule fois (oubien au maximum une fois par an). L'étude concentre avant tout aux collaborateurs de base, parmi eux le plus d'écrits est présenté par Endre Ady, le plus grand poète de l'époque, mais auteurs fréquemment publiés sont Mihály Babits, Béla, Balázs, Géza Csáth, Miksa Fenyő, Milán Füst, Oszkár Gellért, Lajos Hatvany, Hugo Ignatus, Frigyes Karinthy, Géza Laczkó, Géza Lengyel, Menyhért Lengyel, Anna Lesznai, Zsigmond Móricz, Aladár Schöpflin et Árpád Tóth. L'étude décrit la garde des collaborateurs par des points de vues sociologiques, (Age/lieu de naissance/domicile/religion/études scolaires/profession), et essaye de constater les cohérences caractéristiques. Il devient clair, la majeure partie des auteurs appartient aux plus jeunes, et bienque les lieux de naissance soient très variés, le domicile est déjà presque toujours Budapest. Vue la répartition de confession, dans la formation de l'aspect du magazine, les auteurs juifs assimilés avaient un rôle prépondérant. Dans la catégorie profession, c'est le journalisme, qui est prédominant. Les auteurs publiés 'une seule fois' présentent la couche transitoire socioculturelle, avec la quelle le magazine avait des relations. L'étude offre en quelque façon une esquisse sociologique en vue des analyses ultérieurs plus détaillés, plus raffinés.

SIMON MELINDA

Az Aufrecht és Goldschmied könyvterjesztő vállalkozás története és jelvényhasználata

A 19. századi magyar könyvkiadásra vonatkozó szakirodalom egyik megíratlan fejezete az Aufrecht és Goldschmied cég története. Habár a korabeli Magyarország egyik legkomolyabb tőkeerejű, nagy létszámú ügynöki gárdát alkalmazó és országos hálózatot működtető nagyvállalata volt, hiába keressük nevét szakmánk alapvető lexikonjaiban: sem Pusztai Ferenc,¹ sem Biró Miklós,² sem Kicsi Sándor András³ nem vette fel címszavai közé. Ám a könyvkereskedelemre vonatkozó specializált szakirodalomban is alig találunk a vállalatról szóló információkat: ezzel a területtel foglalkozó egyetlen szaklexikonunk⁴ nem említi és Révay József,⁵ illetve Varga Sándor⁶ történeti munkája sem foglalkozik vele.

Akik legalább megemlítik a céget, azok rendszerint mindössze egy rövid utalást tesznek, amely szerint az Aufrecht és Goldschmied vállalat honosította meg a részletüzletet a magyar könyvpiacra. Így tett Gulyás Pál⁷ több munkájában 1910–1924 között, Révay József és Schöpflin Aladár⁸ 1940-ben, Stemmer Ödön⁹ 1985-ben, Kókay György¹⁰ 1997-ben és Pogány György¹¹ 2004-ben. Különbőség csupán annyi-

¹ *Nyomdászati enciklopédia. Az összes grafikai tudományok ismerettára*, szerk., Pusztai Ferenc, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1902.

² *Nyomdászati lexikon*, Biró Miklós, Kertész Árpád, Novák László szerk., Bp., Biró Miklós kiadása, 1936.

³ KICSI Sándor András, *Magyar könyvlexikon*, Bp., Kiss József könyvkiadó, 2006.

⁴ TORZSAI Tamás, ZALA Imre, *Könyv A–Z: A könyvkereskedelem kislexikona*, Bp., Tankönyvkiadó, 1973.

⁵ RÉVAY József, *A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének ötven éve 1878–1928: Félé század a magyar könyv szolgáltatásban*, Bp., Révai, 1929.

⁶ VARGA Sándor, *A Magyar Könyvkereskedők Egyesületének alapítása*, Bp., Magyar Könyvkiadók Egyesülete, 1980.

⁷ GULYÁS Pál, *Oesterreich-Ungarische Buchhändler-Korrespondenz. Festnummer anlässlich des 50jährigen Bestehens 1860–1910*, Red. Karl Junker, Wien, 1910 [könyvismertetés] = *Magyar Könyvszemle*, 1910, 2, 176; GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon = Magyar Könyvszemle*, 1923, 3–4, 193; GULYÁS Pál, *A könyvek és könyvtárak hajdan és most*, Bp., A «Magyar Jövő» Ifj. Irodalmi R. T. kiadványa, 1924, (A „Zászlónk” diákkönyvtára, 97–100), 48.

⁸ RÉVAY József, SCHÖPFLIN Aladár, *Egy magyar könyvkiadó regénye*, Bp., Franklin Társulat, 1940, 80.

⁹ STEMMER Ödön, *Egy antikvárius visszaemlékezései*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 20.

¹⁰ KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 117.

¹¹ POGÁNY György, *A magyar könyvkereskedelem rövid története*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2004, 71.

ban van köztük, hogy megemlítik-e a Révai Testvérek Rt. hasonló jellegű szerepét is. Sőt, Gulyás minden munkájában következetesen a hibás Goldschmidt névalakot használta, Kókay pedig Goldschmidre torzította azt.

A könyvterjesztő cég alapítási dátumát az említett szakkönyvek szerzői egységesen 1885-re teszik – és ebben minden valószínűség szerint ősforrásként Wiesner Jakab eredetileg német nyelven az 1910-es *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz*ben,¹² majd ugyanabban az évben magyarul a *Corvinában*¹³ megjelent tanulmányát követik, illetve veszik át egymástól.

Wiesner Jakab Emil (1864–1921) a Singer és Wolfner könyvkiadónál dolgozott 1887-től: kezdetben a kereskedésben alkalmazták, majd később átkerült a kiadói osztályra. Ő kezdeményezte többek között a „Filléres könyvtár”, a „Vidám könyvek”, a „Karrierek” és a „Milliók könyve” című rendkívül sikeres sorozatokat és Gáspár Ferenc hatkötetes *A Föld körül* című munkájának kiadói előkészítésében is részt vett. Ezeket a kiadványokat részletfizetéses módszerrel (is) terjesztették, tehát Wiesnernek kitűnő rálátása volt a magyar könyvpiac eme szegmensére. A vállalat érdekében végzett eredményes tevékenységét cégvezetői, majd igazgatói kinevezéssel honorálták, ünneplői pedig 25 éves jubileumi ünnepségén a könyvkereskedelem valóságos „művészenek” nevezték.¹⁴ Végül 33 évi alkalmazotti munka után 1920-ban önállósította magát és többedmagával megalapította a rövid életű Hajnal könyvkiadót.¹⁵

Wiesner tehát egyrészt kortárs volt, másrészt a könyvszakma élvonalában dolgozott (ő szerkesztette a *Corvinát* is 1905–1919 között) – ezért megalapozottnak kell tekintenünk az általa leírtakat. Csakhogy Révay Mór János (1860–1926), a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. vezérigazgatója, aki szintén számottevő alakja volt a kiadásnak és könyvkereskedelemnek, visszaemlékezéseiben két másik adatot is közöl: egy alkalommal 1887-re, egy másik helyen pedig 1888-ra teszi az Aufrecht és Goldschmied könyvkereskedői részletüzlet megalapításának dátumát.¹⁶ A biztos időpontot csupán az esetleg előkerülő eredeti dokumentumok alapján lehetne tehát megállapítani – de kettejük közül Wiesner sokkal megbízhatóbb.

Ami a cégre vonatkozó további szakirodalmi ismereteinket illeti: egyedül Révay Mór foglalkozik vele önéletrajzi könyvének néhány oldalán és egy rövid alfejezetet Goldschmied Bernát személyének is szentel.¹⁷ A gond csupán abból adódik, hogy Révay rendkívül elfogult ebben a kérdésben (is), mint ahogy egész könyve igencsak részrehajló és egyoldalú képet fest a korszakról. Goldschmied hideg fejű, gátlástalan és kemény ellenfél volt – pontosan olyan üzletember, mint Révay maga, aki ezt

¹² JAKOB WIESNER, *Der ungarische Buchhandel*, Oesterreichisch-Ungarische Buchhändler-Correspondenz 1910. Festnummer, 72–81.

¹³ WIESNER Jakab, *A magyar könyvkereskedelem = Corvina*, 1910/9, 42–46, illetve 1910/10, 50–53.

¹⁴ *Wiesner-lakoma = Corvina*, 1912/6, 41–42.

¹⁵ WOLFNER József, *Wiesner Jakab Emil = Corvina*, 1921/47, 1.

¹⁶ RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézrt Rt., 1920, I, 165, 348.

¹⁷ RÉVAY 1920, i. m. II, 134–136 (*Goldschmied szerepe*).

minden bizonnyal nehezen viselte. Emlékezéseiben annyira befeketíti, amennyire csak tudja, ezzel mintegy bosszút állva egykori konkurensén.

Szerinte Goldschmiednek „végzetes szerepe” volt a magyar könyvterjesztés terén, mert agresszív üzletpolitikájával a „könyvkiadói és terjesztői békés foglalkozást Magyarországon valóságos háborús állapottá változtatta át”. Minden eszközt felhasznált „az illojális üzleti verseny terén” és ha „célravezetőnek tartotta, a nyers és brutális személyes támadástól, sőt a terrorizálástól sem riadt vissza”. A kor kiadói rá voltak szorulva a könyvterjesztő vállalatokra, hiszen kizárólag az ügynökök hadseregén keresztül lehetett a megjelentetett óriási példányszámokat eladni, a hagyományos szortiment-kereskedésekben ez lehetetlen lett volna. Ezt a részleges monopol-helyzetet Révay szerint Goldschmied „minden egyes esetben a kiadók megfélemlítésére használta fel”, vagyis olyan szállítási feltételeket diktált, amelyek a kiadványok hasznát szinte teljes egészében a terjesztőnek juttatták.

Azt azért Révay is elismeri, hogy Goldschmied „kétségtelenül igen eszes, kiváló kereskedői kvalitásokkal rendelkező, gyors felfogású, biztos ítéletű ember” volt, akinek a szerepe „a magyar könyv-üzem terén időnként igen jelentékeny volt” és hogy „a korrekt üzletvitel érdekében” „a megkötött szerződést szigorúan megtartotta, betű szerint lojálisan”. Ám nem tudja megállni, hogy befejezésül még egy negatív vonást ne fessen az arképre: szerinte Goldschmied „nem volt képes lemondani arról az izléstelen szokásáról, hogy anyagi eredményeivel, vállalata sikereivel minduntalan kérkedjék”, hiszen „csendesesen várakozni nem volt képes – ő fecsegett akkor is, mikor saját magának kára származhatott belőle”.

A két nagy könyvterjesztő vállalkozás viszonya ellentmondásos volt: leginkább egy állandó készséggel járó háborús helyzethez hasonlítható, amelyben azonban mindkét fél kínosan igyekszik betartani a kialakított fegyverszünet feltételeit. Az ipari méretű terjesztési műveletekben ugyanis érdektársak voltak: ha ügynökeik nem dolgoznak egymás területén és nem forgalmaznak egy időben konkurens termékeket, akkor mindkét vállalat jobban jár. Ez a kényszerű korrektség a szerződéskötési gyakorlatukban is jól nyomon követhető, hiszen egy-egy nagyobb kiadóval kötött közös terjesztői kötelezettség-vállalásnál mindig pontosan azonos számú termék átvételét biztosították maguknak. Ugyanakkor közösen igyekeztek megszerezni az adott kiadvány főbizományosi jogát is, ami azt jelentette, hogy a két terjesztő cégen és a szortimenteken kívül senki más nem árulhatja. Révay Mór csak azt nehezményezi emlékezéseiben, hogy bár az Aufrecht és Goldschmied-cég terjesztőként együttműködött velük, a Révai Testvérek önálló kiadványait azonban teljességgel bojkottálták. Ráadásul nem csak hogy nem vették át őket (bár ezek a sorozatok is kimondottan a részlet-üzlet céljára készültek), de a Révai-féle termékindító reklámkampányt meglovagolva rendszeresen egy hasonló jellegű konkurens cikket dobtak a piacra. A „Klasszikus regénytár” terjesztésének megkezdésekor kezdték árulni Goldschmiedék az Athenaeum által kiadott „A magyar és a világirodalom kincsestárát”-t, majd mikor a Révai Testvérek Rt. belefogott a jubileumi Jókai-összkiadás terjesztésébe, pontosan ezzel egyidőben adta Goldschmied is ügynökei kezébe a Franklin Társulat által közrebocsátott Jókai népszerű kiadást.

A szubjektív vélemény után azonban lássunk néhány konkrét számot: milyen kiadványokat és hány példányt forgalmazott az Aufrecht és Goldschmied vállalat? Ennek kiderítése nem egyszerű feladat, hiszen néhány szakirodalmi adaton kívül csupán kevés levéltári forrás áll rendelkezésünkre (például az OSZK Kézirattárában őrzött néhány szerződés az Athenaeummal, illetve a Franklin Társulattal). Ehhez járul néhány esetben a terjesztett könyv maga – tulajdonképpen ez adta jelen tanulmány megírásának apropóját is. A 19. századi könyvterjesztők ugyanis alkalomszerűen feltüntették cégük nevét is a kiadványok kötésén (rendszerint a gerinc alsó felén) vagy belepréseltették jelvényüket a hátsó kötéstábla közepébe. Ezeket az adatokat azonban egyetlen könyvtári katalógus sem veszi fel címleírásaiba s így elvesznek a kutatás számára. Kiadói és nyomdászjelvények után végzett adatgyűjtésem során azonban több kiadványon regisztráltam ezeket a jelvényeket is, s így több – a szakirodalomban és a levéltári forrásokban nem említett – könyvről is bizonyítani lehet, hogy (legalábbis részben) az Aufrecht és Goldschmied cég terjesztette őket.

Révay Mór emlékezéseiből tudjuk, hogy az első nagyarányú szerződést 1892-ben kötötték a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.-vel, amelyben a *Pallas Nagylexikon* 2500 teljes példányának piaci elhelyezését vállalták (ugyanennyit vállalt a Révai Testvérek is).¹⁸ Tudjuk, hogy a vállalt számú előfizetést a Révai Testvérek egy hónap alatt összegyűjtötte és egy év alatt a hétezer számot is elérték, s ennél kisebb az Aufrecht és Goldschmied eredménye sem lehetett. A végül eladott hozzávetőleg 28 000 példány eladási hasznának a fele hozzájuk folyhatott be.

A Franklin Társulattal 1901-ben írták alá első megállapodásukat, amely szerint a „Magyar Remekírók” című sorozatból 3000 teljes példány átvételét garantálták öt éven belül (másik háromezret a Révai Testvérek vett át). Révay Mór adatai szerint ők végül 5300 körüli példány eladásának hasznát fölőzték le és „körülbelül ugyanannyi lehetett a másik cégé is”.¹⁹

A kiadó monográfiáját megíró Révay József és Schöpflin Aladár beszámolnak arról, hogy 1902-ben a Franklin megvásárolt egy részletüzletet, s így „sikerrel felvehette a versenyt a másik két nagy részletüzlettel.” Ezt a kisebb vállalkozást Melczer Károly vezette, aki korábban pontosan az Aufrecht és Goldschmied-cég könyvelőjeként dolgozott, majd elcsábította a Singer és Wolfner-cég a részletosztályuk vezetőjéül. Úgy tűnik azonban, hogy itt sem találta meg számítását, ezért hamarosan önálló céget alapított. Ám mivel nem volt elegendő tőkéje a nagy példányszámok átvételére, eladta vállalatát a Franklin Társulatnak és azután már kizárólag az ő termékeiket hirdette és árulta.²⁰

Csakhogy hiába beszél Révay és Schöpflin a sikeres önálló terjesztésről (és mélyen hallgatnak a későbbi szerződésekről), az alábbiakban részletezett levéltári források ezzel szemben azt bizonyítják, hogy a Franklin Társulat mégsem tudta magát függetleníteni a két nagy, tőkeerős terjesztő vállalkozástól.

¹⁸ RÉVAY 1920, i. m. I, 166, 172.

¹⁹ RÉVAY 1920, i. m. I, 369.

²⁰ RÉVAY József, SCHÖPFLIN Aladár 1940, i. m. 85.

Az 1902–1905 közötti időszakra 2000 darabos mennyiséget írtak alá az Aufrecht és Goldschmied céggel a „Shakespeare munkái” című sorozatra, akik 1904-ben már 300 példány átvételét vállalták Malonyay Dezső 1905-ben megjelent *A magyar képrás úttörői* című munkájából is. 1905-ben még ennél is nagyobb arányú szerződés született a két cég között, amelyben 1905–1914 között a következő (csak vázlatosan, sokszor rövidítve említett) kiadványok átvételét garantálják: Beöthy Zsolt, *A művészetek története a legrégebb időkől a XIX. század végéig* (1906–1912, 3 kötet, a Franklin Társulat által felvásárolt Lampel-Wodianer cég impresszumával jelent meg); Dóczi Lajos munkái (10 kötet több kiadásban 1900–1906 között, szintén Lampel-Wodianer impresszummal); Gracza György, *Az 1848–1849-iki magyar szabadságharc története* (1894–1898, 5 kötet, Lampel-Wodianer impresszummal); György Aladár, *A Föld és népei* (1904–1906, 5 kötet); Heinrich Gusztáv: *Egyetemes irodalomtörténet* (1903–1911, 4 kötet); a korábban már említett „Jókai Mór munkái” népszerű kiadás (151 füzet, több kiadásban 1857–1896 között); Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete* (1907–1922, 5 kötet); Nagy Géza–Nemes Mihály, *A magyar viseletek története* (1900); *Shakespeare összes színművei* (1902, 6 kötet); Szalay József – Baróti Lajos: *A magyar nemzet története* (1895–1898, 4 kötet, Lampel-Wodianer impresszummal); *Vas Gereben összes munkái* (több kiadásban 1898-tól kezdődően, 12 kötet); *Verne Gyula összes munkái* (több kiadásban 1896-tól kezdődően).

Ezekon kívül egész sorozatokra is szerződtek: „Magyar regényírók képes kiadása” (1904–1912, 60 kötet), „Magyar remekírók” (1904–1906, 55 kötet), „Magyar könyvtár” (az 1897–1910 között megjelent füzetek, Lampel-Wodianer impresszum), „Művészeti könyvtár” (az 1903–1910 között megjelent 12 kötet, Lampel-Wodianer impresszum), „A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára” (az 1901–1911 között megjelent 12 kötet), „Olcsó könyvtár” (az 1875-től megjelent füzetek).

Az Aufrecht és Goldschmied cég összesen 375 000 korona nettó áru könyv biztos elhelyezését garantálta ebben az általános érvényű szerződésben, de néhány kiadvánnyal kapcsolatban pontos részleteket is meghatároztak. A „Magyar remekírók”-ból 6600 példányt, a „Magyar regényírók”-ból pedig 90 000 példányt vettek át: 30 000 példányt a teljes sorozatból (vagyis 500 példányt a 12 sorozat mindegyik kötetéből), és ezen felül még 60 000-et saját választás szerinti kötetekből (nyilvánvalóan a jobban eladható szerzők műveit).²¹

Az Athenaeummal 1901-ben kötöttek egy öt évre szóló szerződést, amelyben arra vállaltak kötelezettséget, hogy összesen 650 000 korona bolti áru könyvet vesznek át a kiadó raktáron levő kiadásaiból, bele nem értve a *Magyar nemzet történetét*, valamint a szerződés tartama alatt kiadandó új műveket. Ugyanennyit vállalt a Révai Testvérek is, s így ebben az esetben is biztosították maguknak a kizárólagos terjesztői jogot. Révay Mór rövidítve megemlíti néhány kiadványt, amelyek a szerződés részét képezhették (zárójelben megpróbálom feloldani a kiadási adatokat): Madách Imre, *Az ember tragédiája* diszkiadása (1895), Petőfi Sándor illusztrált *Összes költeményei* (valószínűleg 1900, 2 kötet), Dárday Sándor, *Igazságügyi törvénytár* (1895, 5 kötet

²¹ OSZK Kézirattár Fond 2/50.

vagy 1900, 6 kötet), Bársony István munkáinak díszkiadása (1894–1899), *A magyar irodalom története*, Beöthy Zsolt szerk. (1896, 2 kötet) „és még többrendbeli népszerű munka”.²² Ezek közül csupán egynek a hozzávetőleges eladási adatát ismerjük: Gulyás Pál szerint a Beöthy-féle képes irodalomtörténetből 8000 példány kelt el,²³ s szinte biztosan állíthatjuk, hogy a két konkurens-szövetséges ebben az esetben is fele-fele arányban osztozott. A szerződést egyébként 1907-ben az Athenaeum nem újította meg, hanem ők is az önálló terjesztéssel próbálkoztak meg. (Tudjuk, hogy ez is sikertelen volt, mint ahogy a későbbi Athenaeum-Franklin közös vállalat, az AFRA sem bizonyult életképesnek.)

A Szilágyi Sándor által szerkesztett tízkötetes reprezentatív millenniumi kiadvány, *A magyar nemzet története* (1895–1898) olyan óriási hasznot hozó termék volt, amely önálló megállapodást kívánt. Erről Révay Mór csupán annyit ír, hogy „a 20 000 példánynak több mint felét közvetlenül a mi intézetünk helyezte el”,²⁴ de mivel több olyan példány is járt a kezében, amelynek a hátsó kötéstábláján az Aufrecht és Goldschmied-jelvény dombornyomása volt látható, bizton kijelenthetjük, hogy a többi példányról ők gondoskodtak.

1902-ben szintén külön szerződés tárgyát képezte az Athenaeum egyik leg-reprezentatívabb kiadványa, a „Műveltség Könyvtára” is (1905–1913, 11 kötet). A sorozatot eredetileg 12 kötetre tervezték – ezért ennyiről is szól a megállapodás –, de végül csak 11 valósult meg, mert az utolsónak szánt kötet, *A világirodalom története* az első világháború kitörése miatt már nem jelent meg. A kiadó közel kortárs történetírója csak ennyit ír: „Az új század küszöbén roppant divatba jött a magyar könyvkereskedelemben a részletüzlet. Az általános szokás alól nem vonhatta ki magát az Athenaeum sem s hogy a részletüzlettel foglalkozó cégeknek anyagot adjon, kiadta a »Műveltség Könyvtárát«.”²⁵ A konkrét példányszámokról és a terjesztés módozatairól Szabó László mélyen hallgat (csupán a „roppant nagy könyvárúsi sikerről” beszél), és a kiadó modern monográfusa, Kiss István is csak annyit ír, hogy 1902-től a Révai Testvérek is rendszeresen terjesztették a sorozat kötetét.²⁶ Szerencsére Gulyás Páltól tudjuk, hogy összesen 15 000 példány kelt el,²⁷ amelyből Révay bevallása szerint hatezret ők helyeztek el,²⁸ tehát ismét hasonló számra kalkulálhatjuk az Aufrecht és Goldschmied részesedését.

Végül tudomásunk van egy olyan szerződésről is, amelyet a Légrády Testvérek mint kiadó, illetve az Aufrecht és Goldschmied és a Révai Testvérek mint kizárólagos terjesztők írtak alá. A megállapodás tárgyát az 1907-ben megjelent Alfred Brehm,

²² RÉVAY 1920, i. m. I, 353.

²³ GULYÁS Pál 1910, i. m. 176.

²⁴ RÉVAY 1920, i. m. I, 352.

²⁵ SZABÓ László, *Athenaeum: Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből*, Bp., Athenaeum Irod. és Nyomdai Rt., 1918, 106.

²⁶ KISS István, *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1980, 44.

²⁷ GULYÁS Pál 1910, i. m. 176.

²⁸ RÉVAY 1920, i. m. I, 359.

Az állatok világa című magyarra fordított és átdolgozott munkája képezte (1901–1907, 10 kötet). Ezúttal a két részletüzlet kivételesen nem csupán az ügynöki terjesztést, de a vidéki szortimentek ellátását is magának szerezte meg. Az eredetileg vállalt példányszámoknak mintegy duplája, összesen 6000 kötet kelt el,²⁹ amelynek ismét hozzátéve a felét írhatjuk az Aufrecht és Goldschmied-vállalat számlájára.

Révay Mór ugyan nem árulja el üzleti titkait, de az átnézett szerződésekből (és a korabeli szakajtó panaszos cikkeiből) tudjuk, hogy a nagy terjesztő cégek átlagosan 40–60% közötti rabtot kaptak a bolti árból, ami mindkét vállalatnak óriási bevételeket jelentett egy-egy tömegesen forgalmazott kiadványból.

Az irodalmi és levéltári források kiegészítéseként itt közlöm azokat a könyveket, amelyekről a hátsó kötéstábla jelvénye alapján tudjuk, hogy az Aufrecht és Goldschmied-cég terjesztett. Korábban már említettem Szilágyi Sándor *A magyar nemzet története* című díszes sorozatát (1895–1898); ezen kívül ide tartoznak az Athenaeum kiadványai közül Csiky Gergely, *Petneházy* (1886) és Csiky Gergely, *A vasember* (1892); a Ráth Mór által kibocsátott *1890-ik évi országgyűlési törvénycikkek* (1890), illetve Arany János, *Kisebb költemények* (10. kiadás, 1895). Wiesner szerint Ráth Mór csupán 1889-ben nyitott számlát az Aufrecht és Goldschmied-cégnek³⁰, de láthatjuk, hogy a kapcsolat már jóval korábban létrejött köztük. Wiesner megemlíti azt is, hogy Méhner Vilmos kiadványaival is kereskedtek, de ilyen könyvre egyelőre nem bukkantam.

Ami azonban a legérdekesebb, az Révay Mór egyik hazugságának lelepleződése. Mint már korábban említettem, emlékezéseiben azt írja, hogy Goldschmied a többi kiadókat „csak kinozta, minket mint kiadókat egyszerűen bojkottált”, sőt, konkurens termékekkel próbálta rontani üzletüket. Könyvének egy másik helyén újból hangsúlyozza, hogy a Révai Testvérek által kiadott „Klasszikus regénytár” volt az első és egyetlen kísérlet, hogy „Goldschmied belekapcsolódjék a mi kiadói érdekeink előmozdításába is”, de „az ő sajtáságos üzletpolitikai felfogásánál és eljárásánál fogva ez sem sikerült.”³¹

Ezzel szemben az Aufrecht és Goldschmied-jelvény tanúsága szerint igenis forgalmazták a „Mikszáth Kálmán munkái” című sorozat *Az apró gentry és a nép* (2. kiadás, 1889) és *Urak és parasztok* (1891) köteteit, a „Jókai Mór újabb regényei” című sorozat *Minden poklokon keresztül* (2. kiadás, 1892) kötetét, valamint a Révai Testvérek „Magyar törvények” sorozatából az *1912. évi törvénycikkek az összes élő törvények tárgymutatójával* (1913) és az *1915. évi törvénycikkek az összes élő törvények tárgymutatójával* (1916) darabjait. Révay Mór tehát egy legalább 27 éven keresztül fennálló üzleti viszonyt tagad le emlékirataiban.

A jelvények elemzése azonban egyéb érdekes újdonságokkal is szolgál, mégpedig a cég jogi állására vonatkozóan. A három évtizedig (1886–1916 között) használt első típus stilizált tárcsapajzson A & G betűket ábrázol, fölötte pántos sisak és fosz-

²⁹ RÉVAY 1920, i. m., I, 376.

³⁰ WIESNER Jakab, *A magyar könyvkereskedelem = Corvina*, 1910/10, 50.

³¹ RÉVAY 1920, i. m. II, 135, 134.

ladék. A pajzs két oldalán feliratszalag „Festina lente” mottóval. Nagyobb verziója 83 × 76 mm, kisebb verziója 32 × 30 mm és mindig a hátsó kötéstáblába préselték vaknyomással vagy feketével.³² A második jelvényt mindössze egy 1890-es Ráth Mór-kiadvány hátsó kötéstábláján találtam meg.³³ A *G és Tai* felirat azonban semmit sem mond annak, aki nem ismeri a cég másik jelvényét – csupán a pajzs, a díszítmények és a jelmondat azonosságából lehet rájönni, hogy ugyanarról a vállalatról van szó. Még az ábrázolás mérete is tökéletesen megfelel az első típus kisebb változatának.

Aufrecht és Goldschmied (1886–1916)

Goldschmied és Társai (1890)

A szakirodalom azonban kivétel nélkül az Aufrecht és Goldschmied cégformát ismeri, a Goldschmied és Társai társulással eddig sehol sem lehetett találkozni.

Mit tudunk tehát a tulajdonosokról?

Révay Mór ködös megfogalmazása szerint Aufrecht Lajos „egy nagy boroszlói cég” alkalmazottja volt, akit azért küldtek Magyarországra, hogy „a német lexikon” terjesztését és szállítását közvetlenül, helyben szervezze meg.³⁴ Wiesner Jakab elárulja az anyacég nevét is: Bial & Freund,³⁵ de semmi továbbit nem közöl róluk. Egy kissé alaposabban utánajárva a kérdésnek, kiderült, hogy a boroszlói és bécsi székhelyű vállalatot 1864-ben alapította Leopold Bial, majd 1865-ben lépett be társként Victor Freund³⁶ – a cégjegyzés csak ekkortól Bial & Freund. 1884-ben

³² SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 = Hungarian printers' and publishers' devices 1801–1900*, Bp., Balassi–OSZK, 2012, 56. sz. jelvény.

³³ Dóczy Lajos *költeményei*, szerk. Ráth Mór, Bp., Ráth Mór kiadványa, 1890.

³⁴ RÉVAY 1920, i. m. I, 165.

³⁵ WIESNER Jakab, *A magyar könyvkereskedelem = Corvina*, 1910/10, 50.

³⁶ *Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau 1868*, Breslau, 1868, 23, 76.

szétválasztják a szortimentet és az utazóügynöki üzletágot, s az utóbbi változatlan névvel működik tovább (a szortimentbe pedig betársul Georg Danzinger és ezt a Bial, Freund & Co. cégjegyzéssel folytatják, majd 1886-tól Albert Schwartz is aláírási jogot kap).³⁷ A részletüzlet főként különböző műszaki cikkek és könyvek részletfizetéses eladására szakosodott. Híresek voltak többek között saját márkanévvel forgalmazott gramofonjokról, amelyet azonban nem ők, hanem a kölni Excelsior-Werke GmbH gyártott. Ezen kívül fényképezőgépek, írógépek és fonográfok gazdag választékát kínálták századfordulós újsághirdetéseikben.

Ami a magyarországi leányvállalat által árult „német lexikonokat” illeti, Révay nem csekély ingerültséggel emlegeti, hogy „azt beszéltek”, hogy a *Meyers Konversations-Lexikon* negyedik kiadásából (Lipcse–Bécs, 1885–1892) „magában Magyarországon 18.000 példány kelt el”.³⁸ Ezeket egészen bizonyosan az Aufrecht és Goldschmied helyezte el a piacon – de eredeti példányok megvizsgálása alapján azt is biztosan leszögezhetjük, hogy a *Brockhaus Konversations-Lexikon* 14. kiadásának (Lipcse–Berlin–Bécs, 1893–1897), illetve a *Meyers Konversations-Lexikon* 5. kiadásának (1893–1898) is ők voltak a kizárólagos hazai forgalmazói. Piaci erejüket az is jelzi, hogy csak akkor voltak hajlandók lemondani ezek terjesztéséről, ha „nekik a magyar lexikon terjesztésében jelentős rész jut.”³⁹

A Magyar Könyvkereskedők Egyletébe csupán a cégalapítás után egy évtizeddel, 1895-ben lépett be Aufrecht Lajos és Goldschmied Bernát⁴⁰ és a későbbi tagnévsorokban egészen 1897-ig mindketten cégjegyzőkként szerepelnek (339., illetve 340. számú tagkönyvekkel). 1898-ban törlik Aufrecht Lajost, mert kilépett a vállalkozásból⁴¹, így ettől az évtől Goldschmied az egyedüli reprezentáns. Utóbbi a századfordulós fővárosi lakcímtáblákban a VI. kerületi Rózsa utca 46. alatti háromemeletes bérház lakójaként szerepelt.⁴² Aufrechtnek ebben az időben nem volt bejelentett boroszlói lakcíme, további sorsáról tehát egyelőre semmit sem tudunk. A céget egészen 1911-ig lehet követni a tagnévsorokban, de hogy az egyszer, alkalmasszerűen használt „társai” harmadik személye ki lehetett, arról a jegyzékekből semmi sem derül ki.

Kezetben – anyavállalatuktól eltérően – kizárólag könyvek forgalmazásával foglalkoztak Magyarországon; 1891-ben például egész „házi és családi könyvtárak berendezését” ajánlják.⁴³ Ugyanebben az évben Kont (Kohn) Gyula (1851–1904)

³⁷ MEYER, Friedrich Hermann, BURGER, Konrad, *Verzeichniss der Sammlungen des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler. II. Band: Verzeichniss der buchhändlerischen Geschäftsroundschreiben*. Leipzig, 1897, 43.

³⁸ RÉVAY 1920, i. m. I, 164.

³⁹ RÉVAY 1920, i. m. I, 165.

⁴⁰ *Corvina*, 1895/19, 75.

⁴¹ *Corvina*, 1898/15, 77.

⁴² *Budapesti cím- és lakjegyzék 1900. május – 1901. április. IX. rész. Lakás-jegyzék. Budapest lakosainak betűrendes névsora*. Bp., 1901.

⁴³ *Magyar Nyomdászat*, 1891.

fizikatanár új tagul ajánlja a Magyar Királyi Természettudományi Társulatba Goldschmied Bernát „könyvárust”.⁴⁴

A Révai Testvérek azonban veszedelmes ellenfél volt. A részletfizetési piac harmadik, kisebb szereplőjét, a Könyves Kálmán Magyar Irodalmi és Könyvkereskedési Rt.-t például azonnal felvásárolták, mihelyt annak anyagi helyzete megingott.⁴⁵ Bekebelezve a kellemetlen versenytársat és nevét Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt.-re változtatva immár saját leányvállalatukként működtették és tevékenységi körét a művészi reprodukciók forgalmazására korlátozták. Valami hasonló történhetett az Aufrecht és Goldschmied-cég esetében is, de az események pontos lefolyásáról ellentmondó adatok állnak rendelkezésünkre.

Bár Révay Mór könyvében egy nyomdahiba folytán 1914-et ír,⁴⁶ valójában azonban 1904 tavasza volt az az időszak, amikor az addigi óvatos egyensúlyozásból nyílt háborúvá fajulhatott viszonyuk az Aufrecht és Goldschmied céggel. Korábban már említettem az ekkor megindított „Klasszikus Regénytár” körüli ellenségeskedést, amely után „többé sohasem társultunk, de ezen időponttól kezdve cégének jelentősége a magyar irodalmi termékek terjesztése tekintetében fokozatosan alá is szállott, más tényezők léptek helyébe.”⁴⁷

Ez az újabb ködös megfogalmazás azt takarja, hogy sikeresen kiszorították utolsó komoly konkurensüket is a magyar könyvpiacról. Ehhez minden bizonnyal egy háttér-egyezményt kötöttek a két másik könyvkiadó-óriással, az Athenaeummal és a Franklin Társulattal, és az alkalmi szövetség tagjai közösen próbálták erővel felvásárolni az Aufrecht és Goldschmied vállalatot. Idézem az erről a *Magyar nyomdászat* hasábjain megjelent közleményt:

„Uj könyvkereskedési részvénytársaság. Erről a részvénytársaságról a «Hitel» a következőket írja: az Aufrecht és Goldschmied-czég üzlete legközelebb részvénytársasággá alakul át. Az uj részvénytársaság alakuló közgyűlése a legközelebbi napokban lesz és ebben az alakulásban jelentékeny része van az Athenaeumnak is, mely az uj részvénytársaság igazgatóságában is kellőleg képviselteti magát, a megnyiben az uj vállalat elnöke báró Herczog Lipót, az Athenaeum igazgatósági tagja, azonkívül Schwarz Félix és Ranschburg Viktor, az Athenaeum ügyvivő igazgatói is helyet foglalnak az uj társaság igazgatóságában, melyben az eddigi megállapodások szerint még Szécsi Pál is helyet foglal. A vezérigazgatói teendőkkel Benkő Gyula, a Franklin-társulatnak volt igazgatója bizatik meg. Az uj vállalat alaptőkéje 800 000 K-ban lesz megállapítva, a miből egyelőre 40%-ot fizetnek be. A czég mostani tulajdonosa Goldschmied Bernát teljesen visszavonul az üzlettől.”⁴⁸

A hadművelet azonban mégsem sikerülhetett teljesen akadálytalanul, mert

⁴⁴ *Természettudományi Közlöny*, 1891/259, 158.

⁴⁵ RÉVAY 1920, i. m. II, 39–40.

⁴⁶ RÉVAY 1920, i. m. II, 130.

⁴⁷ RÉVAY 1920, i. m. II, 134.

⁴⁸ *Magyar nyomdászat*, 1904/12, 198.

1905. novemberében a Hoffmann Alfréd halála után létrehozott segélyalap javára adakozó cégek listáján még az előkelő ötödik helyen láthatjuk az Aufrecht és Goldschmied vállalatot. A Révai Testvérek, a Franklin, az Athenaeum és a Singer és Wolfner 200 koronás adománya után az övük a legszámottevőbb: 150 korona. Látszik, hogy Goldschmied még küzdött: mindenképpen az említett „nagyok” egyenrangú partnereként akarta reprezentálni cégét.⁴⁹

A *Corvina* 1908. március 10-i számában azonban már a következőket olvashatjuk: „Az Aufrecht és Goldschmied cég március hó elsején változáson ment át. A cégtulajdonos, Goldschmied Bernát, elő akarván készíteni későbbi visszavonulását, vállalatát betéti társasággá alakította át olyképen, hogy a cégbe négy kültag lépett be összesen 500.000 korona betéttel. Goldschmied Bernát 330 000 korona értékű ingatlan és értékpapírból álló vagyonának kikapcsolása után 1 591 403 korona tiszta tehermentes vagyonnal maradt képviselve az új cégben s mint annak egyedüli beltagja, az üzletvezetést továbbra is magának tartotta fenn. A vállalat eddigi kereteiben marad a jövőben is és hogy annak idején, ha Goldschmied Bernát az aktív tevékenységtől vissza fog lépni, a vezetés továbbra is avatott kezekben maradjon, az új betéti társaság már most alkalmazta cégvezetőül Munk Józsefet.”⁵⁰

Itt ugyan már nem említene konkrétumokat a komoly tőkével belépő új tagok kilétéről, de feltételezhetjük, hogy ugyanazon cégek reprezentánsairól van szó, csak ezúttal már kevésbé nyílt sisakkal harcolnak. Mindenesetre 1907–1908-ban már „herendi porcellán-készletek díszítésére szolgáló minták rajzaira” hirdet pályázatot a *Művészetben* az Aufrecht és Goldschmied vállalkozás⁵¹, de a *Vasárnapi Ujság* 1908-as évfolyamától kezdődően már következetesen az „Aufrecht és Goldschmied utóda Elek és Társa Rt.” cégformát találjuk. „Kényelmes havi lefizetésre” kínálnak 1908-ban hegedűket, cimbalmokat, fuvolákat, forgatható és önműködő hangszereket,⁵² de a hangszerkínálat 1911-re kibővül gordonkákkal, gitárokkal, citerákkal, klarinétokkal, harmonikákkal és gramfonokkal is,⁵³ 1914-ben pedig már gramfonlemezeket is árulnak.⁵⁴ Kaphatók náluk a „legfinomabb Hacker-féle china-ezüst evőeszközök, teljes készletek, gyertyatartók, szivargarnitúrák, jardiniérek, kávé-, tea-, mokka- és likörkészletek”,⁵⁵ „különböző fényképezőgépek, előhíváshoz szükséges anyagok és kellékek, látcsövek, állványok”,⁵⁶ „bőröndök és egyéb utazási cikkek”,⁵⁷ „fehérnemű, úti piperekészlet, erszény-készlet, női kézi táska, manikűr-pedikűr készlet”,⁵⁸

⁴⁹ *Corvina*, 1905/30, 190.

⁵⁰ *Corvina*, 1908/7.

⁵¹ *Művészet*, 1907/6, 1908/1.

⁵² *Vasárnapi Ujság*, 1908/1.

⁵³ *Vasárnapi Ujság*, 1911/21.

⁵⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1914/27, 29, 30.

⁵⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1910/50.

⁵⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1911/33; 1912/15; 1912/17, 24, 25.

⁵⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1912/27.

⁵⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1912/29.

de „vadászfegyverek, flóbertek, pisztolyok”⁵⁹ ugyanúgy a kínálatukba tartoznak.

Az új termékkör valójában nem új, hiszen ha utánajárunk, pontosan ugyanezeket az árucikkeket láthatjuk ezekben az években a Bial & Freund által feladott külföldi német nyelvű hirdetésekben is. Annyi történhetett csupán, hogy a könyvpiacról kiszorult cég átállt az anyacég többi jól bevált tömegcikkének a magyarországi forgalmazására. Elmondható, hogy mindent árulnak, ami egy átlagos polgári család lakberendezéséhez, mindennapi életéhez, szórakozásához és divatos hobbyjaihoz szükséges. Mivel a korábban árult könyvek is pontosan ezt a vásárlói réteget célozták meg, a cég ügynökeinek nem kellett új címtárat összeállítaniuk vagy új útvonalakat kidolgozniuk: minden működhetett tovább a régi kerékvágásban.

Azt kiderítendő, hogy kik lehettek az új cég tulajdonosai, ismét levéltári forráshoz kell nyúlnunk: 1921-ben ugyanis egy cégszerűen aláírt szerződésen⁶⁰ Elek Dezső igazgató és Goldschmied Bernát szignóját fedezhetjük fel. Az immár a háttérbe vonuló Goldschmied tehát továbbra is a részletüzletben maradt – legalábbis 1914-ig, amikor a cég reklámjai hirtelen eltűnnek a lapok hasábjairól. Ez utáni sorsáról közel három évtizedig semmit sem tudunk, életének végéről pedig csupán egy igen lehangoló közlemény tudósít a *Corvina* 1940-es évfolyamában:

„Goldschmied Bernát, az Aufrecht és Goldschmied cég volt társtulajdonosa, aki a könyvszakmában valamikor, különösen terjesztési vonatkozásban közismert személyiség volt és a terjesztésnek egészen új irányait tárta fel, a legnagyobb nyomorban él és kétségbeesett segélykiáltással fordult az egyes kartársakhoz, hogy „ne hagyják őt, a magyar könyvterjesztés nesztorát, 85 éves korában éhenpusztulni.” Bizonyára sokan vannak a kartársak között, akik Goldschmied Bernátra emlékeznek és szerkesztőségünk készséggel továbbítja Elnök urunknak azon kérését, hogy Goldschmied felsegítésére a kartársak adományait egyesületünkhöz, vagy az Elnök úrhoz közvetlenül sürgősen eljuttatni szíveskedjenek.”⁶¹

Ebből a felhívásból tudjuk meg teljes bizonyossággal születési évét (1856), halálának – a felhívástól számított egy éven belüli – dátumát (1941) pedig a Budapesti Zsidó Hitközség Központi Temetője (a Kozma utcai temető) nyilvántartásából: 24. parcella, 15. sor, 10. sírhely. Nyughelyét nem jelöli sírkő.⁶² Nyitott marad a kérdés, hogy az eltelt évtizedek alatt mi lett a sorsa az 1908-ban említett 330 000 korona értékű ingatlanokból és értékpapírokból álló magánvagyonának?

⁵⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1911/37; 1912/20, 21, 22; 1914/30.

⁶⁰ OSZK Kézirattár Fond 3/321.

⁶¹ *Elnökünk kérése a könyvkiadókhöz és a tehetősebb szortimenterekhez = Corvina*, 1940. március 16.

⁶² Köszönöm a Budapesti Műszaki Egyetem Általános és Felsőgeodézia Tanszék docense, Varga József szíves segítségét ennek kiderítésében.

SIMON, MELINDA

L'histoire de l'entreprise de distribution de livre *Aufrecht et Goldschmied* et son emploi de marque de firme

La firme Aufrecht et Goldschmied était une des plus grandes entreprises de distribution de livres sur le marché du 19e siècle, fondée à Budapest, en 1885, par Lajos Aufrecht et Bernát Goldschmied. C'était la filiale de la firme Bial & Freund, siégeant à Wroclaw (Boroszló) et Vienne, et s'occupant surtout des différents articles techniques (phonographes, tourne-disques, appareils de photos, machines à écrire, armes de feu etc.) et de la vente des livres à tempérament. En Hongrie ils ont distribué par exemple, dans une quantité de 10 mille exemplaires, les éditions actuelles de l'Encyclopédie Meyers et Brockhaus (Konversation-Lexikon), tout de même, à partir de 1892, ils se sont tournés aux produits hongrois.

L'auteur de l'étude énumère détaillément les livres et séries de livres distribués par les agents de la firme Aufrecht et Goldschmied (d'après la littérature spéciale, de sources d'archives, et l'usage de la marque de l'entreprise. Elle présente les différentes quantités d'exemplaires et la situation financière de la firme, dans son âge d'or.

Les représentants du marché de livre d'aspect capitaliste, développé à la fin du 19e et début du 20e siècles, avaient pratiqués une politique de commerce très agressive.

En fin de compte, dans cette lutte la firme Aufrecht et Goldschmied a été vaincue, par sa rivale la plus importante, l'Institut Littéraire des Frères Révai. L'entreprise a été achetée par une union d'occasion, formée par Révai et de deux autres éditeurs des plus grands de l'époque, Athenaeum et Société Franklin. Dès lors la firme a été nommée 'Successeur de Aufrecht et Goldschmied, S.A. Elek et Cie.' (directeur Dezső Elek, commanditaire Bernát Goldschmied). Les livres ont été complètement annulés de leur choix, ils ont passé aux produits de Bial&Freund qui servaient l'habitat bourgeois, la vie quotidienne et l'amusement (objets en porcelaine, ustensiles de table en alpaca, instruments de musiques, disques, sous-vêtements, accessoires de photo etc. Nous n'avons pas de données de l'existence de la firme Elek et Cie, après 1921.

Lajos Aufrecht est sorti de l'entreprise déjà en 1898 (on ne connaît pas sa vie ultérieure), Bernát Goldschmied est mort, complètement appauvri, en 1941.

KÖZLEMÉNYEK

Magyar vers egy 1617-es, több nyelvű wittenbergi antológiában. Miért ír magyar verset egy bizonyos Kotai Jakab egy wittenbergi szlovén egyetemi társát ünneplő antológiába? Nyilván azért, mert maga is muraszombati születésű, tehát „carniolai”, mint az ünneplő, ifjabb Jan Snoilshik, aki magát „Labacensus Carniolanius”-nak, Ljubljana-i szlovénnek deklarálja. De a korai szlovén–magyar kulturális kapcsolaton kívül ennek a kis *Eukterion Dodekaglotton* (12 nyelvű templom), illetve *Laureae Apollinae* című versantológiának¹ van még egy érdekessége. Őt régi nyelven, az arameus, káldeus, héber, görög és latin nyelveken kívül még hét európai nyelven írják bele verseket: franciául, szlovénül, csehül, németül, svédül, finnül – és magyarul. Utóbbi ugyanolyan jogon reprezentatív nyelv 1617-ben, mint a francia vagy a cseh, s ami Wittenberget illeti, a fiatal Thurzó Imre csak nemrégén vált meg az ottani egyetemi rektori tisztségétől.

Az ifjabb Jan Snoilshikről úgy tudjuk, hogy bár az akkor a Habsburg-birodalomhoz tartozó Szlovéniában (az akkori Carniolában) született, de onnan elég fiatalon elkerült. Vagy a fia, de talán inkább unokaöccse volt az ugyanolyan nevű, ugyancsak luteránus Jan Snoilshiknak, aki Luthert fordított szlovénre és 1602-ben szerzett magisztriumot a tübingeni egyetemen.² Mivel az ifjabb Jant üdvözlő antológiában szerepel egy másik, Tobias nevű Snoilshik, aki magát ifjabb Jan testvéreinek nevezi, valószínűnek tűnik, hogy mindkettőjüket az addigra már Németországban elhelyezkedett (sontheimi, majd hernalsi) lelkész rokonuk támogatta abban, hogy a nagyhírű wittenbergi egyetemen tanulhassanak. Ami az ifjabb Jan Snoilshiket illeti, valószínűleg kiadott egy olyan kis latin versgyűjteményt, amiből nem maradt fenn példány, másképp nehéz elképzelni, miért szenteltek neki barátai *Laureae Apollinae*-t. Mint teológusnak 1619 és 1624 között több wittenbergi disputációja maradt fenn, így a *De nomine tetragrammato* (1621) és a lengyel Adam Goslaviusszal, valamint Bartholomeus Keckermann-nal vitatkozó *Disputatio Prima Apologetike opposite Disputationi De Persona Adami Goslavii... Photiniani*, amit Jacob Martini elnöklelte alatt ugyancsak 1621-ben adott elő.³ Később Heilbronnban lett lelkész és 1659-ben Essensben halt meg.⁴ Némi zavart okoz ugyan egy újabb szlovén lexikon szócikke, amely szerint „Janž Znoilšek”, aki 1568-ban született, s akit 1598-ban száműztek Ljubljánából, azonos az 1659-ben elhunyt hasonló nevű lelkésszel.⁵ Mivel mindketten evangélikus lelkészek voltak, szinte bizonyosra vehető, hogy a szlovén lexikon összekeverte őket, és ami a halálozás időpontját illeti, az

¹ Magyar címe „Verskoszorú” lehetne. Egyetlen ismert példányát a boroszlói egyetemi könyvtárban őrzik Sygn. 532945 alatt. Itt mondunk a könyvtárnak köszönetet a címlap reprodukálásért.

² J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universale-Lexikon*, Vol. 38, Leipzig u. Halle, 1743, 138.

³ DÜNNHAUPT, Gerhard, *Personalbibliografie zu den Drucken des Barock, 1598–1659*, Stuttgart, Hiersemann, 1991.

⁴ ZEDLER 1743, i. m. ibid.

⁵ *Enciklopedija Slovenije, Knjiga 15*, Ljubljana, Mladinska knjiga, 2001.

csak (az így is elég hosszú életű) ifjabb Jan Snoilshikre érvényes. Ugyanakkor viszont érdekes módon az idősebb Snoilshik is írt verset, pontosabban (ahogy azt egy Tübingenben 1595-ben kiadott műve alapján állíthatjuk) fordított szlovénre zsolttárokat.⁶

A *Laureae Appolineae* kilenc szerzője közül alighanem Martin Trost (1588–1636) volt a legtudósabb. Teológiát és keleti nyelveket tanított Wittenbergben, és 1623-ban már megjelent egy *Lexikon Syriacum* című műve, de héber nyelvtanát még halála után sok évvel is újra kiadták. Rajta kívül még érdekes lehet az a M(agister?) Johann Hainreicher „Crainburgo-Carniolanus”, aki egyformán jól (vagy rosszul) versel szlovénul és latinul. Ami pedig a kis versgyűjtemény promotorait illeti, a címlap tájékoztat arról, hogy az Ambrosius Rhodius prorektorsága idején, Erasmus Schmidt jóvoltából jöhetett létre. Mindkét wittenbergi tanár szerepel Thurzó Imre albumában, mindketten ugyanazon a napon, 1616. április 22-én írják be nevüket és jókívánságaikat a főrangú magyar emlékkönyvébe.⁷ Az utóbbi görögöt és matematikát tanított a wittenbergi egyetemen, és a mostohalánya Jeremias Spiegelhez, Thurzó Imre eforuszához ment feleségül.⁸ A Thurzó család egyébként ezidőtájt számos felvidéki diákot támogatott Wittenbergben, de nincs rá adatunk, hogy Kótai Jakab költségeit is ők fedezték volna.

Ami Kótai Jakabot illeti, nem ő az egyetlen magyarországi a *Laureae*-ben. Rajta kívül beírnak még az antológiába a Wittenbergben csak 1616. november 15-én matrikuláló németlipcsei Michael Chmellius Pannonius (csehül!)⁹ és Stephani Kristóf, aki körmöcbányai, vagyis „Cremincio-Montanus” (latinul). Utóbbi gyakori szereplője a kor wittenbergi antológiáinak: 1617–18-ban számos kollegáját ünnepli vagy búcsúztatja szokványos latin versekkel.¹⁰ De ők mindketten „Hungarusok”, Kótai viszont – verséből ítélve – elsősorban magyar. Ami nem jelenti azt, hogy nem vesz részt a neohumanisták többnyelvű versíró játékaiban. Először egy latin verssel jelentkezik, amit Georg Hartlieb tübingeni magiszter és koszorús költő *Anagrammata Hungaro Sopronia* című, Keresztúron kiadott művéhez szerzett 1610-ben.¹¹ Kótai magát „p.S”-nek írja le, ami alighanem „praeceptor Soproniensis” jelent, hasonlóan Kőszegi Székér Mátyáshoz, aki ugyancsak a soproni iskolában volt magyar tanító. Néhány évvel ezután Kótai Szeredre kerül, az ottani protestáns iskolában lesz rektor. Ezt a többi közt egy 1616-os bártfai kiadványból, az *Ötven szentséges elmélkedések*-ből tudjuk, amelynek szerzője, pontosabban Jan Gerhard latinjából fordítója Zólyomi P(erinna) Boldizsár. Ebben a Thurzó Szaniszló házastársának és „a két kis úrfinak, Szaniszló és Ádám grófoknak” ajánlott műben magyar nyelvű epigrammával szerepel egy bizonyos „Jacobus Rottay, scholae Serediensis rector”.¹² Az elírás nyilvánvaló: itt Kótairól van szó, annál is inkább, mert még két más latin versíró szerepel ebben a gyűjteményben, s közülük az egyik, Göncz István „Lyndva-Hungarus”, tehát lendvai lelkész, Kótai földije, a másik meg egy rejtélyes „Joannse(!) Z.” Kótai 14 soros „Epigrammá”-ját, amit Zólyominak ajánl, követi Joannse(!) Z. „Aliud” című „Aetheras homines...” szavakkal kezdődő verse, amelynek huszonnegy sora rutinos latin verselőt sejtet.

Aki, meglehet, nem más, mint „az ifjabb Janž Znoilšek”! Hogyha ez így van, és Kótai vele és Tobias Snoilshikkel együtt (esetleg Czobor Erzsébetnek, Zólyomi Boldizsár korábbi támogatójának)¹³

⁶ Uo.

⁷ DOMÁNYHÁZI Edit et al., *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem*, Szeged, SZTE BTK, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, I), 267–268.

⁸ Uo. 215.

⁹ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Budapest, 2011, 4077 sorszám (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).

¹⁰ *RMK*. III. 1231, 1235, 1236, 1237. Stephani 1616. október 11-én matrikulált I. Szögi 2011, i. m. 4094.

¹¹ *RMNy*. 999.

¹² *RMNy*. 1100.

¹³ Zólyomi neki ajánlotta *Manuale azaz Kézben hordozó könyvetske...* (Lőcse, 1614; *RMNy*. 1077) című művét.

a segítségével?) Szeredről, vagy máshonnan került Wittenbergbe, akkor a szlovén ifjút üdvözlő verse azért is természetes gesztus, mert már régi ismerősök és barátok. Mindenesetre Kótai 1616. július 13-án matrikulált Melancthon egyetemén, és a *Laureae* kiadásának dátuma 1617. április 8-a. Itt volt még egy jó hónappal később is, amikor Georg Gutkuis felügyelete alatt „De Natura et Constitutione Philosophiae Naturalis” címen filozófiai értekezést tartott. Ebben az elég ritka disputációban¹⁴ Kótai főleg antik szaktekintélyekre, Aristotelesre, Pythagorasra és Plutarchosra hivatkozik. A „modernebbek” közül csak Aquinói Szent Tamás, Duns Scotus és Albertus Magnus neve merül fel. Vagyis filozófusként Kótai inkább hagyomány-követő, mintsem újító, illetve kortárs gondolkodóira figyelő embernek látszik.

Vizont ami a magyar nyelvű verselést illeti, a *Laureae Apollinae* bizonyosága szerint Kótai – úgy tűnik – a kor színvonalán mozog. Az A3 lapon közölt kis „Hungaricum” című versét az alábbiakban korabeli helyesírással közöljük:

Az io vitez ember kivanhatt melto iutalmat,
 Ha vegigh hartzon meg marat, Hadnagy lehet:
 Valaki io(l) forogh az bölcz Musak taboraban,
 Annakés mindgyart draga iutalma vagyon.
 Teis azert JANOS az bolczesegnek helyete
 Meltan helyeztetteol; mert la tanultad hiven.
 Ely sokaig iambor, sokakat tanituan igazan,
 Gyomlally, rontz, vesszss, hogy lehes ember hires.

Mivel a magyar verset német szedő szedte, és nem valószínű, hogy Kótai nyomdai korrektúrát kaphatott volna belőle, a fenti nyolc sorba nyilvánvaló hibák csúsztak. A harmadik sorban „io” áll „jól” helyett, a negyedikben az „annakés” mint ahogy a „teis” külön szóban írandó. A leginkább félre érthető szó a negyedik sorban van, ahol úgy gondoljuk, a nyomdász a „helyére” szót olvasta „helyete”-nek, hiszen a bölcsességnek *helyére* lehet csak „helyeztetni”. Végül az utolsó sor mai helyesírással így hangzana: „Gyomlálj, ronts, vess, hogy híres ember lehess”. De Kótai kis versének ízét igazából az első pár sor hasonlata adja meg: katonai diadalok helyett a „bölc Múzsák táborában” való forgolódással foglalkozni igazi humanista ajánlat, olyan, amit a kor jelentősebb költői közül akár Rimay János is vállalhatna.

Kótai Jakabról Szinnyei úgy tudja, miután 1618-ban hazájába visszatért, „Gönczi Miklós által Széchy György udvari papjának ordináltatott”.¹⁵ Murány után a gömörmezei Balogban volt lelkész, majd 1635-ben Kassán lett az ottani evangélikus egyház első magyar papja és főprédikátora. Szinnyei még nem tudta, Kótai mikor halt meg, csak azt, hogy 1641-ben még élt, de ez javainak összeírása alapján megállapítható: 1644 áprilisában, vagy május elején.¹⁶ Ennek az alkalmi magyar verselőnek, Wittenberget járt teológusnak a kiadatlan levelei Kassa város irattárában találhatóak.

GÖMÖRI GYÖRGY

¹⁴ Csak két példánya ismeretes: az OSZK-ban és a British Libraryben. Szinnyei még csak a magyarországi példányt ismerte.

¹⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái VI.*, Budapest, Hornyánszky, 1899, 1158–1159.

¹⁶ *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*, sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi, Szeged, Scriptorum, 1990, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15), 30.

Az 1686-ban megtalált budai királyi kápolna-könyvtár újabb darabja (hajdan a váradi egyházmegye eddig ismeretlen vikáriusának tulajdonában). Csapodi Csabának 1969-ben 73 kódexet és 12 ősnymotványt sikerült azonosítania abból a 320 kötetet tartalmazó könyvvállományból, melyet a Budát felszabadító császári csapatok tudós tisztje, Luigi Ferdinando Marsigli talált meg és szállíttatott a bécsi udvari könyvtárba 1686 szeptemberében. Csapodi további 26 olyan budai eredetű kötetet (vegyesen kéziratosokat és nyomtatványokat) vett fel jegyzékébe, melyeket már 1686 előtt elhoztak Budáról, vagy amelyek a sikeres ostrom után nem kerültek az említett könyvszállítmánnyal Bécsbe. A 26 kötet közül alig négynek a bejegyzése tudósít arról, hogy az illető kötetet az ostromot követő napokban vette magához újdonsült tulajdonosa. Ez utóbbiak között egyetlen egyházi személy azonosítható – Szürtey Ferenc fráter –, kinek kezéből Kassára került a 14. századi kéziratos esztergomi pontifikále.¹

Még nem került ki a sajtó alól Csapodi Csaba tárgyunkra vonatkozó kutatásainak az összefoglalása, amikor 1981–1982-ben a nagyváradi római katolikus egyházmegyének a román államhatalom kegyeit mindenáron kereső vezetősége mintegy száz különösen értékes nyomtatványt (ősnymotványokat és antikvákat) önkéntes adományként Bukarestbe juttatott. Az aktussal a székeskáptalani könyvtár mindaddig teljes épségben megőrződött állományában helyrehozhatatlan kár keletkezett.² A kötetek közül az egyik korai antikva a budai kápolna-könyvtár mindeddig számba nem vett darabja, mégpedig azok közül való, melyeket az ostromot követően egy egyházi személy vett magához. A nyomtatvány,³ Dominicus Nannus Mirabellius *Polyantheaja* az egyik legismertebb citátum-, példázatgyűjtemény (paroimiák), a latin retorika egyik jelentős tárháza, a Szentírás, egyházatyák, ókori klasszikusok és humanista szerzők munkáinak felhasználásával készült. Nannus (Nani) a savonai székesegyház papja, költő, orvos, kánonjogász volt a 16. század elején.⁴ A kötetet 1507-ben, Velencében nyomtatták. Pontos leírása:

NANNUS Mirabellius, Dominicus: *Polyanthea. Opus suavissimis floribus exornatum compositum per* __ ... – Venetiis, 1507. (*in fine:*) Venetiis, arte et impensis Petri Liechtenstein, 1507. die 17 februarii. – 2° [8] CCXIX ff.
EDIT16 CNCE 35578

Eredeti, későgótikus, fatáblás, vaknyomásos barna félbőr kötésén a két rézből készült kapocsnak csak az első kötéstáblán lévő rögzített lapocskái maradtak fenn, a mozgó záróelemek hiányoznak. A kötés bőrfelülete szakadozott, hiányos. A könyvtest teljesen ép, ám kezdő és záró lapjainak szélei vízfoltosak. A kéziratos kommentárok, margináliák teljességgel hiányoznak a kötetből, azt alig forgathatták a török kézre kerülése előtti rövid idő alatt. Címlapján két tulajdonosi bejegyzés szerepel, első szennylapján pedig a Nagyváradi Székeskáptalan 1900-as évszámot viselő és a székeskáptalani könyvtár minden kötetében szereplő körbélyegzője („Sigillum Capituli Varadiensis Ecclesiae 1900” – felirattal). A kötet a káptalani könyvtár legkorábbi lajstromozásakor már a testület tulajdonában volt („Capituli Varadiensis 1729”), tárgyunk tekintetében azonban a másik, korábbi possessorbejegyzés bizonyult értékesebbnek. Az „Ex libris Patris Stephani Makaj, exportatus è Palatio Regis Matthiae tempore receptionis Budensis

¹ CSAPODI Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*, Budapest, 1984.

² EMÓDI András, *A nagyváradi székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*, Budapest–Szeged, 2002, XXII; EMÓDI András, *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya I.*, Budapest–Nagyvárad, 2005, XI.

³ EMÓDI 2002, i. m. 250; A kötet mai jelzete I. Biblioteca Națională a României – XVI / IV 225 (leltárszáma: C11638/1982).

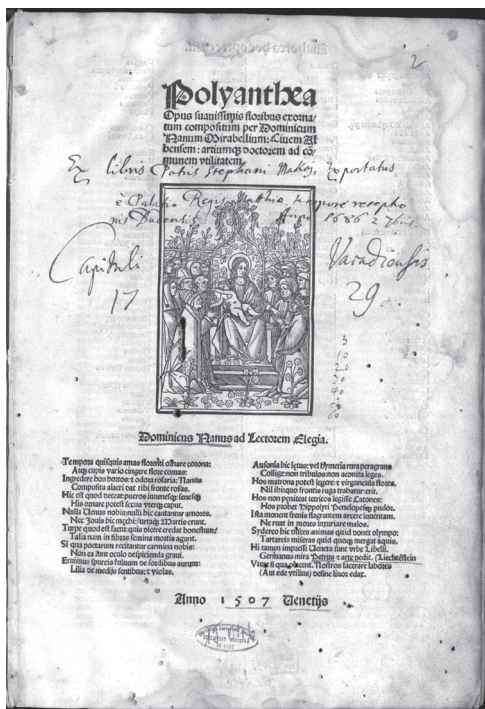
⁴ A mű a Csapodi Csaba munkájában közölt jegyzék Profani/Rhetores, amúgy igen szegényes szakát bővíti ki. (CSAPODI 1984, i. m. 77.)

Anno 1686 2 7bris.” mindent elmondó bejegyzés egy további, megválaszolatlan kérdést vet fel. Ki volt Makay István páter?

A szilágysomlyói plébániai könyvtár anyagának feldolgozása során részben választ kaptunk a kérdésre. Az ott fellelt egyik Bellarminus mű (a katolikus hitvédelem legalapvetőbb kézikönyvéről van szó: *Disputationum de controversiis Christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*, Ingolstadt, 1605) címlapján ugyanis egy értékes információt tartalmazó, de további kérdéseket felvető bejegyzés szerepel: „Ex libris Patris Stephani Makaj Plebani Somlyoviensis et vicarij Varadiensis, proprio aere comparatus [Francisci Biharini] Anno 1691 die 17 Junij.” (a kézírás tökéletesen megegyezik a budai kötetben lévővel). A kötet, supralibrosának tanúsága szerint hazai tulajdonos kezében volt már korábban is („S.S.Sz.1614”), és a Várad eleste (1660) előtti időszakban egy református lelkész vásárolta az Arad megyei Erdőhegyen. 1659. évi bejegyzéséből megtudhatjuk, hogy a könyvet török zsoldban lévő katonának zsákmányolták, hihetőleg Erdélyben.⁵

A somlyói plébánia a 17. század végén az újjáalakult váradi egyházmegye egyedüli plébániája volt és a szűkebb térség egyetlen katolikus egyházas helye, ahol a reformáció után is folytonossággal számolhatunk. Kezdetben a Báthoryak védnöksége alatt működtek a plébánosok, majd hosszú időn át missziós szerzetes papok látták el az ottani híveket. Feltehetően e tulajdonosi bejegyzés nyomán, az 1766. évi főesperesi vizitáció somlyói plébánosokat felsorakoztató lajstromában szerepel Makay is, mégpedig váradi vikáriusként („Stephanus Makay, qui simul Vicarius M. Varadiensis fuit, Anno 1691”).⁶ Forrásának megjelölése nélkül, Bunyitay Vince az egyházmegye történeti névtárában Makayt jezsuitának mondja („P. Makay S.J.”), vikáriusi tisztéről nem tudott.⁷

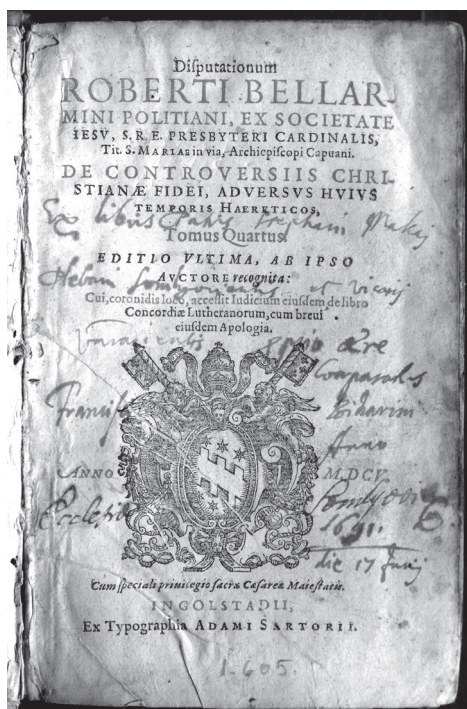
Nagyvárad 1692 júniusában szabadult fel a török alól, Benkovich Ágoston pálos azonban már 1681 decemberétől viselte a váradi püspöki (rövidesen a leleszi préposti) tisztséget, majd 1688. február 24-én Bihar megye főispánjává nevezte ki az uralkodó. Szilágysomlyót (Kraszna vármegyét) Benkovich kebelelte egyházmegyéjébe, addig az erdélyi püspökség egykori meszesentüli helynökségének része volt. Ez utóbbi folyamat időpontjáról nincs pontos információnk, feltehetően az 1680-as évek végén ment végbe és gyakorlatilag csak a szilágysomlyói plébánia helyzetét érintette. Az újjászerveződő váradi székeskaptalan első kanonokja a jezsuita Joannes Melchior Pauerfeindt a Schönhorn volt, akit még Luzenszky

⁵ EMÓDI András, *A Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya II.*, Budapest–Nagyvárad, 2008, 39, (102. tétel).

⁶ *Conscriptio ... Archidiaconatus Krasznsensis et Mediocris Szolnok* (a zilahi plébánia levéltára a Nagyvárad Egyházmegyei Levéltár őrzésében, j. n.). 8.

⁷ *Schematismus historicus venerabilis cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Latinorum*, Nagyvárad, 1896, 364.

Joachim püspök (1676–1681) nevezett ki, de aki soha nem foglalta el ténylegesen állomáshelyét. A következő kinevezett kanonok – Farkas István pálos – Benkovich egykori lelezi rendtársa volt, és 1694–1698 között egyedül képviselte a váradi káptalant. Az egyházmegye történeti irodalma említést sem tesz Makay Istvánról e kezdeti időszak taglalásánál. A jezsuiták és a szalvatoriánus ferencesek a felszabadulás után azonnal megtelepedtek Váradon, feltételezhető lenne, hogy Makay esetleg rendi vikáriusi tisztséget viselt volna, azonban ezt cáfolja a possessorbejegyzés időpontja, hiszen 1691 júniusában Váradon még a műezzin szólította imára a hívőket, márpedig a titulus világosan szól: „Vicarius Vardiensis”. A jezsuita névtárak egyébként sem tartalmazzák személyét. Nem gondolhatunk egyébre, mint hogy Benkovich még püspöki székhelyének felszabadulása és az egyházmegye tényleges restaurációja előtt helynököt nevezett ki, aki a leendő egyházmegyéjének egyedüli plébániáján szolgáló misszionárius páter, Makay István személyében keresendő.

Az átnézett oktatástörténeti és intézménytörténeti adatbázisokban egyetlen Makay Istvánt találtunk, akiről joggal feltételezhető, hogy a mi emberünk.

A bécsi Pázmáneum alumnusai között mindössze három, a hódoltság területére eső csanádi egyházmegyéből érkező növendék ismert, egyikük Makay István. Makóról származott („Stephanus Makay de eadem”) és 1676–1679 között tanult teológiát a Bécsi Egyetemen, 1677 januárjában tett fogadalmat a Pázmáneumban.⁸ 1678 márciusában Pálffy Ferdinánd csanádi püspök egri kinevezési processzusában, majd 1679 áprilisában és májusában Kéry János csanádi püspök processzusában volt tanú, és ami a tárgyunk tekintetében fontosnak tűnhet, ez utóbbi esetben Benkovich Ágoston (akkor még csak pálos rendfőnök) társaságában.⁹ Oly sok pazmanita társával ellentétben Makay további pályafutásáról nincsenek adatok. Legkorábban 1687-ben kerülhetett a váradi egyházmegye vonzásába, adataink szerint talán a felszabadító seregek sarkában járva. Ugyanakkor pedig a szilágysomlyói plébániáról a már egy ideje ott szolgáló Szatmári János misszionárius ferences szerzetes 1697-ben Gyulára távozott. Makay somlyói tevékenysége tehát legfennebb az 1691. év körüli rövid időszakra helyezhető. Amennyiben Benkovich püspök 1692 utáni váradi egyházkormányzati adminisztrációjának szereplőjévé vált volna, úgy nehezen elképzelhető, hogy egyetlen forrás, levéltári utalás sem említené működését. Nemcsak itteni egyházmegyei szereplése, de további sorsa is ismeretlen előttünk.

EMÖDI ANDRÁS

⁸ ZOMBORI István (szerk.), *A bécsi Pázmáneum*, Budapest, 2002, 66, 136; KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Budapest, 2004, 139.

⁹ GALLA Ferenc: *A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban*. = *Levéltári Közlemények*, 20–23 (1942–1945). 171–172.

***A Hét* „utolsó” szerkesztőjének portréjához.** *A Hét*, jelenlegi ismereteink szerint, jogi értelemben 1924-ig létezett, de az „igazi” *A Hét* története 1919 körül befejeződött.¹ Az utolsó évtized, az 1909 és 1919 közti periódus így is már erősen hanyatló szakasza volt a lapnak. Egyebek közt azért, mert a szerkesztő-tulajdonos Kiss József ez időben már öreg, beteg és fáradt ember volt, s bár – a jelek szerint – az irányítást teljesen nem adta ki a kezéből (leginkább a pénzügyekre figyelt oda), a lap tényleges összeállítását, a napi munka irányítása az aktuális segédszerkesztőre hárult.² A lapot „összerakó” segédszerkesztő ebben az évtizedben előbb, 1914 végéig, Wallesz Jenő volt, majd őt e poszton – növekvő hatáskörrel – Rózsa Miklós követte. Szerepük lényegében máig földolgozatlan, s általában is elmondható, ez az egész periódus homályba vész. (A földolgozatlanság egyik oka az a babona, hogy az 1908 utáni *A Hét* már „nem érdekes”.) Egy jelentős lap hanyatlásának története azonban sajtótörténeti szempontból legalább annyira érdekes, mint a „virágzás” kora, s ennek vizsgálata is legalább annyit elárul a médium működéséről, mint a fénykori médium vizsgálata. Az alábbiakban ezért, e szakasz elemzését megkönnyítendő, néhány, a szerkesztéssel kapcsolatos dokumentumot teszek hozzáférhetővé. Ezek az „utolsó” szerkesztő, Rózsa Miklós szerepének megértését segítik elő.

Wallesz Jenő (1871–1943), aki 1908-tól látta el a segédszerkesztő feladatát, 1914 végéig maradt posztján. 1915. január 5-én, egy Kiss Józsefhez írott levelében³ már végkielégítését kérte:

Igen tisztelt Szerkesztő úr,
végkielégítésül mint „A Hét” tényleges szerkesztője egy évi fizetésre, tehát 2400 Koronára tartok igényt.

Az összeg szíves elküldését kérve, maradtam kiváló tisztelettel

Wallesz Jenő

1915. január 5.

Nagyságos

Kiss József úrnak

Helyben

E levél, mely meglehetősen szűkszavú, hangja „üzleti”, arra enged következtetni, hogy Kiss és Wallesz viszonya elromlott, a bizalmi viszony megszűnt. Ennél az összefüggésnél is fontosabb azonban a végkielégítése összege, a 2400 korona. Eszerint ugyanis e fontos poszt havi díjazása *A Hét*-nél mindössze 200 korona volt. (Nem rossz pénz volt ez, persze, de igazán jelentős összegnek semmiképpen nem tekinthető.)

Rózsa Miklós (1874–1945)⁴ ezt követően, még januárban vehette át a posztot. Ő akkor már rég *A Hét* munkatársa volt, elsősorban művészeti kritikákat írt, de Tövös álnéven, jellel jelölve vagy saját neve alatt egyéb dolgait is rendszeresen hozta a lap. A korszak jellegzetes, újságírói karakterű kulturális szereplője volt. Elsősorban a művészeti élet szervezőjeként ismerték, legnagyobb teljesítményének az úgynevezett Művészház létrehozása s a modern magyar festészet térfoglalását elősegítő szervezőmunkája tekinthető.⁵ Ügyes, mozgékony, de nem túlzottan mélyen gondolkodó kulturális szereplő volt

¹ Vö. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok F-H*, Bp., PIM, 1975. 772. tétel.

² Vö. LENGYEL András, *A Hét kiadóhivatali igazgatójáról = Magyar Könyvszemle*, 2012, 74–92.

³ PIM Kézirattára, Kiss József hagyatéka, jelzet nélkül.

⁴ Vö. *Magyar életrajzi lexikon*, Második kötet L-Z, főszerk. Kenyeres Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 543.

⁵ Művészet szervezői szerepét már kortársai is ismerték. Vö. például Rippl-Rónai József *Emlékezései*, Bp., 1957, 134; KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, 2. köt., Bp., 1983, 118. S a Művészház fontosságát a mai művészettörténet-írás is hangsúlyozza, erről a közelmúltban nagy kiállítás is született.

– erre nemcsak alkata, de helyzete is predesztinálta. Valószínű, hogy Kiss József számára is elsősorban szervezőképessége mutatkozott fontosnak. Pályája egészének s akkori írásainak ismeretében azt kell mondanunk, azzal a valóságfeldolgozó és orientáció kialakító „ösztonnel”, amely a nagy szerkesztők sajátja, nem rendelkezett. Inkább Kiss József „kiegészítője” és meghosszabbított karja, mint autonóm szerkesztő volt. Kiss elöregedése miatt azonban egyre nagyobb rész maradt rá a munkából, s ez a felmás helyzet is erősítette a hanyatlás tendenciáját.

Kiss Józsefnek bizalmasával, a kiadóhivatal vezető Hajdu Sándorral folytatott levelezéséből⁶ egyértelmű, Rózsa nagy önállósággal dolgozhatott, de működése időnként kiváltotta a tulajdonos-szerkesztő nem tetszését. Hajdu, Kiss megbízásából, olykor bele is avatkozott a dolgokba. Kiss József állapotának romlása, a lehetőségrontó külső, háborús viszonyok hatása, valamint Rózsa „házon belüli” jelenléte együtt magyarázza, hogy 1918 végén, egy sajátos, részvénytársasági konstrukció keretében, Kiss József eladta a lapot Rózsnak. (Ennek dokumentációját egy fontos cikkben Bíró-Balogh Tamás közölte,⁷ itt s most tehát főleg a történet részleteit előadni.) A történet azonban itt nem ért véget, 1918/1919 „nagypolitikai” eseményei átrendezték *A Hét* történetét is. A lap jogilag is, de facto is visszakerült Kiss tulajdonába. S e váltás során keletkezett néhány dokumentum, amely új vonásokat ad Rózsa portréjához és egyben jobban megismerhetővé teszi Kiss és Rózsa viszonyát is.

A lap történetének három fontos mozzanata 1919-ből megragadható. Az első az, hogy 1919 márciusában, nem sokkal a Tanácsköztársaság kikiáltása (március 21.) előtt, Rózsa cikkben⁸ állt ki az „utcai” politizálás ellen. Erre a cikkre Göndör Ferenc hetilapja, *Az Ember*, március 18-án meglehetősen durván reagált, mutatva, hogy *A Hét* helyzete immár radikálisan megváltozott a magyar nyilvánosságban. Göndör rövid és névtelen, de bizonyosan az ő számlájára írható cikke⁹ *A Hétről* két fontos dolgot is mond. Az egyik: „»A Hét« című lapot, Kiss József költő hetilapját valamikor olvasták Pesten. Már régen elszoktak az emberek azonban attól, hogy ezt a közgazdasági, bankárok és tőzsérek fényképeinek leközléséből élő folyóiratot kezükbe vegyék.” Ez a vád, nem kétséges, bár rosszhiszeműen túlzó, nem alaptalan. (Ugyanakkor érdekes, Göndör nem tudta, hogy a lap tényleges tulajdonosa ekkor már nem Kiss, hanem Rózsa volt.) A másik, ami fontos, és ami belevilágít a lap ekkori helyzetébe, az Rózsa cikkének kommentálása: „Úgy látszik, hogy most észre akarja magát vettetni »A Hét«, mert legújabb számában a legszemtelenebb módon izgat minden ellen, ami köztársasági és olyan tüzről pattant ellenforradalmár, hogy utálat olvasni. Valami Rózsa Miklós nevű tehetségtelen firkász, akinek a nevét a Művészház botrányából ismerjük, felelős szerkesztői minőségben a lap élén üzen hadat a forradalomnak, a magyar köztársaságnak”. Ez a minősítés már meglehetősen bonyolult helyzetet tematizál a maga, egyáltalán nem problémátlan módján. *A Hét* (és Rózsa) ugyanis „csak” annak az 1908 után egyre nyilvánvalóbban konzervatív irányban fejlődő modernségnek adott hangot ekkor is, ami, lényege szerint, változatlanul a modernség körébe tartozott, de a radikalizálódó ellenkultúrával egyre jobban szembekerült. Ám az, hogy ez a pozíció ekkor már „ellenforradalminak” látszott, nemcsak a lapot (s szerzőjét) jellemzi, de a közhangulat változását is mutatja. S Rózsa nem is volt az a „tehetségtelen firkász”, akinek Göndör, célirányosan, beállította. Nem véletlen, hogy Göndör idézni is kénytelen volt egy passzust Rózsától – ezt a hatásos retorikájú részt ugyan hatályaltalanítania kellett. Rózsa, Göndör által idézett mondatai azonban önmagukért beszélnek: „És ha elnémítanak bennünket? Ha beveri fejünket a legújabb nagyhatalom: az utca? Nos, akkor legfeljebb mi is ütünk a homlokunkra egyet, mint André Cheniér, mikor fellépett a guillotinja s mielőtt a kés alá hajtotta a nyakát: / – Kár ezért a fejért, még

⁶ Hajdu Sándor levelei Kiss Józsefhez, PIM Kézirattár, Kiss József hagyatéka, részben jelzet nélkül. Vö. LENGYEL András 2012, i. m. 74–92.

⁷ BÍRÓ-BALOGH Tamás, *A Hét tulajdonosváltásai 1918/19-ben = Magyar Könyvszemle*, 2009, 495–501.

⁸ RÓZSA Miklós, *Ismerkedés a legújabb nagyhatalommal = A Hét*, 1919. március 6. (10. szám) 141–142.

⁹ „*A Hét*” című lapot = *Az Ember*, 1919. március 18. (25. szám) 4.

került volna ki belőle valami...” E gondolatmenet nemcsak hatásos (nem véletlen, hogy hamarosan, meghurcolása idején Móra Ferencnél is fölbukkan majd), de az adott szituációban szimptomatikus is. A radikalizálódó forradalmi idők egyik lehetséges alapmagatartása fejeződik ki benne.

Egy dolog mindezek után nem is lehetett kétséges: március 21-e után *A Hét* a legelső betiltott lapok egyike lett.

A második mozzanat, ami ebben az utolsó évben fontosnak bizonyult, s Rózsa Miklós visszavonulását eredményezte, egy családi tragédia volt: meghalt Rózsa felesége. Kiss Józsefnek ez alkalomból (1919. október 23.) írott kondoleáló levele¹⁰ túl a részvétnyilvántás gesztusán, a Rózsához való viszonya szempontjából is tanulságos:

Kedves Miklós!

Ez a levél nem akar formáság lenni, nem kondoláló részvétnyilatkozat, amit a hiúság küld és a megenyhült fájdalom fogad. A te fájdalmadra, tudom nincsen ír, sajogni fog az az idők végtelenén és fekete komorsága betölti életedet. Ha még lesznek örömeid, őrizetlen pillanatokban felfelüti fejét a sötét bánýarém és agyontapos. Könnyeid nem voltak, könnyeid nem lesznek és a merev zsigbadás lesz mentő arcanumod. Tudom mennyire szeretted és szereted családodat, gyermekeidet, akiket az idegen is csodálva szeret. Nekem is igaz kedvencem volt drága halottad és én se fogom elfelejteni soha. Te egy drága útítársat veszítettél és most egyedüliségedhez nincsen fogható. Szinte hihetetlen, hogy halottaink mennyire belekapcsolódnak életünkbe és a gyermek és apa közti viszony az egymástól való eltávolodásban milyen szomorú közelségbe hozza egymáshoz. Fogadd remegő kezem szorítását.

Régi szeretettel

igaz híved

Kiss József

Budapest 1919 okt 23

Ami ebben a levélben szempontunkból érdekes, az kettős. Az egyik a tegező forma, Kiss ugyanis általában magázta régi munkatársait is. Ha tehát eltért saját gyakorlatától, az arra enged következtetni, viszonyuk a szokásosnál bensőségesebb volt. A másik momentum, a műgond, amivel ez a levél íródott. Ez is Rózsa Miklós szubjektív fontosságára utal.

Az év harmadik eseménye Rózsa Miklós visszavonulása, illetve Kiss József erre reagáló kis cikke. Ez a „Búcsú” című írás *A Hét* 1919. november 13-i számában jelent meg, a 214. oldalon, teljes névaláírással, s lényegében ez Rózsa tevékenységének végső, „tulajdonosi” értékelése. Érdemes teljes egészében idézni:

„Rózsa Miklós, aki az utolsó öt esztendő alatt mint felelős szerkesztő jegyezte »A Hét«-et, családi- és magántermészetű okok miatt kivált lapunk kötelékéből, melynek előzőleg már másfél évtizeddel azelőtt is munkatársa volt. A hű harcos – úgy érzi – elvégezte kötelességét s átadja helyét az újaknak, a fiataloknak, ahogy ez »A Hét«-nek mindig is tradíciója volt. Mi azonban úgy érezzük, hogy útravalóval tartozunk neki, aki olyan időkben tartotta »A Hét« zászlaját, mikor ez a játék épen nem ment babra. Hiszen köztudomású, hogy egy félrevezetett s méltatlan bálvány körűl őrzőngő tömeggel szinte egyedül »A Hét« állott a legkíméletlenebb harcban s Rózsa Miklós minden terror ellenére sem szűnt támadni a Károlyi-rezsim alatt kezdődött destruktív irányzatot. És mikor a bolsevizmusnak a vihara is itt süvített a fejünk felett, márciusban még így írt Rózsa Miklós »A Hét« vezető helyén: »Nem, nem! Nem akarjuk magunkat a közvélemény által vezetetni: mi akarjuk vezetni a közvéleményt. Azt szeretnők, hogy ami ma még a mi különvéleményünk, holnap közvéleményé legyen!«

¹⁰ MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adatár, Rózsa Miklós hagyatéka. MKI-C-I.-163/IV-2.

Hogy mi volt ez az ő különvéleménye? Ma, amikor ez a különvélemény igazán közvéleménnyé lett, szinte megrázó hatású ez az akkor oly vakmerő gyónás:

»Mi egy félig már romokba döntött világ közepén is fenn akarjuk tartani a régi, örökszent oltárokat: a családnak, a hazának, a művészetnek, az igazságnak és a becsületnek a tiszteletét s a hitet egy eljövendő jövődöben, mely minden ellenkező látszat ellenére se lesz olyan undorítóan anyagi, mint a mai, de moráljában, eszményében tiszta, politikájában magasrendűen igazságos, szociális szellemében altruista és kultúrájában magyar és művészi lesz«.

És még megrázóbb, ha hozzátesszük pár hét múlva oly tragikusan bevált jóslatát, hogy: »Bukjunk el inkább, de maradjon meg bennünk az önfeláldozás szemérmes gőgje legalább«.

Rózsa Miklós el volt készülve rá, hogy: »Elnémítanak bennünket«, hogy: »beveri a fejünket a legújabb nagyhatalom: az utca«, – s »A Hét« csakugyan az első volt, akit a proletárdiktatúra beszüntetett, hónapokkal azelőtt, mikor a többi napi- és hetilapok még vígan megjelentek – de ő nyugodt lelkiismerettel hajtotta a kés alá a nyakát, önérzetesen citálva már előre André Cheniér szavát: – Kár ezért a fejért, még került volna ki belőle valami!...Mi is ezt mondjuk róla a búcsú pillanatában. De hozzátesszük: Kár volna érte. Mert – s ezt bizton hisszük – még kerülni fog az ő fejéből sok bátor és becsületes dolog s – reméljük – »A Hét« hasábjaira is.»

Ez a cikk nemcsak azért érdekes, mert – Rózsa Miklósnak *A Hémet* végzett szerkesztői munkája lezárásaként – a tulajdonos róla alkotott véleményét dokumentálja. De azért is, s azért elsősorban, mert ez az állásfoglalás a lap történetének végén szimbolikus: a „modern” viszonyok jó szimatú érzékelőjeként és alakítójaként, mondhatnánk ’modernitásteremtő’ lapként indult *A Hét* 1919-re eljutott oda, hogy a jelek szerint a „közvéleménnyel” szemben menetelő lap lett, s ő maga is ilyenként értelmezte magát és helyzetét. Ez önmagán túlmutató, fontos momentum, s egy nagyon összetett laptörténeti ív „logikus” zárókövének tekinthető.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Mind a budapesti Egyetemi Könyvtár életében, mind pedig a Pázmány-kutatásban jelentős előrelépést jelent Knapp Éva felfedezése, amelyről már egy ideje tud a szakma, a szűkebb kutatók köre. Az eredményekről a 2012. december 14-én, az Egyetemi Könyvtárban megnyílt kiállítás számolt be először a múltunk értékei iránt érdeklődő szélesebb közönségnek is. A „rég Magyarországi szakma” azóta olvashatja Knapp Éva tanulmányát „Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban” címmel (*Pázmány nyomában*, Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Vác, Mondat KFT, 2013, 283–303).

Több szempontból is fontos művelődéstörténeti kutatómunka eredményét ismerhetjük meg a kiállításon, és a tanulmányban. Első rendben a Pázmány-kutatás szempontja kíván említést. A korábbi kutatók (Fraknoi Vilmos, Sik Sándor, Öry Miklós) nem sokat foglalkoztak az érsek könyvtárának ügyével, nem is volt rá lehetőségük, mert könyvtörténeti források csak nagyon korlátozottan álltak rendelkezésükre, figyelmüket az életmű egyéb vonatkozásai kötötték le. Csak a történelmi, politikatörténeti, teológiai, nyelvi-stilisztikai, irodalmi és esztétikai irányú vizsgálódások után terelődött rá fokozatosan a figyelem Pázmány saját könyvtárának helyzetére, sorsára, állományának tartalmára. Két korábbi kutató, a pozsonyi gimnázium történetét feldolgozó Schönvitzky Bertalan és a Pázmány írói műhelyét vizsgáló Clauser Mihály még kételkedett abban, hogy az 1636. november 12-én kelt végrendelet által a pozsonyi jezsuita rendházra testált könyvek egyáltalán a rendeltetési helyükre kerültek volna, mert erre nem találtak bizonyítékot. Az 1970-es évektől viszont a kutatás egyre inkább arra hajlott, hogy Pozsonyban keresendők a bíboros könyvei.

A Pázmány-bibliotéka kutatásának historiográfiáját Knapp Éva részletesen ismertette már a szakmai könyvbemutatón 2012. május 3-án, előadása azóta a világhálón is megtalálható, ezért ezúttal a kutatástörténet mozzanatainak részletezőbb felsorolása nem látszik szükségesnek. Inkább azt a kérdést érdemes most felvetnünk, hogy az életmű egészéhez milyen új szempontokkal fog hozzájárulni a könyvek azonosítása, milyen új ismeretekkel gazdagíthatja a könyvtörténeti felfedezés az írói teljesítmény értékelését. Egyáltalán: mit jelentett a könyv, a könyvtár a fiatal jezsuita, majd később az esztergomi érsek számára? Miképpen állt össze az ő tudományos műhelyének szellemi bázisa, filológiai háttere?

Ha a 16. században (miként azt Borzsák István monográfiájából tudjuk) Bornemisza Péter számított a legtöbbet idéző magyar szerzőnek, akkor bizvást mondhatjuk, hogy ugyanezt a minősítést a 17. században Pázmány Péternek kell ítélnünk. Ha csak a korai hitvitáiban és a *Kalauzban* a marginálisokat megtekintjük, hihetetlen gazdagságát látjuk az idézeteknek, mégpedig a korabeli szokásokhoz képest átlagon felüli pontossággal, többnyire visszakereshető módon, tehát a megfelelő könyvek valódi ismeretét igazolva. Még ha egy részük florilégiumokból, thesaurusokból származik is, számuk akkor is tekintélyes. Fiatal jezsuitaként még aligha birtokolt saját könyvgyűjteményt, műveltségének bázisául sokkal inkább a Jézus Társaság kollégiumainak bibliotékáit tarthatjuk számon. Római stúdiumai után minden bizonnyal grazi évei, s az ottani jezsuita könyvtár állománya alapozta meg széles körű olvasottságát. 1599-ben jelent meg William Whitaker cambridge-i professzornak Bellarmino ellen írott

munkája (*Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum*), s mivel alapvető egyháztani kontroverz-teológiai témát tárgyalt magas színvonalon, egész Európában nagy visszhangot váltott ki. Pázmány ebbe a vitába kapcsolódott be *Diatriba theologica* című egyháztani iratával, s már ekkor látszott, hogy a legfrissebben kiadott könyveket kereste, használta, idézte. Ebben a legelsőként elkészült, alig száz lap terjedelmű polémikus művében már tükröződik átlagot messze meghaladó olvasottsága: a több mint 300 bibliai idézet mellett Whitakert 123 esetben, az egyházatyákat 276-szor citálja, továbbá 30 protestáns, 20 katolikus és négy profán szerzőre hivatkozik a margón. A *Diatribát* követő vitairatokban az idézett írók és könyvek áradata tovább növekedik: a *Tíz bizonyágban* Rapaics Rajmund 66 katolikus, 47 lutheránus és 26 református szerző idézését számolta össze, s ezek a számok még jócskán növekedni fognak, ha a kritikai kiadás jegyzetapparátusát tekintjük majd meg, mert ott a felmérés még részletezőbb szempontokat követ. A *Kalauz* lapszélein mintegy kétszáz különböző szerző neve jelenik meg, felerészben katolikus, felerészben protestáns írók művei, amelyeknek túlnyomó részéről az első kézből való ismeret bizonyíthatónak mutatkozik. A korszaknak szinte minden jelentékenyebb teológiai, exegetikai, filozófiai, patrisztikai, hagiográfiai, egyháztörténeti munkáját ismerte, s ez nyilvánvalóan csak korszerű könyvtári állományon alapulhatott.

Pázmány további műveinek forrásvizsgálata ugyancsak azt jelzi, hogy állandóan könyvek között élt, s noha egyházszervezői és egyházpolitikai feladatai (utazások, tárgyalások, gazdasági ügyek, ünnepi alkalmak, szertartások, állandó levelezés) gyakran szólították ki a könyvek világából, mégis későbbi életművéhez is szervesen hozzátartozott a könyvtár és a könyvek iránti fokozott figyelem. A barokk főpapi reprezentáció ugyancsak megkövetelte a színvonalas bibliotéka kialakítását. Az érseknek élete alkonyán összeállított prédikációskötete szintén ennek bizonyítéka, ebben a korábbi írásaihoz képest jóval nagyobb a profán szerzőkre történő hivatkozások aránya, érthető módon, mivel szentbeszédeiben háttérbe szorult a vita motívuma, erkölcsi tanításaihoz pedig profán tekintélyek is megfeleltek. Míg a *Kalauz* és a vitairatok forráshasználatának alapját többnyire külföldi (főként grazi) könyvtárak adták, addig prédikációi már itthon készültek, s Pozsony és Nagyszombat könyvállományát kellett hozzájuk használnia. Arra nézve sajnos nincs adatunk, hogy Pázmány mikor kezdte meg saját könyvtárának összeállítását. Jezsuitaként minden bizonnyal a rendi bibliotékákban dolgozott, érseként viszont már önmaga számára szereztetett be könyveket. Érdemes egy pillantást vetnünk könyvgyűjtő módszerére is, amely közelebb viheti a kutatást Pázmány magánkönyvtárának rekonstruálásához is.

A könyvek beszerzése terén egyik megbízottja Hmira János, a bécsi Pazmaneum régense volt, ő küldte meg számára a könyvújdonságokat. 1628. szeptember 20-án kéri a *Jakob Reihing* elleni vitairatok megküldését, ez pedig egyértelmű jele annak, hogy Pázmány rendkívül fogékony volt a konverzió jelenségeire. A jezsuita Jakob Reihing ugyanis 1621-ben áttért a lutheránus vallásra, Ingolstadtból Stuttgartba, majd onnan Tübingenbe települt át, s ennek a meglehetősen nagy vihart kavart konverzióknak a háttéréről Pázmány tájékozódni kívánt. Reihing művei egyébként a pozsonyi könyvjegyzéken szerepelnek, a nagyszombatin nem, közvetve ez is arra mutat, hogy az érseket érdeklő könyvek (s így feltehetően magánkönyvtárának darabjai is) Pozsonyba kerültek. Itt további kutatás derítheti majd ki, melyek voltak az „opuscula contra Reihing edita” írások, amelyeknek beszerzését annyira fontosnak tartotta.

1629. október 22-én Pázmány Hmira atyától Aegidius Romanus egy könyvének beszerzését kéri, az Aquinói-tanítvány tomista teológus műveinek érvrendszere ezek szerint fontos lehetett számára. 1631. június 9-én is jelzi egy elküldött könyv megtartását (*Synopsis Cyri*), ennek azonosítása még hátra van. 1635. április 25-én megköszöni az elküldött köteteket („Ago gratias pro Foliis missis”), de a *Gesta Romanorum*-ot visszaküldi, mert mint írja: haszontalanságokat nem akar olvasni („...taeduit enim legere nugas tam nugaces”).

1636. február 9-én az érsek felszólítja Hmirát, hogy a Bécsben fellelhető könyvújdonságokról tájékoztatást küldjön: „Si quid novorum librorum habeat, communicet, pretium ego libens solvam” – írta neki. A további levelekből az is kiderül, hogy Pázmány a megküldött könyvek egy részét megvásárolta,

amelyek viszont nem nyerték meg tetszését, azokat visszaküldte, mégpedig érintetlenül. „Reliquos libros intacto remitto” – írta egy héttel később, ugyanakkor megköszöni a megküldötteket, amelyek közül ötöt megtartott összesen 42 forint értékben. Mind az öt kötet frissen jelent meg, 1634-ben, illetve 1635-ben, s valamennyinek szerzője jezsuita. Közülük kettő Cornelius a Lapide bibliakommentárja (*Commentaria in Ecclesiasticum, Commentaria in Proverbia*, antwerpeni kiadások), a többi három: Jacob Gordon *Theologia moralis*-a, a római retorikaprofesszor és történétíró Famiano Strada történeti műve (*De bello belgico*) és a lengyel Matthias Casimir Sarbiewski latin versgyűjteménye. Látható mindebből, hogy a bécsi könyvpiacra szerezte be Pázmány a nyugat-európai kiadók friss produktumait, s azokból szigorú válogatás után gyarapította saját könyvvállományát.

Többször rendelt Bécsből liturgikus könyveket is, graduálokat és antiphonariumokat „pro Choro”, ezeket az érsekújvári ferences kolostornak ajándékozta („Pro Monasterio Novae Arcis, curavi ego libros omnes, ad Chorum necessarios”) (PÖL, II, 198–199). Hangsúlyozta azt is, hogy velencei edíciókat vásároljanak.

A könyveken kívül Pázmány a különféle újságok beszerzését szintén fontosnak tartotta, a naprakész politikai tájékozottság természetes módon hozzátartozott a főpapi reprezentációhoz. Noha gyakran járt Bécsben, a napi híreket az onnan rendelt újságokból is figyelemmel kísérte. Hmira Jánosnak utasításban adta, hogy a ’nova ordinaria’ avagy ’nova italica’ megnevezésű újság rendszeres elküldéséről gondoskodjon, s ha ez késett, rosszállását fejezte ki miatta (PÖL, II, 194, 199, 449, 476). A magyarországi eseményeket gyakran ismertető bécsi *Ordentliche Wochentliche Zeitung* számos magyarországi információt is közölt, többek között Pázmány diplomáciai és politikai lépéseit ugyancsak figyelemmel kísérte, ennek ismerete evidens kellett, hogy legyen az érseki udvarban (G. ETÉNYI Nóra, *Pázmány Péter és a korabeli publicisztika = Pázmány Péter és kora*, szerk. Hargittay Emil, Piliscsaba, PPKE, 2001, 176–188). Vajon ezek a hírlap-előzmények megvannak-e valamelyik könyvtárban? Vajon Pozsonyban vagy épp itt a Budapesti Egyetemi Könyvtárban? Ha igen, esetleg azonosíthatók-e a Pázmány kezében is járt példányok?

Mindebből elég világosan látszik, hogy Pázmány rendkívül igényes könyvbeszerző volt, naprakészen igyekezett tájékozódni a hírekről, a világ eseményeiről, a frissen megjelent újdonságokról, s jól megválogatva gyarapította magánkönyvtárát. Alapműveket igyekezett megszerezni, előszeretettel vásárolta meg a jezsuita munkákat, de a történelmi, jogi, egyházkormányzati és a hitvitázó irodalom is kitüntetett helyet kapott érdeklődési körében. A most megtalált és Knapp Éva kutatása nyomán azonosított kötetek tovább árnyalják a bibliofil érsek szellemi arcképét, műveltségi horizontját, s bepillantást engednek írói műhelyébe. Nagyon reméljük, hogy tovább folytatódhat e jeles könyvtár állományának rekonstrukciója, s ha a most azonosított 25 kötet mellé a Pozsonyban Mészáros Klára által említett felszáz könyv listája is publikus lesz, akkor már a bibliotéka állományának jelentékeny része válik ismertté. Ez pedig már csak azért is fontos lenne, mert így még közelebb kerülhetnénk annak a titoknak a megfejtéséhez, hogy miként válhatott Pázmány Péter a 17. század legtöbbet idéző magyar írójává, s egyben a magyar barokk próza megeremlőjévé.

Ezen az irodalomtörténeti szemponton túl a Budapesti Egyetemi Könyvtár állományának értékét is növelni fogja, ha az azonosított kötetek önálló egységként lesznek megtekinthetők és kutathatók. Ez két szempontból is kívánatos lenne. Egyfelől a Pázmány-életmű kritikai kiadásának éppen folyamatban lévő munkálatait fontos adatokkal kiegészítené, pontosítaná, másfelől a magyarországi könyvtörténetnek egy eddig ismeretlen fejezete tárulna fel mind a szakemberek, mind a kultúránk múltja iránt érdeklődő közönség előtt.

Az Országos Széchényi Könyvtár új sorozatáról. A Nemzeti Könyvtár korábbi évtizedeiben is megszokott volt a saját falain belüli tudományos kutatások eredményeinek közzététele saját kiadásban vagy más kiadó közreműködésével. Bibliográfiák, katalógusok, monográfiák, tanulmányok kerültek így a szakmai közönség elé, megmutatva a magyar vonatkozású hazai és külföldi irodalom egyre teljesebb feltárását. Ennek következtében a tárgyalandó három kötet sem új jelenség az OSZK kiadványai sorában, mégis elgondolkasztó napjainkban, amikor új és újabb hírekkel szembesülhet bárki a nyomtatott könyvnek a nyugati világban megváltozott helyzetéről. Mi tapasztalható ebből immár Magyarországon is legalább két évtizede? Egyfelől a képi ismeretek előretörése, amely az információformáknak az egész kultúrán belüli kiegyenlítődéseként jelentkezik, másfelől a különféle digitális technikák, az új közvetítő eszközök terjedése erősödik folyamatosan, ami pedig az olvasáshoz való hozzáférés demokratizmusának a növekedésével jár. Önmagában mindkét jelenség örvendetes, együttes feltűnésük mégis lényegi kihívást jelent a kultúra előállítói s fogyasztói számára egyaránt. Már jó ideje a 20. századi keretek, a nyomtatott könyvkiadás és a rotációs sajtó által uralt terep összeszűkülésének tanúja a világ. A potenciális olvasók egy jelentős része kényelmi és szokásbeli okok miatt átpártolt a képi kultúra látványával megerősített, néha az által helyettesített, az objektumként birtokba vehető könyvekhez képest virtuális olvasmány- és ismeretszerzéshez. Evvel párhuzamosan pedig mindaz, amit magas kultúrának szokás nevezni visszaszorulóban van, bár távolról sem megszűnőben, csak – úgy tűnik – visszakapja a nagyipari fejlődés kezdete előtti, kevesek által művelt és értett helyét. Halkan meg kell jegyezni, hogy ez valójában örvendetes fejlemény, mert a szaktudomány és a szépirodalom általános művelhetőségének mítosza legalább olyan káros, mint a tömegkultúra egységes elutasításának kívánalma. A napjainkban is zajló változásnak beláthatóan nem tartalmi, hanem formai korlátja lesz, mégpedig az, hogy az új közvetítőeszközök mennyire képesek felvenni tartósságban a versenyt a papírral. A kihívást az egész világon legjobban a könyvtárak érzékelik, s a könyvtárosok mindenhol megfelelő válaszra törekednek. Ez pedig ugyancsak kétfelől érkezhet: részben a szolgáltatások bővítésével, részben a – hordozójában tágran értelmezett – könyvkultúrának az erősítésével. Ebben a megújulásban a nagy nyelvek, kiváltképp az angol, mint korunk latinja elterjedése és nélkülözhetetlensége következtében igen előnyös helyzetbe került, de a kis nyelvek előtt sem az a veszély áll elsősorban, hogy el fognak tűnni a világ forgatagában. Európa népei nem oly könnyen halnak ki a népvándorlás lezárulta óta, kultúrájuk romlását főként az okozhatja, hogy érdektelenséget mutatnak az anyanyelvű tudomány (és szépirodalom) pártolásában, olvasásában, megértésében, alkalmazásában.

Első megközelítésben a kiütkereső jelenségek egyikeként lehet értékelni a nemzeti könyvtár tudományos konferenciáinak már megjelent három kötetét is. A konferenciasorozat és a kötetekben testet öltött előadások bemutatják a nemzeti könyvtár gyűjteményeinek tanulmányozásra érdemes részleteit, ezáltal emelik a könyvtár hazai és nemzetközi tekintélyét, növelik a résztvevők önbizalmát, példát szolgáltatnak a fiatalabb munkatársaknak. Mindezzel hatást gyakorolnak a szigorúan vett könyvtárszakmai és az állomány nyújtotta művelődéstörténeti megközelítést igénylő, feltáró, regisztráló és feldolgozó tevékenységre, s közvetve, egyes esetekben direkt módon a könyvtár szolgáltatásaira is.

Az a tény, hogy az első három kötetben összesen hatvan írás olvasható, nyilván a véletlen következménye, de a szöveg-kép felépítés összhangja, amely részben a szerkesztési sajátosságoknak, részben pedig a tipográfiának köszönhető, nem. Mivel az utóbbiról mindig kevés szó esik, talán érdemes evvel kezdeni. A színben különböző, ám azonos mintájú, a címet és a sorozatcímet, valamint az egyes kötetek szerzőit keretben kiemelő, kéthasábos szedésű, kellemes antikvát alkalmazó, az illusztrációkat arányosan elhelyező, a színeket valóságáhuén visszaadó – amennyire ezt a kéziratok, kódexek esetében kézbevitel nélkül meg lehet állapítani –, könyvterv és tördelés a kiadói szerkesztést és a nyomdát(ka)t dicséri. Az oldaltükör, a kéthasábos szedés, a szöveggondozás, a jegyzetelés tartalmi és formai jegyei egységes képet mutatnak, ami – aki rendbe rakta már több szerző egymástól eltérő hivatkozási megoldásait, tudja – nem is lehetett könnyű feladat. Viszont a három kötet papírjának árnyalata és súlya nem egyforma,

erre talán a sorozati látvány fenntartása miatt érdemes lenne a továbbiakban figyelni. De összességében e három kötet harmonikus benyomást mutat, jól kihajtható oldalpárjai kényelmes olvasást biztosítanak.

Mindhárom kötetnek önálló címe van, s a sorozatcím köti össze őket. Úgy tűnik azonban, legalább a tanulmányok alapján, hogy ezek a címek az egyes kötetek között minden további nélkül felcserélhetők lennének, noha ezzel az érvényességüket nem veszítenék el, sem a címek, sem a mögöttük álló írások. Ez persze természetes egy olyan tág tematikájú előadásorozattal, amelyből ezek a kötetek kinőttek. Mondhatni: ez valójában tartalomjelző, arra utal, hogy az előadások forrása minden esetben maga az alapgyűjtemény, a magyar művelődés egyik legfontosabb kutatóhelye.

Az egységesülni látszó szerkezet annyiban követi egy-egy alkalom eredeti sorrendjét, hogy az első írás mindig azé a neves tudósé, aki mintegy a felütést adta meg egy-egy előadásorozat bevezetéseként. Az első kötetet Szegedy-Maszák Mihály, a másodikat Marosi Ernő, a harmadikat pedig Tallián Tibor vezeti be az irodalmi/művészeti komparatiztika, a művészettörténet és a zenetörténet egy-egy, általuk fókuszált témájával. Őket követik a szerkesztés rendjében a terjedelemben, tárgyban, megközelítési módszerben igen változatos tanulmányok.

A maradék 57 írást több szempont érvényesítésével lehet áttekinteni, olvashatók például komplex, több tudományra kiterjedő, illetve egy tárgyat tüzetesen körüljáró, tematikától függően változatos terjedelmű tanulmányok. A több szempontot és tudományágat egyesítő írásokra példa az első kötetből: Mikusi Balázs zenei és eszmetörténeti, Dede Franciska sajtó- és művészettörténeti, Kulcsár Péter művelődéstörténeti, Boreczky Anna és Németh András ókor- és irodalomtörténeti, Berzeviczy Klára és szerzőtársai írástörténeti és hebraisztikai, a második kötetből Németh András kodikológiai, filológiai és művészettörténeti, Boreczky Anna, illetve Horváth Iván és szerzőtársainak írás- és művészet-, valamint könyvtörténeti írásai, Madas Edit kódex- és kutatástörténeti, filológiai tanulmányai. Forrásértékű Kertész Balázné Bíró Csilla két, Andreas Pannonicus műveivel foglalkozó tanulmánya, amelyek egy hosszabb tudományos munkát előlegeznek meg. A harmadik kötet tanulmányai érdekes módon homogénebbek, mint az első két kötet írásai, de ez nyilván az eredeti előadások véletlenjének következménye. A tematikus kiemelések persze némiképp egyszerűsítenek, hiszen egy-egy most felsorolt írás sokkal tágabb látókörű, mint ahogy azt itt röviden érzékeltetni lehet.

Hasonló változatosságot mutatnak azok az írások is, amelyek inkább egy témára, dokumentumra, személyre, gyűjteményre, intézményre fókuszálnak. Rózsafalvi Zsuzsanna mondhatni mikrobiográfiái módszerrel tárja fel Judik Etel életrajzát és Schöpflin Aladár írásművészetét. Katona Anikó két, felettébb érdekes írásban az első világháborús hadikölcsönplakátokról, illetve egy különgyűjtemény külföldi plakátjairól számol be, az olvasó szinte sajnálja, hogy tanulmányai nem folytatódnak hosszabban. Ezt az érzést különösen erősítik a tárgyalt nyomtatványok reprodukciói; evvel máris a képi kultúra által kiváltott hatással lehet szembesülni. Illyés Boglárka Szemethy Károly lemezahagyatékát, később Anday Piroska életét ismerteti, valószínűleg mindkét írás még a könyvtár dolgozói számára is sok ismeretlen adatot, összefüggést tartalmaz. Jelentős számban képviselve vannak a külföldi eredetű magyar vonatkozások, amelyek például Kelemen Éva Dohnányi Ernő argentinai fogadtatásáról, Mann Jolán Miroslav Krleža kéziratosa hagyatékáról, illetve egy többszörös nemzeti identitású horvát szerzőről szóló tanulmányaiban jelennek meg. Tágabb körben, s nem okvetlenül a Nemzeti Könyvtár gyűjteményeiben való fellelhetőséggel, de a magyar vonatkozású forrásokhoz kapcsolódik Farkas Gábor Farkas írása egy égi jelenség megörökítése mögötti valóság nyomozásáról; Pap Ágnes összefoglalója egy magyar származású Indiában tevékenykedő jezsuita szerzetes leveleiről, valamint Jászai Mari szintén kevesek által ismert szikh levelezőpartneréről; Kovács Eszter ismertetése egy cseh szerző könyvében olvasható magyarországi jezsuiták portréiról és Csobán Endre Attila képértelmezése. Viszont kimondottan az Országos Széchényi Könyvtárban otthonos, nagy elődök által megalapozott és gyakorolt kutatásokat folytatják a középkori és humanista magyarországi kódexekkel, kéziratokkal, ősnymtatványokkal és antikvákkal kapcsolatos írások, szerzőik: Németh András, Szvorényi Róbert, Káldos János, Boreczky Anna, Horváth Iván és munkatársai, Bánfi Szilvia, P. Vásárhelyi Judit,

V. Ecsedy Judit, Zsupán Edina. Tanulmányaik ennél a felsorolásnál sokkal többet érdemelnek, de egy ismertetés keretein belül másra nem nyílik lehetőség. A nyomtatott könyvekhez és egyéb kiadványokhoz simuló későbbi időszakok egy-egy részproblémáját tárgyalja Perger Péter a Tótfalusi Kis Miklós általt metszett betűk fényében; Sarbak Gábor a pálos rend és a könyvek kapcsolatát vizsgálva; V. Ecsedy Judit Haykul Antal nyomdájának termékeit – írásában egy Kazinczy miniportrét is elrejtve –, Mikusi Balázs pedig Haydn angol gyűjteményét ismertetve. Itt kell említeni Pásztai László hadászati tárgyú írását. A lassan modernizálódó hazai kultúrát Sirató Ildikónak Pálóczi Horváth Ádám drámaszövegeivel és Patonai Anikónak Jókai Mór egyik drámájával foglalkozó írásai képviselik. Ide tartozik még Elbe István Herman Ottónak és Kossuth Lajosnak az elrománosodásról folytatott levélváltását, valamint Rajnai Editnek a vidéki színházi direktorok előadási helyválasztásának lehetőségeit ismertető tanulmánya is, ahogyan Bódy-Márkus Rozália népies kiadványokat tárgyaló munkája úgyszintén. Távolabbról érinti a Nemzeti Könyvtár gyűjteményeit György Bélának egy némiképp az ismeretlenségbe hullott huszadik századi erdélyi politikusról írt portrévázlata. Egyaránt a képi információk jelentőségének növekedésére utalnak kapcsolatosak V. Tóth Kornélia és Csillag Katalin illusztrált tanulmányai. S szerencsére nem maradhatott ki a szorosan vett sajtótörténet sem, amelyre Szóts Zoltán Oszkárnak az első világháborús katonai tábori lapokról szóló írása tanúskodik. Egy-egy különleges, de a könyvtárhoz erősen kapcsolódó témával van jelen Deák Eszter és Tóth Zsuzsanna; az előbbi Széchényi Ferenc német könyvbeszerzőivel, az utóbbi pedig a magyarországi evangélikus szlovákok rézveretes kötéseivel.

A tárgyalt témák nagy része – már volt róla szó – szorosan kapcsolódik a Nemzeti Könyvtár egy-egy gyűjteményéhez, ám vannak olyan tanulmányok is, amelyeknél a találkozási pontot inkább az jelenti, hogy írjuk a könyvtár munkatársa. Ebbe a tágabb körbe tartozik többek között Boka László Kovács András Ferenc költészetének egy bizonyos jellemzőjét vizsgáló irodalomtörténeti írása, Kis Domokos Dániel Szádeczky-Kardoss Lajos életét, s az Erdélyi Kárpát-Egyesület történetét, Perjámosi Sándornak az első kolozsvári orvostörténeti könyvtárat ismertető tanulmányai. E külső intézmények mellett vannak olyan írások is, amelyek a Nemzeti Könyvtár egy-egy (ideiglenes) részlegének történetét dolgozzák fel, mint például Kocsy Anikó írása az egykori hírlapgyűjteményről vagy Kelemen Éva összefoglalója a ma már nem létező Zenetörténeti Osztályról. Általában minden szerző teret szentelt az általa vizsgált dokumentumok utóéletének, recepciójának, Mikusi Balásznak a Rákóczi-induló és Illyés Boglárkának a francia zene múlt század eleji magyarországi elterjedését vizsgáló írásai azonban kimondottan evvel foglalkoznak. Bódy-Márkus Rozália tanulmánya, amely a népies kiadványok hatástörténetével foglalkozik, elméleti felvetéseivel részben ki is lép a három kötet írásainak általában leíró jellegéből.

Ha a tárgyalt témák időbeli megoszlására kíváncsi az olvasó, azt veheti észre, hogy – amennyiben egy időbeli cezúrát húzunk a 18. század végén, ami hazai viszonyok között szellemi, gazdasági, társadalmi határnak is felfogható – az itt közölt írások nagyjából kétötöd/háromötöd arányban oszlanak meg, ami az utóbbi évszázadok felé forduló figyelem erősödését, és a megelőzővel kapcsolatos csökkenését mutatja. Ez, ha a feldolgozottság/feldolgozatlanság arányát, és a konstans, illetve a rohamosan növekvő dokumentumok, vizsgálati tárgyak számát tekintjük, normálisnak mondható. Mindig az, ami közelebb van hozzánk, igényli az intenzívebb feldolgozást és befogadást. Találhatók persze a három kötetben olyan írások is, amelyek századokon nyúlnak át, jelezve, hogy kiragadott vizsgálat csak ritkán, vagy distinkciókkal kaphat jogosultságot.

Kívülről úgy látszik, hogy akadnak a Nemzeti Könyvtárban olyan munkahelyek, amelyek önként adják, mintegy a napi munka mellett a tudományos kutatás lehetőségét: ezek a különgyűjtemények, a különböző táruk. Az első három kötetben hangsúlyozottan jelen van a Zeneműtár, a Plakát- és Kisnyomtatványtár, a Kézirattár, a Régi Nyomtatványok Tára, náluk kicsit kevésbé a Színháztörténeti Tár, valamint a Dia- és Fotótörténeti Tár. Viszont nem szerepel – legalábbis egyértelműen azonosítható, tematikus írásokkal – a Térképtár, a Történeti Interjúk Tára, az 56-os Intézet, amelyek gyűjteménye nyilván

számtalan, hatásosan bemutatható, szakmai hozadékkal járó, illusztrált előadáshoz nyújthat segítséget. Feltételezhetően ez is a véletlen műve, s az immár sorozattá váló kiadványok későbbi kötetekben az itt dolgozó kollegák előadásai is helyt kapnak majd A könyvtárban végzett, a munkaköri leírásoknak megfelelő munkák sok szempontból különböznek egymástól, az egyik legalapvetőbb válaszvonal: vagy főleg az olvasókra, vagy főleg a dokumentumokra irányulnak. Aki az első csoportba tartozik az intézményen belül, azaz mondjuk az olvasószolgálati osztályon, a mikrofilmtárban, a reprográfián vagy a raktárakban – kiragadott példák – dolgozik, annak – feltételezhető – külön erőfeszítést kell tennie, hogy megfelelhessen a tudományos kutatás kívánalmainak, nem beszélve arról, hogy ehhez kutatónapot is kell kapnia. Ebből a szempontból fokozott elismerés illeti azokat a szerzőket, akik számára ez az utóbbi lehetőség áll fenn csupán. Hogy mindez nem lehetetlen, azt például a kötéstörténeti tanulmány is mutatja, illetve több írásban nyoma van annak, hogy számítanak a résztvevők egymás tudására, ismereteire. Látható a Régi Nyomtatványok Tára és a Kézirattár együttműködése, s Németh András egyik írásában Horváth Pál neve tűnik fel; mindkét eset a közösen megoldható feladatokra utal.

Másfelől azonban az előadások, és azok szerkesztett változatai is a legtágabb értelmű művelődéstörténet tárgyköréből merítenek, de az úgynevezett szorosan vett könyvtárszakmai tudományok hiányoznak. Nem is az általában a public library szolgáltatásokhoz kapcsolódó kutatásokra kell gondolni – gyűjteményszervezés, szakozás és katalogizálás, olvasásszociológia, a digitalizálás legtágabb értelmű vonatkozásai stb. –, amelyek aligha képzelhetők el elméleti háttér nélkül, hanem az olvasókat igen gyakorlatias és kihagyhatatlan módon segítő bibliográfiai tevékenységre, amely részben önálló, részben viszont, mint a filológia egyik összetevője, a többi tudományág szempontjából is igen fontos. A bibliográfiai feltárás és e tevékenység sokszempontú vizsgálata a történetiség megközelítésében gyakorolható eredményesen, abban a történetiségben, ami mindhárom kötet írásait alapvetően jellemzi, hiánya tehát egyaránt utal művelésének lehetetlenségeire, valamint felhasználásának esetlegességeire.

Összefoglalva: igényes sorozat első kötetei születtek meg, amelyek résztermék, vagy nagyobb összefüggések egy-egy részletének közreadásával mintegy kutatás közben lévő állapotban érzékeltetik egyik nemzeti könyvgyűjteményünk feldolgozásának aktuális, kaleidoszkópszerű állapotát.

Érték és értelmezés, szerk. Boka László, Sirató Ildikó, Bp., OSZK–Gondolat, 2010. – *Szöveg – emlék – kép*, szerk. Boka László, Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK–Gondolat, 2011. – *Az identitás forrásai*, Hangok, szövegek, gyűjtemények, szerk. Boka László, Földesi Ferenc, Mikusi Balázs, Bp., OSZK–Gondolat, 2012.

BUDA ATTILA

SZEMLE

„Je lègue ma bibliothèque à ...” Dons et legs dans les bibliothèques publiques, Actes de la journée d'études annuelle „Droit et patrimoine” organisée le 4 juin 2007 à l'École normale supérieure Lettre sciences humaines, Lyon, par l'École nationale supérieure des science de l'information et des bibliothèques et le Centre de conservation du livre, sous la direction de Raphaële Mouren, Arles, 2010, Atelier Perrousseaux (Kitab Tabulae), 222 l.

Kitab tabulae – az arab szó „kitab”, kéziratot (könyvet) jelent, a latin szó pedig ismert nyelvünk hagyományából is, „írotábla”. Az arles-i *Centre de conservation du livre* Stéphane Ipert szerkesztésében azért indította útjára a sorozatot 2005-ben, ezzel a két szó összetételével jelzett címmel, hogy felhívja a figyelmet a nyugati-kereszténységen kívüli, kevésbé figyelemre méltott írott kulturális örökségre. Az eddig megjelent nyolc kötetből hat foglalkozik ennek az írásbeliségnek a történetével (a dél-algériai Touat kézirat, muszlim kéziratok és könyvtárak, az európai gyűjteményekben őrzött berber kéziratok, az antik egyiptomi, illetve a kínai írás), illetve az írott örökség kelet-nyugati hagyományozásának mechanizmusával. Egy kötet helytörténetnek mondható, hiszen a provenance-i 18. századi könyveket és olvasóikat mutatja be, egy pedig – a most ismertetett – magángyűjteményeknek közgyűjteményekbe kerülését, a hagyományozás formáit írja le esettanulmányokon keresztül.

A könyvek gyűjtését az egyes könyves emberek különféleképpen nézik. Az antikvárius biztatja a gyűjtőt, hogy csak sok mindent gyűjtsön össze, az örököse majd eladja, és a könyvek közvetítésével

ő is haszonhoz juthat. A könyvtáros azért izgul, hogy mindig legyen valaki, aki speciális könyvgyűjteményét a nyilvános könyvtárra hagyja, vagyis a művek kiválasztásának, fizikai rendbetételének a gondját a gyűjtő leveszi a könyvtáros válláról. Mert a magánkönyvtárban – a történelem tanulsága ez – általában elérkezik az a pillanat, amikor sok lesz a könyv, túl sok, és a tulajdonos családjának egy generációja úgy látja, hogy nincsen értelme a megelőző generációk érdeklődésének megfelelő nagy értéket képviselő, de egyben nagy gondot okozó gyűjteményt a család kezelésében tartani. Sokszor a gyűjtő maga is rádöbben arra, hogy érdeklődésével, gyűjtő szenvedélyével magára maradt a családban, és utódainak csak gondot okozott a könyvtár gazdagításával, halála után a gyűjtemény a széthullás veszélye fenyegeti. Ezt megelőzendő, de más, általában nemes szándéktól vezérelve, magángyűjteményét a közösség javára ajánlja fel.

Raphaële Mouren a *Kitab Tabulae* sorozatban egy olyan esettanulmány-csokrot adott közre, amelyben számos érdekes, tanulságos esettel találkozhatunk. De nem csupán ezzel. Megszólal az a könyvtáros is, aki megkapja a gyűjteményt (Marie Cornu, *Conserver, exposer, transmettre: les libéralités avec charges*). Nem azért, hogy ünneprontó legyen, hanem azért, hogy elmondja, milyen terhet jelent az adományozó szándéka (a gyűjtemény egyben tartása, használatának, a könyvtár szokásaitól eltérő szabályozása), a gyűjteménynek az összes szerzői és személyi jogi előírást betartó használatása, fizikai megőrzése, ápolása. A speciális gyűjtemények feldolgozása, a jövő számára részletes megmutatása specializált ismereteket kíván. A szerencsés könyvtárak, amelyek az ajándékot kapják, általában nem alkalmaznak

ilyen szakembereket. Ezért is történhet az, hogy a könyvadomány valóban professzionális szintű feldolgozása sokszor évszázadokat várat magára. Gondoljunk csak az ebben a kötetben olvasható történetre, ahogy az 1612-ben elhunyt Jacques Bongars könyvtára Bernbe, a Városi Könyvtárba került (Patrick Andrist, *Le legs de Jacques Bongars, le don de Jakob Graviseth et la part de la Burgerbibliothek Bern*). Bongars könyvtára nekünk, magyaroknak is fontos, hiszen a kiváló humanista több magyar kapcsolattal is bírt, Johannes Sambucuson kívül találkozhatott Szántó Arator Istvánnal, amikor meglátogatta Rómában Fulvio Orsinit (Arator ekkor Orsininak dolgozott, a Polybios-kiadáshoz collacionált egy kódexet a Vatikáni Könyvtárban). Bongars konstantinápolyi útja sem nélkülözi a magyar kapcsolatot. Könyvtárában őrzött kéziratoknak csak az elmúlt években jelent meg a részletes katalógusa (Patrick Andrist, *Les manuscrits grecs conservés à la Bibliothèque de la Bourgeoisie de Berne – Burgerbibliothek Bern, Catalogue et histoire de la collection*, Dietikon-Zurich, 2007, Urs Graf Verlag) és derült ki, hogy Zsámboky János hiába várta vissza a neki kölcsönadott (88, 111–112.) kódexét. Patrick Andrist végig követi a Bongars-hagyaték hányattatását, hiszen a hagyományozás körülményei, és a könyvtár történetének változásai (jogi státusz változása, összevonás) bonyolítják a történetet.

Genova nyilvános könyvtára 1824-ben nyílt meg a város polgárai előtt (Laura Malfatto, *Quatre siècle de dons et de legs à la bibliothèque Berio de Gênes*). A könyvtár alapja az a gyűjtemény, amelyet Carlo Giuseppe Vespasiano Berio (1713–1794) apát gyűjtött össze, és hagyott unokaöccsére, Vincenzo Beriora (meghalt 1812-ben). Az ő örököse már nem tudta fenntartani a gyűjteményt, így Szardínia királyára hagyta (Genova ekkor ehhez a királysághoz tartozott). A király, hasonló okokból, a városnak adta a gyűjteményt, és hogy mennyire nagy gond egy akármilyen értékes ajándék, jól mutatja, hogy a könyvtárat végül csak 1824-ben vette át a megajándékozott közösség. Hallatlan kincsekkel, hiszen Berio apát tudományos érdeklődése nagyon modern volt, a felvilágosodás első rangú szerzői mind jelen voltak a gyűjteményében. A 19. század végén, Amerika felfedezésének 500. évfordulóját ünnepelte a világ. Kolumbusz szülővárosának

könyvtára különgyűjteményt alakított ki a vele kapcsolatos dokumentumokból. A század legvégén Guiseppe Baldi saját, számos ritkaságot magáénak tudó könyvtárát a városra hagyta, és egy újabb évszázad múltán Paolo Emilio Taviani hasonlóan döntött. Így a Berio gyűjteményen kívül a városi könyvtárban kialakult a másik jelentős tematikus egység, a 'Documenta Colombiana'. A hagyatékok, adományok más kisebb tematikus állományrészeket is létrehozhatk: orvosi szakgyűjteményt, művészeti gyűjteményt, és egy Dante-dokumentumokra specializálódott könyvtárat is (Evan Mackenzie). A második világháború végén egy nagy tűzvész jelentős könyvvállományt elpusztított, egy új épületre volt szükség, ami csak 1956-ban készült el. A város polgárai nem csupán az újjáépítést segítették, hanem jelentős könyvhagyatékok érkeztek a veszteség pótlására. A könyvtár adminisztrációjában, illetve működtetésében az adományok elhelyezésére, használatására vonatkozó feltételeinek teljesítése folyamatos feladatokat jelentenek. Ezek teljesítése azonban öröm is, hiszen a nem egészen két évszázada alapított könyvtárról mégis tud a szakértő olyan címmel írni, amely kiemeli azt a tényt, hogy több mint négyszáz év öröksége halmozódott fel így Genovában.

Az alapító atyák, az adományok tevői gyakran hosszú időre megszabják azt, hogy az általuk a közösség számára nyilvános használatra átengedett könyvtárakat milyen feltételekkel lehet használni, és eleve korlátozzák az adományukkal létrejövő intézmények mozgásterét. A kötet szerkesztője, Raphaële Mouren egy hasonló esetet mutatott be részletesen akkor, amikor megírta Méjanés márkí könyvtárának, illetve a Méjanés márkí Könyvtárnak a történetét. (Előbbi egy magánkönyvtár, utóbbi pedig az alapítóról elnevezett intézmény.) Pontosabban ennek fő vonalait, ahogy a szerző mondja. Azonban a történet abból a szempontból teljes, hogy egy hagyaték, annak kezelése, milyen évszázadokra nyújtó feladatot ad a könyvtárnak, mint intézménynek (*La bibliothèque Méjanés: le legs du Marquis de Méjanés et ses conséquences*). A szóban forgó gyűjtemény vetette meg az Aix-en-Provence-i városi könyvtár alapjait (1810-ben lett nyilvános könyvtár), arra az örökségre alapozva, amelyet Jean-Baptiste de Piquet, marquis de Méjanés hagyott a városra.

Joggal beszél Stéphane Ipert sajátos jogi helyzetről a Calvet Múzeum könyvtára esetében (*La bibliothèque du Musée Calvet d'Avignon de 1789 à aujourd'hui: une situation juridique originale*). Az 1810-ben elhunyt Esprit Calvet könyvtárát és gyűjteményeit szülővárosára hagyta. Közel 1400 könyvritkaság, 12 ezres éremgyűjtemény, antik vázák, szobrok stb. Az ötlet, hogy Avignonban nyilvános könyvtárat alapítsanak, nem volt új, hiszen maga Calvet is tervezte a forradalom előtt is, sőt, a környék főpapjai aktív lépéseket tettek ebbe az irányba: François-Maurice de Gonteri (1705–1742) érsek teljes könyvtárakat vásárolt meg erre a célra, egyesítve kolostori könyvtárakkal. A könyvanyag együtt volt a nyilvános könyvtár megnyitására, amikor bekövetkezett a forradalom, és az összegyűlt könyvállományt, mint egyházi és nemesi javakat, konfiskálták, létrehozva a „népkönyvtári elosztó központot” (*dépôt littéraire*). A forradalom elől a városból elmenekült Calvet később hazatért, és Avignonban is halt meg. Halálakor a konfiskált könyvállomány mellett – amely mindenütt Franciaországban egy új, városi nyilvános könyvtári alapjául szolgált –, mint a közkönyvtár alapja, ott volt az ő hagyatéka is. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a közösségi szándékot kifejező forradalom ugyanazt akarta, mint azok a magán-személyek, akiknek a tulajdonát ugyanazon cél jegyében elkobozták. Csakhogy ez a dokumentum együttes köztulajdonként „állami” volt (*domain public national*), és nem helyi (*domain public municipal*). A Stéphane Ipert tanulmányában végig követi azt a történetet – és ezzel vázlatát adja Avignon könyvtár- és múzeumtörténetének is –, ahogy a következő két évszázadban az egyes gyűjteményeket hivatalosan nevezték, ahogy ez a dokumentumegyüttes több más múzeumi és könyvtári gyűjteménnyel kiegészült, és kiépült mellettük az a szervezet, amely ezt az egészet működteti.

Jacques Doucet (1853–1929) minden bizonnyal a valaha élt mecénások közt az egyik legnagyobb és egyben a leginkább műértő is volt. Két nyilvános könyvtárát is alapított, amelyek történetén keresztül Martine Poulain (*„C'est toujours en avnt que je veux voir”: Les deux joyaux intellectuels de Jacques Doucet*) érzékelteti, hogy a nagyszabású adomány egy közintézmény (ez esetben a párizsi egyetem) életében milyen örömet, lehetőséget,

gazdagodást jelent, és egyben megoldhatatlan feladatot is okoz. 1912-ben, amikor Doucet az első könyvtárát, egy művészeti és művészettörténeti gyűjteményt a párizsi egyetemnek adományozta, és akkor, amikor az első világháború után intézkednie kellett a gyűjtemény fenntartásáról, használatásáról, egyben tartásáról, és arról, hogy ne költöztessék el Párizsból, nem gondolta, ha mai *'Bibliothèque d'art et d'archéologie'* majd 2014-ben is az általa megszabott feltételek teljesítésének örvendetes, és egyben nehéz feladatával küzd. A francia könyvtárügy, és a párizsi kulturális élet büszkesége, a *'Bibliothèque littéraire'*, ma alapítójának, Jacques Doucetnak a nevét viseli, aki halálakor hagyta az új, 1916-tól kialakított irodalmi gyűjteményét az egyetemre. A mai büszkeség története során mindig is a személyzet hiányával, a fenntartásához, nyitva tartásához és főként gyarapításához soha nem volt elegendő pénz.

A könyvtárak történetében, de azt hiszem általában a kulturális alapítványok történetében is, kivételes hely illeti meg Aumale herceg adományát, amellyel az *'Institut de France'*-ot ajándékozta meg. Emmanuelle Tollet, aki ma Párizs Történeti Könyvtárának (*Bibliothèque historique de la Ville de Paris*) munkáját irányítja, maga is vezette a Chantilly Kastélyi könyvtári gyűjteményeit, erről a történetről számol be írásában: *La donation de la Bibliothèque du Château de Chantilly à l'Institut de France*. Az adomány tárgya nem egyszerűen a könyvtár, hanem a kastély, annak teljes berendezése, művészeti gyűjteményeivel, továbbá a kastélyhoz tartozó kert, a parkerdő és a birtokok. E hatalmas birtok utolsó magántulajdonosa, Henri d'Orléans, duc d'Aumale, a 19. század végén ajándékozta a francia állami intézménynek. A könyvtár két nagyobb egységből tevődik össze: a 16. század elejétől, az akkori tulajdonos, Anne de Montmorency bibliofil ízlésének köszönhetően az egyik leggazdagabb reneszánsz kódexgyűjtemények egyike alakult itt ki, amelyet az örökösök folyamatosan gyarapítottak. 1632-ben XIII. Lajos konfiskálta az ellene összeesküvő Henri Montmorency vagyonát, Chantillyt megtartotta magának. 1643-ban azonban a kivégzett összeesküvő nővére visszakapta a király özvegyétől, és házasságával férje családjához, a Bourbon-Condé hercegekhez került. Az utolsó, örökös nélkül elhunyt herceg

(1830) Henri d'Orléans, duc d'Aumale-t választotta örökösül, így a második nagy egység az ő gyűjteményeiből áll. Az 1897-ben elhunyt herceg az 1884-ben íratott végrendeletében hagyta a birtoktestet, ingó és ingatlan vagyonának e részét az 'Institut de France'-ra. A herceg szerint ez volt az intézmény, amely független tudott maradni az olyan ingatag, folyton változó politikai erőterben is, mint amilyen az ő életében a francia politika volt. Az örökség gazdagodást, de komoly feladatokat is rótt a megajándékozott intézményre. A mai napig biztosítani kell a teljes birtok együttes egységét, a gyűjtemények hozzáférhetőségét, ugyanakkor az épületek és a berendezés megváltoztathatatlanságát is.

MONOK ISTVÁN

Farkas Ferenc: A jázsági nyomdák krónikája 1867–1949. Budapest–Jászberény, Jászok Egyesülete, 2010, 591 l.

A színvonalas helyismereti kutatás nélkül lehetetlen köztörténetet írni. Így van ez az egyes szakmák történetével kapcsolatban is. A források teljességre törekvő felkutatása – a helyismereti irodalom szintjén – számos személyes, családi motívációt rejt, ismeretük pedig személyes, családi büszkeséget. A jászok esetében ez a büszkeség kiterjed arra a büszke közösségre, amelynek hagyományápolása több szakterület történetének feldolgozását segítette elő az elmúlt időkben. Údító dolog látni, hogy a néphagyományok feltárása, megismertetése és ápolása mellett a közösség tagjai figyelmet szentelnek a közülük kikerültek szellemi tevékenységének elismerésére is, és ennek megfelelően a Jászság területén működő intézmények – így a nyomdák – történetét is fontosnak tartják nyomon követni.

Az 1848. évi XVIII. törvénycikk 41. paragrafusa szerint „melly nyomdatulajdonos bármely nyomtatványra nevét és lakát ki nem teszi, vagy álnevet tesz ki”, 100 forintig terjedő bírságra számíthatott – sőt, ha nyomtatvány sajtóvétséget foglalt magában, a szerző büntársának tekintették és akként is büntették.

A korabeli szakmai folyóiratokban sok „morgolódás” látott napvilágot ez ellen a szigorú szabályozás

ellen. Szerzőik többnyire azzal érveltek, hogy teljesen fölösleges (és sokszor nem is esztétikus) az impresszumot feltüntetni olyan típusnyomtatványokon, amelyek nem hordoznak politikai tartalmat. Mégis a forradalom sajtótörvényének, és az azt követő továbbiaknak, mint például az 1914. évi XIV. törvénycikknek (amely szerint immár a sokszorosító vállalatért felelős személy neve is feltüntetendő volt) köszönhetjük, hogy a 19. század közepétől kezdődően viszonylagos biztonsággal nyomom követhetők a nyomdai termékek Magyarországon.

Mivel sajnos sok esetben – főleg a kisebb nyomdák esetében – nem, vagy nagyon hiányosan maradtak fenn a vállalkozásokra vonatkozó levéltári anyagok (ipartűzési engedélyek, szerződések, számlák), magukhoz a nyomtatott termékekhez kell fordulnunk adatokért. Ezt a rendkívül nehéz, fáradtságos és óriási türelmet igénylő munkát vállalta Farkas Ferenc, amikor a Jászság nyomdáinak történetét megírta.

A vaskos (kis híján hatszáz oldalas) kötet városenkénti bontásban, ezen belül pedig időrendben veszi sorra a kisebb és nagyobb cégeket. A legnagyobb terjedelmet (közel háromszáz oldalt) természetesen Jászberény foglalja el, de a szerző ugyanazzal a lelkiismeretes precizitással dolgozza fel Jászapáti, Jászárokszállás, Jászladány vagy Jászfényszaru legkisebb nyomdáját is. Pontosan meghatározza az egyes vállalkozások tevékenységének ismert időtartamát, bemutatja a tulajdonosokat és üzletvezetőket, lokalizálja a nyomdák épületeit. (Ehhez sokszor általa felkutatott rokonoktól, leszármazottaktól származó, utolsó pillanatban feljegyzett adatokat használ fel.) Először a cég által előállított „kenyéradó” termékkel, a helyi lapokkal foglalkozik (ha volt ilyen): felsorolja a szerkesztőket, jellemzi a munkatársak gárdáját, a rovatokat és a cég reklámjait. Ezután időrendben sorra veszi a nyomda összes jelenleg ismert termékét, a végére hagyva a datálatlanokat.

A választott időhatárok (1867–1949) gazdaságtörténeti szempontból ideálisak. A kiegyezéssel létrejövő modern vállalkozási környezet (amelyet a hamarosan megszülető 1872. évi VIII. törvénycikk, vagyis az ipartörvény kodifikált) tette lehetővé, hogy ne csupán néhány nagy központban működjenek nyomdák, hanem szinte robbanásszerűen az

ország kisebb településein is hasonlóak jöjjenek létre. A fokozatos és szervez fejlődésnek pedig (a trianoni traumától eltekintve) az 1948–49-es államosítás vetett szomorú véget.

A tárgyalt időszakban a Jászságban működő kisebb üzemek a szakma „derékhadát” alkották. Könyveket a legritkább esetben nyomtattak, viszont ők készítették a helyben felhasznált közigazgatási nyomtatványokat (adásvételi szerződési űrlapokat, cselédkönyveket, erkölcsi bizonyítványokat, keresztleveleket, halotti bizonyítványokat, adókönyvecskéket, fizetési meghagyásokat, kézbesítési íveket, elismervényeket stb.). Ezen kívül itt láttak napvilágot a társadalmi életben igényelt termékek (plakátok, a helyi iskolák évkönyvei és bizonyítványai, a település különböző cégeinek és testületeinek tagkönyvei illetve éves zárszámadásai, fejlődés levélpapírok, névjegyek, báli és esküvői meghívók, alkalmi beszédek lenyomatai stb.).

A helyi lap (vagy lapok) előállításával és a népszerű vallásos ponyvával együtt ezek már rendszeres jövedelmet jelentettek a nyomdák tulajdonosainak, mégsem tették lehetővé a teljes anyagi biztonságot. Ezért a többségük könyv- és papírkereskedést, illetve könyvkötészetet is fenntartott – de voltak olyanok is, akik saját borukat vagy savanyított káposztájukat is árulták vagy éppenséggel pecsénymók készítését vállalták „mellékesként”. Általában véve nem törekedtek különleges nyomdatechnikai babérokra, termékeiket igényes középszerűséggel állították elő (ritka kivételt képez néha egy-egy képeslap vagy részvény).

Fontos megemlíteni azt a széles körű társadalmi összefogást, ami segítette Farkas Ferenc adatgyűjtő munkáját: a lokálpatriotizmus szép példajaként sokan adták át e célből a tulajdonukban levő, féltve őrzött kisebb-nagyobb nyomtatványokat. Néha szinte hihetetlen, hogy a feldolgozás alapjául szolgáló – jellemzően efemer – termékek máig fennmaradtak. Hasonlóképpen csodálatra és elismerésre méltó az a lelkesedés és kitartás, amellyel a szerző a legutolsó étlapot, ital- vagy kenyércimkét, sorsjegyet vagy ménfedeztető-jegyet is számba veszi, adatolja és következtetéseket von le belőlük.

Nem beszél viszont a nyomdákban alkalmazott illusztrációs technikákról, pedig az ábrákon láthatunk fametszeteket, litográfiákat, illetve vonalas és

tónusos kliséket is. Ezek előállításának képessége fontos adatokkal szolgálhat egy-egy vállalkozás korabeli felszereltségére nézve. Ugyanigy nem próbálja meg azonosítani az egyes betűtípusokat és betűméreket, illetve a nyomdai díszítőanyag beszerzésének (betűöntődei) forrásait, pedig ezek már viszonylag jól nyomon követhetőek a 19. században. Hiányolom az egyes nyomdatulajdonosok és vezetők szakmai szervezeti tagságának adatait is.

Hiányérzetem van egy másik kérdésben is. A szerző rendszeresen megemlíti a nyomdák sokszor ismételt hirdetéseit, amelyben tanoncokat keresnek felvételre, és ezt az öntudatos szakmai utánpótlás-nevelés számlájára írja. Érdemes lenne talán megvizsgálni, hogy nem a korban „tanoncozás” vagy „tanoncgazdálkodás” névvel jellemzett jelenségről van-e szó itt is. Az 1873-as gazdasági válság után ugyanis a vidéki nyomdák sokszor úgy próbálták túlélni a nehéz éveket, hogy a szakképzett munkaerő helyett tanulók tömegét alkalmazták – akiknek természetesen sokkal kevesebb bért kellett fizetni. Többek között ez volt az egyik oka a szakszervezeti mozgalom megerősödésének a nyomdákban; volt olyan sztrájk is, amely kimondottan a tanoncok eltávolítását követelte a célektől. A szakirodalomban és a szaksajtóban néha olyan pejoratív megfogalmazásokat is olvashatunk, miszerint fel kéne számolni a „tanonctenyésztő-telepeket” (GABRIEL József, *A temesvári könyvnyomdászok 60 éves története 1851–1911*, Temesvár, 1911, 17, 22, 28.).

Ezek a javaslatok azonban apróságok ahhoz az adattömeghez képest, amit Farkas Ferenc összegyűjtött és feszes, logikus szerkezetben közkinccsé tett. Nyugodtan állíthatjuk, hogy könyve – a hozzá hasonlókkal együtt – biztos alapozásul szolgál majd egy olyan átfogó 19–20. századi nyomdászattörténeti monográfiához, amilyenek eddig csupán 1800-ig bezárólag rendelkezünk. Nem mellesleg a Jászok Egyesülete, illetve a jászberényi Városi Könyvtár és Információs Központ által támogatott könyv gazdag illusztráltsága miatt még élvezetes olvasmány is. Nem csupán az egyes nyomtatványok reprodukciói, de a tulajdonosokról készült fényképek is közel hozzák a kort.

És milyen jó, hogy van egy olyan alapozás, amit el lehet kezdeni pótolgatni! Fogadjon el a szerző a gratulációk után egy jó szándékú

kiegészítést: Bittermann Ede életrajzi adatait. A 27. és 47. oldalon Novák Lászlóra (NOVÁK László, *A nyomdászat története V. 1801–1867*, Budapest, 1928, 74, 78.) támaszkodva azt írja, hogy „a német nevű első berényi nyomdász személyes adatai múltba vesztek” – ám Bittermann Károlynak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött gyászjelentése (OSZK Kisnyomtatványtár, Gyászjelentések) szerint „elhunyát kesergik: özv. szül. Speizer Erzsébet, ugy gyermekei: **Ede** [és] neje szül. Kolonits Helen, Nándor (...), Anna (...), József, Sándor, Károl, Hermin, Andor és László”. A számtalan vót és unokát az érthetőség kedvéért kihagytam – az viszont egyértelmű a szomorú-jelentésből, hogy Ede igenis a fia (sőt, számos testvére közül éppen a legidősebb gyermeke) volt a dinasztia-alapító Bittermann Károlynak.

SIMON MELINDA

Mikes Kelemen válogatott bibliográfia.

Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, MTA Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, Budapest – Eger, 2011, 150 l.

Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóját sokféle rendezvény és kiadvány tette emlékeztetéssé 2011-ben. Közéjük tartozik az író életrajzát, műveit és életművének hatástörténetét bemutató bibliográfia, Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya nagy gondossággal elkészített munkája, melynek alapjául egy kb. ötven évvel korábban, Hopp Lajos által összeállított, de befejezetlenül maradt bibliográfia szolgált. A kötet bevezetőjében Tüskés Gábor röviden összefoglalja a kézirat és a jelenlegi kiadvány kapcsolatát. A bibliográfia felhasználói számára fontos eligazítást tartalmazó bevezetésből megtudható, hogy Hopp Lajos eredetileg a Mikes-művek kritikai kiadásának időszakában, az 1960-as évek első felében gyűjtötte és állította össze – saját kutatásai „melléktermékeként” – ezt a törzsanyagot, amely hagyatékából két gépelt példányban az Illyés Archivumba került. Az összegyűjtött anyagban nem különülnek el az adatok, így a személyi bibliográfia, az analitikus bibliográfia és az adattár tulajdonságai együttesen

jellemzik a kéziratot. Hopp Lajos számára ezek munkaanyagok voltak eredetileg, amelyek egy részét a kritikai kiadás jegyzeteibe, más részét egyéb, Mikessel foglalkozó tanulmányaiba építette bele. Indokoltnak látszott viszont ezt az értékes, de torzóban maradt gyűjteményt kiegészíteni és megjelentetni, mert a Mikes-kutatások további folyamatában fontos támpontot jelent. De egyúttal a tiszteletadás és a folytonosság megőrzésének gesztusa is kifejeződik benne Hopp Lajos kutatói munkásságával kapcsolatban: az újabb idők legjelentősebb Mikes-kutatója és a fiatalabb nemzedék kézfogásaként is számon tarthatjuk ezt a kötetet.

A két és fél lapnyi Bevezető után a kötetben a Rövidítések és Bibliográfiák jegyzéke található, ezt követi a tulajdonképpeni bibliográfia, amely az alábbi csoportosításban kerül az olvasó elé:

I. Művek: kéziratok, kiadások – ezen belül kritikai, válogatott, önállóan megjelent művek, szemelvényes kiadások, fordítások, művek hanghordozókon, digitális kiadások számbavétele.

II. Szakirodalom: kézikönyv- és tankönyvrészletek, lexikon-cikkek, monográfiák, szakdolgozatok és doktori értekezések, tanulmánykötetek, tanulmányok, közlemények, cikkek.

III. Hatás- és kultusztörténet: irodalom, képzőművészet, zene, film, Mikes nevét viselő szervezetek, intézmények, emlékhelyek és emlékbizottságok, megemlékezések, kiállítások, Mikes nevét viselő díjak.

A kötethez névmutató is tartozik, mely az ilyen típusú kiadványokban különösen fontos szerepet tölt be. A bibliográfiáról elmondható, hogy jól tagolt, áttekinthető, az egyes csoportokon belül az időrend érvényesül. A cím és a tartalomjegyzék kétnyelvű: magyar és német. Megjegyezzük, hogy ha már németül olvasó felhasználókra gondoltak a kiadók ezzel a megoldással, érdemes lett volna a rövid előszót is lefordítani németre, mert e nélkül – pusztán a tartalomjegyzék címszavai alapján – nem sok információhoz jut az, aki nem érti a magyar szöveget.

Az előszóból az is kiderül, hogy a Hopp Lajos kéziratához képest újabb címfelvételek 85-90%-a autopszia alapján történt. Felmerül a kérdés, hogy a II. szerkezeti részben felsorolt szakdolgozatok esetében ez mennyire érvényesült. A címfelvételek között ugyanis három olyan

dolgozat szerepel, amelyeknek azonos a címe és azonos intézményben készültek nyolc éven belül, mint pl.: 368. Kocsis Ágnes, *Játék és fikció Mikes Kelemen Törökországi leveleiben*, Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1995, 50 f.; 369. Ancsa-Molnár Beáta, *Játék és fikció Mikes Kelemen Törökországi leveleiben*, Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1998, 47 f. A harmadik dolgozat csak részben egyezik ezekkel, de a cím elárulja, hogy nyilvánvalóan „leszármazási kapcsolat” van köztük: 374. Gurbán Anna, *Játék és fikció Mikes Kelemen fiktív leveleiben*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2003, 73. f. A dolgozatok készítésének idején még nem volt kötelező az eredetiség-vizsgálat, így csak utólag gondolkodik el a bibliográfia olvasója a Mikes iránti érdeklődés eme sajátos, nem éppen „eredeti” megnyilvánulásán. Érdekes lett volna megtudni azt is, hogy a bibliográfiába fölvetett szakdolgozatok mennyire teljes anyaggyűjtésen alapulnak: hat intézményhez köthető diplomamunkák szerepelnek, mint a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem, az ELTE Bölcsészettudományi Kar, az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola budapesti Tanárképző Kihelyezet Tagozata (1983 előtt), az egri Eszterházy Károly Főiskola, továbbá a nyíregyházi és szombathelyi főiskolák. Nincs adat arról, hogy Szegeden, Debrecenben vagy Pécsen készültek-e Mikesről szakdolgozatok, továbbá a 2003-ban megszüntetett ELTE TFK Irodalomtudományi tanszékén készült szakdolgozatok is az ELTE BTK-hoz vannak besorolva, s tudunk olyanokról is, amelyek nem kerültek be az összeállítók látóterébe. Mindezek a kérdések nem vonják kétségbe a bibliográfia jelentőségét, inkább csak szempontok az esetleges további bővítéshez. A cikkek, tanulmányok, monográfiák gazdag tematikáját áttekintve az is szembetűnik, hogy milyen széles művelődéstörténeti spektrumban válik elemzés tárgyává Mikes személye és munkássága (nyelvészet, irodalomtörténet, történelemtudomány, összehasonlító irodalom, kapcsolattörténet, folklór). A hatás- és kultusz-történethez tartozó bibliográfiai tételek pedig még ennél is színesebb képet mutatnak: valójában Mikes „életét” a magyar kultúra különböző szintjein és rétegeiben, egészen napjainkig. Összességében elmondható, hogy ez a kötet önmagában is

értékes dokumentum, Mikes életművének, az iránta megnyilvánuló érdeklődésnek – legyen az tisztán tudományos, népszerűsítő vagy oktatási jellegű – tükrét láthatja benne az olvasó.

DUKKON ÁGNES

Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Az autográf kézirat hasonmás kiadása. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, Budapest – Eger, 2011. 223+1 I, Függelék külön füzetben: Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmánya.

Mikes Kelemen fiktív leveleinek hasonmás kiadása Tüskés Gábor gondozásában látott napvilágot 2011-ben, a Mikes-emlékév alkalmából. Az ötszáz példányban megjelent kötet az Egri Főegyházmegyei Könyvtár Ms. 1084. sz. kézirata alapján készült, s külön füzetben két tanulmány tartozik hozzá. Az egyik Hopp Lajos 1995-ben megjelent tanulmányának részlete, melyben a *Törökországi levelek* kéziratának nyelvi jellemzőit írja le (*A Törökországi Levelek első kiadása = Magyar Könyvszemle*, 111[1995], 38–50), a másik Tüskés Gábor írása, melyben a kézirat „vándorlásának” egyik szakaszát tárja föl (Hogyan jutott a *Törökországi levelek* kézirata Toldy Ferencről Bartakovics Bélához Egerbe?).

A hasonmás kiadás lehetővé teszi, hogy az autográf kézirat ebben a formában nagyobb szakmai nyilvánosság elé kerüljön, technikai értelemben megkönnyíti a további kutatásokat azzal, hogy közvetlenül a forrásra (ill. annak hasonmására) lehet ily módon támaszkodni. A *Törökországi levelek* Mikes által készített tisztázata egyetlen példányban maradt fenn, tehát azok közé az irodalmi emlékeink közé tartozik, amelyeknek a megőrzése – de egyúttal a hozzáférés lehetőségének a megteremtése – különösen fontos feladat.

A vaskos kötet címlapja is figyelmet érdemel: érdekes montázs, melyen egy 19. századi Mikes-portrét (Haske Ferenc és Pollák Zsigmond illusztrációja a *Vasárnapi Újság* 1879. július 6-i számából) látunk egy 1743-ban kiadott Európa-térképpel egybekomponálva. A Pontus Euxinusból kiemelkedő mellkép éles, határozott kontúrja,

plaszticitása ellentétet alkot a ködszerűen elmosódó térképpel, mintha ezzel jelezni kívánná a *Törökországi levelek* legfontosabb tulajdonságát: a határozott, árnyalataival és rétegzettségével kibontakozó belső ember, vagyis a lelki portré valóságát az álomszerű külvilág esetlegességeivel szemben. A Személyiség és a Sors összekapcsolódását követhetjük végig a levelekben, s ehhez a kötet borítója megteremti a kellő hangulatot.

A két tanulmány közül Hopp Lajos írásának újraközlése azért lehet indokolt, mert a kézirat külső megjelenési formájára vonatkozóan tartalmaz lényeges adatokat, mint pl. papírméret, papírmínőség, vízjegyek, tintaszín, valamint az íráskép, helyesírás, majd a Kultsár István által kezdeményezett nyomtatásra vonatkozó cenzori bejegyzés (1792. július 10-i dátummal) ismertetése. A tanulmány nagy részletességgel foglalkozik a kézirat nyelvi sajátosságaival, amelybe beletartozik a helyesírás, a tájnyelvi elemek és az írásjelhasználat jellemzése. A szerző rámutat Mikes stílizáló tevékenységére, a javítások jellegére, a francia levéltíró iskola időnként megnyilvánuló hatására. Mindezek a mikrofilológiai tények együttesen pontos képet adnak Mikes nyelvének egyediségéről, alapvető jelentőségéről a magyar világi széppróza fejlődésében, tehát a tisztán nyelvészeti elemzés mégis a *Törökországi levelek* mint egész műalkotás értékét világítja meg az olvasó számára. Az 1995-ben a *Magyar Könyvszemle*ben megjelent tanulmány most a hasonmáskiadás mellett jó útmutató a kézirat szöveg tanulmányozásához.

A másik dolgozatban Tüskés Gábor követi nyomon Mikes kéziratának útját Toldy Ferentől Bartakovics Béla egri érsekhez. A főpap 1867-ben „szerezte meg” Toldytól a *Leveleskönyvet*, s ettől az időtől tartozik az Egri Érseki Könyvtár gyűjteményéhez. A tanulmány szerzője újabb levéltári kutatások eredményeivel egészíti ki az irodalomtörténetből ismert tényeket, miközben keresi a választ arra, hogy Toldy Ferenc miért kényszerült az értékes kézirat eladására. Toldy családi és anyagi ügyeiről, a kor neves tudósaihoz fűződő kapcsolatairól tár föl eddig kevésbé kutatott összefüggéseket, tényeket, melyek egyúttal fontos adalékokkal járulnak hozzá a 19. század második felében kibontakozó tudományos élet megismeréséhez. Egyik ilyen mellékszál az Ipolyi Arnolddal folytatott levelezés,

melyben szintén gyakran említtetik Mikes. Ipolyi Konstantinápolyból küld beszámolót Toldynak a Corvina könyvtár kódexeinek megtalálásáról (1862. április 21.), ennek kapcsán viszont az irodalomtörténész a rosdostói Mikes-émlékek kérdéséti föl újra – tehát a kézirat második kiadása után is foglalkoztatta a kutatás további lehetősége.

Toldy adósságai, anyagi gondjai nemcsak a *Törökországi levelek* kéziratának felajánlását, hanem egész könyvtárának áruba bocsátását is szükségessé tették; az ebben a tárgyban folytatott levelezés ismertetése rávilágít arra a szomorú tényre, hogy a megélhetési problémák, az anyagi ügyekhez szükséges körültekintés, felelősség hiánya, a mecenatúra nem elégséges volta milyen sokszor vezetett értékes magángyűjtemények, könyvtárak állományának széthullásához. Tüskés Gábor részletezi Ipolyi közvetítő szerepét Toldy és Bartakovics érsek között, hogyan igyekezett a könyvtár Egerbe kerülésének előnyeit kiemelni, mely végül is nem valósult meg: az érsek pragmatikus szempontok alapján nem vásárolta meg Toldy könyvtárát (az egri gyűjtemény időközbeni gyarapodására, a duplumok és triplumok viszonylag nagy számára, a könyvjegyzék késedelmes elkészítésére hivatkozva), de egy jelentősebb összegű előleg visszafizetését elengedte. Az érsek rövidtávú könyvtárépítési koncepciója következtében Toldy könyvtára nem került Egerbe, hanem az örökösöknél maradt, egy része az idők folyamán szétszóródott, sorsát véglegesen a II. világháború pecsételte meg, amikor Budapest ostroma idején, 1944–45-ben a törzsanyaga elpusztult. Tüskés a tanulmány végén felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen típusú filológiai vizsgálatok – melyek nagyrészt irodalmon kívüli tények összerakásával világítanak meg fontos összefüggéseket – milyen fontos szerepet játszanak egy-egy életmű, korszak, tudománytörténeti problémakör mélyebb megismerésében, megértésében.

A tanulmány után érdekes ismertetés következik Tüskés Gábertól és Filakowszky Györgytől (a képfeldolgozást végző stúdió vezetőjétől) a hasonmás kiadás történetéről, az első, 1987-re tervezett elkészítéséről, majd a technikai nehézségek miatt ennek elmaradásáról. A jelen kiadás a legkorszerűbb technikai eszközök igénybevételével, igen alapos műszaki előkészítéssel teszi közzé Mikes

Törökországi leveleinek autográf kéziratát, a kíséző tanulmányok pedig a kézirat nyelvi köntösének bemutatásával és az irodalomtörténeti „környezet” egyik lényeges fejezetének föltárásával gazdagítják a Mikes-szakirodalmat.

DUKKON ÁGNES

Farkas Gábor Farkas: Régi könyvek, új csillagok. Budapest, 2011, Balassi Kiadó, 282 l, (Humanizmus és Reformáció, 32. kötet)

Kevesen feltételeznék, hogy egy kora újkori szupernóva a nagyon elszánt csillagásztörténeteszek szűk körén túl bárki érdeklődésére számot tarthat. Pedig az 1572-ben az égen megjelent „új csillag”, amelynek fénye egy darabig még nappal is észlelhető volt, számos tudomány- és filozófiatörténeti szakmunkának, sőt a modern világkép születésének több beszámolójának is főszereplővé vált. Hogyan tud egy felrobbanó csillag ilyen, önmagán túl mutató jelentőségre szert tenni? A válasz az 1572-es szupernóva paradigma-váltó szerepében rejlik. Világképek múlnak rajta, hogyan értelmezzük a megjelenését. Váratlanul komoly támadást, de legalábbis kihívást jelentett a középkorban uralkodó arisztotelészi-ptolemaioszi világkép számára. Ebben a világképben ugyanis változás, keletkezés és pusztulás csak a Hold alatti szférában, azaz a világ központjában található Földön, és a légkörben képzelhető el. A Holdon túli világrészek a tökéletesség tartományai, ahol csak a legtökéletesebb mozgáspálya, a körpálya képzelhető el, és ahol nem keletkeznek és pusztulnak csillagok. A tökéletesség szférájában nem lehetséges, hogy a bolygók esetleg ellipszis pályán közlekedjenek, és természetesen üstökösök sem keringhetnek köztük, azok ugyanis tökéletlenségükben légköri jelenségek kell, hogy legyenek, hasonlóan a hullócsillagokhoz, esőhöz, felhőkhöz, ködhez, szelekhez, villámláshoz. Ez a 17. században fokozatosan diszkvalifikálódott világkép, amely mára tökéletesen megalapozatlannak tűnik, igen jól működött több mint ezer éven át, azaz kielégítő modellt kínált a földi és az égi jelenségek széles körének értelmezéséhez. Megrendülése és romba dőlése fokozatos és hosszú folyamat volt, amelynek egyik leghíresebb álló-

mása Kopernikusz napközpontos művének 1543-as megjelenése volt. A kortársakra gyakorolt hatás tekintetében azonban az 1572-es új csillag – amely az állócsillagok szférájában lobbant fel, világított, majd tűnt el másfél év múlva, tehát a világnak abban a tökéletes részében, ahol ilyesminek nem szabadott volna megtörténnie – jelentősebb volt, mint a lengyel kanonok műve, amely csak a későbbiekben vált annyira forradalmivá, mint amennyire ma tartjuk.

Ezt a hatást dokumentálja rendkívül kiterjedt forrásanyagot megmozgatva Farkas Gábor Farkas új könyve. A vizsgálat felöleli az európai kultúrkört és a korajújkori Magyarországot egyaránt. Minthogy a csillagászati jelenség nehezen volt értelmezhető az uralkodó tudományos felfogásban, és egyfajta sokkot jelentett a kor szakemberei számára, a szupernóva megfigyelései és a rá adott reflexiók is nagy számban születtek (minden bizonnyal ez a csillag szerepel a *Hamlet*ben is), széleskörű természettudományos vita bontakozott ki. Farkas Gábor részletesen megmutatja, hogy az új csillaghoz való viszonyulás korántsem egyszerűsödött a ptolemaioszi kozmosz elfogadásának vagy elutasításának kettősségére. Számos más lehetőség is nyitva volt, így például egyszerű isteni csodának minősíteni a szupernóvát, égi jelnek, amely egyediségében nem mond ellent a középkori kozmoszképnek, vagy ragaszkodni ahhoz, hogy mégiscsak légköri jelenségről, üstökösről van szó, amely valahogy elvesztette a csóvját, de a bolygók által kibocsátott fény koncentrációjának is lehetett tekinteni, amely az ég egy adott pontjáról tükröződik vissza.

A könyv alapvető módszertana a csillagászati jelenségre adott nagyszámú reakció szoros olvasata egy rendkívül alapos olvasástörténeti vizsgálattal – amin nem lepődhetünk meg, hiszen már a köszönetnyilvánításban is olvassuk, hogy a szerző Monok István tanítványa és munkatársa. Fennmaradt és rekonstruált könyvtárak alapján végigvesszük, hogy egy adott könyv kinek a tulajdonában lehetett meg a Kárpát-medencében, mennyi alapunk van feltételezni, hogy olvasta is, és milyen lapszéli megjegyzéseket tartalmaz. A filológiai vizsgálat önkéntelenül egyfajta mentalitástörténeti kísérletté válik, a sok forrást egymás mellé helyezve, a különféle valós vagy elképzelt csillagászati eseményekre adott

reakciókat, csillagászati, teológiai és asztrológiai értelmezéseket végignézve szépen kirajzolódik, milyen tudományos elméletek, hiedelmek, vallásos és politikai elképzelések foglalkoztatták a 16. és 17. század írástudó emberét. A szupernóva ürügén betekintést nyerünk a kor értelmiségének mentalitásába, amelyre a megfigyelt jelenségek mellett a klasszikus műveltség is alapvető, ha nem alapvetőbb benyomást gyakorolt.

Az üstökösök megjelenése és a halo – fénycsapás – jelenségek észlelése hagyományosan összekapcsolódik természeti csapások, dőghalál, nagy hidegek beköszöntével. A könyv érdekes megfigyelése, hogyan írják felül az emlékezés törvényei az általunk elvárt megfigyeléseket: a kortársak gyakran említést sem tesznek olyan égi jelenségekről, amelyek életükben történtek, és amelyeket mi ma fontosnak tartunk, míg más – szerintünk meg sem történt – jelenségek pedig, amelyek számukra természeti csapásokkal vagy jelentős politikai eseményekkel kapcsolódtak össze, nagyon is nyomot hagytak a forrásokban. Ennek ékes példáját látjuk abban a mikrotörténelmi vizsgálatban, amelynek témája Báthory Zsigmond 1595-ös havasalföldi hadjáratának, egy baljós sas feltűnésének és egy – általunk ismeretlen eredetű – új csillag megjelenésének összekapcsolása. A szöveges forrásokat és a régi nyomtatványokban fennmaradt képi ábrázolásokat módszeresen végignézve látjuk, hogyan használja a fejedelmi és a jezsuita propaganda a klasszikus szerzőktől jól ismert toposzt, a jelentős politikai fordulatnak csillagászati vagy légköri eseményhez rendelését, és hogyan legitimálja ezáltal a fejedelem cselekedeteit. Így konstruálódik egy csillagászati megfigyelés.

A könyv számomra legérdekesebb fejezete Kopernikusz, Tycho Brahe és Kepler – tehát az új csillagászat – magyarországi recepcióját vizsgálja. Farkas Gábor először megmutatja milyen mértékben terjedtek Nyugat-Európában e három szerző könyvei (meglepő módon például Kopernikusz főműve sokkal szélesebb körű terjesztést élvezett, mint hagyományosan gondolni szokták, és mint Arthur Koestler híres könyvében, az *Alvajárókban* állítja), majd egyenként lenyomozza a Magyarországon fellelhető vagy valaha megvolt példányokat, és az ezekre adott reakciókat. E recepció – ahogy az „Összefogla-

lás” hangsúlyozza – nem terjedt túl egy nagyon szűk értelmiségi réteg érdeklődésén, és ezek egy része is antikvár könyvként vásárolta a három „világképváltó” csillagász könyveit. Battyány Boldizsár, Dudith András, Krasznai Ferenc és Zámbock János voltak talán csak azok, akik megjelenésüket nem sokkal követően szerezték be az asztronómiai könyveket. A széleskörű olvasmánytörténeti vizsgálat eredménye, hogy bár nem elhanyagolható mértékű a modern fizika hazai recepciója, a természettudományos főtekintély még a 17. század végéig is Arisztotelész marad.

A könyv a hatalmas mennyiségű és gazdagon dokumentált forrásjegyzet ellenére jól olvasható, élvezetes tanulmány, megjelenése a hazai tudománytörténet írás fontos eseménye. Ha megfogalmazhatok egyetlen kritikát, akkor azt emelném ki, hogy szívesen olvastam volna még részletesebben arról, mennyire tartja a szerző a feldolgozott anyag ismeretében periférikusnak/felzárkózásra képesnek a magyar fizikai és csillagászati tevékenységet. Bár Farkas Gábor röviden megválaszolja ezt a kérdést könyve végén, hosszabban is kíváncsi lettem volna milyen benyomást alakított ki a források vizsgálata során. A kötetet részletes függelék zárja, amelyben megtaláljuk a három nagy csillagász, Kopernikusz, Tycho és Kepler könyveinek magyarországi példányainak adatait, a 16. századi üstökösök észleléseinek listáját, valamint azt az ennél jelentősen hosszabb listát, amely kétséges – általunk nem azonosítható – égi vagy légköri jelenségek észleléseit tartalmazza.

LÁNG BENEDEK

Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról. Szerkesztette, a leveleket válogatta és sajtó alá rendezte Deák Eszter, Zvara Edina, Budapest, 2012, Kossuth Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 279 l.

Alapításának 210. évfordulójára ünnepi kiadvánnyal és kiállítással emlékezett a Nemzeti Könyvtár. A kötet közrebocsátásával régi adósságát törlesztette, amikor az alapítóhoz intézett köszönőlevelekből egy reprezentatív válogatást jelentetett meg. A kötetet kitűnő előszó vezeti

be, melyet a könyvtár tudományos igazgatója, Boka László írt, s amelyből három különösen fontos részlet emelhető ki. A történeti előzményeket ismertetve megemlíti a 'Bibliotheca Corvinian'-át. A törökidulás következtében szétszóródott híres könyvtár – melynek a korábbi királyi téka is része volt – a hazai és külföldi magánszemélyek, egyházi és világi intézmények gyűjteményeként széttagolva és jórészt hozzáférhetetlenül létezett. A nemzeti királyság kulturális szerepének folytatása és a nemzeti könyvkincs összegyűjtése a következő évszázadokban a társadalom különféle rétegeire (az egyház, a nemesség, a városok) hárult. A kötet történeti ismertetésének elején álló Berzsényi idézettel a két szerkesztő szintén ezt erősíti meg: Mátyás tékája mintegy új életre kelt egy arisztokrata, gróf Széchényi Ferenc áldozatkészségéből. A köszönőlevelek szerzői közül Aranka György 1791-es tervezetét említik úgy, mint amelyben szintén találunk utalást Mátyás könyvtárára, illetve idézik a kötetben közölt több más levélíró (Kresznerics Ferenc, Mossóczy-Institör Mihály, Juraj Ribay, Wallaszky Pál) hasonló megnyilatkozását, valamint Bereg vármegye levelét, amelyben a megye „Rendei” „Második Hunyadi Mátyás”-nak nevezik Széchényit. A Nemzeti Könyvtár alapítását illetően mind Boka László, mind a bevezető tanulmány írói, Berlász Jenő és más könyvtártörténészek – forrásértelmezésen és a korabeli, eredeti dokumentumokon alapuló – álláspontját képviselik: Széchényi Ferenc 1802. november 25-én könyvtárat alapított. Az országgyűlés a magánalapítású Nemzeti Könyvtárat az 1807/24. törvénycikkkel a nemzet tulajdonába vette, s az ezután létrehozandó Múzeum „alapjának”, vagyis az első, már meglévő nemzeti gyűjteménynek tekintette.

A Magyar Nemzeti Múzeumot hat évvel később, az 1808/8. törvénycikkkel hozta létre a magyar országgyűlés, a József nádor felkérésére kidolgozott tervezet alapján. Ezt mind a tervezet kimunkálói, mind Széchényi – a második könyvtári adományozó okiratában – elismerte.

Az előszó említi a „könyvmuseum”-ot. Az idézőjel arra utal, hogy Széchényi és kortársai a 'museum' szót a gyűjtemény kifejezés szinonimájaként használták. Nemzeti könyvtár ugyanis soha, sehol sem lehet könyvmúzeum, mert önellentmondásba kerülne a feladatkörével, hiszen a mindenkori nemzeti

dokumentumokat folyamatosan gyűjtenie kell. Könyvmúzeumnak tekinthető pl. a wolfenbütteli téka mint lezárt, már nem gyarapodó gyűjtemény. Vannak viszont a nemzeti könyvtáraknak is alig növekvő, muzeális (nemcsak régi, ritka vagy értékes értelemben) részei, pl. az Országos Széchényi Könyvtárban a corvina-, a kódex- vagy az ősnymtatvány kollekción.

Figyelemre méltó az előszó harmadik észrevétele is: a Nemzeti Könyvtár alapítási dátuma azonos Alexandriai Szent Katalin ünnepével. Példákat is hoz arra, hogy a kortársak előtt nem volt ismeretlen az antik párhuzam, a családban pedig tiszteletnek örvendett a szent.

Észrevételeihez a következőket fűzhetjük hozzá: a szakirodalomban ismert, hogy Széchényi 1802 márciusában felségfolyamodvány formájában ajándékozó nyilatkozatot nyújtott be, de a végleges alapító nyilatkozatot csak november 25-én tette meg. Megvárta ugyanis a Helytartótanács döntését az ajánlat elfogadásáról és értesítését (július 26.) tékája nyilvános felállításának helyéről. Majd személyesen is meggyőződött a pesti, egykori pálos könyvtár termékének alkalmasságáról (szeptember 5.). Ez után bármelyik – akár egy következő évi – időpont mellett is dönthetett volna az alapítás hónapját és napját illetően. A dátum körültekintő megválasztásával nemcsak az európai könyvtárlelétesítések körébe illesztette bele tékáját, hanem valószínűleg utalni akart az ókor szellemi életének egyik kitüntetett központjára, a világhírű alexandriai könyvtárra is.

A könyvtáralapító Széchényi Ferencnek – mint családja egyetlen életben maradt férfi leszármazottjának – kezében egyesült a családi vagyon. Egervári birtokán (1949-ig Vas megyéhez tartozott, ma Zala megye északi részén található) még Széchényi Ignác újjátta föl az Alexandriai Szent Katalin templomot. A középkor óta Magyarországon jól ismert szentre nemcsak a templom homlokzatán álló, márványból faragott, egész alakos szobra emlékeztette az örökös, hanem a legendájának egyes jelenetei megőrkítő főoltárkép is. A templom búcsúját szintén a szent ünnepén tartották, a plébánia pecsétjén pedig a Széchényi család birtoklása alatt a 19. században is ő szerepelt. (Egervár, SRÁGLI Lajos, VÁNDOR László, szerk. Srágli Lajos, Bp., 2000, 69, 71–73, 78, 109, 115–119, 131–134). Kultusza tovább élt az

újkorban. Élete iskoladrámák ihletője lett (jezsuita, piarista, 17–18. sz.), ami a középkori hagyomány továbbélését bizonyítja. (BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, 2. köt., Bp., 1977, 499). Széchényi Ferenc az alsóbb iskoláit a kőszegi, majd a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Nagyszombatban tehát szembesülhetett a hagyománnyal és azzal a gyakorlattal is, hogy a jogi kar professzorai a dékánt – egészen 1833-ig – Katalin napján választották. (ECKHART Ferenc, *A jog- és államtudományi kar története, 1667–1935*, Bp., 1936, 122–123, 305).

A levelek előtt a szerkesztők (Deák Eszter és Zvara Edina) alapos történeti tanulmányban ismertették, hogyan került sor gróf Széchényi Ferenc könyvtáralapítására és az általa összegyűjtött kiadványok katalógusköteteinek kiadására. Mindkét tevékenysége (alapítás, közreadás) jól nyomon követhető szellemi fejlődés és művelődéspolitikai előrelátás eredménye volt. Közrejátszottak benne európai utazásai, irodalom- és kultúrappártoló szerepe, részvétele irodalmi társaságok eszmecseréin, kapcsolata a hazai és európai tudományos élet kiválóságaival, amint ezt a két szerkesztő gondosan feltárta, s az eddig már ismert szakirodalmi adatokat újabbakkal is kiegészítette. Széchényi hivatali pályáját 1776-ban kezdte a kőszegi kerületi tábla bírájaként. A szabadkőműves mozgalomhoz is valószínűleg az 1770-es évek vége táján csatlakozott. A páholyok művelt középneemes és literátor tagjainak némelyikével részben személyes, részben levelező partneri kapcsolatban állt. Hajnóczy József (1757–1795) például 1779-től évekig a titkára és a sopronhórpácsi családi téka rendezője volt. Széchényi politikai szereplésének kezdeti időpontja 1783. Ekkor lett Horvát-Szlávonország báni helytartója, de 1786 után nemzeti szempontból már nem tartotta támogatandónak a jozefinista reformokat. Elfogadhatóbb volt számára a magyar arisztokrácia és köznemesség azon álláspontja, hogy Magyarország korszerűsítését saját vezetésével, a rendi országgyűléseken hozott törvények révén, nemzeti keretek között kell végrehajtani a felvilágosult abszolutizmussal szemben.

E politikai fordulattal párhuzamosan fokozatosan távolodott a szabadkőművességtől is. Különös, hogy az 1788-ban született leányának Zsófia nevet adott, bár a családi névadásban ennek nem volt hagyománya. Sógora, gróf Festetich György

pedig a keszthelyi kastély puritán kialakítású kápolnájában (?) állított szobrot a „keresztény szentnek”. Valójában a szabadkőművesek egyik fő szimbólumát (Sophia = Bölcsesség) rejtette Szent Zsófia nevébe, illetve alakjába, elfedve a bécsi udvar és a be nem avatottak elől a mozgalom nyelvezete szerinti tényleges (rituális) jelentést. Csokonai 1800. decemberében így írt Festetichnek: „A SZ: SOPHIA` Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT; az Értelem` Mysteriumiba van beavatva...” (I. JÁSZBERÉNYI József, „A SZ: SOPHIA` Templomában...”, Bp., 2003, 114–115). A jelképes nyelven fogalmazott levélben tulajdonképpen a „salamoni templom építéséről” van szó, ahol a templom a páholyt, a Sophia az egyik beavatási fokot vagy titkot (Bölcsesség; Értelem) jelzi. A szobor (1804) valószínűleg ez utóbbi tárgyi megvalósulása. Festetich később sem távolodott el a mozgalomtól, ellentétben Széchényivel, aki ugyan az 1792-es itáliai utazását követően ismét alkalmazta Hajnóczyt a sopronhórpácsi és a külföldről hazahozott könyvek egyesítésére és rendezésére, de felfogásuk akkoriban már igencsak eltért egymástól.

Széchényi eltávolodása a szövetségtől egészen világosan tetten érhető az 1798-as székfoglaló beszédében, melyet Somogy vármegye főispánjává választásakor mondott a megyei tisztikar előtt. Kérte, hogy összefogva munkálkodjanak a vármegye boldogságán „oly módon, hogy Krisztus hitétől minden méltatlanságot, a szabadgondolkodás gonosz elvét elhárítsuk..., nehogy Krisztus hite..., némelyek zavaros gondolkodása által a vizsályok termésévé válják.” (FRANKÓI Vilmos, *Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820*, Bp., 2002, Osiris, 163).

Kortársai is észlelték a változást, amint erről Kazinczy, Kultárs Ferenc és gróf Dessewffy József későbbi (1809) levélváltása tanúskodik. (I. FRANKÓI 2002, i. m. 338, 235. jegyzet). Megfontoltan választotta tehát – mint fentebb már említettük – Alexandriai Szent Katalin ünnepét, mert az mint egy megerősítette az 1798-as beszédében foglaltakat, a szabadkőműves mozgalomtól való elhatárolódását, a katolikus egyházzal és hitéhez való ragaszkodását. Míg Szent Zsófia neve alkalmas volt a szimbólum képzésre, Katalin neve, illetve nevének jelentése nem jelzi műveltségét és bölcsességét, csak legendája.

Ám annak tartalma lehetetlenné tesz bármilyen szabadkőműves felhasználási kísérletet: a császár keresztény ellenességére számítva kezdeményezi a vitát a tudósok és Katalin között, ő azonban a keresztény bölcsélet birtokában érveivel nemcsak meggyőzi az alexandriai könyvtár és tudományos intézmény pogány tudósait, de meg is téríti őket.

Széchényi a 19. század végén már a politikai és közigazgatási feladatoktól is elfordult, s birtokaira visszahúzódva elsősorban kulturális téren akarta folytatni mind a nemzet fölemelésére irányuló tevékenységét, mind az egykori eszmetársaival való kapcsolattartást. Mecénásként továbbra is támogatta a hazai költők, írók, tudósok munkáját, gyűjtőként pedig a nemzeti dokumentumok összegyűjtésére összpontosított. Nehezítette a helyzetet, hogy sok értékünk – az ország jogállásából eredően – eleve a közös, bécsi udvari gyűjteményeket gyarapította. Széchényi országosan és Európa különböző országaiban is fenntartott egy magánbeszerzői csoportot, amelynek nemcsak tanácsaival, hanem gyakorlati segítségével is élt. Itthon és a határon kívül egyaránt gyűjtötte a hungaricumokat. A felgyűlt könyvkészlet katalógizálása 1797-től indult meg. A grófi család egyik alkalmazottja, Tibolth Mihály (1765–1833) a magyar állomány tudománycsoportjainak anyagát a híres bibliográfus, Michael Denis (1729–1800) módszerét alapul véve dolgozta fel. A betűrendes rész 1799-ben jelent meg két kötetben, 1800-ban pedig a szakrendi kötet. Az előszóban M. Denis elismeréssel nyilatkozott a – korabeli feldolgozási szempontok szerinti – korszerű bibliográfiai feltárásról és a hármas hungarica-fogalom következetes érvényesítéséről a gyűjtésben.

Az 550 példányban, saját költségén nyomtatott, három kötetes katalógust (*Catalogus Bibliothecae Hungaricae*) Széchényi egy kísérőlevéllel együtt azzal a szándékkal küldte el a magyar és külföldi közéleti szereplőknek, egyháznagyoknak, íróknak, tudósoknak, értelmiségieknek, tudományos intézményeknek, könyvtáraknak, szerkesztőségeknek, vármegyéknek, városoknak, a Hármaskerületnek (Jászság, Kis- és Nagykunság), a Hajdú Városok Kerületének, valamint káptalanoknak és egyéb egyházi testületeknek, hogy szembesüljenek e közzétett nemzeti dokumentumkincs jelentőségével. Együttal, hogy saját példájával ösztönözze

a társadalom különféle rétegeit a náluk felgyűlt nyomdatermékek és iratanyagok adományozására a Nemzeti Könyvtár javára, mely nyilvánosságánál fogva lehetővé teszi a haza szellemi örökségének áthagyományozását a mindenkori magyar társadalomra és a nemzeti tudományosságra. Másrészt, hogy a világot megismertesse azon művekkel, melyeket a nemzet a könyvnyomtatás óta létrehozott. A Corvinával szemben tehát Széchényi alapítása többletet jelentett, nemcsak az állomány sokszínűsége és mennyisége révén, hanem mert ő közreadta a téka katalógusát is. Így a könyvtár szétszóródása sem jelentett volna akkora hiányérzetet, mint Mátyás bibliotékája esetében, mert egy alapos tájékoztató állt a kutatók és az utókor rendelkezésére.

A példányok darabszám szerinti hazai és külföldi megoszlását is közzétették a kötetben a szerkesztők. Külön kiemelték Bécs jelentőségét az oda küldött kötetek száma szempontjából, hiszen ekkor még nem csak a Monarchiának, hanem a magyar szellemi életnek is ez a város volt a legfőbb központja, tekintettel az ottani magyar kulturális körökre és magyar intézményekre (Kancellária, Kamara stb.).

Széchényi a kötetek szétküldésével is folytatta a gyűjtést: a megajándékozottaktól köszönőlevelet kért cserébe. Ezzel egy jelentős misszilis-gyűjtemény került a birtokába, mely annál is értékesebb volt, mivel autográf levelek és aláírások kollekcijából állt. Más módon csak igen fáradságos munkával lehetett volna ennyi eredeti levelet és aláírást tartalmazó irat-együttessel gazdagítani a Nemzeti Tékát. Ezt ő gyakorlatból tudta, hiszen sokszor évekig nyomoztatott és levelezett egy-egy mű megszerzéséért. A válaszolók egy része leveléhez mellékelve megküldte a katalógusban nem szereplő művét, fordítását, egyéb kéziratot, nyomtatványt, érmét, metszetet is. Az utóbb már rendszeresen érkező könyvadományok ajándékozóinak nevét 1803-tól Széchényi a saját költségén tetette közzé a különféle magyar és német nyelvű újságokban. Ezt a gyakorlatot – buzdításképpen – később a könyvtár első igazgatója, Miller Jakab Ferdinánd is folytatta.

A könyvtáralapítás és a katalógusok sajtóvisszhangjáról (*Magyar Hímondó, Magyar Kurír, Zeitschrift von und für Ungern* stb.) éppúgy értesülünk a kötetből, mint a hazai és külföldi

válaszleveleknek Széchényi önzetlenségét, alapítása nagyszerűségét és hasznosságát, a magyar nyelv, irodalom, történelem és a tudományok előmozdítóját méltató korabeli véleményekről. Különösen elismerően fogalmazott – amint azt a szerkesztők is kiemelték – a már fentebb említett Kresznerics Ferenc, Baróti Szabó Dávid, Johann Genersich, a késmárki evangélikus líceum tanára, Seelmann Károly, gyulafehérvári városi tanácsos, Ócsai Balog Péter, a protestáns köznemesség politikai vezére, Bielek László, a nyitrai piarista kollégium rektora, Decsy Sámuel bécsi lapszerkesztő vagy Virág Benedek; továbbá Petravits Ignác és Liebenberg János Széchényi középső és legkisebb fiának tudós nevelői. Wallaszky Pál pedig azt javasolta, hogy a gróf rövid életrajzokat kérjen a kötetekért cserébe. Lelkes szavakkal magasztalják az alapítást és a katalógus kiadását a megyék és a városok, a katolikus és protestáns alsópapság, az orvosok és a természettudósok, a professzorok, a tanárok vagy például a magyarországi szláv népek egyes tudós képviselői. Ez utóbbiak szintén magukénak érezték a közös haza könyvtárát. Sághy Ferencnek, a budai Egyetemi Nyomda egyik vezetőjének 1806-ban írott köszönőlevele azért volt igen fontos Széchényi számára, mert benne kötelezte magát, hogy az Ország Könyvtárának járó kötelezpéldányokat mindig gondosan megküldi. A külső országok közül – Bécs mellett – a német nyelvterületre küldött katalógusok száma is jelentős. Jórészt olyan tudósoknak, könyvtárosoknak juttatott belőlük, akikkel európai útjain találkozott. A német tudományos világ véleménye nagy súllyal esett latba Magyarországon. Sajnálatos módon azonban inkább elmarasztaló volt, részben tájékoztatlan-ságból, részben a tájékoztatás, illetve a megfelelő hazai intézmények, folyóiratok, bibliográfiák, katalógusok hiányából eredően.

A német tudományos élet egyik jelentős központja – egyúttal sok magyarországi diák peregrinációs célpontja – Göttingen volt. Széchényi is fölkereste az első európai útja alkalmával, de a klasszika-filológus Christian Gottlob Heynével nem csak ismeretséget kötött, hanem – amint arról a tudós professzornak és az ottani egyetemi könyvtár igazgatójának a kötetben közölt levele tájékoztat – több alkalommal könyveket ajándékozott és mecénási szerepe is lehetett az egyetemet illetően.

Utóbb megküldte a katalógus Supplementum-köteteit, 1809-ben pedig az éremkatalógust is. Széchényit könyvtáralapításának elismeréseként éppen Heyne javaslatára választották a Göttingeni Királyi Tudós Társaság tiszteletbeli tagjává. A gróf felsorolt gesztusainak célja a német tudományos világ, s ezzel az ottani közvélemény Magyarország képének kedvező megváltoztatása volt. Göttingenben számára a legfontosabb célszemély August Ludwig Schlözer (1735–1809) magyarul is tudó történész lehetett, aki publikációiban többnyire bírálta és elmarasztalta hazai viszonyainkat. Széchényi valószínűleg ismerte az ún. Herder-jóslatot, Herdernek (1744–1803) mégsem küldött a katalógusokból. Pedig annak gazdag tartalma nyilván őt is ösztönözte volna álláspontja megváltoztatására, mint Schlözert, aki nem csak köszönőlevelében, hanem a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*-ben írott recenzióiban is igazságot szolgáltatott Magyarországnak a könyvtáralapítás és a katalógus, illetve a további kötetek és az éremkatalógus méltatásával. S rajta kívül még Friedrich Nicolai (1733–1811) vagy például Johann Christian Engel (1770–1814), akik berlini, jeni illetve hallei folyóiratokban szintén elismerően nyilatkoztak a kötetekről s a könyvtárról, melyeknek hírét a németországi hungarusok is terjesztették a német szakmai közvélemény körében.

Ha tehát 1802 novemberében Herdernek is, mint Schlözernak, feladja Széchényi a köteteket, még életben találta volna. Igaz viszont, hogy Herder Schlözerre hivatkozott, így Széchényi elegendőnek vélhette, ha a forráshely szerzőjének látásmódját, s ezen keresztül a tudós társadalom véleményét formálja a katalógusok tartalmi gazdagságával. Az azonban sem Széchényinek, sem másoknak még sokáig nem jutott a tudomására, hogy a „jóslat” mögött egy harmadik személy áll: a bécsi udvari könyvtár könyvtárosa, a szlovák származású Kollár Ádám (I. Dümmerth Dezső közleményét a kötet bevezető tanulmányának, 322. jegyzetében, 54).

A külföldi válaszadók közül kiemelkedik VII. Pius pápa (1800–1823) meleg hangú missziliése 1817-ből. Széchényi nem ismerte őt személyesen, hiszen itáliai útja során még elődjét, VI. Pius pápát kereste fel. Egyáltalán nem formális tartalmú levél, s nem is csak néhány soros köszönet. Értékeli és elismeri Széchényinek a haza iránti bőkezűségét,

az ajándékba kapott katalógusokat és apostoli áldásában részesíti. Mentegetőzik a késedelmes válasz miatt. Pedig ismerve sorsát és küzdelmét Napóleon zsarnokságával szemben, aki többek között 1809-ben a Pápai (Egyházi) Államot is megszüntette és Franciaországhoz csatolta, az egyházfőt pedig fogságba vetette, s majd csak onnan szabadulva térhetett vissza 1814-ben Rómába, nem csodálkozhatunk, hogy „sok nagy elfoglaltságunk”-at emleget a megkésett levélmentségeként. Már visszatérése évében helyreállította a XIV. Kelemen pápa által 1773-ban eltörölt jezsuita rendet, s hozzáfogott a szétzilált Pápai Állam újjászervezésének. A Széchényinek írott levél 1817-ben kelt, ugyanebben az évben kötötte meg a pápa például Bajorországgal és Szardíniával a konkordátumot. Említettük a gróf mecénási tevékenységét. Ő segítette – többek között – Kónyi János (1740 k.–1792) munkájának – az előbb említett Kelemen pápának tulajdonított levelekből készült fordításnak – a megjelentetését. Széchényi tehát nem csak a rend eltörlését, de visszaállítását is megérte. „A korszellemről” (Vom Zeitgeist) írott művében úgy foglalt állást, hogy meggyőződése szerint a jezsuiták több jót tettek, mint amennyi rosszal vádolták őket.

Széchényi könyvtáralapításának kultúrpolitikai jelentősége – többek között az –, hogy míg 1802-ig számos magyar érték vándorolt a bécsi császári–királyi gyűjteményekbe, ettől kezdve megszűnt ezen javak hivatalos kiáramlása az

országból. A most közreadott levelekből korábban csak igen kevés jelent meg. A szerkesztők a teljes terjedelmükben kiadott misszilisek után közölték, hogy eredetileg kiadott vagy kiadatlan; továbbá lelőhely szerint; hogy eredeti (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár) vagy másolat (Magyar Országos Levéltár, jelenleg Magyar Nemzeti Levéltár). Az átírások mellett a kötet tartalmazza a megjelentetett levelek faksimiléjét és számos levélíró arcképét. Mellékletként egészítik ki a válogatást az idegen nyelvű levelek szövegátiratai. Ismertetik a levélírók rövid életrajzát, ezt követi táblázatba foglalva a megajándékozottak névsora, mely több szempontú visszakeresést biztosít: például megadták a címzettek rövid életrajzi adatait, s hogy a válaszevél idején milyen tevékenységet folytattak; milyen hivatal tölthetett be vagy milyen nyelven íródott a levél; megkapta-e a címzett, illetve, hogy válaszolt-e stb. A táblázaton belül nemcsak tipográfiai megoldások segítik a keresést (pl. félkövéren szedték a közölt levelek íróinak nevét stb.), hanem a rövidítések jegyzéke, valamint a személy- és helynévmutató is. A német nyelvű rezümé a nemzetközi tájékoztatást szolgálja.

Az értékes és gazdag tartalmú, igényes és szép kiállítású könyv a szerkesztők és a kiadók munkáját dicséri. A magyar könyvtártörténet egy újabb rangos kötetével gyarapodott.

FÜLEP KATALIN

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte a TiMac Bt.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Ára: 1000 Ft

SOMMAIRE

<i>Kiss, Farkas Gábor</i> : Franciscus Pescennius Niger dans la cour de Miklós Báthory, évêque de Vác et le <i>Scholasticum Orosianae iuventutis drama</i>	265
<i>Németh, András</i> : La visite d'un bibliophile en 1525 dans la bibliothèque royale de Buda: l'inventaire de legs de Johannes Alexander Brassicanus (1539)	282
<i>Fekete, Csaba</i> : 'Ortodoxa Eklésiáknak tetszésekből' (Par le consentement des communautés) Rectifications et contributions aux éditions de Hongrie de la Deuxième Confession Helvétique	306
<i>Oláh, Róbert</i> : La culture livresque d'un pasteur calviniste. Les lectures de Miklós Apáti Madár. 2. partie	322
<i>Lőkös, Péter</i> : <i>Ponam thronum eius sicut dies coeli</i> . Sermon allemand du 17 ^e siècle du couronnement en roi de Hongrie de Joseph I ^{er} et de la reconquête de Eger en 1687	336
CONTRIBUTIONS HISTORIQUES	
<i>Mátyus, Róbert</i> : A l'histoire de la formation de <i>Missale Ultramontanorum</i>	357
<i>Knapp, Éva</i> : Liste de livres inconnue du 17 ^e siècle dans un incunable de la Bibliothèque Universitaire de Budapest	362
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Qui et quand a-t-il imprimé les feuilles recomposées de la Bible de Jansonius, conservée à la Bibliothèque Universitaire de Budapest	365
<i>Kádár, Zsófia</i> : Deux petits imprimés provenant des Archives de la Province de Hongrie de la Société de Jésus. Supplément à Imprimés Anciens de Hongrie (RMNY)	372
<i>Sárközi, Éva</i> : La possibilité d'identification des auteurs de la rubrique 'Deçà et delà' du magazine 'A Hét' (La Semaine)	381
CHRONIQUE	
<i>Barlay, Ödön Szabolcs</i> : Officina Erasmiana	389
<i>Buda, Attila</i> : Livres de la Bibliothèque Universitaire de Pécs	392
REVUE	
Revue Philosophique, Répertoire 1886–1906, Publications de la Société de Philosophie Hongroise, Répertoire 1901–1914. Les répertoires sont composés, et le volume rédigé par Éva Balog et Sándor Laczkó, Szeged, Kolozsvár, PRO Philosophia, SZTE EK Társadalomtudományi Gyűjtemény, 2010 (Les sources de la littérature de philosophie en langue hongroise, XI.) (<i>Lengyel, András</i>)	397
Fáy, Zoltán, La Bibliothèque des Franciscains de Gyöngyös. Gyöngyös, 2012, Paroisse et Masion conventuelle Franciscain. (<i>Monok, István</i>)	398
Budapest coupable de Tábori. Réd., intr. et choix des images Péter Búza. Choix de textes, notes de Tamás Gusztáv Filep. Budapest, Association de la protection de ville de Budapest, Bibliothèque Nationale Széchényi, 2013. (<i>Lengyel, András</i>)	401
Justh, Zsigmond, La philosophie du voyage. Choix, réd., publ. par Franciska Dede, Budapest, Éd. Kortárs, Bibliothèque Nationale Széchényi, 2013. (<i>Fabó, Edit</i>)	402
De l'occupation de la forteresse de Várad par les Turcs. Mémoire de János Szalárdi du désastre de Várad de l'année 1660. Édition fac-simile. Réd. par Tünde Balla et Attila lakatos, les textes latin trad. et publ. par Róbert Szvorényi. Budapest – Nagyvárad, , Bibliothèque Nationale Széchényi, Éditions Partium, 2013. (<i>Farkas, Gábor Farkas</i>)	405
Csáki, Árpád, Mission pauliste à Háromszék au 18 ^e siècle. La masion conventuelle de Illyefalva et ses livres. Sepsiszentgyörgy, Musée National Sicule, 2013. (Collection de livres de la Terre Sicule, 1) (<i>Bánfi, Szilvia</i>)	407

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2013. 3. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

129. ÉVFOLYAM

2013

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

129. ÉVFOLYAM 2013. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ÉRIKA *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Bathány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj egy évre 4000 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Kiss Farkas Gábor: Franciscus Pescennius Niger Báthory Miklós váci püspök udvarában és a Scholasticum Orosianae iuventutis drama</i>	265
<i>Németh András: Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása a budai királyi könyvtárban: Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára (1539)</i>	282
<i>Fekete Csaba: Ortodoxa Eklésiáknak tetszésekből. Helyesbítések és adalékok a II. Helvét Hitvallás hazai kiadásaihoz</i>	306
<i>Oláh Róbert: Egy református lelkész könyves műveltsége. Apáti Madár Miklós olvasmányai, II. rész</i>	322
<i>Lőkös Péter: Ponam thronum eius sicut dies coeli. Egy 17. századi német prédikáció I. József magyar királlyá koronázásáról és Eger 1687-es visszafoglalásáról</i>	336

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mátyus Róbert: A Missale Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez</i>	357
<i>Knapp Éva: Ismeretlen XVII. századi könyvjegyzék a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványában</i>	362
<i>Bánfi Szilvia: Ki és mikor nyomtatta Debrecenben a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Jansonius-féle Biblia pótlólag újrasedett leveleit?</i>	365
<i>Kádár Zsófia: Két ismeretlen társulati kisnyomtatvány a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárából. Pótlás az RMNy-hez</i>	372
<i>Sárközi Éva: A Hét „Innen-Onnan” rovata szerzőinek azonosíthatósága</i>	381

FIGYELŐ

<i>Barlay Ödön Szabolcs: Officina Erasmiana</i>	389
<i>Buda Attila: Könyvek a Pécsi Egyetemi Könyvtárból</i>	392

SZEMLE

Bölcseleti Folyóirat, Repertórium 1886–1906, Magyar Filozófiai Társaság Közleményei. Repertórium 1901–1914., A repertóriumokat készítette és a kötetet szerkesztette Balog Éva, Laczkó Sándor, Szeged, Kolozsvár, PRO Philosophia, SZTE EK Társadalomtudományi Gyűjtemény, 2010 (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai, XI.) (<i>Lengyel András</i>)	397
Fáy Zoltán, A Gyöngyösi Ferences Könyvtár. Gyöngyös, Ferences Plébánia és Rendház, 2012 (<i>Monok István</i>)	398
Tábori bűnös Budapestje. A kötetet szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, a képeket válogatta Buza Péter, A szöveggyűjteményt összeállította, a jegyzeteket készítette Filep Tamás Gusztáv, Budapest, Budapest Városvédő Egyesület, Országos Széchényi Könyvtár, 2013 (<i>Lengyel András</i>)	401
Justh Zsigmond, Az utazás filozófiája. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Dede Franciska, Budapest, Kortárs Kiadó, OSzK, 2013 (<i>Fabó Edit</i>)	402
Várad várának, az pogány török által megh szállásáról. Szalárdi János emlékirata és Lakatos Attila, a latin szövegeket fordította és gondozta Szvorényi Róbert. Budapest–Nagyvárad, Országos Széchényi Könyvtár–Partium Kiadó, 2013 (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	405
Csáki Árpád, Pálos misszió Háromszéken a 18. században. Az illyefalvi rendház és könyvei, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 2013 (Székelyföldi könyvgyűjtemények, 1) (<i>Bánfi Szilvia</i>)	407

KISS FARKAS GÁBOR

Franciscus Pescennius Niger
Báthory Miklós váci püspök udvarában
és a *Scholasticum Orosianae iuventutis drama*

A magyar irodalomtörténetírás általában Bartholomaeus Frankfordinus *Gryllusát* tekinti az első magyarországi latin nyelvű humanista drámának: a budai magiszter 1518–19 táján írhatta plautusi minta nyomán ezt a komédiát, és diákjai segítségével talán be is mutatták.¹ A velencei, de Magyarországon többször is megfordult Franciscus Niger ennél már két-három évtizeddel korábban írt egy „scholasticum dramma”-t, amelyet címe alapján akár iskoladrámának is magyarázhatnánk. Az alábbiakban arra a két fontos kérdésre próbálok választ adni, hogy valóban drámával van-e dolgunk és mennyire köthető ez a szöveg Magyarországhoz.

Giovanni Mercati kardinális, a Vatikán könyvtárosa, 1939-ben tette közzé tanulmányát Franciscus Pescennius Nigerről,² amelyben arról közölt adatokat, hogy az olasz humanista Magyarországon járt, és itt Báthory Miklós pártfogását élvezte, tanított a váci püspök gymnasiumában. Adatai nem maradtak ismeretlenek a magyarországi szakirodalomban; többek között Pajorin Klára, majd Klaniczay Tibor utaltak Mercati eredményeire.³ Eddig azonban nem került sor annak alapos feltárására, hogy mérlegeljük a Pescennio Negróról szóló adatok hitelességét, felmérjük ennek a kapcsolatnak a mélységét, és megkeressük azokat a mecenatúrához köthető műveket, amelyek gazdagíthatták Báthory Miklós – sajnos csak virtuálisan elképzelhető – humanista könyvtárát.

Báthory Miklós váci püspök nem szorul bemutatásra a magyarországi reneszánsz humanizmus kutatói számára. Galeotto Marzio *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről* szóló könyvében ő a főhőse annak a történetnek, ahol a királyi tanács résztvevői kinevetik Miklós püspököt, amiért az a várakozás üres perceit Cicero *Tusculumi beszélgetéseinek* olvasásával tölti. A tanácskozássra megérkező Mátyás aztán rendre utasítja az urakat, majd Miklóst, akit Galeotto a saját tanítványának nevez, az uticai Catóhoz hasonlítja, és azt mondja, hogy az apostoli

¹ Kiss Farkas Gábor, *Drámák a bécsi és a budai udvarban: Benedictus Chelidonius és Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius = Irodalomtörténet*, 87(2006), 498–514.

² MERCATI, Giovanni, *Francesco Pescennio Negro Veneto protonotario Apostolico = Uő., Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, Vatikán, Biblioteca Apostolica, 1939, 3.k., 24–109, *1–*75.

³ PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1981, 513–514 és KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi, 1993.

hagyomány szerint a püspököknek tanult embereknek kell lenniük.⁴ A tudós püspök életéről azonban meglehetősen kevés történeti forrással rendelkezünk.

Báthory Miklós nevével az okleveles adatokban először 1445. április 10-én találkozunk (DL 13843), ahol apja, Báthory István halála után anyja, Borbála, és a fiúk András, István, Péter, Pál, László és Miklós a nagybátyjuk özvegye által a leánynegyed ügyében indított pert elhalasztják.⁵ Tanulmányairól nem rendelkezünk pontos adatokkal: Galeotto említi itáliai tanulmányait, és (Mátyást beszélgetve) saját tanítványának nevezi. Így elképzelhető, hogy Báthory Bolognában tanult, ahol Galeotto korábban tanított – meg kell jegyezni azonban, hogy a történet Galeotto előadásában inkább arra volt hivatva, hogy Galeottonak a magyar udvarban betöltött szerepét kiemelve a mű célközönsége, az itáliai humanisták előtt. Marsilio Ficinóval folytatott levelezése miatt az életrajzi irodalom gyakran tette meg Báthoryt a firenzei mester személyes tanítványának is, azonban erre nincs semmilyen adatunk. 1469 szeptemberében lett választott szerémi püspök, így ha járt Itáliában egyetemen, az valószínűleg ezelőtt történt. Ezt követte 1475-ben a váci püspökség elnyerése: szemben számos alulról érkezett kortársával, akik az egyházi pályájuk során a hierarchia egyre magasabb pozícióira törekedtek, Báthory haláláig megmaradt váci püspöknek, amely az egyik legcsekélyebb jövedelemmel rendelkező püspökség volt. Ahogy Maffeo Triviliensis milánói követ megjegyezte a Mátyás halála utáni helyzetelemzésében: „a váci püspök, az erdélyi vajda testvére, inkább művelt, mintsem tapasztalt, és nincs tekintélye, ha nem segít neki testvére tekintélye”.⁶

A kor egyházi vezetőinél elvárt politikai tekintélyt a humanista kapcsolatrendszer pótolta Báthorynál: „az olaszok nagy kedvelője”, mondta róla Petrus Ransanus világtörténete.⁷ Ficinóval már igen korán kapcsolatba került, a neoplatonizmus firenzei újjáélesztője 1479-ben neki küldte el *Quinque claves sapientiae* (A bölcsesség öt kulcsa) című munkájának egyik „kulcsát” (*Forma corporea dividitur et movetur*

⁴ MARTIUS, Galeottus, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus Juhász, Lipcse, Teubner, 1934, 31. c.

⁵ WERTNER, MORIZ, *Ausländische Geschlechter in Ungarn*, Jahrbuch der K. K. heraldischen Gesellschaft „Adler” = *Neue Folge*, 8(1898), 180. Kiadva: HORVÁTH Richárd, NEUMANN Tibor, C. TÓTH Norbert, *Oklevelek a Bátorai család történetéhez = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41(2006), 327–368, itt 335. L. még C. TÓTH Norbert, *A Bátorai-család ecsedi ága az 1440-es években = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41(2006), 266–289.

⁶ VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, 324. lj. 9a. (Buda, 1490. június 20.)

⁷ „Italorum amantissimus, utpote quos ad se accedentes alicuius vel virtutis vel officii gratia benignissime suscipit, hospitio et muneribus cumulat.” Báthory Miklós Ransanus szerint a szicíliai Angelus Callimachus is nagyon tisztességesen fogadta, és arany ajándokkal kedveskedett neki. HUSZTI József, *Angelus Callimachus Siculus költeménye Báthory Miklóshoz = Magyar Könyvszemle*, 1929, 12. Érdekes módon Callimachus dicsőítő költeménye is Catóhoz hasonlítja Báthoryt („Alter consilii, et gravitate Cato”), ahogy Mátyás király is Galeotto szerint. Bonfini hasonló szavakkal dicsérte: „olasz szokásokkal és tanultsággal teljes”. BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Budapest, Balassi, 1995, 16.

ab alio) bemutató gyanánt az egész műből, és a váci püspök kapcsolatát az elithumanizmussal Ficino nyomtatásban megjelenő levélkiadásai is reprezentálták a kor értelmisége számára 1495-től kezdve.⁸ A szintén firenzei, teológus Sebastiano Salvini két munkáját ajánlotta számára.⁹ Az egyik a kereszténységre tért zsidó Sámuel (Samuel Iudaeus) Izsák rabbihoz írt, megtérést sürgető levelének a görögből készült új fordítása volt, a másik pedig a szentségekről (*De sacramentis*) szóló mű: mindkét esetben a Báthorynak szóló ajánlás kéziratban maradt, Samuel Iudaeus művének nyomtatott kiadása végül Riario kardinális számára ajánlva jelent meg.¹⁰

Báthory könyvtára ennek megfelelően gazdag lehetett: a középkori magyarországi könyvhagyományozódás különös véletlene, hogy a Galeotto által említett *Tusculanae disputationes*-kötet fennmaradt, a Báthory-címerrel díszített, a Mátyás-kori Budán kötött példánya az Országos Széchényi Könyvtárban található (cod. lat. 150).¹¹ A másik két ismert kötet a püspök neoplatonikus érdeklődését jelzi: az oxfordi Keble Collegében található Ficino-kötetbe (*Commentaria in Platonem*, Firenze, Lorenzo de Alopa, 1496; jelzet: Hatchett Jackson 85) a magyarországi könyvkötő Battista Guarinonak, a veronai Guarino fiának Báthory Miklóshoz szóló levelét kötötte – nyilván a püspök kérésére,¹² az MTA Könyvtárában pedig egy Iamblikhosz-kötet (Velence, Aldus Manutius, 1497) található, amelynek kötése az oxfordi Ficino kötésével, ’notabene’ jelzései pedig a Cicero-kötettel azonosak.¹³ Mindkét kötet arról tanúskodik, hogy a püspök kapcsolata Ficinóval egészen annak haláláig (1499) élénk maradt. Báthory

⁸ Marsilio FICINO, *Epistole Marsilii Ficini Florentini*, Venetiis, Capcasa, 1495, 46r–47r, 152r. A kötetben három Báthorynak szóló levél szerepel: ezekről l. Valery REES, *Ad vitam felicitatemque: Marsilio Ficino to his friends in Hungary = Verbum*, 1(1999), 70–85.

⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, *Sebastiano Salvini, a Florentine humanist and theologian, and a member of Marsilio Ficino's Platonic academy* = ID., *Studies in Renaissance thought and letters*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1993, vol. 3., 173–206. L. még MIKÓ Árpád, *Reneszánsz emlékek Báthory Miklós püspök idejéből = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. Horváth Alice, Vác, 2007, 117–130.

¹⁰ Két kézirat hagyományozza Salvini ajánlását: Firenze, BN, Magl. XXXIV 72 (autográf példány, Samuel Iudaeus Báthorynak ajánlva, a *De sacramentis* ajánlásánál a név helye ki van hagyva, 1477. okt. 9. – innen kiadva: *Analecta nova ad historiam...*, ed. Eugenius Ábel, Stephanus Hegedüs, Budapest, Akadémiai, 1903, 442.) és Riccob. 1454 (mindkét mű Báthorynak ajánlva). A Vat. lat. 5140-ben a lapszéken szereplő Báthory mellett Iohannes Nicholinus athéni érsekhez szól egy levél (KRISTELLER 1993, i. m. 204.; HUSZTI, Giuseppe *Tendenze platonizzanti alla corte di Mattia Corvino*, *Giornale critico della filosofia italiana*, 1930, 135–162, 220–287, itt: 273–275).

¹¹ ROZSONDAY Marianne, *Báthory Miklós váci püspök könyvtárának egy darabja* = HOFFMANN Edit, WEHLI Tünde, *Régi magyar bibliofelek*, Művészettörténeti Kutatóintézet, 1992, 258–259; és Uő., *Báthory Miklós feltételezhető könyvtára = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. Horváth Alice, Vác, 2007, 131–144.

¹² RHODES, Dennis *Battista Guarini and a book at Oxford* = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 37, 1974, 349–353. A levélben (Ferrara, 1499. február 20.) Battista Guarini afőlött sajnálkozik, hogy Péter, Báthory pártfogoltja kénytelen megszakítani itáliai tanulmányait, mert otthon (egyházi?) javadalmat kapott.

¹³ ROZSONDAY Marianne, *A Hungarian Renaissance binding in Oxford and its counterpart in Budapest* = *The Book Collector*, 40, 1991, 371–381. A Iamblichus-kötet egyik bejegyzéséből („hoc idem Plotinus sentit”) sejthető, hogy Ficino Plótinosz-fordítása is megvolt neki.

fennmaradt sírfelirata azt is megemlíti, hogy maga a püspök is tollat ragadott.¹⁴ Arról, hogy a püspök humanista érdeklődése haláláig fennmaradt lengyelországi kézirat is tanúskodik, amelynek tanúsága szerint a krakkói egyetemen tanult Valentinus de Montevidri (Valentin von Grünberg) 1502–1504 között Vácott volt kanonok, minden bizonnyal a tudománykedvelő Báthory invitálására.¹⁵

Franciscus Pescennius Niger életével jóval szűkebb szakirodalom foglalkozik, Mercati 1939-ben írt cikke óta csak Olja Perić foglalkozott személyével elmélyültebben.¹⁶ Pedig az egyik legnépszerűbb levelezési-retorikai értekezés szerzőjéről van szó, mindenképp érdemes lenne alaposabban feltárni, minek köszönhető a munkái iránt mutatkozó lankadatlan lelkesedés a 15. század utolsó évtizedében.¹⁷ Niger 1452-ben született Velencében, amint azt maga számára készítette asztrológiai nativitása elárulja,¹⁸ de szláv szülőktől: néhol Cernoevichnek nevezi néhol magát. Családját a „Historia Augustá”-ban szereplő, 193–194-ben uralkodó császárjelöltől, C. Pescennius Nigertől származtatta, így a Pescennius nevet is felvette. Életrajzában azt is elmeséli, hogyan kellett Moesiába, majd Liburniába, azaz Dalmáciába menekülnie családjának, a Pescenniusoknak Septimius Severus haragja miatt, és hogyan alapított helyi, moesus származású feleséggel családot Trebius; majd két fia, Sestius és Aruns közül a gonosz Sestius hogyan űzte el Arunsot Liburniába, hogy ott az megalapítsa a Niger, azaz Cernoevich-családot, és a Frangepánokkal házasságra lépve letelepedjen Zengg városában.

¹⁴ A „Hystorias omnes celebravit carmine vates” sor értelmezéséről I. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Báthory Miklós sírverse = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. Horváth Alice, Vác, 2007, 157–172. Juhász László verses egyetemes történelemként értelmezte („fortasse historiam generalem versibus composuit”, ELTE EK H 287/8, f. 3).

¹⁵ Valentinus de Montevidri váci kanonokként asztrológiai praktikát adott ki 1502-ben, ars memoratíváját pedig 1504-ben másolta Vácott. L. KISS Farkas Gábor, *Valentinus de Montevidri (Grünberg) and the art of memory of Conrad Celtis = Culture of Memory in East Central Europe in the late Middle Ages and the Early Modern Period*, ed. Rafał Wójcik, Poznań, 2008, 105–118. Vácott volt kanonok Hieronymus Balbus is: VARGA Lajos, *A váci székeskáptalan Báthory Miklós korában = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. Horváth Alice, Vác, 2007, 73–111, itt 82.

¹⁶ PERIĆ, Olja, *Franjo Niger i njegov milanski kodeks = Latina et Graeca*, (Zagrabensia), 22(1983), 159–164; 23(1984), 133–142; 24(1984), 118–125. Marina Miladinováknak köszönöm, hogy segített megszerezni ezt a tanulmányt.

¹⁷ Friedrich Riederer retorikája (1493) alapul veszi a *Modus epistolandi* felosztását (KNAPE, Joachim, LUPPOLD, Stefanie, *Kommentar zu Friedrich Riederers Spiegel der wahren Rhetorik*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2010, 138). Krakkóban egyetemi előadásokon tanították Niger művét (erről I. *Liber diligentiarum facultatis artisticae universitatis Cracoviensis*, szerk. Henrik Wisłocki, Krakkó, 1886, 496 és KEDVEK Vera, KISS Farkas Gábor, *Egy bártfai peregrinus tanulmányai Krakkóban – 1498–99*, megj. alatt, az OSZK Inc. 1016 alapján) és később Johannes Aesticampianus (Sommerfeld) saját levélgyűjteménye is Franciscus Nigerét követte. L. Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and humanist literature in the age of the Jagiellons*, Toronto, University of Toronto Press, 2007, 230. A magyarországi ars epistolandikról I. még EKLER Péter, „*Margarita poetica*” – *a humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig*, Bp., OSZK, 2010, 114–117, 128–136.

¹⁸ HENDERSON, Judith Rice, *Francesco Negro of Venice*, = *Contemporaries of Erasmus*, ed. Peter G. Bietenholz et al., Toronto, Toronto University Press, 1987, vol. 3, 10–11; MERCATI 1939, i. m. 33.

A Niger öregkorában lejegyzett családi genealógia nem nélkülözi a mitologikus elemeket: Az ifjú Aruns menekülés közben félholtan feküdt le pihenni egy erdei barlang mellett, amikor a barlangból egy sárkány ugrott elő és megcsókolta háromágú nyelvével. Ettől a sárkány szépséges leánnyá változott, és addig édesgette, ölegette, simogatta az ifjút, amíg az belé nem szeretett, és össze nem házasodtak. A leányba bújt sárkány aztán ötösikreket szült, de első és ötödik gyermekét rögtön szülés után megfojtotta, és csak a középső gyerekeket hagyta életben. A férj – bár felesége távol tartotta a szüléstől – megleste a szörnyettet, és felháborodott felesége kegyetlenségén. A sárkánylány erre azzal indokolta tettét, hogy csak férjét védte, mert első és utolsó gyermeke ellene támadt volna, és felháborodottan elhagyta Arunsot, megátkozva, hogy attól kezdve egyszer sem lehet háromnál több gyerek a családban.¹⁹ Niger a történet hitelességére – értve ezalatt annak ismertségét Dalmáciában – nem csak a liburniai kortársakat, hanem az akkor már Velencébe menekült Thuz Jánost is tanúként hívja.²⁰ Nagyapja, Paulus Cernoevich aztán Hunyadi János, vagy (Niger másik történetváltozata szerint) Mátyás király miatt volt kénytelen Liburniából, azaz Dalmáciából Velencébe menekülni. E történetet élete végén, X. Leó pápának ajánlott *Cosmodystychiájában* (Világ szerencsétlensége) meséli el, amely a reneszánsz 'infelicitas litteratorum'-műfaj kitűnő példája.²¹ Bár a célja az, hogy az emberek bűneit, hazugságait, csalásait mutassa be benne enciklopédikusan, lépten-nyomon visszatér benne saját sorsára, önként vállaltak mondott, de erősen fájlalt szegénységére.²² Ebben a műben találunk részletes beszámolót tanulmányairól is. Velencében többek között Domizio Calderini volt a mestere,²³ majd Padovában

¹⁹ MERCATI 1939, i. m. 27–33 és *16–23. Báthory Miklós és Franciscus Niger humanista patrónusi kapcsolatához pozitív háttérrel nyújthatott az, hogy a Báthory család legendáriumában is szerepel egy sárkány, igaz, azt épp a családalapító ős ölte meg.

²⁰ „Haec ego omnia ex iurato etiam genitore cognovi, et cum vix credere vellem, Ioannem Tuccium, virum heroicum et potentissimum Pannoniae gentis principem, a Matthia severissimo rege Venetias deportatum, conveni” MERCATI 1939, i. m. *21. Niger egykori tanára, Giorgio Valla révén is ismerhette a Velencében letelepedett Thuz Jánost, akinek Valla 1486-ban megjelent Iuvenalis-kiadását ajánlotta. L. IUVENALIS, Decius Iunius, Aquinas, *Satyræ*, cum commentariis Georgii Vallæ Placentini, Venetia, Antonio de Strada, 1486, a2r–a3r.

²¹ A műfaj neves példája Pierio Valeriano dialógusa: Julia Haig GAISSER, *Pierio Valeriano on the Ill Fortune of Learned Men*, University of Michigan Press, 1999. Érdemes megjegyezni, hogy a *Cosmodystychia* X. Leó pápához szóló ajánlása azonos vagy hasonló frazeológiai egységet tartalmaz az Ippolito d'Estének ajánlott Firmicus Maternus-kiadás (1497) dedikációjával. („ab illa scilicet Gottica immanitate, de Latino eloquio barbaries triumphavit? ... qui Leonardi Aretini vaframento, longo tanquam postliminio Latino e barbarorum manibus codices suo Latio restituit...”) (MERCATI 1939, i. m. *12–13). A humanista irodalomban gyakran előfordul az ajánlások és prefációk ehhez hasonló újrafelhasználása.

²² Vö. MERCATI 1939, i. m. 54–55.

²³ Domizio Calderini jól ismerte Galeotto *De hominè*-jét (1471), ez kiderül saját *Observationes*-ainak (1475) Galeottót kritizáló fejezeteiből (CAMPANELLI Maurizio, *Polemiche e filologia ai primordi della stampa: Le Observationes di Domizio Calderini*, Róma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2001, 172–173). Elképzelhető, hogy Niger már Velencében megismerte a számára később fontossá váló narni humanistát, akár hírből, akár személyesen.

Cristoforo da Recanati; itt tizenhat éves korában maga III. Frigyes császár koronázta költővé 1468–69 telén, majd az artes-tanulmányok után világi és egyházi jogot tanul, 24 éves korára doktori címet szerez, pap lesz, és 30 éves korára már mindent tud, amit élete végén, életrajza írásakor tudott. Pályaösszegző vallomásában érdekesen tanúskodik arról, hogy életében mintegy 800 kötetet olvasott, és ezekre mind jól is emlékezik; 34 könyvet írt és 46 éven át tanított.²⁴

Tanulmányai befejezése után 1478-tól asztronómiai tárgyú művek kiadásánál működött közre: 1478-ban Sacrobosco *De sphaera*ját, 1480-ban Cremonai Gerardus *Theorica planetarum*át adta ki. Saját művei 1480-tól kezdve jelentek meg nyomtatásban: írt egy *Grammaticát* (1480), amely hosszasan beszél a poétikáról, metrikáról és a költészet műfajairól is,²⁵ Zsigmond osztrák főherceg házasságára epithalamiomot (Padova, 1484), majd rövid római karrierkísérlete után egy levélmintakönyvet (*Modus epistolandi*, 1488), és talán egy holdnaptárat is (Velence, Erhard Ratdolt, 1481). *Modus epistolandi*ja 1488 és 1501 között 43 kiadásban jelent meg Itáliában és Észak-Európában,²⁶ és oly népszerű lett, hogy még maga Erasmus sem volt rest kritikus szavakkal illetni.²⁷ Kapcsolatba került a kor egyik velencei hírességével, a tudós Cassandra Fedelével: Ő volt az első nő, aki a padovai egyetemen nyilvános szónoklatot tartott egy baccalaureus-avatás alkalmából. Ennek nyomtatott kiadásához kísérő költeményt írt Niger (kiadva: Velence, 1489. január 19.)²⁸ Cassandra Fedelének, a szerény származású, de tudós nőnek tanára is lehetett Niger Velencében, mert Cassandra levélgyűjteményében egy barátja a „te Favorinusod”-ként említi Nigert, így

²⁴ MERCATI 1939, i. m. 42.

²⁵ Erről és a hatásáról átfogóan l. Carmen Lozano GUILLÉN, *Franciscus Niger y la gramática exegetica = Humanistica Lovaniensia*, 46(1997), 1–12.

²⁶ MACK, Peter, *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 238–241. (Oxford-Warburg Studies). A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*ben bizonytalanul 1487-re datált németországi megjelenésű kiadás minden bizonnyal csak az 1488-as velencei editio princeps (*Modus epistolandi*, Velence, Hermann Lichtenstein, 1488. febr. 5., Jacobus Giraldu, a padovai studio rectorának dedikálva) megjelenését követte, ezért a mű nyugodtan datálható 1488-ra.

²⁷ „quo tandem consilio legitur a pueris Franciscus Niger? cuius non modo praeceptiones triviales sunt, neque ex intimis (ut oportebat) rhetorum fontibus petitae, sed nulla etiam extat epistola, non dicam elegans et venusta, sed ne Latina quidem” – kérdezi korai, 1499-ből származó, felháborodott levelében Erasmus. (*Opus Epistolarum Desiderii Erasmi*, ed. P. S. Allen, Oxford, Clarendon, 1906, 1. k., 272.) L. még RUMMEL, Erika, *Erasmus' Manual of Letter-writing: Tradition and Innovation*, Renaissance and Reformation, 1989, 299–312.

²⁸ A második kiadás (Nürnberg, 1489. nov. 22. után) fametszeteit lehet, hogy Albrecht Dürer metszette tanulóévei alatt) első lapján Cassandra Fedeléről látható egy szép metszet, a kötet végén pedig Conrad Celtis verse olvasható, „Ad Apollinem repertorem poetices”.

utalva a római magisterre, aki az ókorban Gellius és Fronto tanára volt.²⁹ Cassandra Fedele egyébként egyetemi padovai szónoklatával egyidejűleg Beatrix királynét is megkereste, és három levelet is írt hozzá, így Negro első, közvetett kapcsolata a magyar udvarral tulajdonképp Cassandrához köthető.

Velencét azonban politikai ballépései miatt el kellett hagynia. Sajnos az ezt követő időszakról nagyon szűkszavúan emlékezik meg Niger önéletrajza: Azt mondja, „visszatértem a padovai akadémiára a szokott előadásaim tartására, ahonnan Horosium polgárai (Horosiani cives) és Galeotto Marzio hívott el a nyilvános iskola igazgatására a legjobb feltételekkel, náluk két évet időztem.”³⁰ Ezt követően küldte el Esztergomba Ippolito d’Este nevelőjeként Ercole d’Este, majd Beatrix királyné kérte meg, hogy tartson előadásokat Pliniusról és a dialektikáról, vélhetőleg a királynői udvarban. Megpróbálta családja egykori horvátországi birtokait is visszaszerezni Beatrix pártfogása által, de erre aztán már nem került sor, mert Beatrix visszatért Itáliába.

A királynét hamarosan követte Niger is: Itáliába visszatérve állítása szerint egy magyarországi kéziratból adta ki Aldus Manutiusnál Firmicus Maternus asztrológiai munkáját, a *Mathesis* (1499, de az ajánlás kelte 1497), amelyről azt állította, hogy elsőként találta meg teljes szövegét. Niger *Mathesis*-kiadása sokáig a 16. századi szövegkiadások alapja maradt; csak a 20. századi szövegkritika mutatta ki, hogy az inkunábulum 174 lapjából mintegy 20-at Niger, vagy a Niger által használt kézirat kompilálta hozzá középkori szövegekből ott, ahol a *Mathesis* magyarázatait nem érezte elég részletesnek.³¹ Az 1497-re datált, Ippolito d’Estének szóló ajánlás diadalittas szavai mindenesetre nem lojálisak magyarországi kenyéradóihoz: „ezt követően emelkedett fel a keleti horoszkópból a te csillagod, áldott Hippolitom, ami – ahogy egykor Lucifer (Vénusz) Aeneast [...], így engem a szkíták utolsó saráig (ad extremam scytharum fecem) vezetett el, hogy a barbárokat kifosszam, ahol Firmicus gót vadságú

²⁹ FEDELE, Cassandra, *Letters and orations*, ed. Diana Robin, Chicago, The University of Chicago Press, 2000, 25–30; 67–68. A fordítás alapjául szolgáló műhöz (*Clarissimae feminae Cassandrae Fidelis, venetae Epistolae et orationes*, ed. Jacopo Filippo Tomasini, Padua, Franciscus Bolzetta, 1636.) sajnos nem jutottam hozzá. Angelo Tancredi levelében (1488) említi Niger Cassandrához írt verseit – ez minden bizonnyal azonos a Cassandra szónoklatkötetében megjelent carmen sapphicummal. Beatrixhoz 1488 januárjában (tehát a velencei újév szerint 1489 januárjában, a padovai egyetemi szónoklat tartásának hónapjában) írt Cassandra dicsérő levelet, amelyben – Bonfinihez hasonlóan – Beatrix tisztaságát és tanultságát méltatja. Szűziességét (castitas) Lucretiához, Sulpitiához és a szabin nőkéhez hasonlítja, méltóságát (gravitas) Veturiához, szónoki készségét Calpurniához és Hortensiához. Cassandra és Beatrix kapcsolatának további bizonyítéka a velencei költő- és szónoknő részletes életrajza Iacopo Filippo Foresti (Iac. Phil. Bergamensis) Beatrix királynénak ajánlott, és metszetét tartalmazó *De plurimis claris selectisque mulierum*ában (1497).

³⁰ „ad publici gymnasii sui moderationem cum optima conditione Horosiani cives et Martius Galeottus me evocarunt, apud quos per biennium moratus sum.” MERCATI 1939, i. m. 59.

³¹ Forrása az a Pietro d’Abano volt, akit egyébként a kiadás bevezetőjében, mint arab asztrológián alapuló író, elítél. Az azonosságokra I. FIRMICUS MATERNUS, Iulius, *Matheseos libri VIII*, ed. W. Kroll, F. Skutsch, K. Ziegler, Lipcse, Teubner, 1913, 2. k., XXXII–XXXIII. A hozzászótt fejezetek jegyzékét l. Uo., 2. k., 556–558.

börtönbe vetve rejtőzködött. Jöttem, láttam, győztem, és hazavezettem magammal ezt a fényes útitársat, aki sugaraid alatt immár biztonságban lesz.”³² A kinyomtatott kötet eljutott II. Ulászló budai könyvtárába is (a példány Uppsalában maradt fenn), és lehetséges, hogy Budán nem örültek ezeknek a szavaknak.³³

Ha korábban nem, akkor ezt követően, második magyarországi látogatásakor került kapcsolatba Báthory Miklóssal Niger. A *Cosmodystychiában* arról számol be, hogy „eközben folytattam szokott tanulmányaimat Pannóniában is, és emiatt Báthory Miklós váci püspöknél a jeles művészetek nyilvános gimnáziumát állítottam fel, elsőként Magyarországon az artes teljes fakultásában (?), nagy létszámú hallgatósággal, együtt az udinei Barnardinusszal,³⁴ a világi és egyházi jog nemes doktorával, úgy, hogy a király is ösztönzőleg biztatott. Itt igen jövedelmező kanonoki címet is kaptam.”³⁵ Ezt követően állítása szerint Budára jött Niger, hogy 300 arany királyi ösztöndíjjal folytassa Bonfini befejezetlen magyar történetének írását. 1497-ben még bizonyosan Ferrarában volt, onnan keltezi Firmicus Maternus Ippolito d’Estehez szóló ajánlását, Bonfini pedig 1503-ban halt meg, így Niger váci tartózkodása e két dátum közé eshetett.³⁶ Épp ekkor járt az asztrológiai praktikát készítő, és mesterséges emlékezzetannal foglalkozó Valentinus de Monteviridi is Vácott (1502–1504). Bár nem rendelkezünk konkrét adatokkal Niger váci tevékenységéről, érdemes megjegyezni, hogy egyik kéziratába (Vat. Lat. 4033.) Raymundus Lullus *Ars brevis*ének

³² „Hinc lucidissimum ab orientali horoscopo tuum sidus emersit, Hippolyte faustissime, quod sicut olim Lucifer Aeneam [...], ita me barbaros spoliaturum, ad extremam scytharum fecem devexit. Ubi detrusus in carcerem gottica feritate Firmicus latitabat. Veni, vidi, et vici, mecumque tam praeclarum comitem tuis radiis tutus, in patriam deduxi.” Ezek szerint Ippolito d’Este irányította e barbár földre Nigert, így a barbár föld bizonyosan Magyarország. FIRMICUS MATERNUS, Iulius, *Astronomicorum libri octo integri*, et emendati, ab Scythicis oris nuper allati..., Velence, Aldus Manutius, 1499, IIIr. A *Cosmodystychiában* azt mondja, hogy a kézirat „ex media Pannoniae barbarie” származik. A kiadás alapjául szolgáló kézirat annak a Γ-családnak egy nem túl kiváló példánya lehetett, amelyből Johannes Regiomontanus és társai tervezték a mű kiadását az 1470-es években (FIRMICUS MATERNUS, *Mathesis*, ed. Kroll, XXX–XXXI). Ha figyelembe vesszük Regiomontanus szoros kapcsolatát Vitéz Jánossal, és azt, hogy Niger Esztergomban Ippolito d’Este nevelője volt, könnyen adódik a feltételezés, hogy a forráskódex Vitéz könyvtárából származhatott.

³³ CSAPODI-GÁRDONYI, Klára *Eine unbekannte Corvinen-Inkunabel in Uppsala = Gutenberg Jahrbuch*, 59(1984), 171–174.

³⁴ Udinei Bernardinust nem tudtam azonosítani.

³⁵ „Non destiti interim consueta studia etiam in ipsa Pannonia prosequi, hacque de causa apud Nicolaum Bathorem episcopum Vatiensem bonarum artium gymnasium publicum cum multa auditorum frequentia una cum Barnardino Utinense, egregio utriusque iuris consulto, regis etiam stimulante persuasione, in omni artium facultate primus in Hungaria erexi, ubi opulentissimo canonicatu donatus fui.” MERCATI 1939, i. m. 71.

³⁶ Mercati felsorolja a kronológiai ellentmondásokat, amelyek Niger életleírását átjárják (73–74). Magyarországon több megaláztatás is érte: 100 szapphói verset olvasott fel egyszer a magyar király előtt (valószínűleg II. Ulászlóról lehet szó, mivel később Mátyásról dicséretileg emlékezik meg), és ezt meg sem köszönték neki, miközben az a bohóc és kötélzáncos, aki utána következett, 50 aranyat és 2 selyemruhát kapott. (MERCATI 1939, i. m. 73 n. 2)

tárcsáit is bemásolta, így, ha ezeket már váci tartózkodása idején ismerte, valódi mnemotechnikus-kombinatorikus kör alakulhatott ki Báthory körül.³⁷ Érdeklődése egészen a mágiáig terjedt: „végül nem csak magát a tudáson (artes), hanem a tudás fegyverein és fortélyain is annyit törtem a fejem, hogy néha még varázsénekekre, és más, többféle varázslatra is vetemedtem” – mondja a *Cosmodystichiában*.³⁸

Niger a fentebb említett „horosiumi” tanárkodása alkalmával írhatta azt a „drammá”-t, amely a vatikáni (Vat. Lat. 4033, 127r–132v) és egy milánói, Ambrosiana-beli kéziratban (C 12 sup., 57r–63r) is fennmaradt.³⁹ A rövid mű címe *Scholasticum Orosianae iuventutis drama*, amelyet elsöre talán az *Orosiumi ifjúság iskoladramájának* fordíthatnánk. Niger azonban számos poétikai kifejezésnek sajátos, a megszokottól eltérő értelmet tulajdonít, tanú erre először 1480-ban kiadott *Grammaticája*, s különösen annak poétikai része. Ott a költészet felosztásában alapvetően Diomedes grammatikust követi, aki Arisztotelész *Poétikája* nyomán a mimészis módja alapján osztja fel a költészetet: „A költemény háromféle lehet: cselekvő, elbeszélő vagy kevert. A cselekvő vagy utánzó költemény, azaz amit a görögök δραματικὸν ἢ μιμητικὸν-nak hívnak az, amelyben csak a szereplők cselekszenek a költő megszólalása nélkül, ahogy az a tragédiákban és komédiákban történik. A cselekvő költeménynek három fajtája van: a tragédia, komédia és a szatíra.”⁴⁰ A tragédia és a komédia tulajdonságainak és különbségeinek részletes ismertetése után tér rá egyes részfogalmak, mint a ’drama’ ismertetésére, amelyet úgy határoz meg, mint „fabulae actio, quae per varias personas in scaena exercetur”,⁴¹ azaz, mint „a mese cselekménye, amelyet több személy mutat

³⁷ A Vat. Lat. 4033, 138r–145v a lullusi *Ars brevis* fontosabb táblázatait és tárcsáit tartalmazza.

³⁸ „Et demum non artes solum ipsas, sed artium etiam ipsarum arma et calliditates adeo speculatus sum, ut etiam aliquando in magica cantamina et pleraque etiam praestigia devolverer”. MERCATI 1939, i. m., 40. A milánói kéziratban (Ambr. C 12 sup.) megtaláljuk a Raimundus Lullusnak tulajdonított Bölcsek kövéről szóló értekezést (*De lapide philosophico*, 27v–34v), egy alkímiai receptet (*Ad aurum potabile*, 34v–35v), szerelmi ráolvasást (87r), fiziognómiai értekezést (101r–124r), és egy álmoskönyv töredékét (86r–86v).

³⁹ Az utóbbi részletes leírását l. *Inventory of Western Manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana*, vol. 2., ed. Louis Jordan, Susan Wool, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1986, 5–16. A kéziratról, amely Pier Paolo Vergerio Paulusát is tartalmazza, és amelybe valószínűleg Niger maga vezette be az öt felvonásra történő felosztást, l. Alessandro PEROSA, *Per una nuova edizione del 'Paulus' del Vergerio = L'umanesimo in Istria*, kiad. Vittore Branca, Sante Graciotti, Firenze 1983, 274–280, 296–298. A milánói kézirat később egybekötött szerzői miscellána, így a dátumbejegyzések – 1491 (151v) és 1494 (100r) – és a Galeotto Marzio halálát (1497) említő epigrammák (78v) sajnos nem adnak támpontot a *Scholasticum drama* datálásához.

⁴⁰ „Poema est triplex, scilicet activum, enarrativum et mixtum. Activum poema vel imitativum, quod Graeci δραματικὸν ἢ μιμητικὸν vocant, est illud, in quo personae agunt solae, sine ulla poetae interlocutione, ut se habent tragicae vel comicae fabulae.” NIGER, Franciscus *Grammatica*, Velence, 1480, aa8v. A forrás: Diom. gramm. *Ars grammatica*, 3.k., de poematibus (*Grammatici Latini*, ed. Keil, 1,482,13–25.) Niger műfaji példaképe is Diomedes lehetett, aki grammatikájának harmadik könyvében a poétikát tárgyalja.

⁴¹ NIGER, Franciscus, *Grammatica*, Velence, 1480, bb7r. Niger további különbségtétele meglehetősen sajátos: a „tragicum drama” görög mese, amelyben nincs sok szereplő, a „comicum drama” latin mese, amelyben sok szereplő van.

be a színpadon.” Niger tehát a drámát nem műnemenként értelmezi (erre ott a ’poéma’, illetve annak actívum, cselekvő válfaja), hanem színre vitt, előadott, többszereplős cselekményként. A dramma ezért a *Scholasticum dramma* címében sem a szó szoros értelmében vett dráma, ahogy az 1483-ban Zsigmond főherceg házasságára írt epithalamiumot is egy „Buccolicum drama” zárja, amely mai fogalmaink szerint ekloga. Csak ebben az értelemben dráma az *Orosiumi ifjúság drámája*, amelyet modern fogalmakkal liturgikus szövegekönként lehetne leírni.

A ’dramma’, amit Niger, az iskola igazgatója (academiae moderator) tanított be, két disztichonnal kezdődik, majd ezt követi a pap(ok?) három imája, akiket antikizálva flamen Dialisnak (Juppiter papjának) nevez. A flamen először Szt. Miklós pártfogását kéri az iskola diákjai és tanára számára, a második ima arra kéri a szentet, hogy segítse az erény elérését számukra, a harmadik pedig a bűnök elkerülését tűzi ki célul. Ezt követően egy „epentica” szónoklat (tulajdonképpen egy panegirikusz, amelyet egy diák mondhatott el) olvasható Miklós püspökhöz (Szt. Miklóshoz), amelyet az egész egyháznép jelenlétében szónokoltak el: a magnificus praetor és az iskolaigazgató (academiae moderator) előtt zajló szónoklat az iskolások védőszentjét dicséri, majd a ’dramma’ egy közös, hangos latin imával zárul a szenthez. Ezt követi egy húsz verspárból álló latin örömeinek („Paeon proseucticum icosisticum”), amelyet „equestris concio”-ban, lovas beszédben (= versben) mondtak el, nyilván a prózai „pedestris concio”, azaz gyalogbeszéd ellentétéként. A *Scholasticum dramma* zárása egy „Paeonium exodium”, azaz egy záró ünnepi beszéd, a felvonulás bevégeztével, ezúttal prózában: mi mást ajánlhatnának fel a diákok Miklósnak, akit ezüstpénzekkel ékesített fáklyákkal ünnepelnek, mint hogy az erény útján maradnak, ha Hercules válaszútjához érnek? A három imát követő „epentica”, dicsőítő szónoklatból egyértelműen kiderül, hogy azt egy fiatal gyermek mondta el, „aki nem csak gyermek, hanem szinte csecsemő létére erre a méltóságos helyre, igen tanult férfiak ily nagy gyűlésébe merészkedett előlépni” („qui non puer tantum, sed pene infantulus hunc in locum dignissimum in tanto uirorum doctissimorum consessu dicturus prodire ausus fuerim”). Amint Mercati is utal rá, az események dramaturgiája (vagy inkább liturgiája) és a gyermekek fellépése a Szt. Miklós-napi iskolai szokásokat idézi fel, a diákok beöltözése püspöki ruhába pedig a gyerekpüspök, az ’episcopus puerorum/scholarium’ szokását, aki Szent Miklós napjától, december 6-tól, egészen Aprószentekig viselhetette a püspöki ruhát.⁴²

Utoljára hagytam a legfontosabb kérdés feltevését: hol lehet Orosium, ahol e liturgikus játékot bemutatták? Mercati – nyilván az *Orbis Latinus* legközelebbi szóba jöhető címszava, Orodinum alapján és Niger számos magyarországi

⁴² L. MEISEN, Karl, *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande*, 1931, 289–333; STRAETER, Michael, *Knabenbischoftum und geistliches Spiel im Mittelalter* = „Et respondeat” *Studien zum deutschen Theater des Mittelalters*, Leuven, Leuven University Press, 2002, 177–194, és Y. DAHHAOU, *Enfant-évêque et fête des fous: un loisir ritualisé pour jeunes clercs? = Temps libre et loisir du 14e au 20e siècles*, Zürich, Chronos, 2005, 33–46.

tartózkodása alapján – Aradnak értelmezi Orosiumot.⁴³ A késő-középkori Arad humanista iskoláiról azonban semmit sem tudunk, nem volt egyházi központ,⁴⁴ Mercati megfejtése valószínűtlennek hat. Niger sajnálatos módon teljesen önkényesen, és kiszámíthatatlanul antikizálja a neveket (pl. Ferrara Foraria), így némiképp a fantáziánkra vagyunk kénytelenek hagyatkozni. Gyanút ébreszthet viszont az olvasóban, hogy a mű épp Báthory Miklós névadó szentjének, Szt. Miklósnak az ünnepére készült. Emlékezhetünk rá, Orosiumba az önéletrajz szerint Galeotto Marzio és a „horosiani cives” hívták Nigert, és arra is, hogy Galeotto Báthory Miklós közeli barátja volt. Sajnos nem tudjuk, hol tartózkodott Galeotto az 1480-as évek második felétől kezdve 1490-ig (ekkor ajánlja a *De doctrina promiscuát* Lorenzo de’ Medicinek), sem az ezt követő időszakban, amikor csak a francia királynak, VIII. Károlynak dedikált *De excellentibus* (1491–1492) datálható jól térben és időben.⁴⁵ Galeotto kapcsolata Báthoryval épp alátámaszthatná, hogy Orosium Magyarországon keresendő, és Miklós váci püspöknek minden bizonnyal nem lett volna ellenére Szent Miklós napjának méltó megünneplése sem. De vajon említés nélkül hagyta volna Niger *Cosmodystichia*jában, ha későbbi patrónusa, Báthory Miklós már ekkor magához hívja? Vajon a *Scholasticum drama* nem szólna-e részletesebben a püspök dicséretéről, ha jelen lett volna az eseményen? Mindenesetre a milánói kéziratban találunk egy verset egy másik Miklós püspökhöz, Niccolò Maria d’Estéhez, Rovigo püspökéhez is, akivel Niger 1490-ben indult egy félbeszakadt, Zágrábig jutott magyarországi követségre, de Galeotto a jelek szerint nem állt vele kapcsolatban.⁴⁶

Hol lehetett hát Orosium? Mint láttuk, nincs arra bizonyíték a Galeotto-kapcsolaton kívül, hogy a „Horosiani cives” és az „Orosiana iuventus” Magyarországon volt található. Ha mégis elfogadjuk, hogy Magyarországon kell keresni ezt a várost, akkor talán gondolhatunk a Várad melletti Olaszira, Váradolaszira, amelyet az Árpád-kortól kezdve idegen származású kereskedők népesítettek be. Az egyik első, III. Béla korából származó oklevél is így említi a bihari püspök székhelyét: „Episcopus Biarch, cuius sedes dicitur *Orosiensis* habens mille marcas.”⁴⁷ Akár Váradra, akár Váradolaszira értjük a Nigernél szereplő Orosinumot, mindkettőről könnyen el tudjuk képzelni, hogy befogadhattak egy Itáliából érkezett grammatika- és poétikatanárt. Annyit azonban mindenképp hozzátehetünk, hogy még akkor is,

⁴³ Erre már Pajorin Klára felhívta a figyelmet: PAJORIN 1981, i. m. 512–513.

⁴⁴ MÁRKI Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, 1892, 1. k.

⁴⁵ L. MIGGIANO Gabriella, *Galeotto Marzio*, = *Dizionario Biografico degli Italiani*, 71. k., 2008, 478–484. L. még BÉKÉS Enikő, *Galeotto Marzio and the Court of King Matthias Corvinus* (De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae) = *Studi Umanistici Picensi*, 29(2009), 287–296.

⁴⁶ Ambr. C 12 sup., 148v–149r = Nicoleon Mariam Estensem Adr. pont. Illm. Francisci Nigri Liburni prompouseutica [!] ode tricolos tetrastrophos. Vö. POERTONE, Paolo *Niccolò Maria d’Este* = *Dizionario biografico degli Italiani*, Róma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 43. k., 1993, 406–407.

⁴⁷ BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története*, Nagyvárad, 1883, I, 38. BALOGH Jolán (*Váradinum: Várad vára*, Budapest, 1982, 24) és GYÖRFFY György (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Budapest, 1987, I, 682.) ezzel szemben a Varadiensis alak torzulásaként értelmezi az Orosiensis formát.

ha a mű nem Báthory Miklós számára keletkezett, Niger hasonló liturgikus játékok bemutatásával próbálkozhatott a püspök váci publicum gymnasiumában.

Az alábbiakban közlöm Niger *drammájának* szövegét a két kéziratból, a milánói kéziratot alapul véve (A = Milánó, Biblioteca Ambrosiana, C 12 sup., 57r-63r és B = Róma, Vat. Lat. 4033, 127r-132v). A v és u használatát egységesítettem.⁴⁸

*Scholasticum Orosianae iuventutis drama instituyente Francisco Nigro Veneto Lorita*⁴⁹ *academiae moderatore in diui Nicoleo sacris anniversario et panegyrico et donariis publice elaboratum.*

Cerei funis argirotico aere vallati titulus

Gymnica Cecropias studiosae turba Iuventae

Nicoleos defert in tua templa faces.⁵⁰

Quae velut e dulci deducunt nectare lumen

Sic tribuant dulcis tempora cana dies.

Prima flaminis⁵¹ inter agendum supplicia⁵²

Omnipotens rerum omnium moderator et iuste deus qui a mortalibus huiusce mundi stipendiis ad caelestem illam divinamque militiam piaentissimum [!] pontificem Nicolaum scholastico stemmate decoratum evocare dignatus es, ut qui in excanescentibus undis studiosae turbae ductor extiterat, is etiam apud clementissimam maiestatem tuam eius tutor adesset. Annue, quaesumus, lucubranti ephaebiae: ut cum tanti parentis adiuta praesidio nihil ad bene beateque vivendum amplius exoptarit, quod reliquum est, una cum Magnifico praetore nostro probatissimaque civium istorum Caterva ad pollicitam haereditatem tuam adeundam toto mentis feratur affectu. Per dominum.

Altera arcanae linguae aditorum sacra murmura.

Siquis apud clementissimam maiestatem tuam innocentiae precibus relictus est locus, respice tenellas puerilis catervae uoces, Sanctissime deus, et praesta ut beati pontificis Nicolai opitulante suffragio ad eam possimus virtutem attingere, sine qua tua nobis est incerta potentia. Per dominum.

Tertia litatis sacris adiecta piamina

Libata caelesti victima piaentissime deus, maiestatem tuam supplices exoramus, ut scolastica turba, quae benignissimo pontificis tui Nicolai patrocínio gubernatur, tuo lumine illustrata et sinistram declinet flagitiorum callem, et in dextrum directa verticem ad divinum utriusque virtutis apicem tendat, quo tibi deo summo maximo placens a tua numquam voluntate discedat. Per dominum.

⁴⁸ A szöveget már kiadta a vatikáni, javított helyesírású változat alapján PERIĆ, i. m. Latina et Graeca 24(1984), 120–125. Én a milánói, autográf kézirat mellett döntöttem, mert ez jobban reprezentálja Niger sajátos ortográfiáját, és csak ennek nehezen olvasható részeinél követtem a vatikáni kéziratot.

⁴⁹ Niger szóhasználatában doctor artium. L. MERCATI 1939, i. m. 63. n. 3.

⁵⁰ A Cecropias faces a méhviasz fáklyára vonatkozhat (ahogy a következő sor nektárhasonlata is a méhekre utal).

⁵¹ Niger máshol is flamen dialisnak nevez egyszerű papokat (vö. MERCATI 1939, i. m. 46 n. 3)

⁵² om. A

Epentica in divum Nicoleon pontificem⁵³ paludataque pedestris contio in totius plebis consessu⁵⁴ perorata

Consuevere mortales, Magnifice pretor, academiae nostrae moderator insignis, vosque reliqui viri clarissimi, si quid praeter assiduam consuetudinem eveniret bonum dignum laudabile,⁵⁵ non solum merito laudem preconio celebrare, sed magna quoque admiratione prosequentes divinum potius quam humanum existimare. Quod cum in presenciarum imo facile contingere posset, qui non puer tantum, sed pene infantulus hunc in locum dignissimum in tanto uirorum doctissimorum consessu⁵⁶ dicturus prodire ausus fuerim. Vereor tamen ne praeter admirationem vestram quid gravioribus annis ornamento et laudi mihi temeritate potius ascribendum existimetis. Sed illud me solatur, cives egregii, quod licet Octavium imitatus, qui duodecimum annum⁵⁷ aetatis agens avam Iuliam defunctam pro concione⁵⁸ laudavit, plusquam meae paciantur vires, honeris⁵⁹ ultro susceperim Has nihilominus lucubratiuncularum mearum primitias tali tantoque numini dicatas esse conspicio, quod etiam ad enumerandas laudes suas obmutescentium posset ora resolvere, quarum cum difficilius sit exitum, quam principium inuenire, a quo potissimum exordiar incertum est. Dicendum est enim de sanctissimi pontificis Nicolai laudibus, cuius integra fides, constancia, probitas ac vite sanctimonia caeteras hominum laudes tantum imminuit, ut - scelus - ipse cum scribentium, tum legentium vires defatigari possit. Nam ut eius patriam domumque subticeam, de quibus cum multa atque ea quidem relatu dignissima occurrant, nolo tamen nimium aliena laude temporis consumere, nequid suum est parvum in dicendi argumentum suppeditare videatur: quis enim hac tempestate mortalium divum Nicoleon ingenio clarum vite integritate clariorem, sed mea quadam miraculorum prerogativa clarissimum non amet, non colat, non admiretur. Curas primaeva uirtutis exercitamenta quae tum litaeris [!] ac bonarum artium disciplinis operam navando tum <faelicitata>⁶⁰ facilitate semper et mansuetudine ac munificentia cum ceteris equalibus decertando pueriles somnos suos senili gravitate indutos in omnium oculis mirabiles [!] reddidere Quanta prudentia equitas fortitudo modestia! post ea naturalia prima, quibus sibi natura conciliatus est, homo ineuntem etiam aetatem incessit. Quanta in omnes beneficentia, quanta pietas suavissime mores, quae vite institutio, quanta probitas fides integritas religio robustiorem deinceps aetatem firmioremque illustravit!

Deficeret me profecto dies, si omnia prosequi, si singula percensere vellem eo, quod magis tedium, potius quam delectationem auditoribus fortasse pararet,⁶¹ quod

⁵³ Kiázzott hely, a tinta teljesen eltűnt az A-ban.

⁵⁴ concessu A

⁵⁵ laudabile A

⁵⁶ consensu A

⁵⁷ animus A

⁵⁸ per concionem?

⁵⁹ sic, pro *oneris*.

⁶⁰ törölve A

⁶¹ parerem B

cum iam omnibus ita manifesta sint, ut eorum fama ad celum⁶² usque tranaverit. Talis commemoratio in hoc presertim et loco et tempore supervacanea est. Nullus enim est, qui nesciat qua mente, quove animo divus hic pontifex noster neglectis omnibus fortune bonis, neglecta omne dignitate et gloria, quae etiam modestissimam quamque sanctitatem, ut Valerius inquit [!], sui dulcedine contingere solet, neglectis etiam propriis parentibus, qui eum a coepto⁶³ itinere retardare conabantur, pauperculam istam et corpore et spiritu religionem susceperit, susceptam deinde tum sapientia sua et optimis saluberrimisque consiliis, tum fide et auctoritate ita instituerit ut cum ab ipso primum et verbo et opere tocius humilitatis et obedienciae, tocius continenciae et castitatis, tocius denique vitae sanctimoniae non obscura quidem exempla sumsisset. Stabili deinceps veluti quodam plebiscito formata quid ad utramque animae et corporis salutem pertineret, nullo unquam tempore ignoraret. Unde non difficile quidem effectum est, ut qui ad cristiana stipendia facienda a suo caelesti principe hoc in mundanam miliciam cum imperio missus erat, et regiis dimicando fascibus illustraretur: et peracta milicia in principis sui capitolio triumpharet. Nam ut eius mirabillem [!] doctrinam omittam, qua fretus in doctissimorum virorum medio saepenumero disputavit, ut assiduos caelestium numinum afflatus subtericeam, quibus quotidie visitatus ab humanis penitus sensibus rapiebatur, et in iucundissimam dei maximi optimi contemplacionem eductus mirifice gaudebat, ut denique varia miraculorum eius genera praeteream, quibus humanum populum pientissime donavit. Nonne maximum fuit illud mirabileque pietatis opus, quod tres scholastici ordinis adolescentes ab acerrimo cristiani nominis hoste compressos ad vitam redegit.⁶⁴ Mirabile quidem fuit et omni laudationis preconio prosequendum, et nostri praecipuae academiae, quae a tanto tutore servata intrepida securitate florescit. Eya, igitur, agite mecum omnes scholastici ordinis adolescentes, hunc adeo clementissimum parentem viva voce salutemus: salve pientissime pater Nicolae, academiae turbae columen, spesque fidissima, salve, qui gymnastici ordinis salutem gloriamque tutaris, sanctissime parens, hanc tibi iuvenilem catervam iure quodam ascripticie servitutis⁶⁵ sacratam suscipe, hanc foveas, hanc tuearis, ut te clementissimo maecenate nostro apud deum maximum optimum curante et patria nostra triumphet felicissime, et nos tandem omnes caelestis regni participes effecti in peroptatam possimus apotheosim penetrare. Dixi.

⁶² coelos B

⁶³ accepto A

⁶⁴ A Szt. Miklós-legenda hagyományos része a három tanuló feltámasztása. MERCATI 1939, i. m. 64. Talán őket jelképezhet a mű elején a három, imát elmondó diák.

⁶⁵ Az ascriptitii a középkori szóhasználatban a máshonnan a birtokra települt, röghöz kötött, éves adójáradékkal tartozó szolgákat jelentette. L. DU CANGE, s.v.

Peon proseucticum icosisticum elegon ibidem equestri concione decantatum

Carmina deponit veteri de more December,
Carmina Nicoleos turba diserta petit
Dona ferunt alii lautos signancia festos
Nos parvo e pluteo Carmina parva damus.
Eya igitur iuvenes rumpamus pectora voces
Et resonent dulces sidera cuncta sonos
Nicoleon canimus, Clarie resonare puellae,
Nicoleo cantus dic, elegia, tuos.
Respice quam laeto doctissima turba sophorum
Hunc celebret vultu, hunc veneretur, amet.
O quam felicem sensit Parnassia lucem
Inclita gens tanto condecorata deo.
Lucifer Experias [=Hesperias] Enean ut duxit in oras
Et dedit optato moenia firma solo
Palladys auspiciis adiutus Agenore natus
Prompsit Echionios anguigenasque viros.
Ac velut Euander divino numine tutus
fatidicae matris venit ad Italiam
Sic nos Aonias cupientes scandere sedes
Dum petimus pavidum quod tueatur iter
Tu nunc, sancte pater, foelici numine primus
Occurris tamquam lucida stella poli,
Qua monstrante viam portus intrare salubres
Speramus facili non remorante Noto.
Sic igitur tenebras subeant tua sidera nunquam
Et nunquam Stygio sint violata lacu,
Sed potius radio semper meliore nitescant
Et maneant capiti stemmata firma tuo.
Fac niteat claro nobis tua stella nitore,
Qua duce tendamus sidera ad alta poli.
Da Phoebum Phoebique choros, da Delphica nobis
Templa corimbiferas funde benignus aquas.
Castalios concede pater sentire liquores
Et grauibus decores pectora nostra sonis.
Nos tibi perpetuas dicemus carmine laudes,
Nicoleos, doctae firma columna togae.
Nicoleo caeli resonabant sidera montes,
Flumina convalles equora stagna lacus.
Te solum Phebus, te solum Musa parentem
Cantabit doctis portus et aura viris.
Cecini.

Paeonium⁶⁶ exodium tyranthino sirmate⁶⁷ post peractam pompam in academica contione adornatum.⁶⁸

Iniciati quondam caelestibus sacris maiores nostri, Excellentissime praeceptor, vosque reliqui scholastici ordinis iuvenes integerrimi, quicquid Etrusco foculis instituto mactassent, id mistica quadam obseruacione in humanos actus transire volebant. Hinc iocos xenia apophoretaque sive lemmata in Saturnalibus genio Caricas autem Himetios liquores leuique bra[c]tea circumdatam cariotam⁶⁹ aera seu magis placentia bicipiti deo obtulere mortales, utraque scilicet munerum genera ab animi contemplacionibus ad fausta corporis exercitamenta deducentes. Quid nos igitur, qui diuo Nicoleo tutori nostro Cecropias faces argenteis nummis circumdatas obtulimus, nonne animo prius indeficiens lumen optavimus? non sine mellita dulcedine profuturum? non canam tacitamque fidem? non operum emolumenta peccati sumus, et omnia tamen Attico perfusa eloquio. Eya igitur, scolastica turba, quid alacri vultu deorum altaribus libata victima sumus polliciti, id felicibus huius anni curriculis alacriori fronte prosequamur, ut superum iuvante numine, cui per gymnasmatum nostrorum primitias rite sacrauimus et patriae utiles et honesti cives evadamus: et pientissimo praeceptoris nostro non minus honoris et laudis adicere possimus, quo moderante a deviis voluptatum anfractibus in dextram Xenophonii iam possimus Herculis⁷⁰ ypodromum tuti cursitare. Dixi.

Franciscus Niger két epigrammája Galeotto Marzio halálára (Ambr. C 12 sup., 78v)

P. Francisci Nigri Veneti doctoris in Galeotum Martium epitaphium
 Heu Galeote iaces villi [!] miserande sepulcro
 Quod tibi nec dignum Gallica terra dedit.
 Heu pietas, virtutis eras spoliandus alumno
 Rhetor et astronomus philosophusque bonus.
 Comprime sed lacrimas superi voluere magistrum
 Tendere ad Elisios quem rapuere uirum.
 Efficit hic nobis Galeotus, invitat ipse
 Hic ubi caelicolum splendida turba micat. TELOS

⁶⁶ Postremum B

⁶⁷ Tyrianthino syrmate B. „Biborkék kosztümben”. Niger a *Historia Augustából* vette ezeket a szavakat, ahonnan a Pescennius név is származik. (Hist. Aug. Flavius Vopiscus, Carinus, 20, 4–5.)

⁶⁸ conclamatum B

⁶⁹ „aranyfüsttel borított pálma(levél?)”

⁷⁰ *Xenophontius Hercules*nek nevezi magát Franciscus Niger több művében is. A nativitásából kiderül, hogy a prodikoszi példára, a „Herkules a válaszüton” toposzára gondol, amelyet Xenophón írt le. Cf. „Sub tali igitur caelorum sideratione in lucem productus, cepi quum licuit, tanquam alter Xenophontius Hercules, mecum ipse pensitare, quamnam potissimum vitae viam ingredi deberem...” MERCATI 1939, i. m. 35.

Tempore materia paribus Galeotus egoque
 Scripsimus: imparibus sed tamen auspiciis
 Morte dedit penas Galeotus, namque Latinum
 lemmate barbarico commaculavit opus.
 Ast ego principibus Venetis mea scripta dicavi
 Hinc vivam ducibus gratior experiis [=Hesperis].⁷¹

KISS, FARKAS GÁBOR

**Franciscus Pescennius Niger in the court of Nicholas Báthory
 and his *Scholasticum Orosianae Iuventutis Dramma***

Franciscus Niger (Franjo Niger, Francesco Negro), a Venetian humanist with Dalmatian origins, was the author of one of the most popular letter writing handbooks of the late 15th and early 16th century. In his autobiographical *Cosmodystichia* he recounts his times spent in the court of Nicholas Báthory, bishop of Vác, in detail. The aim of this study is to analyze the historical context of this relationship, and to consider the possible connection of his *Scholasticum Orosianae Iuventutis Dramma*, performed on the day of St Nicholas, to bishop Nicholas Báthory. This study argues that the literary genre of this work (dramma) written in 'Orosium' has to be interpreted on the basis of the definition given to 'dramatic' works in the *Rhetorica* (1480) of Niger, and its plot follows the tradition of late medieval Boy Bishop (episcopus puerorum) plays, where a child bishop was elected by its fellow students on the day of St Nicholas. The identification of Orosium with Arad is difficult to maintain, given the scarcity of late medieval sources on the history of the city, but significantly an earlier medieval charter uses the name 'Orosiensis' for Várad (Oradea, RO).

⁷¹ Az utóbbi epigramma megtalálható a velencei Marciana Lat. IX, 77, f. 158-on is Niger *Peri archonjának* egy másolata mellett. Innen kiadta Joseph Valentinelli, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum*, Venecia, 1870, 3. köt., 60.

NÉMETH ANDRÁS

**Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása
a budai királyi könyvtárban:
Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára (1539)***

Johannes Alexander Brassicanus (1500–1539)¹ fontos szerepet játszott a „Bibliotheca Corviná”-ról mára rögzült kép formálódásában, mivel sok görög és latin kéziratot vitt el Budáról Bécsbe, és könyvtárlátogatásának élményeiről is részletesen beszámolt. Miután Tübingenben baccalaureus és magister fokozatot szerzett 1515-ben és 1517-ben,² Brassicanus a latin és görög irodalom tárgykörében oktatott Tübingenben és Ingolstadtban, ahol végül a jogi doktori címet 1522-ben nyerte el. 1524-től kezdve retorikát, jogot és görög irodalmat tanított a Bécsi Egyetemen. 1524 és 1525 folyamán³ az ifjú bécsi tudós diplomataként több mint 10 hónapot töltött Budán a királyi palotában és később többször is visszatért Magyarországra.⁴ Így csaknem egy évvel azelőtt, hogy I. Szulejmán szultán (1494–1566) a királyi könyvtárral együtt kifosztotta Budát,⁵ Brassicanus elég időt töltött a palota könyvei között ahhoz, hogy legalább két tucat latin és görög nyelvű kéziratot válasszon ki magának.⁶ Erre utalnak azok a könyvek, melyeket – feltehetőleg

* Ez a tanulmány a „Corvina Graeca” OTKA projekt (K 75693), illetve a bécsi Collegium Hungaricum 2007-es és 2011-es ösztöndíjának támogatásával jött létre. A tanulmány angol változatát I. NÉMETH András, *A Viennese Bibliophile in the Hungarian Royal Library in 1525: New evidence from the inventory of Johannes Alexander Brassicanus' bequest (1539)* = *Gutenberg Jahrbuch*, 88(2013), 149–165.

¹ HARTL, Wenzel, SCHRAUF, Karl, *Nachträge zum dritten Bande von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität, Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565*, Wien, Hölder, 1898, 43–101; GÜNTER, Ilse, *Johannes Alexander Brassicanus = Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, I. A–E, ed. Peter G. Bietenholz, Thomas B. Deutscher, Toronto, University of Toronto Press, 1985, 191–192; RAU, Reinhold, *Die Tübinger Jahre des Humanisten Johannes Alexander Brassicanus = Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*, 19(1960), 89–127.

² RAU 1960, I. jegyzetben i. m. 15.

³ 1524 végén Brassicanus részt vett a Markus Beck von Leopoldsdorf (1491–1553) által vezetett bécsi diplomáciai küldöttségben. 1525 áprilisától Wilhelm von Eberstein (1497–1562) és Sigmund von Herberstein (1486–1566) által vezetett küldöttség tagjaként tartózkodott Budán legalább 1526 januárjáig.

⁴ HARTL, SCHRAUF 1898, I. jegyzetben i. m. 62 (66. jegyzet).

⁵ CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library: History and Stock*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 79–90.

⁶ L. HARTL, SCHRAUF 1898, I. jegyzetben i. m. 63–64 (71–77. jegyzetek). A 74. jegyzet: „Legatus ibi negotiorum suorum rationem summa cura habuit; mihi vero, ne succisivis horis plane nihil agerem, inspiciendae isthic bibliothecae beneficio serenissimae ac inculpatissimae reginae Mariae potestas facta est.”

ajándékként⁷ – Bécsbe vitt és gazdag könyvtárába illesztett. Ez utóbbit a kutatás korábban nem vizsgálta. Az elvitt könyvek közül több kódex első kiadások forrása lett, így a 16. század elején a Corvina könyvtárból több ókori és középkori latin és görög szerző művét Brassicanus közvetítette a művelt európai olvasóközönség felé.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan illesztette Brassicanus a Budáról elhozott könyveket a saját könyvtárába. Ehhez fő forrásként a bécsi humanista korábban nem vizsgált hagyatéki leltárát használom. Az itt talált adatokat Brassicanus saját könyveinek, kéziratának és nyomtatványainak, illetve az általa kiadott több mű előszavának vizsgálatával igyekszem pontosítani. Ez az esettanulmány támpontot adhat a hagyatéki leltár teljesebb feltárásához, az itt szereplő könyvek azonosításához is, ami elengedhetetlen Brassicanus műveltségének, és a bécsi humanista mozgalomban elfoglalt helyének feltárásához.

Brassicanust sajátos írásképpű, így könnyen felismerhető kézírásán kívül az a gyakorlat is jellemezte, hogy kézírataiba és nyomtatványaiba olvasás közben bátrabban jegyzetelt, mint kortársainak többsége. E két körülmény nyújtja a legbiztosabb támpontot Brassicanus könyveinek azonosításához.⁸ Könyveinek elejébe gyakran beleírta tulajdonos-bejegyzését („Sum Joannis Alexandri Brassicani philosophi ac iureconsulti”). Ezen kívül az első és hátsó kiragasztott és repülő előzésekre gyűjtötte össze azokat a jegyzeteket, melyeket az adott könyvvel kapcsolatban fontosnak tartott. A jegyzetekben a tinta színének változása, illetve jegyzeteinek eltérő sűrűsége és rendszertelen elhelyezése egy falánk olvasó széles körű érdeklődéséről árulkodik.

Brassicanus saját kezű bejegyzésein és jegyzetein kívül a könyvekben más nyomát is fellelhetjük annak, hogy a tulajdonában voltak. Könyvekben négy fajta exlibrist találhatunk. Ezek egy olyan Janus-fejes címert tartalmaznak, melyet Brassicanus I. Miksa (1459–1519) császártól kapott.⁹ Mind a négy típuson egy latin¹⁰ és egy görög epigrammát¹¹ találunk, amelyek a könyvtolvajlás ellen figyelmeztetnek. Az

⁷ L. Brassicanus megjegyzését a Salvianus-kiadásához írott előszavában (Bázel: Froben, 1530, VD16 S 1511, f.α3v): „ex munificentia atque liberalitate optimi regis Ludovici quosdam Graecos autores consecutus sum.”

⁸ Brassicanus jellegzetes kézírására I. Bécs, ÖNB 9615, f. 3r, (1536-ban íródott), és Bécs, ÖNB 9846, f. 59r, (1517-ben Tübingenben készült). UNTERKIRCHER, FRANZ, *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1501 bis 1600*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976 (Katalog der datierten lateinischen Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich, 4), 87, 91, 134. és 69 kép.

⁹ LANG, Helmut W., *Ein bisher unbekanntes Exlibris des Humanisten Johannes Alexander Brassican = Österreichisches Jahrbuch für Exlibris und Gebrauchsgraphik*, 65(2007–2008), 6–13. A Miksa császár által történt adományozás tényét Alexander Brassicanus egy korai exlibriséből tudjuk (Bécs, ÖNB Ink. 23.D.4).

¹⁰ „Ampla quidem merito linguae Graecae atque Latinae, / Commissa est fidei Bibliotheca meae. / Parte ab utraque oculis circumfero, possit iniqua / Ne quis forte bonum tollere fraude librum.” Ez a költemény bizonyára Brassicanustól származik.

¹¹ „κερδαλέους δίζεσθε δόμους λιγιστορες άλλους, / τοις δὲ γὰρ ἐστι φύλαξ ἐμπεδος ἡ πενήνη.” *Anthologia Palatina* IX. 654, 1–2. sor.

exlibriseken kívül Brassicanus számos könyvét bécsi vaknyomásos kötésbe kötötték, ehhez olyan bélyegzőket használtak, melyek gyakran az „IAB” monogrammal (Iohannes Alexander Brassicanus) együtt fordulnak elő. Holter ezeket a kötéseket Brassicanus könyvkötő mesterének tulajdonította.¹² A Brassicanus-mester könyvkötéseinek számát Holter listájához képest több új tétellel sikerült kiegészíteni.¹³ Brassicanus hagyatéki leltára sok tétel leírásához – főként a halála előtti években megjelent nyomtatványoknál – hozzáteszi „unpunden” (nincs kötve). Innét látszik, hogy sok könyve bekötetlen volt, amikor Brassicanus meghalt és javait összeírták. Többször előfordul, hogy a hagyatéki leltár egy-egy tétele két vagy három egybekötött nyomtatványt takar.¹⁴

Johannes Fabri (1478–1541) végrendeletében említi, hogy Brassicanus hagyatékából 1324 könyvet és Johannes Cuspinianus (1443–1529) hagyatékából 636 könyvet vásárolt.¹⁵ Az összehasonlítás kedvéért megemlíthetjük, hogy Brassicanus Cuspinianus könyvtárát 1200 aranyra becsülte.¹⁶ Egy több mint kétszer ekkora könyvtárat csak óriási anyagi befektetéssel lehetett összegyűjteni. Legfőbb szponzora maga Johannes Fabri volt, aki sok pénzzel támogatta Brassicanus költséges könyvgyűjtő szenvedélyét.¹⁷ Így nem meglepő, hogy jól ismerve a könyvtár gazdagságát, Fabri nem habozott megszerezni Brassicanus könyveit – bizonyára jutányos áron. Ez az oka, hogy Brassicanus könyveinek egyik fő ismervét Johannes Fabri exlibrise jelenti,

¹² HOLTER, Kurt, *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance: Werkgruppen und Stempeltabellen*, Wien, Hollinek, 1977 (Codices manuscripti, Sonderheft), 30. oldal és 29. képtábla („H8” könyvkötőmester).

¹³ Köszönöm Friedrich Simadernek, hogy rendelkezésemre bocsátotta Brassicanus könyveinek listáját, melyek Johannes Fabri gyűjteményébe kerültek. Holter listáján kívül az alábbi kötetek vannak Brassicanus-kötésben: Bécs, ÖNB, *38.R.5, *38.S.63, *35.O.28, 49.B.13, 47.P.32, 47.P.17, 73.P.3, 80.O.36, 76.A.27/1–2, ÖNB suppl. gr. 30, Budapest, Egyetemi Könyvtár, cod. gr. 1.

¹⁴ Pl. f. 10r, 25f. tétel: „Stephanus de urbibus grece cum aliis arcus” egy két tartalmilag eltérő nyomtatványból készült kolligátum (ÖNB 49.B.13), amely két velencei nyomtatványt, (1) Stephanus Byzantinus 1502-es kiadását és (2) Ulpianus 1527-es kiadását egyesíti egy Brassicanus-kötésben. Mindkét részben szerepel Brassicanus possessor-bejegyzése: (1) f. AA1r: „Joannis Alexandri Brassicani philosophi ac juriconsulti”, (2) f. A1r (alsó margó): „Joannis Alexandri Brassicani philosophi ac juriconsulti”.

¹⁵ Joannes Fabri végrendeletét, l. Bécs, Egyetemi Levéltár, Lad. xxiv, 1 (Testament Fabri, 1540. nov. 17). Könyveinek jegyzéke szintén itt található: Bécs, Egyetemi Levéltár, R 44. 2. – LHOTSKY, Alphons, *Die Bibliothek des Bischofs von Wien Dr. Johannes Fabri (1530–1541) = Festschrift Karl Eder zum siebzigsten Geburtstag*, Hg. Helmut J. Mezler-Andelberg, Innsbruck, Universitätsverlag Wagner, 1959, 71–81, 72; SIMADER, Friedrich, *Materialien zur Bibliothek des Wiener Bischofs Johannes Fabri = Iohannes Cuspinianus (1473–1529) Ein Wiener Humanist und sein Werk im Kontext*, Hg. Christian Gastgeber, Elisabeth Klecker, Wien, Praesens Verlag, 2012 (Singulalia Vindobonensia, 2), 267–286.

¹⁶ Bécs, ÖNB, cod. 9735. ff. 20r–21v, Johannes A. Brasicanus levele öccséhez J. Ludovicus Brasicanushoz (1529. január 1.).

¹⁷ HARTL, SCHRAUF 1898, I. jegyzetben i. m. 75–76, főként a 116. jegyzet. Brassicanus Johannes Fabrival folytatott levelezésében 17 olyan levél található, melyek Fabri anyagi és más jellegű támogatásáról árulkodnak.

amely gyakran teljesen elfedi Brassicanusét.¹⁸ Brassicanusnak néhány könyve azonban nem Fabrihoz, hanem másokhoz, pl. öccséhez, Johann Ludwig Brassicanushoz (1509–1549) vagy Johann Joachim Windhaaghoz (1600–1678) került.

Brassicanus hagyatéki leltára

Brassicanus 14 évvel a Corvina könyvtárban tett látogatása és híres könyvbeszerezése után 1539. november 25-én hunyt el. Kevéssel halála előtt vagyonát feleségére, Annára hagyta.¹⁹ Javait 1539 decemberében írták össze egy jegyzékbe, amelyet évszázadokon keresztül a bécsi egyetemi levéltár (Archiv der Universität Wien) őrzött. Egy véletlen folytán azonban ez a dokumentum átkerült a Haus-, Hof-, und Staatsarchivba, ahonnan nemrég került vissza eredeti őrzési helyére és kapott új azonosító jelzetet: „Fasc. 49 Nr. 100”.²⁰ Ez az öt papírfüzetből (48 fólióból, 125 × 165 mm) álló jegyzék 1369 tételt sorol fel,²¹ melyek kb. 50 tétel kivételével többségükben könyveket jelölnek. A jegyzéket egy előszó vezeti be, amely leírja az összeírás körülményeit (l. a német szöveget: Melléklet I):

„Lejegyeztetett, hogy a nagy műveltségű férfiú, Johann Alexander Brassican, jogi doktor javait hátrahagyta és javairól Magister Leonhart Wirttinger bécsi polgár, bécsi esküdt jegyző, a tiszteletreméltó és művelt Magister Georg Rithamer, Leonhart Williny, és Magister Abiben Gebfrid különleges tanuknak jelölt személyek jelenlétében az alábbi jegyzéket állította össze. Kelt Bécsben, csütörtökön, 1539 decemberének utolsó napján.”

¹⁸ LANG, Helmut W., *Die typographischen Donatorenexlibris des Wiener Bischofs Johannes Fabri = Österreichisches Jahrbuch für Exlibris und Gebrauchsgeschichte*, 62(2000–2001), 7–16.

¹⁹ Testamentbuch des Wiener Univ.-Arch. Fol. 148b–150b. HARTL–SCHRAUF 1898, 1. jegyzetben i. m. 79 (122. jegyzet).

²⁰ Brassicanus hagyatéki leltára a 19. század végén kerülhetett a Haus- Hof- und Staatsarchivba. A Bécsi Egyetemi Levéltárba (Archiv der Universität Wien) csak 2000 után tért vissza. HOCHEDLINGER, Michael, *Archivalischer Vandalismus? Zur Überlieferungsgeschichte frühneuzeitlicher Testamente und Verlassenschaftsabhandlungen in Österreich = Archivalische Zeitschrift*, 84(2001), 289–364: 345 és 358. – P. Karl Schrauf (1835–1904) vihette át a dokumentumot, aki mindkét intézményben (HHStA: 1872 és Archiv d. U. Wien: 1875) dolgozott, mint levéltáros, és a bécsi egyetem korai történetének kutatója volt. FELLNER, Fritz, CORRADINI, Doris, *Österreichische Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein biographisch-bibliographisches Lexikon*, Wien, Böhlau, 2006, 372; HARTL, SCHRAUF 1898, 1. jegyzetben i. m. 81–82 (128–129. jegyzet). — Az 1950-es években a leltár már nem volt a Bécsi Egyetemi Levéltárban. LHOTSKY 1959, 15. jegyzetben i. m. 80 (37. jegyzet). Amikor 2007 októberében tanulmányozni kezdtem a dokumentumot, még nem kapott jelzetet.

²¹ Az első levélen, amelyen „I” szám szerepel, a következő címjelölést találjuk: „Inventarium bonorum doctoris Jo<ha>n<i>s Alexandri Brassicani / 39 / N:10”. Az öt ívfüzet szerkezete a következő: IV (ff. 1–7) + IV (ff. 8–15) + VI (ff. 16–27) + IV (ff. 28–35) + VI (ff. 36–44 +3).

Maga a jegyzék az egyes tételekről, amennyiben könyvről volt szó, csupán néhány adatot közöl. Megadja a szerző nevét és a mű címét, olykor a mű nyelvét (valahányszor nem világos, hogy fordítás vagy eredeti nyelv, pl. latin vagy görög). Szintén feltünteti, hogy egy tétel kézirat, nem pedig nyomtatvány. Olykor a könyvek kötésére (kötött, nem kötött, aranyozott kötésben), illetve a méretére („4to”, „8to”, „in minimo”), és alkalomadtán az egyes kötetek lelőhelyére is utal (pl. „Regal”). A kéziratok esetében az íróanyag (papír vagy pergamen) is szerepel. Ezek az adatok, természetesen, sohasem fordulnak elő egyszerre mind. A legtöbb könyv esetében a jegyzék csak kevés támpontot ad az egyes tételek azonosításához. A vizsgálódásunk szempontjából lényegesnek tűnik, hogy Brassicanus javait abban a sorrendben írták össze, amelyben az elhunyt otthonában találták. A jegyzék néha megadja a lejegyzés napját és a könyvek helyét is.²² Így tehát láthatjuk azt a rendszert, ahogyan a bécsi bibliofil a saját könyveit csoportosította.

Mivel Brassicanus rövid idő alatt gyűjtötte össze könyveit (39 éves korában halt meg), bizonyára nehéz feladat lehetett több mint 1300 könyvet valamilyen áttekinthető rendben tartania. Több esetben megfigyelhető, hogy a könyvek különféle kisebb csoportokba rendezése nem követte a tematikus vagy alfabetikus elrendezést. Ez arra utalhat, hogy olykor a valamilyen szempontból közös eredetű, pl. az azonos helyről beszerzett könyveit nem bontotta meg. Mindenesetre Brassicanus a budai királyi könyvtárból szerzett latin nyelvű kézíratait egyben tartotta.

Latin korvinák a leltárban

Ez a megfigyelés egy 16 egymásután következő tételből álló egységen alapul (f. 24r–v: 720–735. tételek). Ezen a csoporton belül 12 címet biztosan a „Bibliotheca Corvina” kézírataival lehet azonosítani. Közülük hét tétel (728., 729., 730., 731., 732., 733., 735.) máig őrzi az aranyozott Corvina bőrkötését. E tételek leírásában megtalálhatjuk a „deauratus” jelzőt. A 720. tételt, amely mára elveszett, feltehetőleg szintén ilyen kötésbe kötötték. E tétel egy olyan kézirattal azonosítható, mely Giannozzo Manetti (1396–1459) a *De dignitate et excellentia hominis* című művét tartalmazta, melyet elsőként ebből a kódexből maga Brassicanus adott ki 1532-ben (Bázel: Andreas Cratander, VD16 M 563).²³ E kézirat esetében a magyarországi

²² E. g., a leírás napjait is rögzítették: f. 22r: „Snntag” (640–871. tételek), f. 29r: „Montag” (872–1244. tételek), f. 39v: „Erictag” (= Kedd): az 1245. tételtől kezdve. A könyvek lelőhelyét is feltüntették: f. 1v: „In der Stuben eynpunden bucher” (ff. 1r–14v: 1–409. tételek), f. 15r: „Im Cammer” (410. tételtől kezdve), a 611–612. tételeknél: „Regal”, f. 33v: „In dem Almar” a 1035–1051. tételek csoportjánál (Görög művek); f. 34r: „In einem anderen Almar” (1052–1086. tételek), f. 35r: „In einem Pulptet” (a 1087. tételtől kezdve), f. 40r: „In ainem anderen Camer” (az 1254. tételtől kezdve).

²³ Martin, SCHMEISSER „Wie ein sterblicher Gott...” *Giannozzo Manettis Konzeption der Würde des Menschen und ihre Rezeption im Zeitalter der Renaissance*, München, Wilhelm Fink Verlag, 2006 (Humanistische Bibliothek Texte und Abhandlungen, Reihe I, Abhandlungen, 58), 162–162 (530. jegyzet az elveszett forráskézirat provenienciájáról).

provenienciát, amit a szöveg legutóbbi kiadója Elisabeth Leonhard is valószínűnek tartott,²⁴ a leltár többi kódexének eredete erősíti meg. Giannozzo Manetti művén kívül, a 722. tétel Salvianus *De gubernatione Dei* című művének editio princepséhez szolgált forrásul, amelyet szintén Brassicanus adott ki (Bázel 1530: VD16 S 1511). Az itt található előszó kulcsszerepet játszott a Corvina könyvtár rekonstruálásában. Ezt az előszót a híres könyvtárak leírásai között szokták idézni.²⁵

A leltár két tételét (725–726. tétel) nem sikerült azonosítanunk, de minden bizonnyal nem voltak a jellegzetes aranyozott Corvina bőrkötésbe kötve, mivel a leírásukban nem szerepel a „deauratus” jelző. A 721. tétel valószínűleg egy olyan kéziratra utal, melyet Brassicanus Johannes Gremper, bécsi humanista hagyatékából szerzett (Bécs, ÖNB, cod. 2464) hasonlóan a másik Leonardo Bruni (1369–1444) kódexhez (730. tétel: ÖNB cod. 2384, aranyozott Corvina bőrkötésbe kötve).²⁶ A Bécs, ÖNB cod. 2464 jelzetű kódexben nem maradt nyoma annak, hogy valaha a Corvina könyvtárhoz tartozott, csupán annyi tudható, hogy Grepertől Brassicanus tulajdonába került. Mindenesetre a többi tizenkét kézirattal való közös budai eredetet sem lehet kizárni.

Az a tény, hogy Gremper bejegyzéseivel ellátott kéziratokat is találunk ebben a tizenhatos csoportban, arra utal, hogy vagy Gremper még Budán írt a kódexbe és Brassicanus hozta el végül, vagy Brassicanus a budai eredetű csoportba később emelte be a Grepertől szerzett könyveit a közös eredet alapján. Az a körülmény azonban, hogy a leltárban másutt is találunk humanista kéziratokat, arra enged következtetni, hogy a rendezőelvet nem a humanista pergamenkódexek jelentették.²⁷ A könyvek tartalmát tekintve találhatunk itt műveket a költészet, teológia és filozófia tárgyköréből, az alfabetikus rendnek semmi nyomát sem leljük.

A leírás ellentmondásaira az egyetlen magyarázat az lehet, hogy a lajstrom hűen követi azt a rendet, ahogyan a könyveket Brassicanus otthonában a jegyzék készítői találták. A köteteket a kisebb méretűektől a nagyobb méretűek felé írták le (l. Melléklet II). Valószínűleg a kisebb könyveket a nagyobbakra tették, és a lejegyző személy felülről kezdte a lajstrom készítését. Egy dolog biztos: Brassicanus ezeket a kéziratokat önálló egységnek tekintette. Érdemes itt megemlíteni, hogy több olyan kötet szerepel egymás mellett, melyeket Brassicanus – saját kezű

²⁴ *Ianotii Manetti De dignitate et excellentia hominis*, ed. Elisabeth R. Leonard, Padova, Editrice Antenore, 1975 (Thesaurus Mundi: Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis, 12), XVIII.

²⁵ E.g. Joachim MADERUS, *De bibliothecis atque archivis virorum classimorum libelli et commentationes*, Helmestad, Georg Wolfgang Hamm, 1702, 145–153.

²⁶ ANKWICZ-KLEEHOVEN, Hans, *Magister Johannes Gremper aus Rheinfelden, ein Wiener Humanist und Bibliophile des XVI. Jahrhunderts = Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 30(1913), 197–216, 214 (17–18. tétel).

²⁷ L. Brassicanus néhány pergamen kéziratát, pl. Bécs, ÖNB: cod. 1037, cod. 499, cod. 270 (talan azonos a lista 1096. tételével: f. 35v: „Terentius in pergameno scriptus 4”), cod. 229, cod. 191 (457. tétel, f. 16v: „Cicero de inventione et ad Herennium in pergameno in 4”).

bejegyzése szerint – ugyanazon a napon szerzett Budán (731., 733., 735. tételek: 1525. december 6.).²⁸

Görög korvinák a leltárban

A Salvianushoz írt előszóban Brassicanus említi, hogy a magyar királytól görög kéziratokat szerzett azzal a szándékkal, hogy majd kiadja azokat.²⁹ Két görög kézíraton, melyekbe Brassicanus lejegyezte a beszerzés idejét, korábbi időpont szerepel, mint a latin kéziratokban (826. tétel: november 28., és 830. vagy 832. tétel: 1525. december 4.). E két tétel egy 12 görög nyelvű kéziratot tartalmazó csoporthoz tartozik (821–832. tétel), melyet nyomtatott művek vesznek körül a leírásban. Az együttes – a díszített latin kéziratokhoz (720–735. tétel) hasonlóan – önálló egységnek tűnik, melyet közös eredetük – feltehetőleg a budai királyi könyvtár – köt össze. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy az öt azonosítható kézirat (823., 825., 826., 827., 832. tétel) közül két kézirat (826., 830. vagy 832. tétel) Budáról származik és másik kettőnél (823. és 827. tétel) ez szintén valószínűsíthető. Ez utóbbi kettőt Brassicanus felsorolta ama görög kéziratok között, melyeket kiadásra szánt.³⁰

Ama tételeken kívül, melyekbe Brassicanus lejegyezte a beszerzés idejét (826. és 830. vagy 832. tétel), a 823. tétel szintén budai eredetűnek tűnik. Ez a feltevés azon a tényen alapul, hogy az itt jelölt kézirat a Par. suppl. gr. 607 központi részéről készült, annak csonkult részeinek kibővítésére szánt másolat. A másolat forrása a budai királyi könyvtár gyűjteményéhez tartozott.³¹ A Bessarión környezetében dolgozó Démétrios Tribólés másolta Rómában 1470-ben, aki egy a Corvina könyvtárhoz tartozó másik

²⁸ A 732. tétellel jelölt kódexben (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 425) elveszett az kiragasztott első előzék, ahová Brassicanus a tulajdonosi bejegyzését szokta írni. A 734. tétellel jelölt kötetben (ÖNB cod. 438, f. IIr) megtalálhatjuk Brassicanus bejegyzését dátum nélkül. L. az idézeteket a mellékletben. Vö. Christian GASTGEBER, *Griechische Corvinen: Additamenta = Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, Hg. Christian Gastgeber et alii, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 179–194, 181–185.

²⁹ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α3v: a II. Lajostól szerzett görög kötetekre utaló megjegyzés után (vö. fentebb a 2. jegyzetben szereplő idézet), Brassicanus a következőt írja: „Id quod ubi in lucem fuerint editi, quemadmodum diis bene volentibus edent brevi, res ipsa indicabit. [...] nos in utriusque literaturae disciplinis tam nostros quam externos scriptores tales invulgabimus, tales orbi dabimus, tales studiosorum gremiis imponemus...”

³⁰ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „ac Manuelis Moschopuli commentarios in Hesiodum” (827. tétel) és „Heronis Alexandrini librum περι βελοποιίας” (823. tétel).

³¹ NÉMETH András, *The Mynas codex and the Bibliotheca Corviniana = Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*. Hg. Christian Gastgeber et alii, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 155–178, 170–173; NÉMETH András, *A Mynas-kódex és a Corvina Könyvtár = Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 158–192, 166–175; GAMILLSCHEG, Ernst, Nr. 365. *Wien, ÖNB cod. phil. gr. 140 = Byzanz, Pracht und Alltag*, Bonn, Hirmer Verlag, 2010, 294–295.

görög kódexnek (München, BSB cod. gr. 449) is a scriptora volt.³² Valószínűsíthető, hogy a két kódex együtt vándorolt.

A 827. tételről (Bécs, ÖNB suppl. gr. 18) elmondható, hogy egy finom pergamen luxuskézirat széles margókkal (I. Melléklet II). Egyik scriptora Athanasios volt.³³ Athanasios kijevi Izidór munkatársa volt. Együtt dolgoztak könyvmásolóként Konstantinápolyban 1439–40 és 1446 között. Izidór ekkor másolta a müncheni BSB cod. gr. 157 jelzetű kódexet, amely később Polybios első öt könyve (Hagenau 1530: VD16 P 4082) és Héliodóros „editio princeps”-ének (Basel 1534: VD16 H 1673) mintapéldánya lett. A kutatók többsége elfogadja azt a hagyományt, hogy a Polybios-Héliodóros kódex a Corvina könyvtárhoz tartozott.³⁴ Az ÖNB suppl. gr. 18 másik scriptora Johannés Eugenikos volt, szintén Izidór munkatársa és Bessarión ellenfele az egyházunió kérdésben; 1439-ben jó néhány kéziratot másolt Konstantinápolyban.³⁵ Maga Bessarión Magyarországon is aktív szerepet játszott az egyházunió támogatásában és itt a görög oldal érdekeit képviselte; Mátyás királytól is remélt segítséget ehhez.³⁶ Úgy tűnik, hogy a „Bibliotheca Corvina” számos kézírata Bessarión és kijevi Izidór környezetében készült.³⁷ A 831. tétel tartalma, Gemistos Pléthón (c. 1355–c.1452/4), a híres újplatonista filozófus, és anyaga, – ugyanis pergamenre

³² A München, BSB cod. gr. 449 Corvina Könyvtárhoz sorolása elleni érveket, I. HAJDÚ, Kerstin *Mit glücklicher Hand erretet? Zur Provenienzgeschichte der griechischen Corvinen in München = Die acht münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, Hg. Claudia Fabian, Edina Zsupán, Bp., OSZK, 2008 (Ex Bibliotheca Corviniana, Supplementum Corvinianum, I; Bavarica et Hungarica, I), 29–67, 32–33, 40–50.

³³ *Repertorium der griechischen Kopisten, 800–1600*, II. *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs*, Hg. Ernst Gamillscheg, Dieter Harlfinger, Herbert Hunger, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989 (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, 3,1), 29, nr. 11; *Prosopographisches Lexikon des Palaiologenzeit*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976–1996, I, 376–377.

³⁴ HAJDÚ 2008, 32. jegyzetben i. m. 30–32, 34–40.

³⁵ *Repertorium der griechischen Kopisten* 1989, (33. jegyzet), II, nr. 217 and *Prosopographisches Lexikon* (33. jegyzet), III, nr. 6189.

³⁶ MUREȘAN, Dan Ioan, *Bessarion et l'Église de rite Byzantin du royaume de Hongrie (1463–1473) = Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, ed. Christian Gastgeber et alii, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 77–92. — Egy vegyes tartalmú kézirat (London, BL, Arundel 527–528), amely az uniópárti halicsi püspök, Makarios tulajdonában volt, aki később Magyarországra költözött és Bessarión támogatását élvezte. E kézirat később Willibald Pirkheimer tulajdonába került Johannes Gremper közvetítésével, aki bizonyára Budán szerezhette. NÉMETH András, *Willibald Pirkheimer and His Greek Codices from Buda = Gutenberg Jahrbuch*, 86(2011), 175–198, 189.

³⁷ München, BSB, cod. gr. 157 (Kijevi Isidor) és cod. 449 (Démétrios Tribólés), Budapest, OSZK, Cod. Lat. 438 kéziratban Mátyás címerét Bessarión címerére festették. Az utóbbi kézirat másolója, Leonardus Job, Bessarión környezetéhez tartozott. Bessarión *Adversus calumniatorem Platonis* című művének nyomtatott példánya (Róma 1469, Hain 3004), amely gazdagon volt díszítve (Bécs, ÖNB Ink. 2.C.9, 982. tétel: „Bessarion in ar<cum>”) szintén Brassicanus könyvtárhoz tartozott. A bécsi humanista akár inkunábumumokat is vihett Budáról.

másolták, ami meglehetősen ritka a Pléthon-kéziratok esetében –, szintén a Bessariónnal való szoros kapcsolatra enged következtetni. Brassicanus látott egy zsinati határozatokat tartalmazó óriási méretű görög kéziratot Budán („Vidimus grandem librum apostolicorum canonum, opus incomparabile”), amelyet nyilvánvalóan a keleti egyházzal való unió iránti intenzív budai érdeklődés vonzott a királyi könyvtárba, hasonlóan a görög egyházatyák latin fordításaihoz (pl. 723. és 727. tétel).³⁸

Van még egy tétel Brassicanus hagyatéki leltárában, ami feltehetőleg a magyar királyi könyvtáron keresztül került Bécsbe. A 873. tétel (f. 28v) így szerepel: „liber legislatorum Licurgi Numę Pompilii Solonis et aliorum grece scriptus in pergameno arcus punden”. A rejtélyes utalás a 10. századi görög pergamen kéziraatra utalhat (Ausztiria, Seitenstetten, Stiftsbibliothek, cod. 34), amely a Plutarchos életrajzok kétkötetes kiadásának legrégebbi fennmaradt példánya.³⁹ A kéziratban eleje csonka, nincs benn cím, ami Plutarchost mint szerzőt megnevezi. A lajstromot készítő jegyző – jogi ismeretei alapján – könnyen azonosíthatta törvényhozókról szóló könyvként. A görög kézirat ugyanis három törvényhozó (Lykurgos, Numa Pompilius, and Solón) életrajzával kezdődik. A Plutarchos kézirat Seitenstettenbe Bécsből érkezett még a 18. század közepén közvetlenül vagy közvetve a felbomlott Egyetemi Könyvtárból,⁴⁰ ahová Johannes Fabri könyveinek zöme, köztük Brassicanus könyvei is kerültek. Annak valószínűségét, hogy a kötet a Corvina könyvtáron keresztül érkezett Bécsbe, több tényező is alátámasztja. A csonka 10. századi kéziratot Firenzében a 15. század közepén Jóannés Thettalos Skutariótés kiegészítette, akinek a kezét Ernst Gamillscheg azonosította. Skutariótés több olyan kéziratnak is a scriptora volt, amelyet a Corvina könyvtárba soroltak.⁴¹ A leltárban a 872–873-as tételek a 821–832. tételekből álló szakaszt követik egy nyomtatványokból álló könyvcsoport közbeékelődésével (833–871. tétel). A lista ezután latin kéziratokkal folytatódik.⁴² Lehetséges, hogy a két szakasz egymást követte Brassicanus rendszerében. A sok itáliai eredetű görög pergamenkézirat, melyek többsége Bessarión és Kijevei Izidór környezetéhez, illetve Jóannés Skutariótéshez köthető, egy Brassicanus előtti közös provenienciát feltételez, amire a legegyszerűbb magyarázatnak a Corvina Könyvtár tűnik.

³⁸ TÓTH Péter, *Görög egyházatyák a Corvinában*, I–II. = *Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 137–148, 289–312.

³⁹ L. a kézirat részletes leírását és tulajdonosváltásainak történetét, a Fabri-könyvtárhoz tartozás lehetőségével STEFEC, Rudolf, *Der Codex Seitenstettensis des Plutarch = Rheinisches Museum*, 156(2013) 172–193. Köszönöm Dr. Stefecnek, hogy a tanulmánya kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁰ WAGENDORFER, Martin, *Die Handschriften aus der alten Wiener Universitätsbibliothek in der Stiftsbibliothek Seitenstetten*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 12–14, 51.

⁴¹ STEFEC 2013, i. m. 39. jegyzetben és WAGENDORFER 2011, i. m. 40. jegyzetben 51. L. Brassicanus hiteles korvináit, melyeket Skutariótés másolt: ÖNB hist. gr. 1; suppl. gr. 30; és a valószínűleg Budai eredetű Skutariótés kézirateit: ÖNB suppl. gr. 20, 32 és London, British Library, Add. 21165.

⁴² 832. tétel: „homilię Basilii Magni grece scriptę in papyro”.

Brassicanus többi korvinája, amelyek hiányoznak a leltárból

Különféle forrásokból tudható, hogy a hagyatéki leltárból hiányoznak olyan Corvina könyvtárból származó kötetek, melyeket Brassicanus kiadott, jegyzetekkel vagy exlisbrisszel látott el. Brassicanus jegyzetekkel látta el a Zónaras kötetet és VII. Konstantin *De cerimoniis* című művét.⁴³ Bizonyára ezt akkor tette, amikor Fabri otthonában tartózkodott Bécsben, ugyanis a bécsi püspöknél volt mindkét kézirat az 1530-as évek végén.⁴⁴ Az is lehet, hogy a kötetek utána hozzá, vagy más tulajdonoshoz kerültek, ugyanis egyik se került a Fabri hagyatékát befogadó Nikolaus-kollégiumba; a kiadásra szánt könyvei között felsorolt tételek közül is hiányzik több a leltárból.⁴⁵ Azt, hogy milyen úton kerültek Fabri birtokába azok a korvinák, melyek nem kötődnek sem J. Cuspinianushoz, sem J. A. Brassicanushoz, nem sikerült egyelőre tisztázni.⁴⁶ 1527-ben, ezeken kívül, Brassicanus említ egy kéziratot, melyet – megítélése szerint – Janus Pannonius saját kezüleg másolt.⁴⁷ Ez a kézirat elveszett,⁴⁸ és a leltárban sem találjuk nyomát.⁴⁹ Janus Pannonius Evangeliumos-könyvét (Budapest, EK cod. gr. 1),

⁴³ Lipcse, Egyetemi Könyvtár, Rep. I. 17, f. Iv: „B Egnatius de Constantino, hic a literis, optimisque disciplinis non abhorrens, quas pene extinctas ab interitu vindicavit, librum Romano filio reliquit, in quo summam totius imperii, sociorum omnium foedera, hostium vires, rationes, consilia explicuit, quem nos in bibliotheca nostra tanquam thesaurum servamus.” Az idézet forrását I. J. B. Egnatius, *De Caesaribus libri III a dictatore Caesare ad Constantinum Palaeologum, hinc a Carolo Magno ad Maximilianum Caesarem* (Velence, 1516).

⁴⁴ Mindkét görög kézirat, amelyek Brassicanus jegyzeteit is tartalmazzák (Bécs, ÖNB hist. gr. 16, ff. 346v, 347r, 349v, 350r és Lipcse, Egyetemi Könyvtár, Rep. I. 17, f. Iv), Fabrinál volt 1538-ban, l. Vat. Lat. 3927, p. 422. Wilhelm WEINBERGER, *Beiträge zur Handschriftenkunde. I. Die Bibliotheca Corvina*, Wien, A. Hölder, 1908 (Sitzungsberichte der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien Philosophisch-Historische Klasse, 159,6), 32–33.

⁴⁵ Az itt felsorolt szerzők és művek hiányoznak a hagyatéki leltárból, noha Brassicanus mint saját könyveire hivatkozik rájuk. Severianus Gabala, *In Genesim contiones XIV*; Origenes, *Philocalia* (CPG 1502); Gregorius Nyssenus, *In Genesim enarrationes*; Proclus; Johannes Philoponus; Basilius Magnus, *Hexaëmeron integrum*; Nicomachus, *Arithmetica et Geometrica*.

⁴⁶ Ezek a kéziratok Brassicanus látogatásakor vagy korábban juthattak Budáról Bécsbe. CSAPODI, 5. jegyzetben i. m. 83.

⁴⁷ *Luciani Samosatensis aliquot exquisitae lucubrationes* (Wien, 1527) VD16 L 2941, f. D4v: „Janus Pannonius, idem & summus poeta, & episcopatu postea in Vngaria quinqueecclesiensi honoratus [...] Nam id inter alia eius plusquam trecenta epigrammata manu sua descripta, et a Turcorum immanitate aegre redempta, imo nec vulgata, nec aliis visa beneficio Gabrielis nostri Pannonii adulescentis [=Pesti Gábor], & morum & literarum ornamentis. Iuxta praestabili consecuti sumus, Ac in bibliothecam nostram, tanquam preciosum quandam unionem reposuimus.”

⁴⁸ Az elveszett kézirat redakciójáról l. *Iani Pannonii opera quae manserunt omnia*, 1. *Epigrammata*, fasc. 1, ed. Mayer Gyula, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 24, 36; MAYER Gyula, *Preparando l'edizione critica delle opere di Janus Pannonius = Rivista di Studi Ungeresi*, 4(1989), 91–99, 95–96 (31. jegyzet).

⁴⁹ Egyetlen Janus Pannonius tételnél nincs feltüntetve, hogy kéziratról lenne szó (958. tétel: „Janus Pannonius cum aliis”), ezért a leírás inkább nyomtatványt jelölhet.

amelyet Brassicanus köttetett be Bécsben,⁵⁰ bizonyára a többi Biblia és Evangéliumos-kötet között helyezte el. Úgy tűnik, Diodóros Sikeliótés görög kódexe (Bécs, ÖNB suppl. gr. 30) sem érkezett vissza Brassicanushoz haláláig, mivel Vincentius Opsopoeus adta ki szövegét ugyanebben az évben (1539) Bázelen (VD16 D 1826).⁵¹ Figyelemre méltó, hogy maga Opsopoeus is ugyanebben az évben halt meg és maga a kötet Fabrihoz került. Azt gyanítjuk, hogy egy ládányi könyv kimaradt a leltárból, és a Diodóros kézirat is köztük lehetett.

Ugyanakkor olyan latin korvinák is vannak, melyekről tévesen gondolták azt, hogy Brassicanus tulajdonába kerültek. Ezek közé tartozik az ÖNB cod. 977 (Chyrostomus, Dialogus cum S. Basilio de dignitate sacerdotali), cod. 1037 (Cyril, Apologeticus), Budapest, OSZK, Cod. Lat. 422 (Xenophon, De republica Lacedaemoniorum; Agesilaus; Praefectus equitum) és Cod. Lat. 415 (Basilius Magnus). Ezek mind hiteles korvinák, melyeket Julius Hermann Brassicanus szerzeményei közé sorolt.⁵² Ezek a művek nem szerepelnek a hagyatéki leltárban és arra vonatkozólag sem őriznek bizonyítékot, hogy valaha megfordultak volna Brassicanus kezében.

A könyvek, melyeket Brassicanus a királyi könyvtárban látott és hagyott

Brassicanus említ olyan görög kéziratokat, melyeket 1525-ben Budán a királyi könyvtárban látott, és amelyek nem szerepelnek a leltárban. A zsinati aktákat tartalmazó nagyméretű kódexet fentebb már említettük.⁵³ A leginkább vitatott tétel az állítólag Hypereidés összes művét tartalmazó scholionokkal ellátott kézirat. Brassicanus alig hitt a szemének, amikor Hypereidésszel azonosította a szerzőt. Kétségeit a jegyzéke

⁵⁰ A mai kötést (255 × 190 × 85 mm) először Rozsondai Marianne tulajdonította Brassicanus könyvkötő mesterének azon az alapon, hogy több bélyegző azonos azokkal, melyeket Holter említ. HOLTER 1977, i. m. (12. jegyzet) 31. oldal és 29. tábla. Az itt használt bélyegzők mindegyike előfordul más, Brassicanus-kötésen. A legközelebb egyezést az ÖNB *38.R.5 (Aristophanés, VD16 A 3266) kötése mutatja. A jelenlegi kötés előzékeként használt papír vízjele megegyezik egy másik Brassicanus-kötés (Bécs, ÖNB, 73.P.3) előzékének vízjelével (*Favorino Varino graece: Magnum ac perutile dictionarium ex multis variisque auctoribus... collectum*. Roma 1523)

⁵¹ Bécs, ÖNB suppl. gr. 30, Brassicanus kötés: 305 × 210 × 60 mm. Cf. H8, nr. 9, 18, 1–2. bélyegzők in HOLTER 1977, i. m. (12. jegyzet) 29. tábla. A kézirat korábban lanus Pannoniusé volt. L SIMONSFELD, Henry, *Einige kunst- und literaturgeschichtliche Funde*, Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München, 1902, 521–570, 566–568.

⁵² HERMANN, Julius, *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance*. 1. Oberitalien: *Genua, Lombardei, Emilia, Romagna*, Leipzig, Karl W. Hiersemann, 1930 (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. VI. Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance.), nr. 12; *Ibid.* 3: *Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom*, Leipzig, Karl W. Hiersemann, 1932. nr. 19, 30, 31, 50. Valószínűleg Budapest, OSZK, Cod. Lat. 430 sem került Brassicanus tulajdonába.

⁵³ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α3r: „Vidimus grandem librum apostolicorum canonum, opus incomparabile.”

alapján oszlatta el, írja a látogatás után négy évvel.⁵⁴ Ezzel kapcsolatban két eltérő vélemény született. Egyfelől, Nigel G. Wilson kétségbe vonta, hogy az a kézirat, melyet Brassicanus látott, Hypereidés beszédeit tartalmazta volna.⁵⁵ Hose úgy próbálta áthidalni az ellentmondást, hogy egy Himerios kéziratot feltételezett a Brassicanus által leírt kódex mögött.⁵⁶ Másfelől, Horváth László teljes hitelt ad Brassicanus beszámolójának, hangsúlyozva a helyszíni élmény hitelesítő erejét.⁵⁷ Ma már nehéz eldönteni, pontosan mit is látott Brassicanus. Az állásfoglalás helyett egy olyan érvt említene, amely elkerülte a kérdést tanulmányozó kutatók figyelmét és árnyalhatja a kérdés megítélését. Számomra úgy tűnik, hogy Brassicanus Hypereidést nem Budán fedezte fel, hanem évekkel később a jegyzeteiben, amikor a Salvianus előszót írta. 1527-ben, egy évvel a Budai látogatása után ugyanis abban a széljegyzetben, melyet a kézirati hagyományban akkor még ismeretlen Hypereidés nevéhez a Lukianos-kommentárjában fűzött, nem említi a budai élményét.⁵⁸ Ekkor tehát Hypereidést még nem kapcsolta össze budai látogatásával, tehát nem hagyott mély nyomot benne. Ugyanabban a kommentárban Brassicanus két Budán látott kéziratot is említ (Remete Szt. Márkot és Janus Pannoniust); ez is mutatja, hogy ezt a kommentárt budai látogatását követően állította össze. Valószínű, hogy három évvel később (Bécs, 1530. március 1) a jegyzetei alapján vetítette vissza helyszíni élménnyé Hypereidés és a görög egyházatyák kézíratainak felfedezését. A 16. század eleji beszámolók alapján elhanyagolt budai könyvtárban a görög kötetek áttekintése nem lehetett egyszerű feladat. Ennek áthidalására Brassicanus a könyvtárban jegyzetet készített, amely bizonyára nem tartalmazott elegendő adatot a kérdéses kódex tartalmának biztonságos azonosítására, talán ez magyarázza a bizonytalankodását. Ebben a jegyzékben feltehetőleg szisztematikusan lejegyezte a budai könyvtárban látott kéziratok címét, „incipit”-jét, „explicit”-jét, kolofónját, amelyek bizonyos szinten hitelesítik beszámolóját.

⁵⁴ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α3r: „Vidimus isthic (id quod ex syllabo nostro recensere possumus) & oculata fide vidimus integrum Hyperidem cum locupletiss<imis> scholiis, librum multis etiam censibus redimendum.”

⁵⁵ WILSON, Nigel G., *Some Lost Greek Authors II = Greek, Roman and Byzantine Studies*, 16(1975), 98–101, 100. Hyperidés beszédei megvoltak Bizáncban, ahogyan ez az Archimédész-palimpszeszt több levele alapján bizonyítást nyert. TCHERNETSKA, Natalie, *New Fragments of Hyperides from the Archimedes Palimpsest = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 154(2005), 1–6.

⁵⁶ HOSE, Martin, *Brassicanus und der Hyperides-Codex der Bibliothek des Matthias Corvinus*, Prometheus, 16(1990), 186–188. Az érv nem meggyőző, mivel Hypereidést a címében említő beszéd csak Phótiósnál (*Bibliotheca*, cod., 165) hagyományozódott, Himerios kézirati hagyományából hiányzik.

⁵⁷ HORVÁTH László, *The lost medieval manuscript of Hyperides = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 1998(38), 165–173.

⁵⁸ L. Lukianos *Demonax*-hoz írt kommentárt, (48. fejezet) („σὺ γὰρ Ὑπερίδου μαθητὴς ὢν τυγχάνεις”). *Luciani Samosatensis aliquot exquisitae lucubrationes* (Bécs 1527) VD16 L 2941, f. H3v: „Hyperidis esse discipulum: Is Hyperidis unus fuit ex decem Rhetorum numero, in orationibus impendio clamosior. Nam et Demosthenem super accepit ab Harpalo pecuniis altissima voce accusavit, unde cynicus vociferator Hyperidae discipulus dicitur, quod altiores in dicendo clamores ab hoc magistro, non a cynice sectae praeceptionibus accepisset.”

Vizsgálatunk szempontjából fontosnak tűnik Brassicanus ez a jegyzéke, melyet budai könyvtárlátogatása során készített. A híres bevezető egyik mondatán („id quod ex syllabo nostro recensere possumus”)⁵⁹ és a könyvtárban látott könyvek részletes felsorolásán kívül a Iamblichos kódexébe írt bejegyzés is a jegyzék elkészítésére és a későbbi felhasználására utal.⁶⁰ Ebben a mondatban Brassicanus bizonyára a saját jegyzékéből idézett, amikor egy Budán látott Simplicios-kéziratra hivatkozott. Ez a hivatkozás olyan bejegyzések közé tartozik, melyek többnyire más nyomtatott művekből származó és Iamblichosra vonatkozó utalásokat tartalmaznak. Ezeket Brassicanus – a tinta eltérése szerint – különböző időpontokban másolhatta egymás alá az előzőklapon. Brassicanusnak egyébként kedvelt szokása volt, hogy kézírataiba és nyomtatványainak margójára a kötetben belül, illetve főként a kötetek első és hátsó előzőkére sok keresztutalást másolt, valahányszor újraolvasta gazdag könyvtárának számos darabját. Ez az olvasói és jegyzetelő hajlam is mutatja, hogy Brassicanus elsősorban a görög költészet, retorika, történetírás, és a jogtudomány területén, melyeket a haláláig tanított az egyetemen, naprakész ismeretekkel rendelkezett.

Amikor a kiadatlan szövegek nagy számát hangsúlyozta, Brassicanus a görög egyházatyákat és a patrisztikus szerzőket válogatta ki a jegyzékéből, amelyet a Budán látott könyvekről készíthetett.⁶¹ Ezek közé tartozik Kyrosi Theodorétos (c.393–c.457) zsoldár-kommentárjának hosszabbik redakciója (CPG 6202) és Aranyuszájú Szent János, Alexandriai Szent Athanáz, Alexandriai Ciril, Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Vazul, Nyssai Gergely, Theophanés és Dorotheus pontosan meg nem határozott művei. A lista végén találjuk Remete Szent Márk (5. sz.) munkáját, melyről Brassicanus Lukianos *Démonax*-ához írott kommentárjában részletesebben beszámolt.⁶²

⁵⁹ Salvianus (Bázel 1530: VD16 S 1511), f. α3r.

⁶⁰ London, British Library, Add. 21165, f. 1r: „Simplicius illos quatuor Iamblichi libros commentariis illustravit. Nam in bibliotheca Vaticana rhome collocata fuerunt, ut ex multis viris iuxta doctis ac integris accepimus, nos Bude vidimus cum hac suscriptione: Συμπλίκιου πόνοϋ ούτοϋ, Ιάμβλιχε δώτορ έαων Ιλαθι νικήθειϋ αλλ’ ύπό σών έπέων.” Erről a kéziratról l. GULYÁS Pál, *Egy elveszettnek hitt valószínű Korvin-kódexről* = *Magyar Könyvszemle*, 30(1923), 245–247; ID., *Über einen bisher als verschollenen gegoltenen vermutlichen Corvinianus* = *Zentralblatt für Bibliothekswesens*, 43(1926), 581–583. A hagyatéki listán e kötetet talán a 73. tétellel lehet azonosítani (f. 4r: „Iamblici ph<ilosphi> Platonici grece punden arcus”).

⁶¹ Salvianus-előszó (Bázel, 1530: VD16 S 1511), f. α3r-v: „Vidimus Theodoretum Cyrensem in Psalterium integrum. Vidimus Chrysostomi, Athanasii, Cyrilli, Nazianzeni, Basilii Magni, Gregorii Nysseni, Theophanis, Dorothei infinita opera. Vidimus Marcum monachum, cognomento Anachoritam. Obmitto Poetas, Oratores, Philosophos, atque Historicos, quorum hic immensam vim inspicere licuisset. Vidimus autores Graecos innumerabiles, infinitaque in Poetas fere omnes commentaria nemini doctorum, aut paucis omnino visa.”

⁶² VD16 L 2941, ff. B₁r–v: „Allegerem etiam in hanc classem Marcum monachum cognomento ANACHORITAM, qui Graeca et ea quidem luculentissima oratione digesserat, quicquid tandem principum hominum, recte factorum, ac egregie dictorum erat, ita quod rectissime dixisses esse Graecum Valerium Maximum, nisi superiori anno (id quod vix sine lachrymis commeminisse possum) in regia Budae Pannoniae Bibliotheca.”

Lehetséges, hogy ez az utalás egy ma három kötetből álló kézíratra vonatkozik (London, British Library, Burney 112–114), amelyből Vincent Opsopoeus három részletet közölt 1531-ben.⁶³

Az előszó végén, Brassicanus egy hosszú listát közöl könyvtárának ama görög kézíratairól, melyeket kiadni tervezett. A patrisztikus és világi szerzőket egyaránt tartalmazó lista több darabja biztonsággal azonosítható: Alexandriai Philón 11. századi kódexe (203. tétel),⁶⁴ Oppianos *Halieutica* (halászat) című műve (69. tétel),⁶⁵ Iamblichos humanista díszkódexe,⁶⁶ és a *Geoponica* (földművelés),⁶⁷ amelyet e munka első kiadásához használt Brassicanus (VD16 C 1413: Bázél, 1539). Ezek a hagyatéki leltár egyéb helyén fordulnak elő. Ugyanakkor kiadásra szánt görög művek közül több tétel a hagyatéki leltárnak abban a részében szerepel, ahol a Budáról származó görög kódexek sorakoznak. Ezek közé tartozik Moschopulos Hésiodos kommentárja (827. tétel, l. fentebb), Alexandriai Hérón (823. tétel, l. fentebb), és Diodóros Sikeliótés, az „editio princeps” forráskódexe (VD16 D 1826, Bázél 1539, l. fentebb).⁶⁸ Az azonosított tételek alapján elmondhatjuk, hogy nem az azonos

⁶³ Tóth Péter szerint a hivatkozás Opsopoeus három kiadásának forráskódexére utal (Setzer, Hagenau 1531). SIMONSFELD 1902, [i. m. (46. jegyzet) 551–552, 1–2. jegyzet] ezt a kéziratot egy londoni kódexszel azonosította [British Library, Burney 112–114 (Burney 112, ff. 1–13 = CPG 6090, VD16 M 950; Burney 113, ff. 108r–161v = VD16 M 1659; Burney 114, ff. 132r–145v = VD16 G 3003]. E kódexek leírását l. Thomas Smith PATTIE, Scot MCKENDRICK, *Summary Catalogue of Greek manuscripts in the British Library*, London, British Library, 1999 (The British Library Studies in the History of the Book Series, 1), 68–70.

⁶⁴ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5r: „Philonis libri tres περι τοῦ βίου μωσέως, & eiusdem alter, qui inscribitur, βίος πολιτικοῦ ὅπερ ἐστὶ περι Ἰωσήφ: ad haec liber eiusdem, cui titulus est, περι ἀρετῶν ἥτοι ἀνδρείας καὶ εὐσεβείας, καὶ φιλανθρωπίας καὶ μετανοίας &c”. A szöveg az ÖNB, suppl. gr. 50 kézíratra utal (a hagyatéki leltárban, f. 8r, 203. tétel: „Philonius de vita Mosi in pergameno manuscriptus halb median punden”).

⁶⁵ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „ad haec in Opiani halieutica commentarios utiliss<imos>”. A szöveg az ÖNB phil. gr. 135 jelzetű kódexre utal (a hagyatéki leltárban f. 4r, 69. tétel: „Oppianus de piscibus grece manuscriptus in 4 punden”).

⁶⁶ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „Iamblichum Chalcidensem philosophum in rebus Pythagoricis.” A szöveg a londoni BL, Addit. MS 21 165 jelzetű kódexre utalhat (a hagyatéki leltárban f. 4r, 73. tétel: „Iamblici ph<ilosophi> Platonici grece punden arcus”).

⁶⁷ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „& Graeci autoris innominati libros vere aureos XX. de re rustica”. Cassianus Bassus, ÖNB med. gr. 46. A hagyatéki leltár mindkét tételénél hiányzik a kéziratokra szokásos utalás, így lehet, hogy nyomtatványokról van szó. Vö. f. 6v, 146. tétel: „Constantini Cesaris de agricultura libri 20, In 8 punden” és f. 39v, 1246. tétel: „Constantini Cesaris libri 20 de agricultura In 8 unp<unden>”).

⁶⁸ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „Diodorum Siculum in historiis, non illis quidem, quas Poggius latinas fecit” (Bologna, 1472). A szöveg az ÖNB suppl. gr. 30 kézíratra utal (a hagyatéki leltárban f. 4r, 75. tétel: „Diodorus Siculus grece arcus punden”). Ez utóbbi nyomtatott kiadásra is utalhat.

eredetük kapcsolja össze őket, hanem két másik szempont, nevezetesen, hogy görögül vannak és kiadatlanok.⁶⁹

Brassicanus egy Christoph von Stadionnak (1478–1543), Augsburg püspökének írt levelet használt fel 1530-as Salvianus kiadásának előszavaként, amelyből az idézeteink többsége származik. A címzett püspöki méltósága és reformáció-ellenes tevékenysége magyarázhatják a patrisztikus és más egyházi szerzőktől származó hivatkozások nagy számát. Salvianuson kívül, Brassicanus több olyan művet is közölt 1530–32-ben, melyek katolikus olvasóközönséget céloztak meg,⁷⁰ közülük az egyiket talán Béssarión Corvinába került kéziratából.⁷¹

A budai könyvtárban látott kiadatlan szövegek nagy számán kívül Brassicanust talán más is vezérelte abban, hogy budai könyvtárlátogatásáról ilyen részletességgel beszámoljon. Brassicanus jól emlékezhetett a török ostromra, és a gazdag budai királyi könyvtár pusztulására. Ezt támogatja az Eucherus Lugdunensis *Királyok Könyvéhez* írott kommentárjának kiadása elé illesztett előszó,⁷² amely meglepően közeli párhuzama annak a leírásnak, melyet Brassicanus a budai könyvbeszerzéséről írt. A bécsi humanista mindkét levelet ugyanabban az évben, 1530-ban írta. Egy

⁶⁹ Salvianus-előszó (Bázel, 1530: VD16 S 1511), f. α5r–v: „Nunc Salvianum tuum accipe, [...] ut & alia quae adhuc in Bibliotheca nostra sunt innumera, & et praecipue Graeca.” [itt következik a patrisztikus szerzők listája] „Felicem te profecto, tua si bona noris: hoc est, si videas tuo favore ac beneficio tantum commodorum ad studiosos atque doctos omnes promanasse: feliciorum autem multo, si & alia graeca, quae ad meliorum artium cognitionem attinent, tibi nominatim inscripta, nuncupataque invulgavero” [itt következik a világi szerzők listája] „ac alia praeterea multa quae nunc commemorare nolo. Ne videar librariae meae suppellectilis, forte non ita condemnandae, catalogum contexere: nam & de latinis plane nihil hic dicimus, quorum adhuc apud nos est.”

⁷⁰ Eucherus Lugdunensis (Bázel, Froben, 1531, VD16 E 4130, más számok: VD16 E 4127, VD16 E 4129); *De via salutis humanae* Gennadius Scholarius (c.1400–1473), konstantinápolyi patriarchától (Bázel: A. Cratander, 1530: VD16 G 1242); *Enchiridion de Christianarum rerum Memoria Libri decem* Haimo de Halberstadtól (Hagenau, Setzer, 1531, VD16 H 223) and (Köln: Johannes Prael, 1531: DV 16 H 225).

⁷¹ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 438 (l. fentebb): Salonius és Béssarión *De ea parte evangelii* (Hagenau, Setzer, 1532, VD16 S 1496).

⁷² Eucherus Lugdunensis *In libros Regum commentariorum libri IIII* (VD16 E 4131), f. aa2r–v (levél D. Ianus à Svollának, December 1530): „Nam anno superiore quum immanissimi Turcae Viennam inaudita obsidione premerent, & omnia circumiecta, nimirum urbes, arces, coenobia, villas, pagos, agros, vineas, ferro ac igne vastarent, exusserunt etiam regium hoc, instituti Divi Bernardi Coenobium, quod ad S. Crucem Divo Leopoldo Archiduci Austriae, appellare placuit: & quum hoc ita miseris modis acceperent, ut iam Coenobium quereretur in coenobio, libros tamen omnes & veteres, & adhuc minime vulgatos, incorruptos, & ex nulla parte deminutos relinquerunt. Ita [f.2aav] ut ignis iis non aliter pepercisset videatur, quam Aeneae Anchisem patrem humeris efferenti, nec flammarum vis, nec hostium infelix occurus obesse potuit, aut Aethnae incendium, pios illos adulescentes, parentum suorum latera claudentes, salvos ac incolumes abire permisit. Perpercit igitur incendium hoc atrocissimum Eucherio, & ab eo libris isthic omnibus omne ius belli Turcae abstinerunt. Cum interea nostri milites, intra moenia, libros omnes discerperent, omnia volumina corrumpere, Ita ut vix a publicis etiam bibliothecis diripiendis aut vi prohibiti, aut autoritate submoti fuerint.”

régi latin kézirat kapcsán⁷³ Brassicanus mély átéléssel meséli el, hogyan menekített régi kéziratokat a heiligenkreuzi bencés kolostorból, amikor a törökök ostromolták 1529-ben: úgy, ahogyan Aeneas mentette ki apját Trójából. Ebben a leírásban szintén hangsúlyozta, hogy a veszélyeztetett kéziratokat még nem tették közzé nyomtatásban („libros tamen omnes & veteres, & adhuc minime vulgatos...”).

Összegzés

Úgy tűnik, Brassicanus tudatosan válogatta ki azokat a könyveket, melyeket elvitt Budáról. Szempontjait a latin és görög költészet, az egyházatyák iránti érdeklődés magyarázzák. A görög nyelv iránti rokonszerv diákéveiből származik, amit főként tanárának, a híres filológusnak, Johannes Reuchlinnak (1455–1522) köszönhet, akit Tübingenben követett a katedrán. A Salvianus-előszóban Brassicanus a kiadatlan szövegekre koncentrált. Ahogyan a korvinákról szóló esettanulmány mutatja, Brassicanus könyvtárának rekonstrukciója azoktól a forrásoktól függ, melyeket ehhez felhasználunk. Ugyanis nem minden olyan könyv volt Brassicanusé halálakor, melyekbe jegyzeteket írt; ugyanakkor nem is minden könyve került be a hagyatéki leltárba, mivel úton voltak humanista tudósok és szövegkiadók között, vagy egyszerűen kimaradtak a leltárból. Mivel Brassicanus nem csak könyvgyűjtő volt, hanem könyveinek aktív és lelkes olvasója, kölcsönadta kódexeit más tudósoknak, talán mások könyvei is nála voltak halálakor, így ezek hagyatéki leltárába is bekerülhettek. Talán ezek a korrekciós szempontok, és az általa olvasott könyvekben található sok saját kezű bejegyzése elősegíti Brassicanus gazdag és szétszóródott könyvtára sok új darabjának azonosítását.

Appendix

Archiv der Universität Wien, Fasc. 49 Nr. 100, f.1r

„Vermerkt des hochgelertten herrn / Johann Alexander Brassican der / Rechten doctor verlassen hab und / Gueter Inventory durch Maister / Leonharten Wirttinger der Vinner / Stet zu Wienn geschwornen Notary / In beisein der Ersamen wolgeler- ten / Maister Georgen Rithamer Maister / Leonharten Villiny und Maister Abiben / Gebfrid als Zeugen darzue sonnderlich / verordnet beschriben. Act<um> Wienn / Pfintztag den andlisstentag decembris / Anno domini in neununddreissigsten.”

⁷³ Michael GORMAN, *The Commentary on Genesis of Claudius of Turin and Biblical Studies under Louis the Pious = Speculum*, 72(1997), 279–329, 304–305.

f. 24r

- (720) „Iannotii Manetti ad Alphonsum Arragonum regem liber in pergamento scriptus deauratus”
 (721) „Leonardi Aretini Isagoge de moribus conscripta in pergamento”
 (722) „Salviani Massiliensis ep<iscop>i scriptus in pergamento”
 (723) „Aegyptus Alexandrinus latine conversus ab Ambrosio scriptus in pergamento”
 (724) „Cipriani Epistolę in pergamento scriptus 4to”
 (725) „Francisci Philelphi aliquot epistolę scripte in pergamento in 4”
 (726) „Liber Horatii scriptus in pergamento”
 (727) „Athanasius contra Apollinarem de Epiphania Christi in pergamento scriptus 4”

f. 24v

- (728) „Bernhardus de consideratione ad Eugenium inauratus scriptus in pergamento in 4”
 (729) „Lucretius scriptus in pergamento deauratus”
 (730) „Leonardi Aretini In Phedonem Platonis in perg<ameno> scriptus deauratus 4”
 (731) „Stadius in pergamento scriptus deauratus”
 (732) „Bocatus de viris illustribus in perga<meno> scriptus deauratus”
 (733) „Virgilius in perga<meno> scriptus deauratus”
 (734) „Poggius in libros Xenophontis scriptus in perga<meno> halb Median”
 (735) „Quintilianus in pergamento scriptus deauratus halb Median”

f. 27v

- (821) „Libanius Sophista in perg<amen>a scriptus in 4 grece”
 (822) „Varia opuscula greca et Selecta scripta in perga<meno> 4”
 (823) „Heron Alexandrinus grece scriptus liber”
 (824) „Homeri Odyssea grece in pergamento scripta in arcum”
 (825) „Lexicon grecum manuscriptum in arcum”
 (826) „Xenophontis Ciri pedia grece scripta in perg<amen>o arcus”
 (827) „Theocritus et Hesiodus grece ar<cus>”
 (828) „Aeschili tragodie cum scholiis grecis manuscriptę 4to”
 (829) „Sophoclis tragodie tres cum scholiis grecis scriptę 4”
 (830) „Grammatica greca Moschopuli scripa 4to”
 (831) „Georgii Gemisti Pletonis quedam scripta in perg<amen>o”
 (832) „Grammatica greca Emanuelis Moschopuli manuscripta”

II. Brassicanus által elvitt latin korvinák (az egyes tételek azonosításának indokaival)

- (720) Brassicanus kiadásának (VD16 M 563) mára elveszett forráspéldánya⁷⁴: CLARISSIMI VI||RI IANOCII DE MANE-||ctis, Equitis ac Iureconsulti Floren||tini, ad inclytum Arragonum || Regem ALFONSVM,|| de dignitate & excel=||lencia hominis Li||ri IIII.|| Ex Bibliotheca IO.ALEXANDRI || BRASSI-CANI Iureconsulti,|| recens in lucem aediti.|| (Bázel: Andreas Cratander, 1532). A leltárban szereplő „deauratus” szó aranyozott Corvina bőrkötésre utalhat, mivel az aranyozott metszést a leltár nem jelölte (vö. 724. tétel). A Corvina könyvtárban megvolt egy Giannozzo Manetti gyűjteményéhez tartozó kódex is: Budapest, OSZK, Cod. Lat. 241 (Plautus).⁷⁵
- (721) Feltehetőleg azonos a Johannes Gremper gyűjteményéből származó (vö. 730. tétel) Bécs, ÖNB, cod. 2464 (I+96 ff.) jelzetű kézirattal.⁷⁶ Mai őrzőhelyére a bécsi Egyetemi Könyvtáron (univ. 405) és Johannes Fabri gyűjteményén (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét) keresztül került. 15. századi itáliai reneszánsz vaknyomásos bőrkötése van (228 × 155 × 30 mm); a pergamen levelek mérete: 220 × 150–155 mm. A kézirat négy részből áll, a hagyatéki leltár leírása a második műre utal: ff. 17r–38r: „Leonardi Aretini Isagogicum de moribus hic incipit”. A f. 17r-en Gremper kezétől találunk egy bejegyzést: „Liber iste Ar<istotel>lis est ad eundem Eudemium per eundem Aretinum traductus”. A kézirat Brassicanushoz tartozását az első repülő előzéken található bejegyzése mutatja: „Io<annes> alexandri Brassicani philosophi ac Iureconsulti”. A Corvina könyvtárból való eredetet a kéziratban semmi sem igazolja vagy cáfolja.
- (722) Brassicanus kiadásának (Bázel 1530: VD16 S 1511) forráspéldánya. Bécs, ÖNB, cod. 826, korábban cod. univ. 102; Johannes Fabri gyűjteményéhez is tartozott.⁷⁷ 18. századi fehér bőrkötése van (225 × 145 × 30 mm). Tele van Brassicanus saját kezű jegyzeteivel. A Corvina Könyvtárból való eredetet a belőle készült kiadás híres előszava (VD16 S 1511, ff. α2r–α5v) bizonyítja.
- (723) Bécs, ÖNB cod. 259 (I+43 ff.), korábban cod. univ. 246; Johannes Fabris

⁷⁴ Ezt a művet nem tartja számon a szakirodalom az elveszett korvinák között, l. CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m.

⁷⁵ CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 510. BARTONIEK Emma, *Codices manu scripti Latini*. I. *Codices Latini medii aevi*, Bp., Sumptibus Musei Nationalis Hungarici, 1940, 213.

⁷⁶ ANKWITZ-KLEEHOVEN 1913, 26. jegyzetben i. m. 214, nr. 18; *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in bibliotheca palatina vindobonensi asservatorum*, Vindobonae, 1864–1899, II, 78.

⁷⁷ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 140; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 583; MADAS Edit, *La Bibliotheca Corviniana et les Corvina «Authentiques» = Mathias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne*, ed. Jean-François Maillard, Monok István, Donatella Nebbiai, Bp., 2009 (Supplementum Corvinianum, II), 48–78: nr. 113 (<http://mek.oszk.hu/07400/07400/index.phtml>).

- gyűjteményén keresztül.⁷⁸ 18. századi fehér bőrkötés (227 × 160 × 15 mm). A címlapon a levakart címer helyén az „IAB” („Ioannes Alexander Brassicanus”) monogramot láthatjuk. A kézirat első műve így kezdődik: f. 1r: „Aegyptus Alexandrinus Latine Conversus a Sancto Viro Ambrosio Monacho Florentino”. A Corvina Könyvtárból való eredet azon a feltevésen alapul, hogy egy másik kéziratot (OSZK, Cod. Lat. 371, Surriano codex) erről a bécsi kódexről (ÖNB cod. 259) másolták Budán 1513-ban.⁷⁹ Vö. a kolofont (f. 40): „Ego hennicus de brugis transcripsi 1451. Ego autem Carolus podocatharus cyprius auscultante Georgio boemio emendavi p<ro> Guarini Veronensis exemplari opera suprascripta” és a tartalomjegyzéket az ÖNB cod. 2384 tartalomjegyzékével.
- (724) Bécs, ÖNB cod. 798 (I+60+I ff.), korábban cod. univ. 92; Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).⁸⁰ Kötés: a 15. század második fele, Firenze, vaknyomásos bőrkötés, aranyozott metszéssel (238–40 × 150 × 20 mm). Levélméret: 230 × 145 mm. A kódex Brassicanus-szal való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését Fabri exlibrise alatt: „Liber est Ioannis Alexandri Brassicani”. A leltárban való helye támogatja a Corvina könyvtárral való kapcsolatot, amelyet eddig valószínűnek tartottak, bizonyíték nem volt rá.
- (725) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (726) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.⁸¹
- (727) Bécs, ÖNB cod. 799 (69 ff.), korábban cod. univ. 87, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).⁸² Itáliai barna vaknyomásos bőrkötése van (235 × 157 × 23 mm), hasonlít a 734. tétel (ÖNB cod. 438) kötéséhez. A kódex és Brassicanus kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését Fabri exlibrise alatt: „Liber est Ioannis Alexandri Brassicani philosophi ac Iureconsulti”. A hagyatéki leltár szövege a kötet első művére utal. A latin szövegbe a görög szavakat Joannes Argyropylos másolta.⁸³ A kötet végére (f. 69r) Photius egy kivonatát maga Brassicanus másolta. A hagyatéki leltárban való helye támogatja a Corvina könyvtárba sorolását; korábban a gyanús korvinák között tartották számon.⁸⁴
- (728) Budapest, OSZK, Cod. Lat. 429 (II+71+II ff.), korábban Bécs, ÖNB cod. 1079; cod. univ. 99 Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára

⁷⁸ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 36–37.

⁷⁹ CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 5.

⁸⁰ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 134; GAMILLSCHEG, Ernst, MERSICH, Brigitte, MAZAL, Otto, *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance: Handschriften aus der Bibliothek und dem Umkreis des Matthias Corvinus aus dem Bestand der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 1994, nr. 49; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 213.

⁸¹ Cf. CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 338.

⁸² *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 134–135; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 12.

⁸³ GAMILLSCHEG–MERSICH 1994, 80. jegyzetben i. m. 79–80, nr. 41.

⁸⁴ CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 74.

- ragasztott exlibrisét).⁸⁵ A kódex és Brassicanus kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Joannis Alexandri Brassicani” és egyéb saját kezű bejegyzéseit a kötetben; aranyozott Corvina bőrkötés (250 × 165 × 35 mm) poncolt aranyozott metszéssel;⁸⁶ a cím a háttábla tetején: „DE: COSIDERATIONE”; a címlapon Mátyás címer (f. 1r).
- (729) Bécs, ÖNB cod. 170 (136 ff.).⁸⁷ Korábban: philol. 148, Ambras 462, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az elő- és háttábla belső oldalára ragasztott exlibriseit); poncolt aranyozott metszés, aranyozott Corvina bőrkötés (263 × 170 × 38 mm) címer nélkül és téves évszámmal: 1451 (1481 helyett),⁸⁸ a cím a háttábla tetején: „LUCRETIUS:DE:NATURA”. A kéziratban nem maradt nyoma, hogy Brassicanusé lett volna. A possessor-bejegyzése feltehetőleg a korábban kiragasztott, majd korán leválasztott előzéklappal (korábban f. Ir) együtt elveszett. Ez a feltevés azon a megfigyelésen alapszik, hogy Brassicanus a possessor-bejegyzéseit a kiragasztott előzéklapok leválasztását követően azok recto oldalára szokta írni (vö. ÖNB cod. 92, 140, 438, 2384, és valószínűleg Budapest, OSZK Cod. Lat. 425).
- (730) Bécs, ÖNB cod. 2384 (II+137+II ff.), Joannes Gremper gyűjteményéből.⁸⁹ A bécsi Hofbibliothekbe az Egyetemi Könyvtáron (cod. univ. 844) és Johannes Fabri gyűjteményén keresztül érkezett (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét). Aranyozott Corvina bőrkötése van (270 × 180 × 40 mm) aranyozott poncolt metszéssel;⁹⁰ a cím a háttábla tetején: „PHEDRUS:PLATONIS” (helytelenül, „Phedo” helyett). A kódex és Brassicanus kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Sum Joannis alexandri Brassicani philosophi ac iureconsulti”.
- (731) Bécs, ÖNB cod. 140 (II+57 ff.); korábban philol. 142, Ambras 466 (II + 57 ff) és Johannes Fabri gyűjteménye (l. az elő- és háttábla belső oldalára ragasztott exlibriseit).⁹¹ Aranyozott Corvina bőrkötése van (270 × 180 × 28 mm) aranyozott poncolt metszéssel;⁹² a cím a háttábla tetején: „SILVE:STATII”. A kódex

⁸⁵ BARTONIEK 1940, 75. jegyzetben i. m. 385–386; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 112; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 22.

⁸⁶ ROZSONDAI, Marianne, *Sulle legature in cuoio dorato per Mattia Corvino = Nel Segno del Corvo: libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'ungaria (1443–1490)*, ed. Ernesto Milano, Modena, Il Bulino, 2002, 249–259, 259, nr. 12.

⁸⁷ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 24; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 410; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 86.

⁸⁸ ROZSONDAI 2002, 86. jegyzetben i. m. 254 és 259, nr. 37.

⁸⁹ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. II, 66; GAMILLSCHEG–MERSICH 1994, 73. jegyzet i. m. Kat. sz. 35; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 507; KLEEHOVEN 1913, 26. jegyzetben i. m. 214, nr. 17; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 97.

⁹⁰ ROZSONDAI 2002, 86. jegyzet i. m. 259, nr. 45.

⁹¹ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 19; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 606; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 119.

⁹² ROZSONDAI 2002, 86. jegyzetben i. m. 259, nr. 36.

- Brassicanus-szal és a Corvina könyvtárral való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Liber est Ioann<is> Alexandri / Brassicani philosophi ac / Iureconsulti Budę / ann<o> 1525 Mensis / Xbris die VI”⁹³ és a bejegyzését f. 19r-n. A kézirat Statius legfontosabb kéziratáról, Poggio Bracciolini saját kezű másolatáról (Matritensis 3678) készült közvetlen átirat.⁹⁴
- (732) Budapest, OSZK, Cod. Lat. 425 (I+95 ff.); korábban Bécs, ÖNB cod. 437; cod. univ. 840, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).⁹⁵ Aranyozott Corvina bőrkötése van (293 × 220 × 30 mm) aranyozott poncolt metszéssel,⁹⁶ a cím a háttábla tetején: „BOCACIUS:D:VIRIS:ILLUSTRIB”. A kódex és Brassicanus kapcsolatáról l. saját kezű bejegyzéseit (f. 6r-v). A possessor-bejegyzése feltehetőleg a korábban kiragasztott majd korán leválasztott előzéklappal együtt elveszett. (cf. ÖNB cod. 92, 140, 438, 2384).
- (733) Bécs, ÖNB cod. 92; korábban cod. univ. 1004, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).⁹⁷ Aranyozott Corvina bőrkötése van (300 × 200 × 60 mm) aranyozott poncolt metszéssel; a cím a háttábla tetején: „OPERA:VIRGILII”. A kódex Brassicanusszal és a Corvina könyvtárral való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Liber est Ioannis Alexandri Brassicani / philosophi ac Iureconsulti Budę / anno 1525 Mensis decembris / die VI”.⁹⁸ A budai könyvkötő műhelyben másolták, az itt beírt arab számok hasonlítanak a görög korvínák Budán beírt számjegyeihez.⁹⁹
- (734) Bécs, ÖNB cod. 438 (I+149+I ff.); korábban cod. univ. 828, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).¹⁰⁰ Itáliai barna vaknyomásos bőrkötése van (295 × 185 × 50 mm), hasonlít a 727. tétel (ÖNB cod. 799) kötéséhez. A kódex Brassicanusszal és a Corvina könyvtárral való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Liber est Ioannis Alexandri / Brassicani Iureconsulti / ac philosophi/ Budę”¹⁰¹
- (735) Budapest, OSZK, Cod. Lat. 414 (IV+280 ff.); korábban Bécs, ÖNB cod. 105; cod. univ. 982, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső

⁹³ GASTGEBER 2011, 28. jegyzetben i. m. Fig. 4.

⁹⁴ GAMILLSCHEG–MERSICH 1994, 73. jegyzetben i. m. 33–34 (Kat. sz. 26). REEVE, M. D.: *Statius' Silvae in the fifteenth century = Classical Quarterly*, 27(1977), 202–225, 203.

⁹⁵ BARTONIEK 1940, 75. jegyzetben i. m. 383–384; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 119; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 25.

⁹⁶ ROZSONDAI 2002, 86. jegyzet i. m. 259, nr. 9.

⁹⁷ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 14; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 692; MADAS 2009, 77. jegyzet i. m. nr. 141.

⁹⁸ GASTGEBER 2011, 28. jegyzet, i. m. Fig. 3.

⁹⁹ NÉMETH 2011, 36. jegyzetben i. m. Tab. 4.

¹⁰⁰ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 71; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 705; MADAS 2009, 77. jegyzet i. m. nr. 145.

¹⁰¹ GASTGEBER 2011, 28. jegyzetben i. m. fig. 5; l. még Brassicanus exlibrisét Fabrié alatt. LANG 2007–2008, 9. jegyzetben i. m. 4. típus.

oldalára ragasztott exlibrisét).¹⁰² Aranyozott Corvina bőrkötése van (293 × 205 × 70 mm) aranyozott poncolt metszéssel;¹⁰³ a cím a háttábla tetején: „QVINTILIANUS:DE:INSTITUTIÖIB”. A kódex Brassicanus-szal és a Corvina könyvtárral való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. IIr): „Liber est Ioannis Alexandri / Brassicani philosophi et Iure/consulti Budę: anno / 1525. Mensis Xbris / Die VI”.¹⁰⁴

Görög kéziratok

- (821) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (822) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (823) Bécs, ÖNB phil. gr. 140 (VIII + 114 ff.), papír méret: 230–234 × 160 mm; Van Swieten kötés (1754).¹⁰⁵ Rómában másolta 1470-ben részben a Par. suppl. gr. 607 jelzetű kéziratról Démétrios Tribólés, aki Bessarión környezetéhez tartozott (l. fentebb). Brassicanus és a kódex kapcsolatáról l. az exlibrisét (f. IIIr). Nem került Johannes Fabri gyűjteményébe.
- (824) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (825) Feltehetőleg Bécs, ÖNB suppl. gr. 45 (III + 333 ff.), papír méret: 300–305 × 210 mm; barna vaknyomásos bőrkötés (32 × 22 × 9 cm). Johannes Cuspinianus szerezte Budán (l. az exlibrisét Brassicanus exlibrise alatt, amelyre Johannes Fabri exlibrise került).¹⁰⁶ A budai királyi könyvtárban való jelenlétét bizonyítja, hogy Taddeo Ugoletto (†1514), a „Bibliotheca Corvina” könyvtárosa több helyen ebből a kéziratból egészítette ki saját görög–latin szótárát (Crastonus, Bécs, ÖNB, Ink. 10.E.9).¹⁰⁷
- (826) Bécs, ÖNB suppl. gr. 51 (II + 269 ff.), vaknyomásos barna bőrkötés (265 × 180 × 70 mm).¹⁰⁸ Brassicanus halálát követően (l. exlibrisét Fabri

¹⁰² BARTONIEK 1940, 75. jegyzet i. m. 377; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 561; MADAS 2009, 77. jegyzet i. m. nr. 108.

¹⁰³ ROZSONDAI 2002, 86. jegyzet i. m. 259, nr. 6.

¹⁰⁴ GASTGEBER 2011, 28. jegyzet i. m. Fig. 6.

¹⁰⁵ HUNGER, Herbert, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, I. Codices Historici, Codices Philosophici et Philologici, Wien, Georg Prachner Verlag, 1961 (Museion: Veröffentlichungen der Handschriftensammlung. N.F. 4,1.), 245–246.

¹⁰⁶ HUNGER, Herbert, HANNICK, Christian, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*. IV. *Supplementum Graecum*. Wien 1994 (Museion: Veröffentlichungen der Handschriftensammlung. N. F. 1,4.), 85–87.

¹⁰⁷ BOLONYAI Gábor, *Taddeo Ugoletto's Marginal Notes on his Brand-new Crastonus Dictionary = Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, Hg. Ch. Gastgeber et alii, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 119–154, 122–123.

¹⁰⁸ HUNGER, HANNICK 1994, 106. jegyzetben i. m. 95–97. CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 703; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 187.

- exlibrise alatt az előtábla belső oldalán) Johannes Fabri gyűjteményébe került. A kötet budai beszerzését Brassicanus saját kezű bejegyzése meséli el (f. 1r): „Liber est Ioannis Alexandri / Brassicani philosophi / ac Iurisconsulti / Budę in Pannoniis, anno / nato Iesu MDXXV / Mensis novembris die / XXVIII”¹⁰⁹
- (827) Bécs, ÖNB suppl. gr. 18 (94 ff.), egyszerű barna fatáblás bőrkötés (380 × 255 × 40 mm).¹¹⁰ A kéziratnak különösen széles margója van (levélméret: 370 × 255, írástükör: 265 × 170 mm). Az első és hátsó repülő előzékek elvesztek. Mindkét scriptor (ff. 1r–83r: Joannés Eugenikos és ff. 83r, 5. sortól – 93r: Athanasios) olyan közegben működött, amely kapcsolatban volt Budával.¹¹¹ Brassicanus halála után (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét), a kódex Johann Joachim Graf von Windhaag (1600–1678) gyűjteményébe került.
- (828) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (829) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (830) vö. 832. tétel.
- (831) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (832) vö. 830. tétel. Koppenhága, Királyi Könyvtár, Fabr. 78,4 (118 ff.), vaknyomásos bőrkötés, 15. sz. közepe, bizánci technika (212 × 140 × 45 mm).¹¹² Brassicanus halála után (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét) a kézirat, the manuscript Johann Albert Fabricius (1668–1736) és H. S. Reimarus (†1694) birtokába került; 1770 óta a koppenhágai Egyetemi Könyvtár, majd 1938-tól a Királyi Könyvtár állományához tartozott. A Corvina Könyvtárból való eredetéhez l. Brassicanus bejegyzését (f. 1r): „Liber est Joannis Alexandri Brassicani / philosophi ac iure consulti / Ann 1525 / die / 4 / decembris / BUDAE”.

Rövidítések

CPG = Clavis Partum Graecorum. Ed. Maurice Geerard.

¹⁰⁹ A két képet l. GASTGEBER 2011, 28. jegyzetben i. m. Fig. 1–2.

¹¹⁰ HUNGER, HANICK 1994, 106. jegyzet i. m. 39–40.

¹¹¹ *Repertorium der griechischen Kopisten* 1989, 33. jegyzet i. m. II, nr. 11 és nr. 217.

¹¹² SCHARTAU, Bjarne, *Codices graeci Haunienses. Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen*, København, Museum Tusulanum Press, 1994 (Danish Humanist Texts and Studies, 9), 409–410, Tab. XXXIII. A kötet Corvina könyvtárból való eredetéről l. GASTGEBER 2011, 28. jegyzetben i. m. 185.

NÉMETH, ANDRÁS

**A Viennese Bibliophile in the Hungarian Royal Library in 1525:
New evidence from the inventory of Johannes Alexander Brassicanus’
bequest (1539)**

Johannes Alexander Brassicanus, the Viennese humanist and diplomat (1500–1539) is a controversial figure for the students of the „Corvinian Library”. While providing important data on the books he saw in Buda in 1525, Brassicanus has mostly been discredited as a liar. This article attempts at giving more authenticity to his words on the basis of his bequest inventory, recently rediscovered in the Vienna University Archives (Fasc. 49 Nr. 100). Perhaps the most important heritage Brassicanus left behind was his library, which consisted of more than 1300 books. The inventory of his bequest minutely describes various possessions, mostly books the notary and his witnesses, some literary experts saw in Brassicanus’ house at the end of 1539. In addition to the items the inventory describes, it also demonstrates some organizational principles Brassicanus applied to his books. From the sequence of 16 items, it is clear that Brassicanus kept the Latin manuscripts together, which he acquired in Buda in 1525 December. He is likely to have done so with a group of Greek items too. By comparing the extant manuscripts, which the inventory describes, and the references Brassicanus is making to them in his description of the Corvina Library and his books selected for publication, the article offers some new suggestions for identification of either extant or lost Corvinas. In addition, it attempts to clarify some of Julius Hermann’s suggestions for the provenance of a few authentic Corvina items, which do not seem to have belonged to Brassicanus.

FEKETE CSABA

Ortodoxa Eklésiáknak tetszésekből...

*Helyesbítések és adalékok a II. Helvét Hitvallás
hazai kiadásaihoz*

Szerző és fordító nélkül jelent meg a II. Helvét Hitvallás 1616¹ után magyarul *Az Keresztyéni Igaz Hitről való Vallás-tétel*, latinul *Confessio et Expositio Fidei Christianae* címmel, egynyelvű és kétnyelvű kiadásokban, mint a hazai református-ságnak európai mintára hivatalosan becikkelyezett szimbolikus könyve.² Sok magyar kapcsolattal rendelkező szerzője Heinrich Bullinger (1504–1575), Huldrych Zwingli (1484–1531) utóda.³ Magyarra fordítója Szenci Csene Péter (1575–1622) érsekújvári prédikátor és református szuperintendens. Magyarításán alig igazítottak a 18. század közepéig (először Szenci Molnár Albert), azután készült új fordítása. Később Erdős József (1856–1946) 1907-es (több ízben javított) fordítása volt használatban, ez ma is közkezen forog Szabadi Béla (1898–1968) és Victor János (1888–1954) helyenkénti módosításával.⁴ Napjainkban az 1980-as évekből való, csak három évtizeddel később megjelent erdélyi fordítása is használatos.⁵

Az 1742-es kolozsvári kiadás címlapja szerint *Most újabban az Erdélyi Orthodoxa Eklésiáknak tetszésekből ki-botsáttatott*. A 18. századi csonka, hibásan azonosított példányainak adatait tisztázva, katalogizálását és bibliográfiai leírását átgondolva született írásom. Foglalkozom másik két debreceni kiadvánnyal is, ezek szintén 1713-ban jelentek meg – példányaikat a hitvalláshoz kötötték.

¹ RMNy 1109, *Confessio et expositio... az keresztyeni igaz hitről... RMNy 1115, Confessio Helvetica... fordítóját megnevezi, szerzőjét nem. A Helvetica Confessio, az-az a Keresztyén Hitről való vallás-tétel... cím, illetve Helvetica confessio vagy helvétziai vallástétel alakban a debreceni 1791-es és 1855-es kiadásokon olvasható ismét, akkor is szerző és fordító nélkül.*

² Módos László, *A II. Helvét Hitvallás könyvészete = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Bp., Zsinati Sajtóosztály, 1967, (Studia et acta ecclesiastica, Tanulmányok és okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából, II), 87–99. A továbbiakban *Studia & acta II*.

³ A gazdag irodalomból közvetlenül ide kapcsolódik NAGY, Barnabas, *Geschichte des Zweite Helvetischen Bekenntnisses in dem osteuropäischen Ländern = Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior, Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*, hrsg. Joachim Staedtke, Zürich, Zwingli Verlag, 1966, 109–202. A továbbiakban NAGY 1966, i. m.

⁴ *A Magyarországi Református Egyház Hitvallási Iratai, I. A Heidelbergi Káté, II. A Második Helvét Hitvallás*. Először megjelent: Bp., 1954, (*Studia & acta II*, 99), bev. Nagy Barna. Változatlanul gyakran megjelent 1965-től, legutóbb 2012-ben.

⁵ Bullinger, *Második Helvét Hitvallás*, ford. Buzogány Dezső, Juhász Tamás, Sípós Gábor, Kolozsvár, 1999 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 5).

Debrecen vagy Késmárk?

Fontok, körzetek, díszek hazai vándorútját megrajzolta V. Ecsedy Judit repertórium a 17. század közepéig.⁶ Vándoroltak azok a 18. században is. Ez magyarázza, hogy az egyik Debrecen sajtóján megjelent, de elhallgatott (titkolt) nyomdahelyű hitvallás-kiadást a nemzetközi rangú tudós Nagy Barna (1909–1969) határozta meg késmárki nyomtatványnak.⁷ Módis László (1903–1972) kérdőjellel közölt vélekedése kétségtelenül helyes, a kiadvány debreceni.⁸

Labancok is, kurucok is feldúlták a tipográfiát, elpusztították a nyomtatóműhely 17. századi felszerelésének többségét a Debrecenbe menekített pataki tipográfiával együtt 1705-ben. Az 1701–1705 közötti könyvek tipográfiai díszait bemutatta Varga Bernadett; ő összegezte legutóbb a nyomtatóház pusztulását is.⁹ A Rákóczi-féle szabadságharc bukását követő tárgyalások jórészt Debrecenben folytak néhai Komáromi Csipkés György prédikátor és teológiai professzor azonos nevű fia házában, aki csupán főhírnök tisztséget viselt, mégis döntő szerepe volt.¹⁰ része lehetett a műhely talpra állításában, és apja bibliafordításának kiadásában. A szatmári béke (1711) évében vásárolta a nyomdász előző évi halála után megszűnt késmárki nyomda betűkészletét és díszait Debrecen. Zoltai Lajosnak (1861–1939) a Fazekas Mihály-féle *Debreceni Képes Kalendárium az 1934-ik közönséges esztendőre* szóló évfolyamában megjelent (majd feledésbe merült) közleményét¹¹ kiegészítette, helyesbítette illetve megerősítette V. Ecsedy Judit.¹² A nyomdát Miskolci Csulyak Ferenc

⁶ V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai 1473–1600*, Bp., Balassi, OSZK, 2004 (Hungaria Typographica I); Uő., *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai XVII. század*, I., Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák, Bp., Balassi, OSZK, 2010 (Hungaria Typographica, II).

⁷ *Studia & acta II.*, 93. Vö. még a 3. és a 18–19. lábjegyzetet.

⁸ *Studia & acta II.*, 93. Terjedelmi okkal, korrekúra közben kellett erősen rövidíteni a tanulmányokat, leírásokat, és elhagyni a jegyzetanyagot.

⁹ VARGA Bernadett, „*Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...*”, Debrecenben használt könyvdíszek a 18. század első éveiben = *Jubileumi nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról*, Tanulmánykötet, szerk. Zentai Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt. Méliusz Műhelye, 2011, 71–86. Alább *Nyomdatörténeti szimpózium* 2011.

¹⁰ SZENDREY István, *A szatmári béke „követének” családi és vagyoni viszonyairól (Komáromi Csipkés György) = A Hajdúsági Múzeum évkönyve 6*, Hajdúböszörmény, 1987, 57–82. Könyvtártörténeti szerepéről I. FEKETE Csaba, *Jablonski héber Bibliája Magyarországon*, Könyvtártörténeti adalékok és helyesbítések = *Könyv és Könyvtár*, Debrecen, 2010 [2011](30), 36–59.

¹¹ ZOLTAI Lajos, *A városi könyvnyomda régi helyiségei, Hol voltak a typographia-házak? = Debreceni Képes Kalendárium*, 34(1934 [1933]), 52–55; BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai, 1961, (A magyar könyv, szerk. Borsa Gedeon, Köves Béla, [2]). A továbbiakban BENDA–IRINYI 1961. CSÜRÖS Ferenc, *A debreceni városi nyomda története 1561–1911*, Debrecen, Városi nyomda, 1911, 174–176. A továbbiakban CSÜRÖS 1911.

¹² *Nyomdatörténeti szimpózium* 2011, i. m. 87–101.

vezette 1712–1722¹³ között, Tótfalusi Kis Miklós tanítványa, aki Töltési István keze alatt is tanult Debrecenben, majd Késmárkon és Lőcsén is működött, végül haláláig (†1740) szenátori és egyéb tisztségeket viselt. Lejdában ő korrigálta Komáromi Csipkés György bibliafordítását. Püspöki, tanult ember volt, beiratkozott a lejdai egyetemre is, míg a Bibliát nyomtatták 1716–1717-ben.¹⁴ 1712-től Debrecenben élt, itt nőszült nyomdavezetőként. Csupán 1713-tól ismerjük nyomtatványait – gyanítjuk, nem hiánytalanul. Első évében legalább négy kiadványa készült az újjáéledt sajtón.¹⁵ Közülük hármat tárgyalok, az akkor utoljára megjelent (és Fazekas Mihály idejéig szünetelő) kalendáriumot¹⁶ nem.

Az újra működő nyomda első terméke a hazai reformátusok szimbolikus könyve, az 1567-ben Debrecenben elfogadott II. Helvét Hitvallás; melyet az 1742. évi címlap szerint *elsőben Helvetiában irtanak és bé-vöttek: Annak-utána 1567. Esztendőben, Magyarországban-is javallottanak, bé-vöttek és mind ez ideig sok Eklésiákban meg-tartottanak*. Egy lapját buborékot fúvó gyermek díszíti. A könyv tartalmától függetlenül alkalmazták. Megjelent az utolsó ismert késmárki címlapon (1710),¹⁷

¹³ BENDA, IRINYI 1961, i. m. 313. Lehet, az 1719-ben is leégett nyomda évekig nem működött, csupán Visky Pál nyomdászságától kezdve (1722–1732). 1716–1717-ből sem ismerünk nyomtatványt, ekkor Lejdában volt Miskolci Csulyak.

¹⁴ Nyomdásznaplója a tanú; Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégium Nagykönyvtár (a továbbiakban TITREK), Kézirattár R 684. BENDA, IRINYI 1961, i. m. MTA leölhellyel idézi. Oda görbe úton jutott: könyvgyűjtő lopta el az 1930-as években (Csürös és Zoltai még Debrecenben használta), hagyatékából Nógrádverőce orvosa birtokolta, tőle vásárolta az MTA. Csapodi Csaba rábukkant az eredeti őrzési helyre (CSÜRÖS 1911, i. m. 322, 24. jegyzet). Az akkora címlapjától, bélyegzőtől és bejegyzéstől megfosztott, debreceni színes hártakötésben díszlő kéziratot magam hoztam vissza Debrecenbe, csereüzlet fejében. A Biblia nyomtatására vö. MARGÓCSY Dániel, *A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben = Magyar Könyvszemle*, 124(2008), 15–26; FEKETE Csaba, *Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés) Magyar Könyvszemle*, 124(2008), 439–442.

¹⁵ A hitvallásról és naptárról tud BENDA, IRINYI 1961, i. m. 63–64, 340; hely és nyomda nélkül leírta PETRIK I, 27. illetve 437., Miskolczi Csulyak nyomtatványaként tartja számon PETRIK VI. Hozzáadja az 1714-re szóló kalendáriumot PETRIK V. 238. (PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860, Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföld[ön] megjelent nyomtatványoknak*, összeáll. Petrik Géza. I. Kiad. Dobrovsky Ágost. Bp., 1888.; *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művének 1–4. kötetéhez. Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp., 1971; VI. *Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz*. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp., 1972.)

¹⁶ CSÜRÖS 1911, i. m. 322–323.

¹⁷ *Czegledi Istvánnak A' Jésum Kristus hű Tanu-bizonyságának... sok szenvedésiről... és Posonban lett tisztességes temetéséről íratott Siralmas Versek...* [Késmárk], 1710. Szabó Károly lőcsei nyomtatványnak vélte, *RMK I*, 1776. Ezt elfogadta Fazekas József; NAGY 1966, i. m. is ilyen értelmű. 1741-ben a siralmas versek megjelentek Debrecenben, BENDA, IRINYI 1961, i. m. 344 (példányuk nem ismeretes); majd hely és nyomda nélkül 1760-ban, PETRIK I. 482; PETRIK VI. nyomdász és megjelenési hely nélkül. Az OSZK példányát használtam, vö. még *Nyomdatörténeti szimpózium* 2011, i. m. 3, 9. és 14. kép.

Debrecenben a 18. század második felében ismételtén, a többi késmárki dísszel és körzettel. 1719-ben tehát nem pusztulhatott el a teljes nyomda, erre Zoltai is céloz, az újabb tűz után évekig a nyomdász közeli házában működött, majd újra a helyreállított városháza emeletén.

A II. Helvét Hitvallás 1713. évi kétnyelvű kiadása Debrecenben jelent meg. Módos leírásából a kérdőjelet törölnünk kell. Késmárki betűkkel és díszekkel készült, de nem Késmárkon, amint Nagy Barna vélte,¹⁸ nem ismerve Zoltai közleményét (Csűrös a Késmárkról való vásárlást nem dokumentálta). Késmárki nyomtatványok ismeretében következtetett, hivatkozva Fazakas József (1910–2005) szóbeli közlésére,¹⁹ amint látszik, nem tudták, hogy Késmárkon csak 1705–1710 között nyomtattak. A helyet eldönti a hitvalláshoz kötött 1713-as Ágenda-példányra írt kéziratos azonosítás. Alább idézem.

Vízi buborékhoz / Életünk hasonló

„Az ember olyan mint az vízben való buborék” az élet elpattanó, tovatűnő jelképe ez Baranyai Decsi Jánosnál.²⁰ A Gyöngyösi szótár-töredékben pedig:²¹ „...apro buboreckokat tajtekokat chinalok.... Boborék: fityemonya: hoyagochka az víznek Theteyen. vel: szynen.” Vörösmarty 1843-as bordalának²² refrénje meggyökerezett példa: „...Örökké a világ nem áll. / Eloszlik, mint a buborék, / S marad, mi volt, a pusztá lét...” Eme toposz énekbeli, Bibliabeli fölbukkanásai, irodalmi példái, képes ábrázolatai méltók figyelmünkre. 17. századi mintakönyvek és kegyességi kiadványok nyomán megjelentek az erdélyi református templomok kazettás mennyezetein és karzat-mellvédjein. Homályba vesző előzményeik 16. századi emblémás könyvekhez vezetnek. Fölbukkant a buborék motívum versekben, magyarázó és hitvitázó protestáns irodalmi művekben is, így Szőnyi Nagy Istvánnál, mint semmit érő jutalom, azaz árulás fizetségének jelképe, júdáspénz. Petróczi Éva találóan kiemelte a sikeres

¹⁸ Szerinte „zweifellos als eine oberungarisches aus der Zips stammende Publikation qualifiziert werde. Nach ihrer Buchzierde und gemäss der damaligen Druckort *Käsmark* aufzunehmen”, NAGY 1966, i. m. 128.

¹⁹ Lőcsei kiadvány szerinte nem lehet, bár a cifrák és dúcok juthattak volna oda „gegen Ende des 17. Jahrhunderts auch Nürnberg vor, bei uns aber in einem 1710 herausgegebene Druckwerk, in *Käsmark* gedruckt wurde”, NAGY 1966, i. m. 128 (34. jegyzet).

²⁰ *RMNy* 815, *Adagiorvm graecolatino hvngaricorvm Chiliades quinque...* Ioannis Decii Barouij... Bartphae, Anno 1598, F, a; hasonmás kiad., szövegét gondozta Molnár József, Bp., ELTE, 1978, (Eötvös Loránd Tudományegyetem Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 5), 2343 (Homo bulla).

²¹ *A gyöngyösi latin–magyar szótártöredék...* Közread. bev. és jegyz. Melich János, Bp., MTA, 1898, 3366., és 1346.

²² Kesperű pohár, Bortal „Czilley s a Hunyadiak” szomorújátékból = *Vörösmarty Mihály összes költeményei*, Bp., Osiris, 1998, 426–427 (Osiris Klasszikusok).

kolozsvári prédikátor²³ költői leleményének bizonyosságaként. A vitatkozó próza soroló szerkezetében megbélyegzi a Krisztus híveinek báránként mézárszékre eladását, milyen áron történt ez? Csupán: „buborék grácián, kevés szőlő hasznán, harminc ezüst monétán, vagy egy marék aranykán”.²⁴ A bűnrészes árulónak járó kedvezés, felmentés a ’buborék grácia’, azaz nincsen, csupán tünékeny látszat az ilyen kegyelem-irgalom. Versénekből is megjelent a buborék.

1. ábra: Záródísz buborékfívó gyermekkel
(Késmárk, Debrecen)

1660-tól. Megtalálható volt még a sűrűn ismétlődő kiadásokban a 20. század elejéig. Borkó Julis néni nagy temetőjáró volt fiatalon elvesztett fiát gyászolván. Énekeinek témáin és hangvételén ez nagyon látszik. Nyomtatásban a *Buzgóság* című énekes füzetében a 60. ének – igaz, más versformában és más dallamra („Szomorú a halál a gyarló embernek”, ez még három ének dallama gyűjteményében) –, a nagybetűs sorkezdésekből következően, az eredetileg hosszabb sorokat a ritmust kiegyenlítve énekelt dallam szerint rendre kettőbe osztva, és az átvett motívumot asszimilálva született.

Imádkozó, énekíró drávaközi parasztasszony, Borkó Julianna (1869–1947) éneke példázza a toposz vallásos folklorizálódását.²⁵ Julis néni énekének egyik lehetséges mintája a 16. század végéről való. A „Bizonytalan voltát világ állapotjának” előbb kézírásban terjedt (1615-ben mind a Bölöni, mind a Lipcsei kódexbe lemásolták). A Szilvás-Újfalvi Imre szerkesztette *In exequiis defunctorum* (1598)²⁶ című temetési énektárnak először a kolozsvári kiadásaiban jelent meg

²³ Sípos Gábor, *Szőnyi Nagy István apológiája, A kolozsvári reformátusság az 1690-es években = Reformata Transylvania, Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012, 109–125.

²⁴ PETRŐCZI Éva, „Buborék grácián” — *Szőnyi Nagy István, egy rejtőzködő költő a XVI. századból = Uő., Puritánia*, Bp., Universitas, 2006, (Historia Litteraria, 20), 144–158.

²⁵ *Buzgóság, Énekek, Melyeket Isten dicsőségére, a saját és a testvérelkek épülésére és gyönyörködésére részben összegyűjtögetett, részben szerkesztett Borkó Julianna*, Kopács, 1928. – 2. jav. átdolg. kiadása: *Buzgóság, Borkó Julianna énekeskönyve*, s. alá rend. Keresztes Dániel, Hamarkay Ede, Erdőkertes, Exodus, 2004.

²⁶ *RMNy* 832. Előfordulásai: *RPHA* 182.

György deák (1593)

(3) Vízi buborékhoz mi életünk hasonló,
Mezei virággal egyszersmind elmulandó;
Nincs itt e földön oly erős alkotmány,
Mely lehessen állandó.

...

(7) Óh, halandó ember! Dolgod ha meggondolod,
Kemény számadásod, bizonytalan haláloed,
Nem tudod, meddig élsz, de ez nyilván vagyon,
Hogy egyszer meg kell halnod.

Borkó Julianna (1928)

Vízi buborékhoz
Életünk hasonló,
Mint mezei virág,
Oly hamar mulandó
Mihelyt megszületünk
Már a koporsó vár,
Minden lépésünkben
A halál velünk jár.

2. E szent igazságot,
Ó, ember, jól tudod,
Rövid életedet
Mégis úgy folytatod,
Mint hogyha lakásod
Itt örökös lenne,
Számadásra lelked
Istenhez nem menne.

A *Buzgóság* éneke további strófáiban nincs távoli hasonlóság sem a halottaskönyvből (temetési énektárból) ismert mintájához, verselését és mondandóját teljességgel a Borkó Juliannát ért belmissziós hatások és énekeskönyvek magyarázzák. Ismerhetett több más hasonló tárgyú verset, annak képi ábrázolásával együtt; például a *Liliomok völgyéből*, és templomi kép is lehetett emlékeiben. A buborékfúvás korábbi közös képi forrása emblémás könyv, vagy metszetgyűjtemény. Lappanghat a késmárki dúc háttérében is – további kutatás tárhat fel egyéb összefüggéseket. A nyomok Bécsbe vezetnek, díszeit ott vásárolhatta a felvidéki nyomda.

Johann Gerhard (1582—1637) *Meditationes sacrae* és *Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum* (1606) című elmélkedéseit és imádságait több európai nyelven ismételt kiadták,²⁷ a pietizmus egyik alapműve. Zólyomi Perinna Boldizsár (c1575–1624) semptei evangélikus lelkész 1616-ban magyaráította, a hitvallás Szárászi-féle fordításával egy időben. Verses summácskákka kiegészített változatát – öreg Ács Mihály (1646–1708) javításaival(?) – ifjabb Ács Mihály (1672–1710) adta ki újdonsült rektorként Bártfán 1710-ben.²⁸ Gyökeresen átdolgozta, reformátusként adaptálta Nagyenyed Református Kollégiumának gondnoka és a főconsistorium jegyzője, Inczédi József (1688–1750), és *Liliomok völgye* címmel ismét kiadta, tíz feliratos rézmetszetből álló képsorozattal és négy soros versekkel. A metszetek felirata összefüggő tízstrófás verset alkot, mindegyik ábrát vers értelmezi. Az első felirata: „Oh Boldogtalanság”. Intzédi értelmező verse: „Gyermeki buborék e világi élet, /

²⁷ RMNy 1100.

²⁸ RMK I, 1772.

Mérő serpenyővel eljő az Ítélet, / Pokol tüze füstje lész jutalom-bére / Akinek nem kellett a váltságának vére.”²⁹

A képek metszője ismeretlen, a metszetsorozat az idős Barth János vezetésével működő nagyszzebeni nyomda alkotása is lehet. Alkalmazta ezeket az Erdély számos templomát ékesítő Umling festő-asztalos család is, mustrájuk nem csupán a *Liliomok völgye*. Van ábrázolat az egyik erdélyi főúr birtokában; Retegi György Kolozsvárott őrzött könyvei közötti kötet Cornelius Agrippa: *De incertitudine et vanitate omnium scientiarum et artium liber*; Lipsiae, 1693.³⁰ Ennek rézmetszetű díszcímlapján Joachim Sandrart (1606–1638) ábrázolta a buborékfúvó gyermeket.

A késmárki buborékot eregető gyermek változatát pingálták 1780-ban az Umlingok Bánffyhunad 13. századi református templomának a karzatára. Elhagyták az Intzédi

2. ábra: Bodoni József kazettája (Magyarköblös):
buborékfúvó gyermek és a tűzokádó Léviátán

négysorosát, de utaltak a felirattal: „Oh Boldogtalanság.”³¹ Verssel együtt ábrázolták Magyarköblös középkori templomában, a karzat mellvédjére 1774-ben idős Umling Lőrinc festette a metszet mását. Ugyanott az egyik kazettán Bodoni József vers és felirat nélkül, együtt a tűzokádó pokol torkát jelentő Léviátánnal – látjuk a 2. ábrán.³² Hasonlóan ábrázoltatta Calvinus *Institutio*-ja címlapjának keretén Szenci Molnár Albert az elkárhozást. A mosolygó oroszlán tátott száját és képi összefüggéseit Szabó András elemezte.³³

²⁹ A metszetek és versek sorozata I. FEKETE Csaba, *Festett mellvéd és kegyesség = Református Szemle*, 100(2007), 1106–1121.

³⁰ LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, *Erdélyi falképek és festett faberendezések* 2, Bp., Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központ, Méry Ratio, 2004, 65 (címlapkép). Nem ismerték sem a versek eredetét, sem a *Liliomok völgye* ábráinak és verseinek képi és szövegi összefüggését.

³¹ LESTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, Kolozsvár, Glória, 1996, II, 192–193; KISS Margit, LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, „Virágózódot... Anno” *Az Umlingok Kalotaszegen*, [kiállítási vezető], Bp., Néprajzi Múzeum, 2007, 44.

³² LESTYÁN 1996, i. m. 30–31; *Veszendő templomaink*, szerk. Istvánfi Gyula, I, *Erdélyi református templomok*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 82–86. Téves, hogy a táblák a szószékkosarat díszítik; ezek a karzat mellvédjét alkotják. A szószék mellvédjén Bodoni József (1778) neve olvasható, a szószékkorona öreg Umling Lőrinc műve (1774). Idézi a buborékos verset (82), szerzőjét és forrását nem ismeri. KISS, LÁNGI, MIHÁLY 2007, i. m. 44. Tévedés a Bölöni név Bodoni helyett. A helyesbítést Pálóczy Krisztinának köszönöm.

³³ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása, Egy különleges címlap* [hasonmás kiad., kísérőfüzet] = Szenci Molnár Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanovia M. DC. XXIV, Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézet, OSZK, 2009, 31–51 (BHA 43).

Intzédi versében a 'buborék' bibliai szó 'tovatúnó, szertefoszló, illékony, múlandó' értelmű, Jób vigasztalóihoz intézi a Vizsolyi Biblia szerint így: „Hamaréb el múlandó ezeknek dólgoz, hogy femmint az víz binén valo buboréc, és az földön átkozott az ő bódogfágoc...” (Jób 24,18). A fordítás gondját szemlélteti Tótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliájában a szükségből beszúrt értelmező szavak dőltbetűs megkülönböztetése: „*Hamaréb el mulandó ezeknek dolgok, hogyfem mint a' víz lzinén való buborék, és a' földön átkozott az ő bódogfágok...*” Szójáték állítja párhuzamba a héber 'qal' és 'qālal' szót. Valami könnyű, eltűnő, semmivé váló jelenség a víz felszínén (az egyszerű héber igemód neve is 'qal') a rövidebb, majd a vers folytatásában a 'semmitérő, tűnékeny, odavesző mivoltában elátkozott' jelentést hordozza, mint a megszerzett földi vagyon, birtok jelzője a hosszabb szó. A 'qālal' bukkan föl például Elizeus próféta történetében, aki megátkozta a kopaszságán csúfolkodó suhancokat (2Kir 2,24). A korai fordítók látták alkalmasnak a buborékot. Komáromi Csipkés György fordításában (1685/1717) már nem találjuk,³⁴ azóta többé nem alkalmazták, a revideált Károlyi (1908)³⁵ szövegében egyszer sem található. A mai ökumenikus protestáns fordítás (1975, javított kiadása 1990) is körülírást alkalmaz.³⁶ Kiegészítés nélkül nehéz értelmesen fordítani, ilyesféle megoldást választhatunk: „Vízen illanó jelenség, semmirekellő birtok az övék az országban.” Fordítások többnyire nem mondatrenddel láttatják a jelentésmezők összetartozását, például így: „Átokülte birtok az országban az övék, víz felszínén eloszló jelenség.”

A Bibliát magyarázó Melius Juhász Péternél „boborék, árnyékszerű uralom” az elvetemülteké: „Íg akik à birodalōba el hizik magokat, [...] el veβti az Iften. Hat ne fūalkogyatoc fel ty vrac, feiedelmek, mert boborec atti eletetec, es czak arniec”.³⁷ Keresi a halál okát jó Károlyi Péter, nála a 'bugyborék'³⁸ szóalakot találjuk: „Nemelliek hasonlitottak az embert az vízben valo bugborekhoz, meli hirtelen tamad, es hirtelen el vez.”³⁹ Jó egy évszázaddal később ismét a Jelenések könyvéről írt Szathmári Ötvös István, az ostyát mondja „buborék” kenyérnek: „... a' minden napi miséző kenyér buborékban, mellyen kereftz vagyon, és kereftztül törettetik a' Chriftnak áldozattya...” (11,9).⁴⁰

³⁴ Állhatatlanabb ő a' vizek binénél; átkozott az ő réβek e földön...

³⁵ Könnyen siklik tova a víz színén, birtoka átkozott a földön...

³⁶ Gyorsan eltűnik a víz színén, birtoka átkozott az országban...

³⁷ RMNy 259, *Az Szent Ianosnac töit ielenesneç igaz es iras szerint valo magyarázasa...* Varadon MDLXVIII, Kkk₁₀b; a TESz. (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III.*, főszerk. Benkő Loránd, Bp., Akadémiai, 1967-76) lapszámra utal, átveszi a NySz. (*Magyar nyelvtörténeti szótár I-III.*, szerk. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Bp., 1890-1893) pontatlan utalását, tudniillik a nyomtatvány lapszámzatlan.

³⁸ Ismeretes, a debreceni nyomda is használt gy értékű ékezetes ő betűt; az ékezet gyakran letört, vagy a szedőnek a kastában ékezet nélküli betű akadt a kezébe.

³⁹ RMNY 358, *Az Halalrol, Fel Tamadafrol, es az örök Eletről...* Debreczembe, An. D. 1575, D₁a; a TESz itt is átveszi a NySz. helyesbítetlen utalását.

⁴⁰ RMNy 3495, *Titkok jelenese, avagy Sz. Janos apostol mennyei-latasa...*, Szebenben, MDCLXVIII, H₃a.

Kevés olyan nyomdai díszet találunk, amelynek ily gazdag bibliai, hitvallási, nyelvi, képi háttere bogozható. A 4. ábra záródíszének hasonló kapcsolatai nincsenek. Intzédi József könyvének viszont szinte bármelyik ábrája kapcsolódik hasonló, ha nem is ennyire sokrétű, adalékokhoz. Nyomdatörténet, könyvtörténet, eszmetörténet okkal foglalkozik napjainkban a hasonló összefüggésekkel, például Kálvin korának és Szenci Molnár Albert fordításának címlapjaival. A nyomdai díszek ennél semlegesebb területet kínálnak, de ott is van még mi után kutakodnunk.

Örökletes számozási hiba

Nem figyelt fel eddig arra a szakirodalom, hogy elszámolták a II. Helvét Hitvallásnak a sárospatakit követő és Kolozsvárt megjelent 1679. évi kiadását.⁴¹ Javítatlan lapszám jelent meg a bibliográfiákban is. Közel húsz példányról tudott Szabó Károly, talán ezért nem írta le tüzetesen a mű terjedelmét. Tizenkilenc nyolclevelűs⁴² füzetnek nem lehet az összes lapszáma 281 pagina. Valóban, a 223. lap után nem 224-es lapszám következik, hanem tévesen 214-es. Így a kétnyelvű szöveg (az első füzetet elfoglaló előszó után) valós terjedelme A–T = [16], 291 pagina. Ezután még két füzet következik ebben a kiadásban, a mutatóval, és egy adalékkal. A második füzet utolsó levele üres (nem szokott mindig megmaradni), páratlan lapszámozású eme két füzet is, mert jelölése §, §§₇₊₁ = [13], 29 p. A könyvtest nagybetűvel jelölt utolsó levelének (T₈) verzóján már folytatólagosan a mutató kezdődik, ennek így szintén nem lehet páros a lapszáma, ha át nem megy a következő füzetbe. Mégis találunk katalógusok és bibliográfiák leírásában 14 számozatlannak jelölt lapot. Ez is hiba. A lapszámozott *Formula* is páratlan lapszámú. Az 1742. évi kiadásban ugyancsak az 1679. évi számozási hiba található.⁴³ Ebben az új kiadásban tehát lapról lapra és sorról sorra újraszedték a mustrát (ugyanerre az *Ágenda* kiadása is példa). Annyi a különbség, hogy az utolsó helyes lapszám nem 223, hanem 224; ezután 215 következik, ezért szintén hibásan 281-es szám látható az utolsó lapon 291 helyett.

Az *Ortodoxa Ekklesiák* című való kiemelését magyarázza az 1679-es és a 18. századi kiadások háttere, a magyar reformátusokat valóban így tekintették a nyugati protestánsok a felvilágosodás (a vértelen ellenreformáció) századában. Johann Heinrich Heidegger (1633–1698), a gályarab prédikátoraink kiszabadításáért sikerrel közbenjáró, a kálvini tanokat elhajlások ellen védelmező heidelbergi professzor a szerzője a korábbi kiadásokban még nem található adaléknak; ez a *Formula Consensus Ecclesiarum Helveticarum Reformatarum* 1675-ben keletkezett. Akkor még nem ért

⁴¹ *RMK I*, 1232 = *RMK II*, 1445. A *TiREK Rmk 107* (C 1233) jelzetű példányát használtam.

⁴² Hibás formátumjelölés (8° helyett 12°) gyakori katalógusokban és hivatkozásokban; ránézésre, a kötet nagyságból következett a leíró; vagy átvette *PETRIK I.* hibás 12-r megjelölését.

⁴³ A *TiREK C 1314* példányát használtam, ép címlapú példány van Sárospatakon (Tiszáninneri Tudományos Gyűjtemények).

véget a protestánsok gyász-évtizede hazánkban, a gályarabok sem szabadultak ki. Először nem 1755-ben, már 1742-ben megjelent az ötödik latin–magyar kiadásban. Tudvalevő, hogy ekkor inkább a svájci ortodoxia volt mérvadó hazánkban, a német-alföldi akadémiák remonstráns–kontraremonstráns és egyéb vitái után nem a holland aranszázad légköre érvényesült. Svájcban is voltak vitatott kérdések, ilyen a 'gratia universalis', de ott elismerték és a hithű reformátusok táborába sorolták a magyarokat. Előbb csupán latin szövegét adta közre ez a kolozsvári kiadás az állásfoglalásnak, magyar fordításának még nem érezte szükségét. 1755-ben aztán magyarul is, később viszont ez is, a hitvallás is többé nem két nyelven, hanem csupán magyarul jelent meg.

Az ökumenikus hitvallások (niceai, kostantinápolyi, effézusi, kalcedoni és az Athanasius-féle)⁴⁴ minden kiadásban megvannak, a hozzáadott svájci irat a kiadvány része; ezen függelékes kiadásokat nem kolligátumnak, konvolutumnak kell tekintenünk.

Konvolutum

Gyűjtőkötet-e (colligatum) némelyik kiadvány, amelyben több szerző (sokszor szerzőtlenül fordított és kiadott) műve található? 'Függelék'-e, vagy egyazon kiadvány része, tartozéka némelyik más művel együtt nyomtatott tétel? Nem mindig dönthetünk világosan és egyértelműen, ha más-más műfajú és más(ok)tól eredő egy vagy többféle néhány leveles (ritkábban terjedelmesebb) szellemi termékről van szó. Ezek ismert kiadásai egyes kiadványtípusokban mindenkor csupán együtt jelentek meg, külön-külön soha. Három típust különíthetünk el.

1. Valódi kolligátum (gyűjtőkötet): nincs mindig világos és tudatos szervező szempontja; tulajdonosa főleg együttes megőrzés érdekében társítja a műveket. Például külföldön tanuló diák vitatkozását egy kötetben őrzi az egyívásúak hasonló munkáival, és a peregrinációs éveiben megjelent, vásárolt egyéb munkákkal. E típussal itt nem foglalkozom. Hitvallások hazai kiadásai akkor tartoznak ide, ha valamelyik példány gyűjtőkötetben maradt meg.
2. Együtt megjelentetett művekre nem illik a kolligátum elnevezés, ha a kötetet alkotó művek nem a kötetés, hanem a kiadványtípus (műfaji) sajátosságai miatt tartoznak egybe, ismételten megjelentek (változatlan) kiadásokban.
3. Nem állandó és kizárólagos az együttes megjelentetés, mint az előzőben, csak néhány vagy egyetlen kiadás jelent meg.

Az együttes megjelentetés szándékának fogalmát tisztázta Borsa Gedeon, aki egyúttal a kiadói konvolutum fogalmát is használta. Erre szintén szükségünk van. Például a 17. század közepétől a 18. század végéig egyetlen bibliográfiai egység a protestáns (református) énekeskönyv; ebben külön címlappal Szenci Molnár Albert genfi zsoldárai, szintén külön részben meghatározott és változatlan szövegű

⁴⁴ „Végre edgynéhány, fő Symbolumok avagy Kerefztyéni vallások, ugymint a' Nicéai, Conftantinápolyi, Ephéfumi és Calcédoni, és a' Szent Athanáfius vallása” (T₈b) olvassuk a kétnyelvű 1679-es kolozsvári kiadásban a mutató után. Módis kiadásonként feltünteteti mindezeket, *Studia & acta II, passim*.

imádsággyűjtemény járult az ismét csak külön címlappal nyomtatott régi magyar istenes énekekhez, himnuszok fordításához és egyéb dicséretetekhez. A zsoltárok végén is mindig volt egy genfi hagyományt őrző 8, majd 9 kantikumból és kátéénekből álló rész. Ezeket nem külön-külön bibliográfiai egységként regisztráljuk, tehát a fordító neve alatt a genfi zsoltárokat és a többi, külön (fő) címlappal megjelent éneket, mint ahogyan Szabó Károly tette. Irányadók erre az RMNy címléírásai. E típusra nem illik a kolligátum megjelölés;⁴⁵ egyetlen szerkesztményre és kiadványra sem, amely az együttes megjelentetés szándékát kétségtelenül tükrözi, és amely huzamos ideig csak így jelent meg, soha másként, legfeljebb részlegesen egyéb adaléko(ka)t is tartalmaz, vagy egyes kiadásokban éppen elhagy.

Helyi katalógusokban szükségtelen az együtt megjelent művek külön-külön egységként való részletezése. Összetartozásuk miatt feltételezik egymást, ha egyes példányokban (az énekeskönyv kiadásából) csupán vagy a zsoltárok vagy a dicséretetek maradtak meg. Ha van tisztázott és elfogadott bibliográfiai leírás, elég hivatkoznunk, kell is hivatkoznunk a helyi katalógusokban; a bibliográfiai leírásnak viszont mindezen részleteket regisztrálnia kell. Így lehetővé tesszük ezek szabatos (legalább rövidített) hivatkozását.

A föntebbi 3. kiadványtípussal is akad gondunk–bajunk. Az itt tárgyalt hitvallás-kiadás erre is példa. Az ilyen típusú kiadvány nem írható le úgy, mint a debreceni énekeskönyv, vagy Huszár Gál graduálja (Komjáti, 1574),⁴⁶ noha ez kancionalét is felölel, amelyben szintén vannak eltérő énektípusok és énekcsoportok, sőt imádságok is. Itt elegendő utalnunk arra, hogy van részletes könyvészeti leírás.

Külön szerzőjű műfajok huzamos ideig és együttes megjelentetését, kapcsolódását mégsem tekinthetjük (legalább meghatározott ideig) véglegesnek, mert az eltérő műfajú művek társítása is korról korra (kiadóról kiadóra) változott, esetleges, a vásárlótól és a kereskedéstől is függött együttes megőrzésük és/vagy sokszorosításuk. Más-más műfajú műveket nyomtatott egyszerre a kiadó, megrendelő vagy felhatalmazás és engedélyezés birtokában a városi nyomdász.

Például ilyen az egyházi törvénykezés (kánonok), valamelyik korszerű és kelendő kegyességi írásmű, valamint az istentiszteleti rendtartás (liturgia, agenda) együttes megjelentetése. Ezek egységbe tartozása kevésbé szoros; nem tekinthető véglegesnek és kötöttnek. Közhasznú és kelendő portékát *nem együttes, hanem csupán egy időben (vagy időben egymáshoz közel) való megjelenésük miatt* forgalmaztak (árultak) együtt és kötöttek egybe a nyomdák a vásárló és kötető igénye szerint, mert ezeket még a 19. században is gyakran krúdában árulták. Társításuk inkább (ha nem is feltétlenül) alkalmi és viszonylagos. Igen gyakran egybekötnek (kolligálnak) kis terjedelmű kiadványokat, szerkesztvényeket, aprónyomtatványokat. Például ilyen az ábécéskönyv és a káté, vagy a hitvallás és agenda. Erre az utóbbi típusra is példa

⁴⁵ Az úgynevezett *öreg debreceni* énekeskönyv típusára FEKETE Csaba, *Öreg debreceni... = Magyar Egyházzene*, 12(2004/2005), 181–186; Uő., *Az 1817-es öszvér-énekeskönyv = Magyar Könyvszemle*, 125(2009), 229–238.

⁴⁶ RMNy 353.

a II. Helvét Hitvallás több kiadása, amely az *Orthodoxa Eklésiáknak tetszésekből*, egyházi testület jóváhagyásával, megrendelésére látott ismételten napvilágot, mikor észlelték, hogy hiányzik a könyvpiacra.⁴⁷ Ez tehát a példányra (egy-egy példányokra) jellemző, nem pedig általában a mű sorozatos kiadásaira.

1713-ban Debrecen városa Milotai Nyilas Ágendájának 1680-ban megrövidített és összevont alakját⁴⁸ bocsátotta újra közre és árulta nyomdája meg könyvkötői (kollaborátorok) útján. Együtt az itt tárgyalt II. Helvét Hitvallással, vagy más kisebb nyomtatvánnyal. Korábban debreceni nyomtatványként a református Ágendának ezt a kiadását sem regisztrálták, Benda–Iryni sem tudott róla.⁴⁹ A bibliográfiákból és levéltárakból gyűjtött adatokat nem kapcsolták össze a múlt században példánykutatással, kevés kivétellel az OSZK példányaira hivatkoztak. A helybeli kiadványt sem látták. Tudniillik van két ép példány Debrecenben,⁵⁰ és van egy korábban azonosítatlan Kecskeméten.⁵¹ Tanácsos ezt az együttes megjelentetést rögzítenünk mindkét műnél. Bibliográfiákban, esetleg katalógusokban: 'colligatum 1., x.', vagy: 'egybekötve ...' Így tett Szabó Károly is. Az egyidejűleg, némelykor egyazon megrendelésre született és együtt árusított művekre is találunk példákat a II. Helvét Hitvallás kiadásai sorában. Ez a Miskolci Csulyak sajtóján készült 1713. évi negyedik kiadvány, amelynek adatai később következnek.

A II. Helvét Hitvallás 1742. évi kiadásához többször hozzákötötték a szintén Kolozsvárott és szintén Szathmári Pap Sándor sajtóján készült Milotai Nyilas-féle Ágendának az 1733. évi kiadását.⁵² Többet nyomtatott a szokásosnál a korábbi és kis terjedelmű kiadványból a nyomdász, ezért a vásárló kívánalma vagy a kereskedői érdek miatt egybekötve bocsátotta áruba egy évtizeddel az agenda megjelenése után

⁴⁷ Egyházlátogatás (*canonica visitatio*) alkalmával, prédikátorok ordinálásra való jelentkezéskor vizsgálták, vannak-e könyvei a megválasztott helyi lelkésznek vagy a jelöltnek, és van-e (kéziratossal és/vagy nyomtatott) ágendája? Vö. a 60. l. ábrájában közölt irodalmat.

⁴⁸ A kiadások tisztázására vö. FEKETE Csaba, *Milotai Nyilas István Ágendájának változatai = Református Egyház*, 61(2009), 131–140. Az RMNy 1251 szövege elérhető a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának honlapján: http://www.lib.unideb.hu/hu/digitalis_konyvtar_konyvek, illetve <http://fulltext.lib.unideb.hu/konyvek.php3>

⁴⁹ Csak a II. Helvét Hitvallásról (PETRIK I., 27) és a hosszú ideig utoljára itt megjelent kalendáriumról tud BENDA, IRINYI 1966, i. m. 340.

⁵⁰ TIÉK B 1370 (colligatum 2: *Idvességes imádságok*, colligatum 3: *Ritus Coenae Dominicae*, kézirat), illetve C 1183 (colligatum 1: *II. Helvét Hitvallás*).

⁵¹ Kecskemét, Református Egyházközség Könyvtára, A 689. Szintén a Milotai Nyilas-féle Ágenda van hozzákötve (colligatum 2).

⁵² Ép címlapú: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, M 138. Dienes Dénes segítségét itt is köszönöm. A debreceni példány hibásan meghatározott évszámát Mohácsi Bernadett kecskeméti kolléganóm érdeklődésére tisztáztam (nincs 1730. évi kiadás), aki a buborékfúvó és a virágkosaras záródísz és a címlapot is közreadta azóta, *Szőlőskert, A Kecskeméti Református Egyházközség Hírmondója*, 19(2012/3), 4–5. A címlaptalan, hibásan keltezett debreceni példány: TIÉK, C 1314; másik: Debreceni Egyetem, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, 113.206. Nem volt rá módom, hogy valamennyi példányt megvizsgáljam.

is. Az *Ágenda* rövidített és összevont kiadása utoljára 1755-ben látott napvilágot (9. kiadás). Ugyanakkor szintén kinyomtatták a II. Helvét Hitvallást is, ez az 5. latin–magyar kiadás,⁵³ a későbbiek (1791-től) csupán magyarul jelentek meg.

Prédikátorokat szentelő borsodi imádság (1713)

A hitvallás debreceni példányához kötött *Ágenda* és imádságkiadás kézírásos jegyzetet tartalmaz, ez erősíti, illetve magában eldönti a nyomtatás helyét. A hely megjelölése nélkül nyomtatott 1713. évi kiadás egyik debreceni példányán olvasható: *Debreczenben Rim(a) Sz(ombati) Mihály a' Borsodi Sz(ent) T(ársaság) Seniora által*. Ezt a tipográfiai jegyek vizsgálata minden szempontból támogatja. Az időről időre elfogyatkozott ágendásfüzet eme kiadásáról a Borsodi Egyházvidék (Tractus Borsodiensis) esperese és Miskolc prédikátora gondoskodott, Rimaszombati Mihály (1633–1717).⁵⁴ Ezt örökítette az elnevezés. Dunántúli vizitáción nyilatkozott úgy némelyik ottani prédikátor, hogy neki *Rimaszombati-féle ágendája* van.⁵⁵ Milotai Nyilas Ágendájának kiadásai körül több bizonytalan megállapítás és félrevezető adat keringett a 20. században. Hiányzott a példányok és kiadások összehasonlító tartalmi és formai vizsgálata.⁵⁶ Ezeket lehetőség szerint tisztáztam.

A kis-ágendának ehhez a példányához kéziratos ágendarészleteket és pótlásokat másoltak és ezekkel együtt további üres leveleket is köttetett valaki. Az egybekötés (kolligálás) történhetett a megjelenés utáni években (ez valószínűbb), legkésőbb 1775 előtt, akkor az utolsó tulajdonos írta bele nevét. Nem magában maradt meg az imádság, hanem az ágendás-füzethez kötve. Legkorábbi tulajdonosa Zabolai Mihály. Nevét az *Ágenda* és az *Idvességes imádságok* címlapjára is odaírta. Személye, pályája tisztázatlan.⁵⁷ 1710-es évekbeli diák? Erre mutat az 'Amicorum ejus' megjelölés; ez együtt tanuló, könyvet közös költségen vásárló és használó diákközösségre utal. Debrecenben is van a tógátusok sorában egy Zabolai Mihály, ő az *Ágenda* és az *Idvességes imádságok* megjelenése idején már hatodik évtizedét taposhatta, 1671. október 9-én írta alá a törvényeket.⁵⁸ Az ajándékozás éve hiányzik, így a többi Zabolai Mihály sem zárható ki. A kolligátum utolsó ismert tulajdonosa Ladislaus

⁵³ *Studia & acta II*, 94–95.

⁵⁴ Részletekre FEKETE Csaba, *Ritus Caenae Dominicae – borsodi imádságokkal (1713 – ante 1775)* = *Egyháztörténeti Szemle*, 9(2008), 3–25. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tartalom> illetve <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/feketecsaba-ritus.htm>

⁵⁵ BENEDEK Sándor, *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*, Órisziget, 1971, 217. nyomán többen utaltak erre az elnevezésre az *Ágenda* típusa és kiadása azonosítása nélkül.

⁵⁶ Vö. a 49. jegyzetben megjelölt forrást és irodalmat.

⁵⁷ Köszönöm Sípos Gábor, Ósz Sándor Előd és Zsigmond Attila segítségét, akik próbálkoztak a kiadatlan levéltári anyagban Zabolai azonosításához adatot találni.

⁵⁸ *Iskolatörténeti adattár*, szerk. Thury Etele, Pápa, 1908, II, 144. A többi Zabolai (György, István, János, Miklós) vagy egyidejűleg, vagy még korábban, 1660-tól, 1669-től, 1671-től, illetve 1672-től tanult Debrecenben.

G. K. Ónika de Had-Pataka (1775, Benk). Volt két év nélkül bejegyzett, illetve kikapart nevű tulajdonosa a kötetnek. Lehet, nem az 1713-at követő években ajándékozták, hanem később. A legkorábbi lehetséges Zabolai Kolozsvárt 1695 körül subscribált, „discessit in nebulo”. Egy másik 1700 körül, egy harmadik 1724-ben írta alá a törvényeket. A legutóbbi Rettegen volt mester (itt a tanítói állás papságra készülődés volt). Marosvásárhelyen is van két ilyen nevű, egyik 1723-ban, a másik 1735-ben subscribált. Az utóbbi később lelkipásztor volt. Fölvetődhet, hogy szentelés (ordinálás) alkalmával kapta Zabolai az Ágendát és az Idvességes imádságot, amint a kötetre írta, püspökétől: „Ex donatione Clarissimi Superintendentis.” Az év és az illető püspök neve hiányzik. Az ordináltak között az eddig ismeretes névsorokban nem található Zabolai Mihály. Kevésbé valószínű, hogy lévitaként működött, akkor nem ordinálták; vagy hogy tanulóévei után például nevelő lett vagy nótárius, azután nem hívták meg gyülekezetbe, vagy más foglalkozást talált. Így is figyelemre méltó, hogy a borsodi tractus esperese által Debrecenben kiadott liturgikus könyvecskét még a Dunántúlon is megrendelője (kiadója) nevével ismerték, és az ajándékozásból gyaníthatóan valahol Erdélyben szintén hozzájutottak, ajándékozták, ismerték, használták. Ezért volna jó tudnunk, hogy hány példányban nyomtatták? Erről jelenleg nem ismerünk adatot.

Tisztázatlanok a lelkésszé szentelés református szertartási kérdései. Általában ez a zsinatok tiszte volt. Vezette a szuperintendens, illetve a legidősebb esperes, erről csak gyér feljegyzések és kánonbeli utalások maradtak. Nem iktatták be a prédikátorok és tanítók (léviták) számára kiadott Ágendába, ennek a 18. századi ellenreformáció légkörében óvatosság is oka lehetett. A zsinat egyik napján vitatkoztatták, prédikáltatták és vizsgáztatták az ordinálásra jelentkezőket. Ekkor dőlt el, mindenkit avató és beiktató szertartásra bocsátanak-e? Ezért is összetartozik a Hitvallás és az Ágenda, mint a debreceni példányban. A szertartás sorrendjében elhangzó imádságok közül ismerünk kéziratos változatokat, ez az egyetlen, nyomtatásban is megjelent, amelyet sajátjának vallott és kiadott a borsodi egyházvidék (esperesség).⁵⁹

Az Milotai Nyilas-féle Ágendának a B 1370 jelzetű debreceni példánya valódi gyűjtőkötet, kolligátum, mint az Ágendának a II. Helvét Hitvallással egybekötött másik példánya. Nem konvolutum. Nyomdatörténeti, kiadástörténeti ismereteinket gyarapítja, hogy az Ágenda eme példányához kötötték ezt a másik liturgikus segédletet, hatleveles debreceni nyomtatványt. Ezt eddig pontos azonosítás nélkül ismerte, hely és nyomdász megnevezése nélküli aprónyomtatványként írta le Petrik V. 214. és VI. 489. az OSZK példányáról:

⁵⁹ A tisztázást Beythe István Ágendájának tervezett kiadásában (RMNy 517) végzem el. Margitai Lányi Péter (c1575–1629) tiszántúli szuperintendens változta a szertartást (Váradon 1629. június 17-én 35 lelkézt ordináltak). Lelőhelye: TiREK Levéltár. I. 1. a. 2. kötet (1567–1765), 51. Korábbi irodalom: [FABÓ András], *Papszentelési mód a dunántúli ág. vallásúagnál a 17. század elején*, közli Garády = *Sárospataki Füzetek*, 2(1858), 583–590; HEGEDŰS László, *Lelkészsavatási (ordinatio) ünnepegy a 17. században a zempléni hely. hitv. egyházmegyében*, *A zempléni Helv. Hitv. Egyházmegye jegyzőkönyvéből* = *Sárospataki Füzetek*, 3(1859), 338–358; MIKLÓS Ödön, *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*, Pápa, Főiskolai nyomda, 1942, 14, 39, 85, 125, 129–130, 142–143, 151–153, 166; KATHONA Géza, *Pathai István püspök ordinációja = Református Egyház*, 24(1972), 32–33.

IDVESSÉGES IMÁDSÁGOK,

Melleyeket

A' BORSODI
SZENT TÁRSASÁG,
Az Egyházi Szolgának a' Szent
Ministeriumra való fel-fzen-
telésekor szokott mon-
dani.

Nyomtattatott 1713. Efstendőben.

3. ábra: Miskolci Csulyak sajtóján készült,
korábban h. ny. nélküli kiadvány

Idvességes imádságok, mellyeket a' Borsodi Szent Társaság, az egyházi szolgának a' szent ministeriumra való fel-szentelésekor szokott mondani. [Debrecen], 1713. Typ. [Miskolci Csulyak Ferenc.] — 8° ( )₆ = [11] pag.

Gondolhatnók, gyorsan készült aprónyomtatvány ez a néhány leveles füzetke, lapszámozása azért hiányzik. Inkább az történetett, hogy a nyomda másolta a mintául használt korábbi kiadást (ha volt ilyen, és nem kéziratból szedték), mert az Agenda is ugyanezt a módot követte, mint ahogy látta a megelőző (1680. évi) debreceni kiadásban, csak a füzetek levélszámát jelölte, a lapszámot nem.

Főntebb megjegyeztem: nem minden dísznek vannak oly széles összefüggései, mint a buborékfúvó gyermeknek. Ennek a szentelő imádságnak az utolsó lapját záródísz is ékesíti, amelynek azonban sem tartalmi, sem stílusbeli összefüggése nincs a kiadvány jellegével.

4. ábra Az 1713. évi lelkésszentelési imádság végére illesztett késmárki záródísz, amely Debrecenben később is főlűnik, például 1724-ben

FEKETE, CSABA

As Approved by Orthodox Churches, Additions and Correction to some Editions of the Second Helvetic Confession in Hungarian

On the frontispiece of the 1742 edition printed at Kolozsvár (Clausenburg, Cluj-Napoca in Romania) it reads *recently reprinted as approved by Orthodox Churches*. This renewed form is distinguished by a supplement, *Formula Consensus Ecclesiarum Helveticarum Reformatarum* 1675 by the Zurich professor Johann Heinrich Heidegger (1633–1698), appended first in Hungarian to the 1742 edition of the Confession, and appeared in subsequent editions.

There is a mistake in numbering the pages of the 1679 edition of this Confession, which became repeated without correction in bibliographies also. The same mistake occurs in 1742.

The 16th century Debrecen printing house was destroyed in 1705 by raiding Austrian troops. Restarted in 1713, the first book to be printed there was the Second Helvetic Confession. So far it was taken for a Késmárk print (Kežmarok, Slovakia). See Barnabas NAGY, *Geschichte des Zweite Helvetischen Bekenntnisses in dem osteuropäischen Ländern* = Joachim STAEDTKE (Hrsg.), *Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*, Zürich, 1966. Zwingli Verlag, 109–202. But this office stopped working in 1710. The fonts and ornaments went into the possession of Debrecen and used in 18th century books (see pictures 1, 3 and 4). So the 1713 edition of the confession has been definitely a Debrecen print.

Among the ornaments used earlier at Késmár, there is a child blowing bubbles. This one dates back to the 16th century. As a symbol of uncertainty of life it has been applied also in verses and songs, even as late as the 20th century. The same picture, and other symbols, had decorated the works of Johann Gerhard (1582–1637) *Meditationes sacrae és Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum* (1606) in Hungarian, and also appeared in ceilings or balkonies of painted village churches in Transylvania (see picture 2). It is also seen in the Debrecen edition of the Confession (picture 1).

There is a traditional prayer for ordaining protestant ministers as used in the northern district of the country attached to the 1713 Debrecen edition of the Confession (see picture 3). It was known earlier only as a pamphlet printed by unknown printer and place. Yet in a contemporary manuscript note on the frontispiece of the copy preserved in the Debrecen Reformed College Library now it is cleared up, that it was edited by the dean of a northern reformed district Mihály Rimaszombati (1633–1717). An edition of the Service Book (*Agenda*) printed and sometimes bound together with the 1713 Debrecen edition of the Confession was also his edition and known by his name in the 18th century at different parts of the country.

There is not always a clear and easy distinction between an appendix of a printed work and works printed, bound and sold together. There seems to be three different type of such books preserved in one and the same volume.

Works being only printed as integrate part of another work, cannot be classified as *Convolutum* (jointly published volumes or tracts) or *Colligatum* (composite volume, bound together in a *Sammelband* or pamphlet volume). In that case these works can not be described in bibliography records and catalogues as if they were independent editions, as they are linked or precondition one another.

Works by different authors printed at the same time and known only in a joint edition can be classified as a *Convolutum* of the editor or printer. Usually such items are not known in separately sold or preserved copies.

A *Colligatum* consists of different and independent works, usually not linked which are collected, appended and bound together by the owner. Such items should be described only as independent or unattached original works.

OLÁH RÓBERT

Egy református lelkész könyves műveltsége

Apáti Madár Miklós olvasmányai II.

Apáti könyvjegyzékének tanulságai

Általánosan elfogadott nézet, hogy egy adott mű jelenléte a könyvjegyzéken (legyen az hagyatéki összeírás, elolvasandó vagy bekötendő könyvek listája, olvasói használatra szánt katalógus, kölcsönzési jegyzék) nem jelenti automatikusan azt, hogy valóban elolvasták. Az európai átlagnál kisebb hazai könyvtárak esetében viszont joggal feltételezhetjük, hogy a megszerzett munkákat használták is a tulajdonosok. Elődeink a felvilágosodás koráig az esetek igen nagy többségében nem reprezentációs, hanem praktikus céllal vásároltak könyveket. Ennek figyelembevételével vizsgálhatjuk a különböző kora újkori teológiai és filozófiai irányzatok magyarországi recepcióját is.

A tanulmány első részében bemutattam, hogy milyen szerzőket és műveket tanulmányozhatott Apáti Madár Miklós. Most a fentiekben megrajzolt képet vetem össze az omniáriumában fennmaradt töredékes könyvjegyzékével. Az „Adattár” sorozat 14. kötetében¹ megjelent jegyzéket az eredeti forrás alapján pontosítva, az egyes tételeket feloldva a Függelékben közlöm. A listát kiegészítettem a Bán Imre és mások által már bemutatott, valamint az általam felfedezett, ma is meglévő kötetivel.

Elsőként a jegyzék keletkezésének idejét kell módosítanom, amelyet az omniárium más bejegyzései alapján 1680 és 1717 közé datált a forrást kiadó Fekete Csaba. Mivel a 167. tételként szereplő Otrokocsi-mű Franekerben jelent meg 1692-ben², ez az év szolgál „post quem”-ként: a jegyzék nem készülhetett 1692 előtt. Az „ante quem” kérdésre is választ találunk a jegyzéken, éppen a 167. és a következő két tétel segítségével, ugyanis mindhárom Galambos Ferenc kölcsönözte a jegyzék felvételekor. Mivel Apáti 1690-től legkésőbb 1696-ig lelkészkedett a Deregnőn, a legvalószínűbb, hogy 1692 és 1695 között történt az összeírás, talán éppen az udvarból való távozás alkalmából.

A listán szereplő műveket néhány kivételtől eltekintve németalföldi peregrinációja során szerezte Apáti, többségük a 17. század elején vagy közepén jelent meg. Diákjaink közül, aki csak tehetett, nagyobb mennyiségű szakirodalmat, alapvető kézikönyveket és lexikonokat gyűjtött össze külföldi tanulmányútja során, mivel

¹ *Adattár* 14, i. m. 320–324.

² OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Eirenikon, seu Pacis consilium pro unione et concordia ad fratres protestantes*. Franeker, Gyzelaar, 1692. – *RMK III*, 3727.

hazatérésük után sokkal kevesebb lehetőségük volt vásárolni.³ Ez járhatott Apáti fejében is, amikor Bucanus *Loci communes*-ét, Thomasius *Dictionarium*-át, Alsted *Encyclopaediáj*át és a tizenegy nyelvű „Calepinust” beszerezte.

Monok István⁴ arra a következtetésre jutott, hogy a 117–173. tételeket felsoroló csonka jegyzék 57 könyvcíme nem utal modern szemléletre, arra viszont igen, hogy tulajdonosuk rendszeres gyűjtő volt. Apáti főként alpműveket vásárolt, a „16. századi kálvinista vezéregyéniségekkel kezdődően számos tekintély összefoglaló kiadásait megszerezte magának”. Olyan szerzők műveit is birtokolta, akik megnyugtatóan bizonyítják, hogy a tulajdonos hithűségéhez nem férhetett kétség. A korábban ismertetett heterodox olvasmányai ellensúlyozásaként érdemes megemlíteni Heinrich Bullinger, Abraham Scultetus, Zacharias Ursinus, Guillelmus Bucanus vagy Felix Bidembach műveit. Könyvjegyzékén megtaláljuk a modern bibliakritika és héber filológia néhány szakértőjét: Johann Leusdent négy művével, valamint a Jacob Alting és Johannes Buxtorf műveiből összeállított kolligátumot. A tudományos fordulópontot jelentő művek, mint Newton *Principiája* (1687)⁵, vagy Locke *Két értekezés a kormányzatról* (1689–1690)⁶ című írása épp Apáti kint tartózkodása idején, vagy hazaérkezése után jelentek meg és csak a 18. század második felében terjedtek el itthon. Helyettük inkább a gyakran citált Descartes és Grotius lehettek Apáti tekintélyei.

Először szembetűnik, hogy a műveiben és olvasmányjaiban csekély szerepet játszó ortodox vonal gazdagabban jelenik meg a könyvei listáján, így például Samuel Maresiusnak a jezsuita Tirinus ellen írott kötete. Gisbertus Voetius *Asceticája*, a részletes elméleti és gyakorlati kegyességi útmutatást tartalmazó műve inkább a kegyességi, mint az ortodox teológiai vonalat erősíthette. A magyarok közül Geleji Katona István *Praeconium evangelicum*a és a *Váltság titka* vaskos kötetei mellett Pósházi János *Igazság istápj*a tűnik fel, amely Pázmány *Kalauzával* szemben védte a református hitelveket.

A puritán szerzők közül William Whitaker *Praelectionese* az első a sorban, őt követi Nógrádi Mátyás a Rómaiakhoz írott levél magyarázatával és Kabai Bodor Gellért a *Hegyes ösztönnel*. Ehhez érdemes hozzávenni Apáti 1724 októberében a Kollégiumnak adományozott könyveit⁷, amit annak halála előtt két hónappal írt be az állományba Kápolnási Mihály könyvtáros diák. Az amsterdami Jansson-műhelyben 1658-ban megjelent 5 Amesius-kötet⁸ (az időközben elkallódott *Medulla theologiae*

³ MONOK István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákeveik alatt a 17–18. század fordulóján* = „Nem süllyed az emberiség!”..., *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, Bp., MTA Irodalomtud. Int., 2007, 1032. <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html> (2012. október 29.) (A továbbiakban: MONOK 2007.)

⁴ MONOK 2007, i. m. 1029.

⁵ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 34–40.

⁶ HAHNER Péter, *A régi rend alkonya*, Egyetemes történet 1648–1815, Bp., Panem, 2006, 62–63.

⁷ *Adattár* 14, i. m. 304.

⁸ A *Medulla theologiae*, az *Exegetica*, a Nicolaus Grevinchovius elleni írásait tartalmazó *Elenchtica particularia contra remonstrantes*, a jezsuita teológus ellen íródott *Bellarminus enervatus* és a *Coronis ad collationem Hagiensem et Anty-synodalía*. L. a tanulmány végén a Függelékben.

kivételével) ma is kézbe vehető a Nagykönyvtárban. A könyveket a Leidenben töltött első hónapjaiban vásárolta Apáti. Nem találtam bennük olvasásra utaló aláhúzásokat vagy megjegyzéseket.

A legkevésbé a coccejánus irányzathoz tartozó művek jelenléte jellemzi a listát: Johannes Coccejus jól ismert *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei*je és Wilhelm Momma *Oeconomia temporuma* képviseli őket.

Apáti sokat emlegetett és gondolkodását alapjaiban meghatározó mestere, Descartes műveit hiába keressük a jegyzéken. Eddig semmi nem utal arra, hogy lett volna saját példánya bármelyik művéből, de a jegyzék töredékes volta miatt ez nem zárható ki. A karteziánus filozófusok közül a mérsékelt és kompromisszumkész (a teológiában a coccejánizmus felé hajló) Christoph Wittich három műve, a *Theologia pacifica*, a *Consensus veritatis* és az *Investigatio Epistolae ad Hebraeos* van jelen, utóbbi pedig csak 1691-ben látott napvilágot. Apáti másik leideni praesens professzora, Jacob Gaillard egy disputációs kötetel szerepel. A *Vita triumphans* alapjául szolgáló egyik kötet is megvolt Apáti könyvtárában: Antoine le Grand *Institutiones philosophiae*ja, valamint a szerző *Historia naturae*ja.

A vizsgált teológiai és filozófiai irányzatokhoz sorolható kötetek száma összesen 21 (16 az omniáriumban és 5 a kollégiumi adományból), ami a fennmaradt jegyzék harmadát teszi ki, vagyis a jelenlétük elsőre nem tűnik meghatározónak a lista egészét tekintve. Összevetve viszont a korábban ismertetett olvasmányokkal és hivatkozásokkal azt látjuk, hogy Apátinál meghatározó módon jelen voltak a hozzájuk sorolható művek.

Könyvjegyzékéből arra következtethetünk, hogy Apáti magángyűjteménye a közösségi könyvhasználat tere volt. II. Rákóczi Ferenc későbbi tábornoka, Galambos Ferenc három kötetet is magához vett (Otrokocsi, *Irenicum*; Francis Potter, *Interpretatio numeri 666*, Albertus Magnus – a 165–167. tételek). Apáti a Galambos deregnyői udvarában szolgálva ismerhette meg Szirmay (III.) Miklós (?–1720) regéci várkapitányt, aki 1698 és 1701 között Bercsényi Miklós és II. Rákóczi Ferenc jószágkormányzója is volt egyszerre, minden bizonnyal a Habsburg-ellenes szervezkedés helyi képviselőjeként.⁹ Az evangélikus köznemes az odera-frankfurti egyetemen tanult, majd hazatérése után Bercsényi hadipénztárnoka lett. Leleplezésük után Bártfán 105, Eperjesen 14 könyvét írták össze, de csak az utóbbit részletesen. A néhány kötetből annyi látszik, hogy teológiai és a történelmi olvasmányai mellett politikaelmélettel is foglalkozott.¹⁰ Szirmay Abraham Johann Küffelaer (1637?–1694) 1684-ben névtelenül megjelent *Specimen artis ratiocinandiját* kérte kölcsön Apátitól (170. tétel). Küffelaer Baruch Spinoza (1632–1677) egyik követőjeként védelmébe vette mesterét és művén keresztül a filozófus gondolatai utat találtak Magyaror-

⁹ Szirmay könyveit 1701 augusztusában Eperjesen írták össze. L. *Magyarországi magánkönyvtárak, 2. 1588–1721*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2) 154–155.

¹⁰ MONOK 2012, i. m. 263–264.

szágra, Apáti közvetítésével Szirmayhoz.¹¹ Bartók György szerint bár kortársaihoz hasonlóan Apáti is elítélte az ateizmussal vádolt Spinozát, hatása mégis érezhető a *Vita triumphans* szabad akaratról szóló részében.¹² Laczházi Gyula ellenben azt emelte ki, hogy Poiret hatására Apáti végig a szabad akaratot védelmezte Spinozával szemben, bár közvetlenül nem reflektált rá.¹³ Korábban már utaltam a Burcher de Volder leideni professzorhoz fűződő kapcsolatára, aki Spinozát is nagyra becsülte.¹⁴ Talán éppen az ő hatására került a kötetet a peregrinus gyűjteményébe. A jegyzéken felsorolt művek közül az egyik tehát nem illeszkedik a listáról korábban kialakult, kevésbé modernnek látszó képbe, hiszen egy nagyon is élő és aktuális filozófiai vita egyik résztvevőjét szólaltatta meg, hazai környezetben.

Apáti szintén Galambos vagy Szirmay útján ismerhette meg Füzeséri Lászlót (?-?), aki a 171. tételként szereplő *Virgilius nitidissimust* kölcsönözte tőle. Füzeséri rokonai kapcsolat fűzte a Szirmayakhoz, Bártfán együtt kezdte iskoláit Szirmay (III.) Miklóssal és annak András nevű öccsével.¹⁵ Utóbbi részese volt a Thököly-felkelésnek és a Rákóczi-szabadságharcnak is, Deregnyőn Apátival is találkozhatott. Lelkész kollégái és rokonai közül Szoboszlai Sámuel egy görög nyelvű Újszövetséget (172. tétel), a már említett Karmaczi Vári Mihály pedig Kabai *Hegyes ösztönét* (173. tétel) vette kölcsön. A Németalföldről nemrégiben hazatért Apáti könyvtára vonzó lehetett környezete számára. A jegyzék egy adott pillanatban, az összeírásakor kölcsönzött művekről tesz említést, de biztosak lehetünk benne, hogy folyamatosan olvasták mások is a gyűjtemény darabjait. A jelenség arra enged következtetni, hogy peregrinusaink nem csak a megrendelésre hozott kötetekkel formálhatták művelődésünket, hanem saját könyvtáruk mások előtt történő megnyitásával is.

A kirajzolódó kapcsolati háló alapján az is megállapítható, hogy Apáti Miklós ismerte a helyi nemesi ellenzék több alakját a kuruc mozgalom és a Rákóczi-szabadságharc közötti időszakban. *Vita triumphans*ában politikai nézeteiről is tudósít bennünket, mikor a török oldalán a keresztényekkel háborúba keveredő idősebb Apafi Mihályt mentegeti olvasói előtt, vagy amikor a Munkácsot védő Zrínyi Ilonát a női bátorság mintaképeként tekintve óvatosan kinyilvánítja szimpátiáját Thököly Imre irányában.¹⁶ Habsburg-ellenessége megfelelhetett a prédikátori rendben uralkodó általános felfogásának a gázsévtizedet követő időszakban.

¹¹ BUNGE, Wiep van, *Spinoza Past and Present, Essays on Spinoza, Spinozism, and Spinoza Scholarship*, Leiden, Brill, 2012 (Brill's Studies in Intellectual History, 215) 33–34.

¹² BARTÓK György, *Descartes sorsa Magyarországon = Szellem és Élet*, 1938/3–4, 70–71.

¹³ LACZHÁZI 2009, i. m. 89.

¹⁴ FONT ZSUZSA, „*Theologia pacifica*” Erdélyben, (*Gardenius, Poiret, Köleséri*) = *Megújulás és megmaradás*, Fabinyi Tibor- emlékkönyv, szerk. Korányi András, Bp., Luther, 2009, 127.

¹⁵ NÉMETHY Lajos, *Szirmay Endrének önéletrajza (1656–1706-ig)* = *Történelmi Tár*, 1882, 401–418.

¹⁶ KÖPECCI Béla, *A karteziánizmus politikája Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején* = Uő., *Függetlenség és haladás, Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századában*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 51–52.

Összegzés

A másfélszáz hivatkozott szerző közül mindössze hárman érdemelték ki Apátitól a „magnus” jelzőt, és ez a három karakter jelzi szellemi horizontját is: William Ames, Johannes Coccejus és René Descartes. Kegyességében puritán-pietista volt, így indult útnak a debreceni Kollégiumból és ebből fejlődhetett ki Németalföldön Poiret szárnyai alatt a misztika iránti vonzalma. A bibliamagyarázatban Coccejust követhette, a filozófiában pedig ifjúkorától kezdve Descartes híve volt. A *Vigasztaló levelét* fellapozva meggyőződhetünk arról, hogy élete végéig megmaradt karteziánusnak. Ugyanakkor jegyzéke arra figyelmeztet, hogy jól ismerte a kálvini reformáció ortodoxnak számító auktorait is. Csorba Dávid¹⁷, Fazakas Gergely¹⁸ és mások is rámutattak már korábban, hogy az említett filozófiai és teológiai irányzatok nem zárták ki egymást, hanem megfértek a 17–18. századi református értelmiségiek életművében, gondolkodásában.

Apáti műveltségének rétegei egymásra épültek. Ha elkezdjük lebontani az egyes „héjakat”, a karteziánizmus, a coccejánizmus, a misztika, a puritanizmus és a klaszszikus irodalomban való jártasság után végül megtaláljuk a Szentírást, amelyből gyakran merített a különböző helyzetekben. Eddig ismeretlen volt Apáti érdeklődése a heterodox tanok iránt, ám olvasmányai és kötetei rámutattak, hogy érdeklődött a hermetizmus, az újplatonizmus, sőt, talán még Spinoza filozófiája iránt is. Ne feledkezzünk meg arról, hogy Apáti mindkét heterodoxnak számító kötetét, a Bourignon-műveket tartalmazó és az újplatonista–hermetikus gyűjteményt is ajándékba kapta, vagyis nem az ő választásából kerültek a könyvtárába. Nem tudjuk, hogy mennyiben formálták a világgképét, de igazolják, hogy külföldön kapcsolatba került a szövegeket olvasó körökkel.

Könyvtára sok más református értelmiségi gyűjteményéhez hasonlóan szétszóródott. Jellemző a korszak kutathatóságára, hogy a halála előtt a Kollégiumnak adományozott Amesiussal opera omnia-t kivéve a jegyzékén szereplő művek egyikét sem vehetjük kézbe.

¹⁷ CSORBA Dávid, *Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál? = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 9(1999), 39–67; CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában = Studia Litteraria*, 36(1998), 98–120; CSORBA Dávid, *Doctrina és pietas Misztótfalusi Kis Miklós kiadói tevékenységében = Könyv és Könyvtár*, 29(2007), 154–165.

¹⁸ FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Liliom humilitatisának (1659) kiadástörténete - szövegközléssel = Könyv és Könyvtár*, 28(2006), 53–146.

Függelék

*Apáti Madár Miklós omniáriumába bejegyzett kötetei*¹⁹

A jegyzék átírása az eredeti forrás alapján történt. A tételek azonosítása során minden esetben az első, vagy a fellelhető legkorábbi kiadást tüntettem fel.

117. *Deusingii Metaphysica N. T. p.*

Deusing, Anton

Antonii Deusingii Synopsis philosophiae primae seu Compendium metaphysicae vulgo dictae: publicis disputationibus exhibitum ac ventilatum. Harderwijk, Nicolaes van Wieringen, 1644.

118. *Gram(matica) Goleo Welleriana.*

Köber, Johann Friedrich

Grammatica Graeca harmonica Golio-Welleriana, ita concinnata, ut qui alterutri adsuetus, hanc nullo prope negotio usurpare... possit. Leipzig, Johann Friedrich (I) Gleditsch, 1684.

119. *Ars Cogitandi.*

Arnauld, Antoine

Logica sive Ars cogitandi. London, John Martin, 1677.

120. *Matt(hiae) Nogradi Explan(atio) Ep(istolarum) ad Rom(anos)*

Nógrádi Mátyás

[1] Epistolae ad Romanos scriptae. Brevis explanatio, triplici methodo ornata, videlicet I. analytica, II. explicatoria, III, practica. In... schola Debrecziensi publice proposita et expensa in gratiam suorum auditorum a die 25. Apr(ilis) ad diem 17. Junii eiusdem ami finita.

[2] Huic accessit explicatio orationis Dominicae quaestionalis.

[3] Una cum aliquot Scripturae Sacrae allegoriarum elucidatione. Debrecen, Fodorik Menyhért, 1651. – *RMNy III*, 2361.

121. *Log(ica) Dieterici et Rhetorica.*

Dieterich, Conrad

Koll. 1. Analysis logica evangeliorum: quae diebus fesits in ecclesia proponi solent. Giessen, Nikolaus Hampel, 1607–1611.

Koll. 2. Epitome praeceptorum rhetoricae: in usum classicorum inferiorum ex institutionibus rhetoricis collecta. Giessen, Nikolaus Hampel, 1617.

122. *Bullingeri Comp(endium) Chr(istinae) Relig(ionis)*

Bullinger, Heinrich

Compendium christiana religionis. Zürich, Christoph (I) Froschauer, 1556.

¹⁹ Korábban közölte: *Adattár* 14, i. m. 320–324.

123. *Stegmanni Photinianismi*.
Stegmann, Josua
Photinianismi hoc est, succinta refutatio errorum Photinianorum. Frankfurt am Main, Daniel Aubry, 1626.
124. *Aphorismi Cloppenburgii*.
Cloppenburg, Johann
Aphorismi theologiae christianae ex scripta prophetica et apostolica demonstrati. Franeker, Idzardus Balck, 1648.
125. *Fuschii Instit(utiones) Medic(inae)*
Fuschius, Leonhartus
Institutionum medicinae libri V. Lyon, Thomas Guarin, 1555.
126. *Gronovii Observa(tio)nes*.
Gronovius, Johann Friedrich
Johannis Frederici Gronovii Observationum libri tres. 2. ed. Leiden, Daniel van Gaasbeeck, 1662.
127. *Sculteti Annales B. K. p.*
Scultetus, Abraham
Annalium evangelii passion per Europam decimo quinto salutis partae seculo renovati. Heidelberg, Jonas Rosa, 1618.
128. *Cloppen(urgii) Gangraena Anab(aptisticae)*
Cloppenburg, Johannes
Gangraena theologiae anabaptisticae disputationibus. Franeker, Idzardus Balck, 1645.
129. *Ursini Catechisatio*.
Ursinus, Zacharias
Catechismus oder christlichen unterricht. Heidelberg, Johann Mayer, 1563.
130. *Bucani Loci Communes*.
Bucanus, Guillelmus
Institutiones theologicae, seu Locorum communium christianae. Bern, Jean Le Preux, 1602.
131. *Maresii Anti Tirinus in 2b(us) volumin(ibus)*
Maresius, Samuel
Samuelis Maresii Theologiae elencticae nova synopsis, sive Index controversiarum a Jacobo Tirino. Groningen, Johannes Nicolaus, 1646.
132. *Scultetus in Ep(istolam) ad Rom(anos)*
Scultetus, Abraham
Abrahami Sculteti et Johannis Bockstadii concionatorum Heidelbergensium in Epistolam ad Romanos concionum. Heidelberg, Jonas Rosa, Johann Lancelot, 1619.
133. *Bidemb(achii) Promptuarium*
Bidembach, Felix
Promptuarium connubiale. Tübingen, Georg Gruppenbach, 1605.
134. *Comment(arii) in Horatium*.
Nem azonosítható.

135. *Whitakeri Praelectiones.*
Whitaker, William
Praelectiones... Guilielmi Whitakeri... in quibus tractatus controversia de ecclesia contra pontificios, inprimis Roberti Bellarminum. Cambridge, John Legate, 1599.
136. *Thomasii Dictionarium.*
Thomasius, Thomas
Dictionarium summa fide ac diligentia... historicum et poeticum. Cambridge, John Legate, 1592.
137. *Praeconia Gelejini in 2b(us) vol(uminibus)*
Geleji Katona István
Praeconium evangelicum, in quo evangelia omnia anniversaria, vulgo Domicalia vocitata concionibus CCXII.... explicantur ac enarrantur. Gyulafehérvár, typ. Principis, 1638. – *RMNy* 1720.
138. *Ejusd(em) Valcsag Titka.*
Geleji Katona István
Valtsag-titka, azaz az örök Igenek a megváltó Messiás Christ(us) Jesusnak... megtestesülése, születése, környül-metéltetése, szenyvedési, halála, el-temetése, feltámadása, menyben-menése, Attya jobjára-ülése és Sz. Lelket küldése felöl valo keresztyéni titkos tudomány. Várad, Szenczi Kertész Ábrahám, 1645. – *RMNy* 2124.
139. *Encyclopaedia Alstedii.*
Alsted, Johann Heinrich
Encyclopaedia, septem tomis distincta. Herborn, Christoph Corvinus, 1620.
140. *Calepini Diction(arium) Undecim Ling(uarum)*
Calepinus, Ambrosius
Dictionarium undecim linguarum. Venezia, [s. n.], 1506.
141. *Leusdenii Philol(ogus) Hebraeus.*
Leusden, Jan
Philologus Hebraeus, in quo pleraeque questiones generales philologico-Hebraicae concernentes textum Hebraeum V. T. pertractantur. Utrecht, Meinard van Dreunen, 1656.
142. *Ejusd(em) Philol(ogus) Hebr(aeo) Mixt(us)*
Leusden, Jan
Philologus Hebraeo-mixtus, una cum spicilegio philologico continente decem quaestionum et positionum praecipue philologico-Hebraicarum et Iudaicarum centurias. Utrecht, Henrick Versteegh, 1663.
143. *Ejusd(em) Phil(ologus) Hebr(aeo) Graecus*
Leusden, Jan
Philologus Hebraeo Graecus generalis, continens quaestiones Hebraeo-Graecas, quae circa Novum Test. Graecum fere moveri solent. Utrecht, Anthony Smijtegelt, 1670.

144. *Ej(Leusdem) Clavis Hebraic(a) Vet(eris) Test(amenti)*
 Lausden, Jan
 Clavis Hebraica Veteris Testamenti. Utrecht, François Halma, 1683.
145. *Wittich(ii) Theol(ogia) Pacif(ica)*
 Wittich, Christoph
 Theologia pacifica, in qua varia problemata theologica inter reformatus theologos agitari solita ventilantur. Leiden, Aernout Doude, 1671.
146. *EjUSD(em) Consensus Veritatis*
 Wittich, Christoph
 Christophori Wittichii Consensus veritatis in scriptura divina et infallibili revelatae cum veritate philosophica a Renato Des Cartes. Nijmegen, Adriaen Wyngaerden, 1659.
147. *EjUSD(em) Aphorismi in Scriptis.*
 Wittich, Christoph
 Investigatio Epistolae ad Hebraeos et positiones sive Aphorismi universam theologiam adumbrantes. Amsterdam, Johannes Wolters, 1691.
148. *Jo(annis) Mejeri Uxor Christiana*
 Meier, Johann
 Uxor Christiana sive De conjugio inter duos deque incestu et divortiis, dissertationes tres. Amsterdam, Johannes (II) Janssonius van Waesberge, 1688.
149. *Lux in Teneb(ris) N(icolai) Arnoldi.*
 Arnold, Nicolaus
 Lux in tenebris, seu Brevis et succincta vindicatio simul et conciliatio locorum Vet. et Novi Testamenti, 2. ed. Franeker, Johannes Wellens, 1665.
150. *Christ(iani) Matt(hiae) Theatr(um) Histor(icum)*
 Matthias, Christian
 Theatrum historicum, continens vindicatas divinas et praemia christianarum virtutum. Amsterdam, Lodewijk (III) Elzevir, 1648.
151. *Gisb(erti) Voetii Ascetica.*
 Voetius, Gisbertus
 Ta Askētika sive Exercitia pietatis, in usum juventutis academicae nunc edita. Gorinchem, Paulus Vinck, 1664.
152. *Ant(onii) Le Grand Hist(oria) Naturae.*
 Grand, Antonio le
 Historiae naturae, variis experimentis et ratiociniis elucidata. London, John Martin, 1673.
153. *Jac(obi) Altingae et Joan(nis) Buxt(orffii) Gram(matica) Hebr(aica) in uno vol(umine)*
 Koll. 1. Alting, Jacob
 Fundamenta punctationis linguae sanctae, sive Grammatica Hebraea. Groningen, Jan Cöllen, 1654.
 Koll. 2. Buxtorf, Johannes
 Thesaurus grammaticus linguae sanctae Hebraeae. Basel, Konrad von Waldkirch, 1609.

154. *Jo(hannis) Cocceji Summ(a) Foeder(is)*
Coccejus, Johannes
Summa doctrinae de foedere at testamento Dei. Leiden, Officina Elzeviriana, 1654.
155. *Vellejus Paterculus.*
Velleius Paterculus
Historiae Romanae libri duo. Basileae, Johannes Froben, 1520.
156. *Jac(obi) Gaillardi Sára et Hágár:*
Gaillardus, Jacobus
Disputatio theologica prima. Sara et Agar, hoc est, de numero et naturae foederum Dei cum hominibus. Leiden, Johannes Elzevier, 1668.
157. *Historia Anglicana Amiati Principis Wilhel(mi) 3.*
Nem azonosítható.
158. *Ant(onii) Le Grand Institutio Philosophiae N. T. p*
Grand, Antonio le
Institutio philosophiae secundum principia Ren. Descartes. London, John Martin, 1672.
159. *Jo(hannis) Posaházi Catechisatio.*
Pósaházi János
Igazság Istápjá, avagy Olly catechismusi tanítás, mellyben a' keresztyén reformata vallás böven megmagyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben a' mellyeket a' nagy Kalauzos könyv helyyel-helyyel elő-állatot) óltalmaztatik. Sárospatak, Rosnyai János, 1669. – *RMNy* 3591.
160. *Caspari Sibelii Homilia.*
Sibellius, Caspar
Homiliae septem in Matth. XVIII vers. 5. 6. 7. 8. 9. de cavendis scandalis et refraenandis pravis affectibus. Amsterdam, Deventer, Johannes Janssonius, 1646.
161. *Wil(helmi) Mommae Oecon(omia) Tempor(um)*
Momma, Wilhelm
Oeconomia temporum demonstrata. Leiden, Felix Lopez de Haro, 1668.
162. *Usserii Annales V(eteris) T(estamenti)*
Usserius, Jacobus
Annales Veteris Testamenti a prima mundi origine deducti... ad Maccabaicorum initio producta. London, James Flesher, 1650.
163. *Jo(hannis) Comaromi Christus Sol.*
Komáromi A. János
Christus Sol, seu Astronomia Christiana. Leiden, Jordaan Luchtman, 1686. – *RMK III*, 3404.
Megjegyzés: Apáti üdvözlő verset írt a peregrinustársra művéhez. A kötetet Komáromitól kaphatta ajándéku.
164. *Historiae Comp. Hung(arico) idiomate.*
Nem azonosítható.
165. *Bibliotheca Ravanelli in duobus voluminib(us)*
Ravanellus, Petrus

- Petri Ravanelli... Bibliotheca sacra, seu Thesaurus scripturae canonicae amplissimus. Geneva, Pierre Chouët, 1650.
166. *Gram(matica) Latina Georg(ii) Molnár*
Molnár Gergely
Elementa grammaticae Latinae pro recta scholasticae juventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis. Kolozsvár, Georg Hoffgreff, 1556. – *RMNy* 136.
167. *Irenicum Otrokocsii T(ekintetes) Galambos Fer(enc) Uramnál*
Otrokocsi Fóris Ferenc
Eirenikon, seu Pacis consilium pro unione et concordia ad fratres protestantes. Franeker, Hans Gyselaar, 1692. – *RMK III*, 3727.
168. *Potterus de numero 666. Tek(intetes) Gal(ambos) Fer(enc) Uramnál.*
Potter, Francis
Interpretatio numeri 666. Amsterdam, Jacob de Jonge, 1677.
169. *Magn(us) Alb(ertus) T(ekintetes) Galambos Fer(enc) Ur(am)nál*
Opera omnia. Venezia, Gregorius de Gregoriis, 1494. (?)
170. *Specimen Artis Ratiocinandi Tek(intetes) Szirmai Miklos Ur(am)nál*
Küffelaer, Abraham Johann
Specimen artis ratiocinandi naturalis et artificialis ad pantosophiae principia manuducens. Hamburg, Heinrich Kunraht, 1684.
171. *Virgilius nitidissimus Füzesseri László Kom(ám) Uramnál.*
Nem azonosítható.
172. *Graec(um) Test(amentum) Szobosz(lai) Samuel Öcsém Uramnál.*
Nem azonosítható.
173. *Kabai Gell(ért) Hegyes Ösztön Tiszt(eletes) Vári Mih(ály) Kom(ám) Ur(am)nál.*
Kabai Bodor Gellért
Hegyes ösztön a sátánnak angyala. Debrecen, Rosnyai János, 1678. – *RMK I*. 1220.

*Adománya a Debreceni Református Kollégiumnak*²⁰

Celeberrimus ac Clariss(im)us D. Nicolai Apáti Patriam Coelestem Salutaturus Almae Matri Scholae Debr(ecinae) hos libellos ex suis legari voluit:

- [1] *Amesij Medullam Theol(ogiae)*

TtREK –

Operum Guilielmi Amesii volumen secundum, quo continentur Didactica, Medulla theologiae, Casus conscientiae, Puritanismus anglicanus, et Tractatus de origine sabbathi, et die dominico. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Megjegyzés: Elveszett.

²⁰ *Adattár* 14, i. m. 304.

- [2] *Exegetica ejusdem et Textualia*
TtREK C 1117
Operum Guilielmi Amesii volumen primum, quo continentur Exegetica et textualia (comment. Psalmos, epist. Petri, Sciagraphia catecheseos). Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Poss: Ex libris Nic(olai) Apáti compar(avit) Lugd(uni) Batav(orum) A(nno) 1685. mpr.
- [3] *Elenchtica particularia contra Remonstr(antes)*
TtREK C 1117
Operum Guilielmi Amesii volumen quintum, quo continentur Elenchtica particularia contra remonstrantes. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Poss: Ex libris Nic(olai) Apáti compar(avit) Lugd(uni) Batavorum) (Anno) 1685. mpr.
- [4] *Enervatus Bellar(minus) ejusdem opera (!)*
TtREK C 1117
Operum Guilielmi Amesii volumen tertium, quo continentur Scriptum elenchticum contra papistas vid(e) Bellarminus Enervatus in quator tomos divisus. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Poss: Nic(olaus) Apáti compar(avit) Lugd(uni) Batavorum) A(nno) 1685. in quinque voluminib(us) mpr.
- [5] *Coronide ad Collationem Hagiensem*
TtREK C 1117
Operum Guilielmi Amesii volumen quartum, quo continentur Elenchtica particularia contra remonstrantes, Coronis ad collationem Hagiensem et Antisynodalia. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Poss: Nic(olaus) Apáti comp(aravit) Lugd(uni) Batavorum) (Anno) 1685. mpr.
1724 octobris. Quos p(ro) t(empore) B(iblio)th(ecarius) Mich(ael) Kápolnási

Possessorbejegyzései alapján azonosított kötetei

DEENK 700.566

Guevara, Antonio

Feiedelmeknec serkentő oraia, az az Marcus Aurelius csaszarnac eleteröl az hires Gueuarai Antaltol... irattatot három könyvec. Ford. Draskovich János, Prágai András. Bártfa, Klösz Jakab, 1628. – *RMNy* 1400.

Poss: Ex libr(is) Laur(entii) Sonká(di?)

Dei gra(ti)a Demetrii K. Nánási

Ex oblatione Possidet Petrus Gönyüi

Ez meg böcsülhetetlen Könyvet n(agytiszteletű) b(oldog) e(mlékezetű) Lisznyai Pál Debr(eczeni) Professor publicus es privatus Praeceptorom, és Édes Atyam idősbik Apati Miklós Uraimék kényszerétésekbül mint ifju Debreczeni Deákságomban rendszerint egyszeris (!) mászszoris Annis 1683. es 1684. által olvastam. Másodszor Tekéntetes és Meltoságos Ur GALAMBOS FERENCZ Uram Udvari Praedikatora levén, A(nnis) 1694. etc. Hogy az Udvari állapathoz

okosabb légyek és eloquentiat, facundiát acquirályak succisivis horis nagy haszonnal által ismét olvastam. Harmadszor, már vénségemben recolligálni, ujjétani akarván Iffjuságomban szerzett tudományocskámat hozzá fogék Toronyai Praedikátorságomban A(nno) 1717. Prima die Canicularium dierum és el vigezém rendszerint való által olvasását 1 Septembr(is) hora 1 pomeridiana. N(icolaus) A(páti) N(icolai) F(ilii) N. N.

Megjegyzés: BÁN 1958, i. m. 372. A H3 levél verzóján található bejegyzés közlésében néhány apró hibát és egy szócserét javítottam.

TtREK Rmk 156

Melius Juhász Péter

Herbarium az faknac füveknec nevekről, természetekről és hasznairól. Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1578. – *RMNY* 413.

Poss: Ex lib(ris) Nicolai Apáti de Debr(eczen) de Matre Nepotis Authoris

Megjegyzés: BÁN Imre, *Melius Juhász Péter (1536?–1572) = Uő, Eszmék és stílusok*, Irodalmi tanulmányok, Bp., Akadémiai, 1976, 81, 44. jegyz. ; *Adattár* 14, i. m. 324.

A kötet kéziratos recepteket tartalmaz.

TtREK K 1023

Scaliger, Joseph Justus

Josephi Scaligeri... opus de emendatione temporum. Geneva, Pierre de la Roviere, 1629.

Poss: Patrio Senatui Amplissimo, Christianissimae Debrecinensium Reipubl(icae) Coronae, in pignus filialis obsequii, offert Nicolaus Apáti, redux e' Belgio. A(nn)o 1690. 14 Cal(endae) Julii n. s. mpria.

Liberae Regiaeque Civitatis Debrecz(inensis) ejusque Collegii.

Delatus in Bibliothecam Anno D(omi)ni 1717 die 4. Augusti presente Sam(uele) (Mádi?)

Megjegyzés: BÁN 1958, i. m. 439.

TtREK F 520

Bourignon, Antoinette

Koll. 1., Lapis Lydius ad aurum verae charitatis ab aere inauratio charitatis fucatae discernendum... Amsterdam, Pieter Arents, Hamburg, Claes Floris, 1676.

Poss: Ex oblatione Celeberrimi D(omi)ni Petri Poi(ret) Viri amicissimi(mi) possidet Nico(laus) Apáti P. D. A. 1688. 14. N(ovembris) Amstelod(ami) mpria.

Koll. 2. Renovatio spiritus evangelici. Amsterdam, Jan (II) Riewertsz, Pieter Arents, 1688.

Poss: Ex oblatione gratuita Celeb(errimi) ac Clarissimi D(omini) Petri Poiret amic(itiae) certissimi, possidet Nicol(aus) Apáti P. D. A. 1688. 14. Nov(embris) Amstelod(ami) ms.

Koll. 3. Tractatus admirabilis de vera virtute. Amsterdam, Pieter Arents, 1678.

Megjegyzés: OLÁH 2006, i. m. 183–192.

TtREK G 2588

Iamblichus de mysteriis Aegyptiorum, Chaldaeorum, Assyriorum. Proclus in Platonium Alcibiadem de anima, atque daemone, idem De sacrificio et magia. Porphyrius de divinis atque daemonib(us). Psellus de daemonibus. Mercurii Trismegisti Pimander. Ejusdem Asclepius. [Geneva?] Jean (II.) de Tourmes, 1607. *Poss*: Ex libr(is) Nic(olai) Apáti mpria. Ex donatione Nobilissimi Domini Andreae, Familiaris Magnifici D. Joan(nis) Methlen Magistratus Jarasslaviensis Hospitis sui gratissimi, possidet Nic(olau)s Apáti H(ungarus) Jarasslaviae in Polonia 1690. 8. Jan(uarius)
Megjegyzés: Eddig ismeretlen kötet.

OLÁH, RÓBERT

The literacy of a Calvinist pastor Apáti Madár Miklós' readings

Miklós Apáti Madár (1662–1724), Hungarian pastor (and physician), was graduated in the Low Countries. Concerning his book culture, we can gain information from his written omniarium and album amicorum, his dissertations at the University of Leiden and the *Vita triumphans civilis* (1688). The fragmentary inventory of his 57 books (1692–1696), which he shared with his environment after his return. In his works he cited more than 160 authors. The Holy Bible was his fundamental source, and he has read also classical authors, historians and the members of Hugo Grotius' school in constitutional theory. Puritanism and Coccejanism influenced him, but he knew the orthodox reformed authors as well. He was a committed follower of the philosophy of Descartes. Five of his books remained to our age, testifying that he was interested in the Renaissance Neoplatonism, the Hermetic teachings, the Protestant Mysticism, and possibly, the Kabbalah.

LÖKÖS PÉTER

Ponam thronum eius sicut dies coeli

Egy 17. századi német prédikáció I. József magyar királlyá koronázásáról és Eger 1687-es visszafoglalásáról

Az egri vár kora újkori hadtörténetét, mindenek előtt az 1552-es és az 1596-os ostromot, számos, a kutatók előtt jól ismert mű dolgozta fel. Időről-időre felbukkan azonban egy-egy, főleg 16–17. századi egri vonatkozású idegen nyelvű könyvészeti emlék, amely eddig nem vonta magára a szakemberek figyelmét, és amely új szemponttal gazdagítja az Eger történelmére vonatkozó képet. Tanulmányomban egy olyan, eddig nem vizsgált német nyelvű prédikációt szeretnénk bemutatni és elemezni, amelyben Eger 1687-es visszafoglalása kap központi helyet.

Ha a prédikáció szerzőjének, Balthasar Knellingernek az életét kívánjuk bemutatni, nem vagyunk könnyű helyzetben, hiszen amint Sandra Binder, a Knellingerről szóló egyetlen kisonográfia szerzője is hangsúlyozta: „Von einer Sekundärliteratur zu Balthasar Knellinger kann im eigentlichen Sinne nicht gesprochen werden. In der Regel finden sich kurze Erwähnungen biographischer oder bibliographischer Art.”¹ Életét – Binder összegző kutatásaira támaszkodva – a következőképpen vázolhatjuk fel. Knellinger 1634. április 23-án született a bajorországi Viechtachban. 1652. július 9-én lépett be a jezsuita rendbe, belépése után Ingolstadtban tanult filozófiát és teológiát, majd Eichstättben szentelték pappá 1665-ben.² Ettől kezdve a müncheni Szent Mihály jezsuitakollégium hitszónoka volt.³ 1685 és 1688 között Augsburgban volt székesegyházi hitszónok. Megbecsültségét bizonyítja, hogy ez utóbbi tisztséget jezsuitaként betölthette.⁴ 1696. július 2-án hunyt el Münchenben.

Az utókor alapvetően pozitívan értékelt Knellinger prédikátori tevékenységét.⁵ Franz Anton Veith augsburgi tudóslexikona⁶ és erre hivatkozva az Augustin és Alois

¹ BINDER, Sandra, *Pater Balthasar Knellinger SJ (1634–1696). Ein bayerischer Prediger des Barock*, Oberviechtach, Stadt Oberviechtach, 2008 (Oberviechtacher Museumsschriften, 2), 22.

² Uo., 20.

³ A müncheni jezsuiták ekkoriban elsősorban a lelkipásztorkodás olyan területein fejtették ki tevékenységüket, mint a betegek, katonák, foglyok lelki gondozása.

⁴ BINDER 2008, i. m. 20.

⁵ Műveit l. Katalog *gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen*, unter Mitw. von FRANZ M. EYBL, HEINRICH KABAS, ROBERT PICHL und ROSWITHA WOYTEK hg. von Werner Welzig, Bd. I., Wien, Verlag der Öst. Akad. d. Wiss., 1984 (Öst. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 430.), 194–197; Bd. II., Wien, 1987, 682–683.

⁶ VEITH, Franz Anton, *Bibliotheca Augustana, complectens notitias varias de vita et scriptis eruditorum, quos Augusta Vindelica orbi litterato vel dedit, vel aluit*, Alphabetum X, Augsburg, 1793, 41–42.

de Backer által összeállított *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus* azon túl, hogy megemlíti augsburgi prédikátori tevékenységét, még csak a műveit sorolja fel⁷, Joseph Kehrein viszont prédikátori képességeivel kapcsolatban már így fogalmaz: „Ein fleißiger Prediger war der Jesuit Balthasar Knellinger, der ziemlich fließend spricht, sollte die Würde der Kanzel auch nicht überall gewahrt sein. Die Disposition ist übersichtlich und der Text oft, wenn auch nicht immer erschöpft.”⁸ Johann Nepomuk Brischar Németország katolikus hitszónokairól összeállított művében azt írja, hogy Knellinger prédikációinak felépítése, tagolása, stílusa, illetve a szerző erudíciója mind azt bizonyítják, hogy első rangú hitszónok volt.⁹

Az érdeklődés középpontjában azonban szinte kizárólag Knellinger vallásos tárgyú beszédei álltak, és a kutatók alig foglalkoztak török tárgyú prédikációival, pedig ezek fontos szövegemlékei a 17. századi német antiturcica irodalomnak. Csak Sandra Binder mutatja be őket nagyon röviden kis könyvében.¹⁰ A most tárgyalandó beszéd a négykötetes *Predigten Zu Zeit deß Türken-Kriegs Von Anno 1683. In welchen das Christen-Volk Zur Buß / vnd Andacht / Dann auch Zu Lob- vnd Dank-Sprechung Auffgemahnet worden*¹¹ című prédikációgyűjteményben olvasható. Szerzőnk az első kötet előszavában az antik gyökerekre visszanyúló 'sapientia et fortitudo' toposzt felhasználva indokolja, miért készítette ezeket a prédikációkat:

„Degen / vnd Feder haben einander zu allen Zeiten gute Dienst geleystet: vnd so bald nur der Soldat mit gespitzter Klinge wider den Feind außgezogen / hat gleich auch einer auß den Schrift-Stellern sein Feder zuspitzen angefangen. Vnderweilen zwar ist die Kriegs-Kunst mit der Schreib-Kunst in so enge Verbündnuß eingetretten / daß sie sich beyde auff ein Hand / welche so wol den Degen / als die Feder führen solte / zusam versprochen.”¹²

Így tett már Julius Caesar is, aki tollával leírta mindazt, amit kardjával tett – fűzi még hozzá. Majd így folytatja gondolatmenetét: „Gemeiniglich aber seynd zu so vngleicher Dienst-verrichtung zwey Händ erforderet worden / deren eine zwar den

⁷ BACKER, Augustin et Alois de, *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus ou notices bibliographiques*, Cinquième série, Liège, L. Grandmont-Donders, 1859, 375–376.

⁸ KEHREIN, Joseph, *Geschichte der katholischen Kanzelberedsamkeit der Deutschen von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Ein Beitrag zur allgemeinen Literaturgeschichte*, Bd. I., Regensburg, G. Joseph Manz, 1843, 83.

⁹ BRISCHAR, Johann Nepomuk, *Die katholischen Kanzelredner Deutschlands seit den drei letzten Jahrhunderten. Als Beitrag zur Geschichte der katholischen Kanzelberedsamkeit, sowie als Material zur practischen Benützung für Prediger*, Bd. III/2, *Die Kanzelredner aus dem Jesuitenorden*, Schaffhausen, Hurter'sche Buchhandlung, 1868, X–XI.

¹⁰ VÖ. BINDER 2008, i. m. 37–39.

¹¹ KNELLINGER Balthasar, *Predigten Zu Zeit deß Türken-Kriegs Von Anno 1683. In welchen das Christen-Volk Zur Buß / vnd Andacht / Dann auch Zu Lob- vnd Dank-Sprechung Auffgemahnet worden*, Bd. I–IV, München, In Verlegung Johann Hermann von Gelder, / Chur-Fürstl: Hof-Buch-Handlern, Gedruckt bey Sebastian Rauch, 1687–1692.

¹² KNELLINGER I. köt., 1687, i. m. unpag.

Degen in Blut / die andere aber die Feder in Dinten eingedunket.”¹³ Ő azonban csak „fél szolgálatot” tud tenni és a hadi eseményeket tollával örökíti meg. Mind Julius Caesar példaként való említése, mind a ’kard és toll’ fontos eleme volt a már a humanizmus korában is népszerű toposznak, mely voltaképpen az uralkodó réteg ideálját volt hivatva megtestesíteni.¹⁴ Az előszó egy másik, később még tárgyalandó helyén Knellinger külön is kitér arra, hogy ő írásaival kívánja kivenni részét a török ellen vívott háborúból.

A barokk prédikátorok a rétorika által előírt öt fázis szerint írták meg beszédeiket.¹⁵ Az ’inventio’ feltételezi a téma kiválasztásánál a lehetséges források alapos áttanulmányozását és amint Urs Herzog kiemelte: „[...] obschon richtig ist, daß Christus am Kreuz und mithin die Schrift das erste und letzte ’Suchbuch’ zu sein hat, so ist doch ein Prediger, und erst recht einer des 17. und 18. Jahrhunderts, ohne eine größere oder kleinere Bibliothek, mindestens ein ’Notbibliothekchen’, schwer denkbar.”¹⁶ Szükségessé tette az ilyen kis könyvtárak használatát az időhiány, hiszen egy papnak sok prédikációt kellett tartani, és esetleg az is, hogy az illető szerényebb képességekkel volt megáldva. Különösen a falusi, illetve a kezdő papoknak volt nagy szüksége például prédikációgyűjteményekre segédeszközként.¹⁷ A 17–18. századi prédikációk kiadásának ugyanis fontos célja volt „a hitszónokok gyakorlati segítése, amely feltehetően jóval egyszerűbb megoldásokat kínált az érintettek számára, mint az elméleti retorikai segédkönyvek átböngészése”.¹⁸ Egy beszédgűjtemény előszavában a szerző utalhat is a szövegek további felhasználására. Így tesz Knellinger is negatív török-toposzokkal teli előszavában:

„Indessen aber mache ich mir die Hoffnung / es sollen dise meine wenige Predigen auch den Gegenwärtigen nicht vndienlich fallen; jnsonderheit denen in Dörfferen / Märckt / vnd Stätlein hin vnd wider außgetheilten Pfarrherren / Predigeren vnd Seelsorgeren. Dise wurden zuweilen gar recht daran thun wann sie jhre Zuhörer zur Andacht / vnd Gebett / theils zu vermeidung der Sünden / vnd emsiger Tugend-übung auffmahneten / damit der allgütige Gott die Kayserliche / Churfürstliche / vnd andere mit jhnen vereingigte Waffen noch ferners wider den grossen Land-Rauber / vnd Mord-sichtigen Verfolger deß Christlichen Nahmens segnen wölle. Es liget ja freylich denen Hirten ob / alles /

¹³ Uo.,

¹⁴ L. CURTIUS, Ernst Robert, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Tübingen, Basel, Francke, 1993, 176–188. – Magyar vonatkozásaihoz l. BITSKEY István, *Militia et littera (A magyarságkép változatai a kora újkori Európában)* = Uő., *Mars és Pallas között, Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006 (Csokonai könyvtár, 37), 141–156.

¹⁵ Vö. HERZOG, Urs, *Geistliche Wohlredenheit: Die katholische Barockpredigt*, München, C. H. Beck, 1991, 195.

¹⁶ Uo., 197.

¹⁷ Uo., 198–199. L. még MOSER-RATH, Elfriede, *Lesestoff fürs Kirchenvolk. Lektüeranweisungen in katholischen Predigten der Barockzeit = Fabula*, 29(1988), 52–53.

¹⁸ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010], 29.

was sie nur können / wider einen so rasenden / vnd heißhungerigen Türken-Wolff auff- vnd anzuhezen.¹⁹

Ezen túlmenően azért is hasznosak e beszédek, fejtegeti tovább, mert az alattvalóknak munkájukkal és verítékükkel kell hozzájárulni a még most is tartó török háború folytatásához, illendő tehát, hogy plébánosaik néha vigasztaló hírekkel vidítsák fel szívüket, hogy a hívek láthassák: pénzüket Krisztus dicsőségére és szent Evangéliumának terjesztésére fordítják. Emlékeztessék a plébánosok őket arra, hogy pénzüket Krisztusnak ajándékozták és a mennyben helyezték el kamatra, így a veszteséget nyereségnek fogják tartani vagy legalábbis sokkal könnyebben fogják elviselni.²⁰ Kiemeli még, hogy őt semmi fáradtság sem rettentí el, mert e háború jelentősége mindent megér. Hiszen oly sok rendtársa áldozta életét vagy nem kímélt fáradtságot, hogy a keresztény katonák lelki üdvét szolgálja a háborúban.²¹

Knellinger itt a birodalmi török adókra utal.²² Tudjuk, hogy a Magyarország felszabadítására indított háború költségeinek fedezéséhez nem volt elegendő az osztrák örökös tartományok által előteremthető összeg, szükség volt a birodalom egyéb részeinek adómegajánlására is.²³ Barbarics Zsuzsa kiemeli, hogy I. Lipót és udvara tisztában volt azzal, milyen fontos az alattvalók tájékoztatása a török elleni háború sikereiről, többek között az adómegajánlások ösztönzése végett is, amiben meghatározó szerepe volt a „Neue Zeitung”-oknak.²⁴ A bécsi udvar által folytatott törökellenes propaganda tehát a korabeli politikai rendszer szerves részét képezte. Fontos volt a török veszély, a negatív törökkép hangsúlyozása, hogy megnyerjék a rendeket az adó megszavazására, illetve a közvélemény tájékoztatása arról, hogy milyen sikereket értek el a török elleni háborúban.²⁵ Barbarics nem tér ki részletesen a szószék nyújtotta lehetőségekre, de mint példánk is mutatja, e tájékoztatásban a prédikációknak is fontos szerep jutott. Esetünkben például abban, hogy motíválja a „Türkensteuer” fizetését illetve bizonyítsa az adó hasznosságát. De azért is

¹⁹ KNELLINGER I. köt.1687, i. m. unpag.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. – A török elleni harc kereszties háborúként való jellemzése az egész előszón végig vonul, és az egyes prédikációkban is nagy hangsúlyt kap.

²² L. ehhez: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Hg. von Hösch, Edgar, Nehring, Karl, Sundhaussen, Holm, Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 2004, 699–701.

²³ BARBARICS ZSUZSA, „*Türk ist mein Nahm in allen Landen...*”, *Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén = Hadtörténelmi Közlemények*, 113(2000), 340–341. – Ezért nem véletlen, hogy a korabeli röpiratokban nem a magyarok szerepét hangsúlyozzák a török ellen elért sikereknél, hanem a Lotharingiai Károly, Miska Emánuel, Bádeni Lajos vagy Savoyai Jenő vezette császári seregeket.

²⁴ BARBARICS 2000, i. m. 341. – A birodalom egyik legfontosabb hírközpontja egyébként épp Augsburg volt. L. Uo.

²⁵ Uo., 342–343. – Ehhez l. még HÖFERT, Almut, *Den Feind beschreiben: »Türkengefahr« und europäisches Wissen über das osmanische Reich 1450–1600*, Frankfurt a. M., New York, Campus, 2003 (Campus Historische Studien, 35), 76.

lényeges volt ez, mert „kezdetben a német fejedelemségekben nem mindenki helyeselte a háborút, amelynek kimenetele akkor még igen bizonytalannak tűnt, és sokan fel is tették a kérdést, vajon nem kellene-e a törökkel megegyezni.”²⁶

A tanulmány tárgyát képező harminchárom oldalas prédikáció címe (*Fünffzehende Türken-Predig*) a többihez hasonlóan csak a sorszámra utal.²⁷ Viszont rögtön a cím után egy tömör tartalmi összefoglaló olvasható: „Welt-erfreuliche Crönung deß Ertz-Printzens Josephi zum Erb-König in Ungaren. Dessen Ehren-Tag mit Zulegung der Haupt-Vestung Agria oder Erla außgezieret worden.”²⁸ Már ebből is kitűnik: a szerző tágabb dimenzióba helyezi Eger 1687-es visszafoglalását azzal, hogy összekapcsolja I. József magyar királlyá koronázásával.²⁹ A szerző maga nevezi meg prédikációja fajtáját: „Lob- und Ehrenpredig.”³⁰ A szöveg keletkezése egyébként Knellinger augsburgi működésének idejére esik, amint erre két ízben is utal.³¹

A barokk prédikáció tehát elsőrangú kommunikációs lehetőség volt a hatalom számára, hogy a szélesebb közönséget ez úton is tájékoztassa politikai, hadi eseményekről, sikerekről. Jutta Schumann az e körbe tartozó beszédek két csoportját különbözteti meg. Az egyikbe tartoznak az ünnepi prédikációk, amelyeket nagy egyházi ünnepeken, az uralkodóház családi ünnepei vagy jelentős hadi sikerek alkalmából tartottak. Ezen fáradozások eredménye gyakran egy panegirikus mű lett, ami hozzájárult a dicsőített személy pozitív megítéléséhez. E beszédeket általában ünnepi publikum előtt tartották. A másik csoportba azok a prédikációk tartoznak, amelyek nem egy konkrét (ünnepi) alkalomból születtek.³² Knellinger e beszédét témája alapján egyértelműen az ünnepi prédikációk kategóriájába sorolhatjuk.

76 XV. Predig. Crönung Königs Josephi,

Fünffzehende
Türken-Predig.

Inhalt.

Welt-erfreuliche Crönung deß Ertz-Printzens Josephi zum Erb-König in Ungaren. Dessen Ehren-Tag mit Zulegung der Haupt-Vestung Agria oder Erla außgezieret worden.

Vorsprech.

Ponam thronum eius sicut dies caeli. Psalm. 88.
v. 3.

Ich wil seinen Thron setzen / wie die Tag deß Himmels.

N. 304
24g deß Himmels / wie sie beschaffen.

Es Großes muß Gott vor sich haben / wann er sich gegen einem neü-gedrönten Welt- oder Reich-Verherrlicher mit dieser Vorbesetzung vernemen lassen: Ponam thronum eius sicut dies caeli: Ich wil seinen Thron setzen wie die Tag deß Himmels. Es muß Gott ein Herz gefunden haben / welches sich mit dem seinigen ganz wol vergleichen

²⁶ BARBARICS 2000, i. m. 351.

²⁷ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 56–88.

²⁸ Uo., 56.

²⁹ I. Józsefet 1687. december 9-én koronázták magyar királlyá, Rusztem pasa pedig december 17-én adta át az egri várat Antonio Caraffa tábornoknak.

³⁰ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 59, 85.

³¹ Uo., 58, 70.

³² SCHUMANN, Jutta, *Die andere Sonne: Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.*, Berlin, Akademie Verlag, 2003 (Colloquia Augustana), 342.

Ennek Augsburgban is hagyománya volt, hiszen tudjuk például, hogy 1678-ban I. József születése alkalmából elrendelték, hogy minden templomban ünnepi prédikációt tartsanak.³³

Mivel a nyomtatott prédikációgyűjtemények elsősorban a papok számára készültek, a 'dispositio'-t rendszerint számozással, bekezdésekkel tették nyilvánvalóvá.³⁴ A használatot megkönnyítendő széljegyzeteket is találunk, amelyek összeolvasva a prédikáció rövid összefoglalását adják.³⁵ Az egyes beszédek Knellingernél is kisebb szakaszokra vannak osztva, amelyeket folyamatos lapszéli számozással látott el, és az egyes bekezdéseknél a lapszéleken nagyon rövid széljegyzeteket is olvashatunk. Ami pedig az 'elocutio'-t illeti, szerzőnk prédikációihoz a 'genus medium'-ot választotta.³⁶

A barokk prédikáció – szintén a retorikai szabályoknak megfelelően – általában három fő részből áll. A bevezetőben informálni kell a hallgatót a témáról, a záró részben a szerző visszatér a bevezetőhöz, e kettő tehát keretet képez. Nagy figyelmet kell fordítani az exordium kialakítására, amelynek azonban nem szabad túl hosszúnak lenni.³⁷ Az exordium esetünkben a 304. és 305. számú szakasz, terjedelme kevesebb, mint három és fél oldal, tehát teljesen megfelel a kívánalmaknak a hosszúságot illetően.

A prédikáció mottójaként a héber számozás szerinti 89. zsoltár 30. verse áll: „Ponam thronum eius sicut dies coeli. Psalm. 88. v. 3. Ich wil seinen Thron setzen / wie die Täg deß Himmels”.³⁸ Az idézet az egész szövegen végighúzódik. Nem véletlenül választotta Knellinger épp a 89. zsoltárból ('Sirató ének Dávid háza felett') a mottót. Ez a zsoltár ugyanis az ún. királyzsoltárok közé tartozik, melyek közös vonása, hogy egy király személyével foglalkoznak.³⁹ A „ponam perpetuum semen eius et thronum eius sicut dies caeli”⁴⁰ mondat Dávid király utódaira vonatkozik, akik örökök Izrael felett fognak uralkodni. „Mivel a királyok Dávid házának tagjai, a dinasztia választottságát kijelentő ünnepélyes isteni ígéret (2 Sám 7) többszörösen visszhangot kap a királyzsoltárokból (2, 6 köv.; 45, 7; 89, 4–5.20–38; 132, 10 köv.).”⁴¹ Az exordiumban Knellinger ezt az idézetet értelmezi. Milyen terve lehet Istennek, ha egy újonnan megkoronázott uralkodóval ezt az ígéretet tudatja: „ponam

³³ Uo., 347–348. – I. Józsefet a harmadik kötet megjelenésének évében, 1690. január 26-án épp az augsburgi dómban koronázták római-német királlyá.

³⁴ HERZOG 1991, i. m. 225–226.

³⁵ Uo., 219–220.

³⁶ Knellinger erről vallott nézeteit hosszasan fejtegeti a *Predjgen / Auf alle / Sonntäg / Deß gantzen Jahrs* [...] (München, 1691) című beszédeggyűjteményének előszavában, vö.: WELZIG 1984, i. m. 194–197. – L. még ehhez HERZOG 1991, i. m. 252–253.

³⁷ Uo., 227.

³⁸ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 56. – Véltetően nyomdahiba folytán az eredetiben nem a 30. vers áll forrásmegjelölésként, hanem a 3.

³⁹ RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezése: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, Bp, Szent István Társulat, 1986, 553.

⁴⁰ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1983³, 883.

⁴¹ RÓZSA 1986, i. m. 553.

thronum eius sicut dies coeli”? Olyan szívet kellett találnia Istennek, amelyiket az övével (ti. Dávid királyéval) össze lehet hasonlítani, és éppen ezért megérdemli, hogy Dávid királlyal egyenértékűnek tartsák, ugyanazzal a kegyvel tekintsenek rá és ugyanazokkal a javakkal ajándékozzák meg.⁴² Mit jelentenek azonban a „dies coeli” szavak? – teszi fel a kérdést. A választ Jézus, *Sirák fiának könyve* segítségével adja meg: „Quare dies diem superat et iterum lux lucem? [...] A Domini scientia separati sunt” (Sir 33, 7–8). Tehát Isten bölcsesége folytán a napok nem egyenlőek.⁴³ Ez az egyenlőtlenség azonban kettős. Egyrészt a napok (tkp. a nappalok) téli és nyári hosszúsága közötti különbséget kell alatta érteni, másrészt az Isten (pontosabban egyháza) által bevezetett vásár- és ünnepnapokat, ami által egyes napok különös méltóságra emelkedtek.⁴⁴ Ha már most Isten külön megígéri az uralkodóknak, hogy trónjaikat olyanná teszi, mint az egeknek napjait, akkor azt kell gondolni, hogy a legjobb napokkal ajándékozza meg őket, hiszen „magnum magna decent”.⁴⁵ Ezt követően a fentebbi mottót I. Józsefre vonatkoztatja:

„Weilen mich dann gedunket / die neü-gecrönte Majestät in Ungaren Josephus, dises Nahmens der Erste / seye der hochgesegnete Favorit, und Günstling / ja wol gar der zartgeliebte Aug-Apfel Gottes / so deutete ich auf ihne auß das schon obverstandene Versprechen Gottes: Ponam thronum eius sicut dies coeli: Ich wil seinen Thron setzen wie die deß Himmels; verstehe aber unter disen Himmels-Tägen die allerausserlesenste Täg / so die Sonne mit sich hereinführen kan [...].”⁴⁶

Így József napjai, ha nem is mind, de többségében csupa válogatott, „égi napok” lesznek, mégpedig itt is kettős értelemben: egyrészt nem rövid, hanem a leghosszabb nyári napok, másrészt csupa vásár- és ünnepnap.⁴⁷

Az exordium gyakran végződik a figyelmes hallgatás kérésével.⁴⁸ De ez hiányozhat is, főleg akkor, ha a szónok a hallgatóság számára ismert és megbecsült vagy már nem fiatal.⁴⁹ Esetünkben sincs ilyen kérés, ennek a hiányát az magyarázhatja, hogy amikor e beszéd keletkezett, akkor Knellinger már körülbelül két éve volt Augsburgban székesegyházi hitszónok. Viszont néha egy fohász állhat az exordium végén, itt is találunk ilyet: „GOTT stehe mir bey mit seiner Gnad; damit ich mein vorhabende Lob- und Ehren-Predig zu glücklicher Endschaft bringen möge.”⁵⁰

A 306. szakasszal kezdődik a beszéd középső része, amit a szerző két részre oszt. Az első részben kifejti, hogy a magyar korona most egy olyan fején van (ti. I. József fején), amelyen sokáig lehet, és ha valaha is lekerül onnan, akkor nem lesz

⁴² KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 56–57.

⁴³ Uo., 57.

⁴⁴ Uo., 57–58.

⁴⁵ Uo., 58–59.

⁴⁶ Uo., 59.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ HERZOG 1991, i. m. 229.

⁴⁹ Uo., 230.

⁵⁰ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 59.

bizonytalan a helye, mint eddig, „dann sie ist anjetzo dem hochpreislichen Hauß Oesterreich erblich aufgesetzt worden / und weist schon / in was für einer Ordnung / sie von einem Hautb zu dem anderen wandern solle.”⁵¹ De csak az Ég tudja, hogy a Habsburg-ház hány fejére fog még szállni e korona. Erősen reméli azonban, hogy ugyanaz mondatik I. Lipótnak fiáról, Józsefről, ami Dávidnak mondatott fiáról, Salamonról: „Stabiliam thronum regni eius in sempiternum: Ich wil bevestigen den Thron seines Reichs in Ewigkeit.”⁵²

Isten azonban a trón öröklésénél különbséget tesz a királyok között. A hű és istenfélő királyoknak koronás utódok hosszú sorát ígéri, akik viszont nem kötelességszerűen teljesítették szolgálatukat, azokat a jogar gyors visszavételével fenyegette. Ezt példákkal is részletesen bemutatja, előbbieik közé sorolva például Dávid királyt, utóbbiak közé Sault.⁵³ „Aus disem erhellet nun kar / daß es ein sonderbare Gab Gottes seye / wann er einem Haus die königliche Cron erbrechtig einhändiget. Dann auf solche Weis bescheret er ihme ein Herrschung / die da seyn solle / Wie die Täg deß Himmels [...] und zwar solche Himmels-Täg / die nicht kurtz / sonder lang tauren / und also wolgemässene Sommer-Täg seyn werden.”⁵⁴ Amelyik király viszont halála után nem tudja gyermekeire vagy valamelyik rokonára hagyni a koronát, hanem a vak szerencsére bízva, annak napjai nem „égi napok” lesznek, hanem olyanok, mint a fűé (vö. Zsolt 103,15), vagyis gyorsan elmúlnak.⁵⁵

Most viszont egy olyan király ül Magyarország trónján, akire a 61. zsoltár hetedik sora illik: „Dies super dies regis adijcies, Du / O GOtt / wirdest hinzulegen Täg über die Täg deß Königs”.⁵⁶ Mert ha e király meg is hal majd, további napok jönnek, és ezek is az ő napjai lesznek. Amíg a dicsőséges Habsburg-ház fennáll, addig az ő napjai is tartanak, és ahányszor csak egy új „felséges” ágacska kihajt, akkor az ő napjai is újra „kizöldülnek”.⁵⁷

Amde mit mondjon a török szultánnak? – teszi fel ezután a kérdést. Hiszen az sok-sok évvel ezelőtt magáhoza ragadta a magyar király címet és kétsége sem volt afelől, hogy a Habsburg-házat elűzheti a magyar trónról. Nos, ennek a véres földrablónak („blutiger Land-Rauber”), a török zsarnoknak („Türkischer Wütherich”) csak azt tudja mondani, amit Izajás mondott a Babilóni birodalomról (mivel most Babilón a török uralma alatt áll):

„Fort hinaus mit dir auß Ungaren / bißhero so hochtrabendes / anjetzo aber so stark gedemütigtes Türken-Geschwader: Non est tibi solium, Es ist allhier kein Thron für dich. Sede in terra, Setze dich auf die Erden. Sede in pulvere, Setze dich in den Staub. Und lerne von dem Staub / quem projicit ventus

⁵¹ Uo., 60.

⁵² Uo.

⁵³ Uo., 60–62.

⁵⁴ Uo., 63.

⁵⁵ Uo., 63–64.

⁵⁶ Uo., 64.

⁵⁷ Uo.

à facie terrae, den der Wind von dem Angesicht der Erden hinweg wähet / daß dein Herrlichkeit nichts als ein lauterer Staub seye [...].⁵⁸

A török uralma tehát mulandó, a szerző itt a német barokk költészetben is gyakori 'por' hasonlatot használja a mulandóság érzékeltetésére. És mondja meg annak is, folytatja, aki a török trónjának árnyékában akart fejedelmként uralkodni, hogy török szokás szerint mindketten üljenek a földre. A szultánnak el kell vesztetni a koronát, utóbbinak pedig a fejedelmi süveget.⁵⁹ Itt csak a lapszéli jegyzetből derül ki, hogy Thököly Imrére utal, akit a szultán 1690. július 8-án, a harmadik kötet megjelenésének évében nevezett ki Erdély fejedelmévé, de Bádeni Lajos október végén ki is üzte Erdélyből. Mivel Knellinger itt múlt időben fogalmaz („als Fürst / hat herrschen wollen”), a beszédet az 1690. esztendő utolsó két hónapjában kellett papírra vetnie. Tehát naprakész volt az információk terén. Ezután külön kiemeli, hogy József Isten kegyelméből lett uralkodó:

„Cron / und Thron gebüren Josepho, von deme wir ein fast gleiches erfüllet sehen / was dorten der Engel bey Luca versprochen: Dabit illi Dominus Deus sedem David patris eius: Es wird ihme GOtt der HErr geben den Sitz Davids seines Vatters. Und wir sehen / daß GOtt der HErr Josepho gegeben hat den Sitz seines Vatters Leopoldi: Ja GOtt hat dises gethan; dann fürwah die Hofnung / daß solches geschehen solte / ware bey Anfang dises letsten Türken-Kriegs dermassen schlecht / daß ihrer vil schon gäntzlich daran verzweiflet.”⁶⁰

A Lukács evangéliumából származó idézet (Lk 1,32) használata itt azért is feltűnő, mert az (az annunciáció részeként) eredetileg nem egy földi királyra vonatkozott, hanem magára Jézusra. A Bibliában jártas olvasónak vagy hallgatónak nyilván eszébe jutott Lukács következő verse (Lk 1,33), amit Knellinger itt nem idéz: „et regnabit in domo Iacob in aeternum et regni eius non erit finis”.⁶¹ Ez is tovább erősíthette a Knellinger által korábban már kifejtett vágyat, hogy tudniillik a Habsburg-ház mindörökké a magyar trónon üljön.

A trónöröklés rendjét igazoló, bibliai párhuzamokkal alátámasztott argumentáció azonban nem csak a korabeli prédikációkban bukkan fel. Hasonló érvelés olvasható például Johann Nicolaus Flämitzer osztrák hadbíró, a bécsi udvar „publicistája” „Ewige Vermählung des Glorwürdigsten Erz-Hauses Oesterreich / mit der Ungarischen Königs-Cron [...]” (Nürnberg, 1688) című könyvében is:

„Und was wolte man mehr / dann daß GOtt / als ein Stifter aller guten und heilsamen Ordnungen / Ausweiß der Heil. Schrifft selbst die Ordnung des Successions-Rechts in dem Reich seines Volkes stabiliret hat: welches nachmahls / wie in dem Biblischen Text klärllich zu lesen / an dem König Salomon / und dessen Sohn / Roboam / als Königlichen Thron:Erben / auf gleiche Weis beobachtet worden /

⁵⁸ Uo., 65.

⁵⁹ Uo., 66.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ *Biblia Sacra* 1983, i. m. 1606

indem die Wort der Heil. Schriftt also lauten / am ersten Ort: und Salomon saß auf dem Stuhl seines Vatters David / und sein Königreich ist sehr fest gesetzt worden / und an dem andern Ort: Und Salomon entschlief in der Stadt David seines Vaters / und sein Sohn Roboam ward König an seine Statt.⁶²

A Dávidra, Salamonra és Roboámra való hivatkozás itt is azt hivatott alátámasztani, hogy nem választott király követte az uralkodót a trónon, hanem az előd fia. Knellinger érvelése tehát megegyezik Flämitzer kortárs politikai iratának érvelésével. Fontos itt utalni Rózsa Huba megállapítására, miszerint Dávid király trónutódlásának leírásánál a bibliai szöveg szerzője is „érzékelte, hogy a jó és rossz emberi döntések hátterében rejtett isteni vezetés érvényesül: ’mert Jahve így rendelkezett’ (2 Sám 17,14 vö. 2 Sám 11,27; 12,24; 14,14). Kapcsolatban áll a bölcsességi gondolkodással, amely felismeri az isteni irányítást a történelemben, az emberi cselekedetekben [...]”⁶³

Knellinger így érvel ezután: Isten tettei csodálatosak, hiszen korábban csak azért ingatta meg a Habsburgokat a magyar trónon, hogy utána még jobban megszilárdítsa őket ott. A háború, ami egyébként mindent lerombol, itt a Habsburg-ház magyar királyi trónját erősítette meg.⁶⁴ Vagyis a török uralma is Isten akarata volt, hogy ezáltal a Habsburgok magyarországi hatalmát megszilárdítsa. Érdekes párhuzam vonható itt a szintén jezsuita Georg Haidlberger 1678-ban, I. József születése alkalmából az augsburgi dómban tartott ünnepi prédikációjával, amelyben a szerző emlékeztet a Habsburg-ház, illetve I. Lipót által elszenvedett sorscsapásokra, amelyeket úgy értelmez, hogy ezekkel Isten tette próbára őt, s gyermeke születése is Isten ajándéka Lipót szilárd hitéért.⁶⁵

Knellinger szerint a fent kifejtettek miatt kérdéses, hogy a jövőben érvényes-e még a mondás „Bella gerant alij: Tu felix Austria nube.”⁶⁶ Hiszen Ausztria most háború révén nyert sokat. Ezért inkább azt kell mondani, hogy mindkettő, a házasság és a háború is beválik: „Ja daß es so gar mit Kriegen heürate / und mit dareinschlagen Hochzeit halte. Dermalen hat Oesterreich die edelste Princessin Victoria, um welche alle grosse Welt-Herrscher sich inständigest bewerben / zur Ehe bekommen.”⁶⁷ Erre az „esküvőre” a Harsányi-hegynél került sor. Ezzel a szerző az 1687. augusztus 12-én lezajlott és második mohácsi csataként is emlegetett nagyharsányi csatára

⁶² FLÄMITZER, Johann Nicolaus, *Ewige Vermählung des Glorwürdigsten Erz-Hauses Oesterreich / mit der Ungarischen Königs-Cron* [...], Nürnberg bey Johann Ziegern, 1688, 29–30. – L. ehhez *Magyarország története tíz kötetben*, főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv, IV/1, *Magyarország története 1686–1790*, Bp., Akadémiai, 1989, 86; VARGA J. János, *Die Notwendigkeit einer neuen Einrichtung Ungarns nach der Türkenzeit (Einleitung) = Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)*, Hg. von János Kalmár und János J. Varga, Stuttgart, Franz Steiner, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39, Quellen, 1), 47–48.

⁶³ RÓZSA 1986, i. m. 257.

⁶⁴ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 66.

⁶⁵ SCHUMANN 2003, i. m. 348.

⁶⁶ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 67.

⁶⁷ Uo.

utal, amelyben a Lotharingiai Károly vezette keresztény seregek súlyos vereséget mértek a törökökre.⁶⁸

„Victoria” termékenységének számos bizonyítékát adta, folytatja tovább, felsorolja a keresztény kézre került helyeket Szlavóniában és másutt. De mindenek felett áll az, amit a dicsőséges Habsburg-háznak igen gazdag nászajándékként hozott, tudniillik az örökösödést. Ő ebből arra következtet, hogy József napjai vélhetően csupa „égi napok” lesznek, azaz nyári és ünnepnapok.⁶⁹

Ezeknek a trónöröklésről szóló fejtegetéseknek a háttérében az öröklési jog körüli viták és az 1687–88-as országgyűlés áll. Miután I. Ferdinándot 1526-ban királlyá koronázták, arra törekedett, hogy örökösödési szerződések és törvények révén a magyar trónt ne csak fia, hanem az egész Habsburg-ház számára biztosítsa. Az 1538-as váradi békében kimondták, hogy János király halála esetén ország részét akkor is Ferdinánd vagy leszármazottai öröklik, ha Jánosnak fia születne. Ezt az öröklést ismerte el a magyar országgyűlés az 1547. évi 5. törvénycikkben „minden időre”.⁷⁰ „A királyválasztásnak tehát ezekben az időkben már csupán az a jelentősége, hogy az a királyi hatalom, melyet a király öröklési jogán úgyis elnyer, a rendektől származik át a királyra, s nem pusztán «ipso facto» az öröklés jogából és tényéből.”⁷¹ I. Ferdinándtól I. Lipótig – Miksa kivételével – a magyar országgyűlés mindig megválasztotta formálisan azt a főherceget, akit az uralkodó a Habsburg-ház törvényei és szokásai szerint utódjának és magánjogi örökösének kijelölt.⁷² A gyakorlatban erre mindig a primogenitura sorrendje szerint került sor.⁷³

I. Lipót abszolutizmusával és az uralkodói hatalomról vallott felfogásával azonban ellenkezett az a felfogás, hogy a magyar királyi hatalom a magyar országgyűléstől származik. Ő hatalmát Istentől eredeztette az egyház felfogásának és az akkori államelmélet jegyében. Am „míg a középkori «Isten kegyelméből» uralkodó király választás útján is nyerheti el trónját, s ez a földi hatalomátruházás mit sem változtat királyi hatalmának, jurisdicciójának isteni eredetén, addig az újkori (abszolút) uralkodó összeegyeztethetetlennek látja a választást az ő abszolút hatalmával, melyet szintén Istentől származtatott.”⁷⁴ Mivel az ország döntő részben a császári seregeknek köszönhetően szabadult fel a török uralom alól, Bécs fegyverrel hódított tartománynak tekintette Magyarországot, és ez – Hugo Grotius jogtudós érvelésével összhangban –

⁶⁸ L. ehhez: NAGY László, *A török világ végnapjai Magyarországon*, Bp., Zrínyi, 1986, 169–170; SUGÁR István, *Lehanyatlak a török félhold*, Bp., Zrínyi, 1983, 187–192.

⁶⁹ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 67–68.

⁷⁰ BARTONIEK Emma, *A magyar királykoronázások története*, [Budapest], Magyar Történelmi Társulat, [1939], Reprint, Bp., Akadémiai, 1987 (A Magyar Történelmi Társulat könyvei, 4), 91–92. – A Habsburgok persze különböző szerződésekkel már 1527 előtt is igyekeztek a magyar trónt a maguk számára biztosítani. Vö. CSIZMADIA Andor, KOVÁCS Kálmán, ASZTALOS László, *Magyar állam- és jogtörténet*, szerk. Csizmadia Andor, Bp., Tankönyvkiadó, 1975, 211.

⁷¹ BARTONIEK 1987, i. m. 92.

⁷² Uo., 96.

⁷³ CSIZMADIA, KOVÁCS, ASZTALOS 1975, i. m. 211.

⁷⁴ BARTONIEK 1987, i. m. 97.

jogalapot nyújtott arra, hogy az udvar Magyarországot fegyverrel szerzett jogán saját érdekei szerint rendezze be.⁷⁵ A természetjogi iskola egyébként hatással volt a Kollonich Lipót vezetésével elkészített „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)” című tervezetre is, többek között az uralkodói hatalomról írtak vonatkozásában. Lehetővé tette ugyanis, hogy az uralkodói hatalom a jog és az adózás területén korlátozza a nemesség előjogait.⁷⁶

Buda visszafoglalása után Bécsben felismerték, hogy a Habsburg-ház hatalmi érdekei a Magyar Királyság alkotmányának megerősítését követelik meg. Ugyanis ha ezt nem tették volna meg, akkor elveszett volna a hódítások jogalapja is.⁷⁷ A bécsi udvarban az alkotmányos örökös királyság hívei kerekedtek felül, és 1687 októberében Pozsonyban megnyílt az országgyűlés. Törvénybe iktatták a választó királyság helyett a Habsburgok örökös királyságát és eltörölték az Aranybulla ellenállási záradékát.⁷⁸ Ezen túlmenően sikerült elérni, hogy a kilenc éves József főherceget az elsőszülöttségi trónöröklési jog alapján december 9-én megkoronázzák.⁷⁹

Knellinger hosszas érvelése ezen túlmenően jól alátámasztja azt is, amit az első kötet előszavában kifejtett, hogy tudniillik a hallgatóságnak be kell mutatni, hogy a török elleni háborúra tőle elvett pénz nem kidobott pénz, hanem egyenesen Isten tervét valósítja meg, hiszen a háború révén ülhetnek I. József és utódai a magyar trónra.

Ennek az öröklési törvénynek Knellinger magyar rendtársai között akadt egy bírálója is Csete István személyében. Csete beszédei a 18. század legelső éveiben keletkeztek, tehát alig több mint tíz évvel Knellinger prédikációskötetének megjelenése után. Ahogy Knellinger is vallási érvekkel érvelt a trónöröklés mellett, úgy Csete számára is vallási okból elfogadhatatlan a trónöröklési jog, utóbbi ugyanis a középkori idoneitást tartotta elsődleges szempontnak, hiszen a kereszténység nem ismerhet el más jogalapot, csak a keresztény értelemben vett uralomra termettséget, sőt a trónörökös kijelölési jogát a mennyei hatalomra bízva. A választás joga ugyanakkor az országgyűlés joga.⁸⁰

A 313. szakasszal kezdődik a prédikáció középső részének második egysége. Hogy József napjai vélhetően csupa „égi napok” lesznek, azt az is sejteti, hogy koronázása napjának (december 9.) előestéje kettős ünnepnap volt. Máskor az ünnep vigíliája rendszerint bőjti vagy gyásznapi, de itt az ellenkezője történt. December 8-án ünnepelte ugyanis az egész keresztény világ a Szeplőtelen Fogantatás ünnepét, és „an eben disem achten Tag Decembris wurden die Vertrags-Puncten von Ubergab der vortrefflichen Vestung Agria oder Erla von Keiserlicher Hand unterschriben [...]”.⁸¹

⁷⁵ Uo., 97–98.

⁷⁶ VARGA 2010, i. m. 32.

⁷⁷ EMBER, HECKENAST 1989, i. m. 84.

⁷⁸ Uo., 85.

⁷⁹ Uo., 86.

⁸⁰ BARTONIEK 1987, i. m. 103–104.

⁸¹ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 68–69.

Ezt az egyezményt azonban Lipót császár valójában december 7-én írta alá.⁸² Annak, hogy Knellinger december 8-át adja meg az egyezmény aláírása napjának, két oka lehet. Vagy olyan szöveg lehetett a forrása, amelyben az egyezmény aláírásának napjaként december 8-át említik, vagy tudatosan „kegyes csalást” követett el, hogy a koronázás napjának előestéje kettős ünnep legyen. Véleményem szerint az utóbbi a valószínűbb. Majd így folytatja beszédét:

„Es ist nicht ohne⁸³ / daß wir an Eroberung⁸⁴ der Ungarischen Haupt-Stadt Ofen den königlichen Reichs-Thron widerum in Besitz genommen; aber so lang uns Erla noch abgangen / so lang haben wir Ofen nit gantz gehabt. Wie da? Und warum nit? Antwort: Erla hanget an Ofen / und Ofen an Erla / eine ist der anderen Mutter / eine der anderen Tochter. Ofen ist die Mutter der Statt Erla; dann nach Brauch der Göttlichen Schrift (massen wir schon daroben in der dritten Predig verstanden) werden alle Stätt / und Stättlein eines gantzen Reichs Töchter der königlichen Sitz- oder Haupt-Statt genennet: Und darum ist freilich Erla ein Tochter zu Ofen. Aber Erla ist auch ein Mutter zu Ofen / dann sie ist die Bischöffliche Haupt-Statt / worunter Ofen gehörig. Ihr müsset eüch nit verwunderen / Geliebte / daß Ofen / wiewolen es die vornehmeste Reichs-Statt in Ungaren ist / dennoch kein Bischöffliche Statt seye: Wir dürffen gar nit weit gehen / so sehen wir eben dergleichen in unserer Nachbarschaft. München ist die Haupt-Statt in dem gantzen Chur-Fürstentuhm Beyren / und so gerechnet ist Freysing ihr Tochter; darneben ist München kein Bischöffliche Statt / sonder hat zu ihrer geistlichen Mutter die erstbenante Statt Freysing. Also / sag ich / bekennet sich die Statt Ofen zu Erla / und verehret selbige als ihr Bischöffliche Mutter.”⁸⁵

Nem véletlen, hogy Budával kapcsolja össze itt Egert, hiszen Budát alig több mint egy évvel azelőtt, 1686. szeptember 2-án foglalták vissza a töröktől, és ezzel a Magyar Királyság fővárosa került Habsburg kézre. Annak a Magyar Királyságnak a fővárosa, amelynek királyává most I. Józsefet koronázták, és amelynek visszafoglalását Európaszerte megünnepelték.⁸⁶ A „den königlichen Reichs-Thron widerum in Besitz genommen” megfogalmazással Knellinger arra utal, hogy a Habsburgok joga a magyar trónra nem újkeletű, hanem már régebbi. Ezen túlmenően a Buda és Eger közötti anya-leány kapcsolat azt a célt is szolgálhatta, hogy emelje Eger visszaszerzésének jelentőségét, vagyis hogy nem egy jelentéktelen kis váracska jutott a koronázás előestéjén Habsburg kézre, hanem egy fontos hely. Az egri székesegyházat (a két érsekséget leszámítva) a legelőkelőbb magyar székesegyháznak nevezi, ezzel is tovább emeli jelentőségét. Az egri vár jelentőségével egyébiránt tisztában voltak a keresztény seregek vezérei is, mind Antonio Caraffa mind Lotharingiai Károly szorgalmazták Eger felszabadítását, hiszen a török onnan bármikor hátba támadhatta volna a keresztény seregeket, adózás alatt tartotta Felső-Magyarország megyéinek egy részét és megakadályozhatta volna, hogy a császár megszerezhesse az innentől

⁸² Vö.: SUGÁR István, *Az egri vár története*, Bp., Zrínyi, 2002, 188.

⁸³ „Es ist nicht ohne” = nem alaptalan [azt állítani], nem tagadható.

⁸⁴ „an Eroberung” = elfoglalásával

⁸⁵ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 69–70.

⁸⁶ KNAPP, Éva, RÓZSA György, *Buda visszafoglalása (1686. szeptember 2.) a bécsi Szent Család Társulat röplapján* = *Magyar Könyvszemle*, 123(2007), 216.

Szatmárig terjedő részt.⁸⁷ De megszerzését Miksa Emánuel bajor választófejedelem is nagy fontosságúnak tartotta.⁸⁸

Hálát ad továbbá szerzőnk Szűz Máriának azért, hogy Szeplőtelen Fogantatásának ünnepén eszközölte ki Eger megtisztítását a „török szennytől”. Hiszen Buda öröme így lett teljes. Transzcendentális dimenziót is kap ezáltal Eger megtisztítása a „török szennytől”, hiszen a Szeplőtelen Fogantatás ünnepén történt („an dem Fest ihrer allerreinsten Empfängnuß”), azaz annak az ünnepén, hogy Mária fogantatásától mentes volt az eredendő bűntől. Utalni kell itt arra, hogy a törökellenes motívumok a barokk prédikációkban gyakran összekapcsolódnak Szűz Mária segítségének motívumával.⁸⁹ Majd szerzőnk kijelenti:

„Gleichwol haben wir noch gantze acht Täg / nach vollbrachter Crönung / auf den endlichen Abzug der Türken auß Erla / welcher den 17. Decembris geschehen / warten müssen. Und ich hab mit meiner Predig / von der Crönung / auch biß dahin gewartet. Anjetzo aber seynd die Schwein außgetriben / und haben die Christliche Schäflein ihren vor ungefähr ein und neüntzig Jahren verlassenen Schaaf-Stall widerum bezogen.⁹⁰

A datálás pontos: valóban ekkor történt a vár átadása⁹¹, és pontos a hódoltság időtartamának a megadása. Itt a szerző elárulja azt is, hogy eredetileg mikor tartotta a prédikációt. Felbukkan továbbá az 1552-es egi ostromleírások egyik gyakori hasonlata, a juhakol, amit Tinódi Sebestyén említ „Eger vár viadaljáról való éneké”-ben. Itt Ahmed fővezér az ostrom eredménytelenségét látva így korholja Ali pasát:

„Amhát pasát mondják volt az sáncokba,
Igen bosszankodik Ali basára,
Hogy őt hívta ilyen biztatásokba:
Őt senki meg nem várja végházakba.

Rossz akolnak monta vég Egör várát,
Barmoknak mondta az porkolábokat,
Vélők való huszárok, drabantokat.
Ugyan sírva szidja budai basát.

’Mennyet jártam mind ez széles világba,
Sok várakat vívtam sok országokba,
Jobb vitézökre sem találtam házba,
Mint ez rossz akolnak vélt Egör várba.’” (1540–1551 sor).⁹²

⁸⁷ SUGÁR 2002, i. m. 168–172.

⁸⁸ SUGÁR 1983, i. m. 196.

⁸⁹ POHLMANN, Constantin, *Das Türkenmotiv in der Barockpredigt = Franziskanische Studien*, 38(1956), 214.

⁹⁰ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 70.

⁹¹ Vö.: SUGÁR 2002, i. m. 192–195.

⁹² *Tinódi egi históriás énekei*, A bevezető tanulmány, a szövegátírás és a jegyzetek Sugár István munkája, Eger, Gárdonyi Géza Társaság, 1974 (Gárdonyi Géza Társaság Kiskönyvtára, 2), 139.

Hasonló szavakkal korholja Ahmed Ali pasát Csabai Mátyás „Encomium arcis Agriae” (Wittenberg, 1556) című költeményében is (539–564 sor)⁹³, illetve Christian Schesäus „Ruina Pannonica” (Wittenberg, 1571) című művében (561–568 sor).⁹⁴ Csakhogy Knellingernél pozitív értelemben szerepel a juhakol, amiből kiűzték a disznókat, azaz a törököket, és amelybe most a keresztény báránykák visszatérhetnek. Mivel a muszlimok számára a disznó tisztátalan állat, ezért különösen sértő ez a megnevezés. Ezután szól az 1552-es ostromról:

„Aber ich muß nit allein dasjenige erinnern / was wir an Erla geistlicher Weis gewonnen; sonderen auch wie hoch diser Platz wegen seiner Stärke / und Vestungs-Gebäuden zuschätzen. Dises aber kan ich auf kein andere Weis besser erklären / als wann ich erzehle / mit was grossem Kosten / und Blut-Vergiessen uns vor Jahren solcher von den Türken auß Handen seye gerissen worden. Das erste mal / wie Johannes Sambucus in seiner hiervon Lateinisch verfaßten Beschreibung erzehlet / seynd die Türken in dem Herbstmonat deß tausend fünfhundert / und zwey und fünfzigsten Jahrs mit grosser Macht dafür gerucket; und obwolnen sie allen möglichen Gewalt dargegen angewendet / auch allem ihren List / Kunst / und Erfahrungheit aufgeboten; über das noch das Unglück durch Anzündung 24. Pulver-Fäßlein den Belägerten grossen Schaden zugefüget / den Türken hingegen nit geringen Muht gemachet / die Belägrte mit Stucken / unterlegtem Feür / und heftigem Anlauffen auf alle Weis zuängstigen / haben doch die Muht-volle Christen / unter ihrem Heldenmühtigen Hautb Stephano Dobo, so dapferen Widerstand gethan / daß endlich denen Türken die Verzweiflung das Zeichen zum Abzug gegeben / und sagt man / das Amhat Bassa, welchen Aly Bassa mit sich zu diser Belägerung eingeladen / und samt seinem unterhabenden Kriegs-Volk dahingezogen / bey Anblick der so grossen Niederlag / die heisse Zäher vergossen / und sich nit habe enthalten können / denjenigen zuschmächen / welcher Ursach gewesen / daß er einer so grossen / und unaußlöschlichen Schand habe theilhaftig müssen werden. So schreibet auch obbesagter Sambucus, daß nach dem letzten Sturm / so die Belägrte dem rasenden Türken-Schwarm abgeschlagen / einer von den Feinden so hell / daß es Unsere haben hören können / geruffen habe: Ich lobe eüch Agrienser / und wil allzeit bekennen / daß ihr dapfere Soldaten seyet. Solle jedoch zuletzt dise Wort hinzugesetzt haben: Nächstfolgendes Jahr / wollen wir auß dem Winter-Läger widerum zu eüch hieher kommen / und ein vil grössere Mannschaft mit uns bringen / um dardurch den erlitenen Schimpf / und Spott wett zumachen.”⁹⁵

Itt Zsámboki János *Rerum ad Agriam anno MDLII. gestarum narratio* (1553) című műve a forrása, lényegében véve ez Zsámboki ostromleírásának nagyon rövid kivonata. A bekezdés végén viszont szó szerint idézi Ahmed pasa Zsámbokinál olvasható szavait: „Laudo vos Agrienses, ac strenuos semper fatebor. [...] Sed tamen anno insequenti ex hybernis huc referemus castra longe ampliora: vt labem hanc

⁹³ BODOLA Gyula, *Dobó István a magyar költészetben: Függelék: Chiabai: Encomium arcis Agriae. Wittenberg, Kolozsvár, Stief nyomda, 1908, 84–85.*

⁹⁴ CSONKA, Franciscus, *Christianus Schesaeus: Opera quae supersunt omnia*, Budapest, Akadémiai, 1979 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus IV.), 182–183.

⁹⁵ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 70–71.

et ignominiam vlti regeramus.”⁹⁶ Dobó Istvánt név szerint is megemlíti, ami azért lényeges, hiszen az egri várkapitány nevét sok más 16–17. századi külföldi szerző elhallgatja.

A 16–17. századi külföldi szerzők 1552-es ostromleírásainak tükrében figyelemreméltó, hogy Knellinger Zsámbokira támaszkodik és nem az Ascanio Centorio-féle ostromleírásra. Ez szintén alátámasztja, amit az egri nők motívum kialakulásáról és fejlődéséről egy korábbi tanulmányomban kifejtettem, hogy tudniillik míg a magyar szerzők a 18. század előtt nem ismerik a Centorio-féle leírást, és az csak a 18. századtól kezd el terjedni, addig külföldön fordított volt a folyamat: a 16–17. században a Centorio-féle leírás dominál, és csak a 17. század második felétől kezd (főképp) Zsámboki János és Istvánffy Miklós forrásként egyre nagyobb teret nyerni.⁹⁷

Ezt követően szerzőnk röviden felidézi Eger 1596-os elfoglalását:

„Aber dises waren leere Troh-Wort. Nit nur ein halb Jahr lang haben die Türken an der empfangenen Wunden zuheilen gehabt; sonder sie haben den Schmerzen biß in das tausend fünf hundert / und sechs und neüntzigste Jahr empfunden; daher sie zuletzt erachtet / daß wann dise Vestung Erla den Christen solte abgenommen werden / der Türkische Groß-Sultan in eigener Person darvor wurde kommen müssen; welches dann auch geschehen: Und hat Mahomet dises Nahmens der Dritte Türkischer Groß-Herr Anno 1596. anderthalb hundert tausend Mann mit sich dahingeführet / mit welchen er die Erlauer gantz wühtsinnig angegriffen / und so lang geängstiget / biß die Soldaten / ohne ihre Obristen / welche krank darnider lagen / durch einen unbesonnenen / und Halsbrechenden Kriegs-Vertrag die Vestung übergeben. Wie blutig aber auch dise andere Belägerung müsse gewesen seyn / ist auß dem abzunehmen / daß innerhalb zweyer Tügen zwölfmal darauf gestürmet worden / und einmahl in einem Angriff der Vezir-Bassa den Turbant von dem Kopf verlohren / auch bey nahe den Erlauern lebendig in die Händ kommen wäre. Den Groß-Türken Mahomet selbstem betreffend / hat er Anfangs allda ein schlechte Ehr aufgehebet; dann als sein Volk in der bey diser Statt erfolgten Schlacht begunte zuweichen / gabe er sich auf die Flucht / und hörete nit auf zuflihen / biß er Constantinopel erreicht; ohneracht doch endlich die Seinige den Sig erstritten / und die eroberte Statt behaubtet haben. Auß der Besatzung / so die Türken in dise Vestung gelegt / kan auch leichtlich abgenommen werden / was dises schon dazumal für ein Platz müsse gewesen seyn: Weniger nit / als zehen tausend Mann seynd zur Beschützung desselben / darinnen gelassen worden.”⁹⁸

Ez is viszonylag rövid leírás, hiszen ez is csak előzmény itt. Mindazonáltal a bekezdés végén nem felejt el hangsúlyozni, hogy Eger már akkor is milyen fontos hely volt – ismét csak azért, hogy a visszafoglalás jelentőségét növelje. Ezután tér rá Eger 1687-es vértelen visszafoglalásának tárgyalására:

⁹⁶ *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC. Bello militiaeque gestarum narrationes illustres variorum, et diversorum auctorum.* Recensente Nicolao Reusnero iuriscoconsulto, et comite palatino caesareo, consil. Sax. Francofurti MDCIII, Recusae Colocae MDCCLXX, 103.

⁹⁷ Lőkös Péter, *Az „egri nők” motívum kialakulása a magyar és az európai irodalomban = Hagymány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében*, szerk. Veres Gábor és Berecz Máttyás, Eger, Dobó István Vármúzeum, 2008 (Studia Agriensia, 27), 45–60.

⁹⁸ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 71–72.

„Aber was Mahomet der Dritte der Christenheit abgetruhen / das hat Mahomet der Vierte / also wird der jetzt regierende Groß-Türk benamset / deroselben wider abtreten müssen. Wir haben (Gott seye höchster Dank gesagt) Erla den 17. Christmonats-Tag dises jetzt zu End lauffenden Jahrs widerum in Besitz genommen / und hoffentlich wurden die Türken selbiges das letzte mal gesehen haben. Erla / sag ich / haben wir in Händen / den Platz / dardurch zehen Gespanschaften in Ungaren von dem Türken frey gemacht / und alles Land zwischen der Teyß / und Donau in Ruhe gesetzt worden. Wir haben Erla / und habens ohne Blut-Vergiessung. Da doch in den zwo oberzehnten Belägerungen die Ottomaner gantze Blut-Bäch darvor vergossen. Wir haben es gantz / und unversehret / die Schantzen stehen / die Mauren stehen / die Thürne stehen / die Häuser stehen: Nichts haben die Stuck niedergelegt; nichts das untergelegte Pulver außgeworffen; nichts die Schlag-Kugeln zerrissen; nichts die Brand-Kugeln eingäescheret. Erla ist unser mit einer grossen Anzahl schöner Stucken / neben vilen anderen Kriegs-Vorraht. Erla ist unser auf ein Weis / welche den Türken fast ungebräuchlich / nemlich durch Außhungerung / und gütliche Übergab; dann wer weist nit / daß dises Volk sonsten in der Vorsichtigkeit nit leicht ermanglet / und allzeit nur mit martialischen Kriegs-Zwang muß heraußgetriben werden? So weit haben wir sie gebracht / daß sie in 7. Monaten kein Brot gesehen / daß auch der Bassa selbsten bekennet / das Pferd-Fleisch seye bey ihnen für ein sonderes wolgeschmackes Bißlein gehalten / und für ein Pfund desselben ein Reichs-Thaler außgezahlet worden; der gemeine Mann aber hat zuletzt das Leben mit Kühe-Häuten / ja endlich gar mit Gras-essen erhalten müssen. Dahero dann geschehen / daß auß viertzig tausend Menschen / die sie Anfangs waren / jetzt nur noch vier tausend / so fortziehen kunte / übergebliben. Dises Elend solle erstgemelter Bassa / dem ja nichts anderes / als die starke Eisen-Brecherinn / die Noht nemlich / zur Übergab hat biegen können / mit folgenden Worten beseufftzt haben: Zwey Ding beschmirtzen mich: Erstlich daß mich mein Groß-Keiser also ohne Hülf verlassen: Zum anderen / daß ich mich / nach einem so harten Kummer-Wesen / welches ich mit den Meinigen außgestanden / meines Kopfs nit versichern kan.

Daß wir also unserem sighaften Jesu / dessen Nahm / wie bey Isaia an dem 9. Capitel zusehen / Admirabilis consiliarius, Der wunderbarliche Rahtgeber / höchsten Dank schuldig seynd / alldieweil er uns dahin angewisen / daß wir die Vestung / nit wie etliche für rahtsam gehalten / mit Gewalt angegriffen / sonder von weitem eingeschlossen gehalten; damit von Noht / und Elend nichts herauß / und von Hülf / und Trost nichts dargegen hineinkommen möchte. Der Außgang bezetüget es / daß diser Anschlag von oben herab gewesen / und scheint / daß gleichwie uns Gott in den vorigen Jahren einen blutigen Weg über die Schantzen / und Ring-Mauren hineine gewisen / anjetzo einen vil leichteren / und ebneren Weg durch die Thor hinein zeigen wolle.“⁹⁹

Pontosan írja le, szinte elragadtatással, hogyan történt a vár megszerzése, kiemelve, hogy a békés átadás Isten műve. Reményét fejezi ki továbbá, hogy most látták utoljára a törökök Egert. Ezt követően röviden visszatér még az 1596-os ostromhoz, és megemlékezik az Eger védelmében részt vett Wilhelm Terska és Johannes Kinski főtisztekről, akik ellenezték a vár feladását.¹⁰⁰ Végül egy rövid bekezdéssel zárja le Eger tárgyalását:

„So vil von der Bischöfflichen Haupt-Statt / und allzeit hochgeprisenen Vestung Erla: Welche sich den achten Tag Decembris, das ist an dem Fest der Unbefleckten Empfängnuß Mariae, Leopoldo zu

⁹⁹ Uo., 72–74.

¹⁰⁰ Uo., 74–75. – L. ehhez TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2000, 198.

Füssen geleet / und also den hernachkommenden Crönungs-Tag Josephi zu einem freudigen Vor-Abend gemacht. Worauß ich ja nicht unbillich geschlossen / daß hoffentlich seine Täg fast lauter Feyr-Täg seyn werden / weilen so gar der Vor-Abend dopplet gleichsam feyrlich gewesen.¹⁰¹

A továbbiakban reményét fejezi ki, hogy ezután a török békén hagyja Magyarországot, ismét kiemelve, hogy az az örökösödési jog folytán szállt a Habsburg-házra, hiszen eddig sokkal inkább munka-, sőt még inkább gyásnapok voltak ebben az országban.¹⁰² Aminek leginkább az volt az oka, hogy míg a keresztények hajba kaptak Magyarország végett, addig a török a zavarosban tudott halászni és hol itt, hol ott szakított le belőle egy darabot és tette tönkre.¹⁰³ A barokk kori prédikátorok gyakran tették fel a kérdést, hogy miért tudták a törökök sok országot meghódítani és miért lett ekkora a hatalmuk? A válasz most is, mint a korábbi században az, hogy mindenek előtt a keresztény uralkodók közötti viszály, széthúzás, továbbá a keresztények bűnei miatt. A török Isten ostora, amit megérdemelten kapott a keresztény Európa – ez szintén gyakori topikus elem az antiturcica irodalomban.¹⁰⁴

A török pusztításáról szólva (a 80. zsoltár 14. sorát idézve) egy vadkanhoz hasonlítja a törököt, amely pusztította az országot.¹⁰⁵ Ennek a török vadkannak Luther nyitotta meg a kerítést, mert a magyar évkönyvek szerint ez az inség 1520-ban kezdődött csak igazán, amikor Szulejmán trónra lépett, aki – mint ismeretes – hosszú életet kívánt Luthernek, hogy a zavaros német- és magyarországi helyzetet kihasználva hadi sikereit annál jobban folytathassa.¹⁰⁶ Ezzel nyilván Nándorfehérvár 1521-es elfoglalására utal. Végül most a magyar lázadó és e tévtanításnak a legelőkelőbb védelmezője hívta be a török vadkant Magyarországra (itt ismét Thököly Imrére utal, aki szintén protestáns volt). Csak Istennek köszönhető, hogy Magyarország megmenekült.¹⁰⁷

Majd újfent a trón öröklésének fontosságát emeli ki a királyválasztással szemben: mert ha a királyt továbbra is választanák, az az ország pusztulásához vezetne, hiszen az egyik ezt akarná megválasztani, a másik azt, a török szörnyeteg („das Türkische Unthier”) pedig ismét elragadná a legnagyobb falatot.¹⁰⁸ Ám a magyarok felismerték e veszélyt (itt idéz egy beszámolót az országgyűlésen történekről), amikor elfogadták az örökösödést, mind a katolikusok, mind a protestánsok ujjongtak és örömkönyveket hullattak, „Vivat Rex”-et kiáltottak, mert így az ország ismét a régi boldog állapotba kerül és így a nemes magyarok régi dicsősége ismét virágozni fog. Ezért a herceget (ti. Józsefet) megváltójukként tekintették, aki megszabadítja őket a török rabszolgaságtól.

¹⁰¹ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 75.

¹⁰² Uo., 75–76.

¹⁰³ Uo., 76.

¹⁰⁴ POHLMANN 1956, i. m. 215–216.

¹⁰⁵ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 76.

¹⁰⁶ Uo., 76–77. – A lap szélén itt forrásként Hieronymus Orteliusra hivatkozik. Más történetírókra, például Istvánffy Miklósrá, Caspar Ennsre, később is utal.

¹⁰⁷ Uo., 77.

¹⁰⁸ Uo.

December hónap ezért a magyaroknak nem csak a Megváltó születésének hónapja, hanem egy felkentet is hozott számukra.¹⁰⁹ Vagyis a konzekvenciát így vonhatja le az hallgató/olvasó: az örökletes királyság a széthúzás helyett az egységet és ezzel a török feletti győzelmet garantálja.

Ezután visszatér a mottóhoz: József napjait bizonyára nem fogja árnyék vagy sötétség elhomályosítani, hiszen a török félholdja nem újhold már, hanem fogyó hold (bár soha nem is volt telihold). És József napjai olyanok is lesznek „sicut Luna perfecta” (Zsolt, 89,38): ha lemegy a nap, akkor a hold fog világítani, így birodalma mentes lesz a sötétstől.¹¹⁰ A fény és sötétség ellentétének hangsúlyozásával a jó (a kereszténység, Habsburg-birodalom) és a rossz (török) közötti ellentétet domborítja ki. És remélhetjük, mondja, hogy a két fél császárságból egykor ismét egy egész lesz. Hiszen a római császárok mindig is a teljes országmát tartották kezükben, függetlenül attól, hogy Mohamed¹¹¹ a felét elragadta, hiszen az ehhez való jogot ez a „földrabló” nem vehette el tőlük. A kereszténység számára nagy öröm lesz, ha majd egyszer osztrák kézben láthatja az ismét ragyogó és minden árnyéktól megszabadított földgolyót.¹¹² Ezután elmeséli Elizeus halálának történetét, hogy ti. elment hozzá Joás, Izrael királya. Elizeus íjat és nyilat hozatott vele, rátette a kezét a király kezére, kinyitatta vele a keleti ablakot és kilövette vele a nyilat, majd ezt mondta: „Dises ist der Pfeil deß HErrens / der Pfeil deß Heils wider Syrien: Und du wirdest das Land Syrien schlagen in Aphec / biß du selbiges aufzehrest” (2 Kir 13, 14–17).¹¹³ Majd párhuzamot von: Joás kelet felé lőtt, József Szent Márton hegyén kardjával kelet felé kereszt alakot suhintott. Vajon ezt nem úgy kell értenünk, hogy a kereszt ellenségének kell majd éreznie ezt? Elizeus Isten nevében tette a kezét a királyra, és ki más teszi erőssé József még gyenge karját a török ellen, ha nem Isten? Ez a lövés az asszírok vereségét jelenti. Megvered Szíriát, mondta a próféta, Isten pedig azt mondja Józsefnek: megvered Törökországot. De legalább is visszaveszi azt a tíz országot, ami egykor Magyarországhoz tartozott (Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szerbia, Bosznia, Galícia, Lodoméria, Bulgária, Kunország és Szlavónia).¹¹⁴ Ezért a Szent-Márton hegyén tett kardcsapás nem pusztán formalitás volt, Isten most mindent visszafordít, amit évekkal azelőtt Magyarországra mért: II. Lajos királyt tíz éves korában emelték trónra, hasonlóképpen lép most József is tíz esztendősen trónra (aki, mint fent említettem, valójában kilenc éves volt). Lajos magával vitte a sírba a Magyar Királyság szerencsésjét, József most újra felemeli. Isten vezetni fogja kezét, ahogy Szent István kezét is vezette a pogányok ellen, hogy egyik is, másik is kiűzze Isten keresztjének ellenségét Magyarországról.¹¹⁵ Itt

¹⁰⁹ Uo., 77–79.

¹¹⁰ Uo., 80–81.

¹¹¹ II. Mehmed szultánra, Konstantinápoly meghódítójára utal.

¹¹² Uo., 81–81.

¹¹³ Uo., 83.

¹¹⁴ Uo., 83–84.

¹¹⁵ Uo., 84–85.

emlékeztetni kell arra, hogy már Lipótot is úgy tekintették több korabeli prédikációban, röpiratban mint Isten által kiválasztott, segített uralkodót, aki a török elleni háborúban a legjelentősebb eredményeket érte el és ezek az eredmények uralmának isteni megerősítését bizonyítják.¹¹⁶

Az 1663–64-es Habsburg–török háború során a győztes szentgotthárdi csata nem csak a török előrenyomulást állította meg, hanem a császárság tekintélye is megnőtt. Maga Montecuccoli javasolta 1670-ben I. Lipótnak egy (persze minden alapot nélkülöző) Jeruzsálem felszabadítására indított kereszteshadjáratot. Hiszen ki lenne erre alkalmasabb mint I. Lipót? A császárság megújulásának gondolata reneszánszát élte ekkor, ez többek között Abraham a Sancta Clara írásaiban is többször felbukkan.¹¹⁷

Ha a török általi fenyegetettség megnőtt (a 17. második feléig inkább ez volt jellemző), akkor a töröktől való félelem motívuma lett erősebb. Ha viszont a törökök felett aratott dicső győzelemről jött hír, akkor a diadal felett érzett öröm kifejeződése nyert teret. És mivel a barokk korban épp a győzelmek lettek egyre gyakoribbak, ezért e prédikációkban is a győzelem gondolata lesz meghatározó, a katolikus megújulásban magára talált és a töröktől megszabadult „Ecclesia triumphans” szellemének megfelelően.¹¹⁸

Knellinger is kitér erre az első kötet előszavában, amikor azt írja, hogy az első prédikációk még a török betöréséről szóltak, ezek még „Schreck-Predig”-ek voltak, amelyek az akkori hallgatóságnál el is érték a hatásukat, hiszen aggódva és félve hallgatták azokat, mert ekkor még nem tudhatták, hogy az isteni Gondviselés hogyan fojtja el később a török gőgjét. A későbbi beszédek azonban már „Sig-Predig”-ek.¹¹⁹

A prédikáció harmadik részét, az epilogust, a 323. és 324. számú szakasz alkotja. A 323. szakaszban a szokásoknak megfelelően röviden összefoglalja a beszéd tartalmát, a 324-ben pedig arról ír, hogy József is a birodalom gyarapítója lesz, ahogy atyja is az. Hiszen már József neve is azt jelenti héberül: ’Isten gyarapítson’. Most remélhetőleg a keleti országokban is újra teret nyer a katolikus hit és ebből következően a mennybe is sokkal több lélek jut.¹²⁰

Az epilógus szerves része az ima is. Herzog kiemeli: „[...] die Prediger des 17. und 18. Jahrhunderts [schließen] immer wieder mit dem Aufblick aus dem dunklen ’Angsthaus’ dieser Zeit in die Ewigkeit, empor in die verheißene ewige Glückseligkeit. Das Letzte ist die Sehnsucht, jenes barocke Sursum corda, dem in den großen sakralen Decken- und Kuppelmalereien die himmlischen Sphären weiter, heller und immer verklärter sich auftun.”¹²¹ Szerzőnk itt is követi a szabályokat, amikor

¹¹⁶ SCHUMANN 2003, i. m. 349.

¹¹⁷ ARETIN, Karl Otmar Freiherr von, *Die Türkenkriege als Traditionselement des katholischen Europa = Tradition, Norm, Innovation: Soziales und literarisches Traditionsverhalten in der Frühzeit der deutschen Aufklärung*, Hg. von Wilfried Barner unter Mitwirkung von Elisabeth Müller-Luckner, München, R. Oldenbourg, 1989 (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, 15), 23–24.

¹¹⁸ POHLMANN 1956, i. m. 212–213. L. még BARBARICS 2000, i. m. 360–361.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Uo., 86–87.

¹²¹ HERZOG 1991, i. m. 250.

így fohászkodik: „Und endlich ist bey diser Predig von der höchst-erfreülichen Crönung Josephi unser schließliche Bitt / daß ihme GOtt nach diser irdischen Cron einsmals die himmlische auf das Haupt setzen; uns aber auch alle / samt ihme / und noch vilen anderen Seelen / so unter seiner glücklichen Herrschung zu dem allein seeligmachenden Glauben werden bekehret werden / zu ewigen Königen in dem Himmel machen wolle. Amen.”¹²²

Összegzőképpen elmondható tehát, hogy Balthasar Knellinger erősen allegorizáló, rétorikai alakzatokban gazdag prédikációja jól illeszkedik a bécsi udvar által folytatott törökellenes propagandába. A jezsuita hitszónok célja egyrészt az alattvalók tájékoztatása volt a török elleni háború sikereiről, többek között a „Türkensteuer” ösztönzése végett, másrészt a Habsburgok örökösödési jogának alátámasztása, népszerűsítése. Azáltal, hogy beszédeit írásban is megjelentette, mindezt nem csak saját hallgatósága ismerhette meg, hanem egy jóval szélesebb kör is, hiszen, mint említettem, a prédikációgyűjtemény első sorban papok számára készült, akik a beszédet saját prédikációikhoz felhasználva tovább adhatták Knellinger gondolatait későbbi korok hallgatóinak is.

LÖKÖS, PÉTER

„Ponam thronum eius sicut dies coeli”

Eine deutsche Predigt des 17. Jahrhunderts über die Krönung Josephs I. zum König in Ungarn und über die Rückeroberung von Eger (1687)

In der Studie wird eine bisher unerforschte deutsche Türkenpredigt des 17. Jahrhunderts (*Predigten Zu Zeit deß Türken-Kriegs Von Anno 1683. In welchen das Christen-Volk Zur Buß / vnd Andacht / Dann auch Zu Lob- vnd Dank-Sprechung Auffgemahnet worden* [München, 1687–1692], Bd. 3: *Fünfzehende Türken-Predig*) untersucht, in deren Mittelpunkt die Krönung Josephs I. zum König in Ungarn bzw. die Rückeroberung von Eger stehen. Im ersten Teil der Predigt versucht Balthasar Knellinger SJ das Erbfolgerecht der Habsburger mit biblischen Parallelen zu unterstützen, im zweiten Teil redet er über die Rückeroberung der Burg von Eger, da nach ihm Leopold I. die Vertragspunkte von der Übergabe der Burg am Vortag der Krönung von Joseph (am Festtag Mariä Empfängnis) unterschrieb. So war dieser Vortag ein doppelter Feiertag.

Die Predigt stand im Dienst der Antitürkenpropaganda des Wiener Hofes. Das Ziel des bayerischen Kanzelredners war einerseits die Informierung der Untertanen über die Erfolge des Türkenkrieges (unter anderem wegen der Anregung zur Zahlung der Türkensteuer), andererseits die Unterstützung des Erbfolgerechts der Habsburger auf dem ungarischen Thron. Daß er seine Predigten auch im Druck erschienen ließ, konnte seine Ansichten nicht nur seine Hörschaft kennenlernen, sondern ein wesentlich breiterer Kreis auch, da diese Predigtsammlung in erster Linie für die Priester auf dem Land gedacht war, die diese Predigten später als Hilfsmittel für ihre eigenen Predigten benutzen konnten.

¹²² KNELLINGER III, köt. 1690, i. m. 87–88.

KÖZLEMÉNYEK

A *Missale Dominorum Ultramontanorum* keletkezéstörténetéhez* Jelen tanulmány egyetlen problémakört tárgyal: megkísérli azonosítani az első nyomtatott, magyarországi használatra készült misekönyv, a *Missale secundum ritum dominorum ultramontanorum* megrendelőjét. Összességében kevés tényszerű újdonsággal lehet szolgálni, ám a már rendelkezésre álló adatok összegyűjtése, összefüggéseik láttatása talán mégis új megvilágításba képes helyezni e fontos misekönyv keletkezését, amelyet Dennis Rhodes a Veronában készített legkülönlegesebb és legérdekesebb ősnymtatványnak nevezett,¹ s amelyet az 1484-es *Missale Strigoniense* kritikai kiadásának előszavában a sajtó alá rendező Déri Balázs is „igen problematikus” kiadványnak minősített.²

A kiadás kolofonjából tudjuk, hogy a misekönyvet 1480-ban nyomtatták Veronában – a zárszó szerint augusztus 27-én végezve a munkával – a használt típusok alapján pedig beazonosítható a nyomdász, a leginkább Észak-Itáliában működő Pierre Mauffer.³ A kiadványnak jelenleg 18 példány⁴ és egy változata ismert.⁵

A kiadástörténetre rákérdező modern kutatás felgöngyöltését egy 1959-ben publikált dokumentum felidézésével érdemes kezdeni. Antonio Sartori publikálta azt az 1479. december 1-jén, a padovai Francesco Giusti jegyzőnél aláírt szerződést, amely nagy valószínűséggel fényt derít a *Missale*

* Jelen írás az OTKA 81430. számú, „XIV–XVI századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban” című projekt keretében készült. A szöveg bizonyos részletei olasz nyelvű publikációban megjelentek I. Mátyus Norbert, *Antonio di Sánkfalva e il primo missale all'uso della Chiesa ungherese = Nuova Corvina*, 20(2008), 63–68. Ezúton köszönöm meg Körmendy Kingának, hogy a szakmai segítség mellett biztatásával is hozzájárult a tanulmány megírásához.

¹ RHODES, Dennis E., *Studies in early Italian printing*, London, Pindar, 1982, 238–239.

² DÉRI Balázs, *Introduction = Missale Strigoniense 1484*, ed. Déri Balázs, Bp., Argumentum, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 1), XVIII, 88. jegyzet.

³ Mauffer tevékenységéről a legfrissebb összefoglaló I. Piero SCAPECCHI, *Mauffer, Pierre = Dizionario Biografico degli Italiani*, LXXII, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2009, 297.

⁴ A CIH 11 példányt sorol föl *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum* cím alatt; a teljesebb katalógust I. SOLTÉSZ Erzsébet, *Missalia Hungarica = Beiträge zur Inkunabelkunde 3, Folge*, 6(1975), 58–62, I. tétel. Vö. továbbá: HUBAY Ilona, *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*, Bp., OSZK, 1938 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 5), 23; leírás: 37; valamint GW M24106.

⁵ Imrich KOTVAN, *Missale Strigoniense – H 1142 = Beiträge zur Inkunabelkunde 3, Folge*, 3(1967) 189; valamint SOLTÉSZ 1975, i. m. Ia. tétel. A példány különlegessége, hogy a második ívfüzet, de csak az, ki lett emelve a nyomtatványból és egy másik került a helyére. A szövegfolyamban és a sorok számában is keletkezett ezáltal ugyan kisebb változás, de a lényegi eltérés az Incipit megváltozása: az „Ordo missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum” helyett „Ordo missalis secundum ritum almae Ecclesiae Strigoniensis” kerül a lapra. Kiemelendő továbbá, hogy nem kései változtatást történt, hiszen a módosítást maga Mauffer hajtja végre a saját betűtípusaival.

keletkezéstörténetének első állomására. A szerződés értelmében a Toscolano völgyében, a Garda-tó partján működő papírgyártó Scalabrino Agnelli kötelezettséget vállalt arra, hogy 260 rizsma papírt elad és a következő év – azaz 1480 – februárjára Veronába szállít Pierre Maufer nyomdász, valamint egy magyar származású, bresciai kanonok, bizonyos Antal megrendelése szerint: „vir ser Scalabrinus de Toscolano de Agnelis promissit Venerabili Decretorum scolari domino Antonio canonico Brisiensi de Ungaria quondam Dionisi nunc habitatori Padue in contrata Columbinorum et magistro Petro Franciosio stampatori... habitatori nunc Padue in dicta contrata ibi presentibus... eisdem dare et vendere rismas ducentas sexaginta conductas in civitate Verone expensis ipsius ser Scalabrini.”⁶ A szerződés megkötésekor továbbá a kereskedő bemutatott két mintaívet az által gyártott papírból „pro declaratione veritatis”, pontosabban, hogy a szerződő felek meggyőződhesse az általa forgalmazott áru minőségéről.

A dokumentum alapján aztán 1995-ben Daniela Fattori és Ennio Sandal levonták azt a logikus következtetést, hogy a papírvásárlásról és -szállításról szóló megállapodás a már tervezett, aztán nem egészen egy évvel később el is készült *Missale secundum ritum dominorum ultramontanorum* létrejöttének első aktusa.⁷ Fattori szerint a birtokunkban lévő információk – egyrészlől egy Veronában Pierre Maufer által nyomtatott, de magyarországi használatra készült misekönyv, másfelől egy magyar kanonok, aki a normandiai nyomdász társaságában egy évvel korábban papírt vásárol, és azt Veronába viteti – olyan szépen simulnak egybe, hogy ugyancsak motiválnak tünik a két tény összekapcsolása.⁸

Azt tudjuk tehát, hogy 1479 decemberében egy Antal nevű kanonok és Maufer együtt készülnek a misekönyv kinyomtatására. Innen Borsa Gedeon 2001-ben publikált cikke vezet tovább, amely megpróbálta azonosítani Antal kanonokot.⁹ A közlemény Ennio Sandal Borsa Gedeonnak címzett magánleveléből indul ki: a neves olasz könyvtörténész kutatásai szerint „az első, hazai misekönyvet »Antonius de Hungaria, canonicus strigonienis« rendelte meg Itáliában.” A magánlevél továbbá – miként Borsa Gedeon közli – kilátásba helyezte, hogy Sandal a felfedezésről „külön cikkben tájékoztatja majd a magyar szakköröket.”¹⁰ Ez, tudomásom szerint, azóta nem történt meg. Mindenesetre a száraz közlés alapján Borsának sikerült azonosítania egy Komjáthi Antal nevű, „a nyugatmagyarországi Felsőőr körzetében levő kis községből, Vaskomjátról” származó esztergomi kanonokot, aki elvben lehetne a misekönyv megrendelője.¹¹ Érdemes azonban megjegyezni, hogy Sandal magánlevelében egy új – és dokumentálatlan – adattal találkozunk: a magyar Antal kanonok itt nem bresciai, hanem esztergomi. Lehetséges természetesen az adatot úgy értelmeznünk, hogy Antal esztergomi születésű ugyan, de az események idején Bresciában kanonok.

Itt érne véget a nyomozás, ám egy újabb adat kiegészít, hiszen 2007-ben Francesco Piovan szempontunkból igen érdekes dokumentumokat publikált egy Antal nevű magyar kanonokról.¹² Sikerült

⁶ SARTORI, Antonio, *Documenti padovani sull'arte della stampa nel sec. XV = Libri e stampatori in Padova. Miscellanea di studi in onore di mons. G. Bellini, tipografo editore libraio*. ed. Antonio BARZON, Padova, Tipografia Antoniana, 1959, 178–179, LII. tétel.

⁷ Daniela FATTORI, *Nuove ricerche sulla tipografia veronese del Quattrocento = La Bibliofilia*, 97(1995), 13–16; valamint Ennio SANDAL, *Gabriele di Pietro, uno stampatore veneto a Toscolano = Cartai e stampatori a Toscolano. Vicende, uomini, paesaggi di una tradizione produttiva*, ed. Carlo SIMONI, Brescia, Grafo, 1995, 74–75.

⁸ FATTORI 1995, i. m. 15.

⁹ BORSA Gedeon, *Ki volt Antonius de Hungaria, az első esztergomi misekönyv megrendelője? = Magyar Könyvszemle*, 117(2001), 204–205.

¹⁰ Uo., 204. A cikkben Emilio Sandal szerepel, ami – véleményem szerint – elírás lehet.

¹¹ Uo., 205.

¹² Francesco PIOVAN, *Una società di stampa tra Pierre Maufer e Zaccaria Zaccarotto (con note per il Missale Dominorum Ultramontanorum: C 4125) = Quaderni per la storia dell'Università di Padova*, 40(2007), 209–216.

megállapítania, hogy 1479. október 20-án, vagyis mintegy másfél hónappal a papírkereskedővel kötött szerződés aláírása előtt két évre bérelt házat Padovában, a Ca' di Dio utcában, s azonnal bele is kezdett a bérlemény felújításába. Érdemes talán megjegyezni – mivel fényt derít Antal kanonok anyagi viszonyaira is –, hogy a felújítás során három üveg-, és két vászonablak, továbbá két kémény került kialakításra, valamint a beltér vakolása és a padlózat lefektetése is megtörtént.¹³ A felújítási munkálatok ideje alatt a magyar klerikus a Colombini utcában lakott, ahol vendége, vagy bérlőtársa volt Pierre Maufer nyomdász. De Piovannak sikerült egy szempontunkból még fontosabb információra is rábukkannia. Egy újabb szerződésről van szó, amelyben ugyan Antal kanonok nem, csupán Maufer érintett, mégis talán misekönyvünk keletkezéstörténetének egyik legfontosabb momentumja. Eszerint a jegyzők pultjait igen gyakran látogató Maufer 1480. január 13-án társul Zaccaria Zaccarottóval, mégpedig egy itáliai misekönyv és esetleg más, jövedelmező nyomtatványok kiadására. A szerződés bevezető része így olvasható Piovan átírásában „Cum zò sia cossa che m(aestr)o Piero Franzosso stampadore, habitta al presente a Padoa in la contrà di Collumbini in caixa de miser Antonio Ungaro, vada a Verona a stampar i mesalli al modo de Ungaria a miser Antonio Ungaro, ed abia intention de lavorar a Verona e altro, è venuto cum miser Zacharia de Zacharoti, citadin de Padoa... , a questi patti, convention e accordi: fornito che serano i ditti mesalli del ditto miser Antonio, nui debiamo stampar a bona compagnia i mesalli al modo de Italia...”¹⁴ Tehát ezek alapján Fattori következtetését immár ténynek tekinthetjük: valóban a magyar rítusnak megfelelő misekönyv nyomtatása állt a papírvásárlás mögött; s az is kiderül, hogy a nyomdász 1480 januárjában még Padovában tartózkodott, s az ekkor létrejött szerződéstől függetlenül elsődleges feladatának még mindig Antal kanonok misekönyvének nyomtatását tekintette.

Ezek után már csupán az a feladat maradt hátra, hogy találjunk egy ekkor éppen Itáliában tartózkodó és tanuló, viszonylag tehető – 260 rizsma papírt megvásárolni, egy padovai házat kibérelni és felújítani képes – Antal nevű kanonokot, aki mellesleg bizonyos kapcsolati tőkével is rendelkezik, ha kora egyik igen aktív, bár gazdaságilag nem megingathatlan nyomdászát is vendégül látja otthonában.

A padovai Studio magyar tanulóit összegyűjtő Veress Endre könyvét felülte Piovannak sikerült is rábukkannia Sánkfalvi Antal kanonokra, aki 1478 januárjában tanúként vesz részt Nádasi Márton („Martinus de Nadasd canonicus ecclesiae Collocensis”) kánonjogi doktorátusán.¹⁵ A Veress által átírt dokumentumban Sánkfalvi „ecclesiarum Bachiensis et Waciensis canonicus”-ként van megemlítve.¹⁶ Most már csupán az a probléma, hogy Antal kanonok egyszerre bresciai, esztergomi, váci és bácsi. Lehet természetesen javadalomhalmozó, de dokumentáltság hiányában az esztergomi kanonokságát célszerű figyelmen kívül hagyni. Így már csak a bresciai stallum tűnik problematikusnak, hiszen mindössze egy dokumentum tesz róla említést, a fent idézett, Sartori által kiadott szerződés: itt olvastuk azt, hogy Antal bresciai. Am végül ez az adat is hibásnak bizonyul: Francesco Piovan, aki kezébe vette az eredeti iratot, megállapította ugyanis, hogy a szövegben nem Brisiensi, hanem Vasiensi szerepel.¹⁷ Ennek fényében nagy biztonsággal jelenthetjük ki, hogy Sánkfalvi Antal váci kanonok a *Missale Dominorum Ultramontanorum* megrendelője.

Sánkfalvi Antal életéről a legfontosabb dokumentum az az oklevél, melyet Mátyás bocsátott ki 1489. november 16-án, s melyben címert adományozott Sánkfalvinak.¹⁸ A címereslevél felsorolja azon

¹³ Uo., 211–212.

¹⁴ A szerződés teljes szövegét l. Uo., 215–216.

¹⁵ Uo., 211.

¹⁶ VERESS Endre, *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Bp., MTA, 1915 (Magyar Történeti Emlékek, 1), 17.

¹⁷ PIOVAN 2007, i. m. 211. Forrásdokumentum: Padova, Archivio di Stato, Archivio notarile, 1595, f. 105rv.

¹⁸ Az armális levél szövegét l. NAGY Gyula, *Lázói János címere = Turul*, 8(1890), 208–209.

érdemeket, melyekkel Sánkfalvi az évek során kitüntette magát a király előtt: 1463-ban Vitéz János oldalán járt Frigyes császárnál, hogy a korona visszaszerzéséről tárgyaló püspököt segítse. A tárgyalások sikeréről, vagyis arról, hogy Frigyes hajlandónak mutatkozott visszaadni a koronát, ő vitte a hírt az udvarba. 1472-ben, Nifor Imrét kísérte Lengyelországba. Aztán az 1486-os évvel kezdődően több itáliai és francia követségéről is tudomást szerzünk: ekkor azonban már nem segédként volt jelen a különböző delegációkban, hanem követként járt Nápolyban, Franciaországban, Velencében és Milánóban.¹⁹ Mátyás halála után is az udvar egyik fontos diplomatája maradt, előbb pozsonyi prépostként, majd már nyitrai püspökként:²⁰ II. Ulászló Rómába és Nápolyba küldte, hogy az özvegy Aragóniai Beatrixszel kötött titkos házassága tekintésük semmisnek és így elnyerhesse a milánói Bianca Sforza kezét.²¹

Mindenesetre számunkra érdekesebb életének az 1480-as éveket megelőző szakasza. Sajnos ezen időszakról – a címereslevélben említett két követjárásán túl – igen keveset tudunk: tanulmányait Bécsben kezdte, 1454-ben iratkozott az egyetem Magyar Nemzetébe.²² Tanulmányai befejezése vagy félbeszakítása után a királyi kancellária jegyzője lesz – „notarius cancellarie regie” –, miként kiderül Mátyás 1468. december 12-én kelt okleveléből, amelyben a Sánkfalvával szomszédos Gömör megyei Harkács és Luta településeken lévő királyi jogot adományozza Sánkfalvinak és testvérének.²³ Bizonytalan, hogy mikor lesz váci kanonok, mert az első erre utaló dokumentum 1478-as: a fent idézett padovai egyetemi tanuskodás. Ezt követően nagy valószínűséggel Padovában maradt, és folytatta tanulmányait, valamint felügyelte a misekönyv nyomtatását. De a nyomtatvány elkészülte után sem valószínű, hogy hazatért Magyarországra: egyrészt, mint láttuk, két évre bérelt szállást Padovában, majd 1482-ben már Rómában találjuk, június 21-én belép a Szentlélek-társulatba, s mint váci kanonok írja alá a belépési nyilatkozatot.²⁴ Két évvel későbbi egy szentszéki dokumentum: 1484. szeptember 12-én VIII. Ince pápa megerősíti azt a még IV. Sixtus által 1482-ben kiadott engedélyt, miszerint Sánkfalvi két egyházi jövedelmet is nyerhet, ami megmagyarázza bácsi és váci kanonokságát.²⁵

¹⁹ Sánkfalvi életéről és tevékenységéről I. FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király diplomatái. X. Sánkfalvi Antal = Századok*, 32(1898), 871–875; valamint BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 236–237, főképp 237, 93. jegyzet; bibliográfiai adatok tekintetében I. továbbá: KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2004, 465–466.

²⁰ Erről részletesen I. KNAUZ Nándor, *A pozsonyi káptalannak kéziratai = Magyar Sion*, 4(1866), 772. Itt érdemes továbbá megjegyezni, hogy nyitrai püspökként egyházmegyei zsinatot tartott 1494-ben, melynek szövegét 1560-ban Bornemissza Pál nyitrai püspök nyomtatta ki a plébánosoknak szóló ajánlással Bécsben. (*RMK III*, 476.) Az adat arra világít rá, hogy Sánkfalvi diplomáciai tevékenysége mellett aktívan irányította a rábízott egyházmegye életét is.

²¹ Erről részletesebben I. FRAKNÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Bp., Méhner, 1889 (Magyar Történelmi Életrajzok), 49–50; valamint BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné (1457–1508)*, Történelmi élet- és korrajz, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1908 (Magyar Történelmi Életrajzok), 444, 521–534; Sánkfalvi II. Ulászló követeként teljesített szolgálatairól Bonfini is beszámol és megemlíti, hogy „Antonius episcopus gravitatis et prudentie studiosissimus” volt. Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I., ed. Fögel József, Iványi Béla, Juhász László, Lipsiae, Teubner, 1936, 1.1.404.

²² SCHRAUF Károly, *A Bécsi Egyetem Magyar Nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, Bp., MTA Történelmi Bizottsága, 1902, 92.

²³ L. BÓNIS 1971, i. m. 237.

²⁴ *Liber confraternitatis S. Spiritus de Urbe. A római Szentlélek-társulat anyakönyve 1446–1523*, Bp., MTA, 1889 (Vatikáni Magyar Okirattár, I/5), 8.

²⁵ CZAICH Á. Gilbert, *Regeszták VII. Imre pápa korából = Századok*, 2(1902), 511.

Az eddigi, a misekönyv születése szempontjából fontos adatokat tehát így összegezhetjük: Sánkfalvi Antal váci kanonok 1477–78 fordulóján Padovába érkezik, hogy az itteni egyetemen folytassa Bécsben megkezdett tanulmányait. 1479 őszén házat bérel, melyet felújítat, s a renoválás ideje alatt egy másik bérleményben lakik, együtt Pierre Maufer nyomdással, akivel közös vállalkozásba fog: papírt vásárolnak. A következő év folyamán, februártól augusztus végéig pedig kinyomtatják a *Missale Dominorum Ultramontanorumot*.²⁶

Ezzel ugyan választ kaptunk arra a kérdésre, hogy ki volt a megrendelő, a misekönyv keletkezésének okai még homályban maradtak, hiszen nem plauzibilis az a feltételezés, hogy a misekönyv nyomtatása Sánkfalvi Antal magánkezdeményezése lett volna: egy kanonok, legyen bár jövedelemhalmozó, nem valószínű, hogy a misekönyv összeállítását, nyomtatását, szállítását és eladását egyedül kezdeményezni, finanszírozni és felügyelni tudta volna. Már csak az az egyszerű tény is kizárni látszik egy ilyen hipotézist, hogy – miként láttuk – Sánkfalvi több éven keresztül dokumentálhatóan csak Itáliában tűnik fel. Ettől még figyelemmel kísérhette a kiadvány nyomtatását (bár ő Padovában bérelt lakást, a munka pedig Veronában folyt), esetleg a könyveket Magyarországra is hozhatta, de arra bizonyosan nem lett volna ideje, hogy az eladást, illetve terjesztést is irányítsa.²⁷ Hogy ki volt a megbízója, esetleg társa, arra jelenleg nincs forrásunk.²⁸

MÁTYUS NORBERT

²⁶ Itt további kérdésként merülhet fel, hogy a Padovában lakó Sánkfalvi és Maufer miért Veronába vitetik a megvásárolt papírt, és miért ott nyomtatják a könyvet. A kérdésre kimerítő válasszal szolgál Piovan fent idézett tanulmánya. Egyfelől Padovában monopolhelyzetben volt a Battaglia papírkereskedő cég, amelynek tulajdonosa az a Federico Corner volt, aki éppen ekkor podestaként irányította a várost. S mivel a magyarországi használatra szánt misekönyvet – miként láttuk – a toscanói Scalabrino Agnelli által forgalmazott papírra nyomtatták, valószínűleg kockázatos lett volna Padovában nyomtatni. Másrészt Piovan arra is figyelmeztet, hogy az 1479–80-as években egy „pestisszerű” járvány söpört végig a városon, aminek következtében sokan – az egyetem tanulóinak mintegy 80%-a – hagyták el a várost, következésképp erősen megcsappanhatott a könyvnyomtatásban használható szakemberek száma is. Logikus és szükségszerű is tehát Maufer döntése, hogy Veronába helyezze át nyomdáját, ahol egyébként baráti kapcsolataira is támaszkodhatott. Vö.: PIOVAN 2007, i. m. 212–214.

²⁷ Főképp, ha figyelembe vesszük a feltételezhető példányszámot. A könyv formátumát (ívrét), a lapok számát (358), és a papírmennyiséget (260 rizsma = 124800 ív) figyelembe véve megállapítható, hogy 10%-os selejttel számolva minimum 650 példányra volt elégséges a beszerzett papír.

²⁸ Szinte önmagától adódik a feltevés, hogy Mátyás. Ez azért valószínűtlen, mert azok a korabeli idézendő szerkönyvek, amelyek mögött valóban felsejlik a király, nem mulasztják el ezt az elő- és zárszavakban kihangsúlyozni. Lévén Sánkfalvi váci kanonok, gyanakodhatunk akár Bárhory Miklós váci püspökre. Jelen pillanatban semmilyen adattal nem rendelkezünk az esetleges részvételére vonatkozóan, de talán érdemes a szakirodalom egyik, e tekintetben érdekes mondatára rámutatni. TÖRÖK József egyik tanulmányában – *Báthory és a kortárs magyar püspökök = Báthory Miklós váci püspök (1479-1506) emlékezete*, szerk. HORVÁTH Alice, Vác, 2007. – az alábbiakat írja: „Meg lehet kérdezni, vajon a könyveket annyira kedvelő Báthory mit szólt a nyomtatott könyvekhez, az első nyomtatott missáléhoz, ad »usum dominorum ultramontanorum, Verona, 1480. aug. 27.« És a breviáriumhoz »1480 Velence? «” (11.) A kérdéshez rendelt lábjegyzet (29.) pedig a szerző egy kéziratban lévő tanulmányára hivatkozik; címe: *Első liturgikus könyveink*.

Ismeretlen XVII. századi könyvjegyzék a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványában. A budapesti Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-tára az országos nyilvános könyvtári számbavétel adatai szerint¹ a harmadik legjelentősebb gyűjtemény a mai Magyarország területén. A tár közelmúltban elkezdett analitikus elektronikus feltárása² e korábbi megállapítást minden valószínűség szerint módosítani fogja, mivel a gyűjteményben mindez ideig nem történt meg egyrészt a bizonytalanul datált „ősnymtatványok” megjelenési idejének a pontosítása, másrészt a colligátumok teljes körű feltárása.

Az analitikus feltárás részeként külön figyelem irányul a gyűjteménybe kerülés előtti korábbi tulajdonosokra és a kéziratos bejegyzésekre. Az Inc. 1000 jelzetű, feltehetően az 1970-es években restaurált, újra kötött és némileg hiányos³ ősnymtatványban (Johannes Reuchlin (1455–1522), *Breviloquus vocabularius cum arte diphthongandi accentuandi et punctandi*, Coloniae, Heinrich Quentell, 1486; CIH 2937) a nagybetűket kézzel pirosra színezték és több, minden valószínűség szerint 17. századi kéz írásával készült marginália olvasható benne. A kötetet a belső kötéstáblán olvasható tulajdonosi bejegyzés szerint 1690-től birtokolta a budapesti Egyetemi Könyvtár jogelődje, a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtára.⁴ A példány jezsuita tulajdonosa előtti világi birtoklására utalnak a nyomtatvány margóin a profán rajzok, például egy tört markoló férfi fél alakja (r_{gr}), egy szakállas férfi ugyancsak fél alakja profilból (y_{3v}), a lapszéleken elkezdett, de befejezetlen virág ornamentika (y_{5v}, y_{6v}) és az 1690-nél korábbi kéziratos bejegyzések, így például egy évszám, az „Anno Dni 1642” (r_{7v}).

A feltételezhetően szünetes kötésű nyomtatvány restaurálása során a tévesen vendégoldalként elhelyezett és a kötetbe bekötött, egyik oldalán beírt levélen (a mai kézi számozású 273. levélen) további, minden bizonnyal a nagyszombati jezsuita birtoklásnál korábbi tulajdonosok nevét rögzítő bejegyzések olvashatók („Joannes Vagych”, illetve „Gregorius Kardos”). E valószínűleg a restaurálás előtt az ősnymtatványhoz előzékként szolgáló, onnan időközben kiszakadt levélen, melyet később tévesen a könyvtestbe kötöttek be, olvashatók Joannes Vagych kézzel beírt könyvjegyzékének tételei „Catalogus Librorum nobilis croatae Joannes Vagych Turopolensis” címen. Ezt követően egy ugyancsak tévesen bekötött, töredékes nyomtatvány-részben, a ’celitus’ kifejezéstől olvasható „Breviloquus vocabularius” című rész elején, az adott oldal tetején egy újabb, kézzel bejegyzett név, a „Gregorius Kardos” olvasható.

A tulajdonosi bejegyzések időrendje minden bizonnyal a következő. Az első tulajdonos Joannes Vagych lehetett, ő jegyezhetette be az „Anno Dni 1642” (r_{7v}) megjegyzést is, melyből a nagy ’A’ írásképe megismétlődik könyvjegyzékén. Az őt követő újabb világi tulajdonos Gregorius Kardos lehetett, akinek tollpróba jellegű bejegyzései a cím fölött és alatt szintén felfedezhetők („sum ego Judices agrem [Agram?] / Gregorius Kardos sum”). A bejegyzések szerint Kardos valószínűleg Zágrábban lehetett bíró. S végül a harmadik tulajdonos a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtára (1690) volt, ahonnan a budapesti Egyetemi Könyvtárba származott át a kötet.

A könyvjegyzéket eddig nem rögzítették a folyamatosan épülő könyvjegyzék-bibliográfiában.⁵ A benne szereplő tételek száma meghaladja az öt különböző kötetet, így könyvkatalógusként értékelhető.

¹ SAJÓ, Géza, SOLTÉSZ, Erzsébet, *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*; Tom. I–II, Budapest, MTA, 1970.

² A tár feldolgozása során különös figyelem irányul az egykori tulajdonosokra, a használói bejegyzésekre és a nyomtatványok kötésére, azaz a kötetek egyedi jellegzetességeire.

³ Kötése modern fehér bőrkötés, a nyomtatványból összesen 28 levél hiányzik.

⁴ „Collegij Tynaviensis Societatis Jesu Catalogo inscriptus 1690”

⁵ *Intézményi- és magángyűjtemények 1541–1750*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll., szerk. Monok István, Zvara Edina, Bp., Szeged, 2008 (Könyvtártörténeti Füzetek, XII). A továbbiakban: KtF, XII. Itt köszönöm meg Monok István levélbeli közlését, mely szerint Vagych könyvjegyzékét 2008 után sem rögzítették a folyamatosan bővülő bibliográfiában.

Kérdéses, vajon ki lehetett a túrmezei (Turopolensis) horvát nemes, Joannes Vagych, aki minden bizonnyal 1642 körül kezdte el bejegyezni könyveit a Reuchlin-ösnyomtatvány valamikori előzéklevelének rektójára? Mivel a horvátországi nemesek gyakran iratkoztak be a grazi jezsuita egyetemre, az intézmény beiratkozási névanyagában kerestem a „Vagych” nevet. Joannes Vagych nevét ugyan nem sikerült fellelni, viszont több túrmezei Vagych (Vagich) neve található a grazi egyetemre beiratkozott horvátországi hallgatók között. Így például e településről 1612-ben iratkozott be Petrus Vagich, majd 1640-ben nemes Georgius Vagich.⁶ Valószínű, ugyanebből a túrmezei nemes családi körből származott Joannes Vagych is.

A könyvjegyzék eredetileg a fólió alakú levél rektóján kezdődött (ma a hibás kötés miatt verzó), a kettős függőleges vonallal két hasábra osztott lap bal oldali hasábján. A rendelkezésre álló papírlapon a jegyzék ilyen, kéthasábos elrendezése jelzi, hogy a beíró feltételezte, a könyvek rögzítéséhez legalább két hasábra lesz szüksége. Ugyanakkor a második hasáb üresen maradt, tehát vagy félbe maradt a könyvjegyzék, vagy a tervezettnél kisebb helyen is elfért. Teljes szövege a következő:

„Catalogus Librorum Nobilis croatae Joannis Vagijch Turopolensis / Nobilis Croatiae Joannis Vagich Calepinus.

Alexander ab Alexandro historicus

Dictionarium antiquitatis (más kézzel:) non est

Livius (más kézzel:) est (áthúzva)

Officina Ravisij (más kézzel:) sunt (áthúzva)

Duodecim Volumina Ciceronis (más kézzel:) non sunt

Tria volumina Ciceronis (más kézzel:) nil

Henerici Cornelij Agrippae utriusque juris doctoris

Commentarij in libros 4 Rhetoricorum ad Caium Herennium (más kézzel:) sunt

Parnassus.

Virgilius (más kézzel:) non est

Martialis (más kézzel:) non est

Horatius.

Buchlerus. (más kézzel:) non est

Officia Ciceronis De senectute

De amicitia Paradoxa stoicorum

Et somnium Scipionis

Emanuelis Prosodia

Emanuelis Alvari syntaxis

Institutiones Jacobi Gretseri Linguae Graecae Societatis Jesu.

Ovidius”

Első olvasásra is nyilvánvaló, hogy e jegyzék egyben a valamikori könyvkollekció ellenőrzésére is szolgált. A jegyzék alapján a feltételezhető, hogy a művek száma nem azonos a leírt tételek számával (19), annál minden valószínűség szerint több lehetett. A tételek azonosítása a következő:

1. Calepinus

Ambrogio Calepino (Ambrosius Calepinus, 1435–1510) első kiadásban 1502-ben megjelent *Dictionarium latinum*ának egyik kiadása. A Calepino életében megjelent utolsó kiadás Strassburgban jelent meg (Johann Grüninger) 1510-ban. Ismeretes, hogy magyar szóanyagot először a lyoni 1585-ös tíznyelvű Calepinus-szótár tartalmazott.

⁶ VARGA Júlia, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin, 1560–1789*, Bp., ELTE Levéltár, 2004, 227 (nr. 2958), 238 (nr. 3170).

2. *Alexander ab Alexandro historicus*
Alessandro Alessandri (Alexander ab Alexandro, 1461–1523) jogász *Dies geniales* című, antik művekből kompilált történeti munkája először Rómában jelent meg 1523-ban. Több 17. századi kiadása ismeretes (pld. Hanau, 1610; Frankfurt, 1626, 1646, 1667), valószínűleg ezek egyike lehetett a röviden a szerző nevével jelzett mű.
3. *Dictionarium antiquitatis (más kézzel:) non est*
Ez a cím egy mű tartalmára utal, ilyen megfogalmazásban nem tekinthető valóságos címnek.
4. *Livius (más kézzel:) est (áthúzva)*
Titus Livius történeti munkájának, a *Libri ab Urbe condita* valamelyik kiadásával azonosítható.
5. *Officina Ravisij (más kézzel:) sunt (áthúzva)*
Minden bizonnyal a humanista Ravisius Textor (Jean Tixier de Ravisi, ca. 1480–1524) *Officina partim historicis, partim poeticis referta disciplinis* című, első kiadásban 1503-ban (Bâle) megjelent munkája.
6. *Duodecim Volumina Ciceronis (más kézzel:) non sunt*
Marcus Tullius Cicero munkáinak kiadásából nem konkretizált tizenkét „kötet”, mely lehetséges, hogy nem fizikai egységekre vonatkozik, hanem a tartalom tagolására.
7. *Tria volumina Ciceronis (más kézzel:) nil*
Marcus Tullius Cicero munkáinak kiadásából nem konkretizált három „kötet”.
8. *Henerici Cornelij Agrippae utriusque juris doctoris*
Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486–1535) polihisztor valamely, talán jogi munkája. Műveinek összkiadása (*Opera*) először 1550-ben jelent meg Lyonban.
9. *Commentarij in libros 4 Rhetoricorum ad Caium Herennium (más kézzel:) sunt*
A hosszú ideig Cicerónak tulajdonított *Rhetorica ad C. Herennium* valamelyik kommentált kiadása. Ilyen kiadás jelent meg például 1513-ban Lyonban.
10. *Parnassus*
E címen viszonylag sok mű jelent meg a 16–17. században, feltételezhetően valamely költészeti vagy költészettani műről van szó. Ugyanakkor egykorúan a legkülönfélébb tartalmú művek (pl. orvosi) címe-ként, műfaj értékű jelzésként is használták a kifejezést.
11. *Virgilius (más kézzel:) non est*
Publius Vergilius Maro valamely művének valamely kiadása.
12. *Martialis (más kézzel:) non est*
Marcus Valerius Martialis munkáinak valamelyik 16–17. századi kiadása lehet. Ismeretes, hogy a 16. században viszonylag sok kiadásban jelent meg Martialis műveiből szerkesztett gyűjtőkötet.
13. *Horatius*
Quintus Horatius Flaccus munkáinak valamelyik 16–17. századi kiadása lehet.
14. *Buchlerus. (más kézzel:) non est*
Johann Buchler (1570–1640) protestáns német filológus valamelyik munkája.
15. *Officia Ciceronis De senectute*
De amicitia Paradoxa stoicorum
Et somnium Scipionis
Marcus Tullius Cicero felsorolt műveit gyűjteményes kiadásban *De officiis* fő címen többször jelentették meg a 16–17. században, például, Strassburgban 1553-ban, 1559-ben vagy Frankfurtban 1569-ben, 1588-ban.
16. *Emanuelis Prosodia*
Manuel Alvares (Emmanuel Alvarus, 1526–1583) jezsuita először 1572-ben megjelent grammatika tankönyve harmadik részének valamelyik 16–17. századi kiadása.
17. *Emanuelis Alvari syntaxis*
Manuel Alvares (Emmanuel Alvarus, 1526–1583) jezsuita először 1572-ben megjelent grammatika tankönyve syntaxis-t tartalmazó részének valamelyik 16–17. századi kiadása.
18. *Institutiones Jacobi Gretseri Linguae Graecae Societatis Jesu.*
Jacob Gretser (1562–1625) jezsuita *Institutiones linguae Graecae* című, első kiadásban először 1595-ben megjelent tankönyvének valamelyik kiadása.
19. *Ovidius*
Publius Ovidius Naso valamelyik nyomtatott művére utal.

Ki és mikor nyomtatta Debrecenben a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Jansonius-féle Biblia pótlólag újraszedett leveleit? Napjainkra készült el a 17. századi debreceni városi nyomda készletének teljes repertórium, és hamarosan napvilágot lát a „Hungaria Typographica” sorozat legújabb köteteként¹. Ennek ismeretében a szakirodalomban korábban publikált néhány állítás megcáfolható, illetve tovább pontosítható. Így többek között az *RMNy* 2091. számú tétel alatt leírt, a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában található Jansonius-féle 1645. évi Biblia „B”² variánsának debreceni meghatározása tovább pontosítható. Az elejéről hiányzó, utóbb nyomtatott pótlevelekről V. Ecsedy Judit állapította meg, hogy: „Töltési István idején a debreceni városi nyomdában készült. A címlapon található nyomdászjelvény a párizsi Estienne nyomdászcsalád jelvényének tükörképe, amelyen eredetileg az írásszalag szövege: *Noli altum sapere* volt. Töltési 1683 és 1685 között működött Debrecenben, majd e dísz tovább használta Komáromban. Mivel a „B” variánsnak a budapesti Egyetemi Könyvtár [...] példánya eredeti, kelet-magyarországi, vagy erdélyi legyeződiszes kötésben maradt fenn, amelyen az 1687. évszám áll, ezért joggal feltételezhető, hogy a Biblia első négy levelének újraszédése valóban Töltési debreceni működésének idején, tehát 1683–1685 között készült.” Az *RMNy* harmadik kötetének 2000. évi megjelenése óta, különösen az utóbbi időszakban megtörtént az egyes nyomdák által alkalmazott nyomdászjelvények pontos rendszerezése,³ emellett a fentiekben hivatkozott nyomdarepertórium is rendelkezésre áll. Ezért ma már e segédletek segítségével nagyobb biztonsággal állapítható meg, hogy a hiányos Jansonius-féle Biblia pótlólag újraszédett leveleit ki és mikor nyomtatta Debrecenben.

1. ábra. Az *RMNy* 2091 „B” variánsának utóbb, Debrecenben nyomtatott címlapja

¹ A „Hungaria Typographica II.” sorozat tervezett 2. kötete a 17. századi kelet-magyarországi és az erdélyi nyomdák betű- és díszkészletét tartalmazza.

² Az Egyetemi Könyvtárban őrzött Jansonius-féle Biblia jelzete: *RMK I*, 149a.

³ V. ECESEDY Judit, SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800*, Bp., Balassi, 2009; SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900*, Bp., Balassi, 2012.

2. ábra. Kolozsvárról Rosnyai János közvetítésével Debrecenbe került nyomdászjelvény

Máté, a gyulafehérvári fejedelmi nyomda irányítója adhatta ki az 1667-től Kolozsvárra költöztetett egykori nyomdai készlettel, még ugyanabban az esztendőben.⁶ A taláros férfialakot ábrázoló nyomdászjelvény eredete nem ismeretes. Korábban a gyulafehérvári fejedelmi tipográfia felszerelésének nem volt része. A ma rendelkezésre álló ismeretek alapján e nyomdászjelvénynek a hollétéről az 1679-i debreceni fölbukkanásáig⁷ sem a kolozsvári, sem más magyarországi officinában való előfordulásáról nem tudunk.

A Sárospatakról a rekatolizáció következményeként elűzött Rosnyai János 1671 végétől 1677-ig Kolozsvárott tartózkodott, és Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdavezető mellett a református országos nyomdában dolgozott.⁸ Véleményünk szerint a hivatkozott, 29 × 48 mm-es nyomdászjelvényt (2. ábra) Kolozsvárról ő hozhatta magával Debrecenbe, amelyet első alkalommal 1679-ben Diószegi K. István *Kiosztatott talentom* című munkájának címlapján⁹ alkalmazott. Ettől kezdve a debreceni városi nyomda használatában e nyomdászjelvény a 18. század elejéig megvolt. Az 1683. esztendő elején egyetlen alkalommal, a Rosnyai János özvegyének neve alatt kiadott Lisznyai K. Pál *Professionvm scholasticarum opera & studio... prima pars* című tankönyv címlapján szerepelt¹⁰, majd Kassai Pál nyomtatványain tűnt fel 1686 és 1694 között,¹¹ végül Vincze György több kiadványát díszítette vele. Utolsó alkalommal 1703-ban Kocsi Major Ferenc disszertációjának

⁴ V. ECSEDY (2009), SIMON (2012), I. m. 92. és 102. TÉTEL; SIMON (2012), 5., 15., 16.,

⁵ RMNY 3349; V. ECSEDY (2009), SIMON (2012), i. m. 100. tétel.

⁶ V. ECSEDY Judit: *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I.* = *Magyar Könyvszemle*, 2005, 304.

⁷ RMK I, 1229.

⁸ TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 53–54.

⁹ RMK I, 1229, A₁a.

A munka Apafi Mihály erdélyi fejedelem segítségével jelent meg (CSÚRÖS Ferenc, *A debreceni városi nyomda története*, Debrecen, Város Könyvnyomda-Vállalata, 1911, 121.), aki engedélyezhette Rosnyai számára e feltehetően használaton kívüli nyomdászjelvénynek a kolozsvári református országos tipográfiából való elvételét.

¹⁰ SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 5. tétel. – RMK II, 1519.

A Lisznyai-féle tankönyv első részének kinyomtatását még Rosnyai János kezdte meg, ám az 1682. év decemberének második hetében bekövetkezett halála a munka befejezését megakadályozta. Ezért e nagyjelentőségű tankönyv Rosnyai János özvegyének neve alatt, az utoljára szedett ajánlás dátuma, 1683. március 22-e után került ki a debreceni városi nyomtató műhely sajtója alól.

¹¹ SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 4. tétel; RMK II, 1609; RMK I, 1450.

címlapján szerepelt.¹² A kuruc-labanc háborúskodás miatt, az 1705-ben elpusztult debreceni városi officina készletével együtt e nyomdászjelvény is odaveszhetett.

Mai tudásunk szerint a Jansonius-féle Biblia utólag nyomtatott címlapján látható nyomdászjelvény (1–2. ábra) kizárólag csak Töltési István működése alatt, 1683–1685 között *nem* volt használatban a debreceni városi tipográfiában.¹³ Dacára annak, hogy a Kassai Pál és Vincze Görgy által később alkalmazott nyomdászjelvény fadúca Töltési István idejében is megvolt a nyomda készletében. A betűmetszést és öntést Amszterdamban, Misztófalusi Kis Miklósnál elsajátító Töltési rövid debreceni működése során három különböző, a Rosnyai által alkalmazottól (2. ábra) eltérő nyomdászjelvényt használt. Elsőként a híres amszterdami Jansonius-nyomdat 1642 és 1681 között működtető Johannes Jansonius van de Waesberghe, számunkra az utrechti magyar vonatkozású nyomtatványairól ismert nyomdászjelvényének¹⁴ igen pontos mását (3. ábra). Töltési ezt a nyomdászjelvényt nagyvalószínűséggel Amszterdamból hozhatta magával. Jelenlegi ismereteink szerint csak ő használta Debrecenben,¹⁵ ugyanakkor komáromi kiadványaiban soha nem fordult elő, ami igazolhatja, hogy bizonyára nem vitte azt magával. Feltételezhetően a civisvárosban maradt és túlélte a városi nyomda 1705. évi pusztulását. A 18. században,¹⁶ 1743-ban Margitai János debreceni tevékenysége alatt tűnt föl ismét.¹⁷

Töltési István a második nyomdászjelvényét (4. ábra) 1684-ben épp Rosnyai János halála alkalmából Szenczi Pál által elmondott, majd kinyomtatott halotti prédikáció címlapján¹⁸ szerepeltette. Ez a nyomdászjelvény, amely négyszögű, stilizált fát ábrázol, törzsénél a VITAE (Az életnek) mottó, míg alul az 1663-as évszám olvasható¹⁹ Debrecenben először Karancsi György kiadványában fordult elő.²⁰ A fa gyökérzete alatt látható 1663-as évszám (5. ábra) valószínűleg a készítés és beszerzés időpontjára utal, amikortól Karancsi György megrendelésére e nyomdászjelvény a debreceni városi nyomda tulajdona lehetett. De a ma rendelkezésünkre álló adatok alapján e jelvénynek mindössze csak egyszeri, az előzőekben említett, 1673-as Karancsi általi alkalmazásáról tudunk. Ennek a nyomdászjelvénynek későbbi debreceni – bár Rosnyai János idejében is rendelkezésre állt, de jelen tudásunk szerint nem

3. ábra. Töltési első nyomdászjelvénye: az utrechti Johannes Jansonius van de Waesberg (1616–1681) nyomdász és kiadó jelvényének igen pontos mása, amelyet 1683–1685 között a legtöbbször alkalmazott a debreceni nyomtatványokban.

¹² RMK II, 2147; VARGA Bernadett, „Typográfiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...,” Debrecenben használt könyvdíszek a 18. század első éveiben = *Nyomdatörténeti szimpózium*, szerk. Zentai Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda, 2011, 78–79.

¹³ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Robert Estienne magyarországi hatása = Biblia hungarica philologica*, szerk. Heltai János. Bp., Argumentum (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R egyesület füzetei, 3), 2009, 74.

¹⁴ RMNY 2558, 2559, 2617, 2618.

¹⁵ V. ECSEDY (2009), SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 97. tétel. – Első előfordulása 1683: RMK II, 1518, további alkalommal szerepelt még: RMK II, 1536; RMK II, 1562; RMK II, 1563.

¹⁶ V. ECSEDY (2009), SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 115. tétel.

¹⁷ *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföld[ön] megjelent nyomtatványoknak*, összeáll. Petrik Géza, III. kiad. Dobrovsky Ágost, Bp., 1891, 46. Továbbiakban PETRIK III, 46.

¹⁸ RMK I, 1317.

¹⁹ SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 6. tétel.

²⁰ RMK II, 1316.

4. ábra. Töltési második nyomdászjelvénye: a Karancsi György által 1673-tól a debreceni városi tipográfia készletében meglévő nyomdászjelvény

5. ábra. Akinagyított 1663-as évszám

hasznalta –, illetve más magyarországi nyomtató műhelyben való előfordulásáról sincs jelenleg semmi információnk.

Az 1683–1684. évekhez köthető Töltési István harmadik nyomdászjelvényének (6. ábra) szerepeltetése,²¹ amely négyzetöngű, dús levelű szilfát ábrázol. A jobbán álló férfi jobb kezével rámutat a baloldalon található írásszalagra. Ezen a NON SOLUS (Nem egyedül) mottó olvasható. A 17. századi Magyarországon a leideni Elzevir család jelvényét mintázó, Újszövetségi idézetet (János 16,32) megjelenítő nyomdászjelvénynek számos variánsa létezett. A Töltési István által Debrecenben alkalmazott változat²² azonban ezek mindegyikétől jól elkülöníthető, mert egyedül csak ezen a fadúcon, a fa gyökérzete alatt, középtől balra szerepel a fametszet készítőjének CZ szignója (7. ábra).²³ E jelvény sorsának további alakulása napjainkban szintén nem ismeretes. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Töltési István 1703-tól kezdődő komáromi működését követően a leideni Elzevir család jelvényének immár újabb, másik változatát használta.²⁴

A fentebb bemutatott nyomdászjelvényeknek a debreceni nyomdászok általi tudatos alkalmazása miatt úgy véljük, hogy nagy valószínűséggel nem Töltési István volt az 1687. évi díszes kötésben található öt pótlevel nyomtatója, habár a számára is rendelkezésre állt az újrasedett Jansonius-féle Biblia címlapján is szereplő nyomdászjelvény fadúca (2. ábra).

A címben feltett kérdésre adandó választ ezek után a pótoltt, újra kiszedett leveleken található nyomdai készlet, valamint az azt alkalmazó nyomtató tipográfiai jellemzőinek ismeretében kíséreljük meg megadni, és ily módon megállapítani a nyomdász személyét és a nyomtatása lehetséges időpontját.

Az újra szedett leveleken nyolc antikva és három kurzív típus,²⁵ nyolc különböző nyomdai cifra,²⁶

²¹ *RMK I*, 1517; *RMK II*, 1534 (a.

²² *RMK II*, 1534.

²³ SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 7. tétel.

²⁴ V. ECSEDY (2009), SIMON (2012) 10., 11., 19., 23. SIMON (2012).

²⁵ A betűsorozatok típusuk, méretük és használatuk szerint a következők: az antikva betűtípusok közül: a 16 mm-es és a [1679–1705], a 6,5 mm-es kiemelőtípusok [1679–1705]; a 156 mm-es [1678–1705], a 96 mm-es [1678–1705], 82 mm-es [1679–1705], 72 mm-es [1678–1705], a 63 mm-es [1681–1705] és az 55 mm-es [1680–1705] szövegtípusok. A kurzív betűtípusok közül: a 96 mm-es [1678–1705], a 82 mm-es [1678–1705] és az 55 mm-es [1682–1705] szövegtípusok.

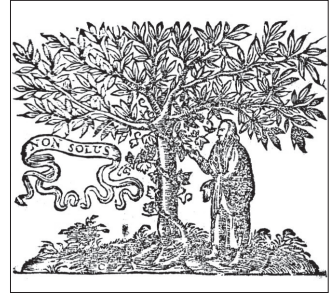
²⁶ A nyomdai cifrák méretük és használatuk szerint a következők: 34. sz. (3,3 × 9,3) dupla száron kétféle hajló ornamentális levéldísz, közepén háromszirmú virággal [1678–1705], 35. sz. (5,5 × 5,2) arabeszk minta, balra hajló ívvel, a 36. sz. cifra tükörképe [1679–1704], 36. sz. (5,6 × 5,4) arabeszk minta, jobbra hajló ívvel, a 35. cifra tükörképe [1679–1704], 38. sz. (6,4 × 5,4) nagyalakú stilizált virág lefele hajló levelekkel, kétféle hajló száron [1679–1705], 39. sz. (4,3 × 4,3) stilizált lótuszvirág [1678–1705], 41. sz. (3,5 × 3,8) négy részre tagolt, egymást keresztező vonalakból álló arabeszkdísz pontokkal [1678–1705], 42. sz. (4,0 × 6,5) két dupla vonal között két apró rombusz által közrefogott ellipszis közepén ponttal [1678–1704] és 45. sz. (3,7 × 3,8) kisalakú stilizált virág lefele hajló levelekkel, kétféle hajló száron [1680–1705].

a 18 × 18 mm-es iniciálesorozat K betűje,²⁷ valamint a 36 × 50 mm-es stilizált növényi díszítésű, rombusz alakú záródísz²⁸ található. Az alkalmazott betűtípusok és a nyomdai cifrák mindegyike új beszerzés, amelyre Debrecen város vezetésének anyagi támogatásával az 1678. év első felében kerülhetett sor. Misztótfalusi Kis Miklós 1698-ban kinyomatott *Mentsége*²⁹ több vonatkozásban közölt fontos adatokat a debreceni városi officinára, működtetőire vonatkozóan is. Tőle tudható, hogy az új betűtípusok honnan és mikor érkeztek: „Megtetszik ez a debreceni típusból, melyet nagy hírre Amsterdamból szereztek. Ezelőtt húsz esztendőnél nem sokkal elébb hozatták volt azt...”³⁰

A cívisvárosban, 1677-ben még a régi kopott készlettel működését megkezdő Rosnyai János az Amsterdamból vásárolt betűsorozatokat és nyomdai cifrákat először Kabai Bodor Gellért *Hegyes ösztön* című művének első kiadásában³¹ alkalmazta, a címlap hátoldalán (A₁b) olvasható 1678. augusztus 12-én kelt ajánlást követően.

Megvizsgálva az újrasedett Jansonius-féle Biblia leveleit, szembeötlő tipográfiai sajátosságot fedezhetünk fel. Az „Intések a Kegyes Olvasóhoz”³² kezdetű második levél szövegét a 96 mm-es antikva szövegtípussal szedték A szövegekéből jól láthatóan különül el számos, nem a típusba tartozó kis k betű. Ezeknek a kopott betűknek a szára jóval vastagabb. Nem az eredeti betűtípusba tartoznak, hanem a korábban használt készletből származnak.³³ A tény, hogy Rosnyai más készletből kényszerült a hiányzó betűket pótolni, az egyrésről azt jelenti, hogy Amsterdamból csak betűket vettek, matricát viszont nem. Megerősíti ezt a húsz évvel később íródott Misztótfalusi idézet is: „mert idegen országból örökké defectusokkal hozták még eddig a típust (mely miá a debreceniek ma sem élhetnek némely típusok nemeivel), de most itt, mihelyt defectust látnak valamely betűben, vagy hogy ez vagy amaz betű fogyni kezd, menten csak kiáltják, hogy ez vagy amaz kell, s mindjárt kipótólják.”³⁴ Másrésről a korábbi betűkészletnek az újjal együtt való alkalmazása, a régi, kopott típusok további fennmaradását bizonyítja, vagyis azok beöntésére ekkor még nem került sor. Az új betűkészlet használatának kezdetétől igen jellemző volt Rosnyai Jánosra, hogy a Hollandiából vásárolt betűtípusokból hiányzó, megfelelő számú, a magyar nyelvben viszont gyakrabban használt 'k'

6. ábra. Töltési harmadik nyomdászjelvénye: a megkülönböztető CZ szignóval

7. ábra. A kinagyított CZ szignó

²⁷ A keretezett, stilizált levelekkel díszített fekete betűs iniciálesorozat eredetileg a 16. században Komlós András felszerelésének része volt, és 1569-től található meg a debreceni nyomtatványokban. A 17. század összes nyomdása alkalmazta az iniciálesorozatba tartozó betűket. Ám a K betű csak egyetlen alkalommal itt, a Jansonius-féle Biblia újrasedett ötödik, „A” jelű levelén fordult elő, amit igazol igen jó állapota is.

²⁸ A rombusz alakú, stilizált növényi záródísz (36 × 50) 1663-tól 1699-ig volt a debreceni tipográfia használatában.

²⁹ *RMK I*, 1528.

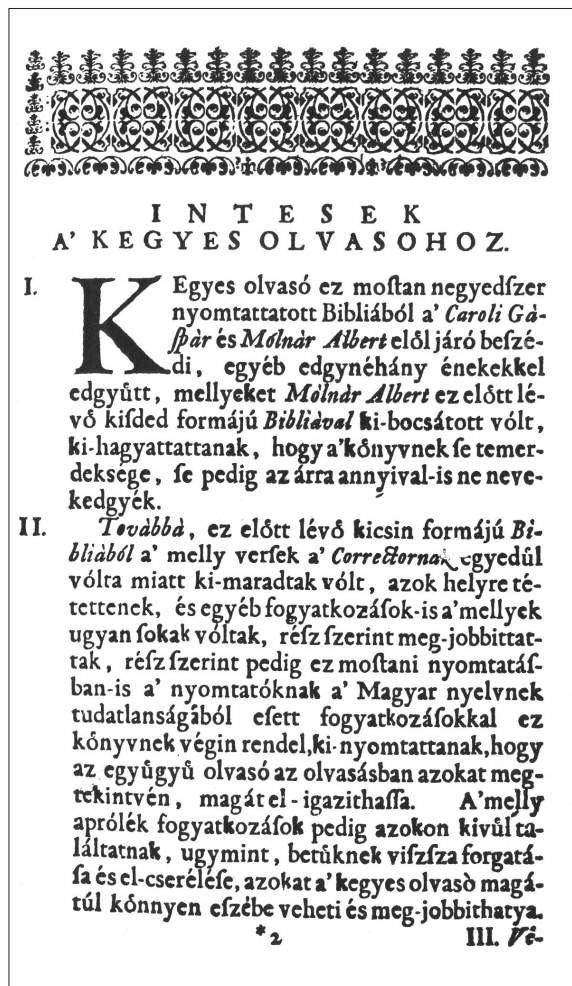
³⁰ M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS, *Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége = Erdélyi féniks, Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev. jegyz., Jakó Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1974, 209.

³¹ *RMK I*, 1220.

³² *RMNy* „B” variáns *₂a.

³³ A kopott kis k betű az eredetileg, 1577-től Hoffhalter Rudolf felszereléséhez tartozó, ugyancsak 96 mm-es antikva szövegtípus, addigra igen megkopott tagja volt.

³⁴ 30. jegyzetben, i. m. 212.

9. ábra. Az RMNy 2091 „B” variánsának második levelén jól kivehető a típusba nem illő, kopott kis k betűk

és a nyomdai cifrák³⁵ megvételére, valamint Debrecenbe szállítására 1678 első felében kerülhetett sor. Ettől kezdve ezek mind Rosnyai János és az öt követő nyomdászok rendelkezésére álltak egészen a debreceni tipográfia készletének megsemmisüléséig, 1705-ig. Töltési István nevéhez csak egyetlen

hang jelölését a korábbi, igen elhasznált, de még létező betűkkel pótolta. Ezt az eljárást más hangok – pl. ’á, é, ö, ü, z’ – jelölésénél és más betűtípus esetében is alkalmazta.

Rosnyai János 1678-tól kezdődően új nyomdai betűkészletének nem minden sorozatát alkalmazta azonnal. Így a 20 sor mérete szerint 63 mm-es antikva szövegtípus 1681-től, az 55 mm-es antikva szövegtípus 1680-tól, míg az 55 mm-es kurzív szövegtípus, amely leginkább a marginálisok kiszedésére alkalmazható, ezért használata ritkább: mai tudásunk szerint legelőször csak 1682-től fordult elő Rosnyai János debreceni kiadványában.³⁵ A nyomdai cifrák közül pedig a $3,7 \times 3,8$ mm-es, 45. számú, kétfelé hajló száron kisalakú stilizált virágot ábrázoló cifrát alkalmazta később, 1680-tól.

A legutóbbi időkig a szakirodalomban általánosan elfogadott megállapítás volt, hogy a Rosnyait követő Töltési István Amszterdamból való hazatérését követően a debreceni városi tipográfiát kiváló új betűkkel látta el.³⁶ A feltételezés alapját a Csűrös által hivatkozott 1685. április 30-i, Thököly Imre udvaremberéhez, Láng Jánoshoz címzett Töltési levél adhatta: „Sok fáradságom volt az kigyelmed munkájával; betűm nem volt elegendő; – úgy kellett metszenem újonnan és öntenem, miért egyszersmind mind sculpor és fusor vagyok.”³⁷ Az összeállított nyomdakészlet tipográfiai vizsgálata ezt nem igazolta. A debreceni vezetés által anyagilag támogatott új betűkészlet

³⁵ RMK I, 1281, ****₄b.

³⁶ BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda*, Bp. Akadémiai, 1961, 34; V. ECSEDY, 6. jegyzetben i. m. 308; 30. jegyzetben, i. m. 192, 456, 58. sz. jegyzet.

³⁷ CSÜRÖS, 9. jegyzetben i. m. 128.

³⁸ A Hollandiából 1678-ban hozott új nyomdai készlet 12 féle nyomdai cifrából és 14 betűtípusból állt.

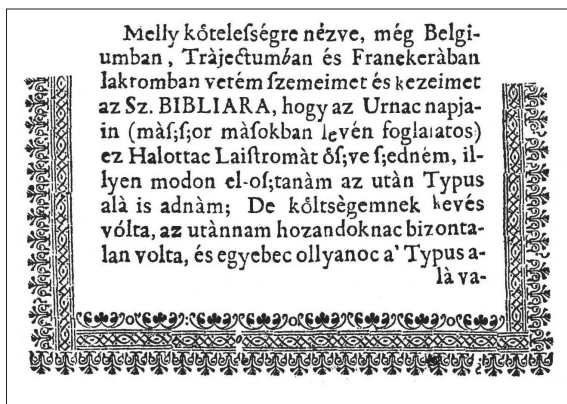

betűtípus köthető, a 2,4 mm-es görög szöveg típus, amelyet 1684-től³⁹ alkalmazott kiadványaiban. Az előzőekben már idézett Misztótfalusi Kis Miklós szerint a debreceniek, akik Hollandiából csak betűtípusokat vettek, amikor észlelték, hogy „ez vagy amaz betű fogyni kezd, menten csak kiáltják, hogy ez vagy amaz kell, s mindjárt kipótolják.”⁴⁰ Rosnyai János a még mindig meglévő előző nyomdai készlet régi kopott betűivel, míg Töltési a saját maga gyártotta betűkkel igyekezett pótolni a hiányzó betűket. Bár időnként még az ő kiadványaiban is feltűnik egy-egy régebbi, kopott betű, de ezek száma lényegesen kevesebb, s nyomtatott szövegben nem mutat olyan jellegzetességet, mint Rosnyai esetében.

Mindezen felsorolt érvek alapján a V. Ecsedy Judit által debreceni nyomtatványként azonosított, az Egyetemi Könyvtárban őrzött Jansonius-féle 1645. évi Biblia újraszedett első öt levelének nyomtatója meglátásunk szerint minden bizonnyal Rosnyai János volt, és nagy valószínűséggel 1681 után az 1682. esztendőben, még decemberben bekövetkezett halála előtt készülhetett el a nyomtatással.

Ismert, hogy a reformátusok körében a magyar nyelvű Biblia iránti igény az 1670-es évekre igen megnőtt, mivel a korábbi kiadásokból már nem álltak rendelkezésre példányok. Ez magyarázza az N. I. monogram alatt rejtőzködő Jansonius-féle Biblia egykori tulajdonosának szándékát, hogy az 1687-ben bekötött díszes példányából hiányzó leveleket a kötetést megelőzően ismételtelen kinyomtatta. A nyomdai munkát elvállaló Rosnyai számára pedig ez nyilvánvalóan egy példányban elkészítendő, egy alkalomra szóló munka volt.

Végezetül a jelenlegi kutatás eredményeit összefoglalva a nyomtatás 1683–1685. évi meghatározását annyiban szükséges módosítanunk, hogy a Jansonius-féle Biblia pótlevelei nyomtatásánál korábbra kell datálnunk, Rosnyai János debreceni működésének utolsó évére, azaz az 1682. esztendőre, a halálát megelőző időszakra határozzuk meg. Ugyanakkor e tény további kérdést is felvett. Nevezetesen, hogy ismeretlen tulajdonosa, N. I. miért csak 1687-ben köttette be a már öt esztendővel korábban elkészült hiányzó leveleket? Véleményünk szerint ez összefüggésben lehetett a debreceni városi nyomda akkori sorsának alakulásával. Rosnyai János halála, majd az őt követő, rövid, mindössze három esztendőt ott foglalkoztatott, végül fogságot szenvedett Töltési István nehéz helyzetével. Továbbá tapasztalatunk szerint a kötés legyezőmintái a korabeli debreceni kötéseketől elütnek, talán inkább Erdélyhez köthetők. Ez szintén megmagyarázhatja a nyomtatástól számitott öt esztendővel későbbi, a Jansonius-féle Biblia díszes kötésén olvasható 1687. évi dátumot. Pontos választ a felvetett kérdésre csak az N. I. monogram tulajdonosának azonosítása, valamint a legyezőmintás kötés helyének precíz meghatározása adhat talán, amely további kutatást igényel.⁴¹

9. ábra. Töltési István 1684. évi kiadványában, *Debreczeni Floris István Halottak laistroma (RMK I 1314)* szereplő 96A szöveg típus sokkal egységesebb képet mutat

³⁹ PETRIK II, 1536

⁴⁰ 30. jegyzetben, i. m. 212.

⁴¹ A szerző kutatását az OTKA K 104231 program támogatta.

Két ismeretlen társulati kisnyomtatvány a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárából. Pótlás az RMNy-hez. Ismeretlen hazai kisnyomtatványok felbukkanása mindig nagy öröm, különösen, ha 17. századi darabokról van szó. Az utóbbi évtizedekben vált az (irodalom)történeti kutatások egyik új területévé a hazai társulatok működésének vizsgálata, a témában számos eredmény született.¹ Legutóbb Viskolcz Noémi és Zvara Edina publikáltak olyan alkalmi nyomtatványokat, amelyek nagyszombati, pozsonyi, illetve bécsi társulatok meghívóiként maradtak fenn, ezek lelőhelye mindkét esetben az Esterházy-családhoz kötődő gyűjtemény volt.² Viskolcz Noémi egyébként éppen a családi levéltárakat vélte további hasonló nyomtatványok lehetséges lelőhelyéül.³ Az alábbiakban ismertetett két társulati nyomtatvány eddig nem szerepelt a nemzeti bibliográfiában (RMNy, RMK). Felbukkanásuk azonban újabb lehetséges lelőhelytípusra is felhívhatja a figyelmet, mivel a jezsuita rend levéltári anyagában maradtak fenn.⁴ A kutatók figyelmét valószínűleg azért kerülte el, mert a fent említett példákhoz hasonlóan ezek is kéziratos gyűjteményben találhatók.

A magyarországi barokk kori társulati életet több munka is ismerteti,⁵ ezért itt csak a két vonatkozó

¹ A teljesség igénye nélkül: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században = Néprajzi Látóhatár*; (1)1992, 3–4, 8–36, (a tanulmány újabb megjelenése: *Laikus vallásos társulatok = UőK, Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században, Források, formák, közvetítők*, Bp., Osiris, 2001, 267–297); KNAPP Éva, *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században = Századok*, (129)1995, 791–814; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A barokk kori társulati élet forrásai = Századok*, (131)1997, 923–936; HORVÁTH József, *Vallásos társulatok a Győri Egyházmegyében*, (Történeti vázlat) = *A győri egyházmegye ezer éve*, szerk. Kiss Tamás, Győr, 2000, 83–100; KNAPP Éva, *Pietás és irodalom*, Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9); BALÁZS Mihály, *Kolozsvár és Vágsellye*, Adalék a Mária-kongregációk korai történetéhez = Uő, *Felekezeti és fikció*, Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8), 133–143; VARGA Júlia, *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósgága 1641–1773 (1784)*, Bp., MTA Egyetemtörténeti Albizottság és ELTE Levéltára, 2007 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, Új sorozat, 6), 11–17.

² A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában az Esterházy család hercegi ágának levéltára (P 124), illetve a kismartoni Esterházy-kastély könyvtára. Vö. VISKOLCZ Noémi, *17. századi ismeretlen hazai kisnyomtatványok a Magyar Országos Levéltárból = Magyar Könyvszemle*, (123)2007, 185–199; ZVARA Edina, *17. századi ismeretlen társulati kiadványok a kismartoni Esterházy-könyvtárból, Pótlások az RMNy-hez = Crescit eundo*, Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára, szerk. Simon Melinda, Perger Péter, Bp., Argumentum, 2012 (A MKsz és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 4.), 237–241.

³ VISKOLCZ 2007, i. m. 185.

⁴ Leírásukat I. a közlemény végén. A nyomtatványokat Mihalik Béla levéltárossal együtt találtuk meg, segítségét köszönöm. Leírásukban az Országos Széchényi Könyvtár Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályának munkatársai segítettek, amit ezúton is köszönök.

⁵ Az említettekén kívül természetesen van korábbi szakirodalom is, pl. MOHL Antal, *A Mária-kongregációk története különös tekintettel hazánkra*, Győr, 1898. Emellett számos gimnáziumtörténeti feldolgozás is tartalmaz a társulatokra vonatkozó adatokat; Nagyszombat és Pozsony esetében: SCHÖNVITZKY Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*, Pozsony, 1896, 89–94 és HORVÁTH Zoltán, *A nagyszombati katolikus Érseki Főgimnázium története*, Nagyszombat, 1895, 46. A nemzetközi szakirodalomból két jó összefoglaló: CHATELLIER, Louis, *The Europe of the Devout*, transl. by Jean Birrell, Cambridge, 1991² (eredetileg 1987-ben, franciául jelent meg); O’SULLIVAN, Patrick, *Congregationes Marianas (= CC. MM.) = O’NEILL Charles E., –. DOMÍNGUEZ, Joaquín M., Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, I, Roma–Madrid, 2001, 914–918.

kongregáció, a nagyszombati Sárlos Boldogasszony- és a pozsonyi Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációknak a hazai társulatok között elfoglalt helyére utalok. Kevéssé közismert az a folyamat, amelynek során a 16. századi kezdetek után a 17. század elején a jezsuita rendhez kötődő társulatok több hullámban egyre nagyobb területen és egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintően elterjedtek a Magyar Királyságban is. A nyugat-európai, valamint az osztrák rendtartomány nyugatabbi területeihez képest kissé megkésett fejlődés hazánkban a század húszas éveitől öltött jelentősebb méreteket. A kezdeti időszakban (a 16. század utolsó két évtizede és a 17. század legeleje) a jezsuiták kolozsvári kollégiumában, Gyulafehérvárott, valamint Vágsellyén jöttek létre társulatok.⁶ A második hullámban a legkorábbi hazai kollégiumalapításokhoz kötődően Zágrábban, Homonnán, majd Nagyszombatban alakultak meg a kongregációk. Ezeket rövidesen, az 1620–1630-as években újabb társulatok követték részben a diákok mellett a városi lakosságot összefogva, részben pedig a tanulók egyes csoportjait (különböző korosztályokat) megcélözva.⁷ Ezzel párhuzamosan az újonnan alapított kollégiumokban is megindult a társulatok tevékenysége: Pozsonyban, Győrben, majd a negyvenes évekre Sopronban is.⁸ Végül a század közepére (1660-ig) a jezsuita rend terjeszkedésének köszönhetően Gyöngyösön,

⁶ BALÁZS 2006, i. m. 133–140.

⁷ A zágrábi társulatok kezdeteire vonatkozó adatok: 1612, a diákok Mária-társulata (TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 24; *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, II, (1601–1640), coll. et ed. Ladislaus Lukács, Romae, 1982 (Monumenta Historica Societatis Iesu, 125), 170 – 1615. év); 1625, a városiak Nagyboldogasszony-társulata (Uo., 301); 1656, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (Ladislaus Lukács, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, III, (1641–1665), Romae, 1990, 470); 1664, Szent Izidor-társulat és az ifjabb diákok Mária-társulata (Uo., 800). A homonnai diáktársulat először 1614–1619 között működött (TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 24). A nagyszombati társulatok kezdeteiről: 1617, a diákok Sárlos Boldogasszony-társulata (Uo., 25); 1623, a városiak Szent Kereszt-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 268); 1636, az ifjabb diákok Szeplőtelen fogantatás-kongregációja (Uo., 463; HORVÁTH 2000, i. m. 46); 1650, a városi németek Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 272); 1652, a legifjabb diákok Angyalok Királynéja-társulata (Uo., 330; HORVÁTH 2000, i. m. 46 – tévesen 1666); 1660, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 659).

⁸ A pozsonyi társulatok kezdeteire vonatkozó adatok: 1629–1630, a városi németek Mária-társulata (SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 91; LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 354 – 1631. év); 1634, a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációja (Uo., 409; SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 90 – 1636. év); 1647, városi Haldokló Krisztus-társulat (Uo., 92, TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 25; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 239 – 1649. év); 1664, a szlávok Haldokló Krisztus-társulata (Uo., 786). A győri társulatok kezdeteiről: 1631, a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulata (HORVÁTH 2000, i. m. 87; ACSAY Ferenc, *A Győri Katholikus Főgimnázium története 1626–1900*, Győr, 1901, 151; LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 433 – 1635. év); a városi magyarok Mária-kongregációja (Uo., 452; ACSAY 1901, i. m. 151 – 1638. év); 1636, a városi németek Győzedelmes Mária-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 452; ACSAY 1901, i. m. 151 – 1638. év); 1654, városi Haldokló Krisztus-társulat (LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 382); a városi magyarok Haldokló Krisztus-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 822). A soproni társulatok kezdeteiről: 1640, a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációja (Robert SCHWARTZ von Megyes, *Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636–1773*, Veszprém, 1935, 78; TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 26; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 72 – 1643. év); 1640, a városi németek Krisztus teste-társulata (TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 24; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 72 – 1643. év); 1662, a városi magyarok, illetve külön a németek Haldokló Krisztus-társulatai (LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 698).

Besztercebányán, Varasdon, Kassán, Szepeshelyen és Trencsénben is működtek kongregációk.⁹ Mindezzel csak azt kívántam érzékeltetni, hogy a 17. századi hazai társadalom és művelődés vizsgálatakor e szervezetek tevékenysége is fontos tényező – nem pusztán az egyháztörténet vagy a rendtörténet szempontjából.

Ahogy Viskolcz Noémi is leírta, e társulatok között a nagyszombatiaknak és a pozsonyiaknak kiemelt jelentőségük volt. Nagyszombat a jezsuita rend hazai központja, egyúttal az esztergomi érsek székhelye, és az egyetem működése miatt országos szintű oktatási és művelődési központ volt. Pozsony a Királyság kormányzati központja, koronázó város, az országgyűlések helyszíne és szintén jelentős jezsuita kollégium székhelye – szintén igen fontos város volt. Nagyszombatban a társulati életről a legfontosabb források, a kongregációs albumok nem ismertek; nem maradtak fenn, esetleg lappanganak.¹⁰ Az első társulat itt Mária látogatása, azaz Sárlos Boldogasszony (július 2.) titulussal 1617-ben alakult meg a diákok számára, ezt követte a városiaknak alapított Szent Kereszt-kongregáció. Az első társulattól 1636-ban vált ki az ifjabb tanulóknak szervezett Szeplőtelen fogantatás-társulat, amelyet a század közepére további három követett: a német nyelvű városi lakosság számára létrehozott Gyümölcsoltó Boldogasszony-, a legifjabb diákoknak alapított Angyalok Királynéja, valamint a városiaknak megszervezett Haldokló Krisztus-társulatok.¹¹ Pozsonyban először a városiak Mária-társulata alakult meg (1629–1630), majd 1634-től működött a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulata. Ezeket itt is újabb társulatalapítások követték a század közepén. A városiak Haldokló Krisztus-társulata 1647-ben már működött, amelyből a hatvanas évekre kivált egy, a szláv nyelvűek számára fenntartott, hasonló nevű társulat is.¹²

A pozsonyi diáktársulat működéséről fennmaradt albuma és diáriuma alapján pontosabb ismeretekkel rendelkezünk.¹³ Élén a kollégium rektora által kinevezett praeses állt, aki egyben a gimnázium retorikatanára is volt. Mellette két asszisztenst választottak; az 1660–1670-es évekre állandósult

⁹ Gyöngyösön: 1644, a diákok Nagyboldogasszony-társulata (MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus, Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Bp., 2005 (METEM Könyvek, 49), 126; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 302 – 1651. év); 1670, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (MOLNÁR 2005, i. m. 127). Besztercebányán: 1650, a diákok Sárlos Boldogasszony-kongregációja (JURKOVICH Emil, *A besztercebányai kir. kath. főgymnasium története*, Besztercebánya, 1895, 40). Varasdon: 1651, a diákok Mária(?)-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 302); 1664, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (Uo., 806). Kassán: 1653, a diákok Szeplőtelen fogantatás-társulata (KNAPP 1995, i. m. 794; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 371); 1665, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (KNAPP 1995, i. m. 794). Szepeshelyen: 1653, a városiak Haldokló Krisztus- és a diákok Nagyboldogasszony-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 357–358). Trencsén: 1656, a diákok Szeplőtelen fogantatás-társulata (KRASZNYÁNSZKY Károly, *A trencsényi „Mária Kongregáció” története = A trencsényi kir. kath. főgymnasium értesítője az 1905–1906. tanévről*, Trencsén, 1906, 5; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 496 – 1657. év).

¹⁰ Vö. VISKOLCZ 2007, i. m. 191, 35. jegyz.

¹¹ Vö. 7. jegyz.

¹² Vö. 8. jegyz.

¹³ *Album Sodalium Marianorum Congregationis Annunciatae Beatae Virginis Mariae in Collegio Societatis Iesu Poseniensis a. 1637–1745*. Országos Széchényi Könyvtár (Bp.), Kézirattár, Fol. Lat. 3392. (a továbbiakban: *Album*); *Diarium Congregationis Beatissimae Virginis Mariae Ab Angelo Salutatae in Gymnasio Societatis Iesu Posenii ab anni 1709. Novembri*. Országos Széchényi Könyvtár (Bp.), Kézirattár, Oct. Lat. 468; *Diarium Congregationis Studiosorum sub titulo Beatissimae Virginis Mariae ab Angelo Salutatae a die 14. Novembris Anni 1751*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Bp.), Kézirattár, Tört. Napló 2. r. 5. sz.

további 14-18-féle tisztséget pedig 45-50 sodalisszal töltötték be. A tagfelvételt gyakran a tituláris ünnepen, Gyümölcsoltó Boldogasszonykor (március 25.) tartották. Ezt fényes külsőségek között ünnepelték, az ünnepi misére a pozsonyi kanonokokat és a világi főméltóságokat, a magyar kamarai tisztviselőket is meghívták, a főcelebráns gyakran maga az esztergomi érsek volt. A tagok heti, rendszeres gyűléseiken közösen imádkoztak és a praeses prédikációját hallgatták meg. Havonta két közös officiumot tartottak, egyet a társulat élő, egyet elhunyt tagjaiért. Önmegtagadásuk és jótéményeik mellett fontos szerepe volt a körmeneteknek és a zárándoklatoknak is.¹⁴ A társulatnak saját eszközei és javai is voltak; a legfontosabbak a társulati album és a két díszszászló, labarum. Közös helyiségük, a mariánus oratórium a kollégium épületében lehetett, a Szent Márton-templomban pedig saját oltáruk volt. Az adományok valamint a pénztár bevételeinek és kiadásainak számontartására az 1680-as évek végétől számadáskönyvet vezettek, ez sajnos nem maradt fenn. A pénztár jövedelmei főképp a tagok és előkelő támogatóik adományaiból folytak be. Rendszeres kiadást jelentettek az ünnepek repre-

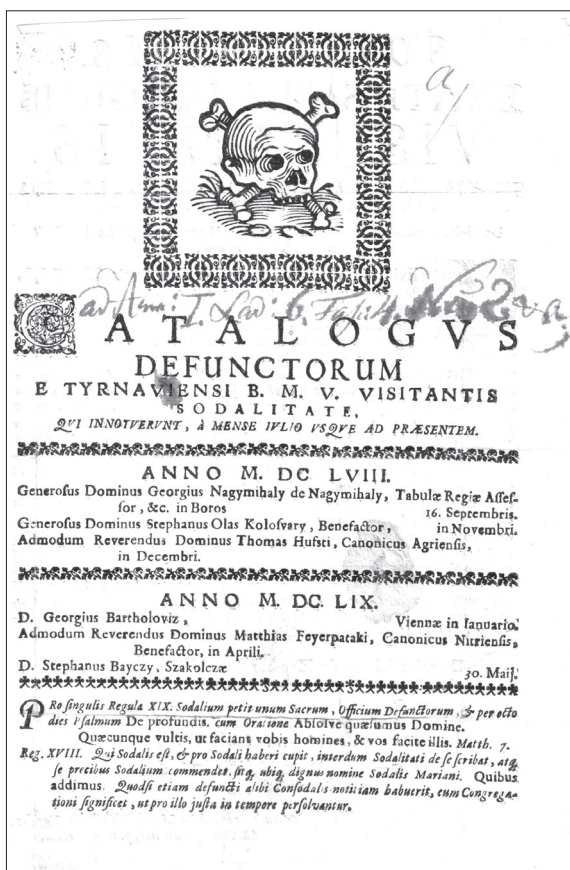
zentációs költségei, a kinyomtatott társulati meghívók és halotti katalógusok, valamint a társulat által újévi ajándékként osztott xeniumkönyvek.¹⁵ Emellett a 17. század közepétől szokás volt szentképek havi osztogatása (menstruorum sanctorum distributio) a diákok között, a szentek iránti tisztelet serkentésére.

A nagyszombati társulat működése lényegi elemeiben megfelelt az ismert pozsonyi példának. A két társulat közötti hasonló vonásokat erősíti, hogy egyaránt nagy számban voltak saját kiadványaik, amelyek

1653. Jun. 15. SODALITAS 2. a
BEATISSIMÆ VIRGINIS
VISITANTIS
IN ACADEMICO SOCIETATIS IESV COLLEGIO
TYRNAVIÆ ERECTA ET CONFIRMATA.
Dominis, Dominis Sodalibus in VIRGINE MATRÆ conjunctis in IESV
& MARIA Salutem.
Revisit Sodales suos à montibus Æternitatis MARIA.
Proficere vult Sodalium suorum Pietatem, ac Zelum; quem
Deus ac Sibi volentibus quodam polleat ipsi voluerunt.
Audire desiderat, non jam ab unius Vocis Matre, sed ab omnium
linguis ac corde decantandum carmen: *Benedicta tu inter Mulieres.*
Et quia sine gratiarum comitatu non festinat obviam plena gra-
tias; offert præterea peccatoribus, ad VISITATIONIS suæ Diem festum,
reconciliationem cum Filio per plenariam Indulgentiam; offert innocentibus
augmentum gratiæ ex Pietatis officii reportandum: Univeris denique pro amore
& cultu, Amorem recipiendum: *fid. ò! quanto pretiosorem nostrum! Amorem,*
videlicet, DEI-Matris, & ideò Cæli ac Terræ Reginæ, atque apud Filium
Omnipotens. Vos itaque, quos MARIA in occursum expectat, Sodales,
agnoscite tempus VISITATIONIS Vestræ. Accurrite ad festinantem. Levate
oculos in Montem, unde vobis auxilium venit & solatium. A quibus, si vobis
electa in Sol, exoritur MARIA: vos fidera effote, de quibus olim Vates: Stella
dederunt lumen in custodijs suis; & latere sunt: vocata sunt; & dixerunt: Adsumus,
& luxerunt ei cum jucunditate. Si inde Domina Vestræ ac Patrona precipit:
Beatus vos credite, quos ipsa inveniet vigilantes. Si Mater denique Viventium: ac
primùm Vestræ ad obsequium suum evocat: ad vos dictum credite: Audite filij:
ego dirigentes me diligo. Et; mecum sunt divitiæ & gloria, opes superba & justitia; ut
ditem diligentes me, & thesaurus eorum repleam. Et: qui me invenierit, inveniet vitam,
& habiet salutem à Domino. Quam singulis ardentem et cælo optamus. Ex Orato-
rio MARIANO Decimo Septimo Calendæ Julij, Anno Domini M. DC. LIX.
Georgius Lippay de Zombor, Archiepiscopus
Strigoniensis, Primas Ungariæ, Legatus Natus,
Sac. Cæsar: Regiæq; Majestatis Consiliarius
intimus, Regni Summus ac Secretarius Cancel-
larius, &c. Sodalitatis Præfectus.
Comes Franciscus Esterházy de Galantha,
p. 1. V. Præfectus.
Johannes Lude, A. A. LL. & Philosophia Magister,
SS. Theologiae Auditor, p. 1. Secretarius.

¹⁴ Több évben feljegyezték a pozsonyhidegkúti (ma Dúbravka, Pozsony városrésze) Rózsafüzér Királynője-kegykápolnához szervezett zárándoklatokat is, vö. *Album*, 97v, 108r.

¹⁵ Az ajándékkönyvosztás szokásáról és a xeniumkötetekről bővebben: KÁDÁR Zsófia, *A pozsonyi jezsuita kollégium Mária-társulatának könyvkiadása és könyvterjesztése = Egyháztörténeti Szemle*, (14)2013, 1, 5–45.

a Knapp Éva által a társulati kiadványok kategóriáiként említett csoportok mindegyikét képviselték.¹⁶ A negyedik csoportba sorolt alkalmi nyomtatványok között a 17. századból mindkét városból több példány is ismert. Ezek jórészt társulati meghívók és az ezekhez csatolt halotti katalógusok.

Nagyszombatból a Sarlós Boldogasszony-diákkongregációtól az 1650., 1651., 1652., 1656., 1670., 1673., 1677., 1686. évekből ismertünk eddig meghívókat, amelyekhez 1656-tól minden alkalommal nyomtatott halotti katalógus is járult.¹⁷ Az újonnan megtalált 1659. évi meghívó ezeknek a forrásoknak a sorába illeszkedik (l. 1–2. kép). Egyleveles, fólió alakú nyomtatvány, a rektóján a társulati meghívó, a verzőjén a halotti katalógus olvasható. A hátlapon körzetekkel övezett halálfej látható, alatta sorolják fel az 1658. szeptember–1659. május között elhunyt tagokat.¹⁸ Ez formailag egyezik a társulat 1656-ban kelt meghívólevelével és halotti katalógusával (RMNy 4, 2661. sz.), amelynek hátoldalán szintén ugyanez a halálfej

¹⁶ A Knapp által említett kategóriák: 1. felvételi lapok, 2. társulati könyvek, 3. ajándékkönyvek (xeniumok) és egyéb áhitati művek, 4. különféle alkalmi nyomtatványok (meghívók, halotti katalógusok, szertartáskönyvek, működést engedélyező oklevelek, alkalmi prédikációk stb.). KNAPP 2001, i. m. 30–33; vö. VISKOLCZ 2007, i. m. 190. Knapp a nagyszombati társulatnak 19, a pozsonyinak 16 kiadványát említi, vö. KNAPP 2001, i. m. 209–211 (Nagyszombat, Jezsuita kollégium II. Mária látogatása t.); 223–225 (Pozsony, Jezsuita templom V. Angyali üdvözet t.). A társulatok további meghívóiról, halotti katalógusairól (ill. további kiadványairól) l. alább.

¹⁷ Vö. VISKOLCZ 2007, i. m. 191–196; ZVARA 2012, i. m. 239–240. Ezek közül kettő (az 1656. és 1670. évek) helyet kaptak az RMNy legújabb kötetében is: *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 4, 1656–1670*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Akadémiai, 2000 (továbbiakban: RMNy 4.) 2661. sz., 3672. sz. (A kötet függelékében képüket is közzölték.)

¹⁸ A rektón a nagyszombati akadémiai (egyetemi) nyomda „R” iniciáléja: V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, I. Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Bp., Balassi, 2010 (Hungaria Typographica, II), 192, 779, VI/1. sor. A verzőn fölül körzetekkel övezett halálfej: Uo., 178, 700, I/506. sor (halálfej) és Uo., 195, 792, VIII/29. sor (körzetek – V. Ecsedy Judit 1662–1671 között adatolja, ez egy korábbi előfordulása). A halotti katalógus „C” iniciáléja: Uo., 192, 780, VI/5. sor. Az 1658. és 1659. évi halottak felsorolása előtt, között és után szereplő nyomdai cífrák közül a felső és a középső sor: Uo., 194, 790, VIII/9. sor; alsó sor: Uo., 194, 791, VIII/10. sor.

nyomdatás található. A két nyomtatványon a halotti katalógus alatti szakasz is részben egyezik: az 1659. évi kiadványon is szerepel a társulat regulája szerint a halott tagokért mondandó imák felsorolása. A nyomtatvány a nagyszombati egyetemi nyomda kiadványként azonosítható.¹⁹ A meghívó előoldalának aljára három „aláíró” nevét nyomtatták, akik a társulat képviselőiben a címzettek a titulás ünnepe (július 2.) hívták meg. Az első Lippay György esztergomi érsek, a társulat praefectusa, azaz a jezsuita renden kívüli (világi) előljárója. Neve – mint reprezentatív vezetője – alatt kisebb betűkkel szerepel a társulat tényleges világi vezetője, galántai Esterházy (Eszterhasi) Ferenc gróf,²⁰ a társulat vicepraefectusa, illetve a titkár, secretarius tisztében Joannes Lode, a filozófia magisztere, teológushallgató.²¹

Pozsonyból a tanulók Gyümölcsölt Boldogasszony-társulatától a korai időszakból a nagyszombatinál kevesebb, mindössze három meghívó volt eddig ismert az 1657., 1690., 1709. évekből.²² Ezek mindegyikéhez tartozik halotti katalógus is.

A most előkerült, 1674. március 30. dátumú, a társulat titulás ünnepe (március 25.) szóló²³ meghívó szintén egyleveles, főlíó alakú nyomtatvány, de nyomtatott halotti katalógus nélkül (l. 3. kép). Formailag hasonlít az 1657. évi meghívóra, ez is a nagyszombati egyetemi nyomda

1674. Mart. 30. Alma Sodalitas 2.46/0
ANNUNTIATÆ ab ARCHANGELO
VIRGINIS
In Cardinalitio Societatis IESV Collegio
Pofonienfi erecta & confirmata.
DD. SODALIBVS & PATRONIS SALVTEM MARIANAM.

Andem aliquando Dilectus quemadmodum Filius uniceptum, etiam a calidibus Venatoribus incomprehensibilis haecenas, hodie à Virgine uno tantum verbo captus & exarmatus, adeo laesus, ut vulnus ipse trubelesens non possit non detegere dicem: Vulnerasti cor meum in uno oculorum tuorum; uno videlicet humilis verbo fiat. Tandem Campi Florem concepti in vere in Nazaret florida, datura fructum benedictum in hyeme Virga Jesse in Bethleem domo patris Tandem hyems transit. imber abiit & recessit, flores apparuerunt in terra nostra, quando unicum illud stipendium superis, tremendum inferis, Orbis universi non fecerit, ac olim dicens DE I recreaturum, salutiferumque verbum edixit fiat. Et que est illa, que progreditur, quasi auroa confurgens, quasi auroa hora: quia auroi gratiarum saculi basilis? vel (ut sacro adspicitur Patri) curtus Solis, non errant illius sideris, sed Iustitiae? cui (obspicite Caeli) contremiscite terra vel auditis? vixit Verbi unum! etiam cum DEO eodem congregati licet verbo? ecce Ancilla. Quid enim? Dixit Deus fiat lux: & facta est lux: dixit Maria fiat, & facta est lux, quae de se dicit: Ego sum lux vera: Dixit quoque Deus, fiat firmamentum, & Verbum Caro factum est, quo nec aliud amicitissimum silentii Deus locutus est, nec quidem loqui potuit, tota licet facundissimum aternitate: dixit tandem Deus: sicut luminaria in firmamento caeli: Dixit Maria fiat: & detrahit (6 iustissimum sane detractorem!) illud Lumen de lumine in gremium suum. O verbum omnipotens! O Mariano-divinum potius dixerim, quam humanum verbum! Sed caeli terraque clarissimum MARIÆ vox est, quae auditis prodromum liberatur ad cursum: Magnus est, qui etiam ferro peccati obdurata trahit peccata: Aquila est, quae expandit alas etiam tuas suas & provocat Pullos suos ad volandum. Quidni ergo ad eam (cum amor alatus sit, neciens tarda molimina) adolabimur, sed & Vos una nobiscum DD. Sodales & Patroni quique suis titulis dignissimi gloriosissima Trinitatis nostra Virgini Matri, ejusdem genuini Filii illud unum, quo triumphavit hodie, aggratulati verbum fiat? Dabamus Pofoniam ex Oratorio nostro Mariano die 25 Martii anno à Virginis partu M. DC. LXXIV.

DD. Sodalibus & Patronis.
Additissima & oblitissima
Sodalitas B. V. annuntiat.
P. T. Rector Congregationis
Stephanus Szenczy V. Capit. Pofon. Canonicus.
Nicolaus Lippai L. B. De Zombor
p. r. Secretarius.

¹⁹ Az azonosítást V. Ecsedy Judit végezte el, aki mellett köszönöm Bánfi Szilvia és P. Vásárhelyi Judit segítségét, tanácsait is.

²⁰ Esterházy (I.) Ferenc (1641–1685), Miklós nádor fia, Pál nádor öccse. A család fraknói vonalán belül az ifjabb grófi ág megalapítója. Pápai kapitány, Zala és Somogy megyék főispánja. Nagyszombatan diákként lehetett a társulat tisztségviselője. NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV, Pest, 1858, 81, 90–91.

²¹ Joannes Lode selmezbányai, polgári származású, német anyanyelvű diák, 1656-tól volt a bölcsészkar, 1659-től a teológiai kar hallgatója. KADÁR Zsófia, KISS Beáta, PÓKA Ágnes, *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatója 1635–1773*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2011 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 26, Varia Theologica, PPKÉ HTK, 3), 382. sz.

²² Vö. VISKOLCZ 2007, i. m. 193–197. Az első (1657. évi): *RMNy* 4, 2726. sz.

²³ A titulás ünnepe 1674-ben húsvétvasárnapra esett, ezért (valószínűleg a tisztújítással együtt) később, április 1-jén ünnepelték. Így érthető, hogyan lehet március 30-ra datálva a meghívó. Vö. *Album*, 69v.

kiadványa.²⁴ A meghívó „aláírói” ebben az esetben is a társulat elöljárói: Szenczy István pozsonyi kanonok,²⁵ a társulat rektora (világi elöljárója) és zombori Lippay Miklós titkár (secretarius). Pozsony esetében a társulati album alapján e tisztségviselők azonosítása is lehetséges. Szenczy 1670–1684 között állt a társulat élén; 1684-ben választották helyébe Jaszlóczy Jakab cikádori apátot.²⁶ A leköszönő Szenczy ekkor hat gyertyatartót és 30 aranyforintot adott a kongregációnak kegyes adományul.²⁷ Lippay Miklós 1673-ban az albumban a társulat titkáráként van feltüntetve, 1674-ben már – az előrelépést jelentő – második asszisztensként szerepel.²⁸

Igen érdekes a meghívó hátoldala is. Itt a kongregáció papírfelzetes viaszpecsétje fölött valószínűleg címettként szerepel a „szomszédos” nagyszombati Mária-társulat (Sodalitas B. M. V. Tyrnavien[is]), ami az említett Sarlós Boldogasszony-kongregációval lehet azonos. A hátoldalon visszahajtott lap belső oldalán pedig egy – sajnos részben körbevágott, így csonka – kézzel írott halotti katalógus olvasható. Nem tudni, vajon költségkímélés céljából vagy más okból választották-e 1674-ben azt a megoldást, hogy a megszokott nyomtatott forma helyett tollal írták fel a halottak névsorát a meghívó hátlapjára. Az sem tisztázott, hogy ez az eljárás máshonnan ismert-e. A hátlapon feltüntetett adatok a következők:²⁹ „Nomina sodalium defuncto[rum:] / 1673 / R. P. Martinus Hanula³⁰ Pos[onii] / 14 Aprilis / R. P. Philippus Causich Posoni[i]³¹ / R. D. Martinus Lehocky Paroc[hus] / Basony in 10bri³². / 1674. / Paulus

²⁴ Pozsonyban 1674-ben nem működött nyomda, a Zerweg-nyomda a következő évtől üzemelt (1675–1678), vö. V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 102. A nyomtatvány „T” iniciáléja eddig a nagyszombati nyomdából ismeretlen volt, de V. Ecsedy Judit megállapítása szerint más betűi egyértelműen ehhez a nyomdához kötik. A nagyszombati nyomda rendszeresen adott ki a pozsonyi társulat által rendelt műveket, sok xeniumkönyvet is, vö. KÁDÁR 2013, i. m.

²⁵ Szenczy István (?–1696) magyar nemesi származású, a pozsonyi jezsuita kollégium után a bécsi Pazmaneum hallgatója, 1664-től pozsonyi kanonok, 1685-től prépost és pozsonyi plébános, címzetes almissi püspök. RIMELY Carolus, *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*, Posonii, 1880, 272; FAZEKAS István, *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918(1951)*, Bp., ELTE Levéltár, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8), 312. sz.

²⁶ Jaszlóczy Jakab (?–1708) szláv származású, a nagyszombati egyetemen, majd a bécsi Pazmaneumban tanult, 1676-tól pozsonyi kanonok, 1686-tól örkanonok, 1697-től címzetes tribuni püspök, 1698-tól prépost és pozsonyi plébános. RIMELY 1880, i. m. 273; FAZEKAS 2003, i. m. 380. sz.

²⁷ *Album*, 70r, 103r.

²⁸ *Album*, 69v.

²⁹ A sorok határait / jellel jelöltem.

³⁰ Hannula Márton (1633–1673) szláv származású jezsuita, 1653-tól a nagyszombati egyetem bölcsész, 1660–1662 teológiai hallgatója. 1670–1673 között működött Pozsonyban, 1673-ban a városi németek „Mária a haldoklók anyja” titulusú társulatának (Congregatio Beatae Virginis Matris Agonizantium) praefectusa volt. Pozsonyban halt meg 1673. április 24-én. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, IV, (1666–1683), Romae, 1990, 310; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, I, Romae, 1987, 508; KÁDÁR, KISS, PÓKA 2011, i. m. 326.

³¹ Philippus Kausich (1618–1673) horvát származású jezsuita, 1641–1644 között tanult Nagyszombatban a bölcsészkaron, ekkor lehetett a társulat aktív tagja. 1673. október 31-én halt meg Pozsonyban. LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 636.

³² Bazin, Decembri

Prisalich Rhetor³³ 14 Fe[bruarii]”. A halotti katalógus kézzel írott változata is jelzi, mennyire fontosnak tartotta a társulat saját halottainak nyilvántartását; értük ugyanis név szerint imádkoztak. Az egykori tagokat és pártfogóikat ezért is igyekeztek számon tartani. Egyrészt a volt tagoknak illetl időnként a társulatnak jelezni hollétüket. Másrészt pedig az előljárók utólag az albumba bevezették a tagokra vonatkozó legfontosabb információkat: Pozsony esetében jellemzően az egyházi pályára (világi papi pályára, szerzetesrendbe) lépés időpontját, illetve a halál tényét – olykor a halál évét vagy dátumát, illetve helyét és módját is.³⁴

Az újonnan előkerült két társulati kisnyomtatvány a hazai régi nyomtatványok sorát tovább bővíti, egyúttal ráirányíthatja a figyelmet esetleges új lelőhelyekre: a szerzetesrendek gyűjteményeinek eddig csak részben feltárt anyagára is.

A két társulati meghívó leírása az *RMNY* gyakorlata szerint a következő.

RMNy, S 2863

[1] Sodalitas Beatissimae Virginis Visitantis in academico Societatis Jesv collegio Tyrnaviae erecta et confirmata. – [2] (Catalogus defunctorum e Tyrnaviensi B. M. V. Visitantis Sodalitate, qui innotverunt, à mense Ivljo vsqve ad praesentem.) (Tyrnaviae 1659) [typ. Academicis]

[1] fol. – 2° – 235 x 155 mm – Orn., init.

Katolikus társulat meghívólevele és halottairól szóló értesítő. – Ennek az egyetlen példányban fennmaradt, egyleveles nyomtatványnak a rektóján a nagyszombati egyetem Sarlós Boldogasszony-társulatának Nagyszombatban (Ex Oratorio Mariano) 1659. június 15-én (Decimo Septimo Calendas Julii) kelt meghívólevele olvasható a kongregáció titulás, névadó ünnepére (július 2.), Lippay György esztergomi érsek, a társulat praefectusa, galántai Esterházy (Eszterhasi) Ferenc gróf, a társulat vicepraefectusa valamint Joannes Lode teológushallgató, társulati titkár (secretarius) nyomtatott aláírásaival. A hátlapon koponyát és csontokat ábrázoló, körzetekkel körülvett nyomdadísz alatt sorolták fel a társulat 1658. szeptember 16. és 1659. május 30. között elhunyt tagjainak nevét, olykor haláluk napjával és helyével együtt, éves bontásban a következőképpen: „1658: Georgius Nagymihaly de Nagymihaly, Tabulae Regiae assessor, &c. in Boros 16. Septembris ... Stephanus Olas Kolosvary, benefactor, in Novembri ... Thomas Hussti,³⁵ canonicus Agriensis, in Decembri. 1659: Georgius Bartholoviz, Viennae in Ianuario ... Matthias Feyerpataki,³⁶ canonicus Nitriensis, benefactor, in Aprili ... Stephanus Bayczy, Szakolczae 30. Maij.” Legalul a társulat szabályzatának XVIII. és XIX. regulája szerint a halottakért mondandó ima és evangéliumi idézet (Máté 7, 12) található.

Az impresszum nélkül megjelent nyomtatvány nyomdai kiállítása alapján a nagyszombati egyetemi nyomdában készült (Bánfi Szilvia és V. Ecsedy Judit szóbeli közlése).

³³ Paulus Prisalich az 1672/1673. tanévben a retorika évfolyamának diákjai között szerepel a pozsonyi kollégium anyakönyvében. Vö. *Matrica gymnasii Poseniensis, ab anno 1650, usque ad annum 1725*. Főszékeskáptalani Könyvtár (Esztergom), Coll. Batthyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. f., 119v.

³⁴ A pozsonyi társulat albumában az 1637–1667 közötti időszak névsoraiban összesen 376 későbbi bejegyzés szerepel.

³⁵ Valószínűleg azonos az egri kanonikként (a szakirodalomban más keresztnévvel) ismert Huszty Pállal. Ő 1657-től volt az egri káptalan tagja, kassai plébános, ungi főesperes. 1658. október 11-én halt meg Kassán, 46 évesen. NOVÁKY József, *Memoria dignitatum et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis = Adatok az egri egyházmegye történelméhez*, IV, szerk. LESKÓ József, Eger, 1907, 211–212.

³⁶ Fejérpataky Mátyás Liptó megyei nemes családból való, 1645-ben már nyitrai kanonok, majd pásztói apát és éneklőkanonok, 1655-ben jelen volt a pozsonyi országgyűlésen. VAGNER József, *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*, Nyitra, 1896, 229.

Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára I. (1773 előtti iratok) – Miscellanea – 1659. június 15.

RMK II. 1340a³⁷

Alma Sodalitas Annvntiatae ab Archangelo Virginis In Cardinalitio Societatis Iesv Collegio Posoniensi erecta & confirmata. (Tyrnaviae 1674) [typ. Academicis]

[1] fol. – 2° – 240 x 150 mm – Init.

Katolikus társulat meghívólevele. – Az egyetlen példányban ismeretes nyomtatványnak csak a rektójára nyomtattak. Ezen a pozsonyi jezsuita kollégium Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulatának Pozsonyban (Posonii ex Oratorio nostro Mariano) 1674. március 30-án (die [30.] Martii Anno â Virginis partu M. DC. LXXIV., a nap egykorúan, kézzel van beírva) kelt meghívólevele olvasható a társulat titulás, névadó ünnepére (március 25.), amelyet ebben az évben a húsvétvasárnappal való egybeesése miatt később, április 1-jén tartottak. Alul a társulat előljáróinak, Szenczy István pozsonyi kanonoknak, a kongregáció rektorának és zombori Lippay Miklós titkárnak a nyomtatott aláírásai. A hátoldalra a papír visszahajtott, három oldalról körbevágott részére egykorú kézírással a társulat 1673. április 14.–1674. február 14. között elhunyt tagjainak neveit jegyezték fel, olykor tisztségüket, illetve a halál helyét és idejét is megjelölve. A hátoldalon a kongregáció papírfelzetes viaszpecsétje és valószínűleg a nagyszombati egyetem Sárlos Boldogasszony-társulatának szóló egykorú címzés is található.

Az impresszum nélkül megjelent nyomtatvány nyomdai kiállítása alapján a nagyszombati egyetemi nyomdában készült (Bánfi Szilvia és V. Ecsedy Judit szóbeli közlése).

Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára I. (1773 előtti iratok) – Miscellanea – 1674. március 30.

KÁDÁR ZSÓFIA

³⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályának belső nyilvántartásában a nyomtatvány ezt a számot kapta.

A Hét „Innen-Onnan” rovata szerzőinek azonosíthatósága. Az 1890–1924 között,¹ Kiss József vezetésével működő *A Hét* című hetilap – alcíme szerint „politikai és irodalmi szemle” – egyik sajátossága volt, hogy a benne közölt írások legnagyobb része nem a szerző nevével aláírva jelent meg, sőt az számitott kivételnek, ha ott állt az írója neve. A cikkek alatt sokszor szerepel álnév, gyakori a monogram, polygram, vagy a szerző nevének más típusú rövidítése, pl. a név első és/vagy utolsó betűjének gondolatjeles feltüntetése.² Az ilyen típusú írói álnevek megfejtése viszonylag egyszerű, s nem vitás az sem, hogy jogosan emeli be az irodalomtörténet ezen írásokat az azonosított szerző életművébe.³ Más a helyzet azokkal a cikkekkel, melyek nélkülöznek bármifajta szerzőségi közlést. Az ilyen művek szerzősége csak abban az esetben tekinthető kétséget kizáróan bizonyítottnak, ha maga a szerző elismerte valamilyen módon: pl. megjelentette névvel változatlanul, vagy részben azonosan máshol; kötetbe válogatta; szerkesztősége vagy ő maga nyilatkozott róla; levelezésében felbukkan, stb. Régóta vitatott kérdés – utalva az *Új Nemzedék* Pardon rovata névtelen cikkei Kosztolányinak való tulajdonítására is –, hogy ha a szerző nem vallotta magáénak, nem vállalta az írást, van-e joga az utókornak neki tulajdonítani. A szerkesztőségi gyakorlat ismeretében aligha; miszerint a teljesen névtelenül és mindenféle szerzői megkülönböztető jelzés nélküli cikkek a lap álláspontját képviselik, a vezércikket vagy más kiemelt helyzetben lévő publikációt gyakran több szerző írja, illetve jelentős szerkesztői beavatkozáson esnek át. Ebben az esetben különösen körültekintően kell eljárni a szerzőség kérdésében. Ha lényeges összefüggések feltárása érdekében kapcsolatba hozzuk a névtelen/jelzetlen írást egy szerzővel, kétséget kizáró bizonyíték hiányában érdemesebb a művet kétes hitelűnek tartani.

A Hét „Innen-Onnan” rovatának glosszái név nélküliek, de nem szerzőségi közlés nélküliek. A rövid cikkek címe előtt minden esetben szerepel egy-egy írói jegy. Lengyel András új közleményében⁴ egy ilyen glosszára hívja fel a figyelmet, és közli szövegét is, a szövegközlést követően pedig Veres András egy a közelmúltban megjelent – Kosztolányi Ady-képe és a két szerző közötti kapcsolat alakulásáról szóló – monográfiája,⁵ glosszával kapcsolatos kommentárját vitatja.

Lengyel Andrást sok éve foglalkoztatja – többek közt – *A Hét* névtelen és álneves cikkeinek, egyben Kosztolányi Dezső és Cholnoky Viktor munkáinak azonosítása a lapban.⁶ *A Magyar Könyvszemle*ben 2009-ben közreadott közleményében megírja, hogyan fejtette meg a főszerkesztő Kiss József egyik – „Innen-Onnan” rovatbeli – szerzői jelét,⁷ és közli az e jel alatti írások jegyzékét.⁸ 2010-ben jelent meg a kötet, melybe egybegyűjtötte azokat az írásokat, melyeket Kosztolányi Dezső munkáiként

¹ 1889 decemberében jelent meg a lap első száma, mely számozás nélküli mutatványszám volt.

² A teljesen jelzetlen cikk azonban nem volt gyakori.

³ Írói álneveiket a szerzők vagy szerkesztőségük gyakran leleplezték, a monogramokat és egyéb névrövidítéseket pedig a lapok szerkesztőinek és állandó szerzőinek ismeretében ki lehet következtetni (ennek maguk a szerzők is tudatában voltak és vannak). Az írói álnév lexikonok ezeken a közléseken és következtetéseken alapulnak.

⁴ LENGYEL András, *Ki írta A Hét Ady-ellenes glosszáját?* = *Magyar Könyvszemle*, 2013, 1, 106–107. – A továbbiakban Lengyel 2013A.

⁵ VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma, Filológiai regény*, az anyagyűjtésben közreműködött Sárközi Éva, Bp., Balassi, 2012.

⁶ A következőkben felsoroltakon túl *A Hét* egy alkalmi melléklapjának újrafelfedezése, továbbá kiadó- és nyomdatörténeti felfedezések is köszönhetőek Lengyel Andrásnak, az erről szóló közlemények a *Magyar Könyvszemle*ben jelentek meg: *A Hét kiadóhivatali igazgatójáról*, 2011, 1, 74–92; *Egy alkalmi lap: A Kis Hét, 1894, 1899*, 2011, 1, 106–111; *A Hét két nyomdászamlája, 1901, 1909*, 2011, 2, 239–243.

⁷ A jel a kör volt: ○

⁸ LENGYEL András, *A Hét „Innen-onnan” rovatának egyik szerzői jeléről* = *Magyar Könyvszemle*, 2009, 4, 492–495.

azonosított *A Hét* „Innen-Onnan” rovatából.⁹ 2011-ben Cholnoky Kosztolányira gyakorolt hatását elemzi, kitérve kettejük *A Hét* szerkesztőségében betöltött szerepére, és munkásságukra is.¹⁰ Ugyanabban az évben egy tanulmánya a lap „Toll és tör” rovata szerzőinek felderítésén fáradozik,¹¹ 2012-ben pedig *A Hét* szerkesztői üzeneteit dolgozza fel.¹² Cholnoky segédszerkesztői működéséről szól egy másik tanulmánya, mely szintén a tavalyi évben jelent meg.¹³ A *Magyar Könyvszemle* legutóbbi számában Lengyel András azt a kérdést teszi fel, hogy: „Ki írta *A Hét* Ady-ellenes glosszáját?”, majd a kérdést meg is válaszolja.¹⁴

Veres András sok éve foglalkoztatja – többek közt – Kosztolányi Dezső és Ady Endre viszonya. „Ady utóélete *nem* par excellence *irodalmi szempontok* szerint alakult” – írta „Szempontok Ady »depolitizálásához«”¹⁵ című, 1999-es tanulmányában, majd így folytatta, Kosztolányi „Különvélemény”-ére¹⁶ utalva: „Népszerűsége – ebben teljesen igaza van Kosztolányinak – *messianizmusából* táplálkozott, pontosabban abból, hogy e *messianizmust* miként tudták aktualizálni”.¹⁷ Nem értett egyet viszont azzal, hogy Ady a népszerűség érdekében a napi politikai érdekek szolgálatában írt verseket: „Amennyire természetes lételeme volt a politizálás a publicista Adynak, annyira magától értetődött az is, hogy költőként beleszóljon az ország ügyeibe. Mégsem hiszem, hogy Kosztolányinak¹⁸ abban a megállapításában igaza lett volna, hogy Ady mint politikai költő vált híressé.”¹⁹ A kérdés hangsúlyos szerepet kap egy vele készített 2007-es interjúban,²⁰ kitér rá a nyugatos Kosztolányiról szóló tanulmányában,²¹ és ezzel foglalkozik egy 2007-es írása is.²² A 2012-es *Filológiai regénye*²³ anyaggyűjtésének kiindulópontja

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Innen-onnan : Írások A Hétből, 1908–1916*, közread. Lengyel András, Bp., Nap, 2010, (Magyar esszék). A kötetet megelőzte egy folyóiratban közölt tanulmány: LENGYEL András, „*Innen-onnan*” = *Tiszatáj*, 2010, 3, 23–31. – A továbbiakban LENGYEL 2010A.

¹⁰ LENGYEL András, *A „kifordult tény”, egy modernításalakzat geneziséhez*, Kosztolányi, Cholnoky Viktor és *A Hét = Forrás*, 2011, 1, 40–60.

¹¹ LENGYEL András, *A Hét „Toll és tör” rovatáról, 1908–1913 = Magyar Könyvszemle*, 2011, 2, 206–221. – A továbbiakban: LENGYEL 2011D.

¹² LENGYEL András, *A Hét álnevei*, Regesztá az önleplezésekről = *Magyar Könyvszemle*, 2012, 1. 126–136. – A továbbiakban: LENGYEL 2012A.

¹³ LENGYEL András, *Meddig volt a hét segédszerkesztője Cholnoky Viktor? = Magyar Könyvszemle*, 2012, 3, 383–384.

¹⁴ LENGYEL 2013A, i. m.

¹⁵ *Újraolvasó*, Tanulmányok Ady Endréről, szerk. Kabdebó Lóránt et al, Bp., Anonymus, 1999, 43–50. A továbbiakban: VERES 1999.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az írástudatlanok árulása*, Különvélemény Ady Endréről = *A Toll*, 1929, 13, 7–21.

¹⁷ VERES 1999, i. m. 46. Kiemelések az eredetiben.

¹⁸ *A Különvéleményben*, I. 16. lábjegyzet.

¹⁹ VERES 1999, i. m. 45.

²⁰ D. MAGYARI Imre, *A részvét volt számára a legfontosabb*, Beszélgetés Kosztolányi Dezsőről Veres András irodalomtörténészsel = *Köznevelés*, 2007, 31, 22–23.

²¹ VERES András, *Kosztolányi Nyugatja és a Nyugat Kosztolányija = Nyugat népe*, Tanulmányok a Nyugatról és koráról, szerk. biz. Angyalosi Gergely et al., a szövegeket gond. Sárközi Éva, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 88–124.

²² VERES András, *Kosztolányi Ady-értékelése 1906-ban és 1926-ban, Toll-vita, Az írástudatlanok árulása, Különvélemény Ady Endréről = Kritika*, 2011, 3, 2–6.

²³ VERES 2012, i. m.

Kosztolányi 1929-es „Különvélemény”-e²⁴ volt, *A Toll* első és második Ady-ankétja, azok korabeli visszhangja és az azóta eltelt évtizedek recepciója, egészen napjainkig. De szerepel benne összegyűjtve minden, ami Kosztolányi és Ady viszonyáról megismerhető: Kosztolányi Adyról szóló cikkei, publikált vagy publikálatlan írásai, melyben Ady neve előfordul, vagy utal személyére, műveire; tanulmányok, szépirodalmi művek, nyilatkozatok és levelek, naplójegyzetek egyaránt, és viszont; azaz minden, amit Ady Kosztolányiról írt,²⁵ még az el nem készült cikkekről szóló információk is. Veres András kötete, a végén álló bibliográfia és a jegyzetek azonban nemcsak ezeket veszi számba; közös fellépéseiket is feltünteti, és azokat az eseményeket, kiadványokat, melyeket Ady halála után, a költővel kapcsolatosan rendeztek, illetve adtak ki, és Kosztolányi részt vett rajtuk/bennük. Nem maradhattak ki a kortársi feljegyzések és visszaemlékezések sem, melyek kiegészítették a két író kapcsolatáról alkotott képet; hogyan történtek személyes találkozásai, mit mondtak, és hogyan gondolkodtak egymásról. Veres András célja az volt, hogy tanulmánykötetének gondolatai, következtetései a Kosztolányi–Ady-viszony minél teljesebb gyűjteményén alapuljanak, de tisztában volt vele, hogy nyilvánvalóan lehetetlen a források teljes és maradéktalan összegyűjtése, mindig kerülhetnek elő új adatok.²⁶

A Hét szóban forgó glosszájáról Veres egy kortársi visszaemlékezést kommentáló lábjegyzetében esik szó. A félreértések elkerülése érdekében álljon itt a kérdéses rész: „Oláh Gábor elbeszélése szerint egy alkalommal Osvát Ernő, Révész Béla és Kosztolányi társaságában találta Adyt, és az akkoriban megjelent verse, *A nagy Cethalhoz* címadó szimbólumán vitatkoztak.”²⁷ – és lábjegyzete is: „Oláh Gábor: *A »Három Holló«-ban*, in *Ady-múzeum. 1. kötet*. Szerk. Dóczy Jenő és Földessy Gyula. Athenaeum, Bp. [é. n.] [1925] 119. *A nagy Cethalhoz* a Nyugat 1908. október 1-jei számában jelent meg először. Kiss József lapja, *A Hét* (amelynek Kosztolányi belső munkatársa volt) rendszeresen támadta gúnyos-epés cikkekben Adyt, Hatvany Lajost, a *Nyugatot* és *A Holnapot* – vö. *Ady-múzeum 1. i. m.*, 75, 78, 80. Lehet, hogy *A Nagy Czethalhoz* címmel *A Hét* 1909. március 7-i számában (10. szám 169–170.) név nélkül megjelent glossza írója Kosztolányi. A szöveg újságkivágata Lédától került Révész Bélához, és ő jegyezte rá ceruzával Kosztolányi nevét, mint szerzőét. Vö. Rónai Mihály András: *Révész Béla hagyatéka és egyéb Ady-émlékek*, in *Emlékezések Ady Endréről. 3.* gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette Kovalovszky Miklós, Akadémiai Kiadó, Bp. 1987, 314., illetve 240. Igaz, Rónai kommentárja pontatlanul jelöli meg a feltételezett megjelenés időpontját (1908 végére helyezi) és a rovatot is (a »Toll és tör« rovatot nevezi meg, holott az »Innen-onnan«-ban²⁸ kapott helyet), annak a bizonyos lapkivágatnak a lelőhelye pedig nem ismert, mégsem lehet kizárni, hogy Kosztolányinak köze volt a cikkhez.”²⁹

A glossza a bibliográfiában a kétes hitelű szövegek között szerepel, és meg is van jegyzetelve. A bibliográfiai tétel: „>, *A Nagy Czethalhoz*, *A Hét*, 1909. 10. sz. (március 7.), 169–170. p. [*Innen-*

²⁴ L. 16. lábjegyzet.

²⁵ Ez a lista nagyságrendekkel rövidebb.

²⁶ A kötet befejezése óta eltelt időben több olyan forrást is találtunk, melyre korábban nem akadunk rá, ilyen pl. Rozsnyay Kálmánnak egy érdekes története: „Egy reggel – még a kávénál olvasom a lapot – egy kukkot sem értek Ady írásából. Felmegyek a redakcióba. Se Csáth, se Kosztolányi, sem a többiek nem beszélnek róla, holott máskor! ...” – ROZSNYAY Kálmán, „*Öreg diák élő emlékei.*”, Bp., Lajos Ferenc Szépművészeti Műhely, 1943, 26–27. Sajnos a három pontot maga Rozsnyay tette a mondat után, milyen kár, hogy nem folytatta a gondolatmenetet, de a felkiáltójele sokatmondó...

²⁷ VERES 2012, i. m. 36–37.

²⁸ A hetilapban a rovat fölött a cím végig nagybetűs formában jelenik meg: „INNEN-ONNAN”, a szerkesztőségi üzenetekből azonban látszik, hogy a rovatcím mindkét szavát nagybetűvel kezdték: „Innen-Onnan” – l. pl. *Heti posta = A Hét*, 1898, 1, 32. Minderre a monográfia – VERES 2012, i. m. – anyaggyűjtésekor még nem figyeltünk fel.

²⁹ VERES 2012, i. m. a 37. oldal 66. lábjegyzete.

onnan rovat] Glossza, címe Ady *A nagy Cethalhoz* című versére utal. »Ha makámát tudnék írni, mint Mohammed ben Diósadi, most kurtára szabnám a sorokat és gondolatvonalakat helyeznék el köztük, hiszen Arany óta ez a makáma-trükk. De Arany még makámának nevezte, ma már vers libre a neve. [...]«³⁰ A jegyzetek: „*A Hét Innen-onnan* rovatának cikkei, bár névtelenek voltak, a cím előtt mindig egy megkülönböztető nyomdai jelet feltüntetve jelentek meg (és egy szerző több jelet is használt). Gulyás Pál *A Hérb*ben használt 17 nyomdai jelből többet is azonosított, de a > jel nem tartozik ezek közé. »Révész Béla Ady Endrére vonatkozó régi újságkivágásai [...] Megvan e gyűjteményében *A Hét* [...] Toll és tör rovatának három névtelen glosszája [...] A harmadiknak *A nagy Cethalhoz* a címe [...] 1908 második feléből való [...] hosszú makáma [...] margóján egy ceruzával odajegyzett név: Kosztolányi.« – Rónai Mihály András: *Révész Béla hagyatéka és egyéb Ady emlékek*. In: EAE 3, 264–321. p. Révész Béla hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumba került, de a lapkivágatot nem leltük fel benne, *A Hérb*ben viszont megtaláltuk az említett cikket. Csak részletet idéztünk – terjedelmi korlátok miatt – az egész glossza Adyn (és Hatvany Lajoson) gúnyolódik.³¹

Azon persze el lehet gondolkodni, hogy a glossza írásmódja, minősége mennyire illik bele az ismert Kosztolányi életműbe, de ennek alapján kizárni nem érdemes, hiszen az ő publicisztikája is változó színvonalú. A Lengyel András közleményben³² nincsenek kétségek a glossza szerzőjét tekintve. Az érvelés szerint kizárt, hogy Kosztolányi lenne a szerző, mert: „Kosztolányi jelét, amelyet az »Innen-onnan« rovatban használt, már sikerült azonosítani, sőt glosszái azóta kötetben is megjelentek. Az ő jele nem a > volt, glosszái között a minket érdeklő írás nem is szerepel.³³ A glossza szerzője Cholnoky Viktor, nem vitás, mert „a > jelet Cholnoky László (Viktor öccse) már régen, 1917-ben azonosította, s írásából tudható, a jel bátyja, Cholnoky Viktor jele volt *A Hérb*ben.³⁴ A másik érv Cholnoky Viktor egy korábbi írásával vont párhuzam.

Lengyel András az általa sajtó alá rendezett Kosztolányi „Innen-Onnan” kötet előszavában kifejti, eldönthetetlen, egy szerző csak egy, vagy több jelet is használt, de valószínűbb az utóbbi eset, hiszen ismert, a lapban egy szerzőnek több álneve is volt.³⁵ Továbbá felfedezte, hogy van egy jel: Ő, mely 1908 előtt Szöllösi Zsigmondot, a későbbiekben viszont mást rejtett, és arra a következtetésre jutott, hogy az eset nem egyedi, a jelek mögötti szerzők az idők folyamán cserélődhetnek.³⁶ Az előző Szöllösi Zsigmond Ő szignója tekintetében hivatkozik³⁷ Gulyás Pál adataira, azonban nem említi azokat a továbbiakat, melyek pedig a fenti következtetését fényesen alátámaszthatnák. Az álnév lexikon szerint ugyanis Szöllösi Zsigmond a „Föld jelén”³⁸ (Ő) kívül, még a „párhuzamosság jelét” (||) is használta *A Hérb*ben,³⁹ Papp Dániel a felkiáltójelet (!) és a kérdőjelet (?) is;⁴⁰ a négyzet (□) pedig egy időben két szerzőt is takart,

³⁰ VERES 2012, i. m. 333.

³¹ VERES 2012, i. m. a 333. oldal 9, 10, 11. lábjegyzetei.

³² LENGYEL 2013A, i. m.

³³ LENGYEL 2013A, i. m. 107.

³⁴ Uo.

³⁵ LENGYEL András, *Előszó* = KOSZTOLÁNYI 2010, i. m. 7. – A továbbiakban LENGYEL 2010B.

³⁶ Uo. 9.

³⁷ Uo. 7.

³⁸ Az idézőjelek között itt és a továbbiakban Gulyás Pál meghatározásai állnak.

³⁹ GULYÁS Pál, *Magyar írói álnév lexikon, A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Bp., Akadémiai, 1956, 508. és 512. Gulyás az adatok forrásául *A Hét* 1898-as és 1902-es szerkesztőségi üzeneteit adja meg.

⁴⁰ GULYÁS 1956, i. m. 508–509. Mindkét adat forrásául ugyanazt az 1899-es szerkesztőségi üzenetet adja meg Gulyás Pál.

Ágai Adolfot és Heltai Jenőt.⁴¹ Mindezek alapján tehát az az érv, hogy Cholnoky Viktor használta a > jelet, és Kosztolányi Dezső jele is ismert, nem elegendő az adott cikk szerzőségének bizonyítására.

Lengyel András közlése szerint Gulyás Pál lexikona abból a 17 jelből amit ő *A Hét* 1908-as évfolyamának „Innen-Onnan” rovatában regisztrált, csak négy feloldását adja meg,⁴² ezek: Szöllösi Zsigmond már említett jele, Kozma Andor („Dávidpaizsa”), Ambrus Zoltán („Nap jegye”) és Kóbor Tamás („Háromszög”). Azonban Gulyás a fentiekben túl megadja a fekvő kérdőjel tulajdonosát is, Tóth Bélát, továbbá a „Szög jele” használójára is fényt derít: Kádár Gusztáv.⁴³ Gulyás Pál a felsorolt 17 jelen kívül még továbbiakat is azonosított, minden esetben pontos hivatkozással *A Hét* egy-egy évfolyamára (oldalszámmal): a két csillag Ignótus Hugót,⁴⁴ a három csillag Lovik Károlyt,⁴⁵ a „Mérleg jegye” Reininger Simont takarja,⁴⁶ a !?! jel pedig Széchy Károlyné Lorenz Jozefin.⁴⁷ Lengyel András *A Hét* álneveiről szóló tanulmánya⁴⁸ közölte a lap „Heti posta” rovata azon üzeneteinek szövegét, melyben a szerkesztőség leleplezte az általuk használt álneveket és egyéb szerzői jegyeket. A közlemény alapján kiderül, hogy álnév lexikonának összeállításakor Gulyás Pál is ezekre az üzenetekre támaszkodott, hiánytalanul regisztrálva valamennyit. Szintén a már említett 17 jel közül derít fényt egy újabbra Sz. Debreczeni Kornélia gyűjtése:⁴⁹ „Andráskereszt” (×) alatt egy időben Juhász Gyula publikált.⁵⁰

Mint a fentiekben kitéjtük, a kellő alapossggal vizsgáltuk meg a kérdést, a rendelkezésre álló adatok pedig a szerzőséget nem zárták ki, de arra sem voltak alkalmasak, hogy kétséget kizáró bizonyítékként kezeljük őket a szerzőség igazolására. A kérdés eldöntése természetesen nem lehetetlen, de műfaji kereteinket szétfeszítette volna.

Lengyel András cikkét végigolvasva az a benyomás alakul ki, mintha Veres Andrásnak fogalma sem lenne arról, hogy 2010-ben megjelent egy kötet Kosztolányi „Innen-Onnan” rovatbeli írásait közzölve, és azt sem vette észre, hogy az előtt a bizonyos glossza előtt áll egy szerzőazonosító jel. Veres könyve a glossza kapcsán valóban nem említi Lengyel *A Héttel* kapcsolatos publikációinak sorozatát,⁵¹ de mentségül szolgáljon, hogy azokban a > jellel és a glosszával kapcsolatban a forrásgyűjtés csak nemleges információt talált, az ügyben való tájékozódás jelzésére pedig – a fentiek alapján – elegendőnek mutatkozott Gulyás Pál álnév lexikonára hivatkozni. Az álnév lexikon és *A Hét* évfolyamainak figyelmes tanulmányozása által pedig ugyanarra a következtetésre lehet jutni, azaz minden bizonnyal egy szerző több jelet is használt, és egy jel több szerzőt is rejthet.

Teljesen jogos a Lengyel András által megfogalmazott kritika azon része, mely a Cholnoky László visszaemlékezés hiányát kifogásolta forrásaink közül, de az már nem állja meg a helyét, hogy kizárja Kosztolányi szerzőségét. Megérdemelt volna az adat egy említést Rónai kommentárja pontatlansága-

⁴¹ GULYÁS 1956, i. m. 510–511. – A forrásként megadott adat egy 1899-es szerkesztőségi üzenet.

⁴² LENGYEL 2010B, i. m. 9.

⁴³ GULYÁS 1956, i. m. 509. és 512. (Hivatkozással *A Hét* 1899-es és 1913-as számaira.)

⁴⁴ GULYÁS 1956, i. m. 506. (Hivatkozása: *A Hét* 1899.)

⁴⁵ GULYÁS 1956, i. m. 507. (Hivatkozása: *A Hét* 1898.)

⁴⁶ GULYÁS 1956, i. m. 510. (Hivatkozása: *A Hét* 1899.)

⁴⁷ GULYÁS 1956, i. m. 508. (Hivatkozása: *A Hét* 1899.)

⁴⁸ LENGYEL 2012A, i. m.

⁴⁹ SZ. DEBRECZENI Kornélia, *Magyar írói álnév lexikon, A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Gulyás Pál lexikonának kiegészítése, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992, 517.

⁵⁰ Juhász Gyula Eisner Manónak 1907 novemberében írt levelében leplezte le magát: „Igaz, A Héttben × én vagyok.” – ld. JUHÁSZ Gyula *Összes művei, 9. Levelezés, 1. 1900–1922*, sajtó alá rend. és a jegyz. írta Belia György, Bp., Akadémiai, 1981, 161.

⁵¹ Sok helyen hivatkozik azonban számos tanulmányára: VERES 2012, i. m. 40, 73, 74, 77, 153, 224, 225, 228, 266–270, 272.

inak felidézése után, azonban ismerete a kommentár irányát nem befolyásolta volna, csak – mint az alábbiakban részletesen kifejtésre kerül – a forráskritikai jegyzetek lettek volna bővebbek.

A visszaemlékezések hitelességét vizsgálva természetesen tekintetbe kell venni az emlékezet sajátos működését és azt, hogy az illető személy szándékosan vagy akaratlanul, de pontatlanul, vagy torzítva adja az események leírását, illetve az információkat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezen információkat, adatokat figyelmen kívül kell hagyni. Ezért fontos az írás felsorolása a kétes hitelű szövegek között, és ezért említette Veres András egy lábjegyzetben Oláh Gábor történetéhez kapcsolva. Ez annál is inkább indokolt volt, hiszen Rónai Mihály András írásából kiderült, a kortárs Révész Bélának az volt a meggyőződése, a glosszát Kosztolányi írta, azaz a dolgot Kosztolányi és Ady viszonyát befolyásoló tényezőnek lehet tartani. Révész Béla ugyanis 1905-től Ady baráti köréhez tartozott, az inkriminált glossza idején pedig napi kapcsolatban állt nemcsak Adyval, hanem Kosztolányival is, mint a *Népszava* irodalmi rovatvezetője.

Cholnoky László *Nyugat*-beli cikkében ez áll: „A Hétben jelentek meg túlnyomó részben azok az elbeszélései, amelyekből három kötete összeállítódott. Ez már az a Cholnoky Viktor, akit mindnyájan ismerünk. Ez Paganel, a cikkek apja, ez a bölcs Arne Saknussem és az elmés >.”⁵²

Az író öccse visszaemlékezései tekintetében, öt évvel a báty halála után, természetesen szintén felvetődhet a hitelesség kérdése, de amennyiben feltesszük, hogy pontosan tudta az információt, illetve nem csalta meg az emlékezete, akkor sem bizonyító erejű a kérdéses glossza esetében, hiszen nem tartalmaz pontos adatokat, azaz nem közli mikor és mely lapban volt Cholnoky Viktor jele a >. *A Hét* és az álnevek külön mondatokban szerepelnek, lehet hogy összekapcsolhatók, de az is lehet, hogy nem. A Paganel és az Arne álneveket Cholnoky Viktor használta *A Hétben*, de nemcsak *A Hétben* publikált álneven, Gulyás Pál adatai szerint pl. a *Magyar Génius*szban □ jel alatt.⁵³

Gorcsev Iván fizikai Nobel-díja óta tudjuk, hogy „egészen fiatal lányok és öreg tudósok hiszékenysége állítólag korlátlan”. Azonban éppen a Révész Béla feljegyzés nem ismerete vagy negligálása vallott volna tájékozatlanságra. Veres András kommentárjai: „Lehet, hogy *A Nagy Czethalhoz* [...] glossza írója Kosztolányi”⁵⁴ és „Kosztolányinak köze volt a cikkhez”⁵⁵ annál is inkább tarthatóak, hiszen – mint Karinthy Frigyes megírta⁵⁶ – a rovatot Kosztolányi Dezső vezette. Révész Béla feljegyzése a lapkivágoton: „Kosztolányi”, pedig feltehetően egykorú magával a cikkel. Cholnoky László írása⁵⁷ – melyre Lengyel András hivatkozik – ezzel szemben visszaemlékezés, Krúdy megfogalmazása szerint „különös és fájdalmas és hátborzongató memoárt írt egy folyóiratban bátyjáról. Ennek a memoárnak nem volt elődje az irodalmunkban egyedüli tépett hangulataival.”⁵⁸ Cholnoky László egy monográfusa, Nemeskéry Erika szerint: „Személyesség jellemzi a memoárt, a tárgyilagosságot agresszíven elutasítja a szerzője. Ő a bátyjáról ír, íróról, akit bensőségesen ismert, hiszen a testvére, s író maga is. De hamar észre lehet venni, hogy ez a bensőség és személyesség a híd, amin át Cholnoky Viktor szigetére vonulathatók Cholnoky László saját mániái. A Vikornak tulajdonított szemlélet, hangoltság jellemzőbb a memoár írójára. Önnön nyugtalanságát, üldözöttségét saját magában vetett hitének hiányát írja bele a bátyjáról szerzett, emlékező arcképbe, amelyet így némiképp önarcképnek is fölfoghatunk.”⁵⁹ A memoár szerzője hitelességének kérdését pedig tovább árnyalja élettörténetének ismerete, az, hogy huszonhét éves

⁵² CHOLNOKY László, *Cholnoky Viktor = Nyugat*, 1917, 7, 665.

⁵³ GULYÁS 1956, i. m. 510.

⁵⁴ VERES 2012, i. m. a 37. oldal 66. lábjegyzete.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ KARINTHY Frigyes, *Kosztolányi Dezső = Uő, Így írtok ti*, Irodalmi karikatúrák, Bp., Athenaeum, 1912, (Modern könyvtár), 18.

⁵⁷ L. 52. lábjegyzet.

⁵⁸ KRÚDY Gyula, *Cholnoky László, Bertalan éjszakája = Magyarország*, 1918, 134. sz.

⁵⁹ NEMESKÉRY Erika, *Cholnoky László*, Bp., Akadémiai, 1989, (Irodalomtörténeti Füzetek, 119), 25–26.

korától (1906) súlyos alkoholizmusban és „idegbaj”-ban szenvedett, s az egészséges időszakok csak rövid epizódok voltak életében.⁶⁰

Révész Béla feljegyzése és Cholnoky László visszaemlékezése egyként „közvetett bizonyíték”. Előbbi Kosztolányira nézve „terhelő vallomás”, utóbbi „felmentő tanú”. „Szembesítésre” nincs mód. Különbőség az értelmezésében van. Veres András összegyűjti, ismerteti és ütközteti a forrásokat, de kétséget kizáró bizonyíték hiányában csupán feltevéseit fogalmazza meg, az összefüggések megteremtése mellett. Lengyel András úgy hivatkozik egy nem a szerzőtől származó visszaemlékezésre, hogy nincsenek kétségei, nem merül fel benne a körülmények vizsgálatának szükségessége. A szerzőség igazolására felhozott másik érve Cholnoky Viktor egy tizenhárom évvel korábbi írása,⁶¹ melynek ötletét, – ha fogunk egy távcsövet és fordítva nézünk bele, oly kicsinek látjuk a cethalat, hogy bele tudjuk tenni az uborkásüvegbe – szerinte, Cholnoky a kérdéses glosszában is felhasználta. Lehetséges. De az is lehetséges, hogy valaki más használta fel, fejlesztette tovább, alkalmazta a magyar és a párizsi viszonyok különbségének érzékeltetésére, aki ismerte ezt az írást, akár tisztelgésért Cholnoky Viktor előtt, akár csak azért, mert jó ötletnek tartotta. Ebben az 1896-os tárcában Cholnoky olyan stílusban és abszurd hasonlatokkal írja meg a cethal halászatot, mint később Nagy Lajos a *Képtelen természetrajz*-ban. A párhuzam ellenére a két szerző mégsem azonos.

Lengyel András a *Magyar Könyvszemlé*ben beigért⁶² tanulmánya az *Irodalomismeret* legújabb számában jelent meg, és a glosszáiró Cholnoky Viktort mutatja be.⁶³ Azonban e tanulmány a Cholnoky László memoár idézését követően, – mely után csupán ez a rövid kommentár áll: „Azaz, ha hihetünk a testvérnek (márpedig e vonatkozásban bizonyosan hihetünk neki)”⁶⁴ – azonnal a > jegyű szövegek tárgyalására tér rá. Jegyzetei pedig a szignó feltüntetése nélkül hozzák a cikkeket, és szerző nevét sem teszik szögletes zárójelbe; azaz úgy közlik, mintha az írárok névvel jelentek volna meg. Kétségtelen, igen figyelemreméltó, kimerítő és gondolatgazdag elemzést kapjuk a > jellel megjelölt glosszáknak, hosszú és gyakori idézetekkel, csupán a szerzőség kérdését nem tartja szükségesnek bizonyítani.

A monográfia⁶⁵ anyaggyűjtésekor, a glosszát keresve, feltűnt egy érdekesség. Az a jel, amit Lengyel András Kosztolányi szignójaként azonosított, úgy jellemezve, hogy „egy nagy D betűre emlékeztető félbevágott kör[...].”⁶⁶ és a nyomtatásban így adott vissza: **D**, korántsem D, és nem is félbevágott kör. Latin betű egyébként sem fordult elő az „Innen-Onnan” rovat jelei között, csak görög és héber betűk, például a béta (β) és az alef (א). Minden bizonnyal a korabeli nyomdatechnika miatt, nem minden cikknél látszik egyértelműen, de a félkör felül nem zárt, valójában így néz ki a jel a lapban: **D**.⁶⁷ Egy héber betű, a neve Tét, a héber ábécé kilencedik eleme, egyben az egész Alefbét legritkábban használt betűje. Héber nyelvtanok leggyakrabban a „טֵט”, azaz „jő” szóval mutatják be használatát. A 't' betűt jelöli, nem a 'd'-t. Alaposabb tanulmányozás után kiderül, hogy az „Innen-Onnan” rovat többi szerzői jegye sem egyszerűen „nyomdai jel”,⁶⁸ ahogy Lengyel András fogalmazott, s ahogy első pillantásra látszik.

⁶⁰ Vö. NEMESKÉRI 1989, i. m. 13–20.

⁶¹ „A »Vadászati kis káték című, Pelárgus néven jegyzett írása 1896. április 5-én jelent meg az általa szerkesztett *Veszprémi Hírlap*ban.” – LENGYEL 2013A, i. m. 107.

⁶² LENGYEL 2013A, i. m. 107.

⁶³ LENGYEL András, *A glosszáiró Cholnoky Viktor „Innen-onnan-jai A Hétben = Irodalomismeret*, 2013, 1, 20–41. – A továbbiakban: LENGYEL 2013B.

⁶⁴ LENGYEL 2013B, i. m. 21.

⁶⁵ VERES 2012, i. m.

⁶⁶ LENGYEL 2010B, i. m. 8. – Kiemelés az eredetiben.

⁶⁷ Ennek a monográfia – VERES 2012, i. m – anyaggyűjtésekor nem volt jelentősége, Lengyel András tanulmányai pedig meggyőző erővel hatottak Kosztolányi szerzőségét illetően.

⁶⁸ LENGYEL 2010B, i. m. 7.

A „Toll és tör” rovat ikonjairól szóló Lengyel András tanulmány⁶⁹ inspiráló volt az arról való gondolkodásban, hogy a jelek pontos meghatározása és értelmezése közelebb vihet a szerzők azonosításához. A > például több területen is használt szimbólum. Írásjelként hegyes zárójel, azaz kacsacsőr zárójel; angolul „angle brackets” a neve. Matematikai relációs jelként az egyenlőtlenséget szimbolizálja, ha balra nyitott, „nagyobb mint” jelentésű. Korrektúrajelként a hiányzó sor pótlására hívja fel a figyelmet. Mint szimbólum, akár Cholnoky Viktort, akár Kosztolányi Dezsőt is rejtheti. Problémamentesen állítható továbbra is a v szignóról, hogy Kosztolányié – akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy valójában hogyan is néz ki – hiszen egy másik héber szimbólum – a „Dávidpaizsa” – használója ismert, Kozma Andor, aki szintén nem volt zsidó. Lengyel András pedig – ugyan megjegyzi, hogy „Kosztolányi már a *Budapesti Napló*ban is irt D jel alatt”⁷⁰ – de a szerzőség bizonyítását másra alapozza. A glosszák és Kosztolányi ismert írásainak témáit, „apró stílussajátságait”, szóhasználatát, „egyedítő nyelvhasználatát”, nyelvi jellemzőit, frazémáit, gyakorlatát összevetve, és egyes glosszák életrajzi megfeleltethetősége alapján bizonyította a szerzőséget.⁷¹ Mindezeknek a Cholnoky glosszák azonosításáról szóló tanulmányban⁷² nincs nyoma. A Cholnoky Viktornak tulajdonított glosszákat azonban összeveti a korábban Kosztolányi szerzőségüknek azonosítottakkal. A különbséget az idegen szavak gyakori használatában, és abban látja, hogy „a hajdani aktualitások ma már sokszor magyarázatot igényelnek”, azaz a „[n]evekhez, eseményekhez, szavakhoz sokszor magyarázat kell. (Ennyiben Kosztolányi »innen-onnan«-jai jobban olvashatók, befogadásuk kevesebb feltételt támaszt.)”⁷³ Azonban ez az érv is vitatható. Egy példa erre az a három glossza, mely a messinai földrengés⁷⁴ kapcsán született, az azt követő hetekben. A ’Messina’ című a >, ’Az alvó hegedű’ és a ’Messinai narancsok’ a v jel alatt jelent meg.⁷⁵ A kor ismerete nélkül egyik sem érthető jobban a másiknál, s idegen szavakat mindháromban felfedezhetünk: az előbbiben csak egyet, az utóbbi kettőben kettőt és egyet, ha a katasztrófa szó sűrű használatát, melynek szintén lennének magyar megfelelői, nem számoljuk. ’Messina’: „az emberkéztől többé nem őrzött láng, a földrengések e rendes marodeuerje”; ’Az alvó hegedű’: „egy amerikai milliárdos kerek millió dollárt akart deponálni érte” és „A föld kokofónikus hangversenye”; ’Messinai narancsok’: „Miért ez a finale?”. (A földrengésről szóló vezércikket egyébként Cholnoky Viktor jegyezte Paganel álnéven.)⁷⁶

A jelen írásnak nem célja, hogy bizonyítsa, „A Nagy Czethalhoz” címmel *A Hét* 1909. március 7-i számában megjelent glosszáinak Kosztolányi Dezső a szerzője (a feltevés jogosságát azonban fenntartja). Azt sem kívánja cáfolni, hogy *A Hét* „Innen-Onnan” rovatában publikált > szignóval Cholnoky Viktor. Az viszont határozottan állítható, hogy kétséget kizáró bizonyíték – egyelőre – sem Kosztolányi Dezső szerzőségének elvetésére, sem Cholnoky Viktor szerzőségének bizonyítására nem áll rendelkezésre, és ilyen bizonyítékkal Lengyel András írásai sem szolgáltak. Egyetlen visszaemlékezés odavetett félmondatára alapozni egy szerzői életmű több tucat írással való bővítését pedig meglehetősen kockázatos vállalkozás. A legfontosabb tanulság azonban az, hogy a tudományos kutatómunkát – a források minél szélesebb körű ismerete mellett – a feltevések és elméletek teszik igazán érdekessé és szórakoztatóvá, a forrásokhoz való kritikus hozzáállás pedig hasznossá.

SÁRKÓZI ÉVA

⁶⁹ LENGYEL 2011D, i. m.

⁷⁰ LENGYEL 2010B, i. m. 8.

⁷¹ Lengyel 2010A és 2010B, i. m.

⁷² Lengyel 2013B, i. m.

⁷³ Lengyel 2013B, i. m. 39

⁷⁴ 1908. december 28-án hajnalban a szicíliai Messinát 7,5-es erősségű földrengés sújtotta, amit szökőár követett. Több mint százezren haltak meg és a város szinte teljesen elpusztult. Az olasz kormány intézkedéseit, ahogy a katasztrófát kezelte, sokan bírálták jogosan.

⁷⁵ 1909, I, 14; 2, 28; 4, 63–64.

⁷⁶ [CHOLNOKY VIKTOR] Paganel, *Felhő Messina fölött...* = *A Hét*, 1909, 2, 1–2.

FIGYELŐ

Officina Erasmiana. Jó időközönként leltárt készíteni egy-egy szakterületünk elért eredményeiről, egymástól függetlenül működő műhelyek munkájáról. „Az Erasmus-recepcio-feltérképezése és felkészült komparatista értékelése nélkül csonka marad a magyar irodalomtörténeti önismeret, és nem fejlődik ki újra a magyarországi neolatin filológia” (Szörényi László). Ezt a célt szolgálja az Erasmus műveinek hazai recepciójáról szóló tájékoztatás.

Elsőként arról az 1982-ban alakult „Officina Erasmiana” tevékenységéről lesz szó, melynek létrehozója, szervezője, szakmai és szellemi vezetője e sorok írója.

A hazai Erasmus-kutatás alakulásának történetéről 16 évvel ezelőtt részletesen írtam. (*Magyar Könyvszemle*, 1997, 327–333). Most csupán azt a vitathatatlan tényt kívánom hangsúlyozni, hogy az „Officina Erasmiana” annak a Waldapfel Imrének szellemében dolgozik, akinek nevéhez fűződik 1930 után a hazai kutatás felzárkózása Nyugathoz. Ő volt az, aki könyörtelen kritikával szembe mert fordulni azokkal az irodalomtörténészekkel, akik felismerhetetlenségig eltorzították Erasmus igazi arcát. Waldapfel, kezében az akkor közreadott *Opera Omnia* és *Epistolae* kritikai kiadásainak adataival, arra hivatkozott, hogy a légből kapott egyéni vélemények helyett magát Erasmust olvassuk, tanulmányozzuk, és minél több művét ismertessük, sőt fordítsuk magyarra. Forradalmi tett volt ez abban a korszakban, amikor neves szellemtörténészeink még Mohács tragédiájáért is Erasmust akarták felelőssé tenni.

Ismerjük politikai helyzetünk alakulását, melynek nemcsak emberi sorsok tízezrei estek áldozatul, de számos területen tudományos életünk is, különösen a művelődéstörténelem vonatkozásában. A számos példa közül most egyedül az Erasmus-kutatásra összpontosítom a figyelmet. A sors iróniája, hogy hazai viszonylatban épp az a Waldapfel Imre tette lehetetlenné a legfrissebb nyugati kutatások ismertetését és átvételét, aki pár évvel előbb maga volt annak zászlóvivője és élharcosa. Mivel vállalta a kommunista diktatúra éveiben a hazai tudományos ateizmus vezetését, Erasmusról még az eddigieknél is torzultabb képet rajzolt.

És hogy ennek nem okvetlenül így kellett volna történnie, tanúsítja, hogy a kommunizmus fellelgvárában, Moszkvában Markis Simon nemcsak zavartalanul folytathatta klasszika-filológia szakát, hanem kiváló és tárgyilagos tudományos műveket írt Erasmusról, a teológusról is. Ezek egyikét magyarra is lefordították (vö.: Markis Simon, *Rotterdami Erasmus*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1971). A hazai Erasmus-kutatás számára ez a kiadás mérföldkő számba ment. Ekkor határoztam el ugyanis, hogy létrehozok egy szellemi műhelyt, amely – ha kell, Markis Simonra hivatkozva – folytatja, illetve elkezdí az 1945-ben abbamaradt és új alapokra helyezett Erasmus-kutatást. Ennek a vállalkozásnak adtam már a kezdet kezdetén, 1982-ben az „Officina Erasmiana” nevet.

Műhelyünk legfőbb célja az volt, hogy elsősorban azokkal a művekkel foglalkozunk, melyeket valamilyen síkon Erasmus magyar kortársai ismertek, olvastak, könyvtárunkban őriztek. A fontossági sorrendet is elkészítettük, és ennek jegyében dolgoztunk, és adtuk közre köteteinket. Erről a több évtizedes munkáról adok rövid összefoglalót és bibliográfiai tájékoztatót.

1. ROTTERDAMI ERASMUS, *A keresztény fejedelem neveltetése*, fordította Csonka Ferenc, az utószót írta és a névmutatót összeállította Barlay Ö. Szabolcs Budapest, Európa Kiadó, 1987.

Szellemi műhelyünk mindmáig ezt a két kiadást megért kötetet tekinti legmaradandóbb alkotásának. Egyrészt, mert az 1516-ban írt műnek olyan példányából ültette át magyarba a leghitelesebb fordítóink egyike, Csonka Ferenc, mely példány a budai királyi könyvtárt ékesítette. Sőt a possessorri bejegyzés igazolja, hogy Szapolyai János birtokában volt: „Sum Johannis Regis Electi Hungariae” Ez a könyvtörténeti szempontból is nagy értékű kötet jelképezi a Mohács előtti és utáni magyar sors kálváriáját. A könyvet ugyanis 1541-ben Izabella királyné magával vitte Erdélybe, a gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtárába. Innét került annak a Naprágyi Demeter erdélyi katolikus püspöknek birtokába, akit a Tordai Országgyűlésben meghirdetett vallásszabadság nagyobb dicsőségére vallása miatt Erdélyből száműzték 1601-ben. A győri püspök fogadta be a menekült főpapot. Az ő hagyatékából került a győri székesegyház könyvtárába. A bársonykötésű ösnyomatványról 1984-ben másolatot készítettem, melyet Csonka Ferenc fordított magyarra. De az elmondottaktól függetlenül, azért is maradandó ez az alkotás a névtelenség jegyében dolgozó „Officina Erasmiana” három évtizedes életében, mert a diktatúra alatt megszüntetett Erasmus Társaság egykori tagjaként ezzel az erasmusi remekléssel tudtam megőrizni a jeget. A klasszika-filológia, a művelődéstörténet és a pedagógia elkötelezettjei megértették az üzenetet, különösen akkor, amikor elolvasták Erasmus nyílt, egyértelmű *Institutióját*: a keresztény pedagógus legyen elkötelezettje az evangéliumnak, mert neveltjének, legyen az fejedelem, vagy a legegyszerűbb család gyermeke, legfőbb tantárgya Jézus Krisztus megismerése és szeretete.

Hogy az olvasóközönség mennyire igényelte ezt a hitvallást, nemcsak abból tűnt ki, hogy szükség volt második kiadásra (1992), hanem abból is, hogy az Európa Kiadó ezzel a kötetel elnyerte a „Szép magyar könyv 1987” versenydíját. Mivel korszakváltás évei következtek, és napirenden volt az Európai Unió témája, kiderült, hogy Erasmus érti a kor emberének legégetőbb problémáit, hiszen ő volt az európai Republica Christiana apostola. Sokan úgy érezték, hogy a legjobbkor szólaltattuk meg őt, akit Európa lelkiismeretének neveztek.

2. ROTTERDAMI ERASMUS, *Krisztus fegyverzetében avagy Az üdvösségre vezető élet szabályainak kalauza*, fordította és a jegyzeteket írta Babics Zsófia, az előszót írta Szörényi László, az utószót Barlay Ö. Szabolcs, Budapest, Szent István Társulat–Új Ember Kiadó, 2000. az az

A könyv eredeti címe *Enchiridion militis christiani*. A kísérő tanulmányokból megtudjuk, hogy miért erre a műre esett a választásunk. Bár Erasmus 1503-ban csupán Poppenreuter udvari ágyúöntő lelkére kívánt hatni könyve megírásakor, de amikor második kiadását egy bencés apátnak ajánlva újra közkinccsé tette, valóságos világsiker lett belőle. A siker titka abban rejlik, hogy Erasmus megértette az újkor emberének igényét egy új lelkeségre, mely nem a rációból, hanem a szívből meríti élményeit. Példaképpül Krisztust, az embert állítja szemünk elé. Életigenlő, optimista krisztológiáját a 'devotio moderna' beépítette az emberek mindennapi életébe. „Ne gondold, hogy valami is hiányzik majd neked, ha Ő a tiéd, aki minden magába foglal.” A jámborság nem foglalkozás, nem a papok, szerzetesek privilégiuma, hanem minden hívő kötelező Krisztus-követése. Ezt nem lehet jogi, filozófiai normákkal meghatározni. Inkább út, melyen el lehet jutni Jézushoz. Kereszténynek lenni annyi, mint Krisztust követni, akármilyen legyen a foglalkozásunk. Erasmus egyetlen művének sem volt oly nagy olvasótábor, mint ennek. Már életében ötvenötször jelent meg, és lefordították angol, német, francia, olasz, holland, lengyel, cseh nyelvre és 1627-ben Salánki György magyarra, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem megrendelésére. Műhelyünk ennek a kötetnek közreadásával segít a tisztánlátásban az Erasmus körüli vitában. Ettől az időtől kezdve neve mellé mindig odaírta igazi hivatását: „a teológus”. Hitének mélysége, egyház-hűsége vitathatatlan.

3. ROTTERDAMI ERASMUS, *A keresztény özvegy: Máriához, Magyarország és Csehország egykori messze földön ismert királynéjához, Károly császár és Ferdinánd király nővéréhez*, fordította és a jegyzeteket írta Babics Zsófia, Budapest, Jel Kiadó, 2004.

Következő választásunk a *Vidua christiana* magyar fordítására esett. Érthető, hisz arról a Habsburg Máriáról van szó, aki hősi halottunknak, II. Lajos királynak a felesége volt. Megrendítő szavakkal írja le a király halálát és azt a fájdalmat, hogy nem lehetett mellette. A vigasztaló szavak után a keresztény özvegyhez méltó élet szabályait veszi sorra. Erasmus itt is, hasonlóan más művéhez, minduntalan szóba hoz öt általában foglalkoztató kérdéseket. *A keresztény özvegy* című könyv annyiban tér el az eddig megjelentektől, hogy ezeket a témákat könnyedebb, mondhatni csevegő stílusban adja elő. A *Vidua christiana* nem a filozófus, a teológus Erasmust juttatja eszünkbe, hanem a könnyedén beszélő jó barátot. Hasonlatai, képei, hangvétele az olvasónak kifejezett gyönyörűségére szolgál.

4. ROTTERDAMI ERASMUS, *A mennyből kirekesztett Gyula pápa*, fordította és jegyzetekkel ellátta Vető Éva, lektorálta és a tanulmányt írta Barlay Ö. Szabolcs, Budapest, 2013.

Az „Officina Erasmiana” fennállásának harmincadik évét azzal a jóleső tudattal zárja, hogy küldetését teljesítette és maga elé tűzött célját épp ezzel a fordítással elérte. Miután a legújabb kutatások bebizonyították Erasmus szerzőségét, úgy gondoltuk, hogy a maró iróniával írt könyv körüli botrányt eleve azzal hatástalaníthatjuk, ha mi magunk vesszük kézbe a témát és a fordítást is. Ezzel már tíz évvel ezelőtt elkészültünk, de szándékosan vártunk a közreadással. A szöveg már a nyomdában van, és mindössze 200 számozott példányban adom közre, hogy az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetén és az OSZK-on keresztül bekerüljön a szaktudományok vérkeringésébe. A téma tárgyilagos, politikamentes és főként a szaktudományunkhoz méltó tárgyalását – gondolom – az biztosítja, hogy mint szerzetes paptanárok oknyomozó egyháztörténész is vagyok. Így nyugodt lelkiismerettel vállalom a kiadást esetleg erősen bírálók odiumát. Számomra egyedül az az evangéliumi kijelentés a mérvadó, mely egyértelművé teszi, hogy: „Az igazság szabaddá tesz titeket” (Jn 8,32).

Erasmus hírnevét, „modernségét” és nélkülözhetetlen szellemi fölényét mi sem igazolja jobban, mint az a tény, hogy az „Officina Erasmiana” nem az egyedüli szellemi műhely, mely tudatosan és behatóan foglalkozik az ersamusi örökséggel. Az alábbiakban erről kívánok tájékoztatást adni, mely minden bizonnyal se nem teljes, se nem kielégítő, ha nem is felesleges.

5. ROTTERDAMI ERASMUS, *A szabad döntésről*, fordította és a tanulmányt írta Rokay Zoltán, Budapest, Jel Kiadó, 2004, 2005².

Ma már inkább a teológusok, egyháztörténészek számára jelent igen fontos dokumentumot Erasmusnak a szabad akaratról szóló „szakkönyve”. A katolikus teológus professzor ezzel a fordítással válaszolt a soproni evangélikus főiskola teológiai karának Luther Márton magyar fordításban megjelent könyvére. Köztudott, hogy Luther szerette volna Erasmust is megnyerni és maga mellé állítani a nagy szellemi, vallási csatában. Az erkölcsi reformot szintén követelő Erasmus azonban éles intellektusával azonnal észrevette, hogy Luther és az őt követő teológusok magukat a katolikus hittételeket is meg akarják változtatni. Ezek között a lelegevenbevágóbb a szabad akarat kérdése. Hiszen ez több mint teológia, ez emberi személyiségünk szegletköve. Azokban az indulatokkal felkavart zavaros évtizedekben könnyen elcsúszhatott volna Erasmus is. Éppen ezzel a kimért és Luther mérhetetlen ingerült, durva, sértő hangnemére higgadtan válaszoló művével bizonyította legmarkánsabban katolikus hitéhez való hűségét.

A valódi Erasmus-kép tisztázása és legfőbb műveinek hazai recepciója miatt Rokay Zoltán kötetét fajsúlyos alkotás.

6. ROTTERDAMI ERASMUS, *A nőkről és a házasságról*, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és a bevezetőt írta Petneházi Gábor, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2011.

„Erasmus és magyar barátai” (vö. Trencsényi-Waldapfel Imre nevezetes könyvével 1941-ből) Szegeden is megtalálhatók. Ezek a helyi – rendszerint egyetemekhez kötődő – Erasmus- társaságok fontos pillérei és őrzői szellemi örökségének. Mivel a klasszika-filológia jövője majdhogynem reménytelen, a fordítók nevét – vere dignum et iustum est – leírom: Benedek Noémi, Gelléri Gergő, Kasza Péter, Petneházi Gábor, Szabó Ádám, Széles Ágnes. A *Colloquia* kincsesbányájából kiválasztott fejezetek jól mutatják, hogy még a 21. század fiataljai is időt és fáradságot nem kímélve, érdeklődéssel olvassák Erasmust, aki nagyon is gyakorlatorientált, és etikai útmutatót is nyújt. Néhány fejezetcím: „Kérő és a lány”, „A feleségek iskolája”, „A kismama”, „Az istentelen házasság”, „Szenátuska, avagy az asszonyok tanácsa”. Mindegyik olyan témát vet fel, mely a ma emberét is lázba hozza. Ma, amikor a házasságnak nemcsak szentségi jellege, de maga az intézmény is romokban hever, jó lenne, ha minél többen olvasnák a válogatás eme fejezetét: Meggyőző beszéd a házasság dicséretéről.

7. ROTTERDAMI ERASMUS, *Beszélgetések a keresztény vallásról*, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Petneházi Gábor, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2012.

Ez a mű is a szegedi műhely terméke, és ugyancsak a *Colloquiá*ból való. A művelődéstörténet és azon belül az egyháztörténet egyik fontos fejezete a 16. századi egyházreform. Erasmus magatartását és megnyilatkozásait megismerni azért szükséges, sőt nélkülözhetetlen, mert épp azokról az évtizedekről nyújtanak információt, amikor minden forrongó állapotban volt. Erasmus is sok mindent bírált, elítélt, de X. Leó pápa nem véletlenül akarta bíborossá tenni. Alighanem elkerülhető lett volna az egyházszakadás, ha Erasmus toleranciára épülő szemlélete került volna túlsúlyba. Ha ez nem is így történt, azt mindenképpen tudnunk és tudatosítanunk kell, hogy Erasmus több kérdésben megelőzte korát és van olyan is, melyet később az egyház elfogadott.

Ha azt nézzük, hogy az utolsó 25 évben Erasmusnak mindössze hét művét fordítottuk magyarra, nem nagyon dicsekedhetünk. Bár e kötetekhez hozzá kell még számítanunk az itt nem regisztrált tanulmányokat, róla írt cikkeket, mégis keveselljük a termést.

Éppen ezért megismétlem tíz évvel ezelőtt tett javaslatomat: meg kellene alapítani, helyesebben szólva újra életre kellene hívni a diktatúra miatt betiltott Erasmus Társaságot. Legalkalmasabb erre az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete lenne. A feladat nem nagyon tűr halasztást, hiszen az egyetemek klasszika-filológia tanszékeire egyre kevesebben jelentkeznek, a gimnáziumainkban ugyancsak megszűnőben van a latin nyelv tanítása.

Erasmus tekintélye, hírneve elegendő garanciát nyújt ahhoz, hogy ez a terv valóra is váljon.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Könyvek a Pécsi Egyetemi Könyvtárból. Az 1774-es esztendő a hazai művelődéstörténet egyik fontos dátuma, egyben Pécs újkori művelődéstörténetének kezdőpontja is: ebben az évben tette nyilvánossá Klimó György a püspöki könyvtár használatát. Érthető tehát, ha a bő évtizedes múltra visszatekintő, a Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai nevet viselő sorozat legtöbb tagja valamilyen módon kapcsolatot őriz, visszatér ehhez az eseményhez, a könyvtáralapító püspök személyéhez. Másfelől az egyes kötetek a szokásos és mindig időigényes, állandó megújulást igénylő, az olvasókért és a támogatásokért folytatott napi tevékenység mellett a könyvtár falai között végzett tudományos munkáról is számot adnak. A könyvek megjelenéséből, a kéziratok kiadásra előkészítéséből a könyvtár mindenkor

vezetése mindig kivette a részét, s ambicionálta a hagyományok feltárását, az elődök tevékenységeinek, eredményeinek nagyobb körben való megismertetését, a helytörténeti kutatások folyamatosságát. A sorozat néhány darabjának ismertetésével jól lehet ezt a körültekintő munkát bemutatni.

A sorozat első, egyben tudományos szempontból legmonumentálisabb tagja, a Klimó-könyvtár betűrendes katalógusa 2001-ben jelent meg, Móró Mária Anna összeállításában. A kötet rövid bevezetője a könyvtárral kapcsolatos legfontosabb ismereteket közli: keletkezését, forrásait, használatának rapszodikusságát, állományának muzeálissá válását, és a pozsonyi egyetem menekülését követő feleledését. Maga a katalógus is könyvtárosi elődök munkájára támaszkodik, ez természetesen nem csökkenti erényeit: sorban olvasva az egyes tételeket, képzeletbeli utazásra invitál a 16., de főleg a 17. és 18. századi kiadványok világába, egy fokozatosan bővülő gyűjtemény segítségével, számtalan összefüggést mutatva és sejtetve a korabeli Európa, illetve Magyarország értelmiségének olvasmányairól, szellemi kapcsolatairól.

Egyetemi doktori disszertációból nőtt hely- és könyvtártörténeti monográfiává Szénászky Mária munkája, amely Szepesy Ignác kulturális és könyvtárfejlesztő tevékenységével foglalkozik. Szepesy Klimó Györgyhöz hasonlóan fontos szerepet játszott Pécs kulturális fellendítésében, emellett részt vett a reformkor politikai életében, jelen volt az országgyűléseken, pártolta a magyar nyelv államnyelvvé válását, s mecénási szerepet is vállalt. Bár életének csak utolsó, bő egyötödét töltötte a baranyai városban, működése egyáltalán nem mondható regionálisnak. A szerző bevezetesként két szálból szövi munkáját, háttérül összefoglalva a város kulturális adottságait és a püspök működésének Pécsen megelőző időszakát. A monográfia gerincét az 1827 és az 1838 közötti évtized munkásságának ismertetése, illetve ennek helyi továbbélése adja. Szepesy Ignác kezdeményezései főként az oktatásban, a könyvtárügyben és a nyomdászatban hoztak eredményeket. Az életrajz és az életmű hitelességét a felhasznált levéltári dokumentumok és nyomtatványok is erősítik, amelyek egy része hasonmásban is látható, átirásban is olvasható. A kötet a reformkor pécsi vetületének adatokban gazdag képét nyújtja.

A Pécsi Egyetemi Könyvtár időről időre konferenciákban jeleníti meg a falai között folyó tudományos munkát. Ezek a konferenciák valamilyen aktuális dátumhoz kötődnek, például a 2006. évi Klimó György halálának évfordulójához kapcsolódott. A kötetben olvasható tanulmányok azt példázzák, hogy az általa közössé tett gyűjtemény napjainkban is több tudományterület kutatásait tudja segíteni. Ennek egyik részével, a halála után nem sokkal teljesen csonkává lett, kirabolt éremgyűjteménnyel foglalkozik Rayman János. A rekonstruáláshoz kéziratos leltárakat használt fel, körültekintően vizsgálva emellett a rokonokhoz került érmek útját is. A tanulmánynak a könyvtárhoz kötődő része az abban található numizmatikai könyveket írja le. Elsősorban oktatástörténeti szempontokat érint Fischermé Dárdai Ágnes, miközben a könyvtár régi tankönyveit vizsgálja több szempont figyelembevételével (nyelv, kiadási év, tudományterület), s néhány magyar nyelvű kiadvány részletesebb bemutatásával, amivel témáját a művelődéstörténet felé bővíti. Hartvig Gabriella a Klimó-könyvtár angolszász anyagát mérte fel egy három és fél évtizeddel korábbi, kéziratos katalógus segítségével. Elemzései érdekes adalékokat jelentenek a hazai anglistika történetéhez. Danku Györgynek a Danckerts-atlasz kiadási évének meghatározását tartalmazó írása nem csupán tartalmi, hanem metodikai újdonságokat is tartalmaz. Kimondottan érdekes, többek között család- és kiadástörténeti nyomozás eredményét is tartalmazó tanulmány Pohánka Éva beszámolója egy Klimó-rokon értekezésének azonosításáról. A kötetben olvasható még egy rövidebb írás a pécsi papságnak a nőkérdésről való véleményéről (Tengely Adrienn), a Klimó-könyvtár egy feltételezett 19. századi olvasójáról s munkájáról (Vass Éva Tünde–Jankovits László). A záró írások szorosabb kapcsolatban állnak a gyűjteménnyel, mert egy idegen eredetű részgyűjteményével (Csóka-Jaksa Helga), két muzeális kötetének restaurálásával (Kirics Márta), illetve zenei anyagával foglalkoznak (Békési-Márton Csaba). A tanulmánykötet végén az egyes írásokhoz kapcsolódó jó minőségű illusztrációk kaptak helyet.

2009-ben jelent meg a Klimó-könyvtár katalógusának összeállítója, Móró Mária Anna tiszteletére kiadott köszöntőkötet. Ez, a hasonló típusú művekkel megegyezően, személyes hangú emlékeztetéseket,

helytörténeti jelentőségű kutatások eredményeit és általánosabb témájú írásokat egyaránt tartalmaz. Az első kategóriát Ádámné Bubics Anna és Pintér László emlékezései jelentik, a nyolcvanas és az ötvenes évekre, egy nagyobb és sok kisebb, a vidéki olvasókhöz közelebb lévő könyvtárak viszonyainak felidézésével, lényeges vonásaikban általánosítható tapasztalatok alapján. A kötet gerincét természetesen a helytörténeti vonatkozásokkal foglalkozó, egy-egy problémát röviden összegző tanulmányok alkotják, amelyek érthetően főként Pécs városát és Baranya megyét érintik. A tárgyalta időszakok a középkortól a közelmúltig Magyarország teljes történelmét felölelik. Béli Gábor az Árpád-kori vagyoni megosztás egy speciális esetét, Fedeles Tamás egy pécsi sírkő történetét, Timár György Pécs Károly Róbert-kori püspökeinek életét foglalta össze. A 18. századi viszonyokat mutatja be Borsy Judit, aki a Pécsvaradi közalapítványi kerület templomépítéseinek elsősorban a birtok- és gazdaságtörténeti összefüggéseire fordított figyelmet, szép, színes tervrajzokkal illusztrált tanulmányában. Gazdag művelődéstörténeti anyagot tartalmaz Kajtár István tanulmánya, amely a szőlőskertek jogi viszonyait vizsgálja. A reformkort Horváth Istvánnak a Bodócs-patak első szabályozását feltáró írása képviseli. Inkább elméleti jellegű Nagy Imre Gábornak a megyei levéltári források községtörténeti vonatkozásait vizsgáló írása, amely forrásismertetése mellett módszertani segítséget is nyújt az érdeklődőknek. A huszadik századot Márfi Attila és Rozs András írásai képviselik: az első szerző a filléres vonatok kapcsán a gazdasági válság, a speciális kedvezmények, és a turizmus fellendítésének kapcsolatát vizsgálja, a második pedig egy 1946 őszi, államellenesként minősített pécsi jogeset fényében mutatja be a korabeli népbíróági ítélezés gyakorlatát. Befejező sorait érdemes idézni: „A népbíróság – ha nem is ezekkel a szavakkal, de lényegében – megfogalmazta az egész úgynevezett demokratikus korszak alapkérdését, vagyis azt, hogy e politikai rendszer valójában az egypárti diktatúra létrehozására, az egypártrendszer bevezetésére irányuló átmenet-e, vagy pedig az erre a kommunista párti törekvésekre utaló jelek ellenére a parlamenti demokrácia, a többpártrendszer létezik, az MKP-t csak a diktatúra hamis vádjával illetik. A pécsi népbíróság az utóbbit állította. A történelem pedig az előbbit igazolta.”

Szinte önálló blokkot alkotnak azok az írások, amelyek szorosabb módon kapcsolódnak a Klimó-könyvtárhoz. Ezek közé tartozik Pohánka Éva gazdagon dokumentált tanulmánya a Püspöki Könyvtár eredeti épületéről, amelyhez részben írásbeli dokumentumokat – korábbi forrásfeltárások, levéltári iratok, hagyatéki leltárak –, részben tárgyi emlékeket is felhasznált. A könyvtár falai között megfordult elődök közül Szőnyi Ottó és Benedek Ferenc is jelen vannak, előbbi munkásságának könyvészetét Lengvári István, utóbbi életét Pókecz Kovács Attila idézi fel. Ugyancsak intézménytörténeti jellegű Kovács Zoltán tanulmánya, amely a Pécsi Káptalani Levéltár történelmével foglalkozik.

Néhány tanulmány távolabbi régiók körülményeit tárgyalja. Kaposi Zoltán a nagykanizsai Takarékpénztár létrejöttét és reformkori gazdasági jelentőségét vizsgálja, Ódor Imre árnyalt, józan, mérlegelő képet fest az utolsó magyar nemesi felkelésről, az abban részt vett Somogy megyei lovasezredről, Peres Zsuzsanna pedig a főrangú nemesi család kötött öröklési rendjét ismerteti a 17–18. században. A jelen gyorsan változó világát örökíti meg Sonkoly Károly, a somogyhatvani Kálmán-ház és Tegzes Ferenc a Mohácsi Önkéntes Tüzoltó Egylet történetével.

A kötetben olvashatók még a szűkebb régióon túllépő, általánosabb, művelődéstörténeti tanulmányok is. Ezek tematikája természetesen szór. Akad közöttük ókori vallástörténet (Ádám Antal a konfucianizmusról), oktatás- és mobilitástörténet (Bánfalvi József Zilahy Lajos kezdeményezéséről), repüléstörténet (Deák Máté az első világháború utáni német polgári repülés egyik vetületéről), egyháztörténet (Tengely Adrienn a katolikus alsópapság helyzetéről az őszirózsás forradalom alatt). A hazai szociális gondoskodás egyik ismeretlen jelenségét Gáll Éva ismerteti, a magyarországi zsinagógák könyvtárrá alakításának körülményeit pedig Dezső Krisztina foglalja össze. Elsősorban értelmezési kérdéseket tartalmaznak Fischerné Dárdai Ágnes, Hartvig Gabriella, Jankovits László és Somos Róbert írásai.

A változatos tárgyú gyűjteményt Móró Mária Anna munkáinak bibliográfiája zárja.

A Pécsi Egyetemi Könyvtár következő szemlézett kötete egy 2010-ben tartott konferencia előadásait fogja egybe, amelyet Klimó György, a nyilvános püspöki könyvtár alapítója születésének 300. évfordulója

alkalmából rendeztek. Az előadások a 18. századi katolikus könyvtárpártolók, Eszterházy Károly, Batthyány Ignác és Klimó György emlékét idézték fel, e tárgyú tevékenységük egy-egy részletének feldolgozásával, a könyvtár állományára épülő legújabb kutatások fényében. A bevezető tanulmányban Pohánka Éva az alapításkori gyűjtemény számszerű összegzésére vállalkozott, forrásként felhasználva a fennmaradt katalógusokat és könyvjegyzékeket. A könyvtári állomány kötettségét ugyanis a nyomtatott források és híradások, valamint a szakmai becslések korábban jelentős szóródással adták meg, amelyek korrigálására és pontosítására a kéziratos források mellett fel kellett használni az eredeti elhelyezéssel kapcsolatos ismereteket is, mint közvetett bizonyító tényezőt. Ezek segítségével az állománynagyság számszerű értékét sikerült jobban megközelíteni, s a szerző magyarázattal szolgál az egykori, a sajtóban megjelent és a valóságos kötettség közötti különbségre is. Löffler Erzsébet az Egri Főegyházmegyei Könyvtár mennyezeti freskójának, valamint arcképcsarnokának keletkezési körülményeit, forrásait, a képi ábrázolás és az általa érzékeltetni kívánt egyházi, illetve kulturális üzenet összetevőit vizsgálta. Doina Hendre Biro francia nyelvű, magyar összefoglalóval ellátott írása a harmadik 18. századi katolikus főpapi könyvtáralapító, Batthyány Ignác életét, tudományszervező és könyvtáralapító munkásságát összegezi, segítségként felhasználva fennmaradt könyvtári gyűjteményét is. Boda Miklós visszatekin-tésének egyik érdekes pontja a Klimó/Klimó névváltozat párhuzamos alkalmazásának eredetét, míg Szelestei N. László Ludovico Antonio Muratori hazai hatástörténetének Klimó Györgyöz kapcsolódó vonásait tárja fel, részletes, jól dokumentált és érdekes tanulmányában. Hartvig Gabriella a Klimó-könyvtár egyik kötetéből kiindulva a német nyelven közvetített hazai Ossián-hatás kezdeteiről ad közre körültekintő írást, Jankovits László pedig Berényi Zsigmond egyik kéziratának emblematicáját elemzi részletesen. A képek az illusztrációk között is megtalálhatók. Szilágyi Mariann az úgynevezett Koller-katalógus magyar nyelvű nyomtatványainak elemzését végezte el, írása kitér az elveszett művek pótlólagos beszerzésére, az egymás utáni könyvtárosok jegyzékeire, s az állandó könyvtáros hiányának a könyvtár rendeltetészerű működésében mutatkozó hiányára is... A harmadik nagyobb tanulmány-csoport a könyvtáralapító működésének egy-egy, eddig még kellőképpen fel nem tárt összefüggésével foglalkozik. Fejérdy András és Soós István írása a Bécs, Róma, Pécs háromszög vonatkozásában foglalja össze Klimó György és Giuseppe Garampi bécsi apostoli nuncius levelezésének különféle tárgyait. Gözsy Zoltán Klimó egyházi és világi vezetői szerepét és gyakorlatát elemezte, Verók Attila pedig nagyszabású, a hallei Franckei Alapítványok könyvtárában végzett hungarica-kutatásának pécsi vonatkozású eredményit adja közre. Az utolsó tematikus egység középpontjában a pécsi egyházmegye áll. Hencz Enikő Koller József és Dobai Székely Sámuel levelezésének ismertetésével egy tudományos kapcsolat állomásait mutatja be. Ugyanezt teszi Horváth István a Pécsi Papnevelő Intézet működését lehetővé tevő uradalom működését, mezőgazdasági, szőlőművelési és állattartási tevékenységét bemutatva. Borsy Judit gazdag forrásanyag felhasználásával foglalja össze a pécsi egyházmegye területen kívüli plébániáival kapcsolatos ismereteket, munkája értékét nagymértékben emeli a második részben közölt többszempon-tú adattár. Tegzes Ferenc a gyűjtemény egyik legérdekesebb tanulmányát írta meg egy kis kápolna teljes körű leírásával, amelyben a természeti környezettől, a névadótól, az építészeti és a belső berendezés tényeitől, a történetéhez és a szertartásokhoz fűződő szellemi összetevőikig, a vele kapcsolatos mondákig és működésének gazdasági feltételéig jut el. A kötetet, amelynek értékét a közölt illusztrációk is emelik, Tengely Adriennek a francia eredetű, ám Magyarországon is népszerű, Szűz Mária tiszteletén alapuló hitbuzgalmi társulat hazai fennállásának rövid összefoglalója zárja.

Mintegy keretbe foglalja a Pécsi Egyetemi Könyvtár újabban megjelent kiadványait Schmelczer-Pohánka Éva könyvtártörténete, amely a véletlen folytán egyben a sorozat tizedik számú kötete is. Míg a Klimó-könyvtár katalógusa bemutatta az egykor nyilvánossá tett állományt, addig ez a monográfia a könyvtár életével kapcsolatos igen bő forrásanyag feldolgozásával mutat rá a fenntartásnak és a működésnek, azaz magának az intézménynek a művelődéstörténeti jelentőségére. Mintegy elméleti alapvetésül a szerző számot ad a korábbi szakirodalmi feldolgozásokról, majd áttekinti az adottságo-kat: Klimó György életútjának alakulását, valamint az alapítás és a nyilvános használat kezdetének

ellentmondásait. Ezt követően részletesen összefoglalja a könyvtárat mindenkor működtető személyzettel kapcsolatos ismereteket, nem tartalmi, hanem könyvtárfejlesztési szempontok alapján, majd elemi állományrészeit, katalógusait tekinti át. Önálló fejezet foglalkozik a működés mindenkori feltételeivel, a használat körülményeivel. Érdekes a közölt olvasókkal kapcsolatos történeti statisztika, amely külön kitér a tudományos kutatókra is. A mindenkori működést döntően befolyásolták a pénzügyi lehetőségek, valamint a társintézeti kapcsolatok, s a könyvtártörténet további fontos fejezetei azok, amelyek magával az épülettel, annak berendezésével foglalkoznak. Kiemelt oldalak tartalmazzák a könyvtári és nem könyvtári különgyűjteményekkel kapcsolatos ismereteket. Bár a tárgyalás alsó korszakhatára 1945, a szerző némi bepillantást enged a második világháborút követő évtizedek addig nem tapasztalt jelenségeibe is. Külön fejezet tárja fel a művelődéstörténeti hátteret. A kötetet kronológia, függelékek és bő, részletes irodalomjegyzék zárja. A sok tárgyat magába foglaló, gondolatgazdag munka a könyv- és művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasó számára igazi élményt jelenthet.

Az ismertetett kötetek egyértelműen mutatják, hogy noha a folyamatosság szándéka ellenére nem jellemezte a Klimó György által alapított nyilvános könyvtárat, létezése mégis inspiráló erővel hat ma is, gyűjteménye pedig kutatható anyaggal tudja ellátni a szűkebb és tágabb környezetében élő szakembereket egyaránt.

A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa I., A könyvek szerzői betűrendes katalógusa, összeáll. Móró Mária Anna, Bp., Tarsoly Kiadó, 2001; SZÉNÁSZKY Mária, *Szepesy Ignác kulturális és könyvtárfejlesztő tevékenysége*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2006; „... használd ezt a könyvtárat ... a haza tisztességére és oltalmára, magad és mások hasznára.”, Tudomány és kutatás a Klimó Könyvtárban, szerk. Pohánka Éva, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2007; *Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére*, szerk. Kokovai Szabina, Pohánka Éva, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2009; *Klimó György püspök és kora*, Egyház, művelődés, kultúra a 18. században, szerk. Pohánka Éva, Szilágyi Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2011; SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: *A pécsi püspöki könyvtár története (1774–1945)*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, 2012.

BUDA ATTILA

SZEMLE

Bölcséleti Folyóirat. Repertórium 1886–1906, Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, Repertórium 1901–1914. A repertóriumokat készítette és a kötetet szerkesztette Balog Éva, Laczkó Sándor, Szeged–Kolozsvár, 2010, PRO Philosophia, SZTE EK Társadalomtudományi Gyűjtemény, 126 I. (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai, XI.)

A változó elnevezésű (jelenleg éppen Klebelsberg Kunó nevét viselő) szegedi egyetemi könyvtár keretében működő úgynevezett Társadalomelméleti Gyűjtemény egyebek közt nagyon jelentős bibliográfiai munkát is végez. Vezetője, Laczkó Sándor irányításával létrehozta s folyamatosan gyarapítja a magyar nyelvű filozófiai irodalom elektronikus adatbázisát, amely 2010-ben már 46 ezer magyar nyelvű filozófiai publikáció adatait tartalmazta, s az anyagban sokrétű keresést tesz lehetővé. Ez az átfogó, nyugodtan mondhatjuk, alapozó jellegű munka nemcsak a filozófia művelésének fontos háttértevékenysége, de a dolog jellegéből adódóan a tudomány- és sajtótörténet számára is fontos. Az anyaggyűjtés ugyanis 1881-től veszi számba az irodalmat, s eközben a magyar nyelvű filozófiai folyóiratokat is földolgozza. A most ismertetendő kiadvány például két hajdani folyóirat (*Bölcséleti Folyóirat, Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*) anyagát repertorizálja.

A munka voltaképpen három részből áll. Törzset, egymást követően, a két folyóirat repertóriuma adja, előttük azonban Laczkó Sándor bevezető tanulmánya 'A századforduló magyar nyelvű filozófiai folyóiratairól' tájékoztató. A sajtótörténet-írás számára mindhárom fejezet fontos.

A közreadott két repertórium ugyanis úgynevezett tükörrepertórium. Évenként veszi számba anyagát, a közlemények eredeti sorrendjében, azaz mintegy

lefényképezi azokat, és a szokásos keresést a végére helyezett névmutatóra bízta. Ez azok számára, akik a bonyolult szakrendszer kialakításában vélik megtalálni az ilyen típusú munka értelmét, túlzottan egyszerűnek látszik. Valójában filozófiatörténeti és sajtótörténeti szempontból nagyon praktikus. Az anyagot ugyanis nem dobálja szét és keveri össze egy bibliográfiai műhelyben kiagyalt, mesterséges, és a filozófusok által úgysem igen használható rendszerbe, hanem leképezi a folyóirat eredeti rendjét. Láthatóvá teszi, mi mi mellé kerül, a szerkesztő hogyan rakta össze folyóiratát, egyes problémák mikor s hogyan kerülnek elő (vagy éppen tűnnek el), hogyan alakul (változik) a munkatársi gárda stb. Ez pedig két különböző, de természetesen összetartozó stúdium számára is nagyon előnyös. A filozófiatörténész már „ránézésre” egy sor, történetileg releváns trendet a szerzők és címek időrendi alakulását megfigyelve észrevesz. Az értelmező munka első – igaz, még erősen hozzátvetőleges, fölmérő jellegű – fázisa így már a repertórium forgatása közben megtörténhet. A sajtótörténész pedig, ugyanebből kiindulva, magáról a lapról, szerkesztési elveiről, a munkatársi gárda összetételéről stb. nyer így gyors információkat. S ez nagyon fontos. Egy folyóirat ugyanis sohasem részeinek – közleményeinek – mechanikus összege, amely a közlemények újrafölmondásával kimeríthető, hanem maga is mű. Egy filozófiai folyóirat például, mint egész, mint megkomponált valami is érdekes. Mint egész, több és más, mint részei külön-külön. A mesterséges – s a folyóiratban valóságosan kibontakozó gondolkodástörténeti folyamathoz képest inadekvát – „szakrendszer” ezt a többletinformációt megsemmisítené.

Ha valami hiányolható e gyakorlatból, akkor az csupán annyi, hogy a mutatót kár volt csupán

névmutatóra redukálni. Hasznos lett volna egy tárgyszómutatót is beleapplikálni. Ez ugyanis, mutató formában, nem dobná szét és keverné össze a lap anyagát, de bizonyos összefüggésekre fölhívhatná a figyelmet.

A *Bölcseleti Folyóirat* 21 évfolyamot ért meg, s közleményeinek száma hozzávetőlegesen ezer, egész pontosan 1003 tétel. A *Magyar Filozófiai Társaság Közleményei* rövidebb életű lett, „csak” tizennégy évfolyama jelent meg, s közleményeinek száma is kevesebb, a repertórium csak 403 tételt regisztrált. Jelentőségük mégis nagy, hiszen egy kevesek által művelt tudásterület átmeneti jellegű periódusát (1886–1914) testesíti meg e két lap. A megújuló, modernné váló magyar filozófia tapogatózó, bizonytalan, nagyon különböző dolgokat egyaránt tematizáló, de új témákat s új szerzőket is produkáló története fogható itt meg. A szerzők ma már többnyire „névtelenek”, tudniillik elvitorlázott velük az idő hajója, legfőljebb filológusok tudnak róluk, de persze úgynevezett nagy nevek is föl-föltűnnek – Prohászka Ottokártól Babits Mihályig. S a kevésbé ismertek közt is akad nem egy méltatlanul elfeledett, érdekes és/vagy fontos gondolkodó, mint például Posch Jenő. (A repertórium egyik haszna éppen ennek az átalakuló szellemi életnek az újrafelfedezése, pontosabban: az erre való lehetőség megteremtése.)

A kiadvány élén Laczkó Sándor tanulmánya („A századforduló magyar nyelvű filozófiai folyóiratairól”) ezt az újrafelfedezést segíti egy madártávlati kép fölrajzolásával. A szerző szerencsére nem csak bibliográfus, hanem egyben a filozófia művelője és egyetemi oktatója is, s így mintegy belülről képes képet adni a folyóiratokban lezajló filozófiai, gondolkodástörténeti folyamatokról. A filozófia és a bibliográfia szakembereként, egyesítve e két szakterület itt nagyon is együvé tartozó problematikájának ismeretét, világosan rögzíti a koordinátákat: „A 19–20. század fordulója a magyar filozófiai kultúra intézményesülését, sőt (a 19. század középső harmadához képest) pezsgését hozta magával. Ezekben az évtizedekben teremtődtek meg a filozófia hazai művelésének nyelvi, intézményes és kulturális feltételei. Önálló filozófiai fórumok jöttek létre, filozófiai könyvsorozatok jelentek meg, klasszikus filozófusok művei láttak magyar nyelven napvilágot, bölcseleti társaságok

alakultak. A tudományegyetemen egyre nagyobb teret hódítottak a magyar nyelvű filozófiai stúdióumok, s – nem utolsó sorban – magyar nyelvű filozófiai periodikák kezdtek meg működésüket.” (7.) Röviden szól az itt s most nem repertorizált, de fontos folyóiratokról (*Magyar Philosophiai Szemle, Athenaeum*) is, és természetesen jellemzi a most bemutatott két lapot is. Így megállapítja például, hogy: „A Kiss János és Palmer Mátyás teológiai tanárok szerkesztésében és kiadásában 1886-ban útjára induló *Bölcseleti Folyóirat* szellemisége szinte ellentéte volt a korai *Magyar Philosophiai Szemlének*. A Böhm Károly által ’irányzatok feletti’ módon szerkesztett *Szemlé*től eltérően a *Bölcseleti Folyóirat* (erőteljes pozitívizmus- és modernség-ellenes hangvétellel) nagyon határozottan Szent Tamás tanai és a skolasztika felújítása mellé állt.” (12.) A *Magyar Filozófiai Társaság Közleményei* „színvonalát, háttérét, funkcióját és működési elveit tekintve” lényegesen eltért a többi filozófiai folyóirattól, „mint filozófia periodika nem túl jelentős, ám azon tény miatt, hogy működésének másfél évtizede alatt a Magyar Filozófiai Társaság állt mögötte, s hogy oldalain nagyobb terjedelmű szaktanulmányok is megjelentek, mégis számot tarthat az érdeklődésre.” (19–20.) Eredetileg alig volt több mint társasági értesítő, de idővel jelentős szerzők nagyobb munkáit is közölte, így például Pauler Ákoséit vagy Palágyi Menyhértéit, s rendszeres szemleirovata is fontos lett.

Nem árt hangsúlyozni, hogy a korábbi repertóriumokkal együtt immár a kor négy legfontosabb filozófiai folyóirata bibliográfiailag föl van dolgozva, elő van készítve, s most már jöhet a részletekbe menő monografikus földolgozás.

A kutatást vezető Laczkó Sándornak, s munkatársának, Balog Évának tehát a tudomány- és sajtótörténeti kutatás is hálás lehet.

LENGYEL ANDRÁS

Fáy Zoltán, *A Gyöngyösi Ferences Könyvtár*, Gyöngyös, Ferences Plébánia és Rendház, 2012, 101 l.

Fáy Zoltán számos hivatali teendője, közéleti szerepvállalása mellett megírta annak a gyűjteménynek a történetét, amely jelenleg az ő gondjaira is

bízott, azét, amelyről azt gondolnánk, hogy már rendelkezik történeti monográfiával. Hinnénk, hiszen a hagyomány szerint, 1465-ben már létező kolostor alapítása óta gyarapította bibliotékáját, és a mai, közel harmicezres régi állományával az egyik legnagyobb magyarországi gyűjtemény. Korai anyaga több művelődéstörténetész szakértő – nyelv-, irodalom-, zene-, könyv-, könyvtártörténetész – által kutatót, könyvtárosai sorában olyan nagy tekintélyű személyiségek szerepelnek, mint Bán Imre. Történelmének több korszaka jól ismert, forrásközlések és kisebb dolgozatok adóznak tisztelettel a ferencesek könyvhasználata, és a legnehezebb időkben is áldozatos szolgálata előtt.

Fáy Zoltán a kötet utószavában megfontolandó, és igaz megállapításokat tesz azzal kapcsolatosan, hogy egy szerzetesi közösség könyvtárának történetét igazán csak belülről nézve, vagyis a rendház belső működését, intézményes feladatait, a rendtagok tevékenységét ismerve lehet megírni. Való igaz, a ferences könyvtárak gyarapítása, a könyvek használata más történetet tud magáénak, mint akár egy monasztikus rendi könyvtáré, vagy éppen egy világi intézmény könyvtáráé. A könyv azonban mégsem ezt az utószóban megfogalmazott módszertant követi, hanem magán hordozva az eddigi szakirodalom kényszerét, a szerző, inkább a rend, és a rendház külső történetének fordulópontjai szerint rendezzi el mondandóját. A világi olvasó számára egyébként jobban követhető ez a beszédmód és szerkesztés. Való igaz, a könyvkincsek felmutatása követi a rend belső életét abból a szempontból, hogy az, az egyes tevékenységi formák – világi papi teendők átvétele, betegek, sebesültek gyógyítása, oktatás stb. – mentén történt.

Számos új tényvel, és részlettel ismerkedhetünk meg ugyanakkor a kötetben a gyöngyösi ferences könyvtár történetét illetően. A szerző fő forrásai – és nagyon fontos, hogy ’primér’ forrásokhoz rendelte a szakirodalom megállapításait, és nem fordítva –, a ’historia domus’, a rendház gazdasági irattárának megmaradt része, a sporadikusan rendelkezésre álló levelezések, illetőleg a Szalvatoriánus, és Kapisztrán Szent János rendtartományok (e kettőhöz tartozott Gyöngyös, utóbbihoz 1900 után) központi dokumentumai. No és a ma is kézbe vehető könyvek kézírásos bejegyzései. A ferences könyvtárak ez utóbbi szempontból különösen fontosak, és gazda-

gok is, hiszen a könyvek használatát – magukban a könyvekben – több személy is jelezte, a könyveket gyakran magukkal vitték a rendtagok az egyik rendházból a másikba. Vagyis nem egyszerűen a könyvtárba kerülés ’provenienciá’-ja derül ki csupán könyvből, a valós használat története megírható számos darab kapcsán.

Bizonyára az utószóban megfogalmazott, már jelzett könyvtártörténeti megközelítés kedvéért került a kötet elejére egy kis összefoglalás a középkori ferences könyvtárakról. A ferences könyvhasználat szabályozása a kora újkor folyamán sem változott lényeges mértékben, és ahogy Zvara Edina is a középkori ferences könyves rendeletekről szóló résszel kezdte a szakolcai könyvtár történetének bemutatását (*A ferencesek Szokolcán a korai újkorban*, Szeged, 2012), itt is ezzel a megoldással találkozunk.

Fáy Zoltán a gazdag, ma Gyöngyösön kézbe vehető, Mohács előtti könyvanyaggal, illetve a teljes 16–17. századi könyvkincsel óvatosabból a szempontból, hogy mi köthető ténylegesen Gyöngyöshöz, vagyis mi az, ami a 15–17. században is ott volt. Ugyanakkor nem kerülte el figyelmét az a könyvanyag sem, amely Gyöngyösről elkerült, és ma más gyűjteményekben őrzik. Az óvatosság azért is indokolt, mert a gyöngyösi ’conventus’ tulajdonosi bejegyzése mindenesetre többségében az 1721 körüli könyvtárrendezés, illetve a 18. század közepén lezajlott köttetési hullám idején került a könyvekbe. A könyvtár történetét a szerző a rendi ’statutum’-ok könyvekre, a könyvek használatára, illetve a könyvtárakra vonatkozó rendeleteit követve folytatja. Külön kiemelte az 1613 körül keletkezett rendházösszeírásban fennmaradt könyvjegyzék fontosságát, aláhúzza, hogy ez a forrás nem igazolja azokat a könyvtár gazdagságára vonatkozó szakirodalmi becsléseket, amelyek a ma is Gyöngyösön lévő könyvtár gazdagságát vetítik vissza a Török Hódoltság idejére. A középkori könyvemlékekhez hasonlóan a 16. századi állományban fennmaradt, jelentős rézben az előző szakirodalomból (főként Soltész Zoltánné közleményeiből) már megismert kézíratos bejegyzések kapcsán is óvatosan fogalmaz Fáy abból a szempontból, ami az akkori gyöngyösi jelenlétet, illetve használatot illeti.

Fáy Zoltán számos ponton helyesbíti, illetve pontosítja az eddigi szakirodalomnak a könyvtár történetére vonatkozó kijelentéseit. Eljárása

példaszerű abból a szempontból, hogy forrás szinten azt is megpróbálja kideríteni, hogy miből keletkezhetett egy-egy téves, vagy nem egészen pontos állítás. Csak egyetlen példa: a rendházat és templomot, és persze a könyvtárat is 1701 és 1741 közt teljesen újjá építették. A könyvtár új berendezést kapott, Wrancsics Ferenc házfőnöksége idején, vagyis 1738 és 1741 közt. A szakirodalomban Oszler Liborius neve ismert, mint aki a könyvszekrények készítője lett volna. Fáy szembesítette az összes ismert forrást, és jelzi, hogy ez utóbbi csak 1745 és 1747 közt volt Gyöngyösön, és felkutatta valamennyi ács és asztalos személyét, aki a megnevezett helyett elkészíthette a berendezést. A könyvtártörténet szempontjából nagyon sikerült résznek látom a könyvszekrények építésének lehetséges történetét, amelyet a szerző nem korlátoz a 18. századra.

A 18. században, ahogy Fáy kiemeli, a rendház nem vásárolt könyveket, ugyanakkor számottevő gyarapodás volt ajándékokból és hagyatékokból. Az 1760-as évek első felében pedig a legtöbb kötetet egységes kötéssel látták el (Boshadt Timót, Roszner Jupiter, Kamliger Egyed), hasonlóan más rendházak könyvtáraihoz (Szeged, Szécsény, Léva stb).

A magyarországi ferences könyvtártörténet iránt érdeklődők használnak vehetik kézbe e kis kötetet abból a szempontból is, hogy forrásokkal igazoltan rögzíti a szerző azt, hogy 1763-tól a rendi vezetés nevezte ki a könyvtárosokat, mondta meg helyes elnevezésüket ('prefectus', 'praeses' és nem 'librarius', vagy 'custos'), és feladataikat. Az első kinevezett könyvtáros Sipos Márton volt, aki 1764-ben katalógust is összeállított, amely sajnos nem került elő. A következő katalógus Farkas Bernardin munkája volt, 1808-ban, ennek alapján alkothatunk képet a 18. századi jelentős gyarapodásról.

A szerző külön foglalkozik az orvosi könyvekkel, kéziratokkal, továbbá a *Fust-Schöffer Biblia* (1462) Gyöngyösre kerülésének történetével. Kérdezhetnénk, miért éppen ezeket emelte ki a számos más érdekességet tartogató könyvanyagból? Vélem, azért, mert számbavételükkel új információkat is akar közölni, régi megállapításokat helyesbíteni. Figyelemmel kell tehát olvasni ezeket, nem a turistáknak írott kis fejezetek ezek.

A ferencesek oktatási tevékenységére a II. József király előtti időkből csak elszórt adatok ismertek,

1776-tól (a jezsuita gimnázium átvételétől) 1898-ig azonban a gyöngyösi középfokú oktatás órájuk bízott. Nehéz, a rendet túlterhelő feladat volt ez számukra. A könyvtár iskolai könyv állománya mutatja azonban azt, hogy a feladatnak szakmai szempontból is megfelelték, vagyis a legjobb tankönyveket használták ez egyes tárgyak oktatásánál, legyen annak szerzője akár protestáns. Igaz, a mostani ilyen könyvállomány csak kis maradéka az egykori iskolai könyvtárnak, amely 1898-ban – amikor a rend lemondott a fenntartás jogáról – az oktatás épületében maradt.

A 19. századi könyvanyagból a szerző kiemelte még azokat a műveket, amelyek jelzik, hogy a ferencesek követték a kortárs hazafias eszmék irodalmát, előfizetői voltak a születő magyar folyóiratoknak is. Emellett elkezdődött a könyvtár értekeinek tudományos értékelése is (Döbrentei Gábor, Melich János, Mátyás Flórián stb).

A rendház 1900-ban került a Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett Rendtartományba. A könyvtár története sajnos tragédiával indult a 20. században: az 1904. évi gyöngyösi tűzvész nem kímélte a könyveket sem, jöllehet azok nagy részét megmentették a barátok. A könyvtár újra rendezése 1915-re fejeződött be. A Rendtartomány könyvtárainak egységes rendezése azonban a háború utánra maradt, a munka javát Kaizer Nándor végezte el.

A második világháborút szerencsésen átvészelt gyűjtemény hanyattatása nem ért véget a világégéssel, hiszen a kommunista szekularizáció elérte ezt a gyűjteményt is. Érdekes, és fontos kérdés az, amit ennek kapcsán Fáy Zoltán feltesz: a Népkönyvtári Központ szakértő munkatársai vajon mentették a könyvet, vagy felelősek a könyvállomány jelentős mértékű szétszóródásáért? Bizonyára komoly érvek hozhatók fel pro és contra, most annyit biztosan tudott rögzíteni a szerző, hogy Bán Imre nélkül a könyvtár történetének gyászosabb korszaka lett volna az 1951 és 1990 közti időszak. Tegyük hozzá rögtön: a személyi feltétel fontos. Magánvéleményem az, hogy a könyvnek ez a fejezete még nem történelem, ahogy a 20. század második fele biztosan nem az. És a vitához – miért vették el a tulajdonostól, és miért nem adják vissza mindenütt, amit elvettek? – az is hozzátartozik, hogy ahol visszaadták, és nincsen meg a személyi feltétel, a könyvek sincsenek már meg, de ha meg is vannak, hozzáférhetetlenek. Közös

felelősség a közös örökség megőrzése és nyilvánosságának a biztosítása. Ennek egyik lépése a jó történeti összefoglalás, amelynek most egy kiváló példáját tartjuk a kezünkben, a könyvekért felelős személyek (házfőnökök könyvtárosok) időrendi jegyzékével, ahogy egy jó könyvtártörténethez illik.

MONOK ISTVÁN

Tábori bűnös Budapestje. A kötetet szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, a képeket válogatta Buza Péter, a szöveggyűjteményt összeállította, a jegyzeteket készítette Filep Tamás Gusztáv, Budapest, 2013, Budapest Városvédő Egyesület, Országos Széchényi Könyvtár, 190 l.

Tábori Kornélnak (1879–1944) ez a könyve sajátos hibrid. Ad egy – sajnos, nagyon szűkmarkú – válogatást a hajdani jeles újságíró írásaiból (75–170.), a kötet gerincét azonban igazában nem ez az anyag, hanem a cikkek elé helyezett Tábori-életrajz, Buza Péter munkája képezi. Így nehéz eldönteni, mi ez a könyv igazában: sajtótörténeti biográfia szöveges illusztrációval vagy/és újságíró „kultúrhistoria” (amelynek anyaga is, tárgya is a feldolgozás módjához illeszkedik)? Annyi bizonyos, a könyv „érdekes” és populáris akar lenni, elsősorban nem a tudományos igények kielégítésére ügyel, de járulékosan a sajtótörténet-írás számára is nyújt fontos adatokat, tanulságokat. S mivel nem dúskálunk a sajtótörténeti munkákban, ezt is meg kell becsülnünk.

Az életrajz szerzője, Buza Péter szorgalmas és lelkes budapesti lokálpatrióta, a *Budapest* című folyóirat szerkesztője, s amennyire tudom, a várostörténet terén hosszú ideje nagy és önzetlen munkát végez. A munka melyhez most is jól megoldotta – aki tudja, hogy milyen nehéz egy hajdani újságíró életének releváns adatait összeszedni, az megbecsüli erőfeszítéseit, eredményeit. A történeti és a zurnalisztikai metódus egybe csúsztatása miatt azonban munkája felemás, s ott hibázik, ahol már könnyebb dolga lett volna: a megírásnál. Elbeszélés-módja újságíró, a hivatkozások hozzávetőlegesek, szövegbe föloldottak, „narrációja” szükségtelenül szubjektív – jobb lett volna, ha „csak” pontosságra

törekszik. A megírásnak a módja sajnos nem válik a könyv előnyére. Úgy látszik azonban, ezt a belépőjegyet meg kell váltanunk azért, hogy a magyar újságírás történetének egyik fontos és tanulságos szereplőjéről, Tábori Kornélról végre egy könyvnyi hasznos információhoz jussunk.

Az életrajz fölvázolja Tábori teljes életútját, családi hátterétől és születésétől tragikus halálig. Tauber Cornél (mert nevét „eredetileg” még így anyakönyvezték) asszimiláló zsidó család gyermeke volt, egy olyan családe, amely az asszimiláció áramában mozogva a számukra nyíló területeken hozzájárult a magyar modernizáció kibontakozásához, sikereihez. Tábori például a megnyíló új pályák egyik legjellegzetesebbjét, az innováció sok lehetőségét kínáló újságíróit választotta, s lett a szakma elismert és sikeres képviselője. Ilyen szempontból roppant tanulságos önvalomás egyik cikkének szelíden önironikus megjegyzése a rövidítésekről: „köztudomású, hogy *erká* (r. k.) = rég kikeresztelkedett, *zsé* (zs.) pedig – rendezetlen vallású” (146.). Ő is „félbemaradt egzisztencia” volt, mint oly sok újságíró, jogi tanulmányait még diplomája megszerzése előtt abba hagyta. Vidéki szárnypróbálgatások után azonban hamar megtalálta igazi helyét és szerepét, mint a Pesti Napló riportere. Szerepfelfogása már az új viszonyokra reagáló új magatartásról árulkodik: „az újságírónak és különösen a riporternek kötelessége, hogy első legyen. [...] Mert az elsőség illúziója borzasztóan izgatja, hajtja, tüzezi az újságírót. A megírásában nem a legtökéletesebb az, amit holnap az olvasó kezére ad. Tacitusi komolyság és írói tökély helyett inkább hevenyészve dolgozik. Az elsőség a fő. Meg a gyorsaság. Meg az információ teljessége. Meg az, hogy képet nyújtson a tárgyról, ahelyett, hogy akár a pszichológusnak, akár a szociológusnak boncolókéésével aprózná és elemezné. Az újságírónak meglátónak kell lennie, észrevevőnek és kérdezőnek. Magyarázatok adni: mások dolga, kötelessége és – kenyeré.” (106–107.) Újságíróként viszonylag jól behatárolható elsődleges érdeklődési köre. Mindenekelőtt a „bűnös Budapest” riportere volt, legfontosabb művei alighanem az e tárgykörben született riportjai, amelyekből sok könyvekké is formálódott. (Tábori könyveinek gazdag jegyzékét l. 181–190.) De emellett sok minden más is ismétlődően tollára került. A szociálpolitika,

a turisztika, sőt még a múlt bizonyos „érdekes” vonatkozásai is. Volt fogékonysága a humorra is, könyvei egyik része – rangos társszerzőkkel (pl. Karinthyal) – e területen mozgott. Az ilyesmire volt olvasói igény, s ő, mint tollából élő szerző, ezeket az igényeket is igyekezett kielégíteni. Pályája, mint szinte mindenkié akkoriban, 1919–20 körül némileg megtört, a viszonyok újságírói szempontból is romlottak, de egészen a zsidótörvényes kirekesztések idejéig talpon tudott maradni. Riporterri krédójából is következett, hogy az újságírást hamar összekapcsolta, „kiegészítette” a riportfotóval, általában a fényképezéssel. Szepe e ponton az úttörők közé sorolja. Buza Péter érdeme, hogy az életrajznak sok, a biográfiai szemponton túl is fontos mozzanatát föltárja, erősítve az újságírástársadalomtörténetéről alakuló képünket. Ilyen szempontból például Tábori „balkézről” született fiának „fölfedezése” vagy honoráriumainak összege, más-más oldalról ugyan, de egyként fontos adalék. (Kár, hogy a jövedelmek alakulását nem kíséri végig a forrásai adta lehetőségeken belül.) Egészében elmondható, jó és érdekes összkép alakul ki Táboriról, az emberről s az újságíróról, s ennél többet egy ilyen – nem túl nagy terjedelmű – munkától nem is lehet elvárni.

A közreadott cikkek, a „szöveggyűjtemény” az újságírói pálya demonstrációja. A válogatás – ily szerény keretek közt – jónak mondható, Filep Tamás Gusztáv mindenképp ad egy kicsit. Értem, hogy fölvetta a „történeti” tematikájú írásokat is, ezek úgynevezett „érdekes” írások, elképzelhető, hogy egy szélesebb olvasóközönséget elsősorban csakugyan az ilyesmi érdekli. Sajtótörténeti szempontból azonban a hangsúlyok máshová esnek. Az igazán fontosak az olyan írások, mint a „Riport és fotográfia” (105–108.), „A mi tolvajnyelvünk” (142–148.), vagy – más szempontból – a „Vidékiek Budapesten” (118–120.), a „Nők a bűn útján” (120–124.), a „Razzia a nyomortanyákon” (125–130.), stb. Azoknak az írásoknak azonban, amelyek nem pusztán hajdani szerepüket töltik be, de mai távlatból, immár társadalomtörténeti forrásokként is hasznosíthatók, megítélésem szerint nagyobb súllyal kellene szerepelniük még e kötetben is. (Lehet persze, hogy majd külön kötetben látjuk őket viszont, s most csak ízelítőt kaptunk belőlük.) Az „Okkult naplóm” (158–169.)

közlése viszont kevésbé indokolható. Egy ilyen kis terjedelmű gyűjteményben más típusú szövegeket szívesebben láttunk volna.

A cikkekhez, külön fejezetben, magyarázó jegyzetek is tartoznak. Ezek feladatukat betöltik.

Buza Péter hivatkozik Táborinak az OSZK Kézirattárában őrzött anyagaira, például bizonyos albumokra, amelyekben örökösei sok mindent elhelyeztek. Kár, hogy ezekből a megmaradt dokumentumokból itt ízelítőt sem kapunk, Buza csak hivatkozik rájuk. Célszerű lenne pedig – legalább válogatott – közlésük. Biztos lenne folyóirat, amely vállalná, hogy megjeleneti őket.

A könyv az úgynevezett „Budapest könyvek” sorozat része. Ez terjedelmét, formátumát, kivitelezése módját is meghatározza, s voltaképpen egyféle „zsebbe való” olvasmányként kínálja föl a Budapest iránt érdeklődőknek. A sajtótörténészek számára külön haszon, hogy szakirodalmi tételként is forgatható, és a sajtótörténet-írás rengeteg adóságából a maga lehetőségei szerint valamicskét ez a kötet is törleszt. Az Országos Széchényi Könyvtár jó ügyet támogatott, amikor e könyv ügye mellé állt, s elősegítette megjelenését.

LENGYEL ANDRÁS

Justh Zsigmond: Az utazás filozófiája, vál., szerk., sajtó alá rend. Dede Franciska, Budapest, 2013, Kortárs Kiadó, OSZK.

A XX. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál alkalmával a kerekén 20 éves Kortárs Kiadó és az Országos Széchényi Könyvtár újdonságai között szerepelt egy, az utazás 19. századvégi életérzésébe kalauzoló válogatás. A kötet szerkesztője, Dede Franciska a három évvel ezelőtti *Tartsd jól a bestiát!* (Bp., 2010) című munkájához hasonló kultúrtörténeti kalandot kínál a publikumnak.

Az idegen tájak, helyek, emberek, hangulatok koridézője az a szépíró és irodalomszervező Justh Zsigmond, aki a dualista századvég társadalmi és kulturális elitjének tagjaként, a szalonemberek képviselőjeként – ahogy ezt Dede Franciska, a kötet szerkesztője is említi – „ismerkedett, társalgott, kultúrát közvetített és írt”. (248.) A hivatásában

kiteljesedő tollforgató életformája egyben életcéljává is vált. S az akkor kibontakozó, divatszerűvé váló utazási (s a velejáró közlekedési, szállodai) vállalkozások lehetőségeit részben tüdőbetegsége miatt kihasználó Justh a modernkori vándorlás sajátos életstílusába enged bepillantást az olvasónak az összeállított útirajzok.

A hiánypótló kiadványba eddig még nem, vagy csak folyóiratban közölt beszámolók kerültek tudatos, jól átgondolt szerkesztői koncepció alapján. „Az utazás filozófiája” címadó gondolat már az első oldalakon megfogalmazódik: „Utazni megyek!” – hány fogalom van e két szóhoz kötve! Ennek reményt, boldogságot jelent, amannak küzdést, harcot. Ez félve, remegő szívvel indul el, mert fél az ismeretlentől, amelyet találni fog. Ennek gyógyulást, kínok megszűnését jelenti, annak nehéz, terhes munkát, kötelességet. [...] Jöttek más évek, az utazás vonzott még mindig, jöttek új benyomásokkal újabb hangulatok! Egyben változatlanul ugyanaz maradt: hogy az, ami az utazásban mindig legjobban vonzott, érdekelt, az az ember volt. Akár a más, akár a *magam* személyében.” (5–6.) Tehát az író számára tisztázott, hogy ő miért kelt útra, ám érdekelte, másoknál milyen készletet talál. „Miért utazik az angol? [...] Utazik benső ösztönénél fogva, utazik, mert vére viszi rá, mert benső szükségét érzi ennek. [...] A múltkor megkérdeztem egy beduin sejket, miért járja folyton a sivatagot? [...] aztán egy széles, nagyon széles mozdulattal jobb karját kiterjesztette, mintha csak fehér burnuszával az egész világot akarná betakarni, bal kezét pedig szívére téve, komolyan így szólt: – Allah nagy és igazságos, övé a föld minden termésével együtt, övé az ég minden csillaga. Aztán elhallgatott. S én megértettem. [...] A mindenség poézisét érzi, amelyet csak a Korán szavaival bír kifejezni.” (7–8.) Kairóban színre léptek az útitársak, akik nemzetiségükben, kultúrájukban, megjelenésükben, viselkedésükben, céljaikban meglehetősen eltérőek. A sokféleséget viszont könnyedén közös nevezőre hozta, demokratizálta az uniformizált kényelem, amelyet – az utazás változatosságában, kockázatosságában, titokzatosságában egyfajta biztonsági tényező – a világot („Szentpétervártól Melbourne-ig”) behálózó szállodalánc európai, pontosabban angol ízlésre szabott, azonos komfortossága, tömeges igényt kielégítő, s ezért

személytelen szolgáltatásai jelentettek. A hotelek egységes napirendje, berendezése, színvonala a vendégeket közönséges szobaszámokká egyszerűsítették. A személyiség egyedisége, az emberek különbözősége csak a nappal, az élet illúziója, ám az éjszaka beálltával, mikor az ajtók mögött mindenki nyugovóra tért, érzékelhetővé vált az átmeneti állapot, a múlandóság.

Európa déli tájain járva, az utazó áhítattal, csodálattal adózott az emberi (vagy isteni eredetű) civilizáció emlékhelyeinek, természeti környezetének s az ott élőknek. Fel kellett figyelnie arra az ellentmondásra, hogy bármennyire is lenyűgöző a múlt tárgyi öröksége, bizonyítéka, árnyékában lépten-nyomon a mindennapi betevőért küszködnek a jelenben élő utódok. Azonban pont itt, Olaszországban, Amalfi kikötőjében „egy vén tengeri medve” kínálkozott kísérőjéül, akivel a még elevenen élő 1848-as szabadságharc eszmei közösségének talaján átlépte az úr–szolga távolságát, s mint ember- és lelkitársával együtt barangolta be a környéket, sőt a hozzájuk csatlakozó kisfű kapcsán átérezte az öreg tengerész apai büszkeségét és gondjait. A következőkben egy elhunyt kedves rokon emlékének felidézése hajtotta Boszniába, a sajátos, boldogságot visszahozó időutazás kudarcba fulladt, ám az otthon menedékében mégis megtalálta azt az érzést, amelyet hiába keresett. A földi paradicsom, Capri szigetére érve Justh bemutatta, hogy az útitársak egyáltalán nem azok, vagy nem olyanok, akiknek látszottak, hiszen az „angol” és „angolné” ismerkedő párbeszédéből kiderült, hogy mindketten látták már korábban egymást, s meggyőződésük szerint a házasságok társaságában, ám végül is a hölgyet nem a férje, hanem annak barátja gardírozta, ahogy az úr pedig sem a feleségét, hanem egy „rokonságbeli” damát pátyolgatott. S Európától távolodva, a Tunisz felé vezető hajóúton az író felvillantotta az idősikokkal való játék lehetőségét, meseszöveői tehetségét. A zenész útitárs „életokmányoknak” nevezte levelezésének számára értékesebb darabjait, amelyekből kettőnek tartalmát felelevenítette. Az egyik a hű inasnak állított emléket, a másik az életet és annak kihívásait csak a képzelet szintjén megélő (gyáva? félszeg? önző?) dán férfiú, aki a muzsikus értelmezésében: „Nem akar áldozni, s így önmagát áldozza föl!” (54.)

A következő nagyobb fejezet Afrika világába

vezet. Az érkezést a kazánház felrobbanása, illetve az egyik fűtő halálos sérülése tette drámaivá. A hajón egyszerre csak megjelent az az utazóközönség, amelynek eggyel későbbi, méregkeverő, számító, gyilkos nemzedéke az Agatha Christie-regényekből ismerős a mai olvasónak. Justh könnyed szereplő-felvonultatását, stílusát (is) dicséri, hogy szinte keresi az ember Miss Marple, vagy Hercule Poirot alakját, megfelelőjét. A részletgazdag útleírás a kötet címadó nilusi beszámolójában bontakozott ki igazán. „*Egy francia vicome*. [...] Valami egy szilárd világi és egy vásott gyerek között. Unja az utazást, de miután most »az ember« utazik: így ő is nekiindult Egyiptomnak. *Egy angol lovastiszt*. [...] Miért utazik, azt sem ő, sem én nem tudjuk. [...] *Egy folyton nevető angol*. [...] Különben a hajó udvari bolondja anélkül, hogy tudná.” (65.) És Miss Marple, Mr. Poirot, illetve a rejtélyes bűntettek helyett a vendégek vesszőparipáját a szamaragolás megpróbáltatásai képezték. A baksisért igyekvő hajcsár üldözte szegény négy lábuját a vendéggel együtt, s csak akkor volt hajlandó lassítani, ha azt külön megfizették. Egy másik teherhordó mintha megmakacsolta volna magát, hogy azt az ír asszonyka ártatlanul panasolta: „A szamaram oly lassú volt, alig bírtam elindítani (N.B. egész idő alatt verte, a szamár folyton galopírozott, de annyira, hogy a szegény pára majdnem kiadta a lelkét).” (70.) A társaság lovastábornoka pedig egyszerűen nem ehhez szokott. Ám a látott kultúrincsek véletlen sem jöttek szóba. A „Szaharai hangulatok” című tudósításban azonban mégis megkísértette a társaságot a titokzatos halál egy, a lovára kötözött kivégzett lovas felbukkanásával: „Ki lehet? Nem tudják. Feje burkolva, lova gyors, alakját fedi a kifeszült, repülő burnusz. [...] Megölték. Ki volt? Ki tudná megmondani? Szeg a homlokába ütve, kitépve a nyelve, hegyes lándzsa a szívében. . . elpusztítva gondolata, szava, érzése. Így parancsolta ezt bosszúálló Allah...” (120–121.) A balladai végzetű, sejtelmes világ városai, utcái, kávéházai feltárultak az idegen előtt, a táncosnők nekik is lejtették táncukat. A társaság legkedvesebb közös témája a mindenkit foglalkoztató szerelem, amelynek elbeszélésében az író ismét felcsillanhatta humorát. Egy lengyel férfi álláspontja szerint az érzés a lényeg, mire a ríposztoló angol lady, aki alig tudta kiejteni

lengyel partnere nevét: „Hogy érti ezt? Furcsa gondolat. Tán csak nem hiszi, hogy én Júlia vagyok, s miután nevét kimondani nem tudom, magát Romeónak fogom nevezni? Keressen csalógányt elébb, barátom...” (128.) A marokkói Tanger közelében, ahol egy dervis halk imája hallatszott egy vidám összejöveten, még a pisztoly is eldőrdült, de az is csak a társaság szórakoztatására. A tréfacsinálókról kiderült, hogy ők az ottaniak lelke, kedvence, s nem mellékesen egyikük kora neves festőművésze, akivel az író akkor ismerkedett meg; az egymásra találás eseménye keretezte a művész szomorú szerelmi történetét.

Az összeállítás utolsó harmada az indiai élményeket, emlékeket tartalmazza. Az író stílusa egy-ségesebb, rányomja bélyegét a sűrű, forró levegőjű Kelet. Tisztelettel ismerte el az angol birodalom fensőbbiségét, a kormányzat szervezőtehetségét. „Angol-gót épületek, angol iskolák, templomok, missziók, angolparkok, angol szín (a skarlát), angol szó majd’ mindenütt. Angollá változtattak át mindent, s ezért mégis minden ember szabadon mozog, megmaradt vallásában, régi erkölcsiben, szokásaiban. Az angolt szolgálja mind, angolul beszél, de lényegében mind megmaradt annak, ami volt.” (150–151.) Justh Indiában is bepillantást adott a katonaeletbe, a társasági életbe, bemutatta a tájat, a környezetet, az embereket, a szokásokat.

Az olvasmányélmény könnyedségéhez járult hozzá Dede Franciska szövegkritikai munkája. S az útirajzok után, mint a téma avatott szakértője és a kötet szerkesztője, ugyancsak ő ad magyarázatot arra, hogy a szórakoztató leírások milyen korban, milyen kulturális, irodalmi és társadalmi közegben születtek. A tanulmányból kirajzolódik Justh Zsigmond szemlélődő, alkalmazkodó és empatikus képességének háttere, a szereplők mintájaul szolgáló kortársaknak, barátoknak az egész világot behálózó galériája. Bár az „utazás régtől fogva az emberi élet metaforája, az életút szimbóluma is”, azonban, mint a 19. századi (tehető emberek) életviteléhez tartozó divatos szokás kialakulásának mikéntje is felvázolódik az író személyes indíttatásának, megvalósított utazásainak történetével együtt. A részletes korrajz tehát megvilágítja, hogy Justh miért érezte „az utazás filozófiája” értelmezésének szükségességét. A tanulmányt további pontosító jegyzetanyag kíséri, amelyet név- és szómagya-

rázatok követnek a személynevekről, a földrajzi nevekről, a történelmi emlékhelyekről, az idegen szavak és kifejezések jegyzékével, illetve a válogatásban szereplő írások és az író egyéb hasonló témájú műveinek ábécérendes bibliográfiájával, majd a tanulmányhoz felhasznált irodalom a hivatkozások feloldásával és a további felhasznált irodalom megadásával, s végül a kötetet illusztráló másféltucat kép listájával.

A közel háromszáz oldalnyi fényes, a sivatagi homokot idéző borítójú, puhakötésű könyv széles fülei strapabíróvá teszik a kiadványt, amely jelzi azt az igényes kiadói szándékot, hogy nemzedékek számára kívánt tartós, színvonalas, tudományos érdeklődésre számot tartó művet napvilágra hozni.

FABÓ EDIT

Várad várának, az pogány török által megszállásáról, Szalárdi János emlékirata Várad 1660. évi veszedelméről. Hasonmás kiadás, szerkesztette Balla Tünde és Lakatos Attila, a latin szövegeket fordította és gondozta Szvorényi Róbert, Budapest–Nagyvárad, Országos Széchényi Könyvtár–Partium Kiadó, 2013.

„Egy roszt, veszendő dög lóért, paripáért, török lóért 500 és 600 tallért adni gyakorta semminek tartatván, s ilyen emlékezetben maradandó hasznos jó dologra 600 avagy 700 tallért expendálni károsnak állíttatván, még pedig oly munkára, melyből azon költséget is idővel szép haszonnal megvárhatná ember!” Szalárdi János írta mindezeket Teleki Mihálynak 1664 áprilisában Kolozsvárott, könyörögve az erdélyi kancellárhoz, hogy segítsen neki kiadni a kéziratban lévő történetét. Az erdélyi történetíró számításai szerint kétszáz nap alatt a tipográfussal „jól végre is vitethetik”. Szenci Kertész Ábrahám számára végül a *Várad Biblia* hozta meg a halhatatlanságot, s közel két évszázadot, 1853-ig kellett várni arra, hogy a számtalan 17–18. századi kéziratok másolata mellett az érdeklődők nyomtatásban is olvashassák az Erdélyi Fejedelemség tragikus fordulatokban gazdag krónikáját. Kémény Zsigmond első kiadása után Szakály

Ferenc 1980-ban rendezte sajtó alá a *Siralmas krónikát*.

A váradi menekültek most megjelent emlékiratának szövegét Széchy Károly fedezte fel, s tette ismertté a szakma számára a többkötetes Zrínyi-monográfiájában (1900). A Széchényi Könyvtárban őrzött kézirat (Quart. Hung. 98.) jelentőségét növeli az a szomorú tény, hogy a váradi káptalan levéltárából a 20. század elején felbukkant szövegváltozatot tartalmazó másolat – az államosítás utáni költöztetések miatt – a mai napi lappang. Ugyancsak kiemeli a most hasonmásban közölt kézirat értékét, hogy az 1976-ban román fordításban közreadott, sok téves kommentárt tartalmazó szövegkiadás feltehetően egy későbbi, a Szabó Károly neves bibliográfushoz köthető 19. századi, kolozsvári másolatán alapult, mivel Liviu Borcea is hiába kereste Karácsonyi János által meglelt, s tartalmilag ismertetett váradi kéziratot. A kolozsvári példány elektronikus másolata egyébként – hála az Egyetemi Könyvtár tervszerű digitalizálásának – letölthető a biblioteka honlapjáról. Később Balogh Jolán (*Váradinum*, 1982), majd Kulcsár Péter (*Inventarium*, 2004) is összegezte a váradi menekültek beszámolójának öt, akkor ismert kéziratát. A kolozsvári és a lappangó váradi kézirat mellett érdemes még megemlíteni az utóbbi időkig teljesen ismeretlen, Országos Levéltárban őrzött szövegvariánst. A szöveg alapos elemzése – Nagy Levente (1997) munkáját dicséri – kiderítette, hogy ez nem más, mint Szalárdinak Wesselényi Miklós nádorhoz írott beszámolója (melyre hivatkozik is *Siralmas krónikájában*), s a palatinus halála után, a nevével fémjelzett összeesküvés felszámolása-kor került a Kamarához. Létezik még egy ötödik, szintén az OSZK-ban őrzött 18–19. század fordulóján készült másolat (Balogh Jolán felfedezése), mely Tertina Mihály (c.1750–1808) nagyváradi tanár munkája. Az őrzökötet több latin és magyar nyelvű szöveget tartalmaz Várad történetéről. Úgy tűnik, hogy a kiváló literátor kiadásra szánta Szalárdi szövegét, melyet Rhédey Lajos grófnak, a jeles mecénási tevékenységéről is ismert királyi kamarásnak ajánlott.

A hasonmás-kiadásban közölt kézirat 1662-ben keletkezett, két különböző kéz írta, s az emlékirat mellett latin, illetve magyar nyelvű járulékos szövegeket is tartalmaz, többek között a fent említett

Wesselényihez szóló 1660-as beszámolót. Sajnos a kötet provenienciájáról alig tudunk valamit. A fakszimilében is jól látható pecsétek tanúsítják, hogy a 19. század első felének egyik legnevesebb gyűjtője, Jankovich Miklós szerezte meg, s töle került a Nemzeti Múzeum könyvtárába, amikor a csödbement műgyűjtő bibliotékáját megvásárolta a magyar országgyűlés 1836-ban. A kéziratot egy dupla méretű, behajtott lapon látható vázlatrajz is ékesíti, ami az ostrom alá vett nagyváradi várat ábrázolja („Várad varának delineatioia”) olyan információkkal együtt, mint például: „itt voltak az janicsárok sáncai”. Ezenkívül a váradi eseményekhez nem kapcsolódó szövegeket is olvashatunk a kiadásban, melyek Bocskai Istvánhoz kötődnek. Az első Rimay János ismert dicsőítő verse, a második egy ugyancsak róla szóló prózai megemlékezés. Egykori leírója minden bizonnyal Szepsi Korotz György 1612-es kiadású fejedelmi tükréből másolhatta le a szöveget, ezzel teljessé téve a kézirat-kötetet.

Maga az emlékirat is több részre tagolódik. A mívesen megszerkesztett, 1662-es évszámmal jelölt címlap, illetve a Wesselényihez az események hatása alatt álló friss reflexió (1660) két évvel későbbi átszerkesztése, kibővítése arra utalhat, hogy Szalárdi – hasonlóképpen krónikájához – ezt is ki akarta adni, hogy egy szélesebb olvasóközönséghez is eljuthasson Nagyvárads elstének igaz története a korban népszerű röplap formájában. A szöveg gondozóinak sikerült a kézirat másik másolójáról néhány adatot kideríteni. Közismert volt, hogy a kéthasábos szöveg baloldali keze Szalárdié volt, ám a jobboldali oszlop szerzőjeként nyilvántartott Jagossich Mártonról eddig semmit sem tudunk. A talán nyugat-magyarországi (Győr környéki) család e tagjának nevével a pápóci prépostság 1676-os oklevelében találkozhatunk, melyben homo regius-ként szerepel. Egyébként Széchy Jagossichnak tulajdonította a kéziratban a váradi várról található rajzot, mely a mai napig az ostrom egyetlen hiteles képi ábrázolása. A középkori Várad pusztulását hozó ostrom és vereség elevenedik meg a kötetet lapozgatva, s olyan részletekre bukkanunk, melyek nem kerültek bele – nem tudni miért – Szalárdi históriájába. Mintha az *Erdélyi csillagok*-at lapozgatnánk Dobó esküjénél: „ez mostani szorongató állapotjában [...] oltalmazására való dolgokban jó egyértelmet viselek”.

A kötetet három latin nyelvű szöveg zárja. Az első nem különösebben érdekes, I. Lipót felterjesztése a pozsonyi országgyűlés rendjeihez (1662). A másik két szöveg annál inkább megérdemli a figyelmet. Az előbbi egy 18 négysoros versszakból álló latin nyelvű költemény, szójátékot (morbus comitialis) felhasználó gúnyvers. A Pozsonyban keletkezett szöveg „az országgyűlési betegségben szenvedők ellen” íródott, kiknek – legalábbis az írója szerint – józan eszük híján marad, akiket epileptikus rohamok gyötörnek, s akik „az országot magánérdekből készek tönkretenni”. A költő nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek az ország rontók a protestánsok. Mikor arról értekeznek, hogy mennyire jó lesz, ha „már nem az eretnkség nyakára támaszkodik a bárd” a margóra odairta valaki: „Majd ha a borjak repülni fognak!” A gúnyvers talán időrendben kapcsolódik a protestáns rendek kivonulásához, s az 1662-es pozsonyi országgyűlés kudarcához. Az utolsó latin nyelvű levélnek sem az íróját, sem címzettjét nem ismerjük, bár a kötet szerkesztői bátran megkockáztatják, hogy az előbbiben XIV. Lajos francia királyt, az utóbbiban Robert de Gravell (1616–1684) diplomatát tisztelhetjük. Mindenesetre érdekes feltételezés, hogy a szöveg a francia márkinak szóló instrukció lenne, hogy értesítse Lipótot – a mainzi választófejedelmet keresztül – arról, miszerint nem kívánja kihasználni a német császár mostani nehéz helyzetét.

A kötet szerkesztői Balla Tünde és Lakatos Attila, akik fáradságot nem kímélve tárták fel a kéziratok nem mindig egyszerű történetét, s készítették el a mintaszerű szövegkiadást, csatolva hozzá a szövegértést segítő mai átirást. Talán csak Szabó András Péter új, nagyívű tanulmányának (*Századok*, 2012, 1085–1161) bedolgozása hiányzik a recenszensnek. Szabó a kolozsvári levéltárban talált egy addig ismeretlen, 6. szövegváltozatot, amely alapján kétségbe vonja Szalárdi szerzőségét. Mindezek abba az irányba mutatnak, hogy lesz még újdonság a váradi emlékirattal kapcsolatban, főként, ha a nagyváradi levéltár rendezése befejeződik és megnyílik a téma kutatói előtt. Mivel az elmúlt évtized hasonmás kiadásai közül nem mindegyiket lapozgathatta felhőtlen örömmel a könyvet és a történelmet szerető szakmai közönség, ezért érdemes kiemelni a kötet szép és igényes tipográfiáját, s a fordító Szvorényi Róbert elegáns és

pontos munkáját. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Partium Kiadó példamutató együttműködése egy szép formátumú hasonmással állított emléket Nagyvárad 1660. évi veszedelméről. Nyilvánvalóan „egy rossz veszendő dög lóért” fizetett összegnél komolyabb pénzt rakott össze Boka László (OSZK) és Horváth István, illetve Lakatos Attila (Partium) a cél érdekében, de a könyv végére érve a recenzens megerősítheti azt, amit már a könyv kézbevételekor is sejtett: megérte.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Csáki Árpád: Pálos misszió Háromszéken a 18. században, Az illyefalvi rendház és könyvei, Sepsiszentgyörgy, 2013. Székely Nemzeti Múzeum (Székelyföldi könyvgyűjtemények, 1).

Öröndetes fejlemény, hogy a 18. századi erdélyi könyves műveltség újabb, eddig még feltáratlan részletét ismerhetjük meg Csáki Árpád most nyomtatásban megjelent tanulmányából. Kötetében a reformáció elterjedésének következményeként az Erdélyben visszaszoruló katolikus felekezetek közül a középkori, magyar alapítású pálos rend 18. századi háromszéki missziójának újraindulását, valamint nyolc évtizedes tevékenységét ismerteti, valamint részletesen bemutatja az illyefalvi rendház egykori könyvgyűjteményének történetét. Végezetül tételes leírást ad e könyvtár maradványának a napjainkban is a plébánián megőrzött köteteiről.

A tanulmánykötet tematikailag két önálló részre tagolódik. Az elsőben a magyarországi pálosok székelyföldi missziójának nyolc évtizedes történetét követhetjük nyomon az újrateremtéstől a rend magyarországi felszámolásáig. E részt zárja le a tanulmánykötet megírását lehetővé tevő szakirodalom felsorolása, valamint a vonatkozó „Melléklet”, amely a Batthyaneum kéziratgyűjteményében található. Az 1743. július 13-án lejegyzett dokumentum az illyefalvi rendház külső és belső fundusainak összeírását tartalmazza.

A pálosok megszakadt erdélyi jelenlétének újraindítására már a 17. század utolsó harmadában kísérlet történt. Domonkos Kázmér erdélyi apostoli vikáriusnak a Hitterjesztési Szent Kongregációhoz írt 1677. évi jelentése két magyarországi

rendtartományból érkező pálos atya székelyföldi tevékenységéről tudósított. Egyikük, Berzeviczi Lajos, a csíksomlyói plébánia vezetését látta el, és a templom javítását is elvégezte. Támogatói Apor István csiki főkirálybíró és Erdély későbbi alkancellárjának, Kálnoki Sámuelnek az édesanyja, Kálnoki Istvánné, Béli Anna voltak. Néhány évvel később Berzeviczinek a ferencesek nyomására az ugyancsak paphiánnyal küszködő Háromszékre kellett költöznie. Ott jó kapcsolatot épített ki Nagy Mózzsal, aki 1683-ban a római Hitterjesztési Szent Kongregációtól Berzeviczi Lajos és a vele érkező, az egyedülként fennmaradt baróti plébánia vezetését ellátó Egri György számára székelyföldi működésük engedélyezését kérte. Ügyüket támogatta Apor Lázár és öccse, István is. A század végén újabb pálos atyák érkeztek Erdélybe.

A 17. század végén az önálló erdélyi fejedelemség megszűnését követően vált csak lehetővé a katolikus egyházszervezet újjáélesztése. A pálosok székelyföldi misszióját a tövisi perjelség irányította, amely alá tartoztak az illyefalvi és a tordai rendházak.

A pálos rend Illyefalván 1701-ben alapította meg szerény rendházát, amelyben jelentős szerepe volt Nagy Mózes apostoli misszionárius, minorita ferences szerzetesnek, valamint a háromszéki katolikus főnemesi családok – Apor, Kálnoki, Bialis – anyagi támogatásának.

A pálos rend középkori működésének felújítása, újbóli, hivatalos behívásuk összefüggésben volt az erdélyi katolikus egyházi intézményrendszer ismételt kiépítésével, az egykoron működött plébánia- és az iskolai hálózat visszaállításával. Az oktatás területén egyre nagyobb szerepet vállaló pálos szerzetesek Illyefalván, a rend legkeletibb pontján a plébánia vezetését 1701 májusában vették át. Megszervezték az alsóháromszéki missziót. Sőt a korabeli forrás szerint szerepet szántak nekik a román fejedelemségek felé irányuló esetleges missziókban is. Háromszéken a lelkipásztori munka végzésére és az iskola működtetésére kaptak megbízást. Általában két személy élt a rendházban. Egyikük a plébánia és a rendház adminisztrátoraként működött, míg a másik rendtárs a vidéket járva prédikátorként működött. Legtöbbször Pápáról, az egyik legjelentősebb magyarországi pálos központból érkeztek a székelyföldi misszió feladatának ellátására, majd

pár esztendő múltán visszatértek magyarországi kolostoraikba.

Az 1730-as évek végére P. Marton Hilarion működésének köszönhetően az illyefalvi pálos rendház gazdaságilag is megerősödött, komoly birtokrésszel rendelkeztek, és a rend támogatóinak köre is jelentősen megnőtt. Ugyanakkor a magyarországi pálosok földbirtokosként való magatartása miatt a törvényeikhez ragaszkodó székelyek között időnként súrlódásokra is sor került.

1754-ben az illyefalvi pálosok a rendház birtokán Boldogasszony tiszteletére új templomot emeltek. 1760-ban pedig legjelentősebb tettükként a sepsiszentgyörgyi plébániát szervezték újjá. 1762-től 1768-ig a pálosok látták el a székely határőrezredek, a Sepsiszentgyörgyön állomásozó huszárezred tábori kápláni tisztségét. Sikereiken felbuzdulva a távolabbi orbaiszéki katolikus közösségeket is látogatták.

Az 1770-es évek végére az újonnan alapított plébániák elvonták a pálosoktól az őket korábban támogató adományozókat és a híveket. 1786. február 6-án a magyarországi pálos rendet feloszlatták. A székelyföldi missziót ellátó utolsó atya, Burján Lőrinc püspöki engedéllyel helyben maradhatott, és mint világi pap az illyefalvi plébániában szolgált tovább. A megszünt rendház javait szorélesen értékesítették. A plébánia tulajdonában csak az általuk 1701-től vezetett anyakönyvek, a templomtorony számára 1775-ben öntött harang, valamint a nyolc évtized alatt összegyűjtött könyvtárak maradt meg.

A tanulmánykötet második önálló egysége az illyefalvi pálos rendház könyvgyűjteményének történetét tárgyalja, végén szakirodalmi összefoglalással. E rész „Melléklet”-eként a szerző az illyefalvi plébániai könyvtár 1823. évi összeírását (*Bibliotheca ad Parochiam pertinens cum Matriculis et Protocollis*) teszi közzé. A művek rövid címadata után megadja a példányszámot is. Ez után következik a plébánián a jelenleg is megtalálható egykori könyvtárból megmaradt köteteknek részletes leírását tartalmazó „Adattár”.

A pálos rend feloszlásakor a tövisi kolostorban őrzött könyvek száma 250-300-ra tehető. Ennél kisebb létszámú könyvgyűjteményekkel rendelkeztek a tordai és az illyefalvi rendházak. Utóbbi könyvtár nem került kincstári tulajdonba ezért

a mai napig a 17–18. századi könyvek a plébánián vannak elhelyezve.

E plébániai könyvtárat 1712-ben valószínűleg Bencsik Márton alapította, akinek missziós és könyvgyűjtő tevékenysége magas képzettségét bizonyítja. Az 1716. évi legkorábbi possessori bejegyzés tanúsága szerint az illyefalvi pálos atyák, a rendi szabályzatnak megfelelően nagy gondot fordítottak könyveikre. Az ugyancsak abban az esztendőben Bencsik által készített könyvjegyzék nem maradt fenn. Ugyanakkor a század második felétől megmaradt könyvjegyzékek azt bizonyítják, hogy a szerzetesek a plébánián gyűjtött könyvekről folyamatosan vezettek katalógust. Csáki Árpád az illyefalvi plébánián fennmaradt ötven kötet possessori bejegyzései alapján végigköveti az egykori könyvgyűjtemény létrejöttének, további gyarapodásának történetét. Végezetül az illyefalvi könyvtár anyagát összehasonlította a 18. századi erdélyi és partiumi pálos kolostorok ma is létező, illetve összeírásokból ismert állományaival. Megállapította, hogy az illyefalvi gyűjteményben található művek között döntően a missziós tevékenység során hasznosítható prédikációs, kegyességi, teológiai és aszketikus művek találhatók. A szerzők többsége a jezsuita irodalom képviselője volt, amelynek az a magyarázata, hogy a plébánia könyvtárában legnagyobb számban a nagyszombati jezsuita egyetemi nyomdában 1691–1762 között megjelentetett műveik találhatók. Ugyanakkor a kolozsvári jezsuita és a nagyváradi szemináriumi nyomda kiadványai csekély számban lelhetők fel. Feltűnően hiányoznak viszont az illyefalvi gyűjteményből a közelebbi, az 1676-tól folyamatosan működő csiksomlyói ferences kolostori nyomda kiadványai.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum most indított könyv- és könyvtártörténeti sorozatának Csáki Árpád jóvoltából publikált első kötete igen fontos a régi magyarországi, közelebről a székelyföldi könyves múlt megismerése szempontjából. A 18. század egyház-, irodalom- és művelődéstörténetét kutató szakembereknek számos új adalékkal szolgál. A tanulmánykötet használatát angol és román nyelvű összefoglaló, személy- és helynévmutató, a nyomdászok, kiadók és nyomdahelyek mutatója, valamint possessormutató segíti.

Ára: 1000 Ft

SOMMAIRE

<i>Spychala, Leslaw</i> : Complément à la tradition manuscrite de « La chronique mixte hongroise–polono»: le texte supposé du «codex nr.6. Krasinski»	409
<i>Frimmová, Eva</i> : L'activité de l'imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 à Presbourg	424
<i>Monok, István</i> : L'aristocratie de Hongrie et de Transylvanie, et «le livre adressé à tous le monde» aux 17–18 ^e siècles	448
<i>Scheibner, Tamás</i> : Publication de livres aux années de la coalition. L'entreprise de presse, de littérature et de publication de journal 'Szikra' et la tournure politique	456

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Klinda, Mária</i> : Donnée complémentaire à l'histoire de la bibliothèque de l'archevêque de Esztergom, Miklós Oláh et de celle du palatin György Thurzó	477
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Le rapport de Pál Rheda à Leipzig	480
<i>Antal, Alexandra</i> : De l'activité de la mécénature des <i>Nouvelles hongroises</i> de Vienne (Les lettres de Demeter Görög adressées au comte Ferenc Széchenyi)	484
<i>Lengyel, András</i> : Projet avorté d'une 'école' de la revue <i>Nyugat</i> (1918)	489

BIBLIOGRAFIE

<i>Hegyközi, Ilona – Kollár, Mária</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2012	494
---	-----

CHRONIQUES

<i>Héder, Mihály, Láng, Benedek, Lévai, Szabolcs</i> : Causes philologiques pour un programme informatique de déchiffrement monoalphabétique: la marche du programme et ses expériences	511
<i>Buda, Atila</i> : Bibliographies de Szombathely	519

NÉCROLOGUES

János Viczián (1940 – 2013) (<i>Lengyel, András</i>)	523
Gabriella Somkuti (1929 – 2013) (<i>Szőnyi, Éva</i>)	525

REVUE

Symposium jubilaire d'histoire de livre et d'imprimerie à l'hommage de l'imprimerie de la plus ancienne activité continue de la Hongrie, Réd.Csilla Zentai, Debrecen, Imprimerie Alföldi, Atelier Méliusz, 2011 (<i>Nagy, Györgyi</i>)	528
Petrőczy, Éva, Carillonner avec cor de coquilles, Études en rapport de la littérature puritaine. Debrecen–Budapest, Éditions Hernád, 2011 (Nation, églises, civilisation VI.) (<i>Biró, Csilla</i>)	530
Les fonds anciens de la bibliothèque du couvent franciscain de Fülek, catalogue. Composé par Tibor Marti, Eger, EKF, 2012 (École supérieure Károly Esterházy), (Les anciens livres des bibliothèques hongroises du bassin des Carpathes. 7.) (<i>M. Horváth, Mária</i>)	533
Ujvári, Hedvig, Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie, Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012 (Studien zur Literaturwissenschaft, 7.) (<i>Rózsa, Mária</i>)	537
L'entrepreneur et la culture. Gustave Heckenast, l'éditeur de livre légendaire, Réd. Dorottya Lipták, Bp., Eger, Éditions Kossuth – EKF, 2012 (Héritage culturel) (<i>Rózsa, Mária, Zsuzsanna</i>)	540
V. Molnár, László, Nous et Eux. Contacts culturels hungaro-russes 1711 – 1848. Budapest, Szótlótó Kétnyelvű Oktatásért Nonprofit Közhasznú Kft., (Vigne, S.A. pour une instruction bilingue) 2012 (<i>Pirger, Orsolya</i>)	544

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2013. 4. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

129. ÉVFOLYAM

2013

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

129. ÉVFOLYAM 2013. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ÉRIKA *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Bathány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj egy évre 4000 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Leslaw Spychala</i> : Kiegészítés „A magyar–lengyel vegyes krónika” kéziratot hagyományához: a „Kraśniński 6. számú kódex” feltételezett szövege	409
<i>Eva Frimmová</i> : L'activité de l'imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 à Presbourg	424
<i>Monok István</i> : A magyarországi és erdélyi arisztokrácia, és a „mindenkinék szóló könyv” a 17–18. században	448
<i>Scheibner Tamás</i> : Könyvkiadás a koalíciós években. A Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat és a politikai fordulat	456

KÖZLEMÉNYEK

<i>Klinda Mária</i> : Újabb adat Oláh Miklós esztergomi érsek és Thurzó György nádor könyvtárához.....	477
<i>Bánfi Szilvia</i> : Rheda Pál lipcei kapcsolata	480
<i>Antal Alexandra</i> : A bécsi <i>Magyar Hírmondó</i> mecenatúrájának működéséről (Görög Demeter levelei gróf Széchényi Ferenchez)	484
<i>Lengyel András</i> : A <i>Nyugat</i> „iskolájának” elvetélt terve (1918)	489

BIBLIOGRÁFIA

<i>Hegyközi Ilona, Kollár Mária</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó és könyvtártörténeti szakirodalom 2012-ben	494
--	-----

FIGYELŐ

<i>Héder Mihály, Láng Benedek, Lévai Szabolcs</i> : Filológiai okok egy monoalfabetikus titkosírásejtő szoftver mellett: a program működése és tapasztalatai	511
<i>Buda Attila</i> : Szombathelyi bibliográfiák	519

NEKROLÓG

Viczián János (1940–2013) (<i>Lengyel András</i>)	523
Somkuti Gabriella (1929–2013) (<i>Szőnyi Éva</i>)	525

SZEMLE

Jubileumi könyv és nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról, Szerkesztette Zentai Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt. Méliusz Műhelye, 2011 (<i>Nagy Györgyi</i>)	528
Petrőczy Éva, Kagylókörttel harangozni, Újabb tanulmányok a puritán irodalomból, Debrecen–Budapest, Hernád Kiadó, 2011 (Nemzet, egyház, művelődés, VI) (<i>Bíró Csilla</i>)	530
A füleki ferences rendház könyvtárának régi állománya, katalógus, Összeállította Marti Tibor, Eger, EKF, 2012 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 7) (<i>M. Horváth Mária</i>)	533
Ujvári Hedvig, Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie, Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012 (Studien zur Literaturwissenschaft, 7) (<i>Rózsa Mária</i>)	537
A vállalkozó és a kultúra, Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó, Szerkesztette Lipták Dorottya, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012 (Kulturális örökség) (<i>Rózsaferi Zsuzsanna</i>)	540
V. Molnár László, Mi és Ők, Magyar–oroszk kulturális kontaktusok 1711–1848, Budapest, Szólótő Kétnyelvű Oktatásért Nonprofit Közhasznú Kft., 2012 (<i>Pirger Orsolya</i>)	544

LESŁAW SPYCHAŁA

**Kiegészítés „A magyar–lengyel vegyes krónika”
kéziratot hagyományához:
a „Kraśinski 6. számú kódex” feltételezett szövege***

Legalább néhány évtizede elterjedt a szakirodalomban az a nézet, hogy „A magyar–lengyel vegyes krónika” („Chronicon Hungar(ic)o–Polonicum”, továbbiakban: ChHP) szövege öt kéziratban maradt fent, melyeket lengyelországi gyűjteményekben őriznek. Arra ugyanakkor határozottan felhívják a figyelmet, hogy ezek közül egy elveszett. Még a közelmúltban is így vélekedett Grzesik Ryszard (1999, 2003, 2010, 2012),¹

* A szerző ezúton szeretné megköszönni Drelicharz Wojciechnek és Mrozowicz Wojciechneknek értékes segítségüket a „Szentkereszthegeyi Évkönyv” új kiadásának előkészítésével kapcsolatos közlésekért valamint a hozzáférést a „Kraśinski 6. számú kódex” leírásának gépelt másolatához, amely az ún. Semkowicz Władysław Szekrényből [Szafa Władysława Semkowicza] származik, a Jagelló Egyetem Történelmi Segéd tudományok (Zakład Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego) részlegéről. Emellett a szerző szeretné megköszönni Tellis Katalinnak és Veszprémy Lászlónak a cikk magyar nyelvű fordításához nyújtott segítségét. Jelen tanulmány lengyel nyelven is megjelenik a *Studia Źródloznawcze* 52. kötetében.

¹ GRZESIK, Ryszard, *Arbeiten an den Testimonien der frühen Geschichte der Slawen = Die Geschichtsschreibung in Mitteleuropa. Projekte und Forschungsprobleme*, szerk. Jarosław Wenta, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999 (Subsidia Hagiographica, 1), 83–85; Uő., *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1999 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej, 56), 21–26; *Żywot św. Stefana króla Węgier czyli Kronika węgiersko-polska*, ford., előszó és kommentár Grzesik, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2003, 40–42; GRZESIK, *Chronicon Hungarico-Polonicum = Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, főszerk. Graeme Dunphy, I: *A–I.*, Leiden, Boston, Brill, 2010, 348–349; Uő., *Historiografia węgierska = Vademecum historia mediewisty*, szerk. Jarosław Nikodem, Dariusz Andrzej Sikorski, Warszawa, PWN, 2012, 180.

nyomában Veszprémy László (1999, 2007),² Kersken Norbert,³ Kulcsár Péter,⁴ Homza Martin⁵ és Drelicharz Wojciech.⁶ Korábban ez a nézet mindenekelőtt Karácsonyi Béla munkáiban jelent meg, aki – majd utána Grzesik – máig a legrészletesebben írta le az egyes, ChHP-t tartalmazó kéziratokat, röviden emlékeztetve arra az elveszett kéziraatra, amely valaha a varsói Krasiniski Könyvtár tulajdonában volt.⁷

Hangsúlyoznunk kell, hogy a kutatók egy része, Kownacki Hipolittal kezdve (1823) figyelmüket csak az általuk ismert vagy számukra hozzáférhető, a ChHP

² VESZPRÉMY László, *Chronicon Hungaro–Polonicum (Magyar–lengyel Krónika) = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, kiad. Szentpétery Emericus, II, Bp., Academia Litterarum Hungarica, 1938. Utánnomás és kiegészítés: Az Utószót és Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél, Veszprémy László, Bp., Nap Kiadó, 1999 (A továbbiakban: SRH), 767; Uő., *Magyar–lengyel krónika = Magyar művelődéstörténeti lexikon, Középkor és kora újkor*, szerk. Kőszeghy Péter, VII, *Lethenyi-műgyűjtemény*, Bp., Balassi, 2007, 170.

³ KERSKEN, Norbert [recenzió], *Ryszard Grzesik, Kronika węgiersko–polska. Z dziejów polsko–węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu. [Die ungarisch–polnische Chronik. Zur Geschichte der polnisch–ungarischen Kulturkontakte im Mittelalter.] (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej, Bd. 56.) Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1999, 247 S., Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 2002, 455.*

⁴ *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700 / A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, átdolg. Kulcsár Péter, Bp., Balassi, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 641, elérhető online is a Balassi Kiadó oldaláról: http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Netre_kulcsar/Anno.htm.

⁵ HOMZA, Martin, *Uhorsko-pol'ská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, Bratislava, Post Scriptum, 2009 (Libri Historiae Slovaciae, Fontes, 1), 16. Lásd *Uo.*, 115, 197.

⁶ DRELICHARZ, Wojciech, *Idea zjednoczenia królestwa w średniowiecznym dziejopisarstwie polskim*, Kraków, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2012 (Monografie Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 1), 100.

⁷ KARÁCSONYI Béla, *Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról*. Szeged, JATE, 1964 (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica (A továbbiakban: AUSzeg AH), 16), 13–39, 59; *Chronica Hungaro–Polonica*, kiad., bev., jegy. Karácsonyi, I, Szeged, JATE, 1969 (AUSzeg AH 26), 3–5, 8; GRZESIK, *Kronika węgiersko–polska*, 1. jegyzetben i. m. 21–26; *Żywot św. Stefana króla Węgier*, 1. jegyzetben i. m. 40–42; HOMZA, 5. jegyzetben i. m. 16.

szövegét tartalmazó kéziratokra összpontosították, figyelmen kívül hagyva a krónika kézíratainak hagyományát (Handschriftenüberlieferung).⁸

Az említett ChHP-t tartalmazó kéziratok közül a legrejtélyesebb az 1944 októberében elégett, a sulgostóvi Świdziński Konstanty (1793–1855)⁹ gyűjteményéből

⁸ TÓTH Péter (2004) a ChHP-t illetőleg azt állította, hogy négy kéziratát ismeri. Ezek szerint tehát csak a kéziratok mű máig fennmaradt emlékeit vette figyelembe. *Kronika węgierska na początku wieku XII. Kronika czeska na początku wieku XI. W lacińskim języku pisane, z tłumaczeniem na polski język, tudzież Ziemiopismo Bedy wieku VIII, list Popa Jana wieku XIII*, kiad. KOWNACKI, Hipolit, Warszawa, Glucksberg N., 1823, ajánlás, VIII; WISZNIEWSKI, Michał, *Historia literatury polskiej*, Kraków, Gieszkowski S., 1840, 94, 96; *Kronika węgiersko-polska*, kiad. PILAT, Stanisław = *Monumenta Poloniae historica* (A továbbiakban: MPH), kiad. Bielowski August, I, Lwów, Bielowski A., 1864, 494; ŚWIEŻAWSKI, Ernest, *Zarysy badań krytycznych nad dziejami historyjografiją i mitologiją do wieku XV*, Warszawa, Czerwiński i Spółka, 1871, 9, 15; ROSNER, Ignacy, *Kronika węgiersko-polska. Studium krytyczne z historyjografii średniowiecznej*, Rocznik Filarecki, 1886, 61; *Vita Sanctorum Stephani regis et Emerici ducis. Ad fidem codicum saeculi XII, XIII, et XIV*, kiad. Mátyás Flórián, Quinque-Ecclesiis, Tazis Ny., 1881 (Historiae Hungaricae fontes domestici. Series, I. Scriptorum, I), I, III; KĘTRZYŃSKI, Wojciech, *O Kronice węgiersko-polskiej. (Vita sancti Stephani, regis Ungariae, Ungarico-Polona)*, Rozprawy Akademii Umiejętności, 94. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Sorozat 2, 1897, 355–357, 364–365; HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Bp., MTA, 1925, 41–42; DAVID, Pierre, *Prétendue Chronique hongaro-polonaise*, Paris, Gebethner et Wolff, 1931 (Études historiques et littéraires sur la Pologne médiévale, 4), 29–31; *Chronicon Hungarico-Polonicum*, kiad., bev., jegyz. Iosephus Deér = SRH, 3. jegyzetben i. m. II, 294–295, 297; MACARTNEY, Carlile Aylmer, *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*, Cambridge, University Press, 1953, 173–175; DĄBROWSKI, Jan, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964, 101; KÜRBSÓWNA, Brygida, *Kronika węgiersko-polska = Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, szerk. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński, II, F–K, Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964, 522; *Chronicon Hungarico-Polonicum = Repertorium fontium historiae mediae aevi* (A továbbiakban: Repertorium, i. m.), III: *Fontes C, Romae*, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1970, 353; SROKA Stanisław A., *Średniowieczne dziejopisarstwo węgierskie = S. S. A., Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu. Szkice*, Bydgoszcz, Homini, 2002, 29; TÓTH Péter, *A lengyel–magyar vegyes krónika*, Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica, 2004/4, 223. A ChHP egyes kiadásait, az alapul vett kéziratokkal 1823-tól 1938-ig részletesen leírta KARÁCSONYI 1964, 7. jegyzetben i. m. 41–57; lásd továbbá: *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5–7.

⁹ Lásd lejjebb, 30. lábjegyzet.

származó „Kraśiński 6. számú kódex” (a továbbiakban: KK),¹⁰ ami így az egész Kraśiński Könyvtár sorsában osztozott. A ChHP kéziratos hagyományának kutatói közül e kéziraatra elsőként David Pierre figyelt fel, s a kézirat egy részletét szűkszavú jegyzetében az említett krónika rövid töredékeként írva le, mely a „83-as számú” kéziratban maradt fent a Kraśiński grófok könyvtárában, Varsóban.¹¹ Minden jel arra mutat, hogy annak ellenére, hogy a 83-as számmal jelölte meg (noha annak jelzete a 6-os volt), a francia kutató a Pułaski Franciszek által összeállított, a Kraśiński Könyvtár kéziratait leíró katalógus információira támaszkodott, amelyben a KK ezen szám alatt volt megtalálható, valamint a fentiek szerint a 7r–7v lapokon tartalmaznia kellett a ChHP szövegét.¹² David utalt ugyanakkor Pilat Stanisław ChHP kiadására; ahonnan a Zamoyski-kódexre és a Sędziwoj-kódexre¹³ tett hivatkozásai származnak, amelyek szerint az ezekben olvasható krónika-szövegek és a KK-ban található szöveg között¹⁴ kapcsolat állapítható meg.

Davidtól függetlenül Kamieniecki Witold, aki szintén ismerte a Pułaski által készített leírást, beszámol a Kraśiński Könyvtár kéziratos gyűjteményét ért veszteségekről,

¹⁰ Lásd feljebb, 7. lánjegyzet, valamint: KAMIENIECKI, Witold, *Straty Biblioteki Ordynacji Kraśińskich w zakresie zbiorów rękopiśmiennych = Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, III: *Biblioteki*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955, 143–176 (különösen: 150–151); WIESIOŁOWSKI, Jacek, *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV–XV wieku*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967, 28; KALUDZKA, Anna, *Zbiory dawnej Biblioteki Ordynacji Kraśińskich w Bibliotece Narodowej = Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Fragmenty i rekonstrukcje*, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1986, 129; OZÓG, Kazimierz, *Kultura umysłowa w Krakowie w XIV wieku. Środowisko duchowieństwa świeckiego*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987 (Polska Akademia Nauk. Prace Komisji Historycznej, 49), 61; *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, kiad. Danuta Kamolowa, Krystyna Muszyńska (egyházi gyűjtemények), Warszawa, Biblioteka Narodowa, 1988, 250 (*Warszawa, Biblioteka Narodowa*); MAJEWSKI, Jerzy S., *Pod złą wróżbą...*, Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej, 2002/4, 16; JABLONKA, Agnieszka, *Średniowieczne rękopisy z Biblioteki Kraśińskich*, Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej 2002/4, 35, 37; *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, kiad. Kamolowa, Teresa Sieniatecka, Warszawa, Biblioteka Narodowa, 2003 (*Zbiory rękopisów w Polsce*, 1), 355 (*Warszawa, Biblioteka Narodowa*); *Biblioteka Ordynacji Kraśińskich w zbiorach i publikacjach Biblioteki Narodowej*, [Warszawa, Biblioteka Narodowa, 2004], <http://www.bn.org.pl/download/document/1236004197.pdf>.

¹¹ DAVID, 8. jegyzetben i. m. 29, 2. jegyzet.

¹² *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Kraśińskich*, kiad. Franciszek Pułaski, Warszawa, Biblioteka Ordynacji Kraśińskich, 1915 (Biblioteka Ordynacji Kraśińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego 23–29), 83 (6) sz., 78–83.

¹³ Krakko, Czartoryski-könyvtár (Kraków, Biblioteka Czartoryskich): 1310. sz. kódex és Varsó, Nemzeti Könyvtár (Warszawa, Biblioteka Narodowa), BOZ Cim. 28. A tárgyrodalom legújabb leírásait és kimutatásait meg lehet találni: DRELICHARZ, *Annalistyka małopolska XIII–XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2003 (Polska Akademia Umiejętności. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego 99), 24–56.

¹⁴ DAVID, 8. jegyzetben i. m. 11.

amit a varsói felkelés leverését követő gyűjtogatás okozott 1944 őszén. Beszámolt az elpusztult, középkori műveket tartalmazó kódexek csoportjáról, amihez a ChHP-t tartalmazó kézirat is, azaz a KK¹⁵ tartozott.

A David által megjelölt nyomot követte több későbbi kutató, mint Karácsonyi és Grzesik. Közülük az előbbi David munkájára hivatkozva és a Pułaski-féle katalógus ismeretében felvette a 83-as sorszámú KK-t a ChHP tartalmazó kéziratokat jegyzékébe, ami szerint a krónika részlete a f. 7r–7v alatt található.¹⁶ Grzesik, aki felhasználta Pułaski, David, Kamienicki és Karácsonyi munkáját is, a krónikát a KK első főlíóra valószínűsítette, véleménye szerint az f. 1r–6v lapokon. Ezt bizonyára abból a tényből következtette ki, hogy Pułaski az általa összeállított katalógusban az „ún. Krasziński Évkönyv kódexének” („Kodeks tzw. Rocznika Kraszińskich”) a leírását a f. 7r–7v-vel kezdte, felborítva ezzel a szövegek sorrendjét. Majd csak leírása további részében adott információkat a 5r–6v főlíókat illetően, vagyis például a f. 1r–2v tartalmáról („történelmi és teológiai miscellanea” megjelölés alatt), ami bizonyára emiatt kerülhetett el a poznańi történész figyelmét.¹⁷ Mindkét kutató, Karácsonyi és Grzesik is megemlítette, hogy a KK ChHP-val kapcsolatba hozható szövegről nem készült másolat, s kiadatlan maradt.¹⁸

David, Karácsonyi és Grzesik ismerték tehát a KK 83-as számmal jelölt kéziratának Pułaski által készített leírását. A Krasziński Könyvtár kéziratait egyedülként leíró katalógus szerzője szerint a kézirat a 7r–7v főlíókon tartalmazza a ChHP szövegét. Leírásában a kézirat az „ún. Krasziński Évkönyv kódexe” elnevezés alatt szerepel, amely 1520–1570 körüli lehet, s több kéz másolta. Kiadásra elküldte a „Monumenta Poloniae Historica”-ba (a továbbiakban: MPH), amelyet Pilat el is készített. Pułaski az említett katalógusában a KK 7r–7v lapjain levő szövegének az ’incipit’-jét („Recessus Hungarorum de Scythia”) és ’explicit’-jét („ferocissime fuere”)¹⁹ idézte. E kettő ugyanakkor nem szerves része a ChHP-nak, csak ismeretlen szerzőtől származó

¹⁵ KAMIENIECKI, 10. jegyzetben i. m. 150.

¹⁶ KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 31–32; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 4.

¹⁷ *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78, 79 (f. 5r–6v: „Beda de Imagine Mundi”), 80 (f. 1r–2v: „Commendacio philosophiae naturalis et phisicae”).

¹⁸ KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 31–32; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 4; GRZESIK, *Kronika węgiersko-polska*, 1. jegyzetben i. m. 24.

¹⁹ *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78.

történetírási bejegyzések,²⁰ melyeket korábban Pilat kiadott, s amelyekre a leírás szerzője felhívta az olvasók figyelmét. Sőt ezek nem kapcsolódnak a ChHP szövegének 1864-es kiadásához sem, hanem csak a kiadáshoz készített előszóhoz, amit Pilat egy Kownacki által 1823-ban kiadott publikációból vett át, s ami egyébként Pułaski számára is ismert volt.²¹ Kownacki idézte ezt a szöveget a ChHP fordítása IV. fejezetének bevezetéseként. Amint írta, a „Swidziński kézirat töredékéből” („ułamek z Rękopismu Swidzińskiego”) származik.²² Pilat, akinek munkájára Pułaski utal, csak azt állapította meg, hogy „Świdziński Konstancy könyvtárában egy kéziratot őrzött, amelyben állítólag ismeretlen magyar krónika volt megtalálható. Ebből részleteket valaha Kownacki Hipolit nyomtatott ki, ebben látva valamiféle előszót a jelen magyar–lengyel krónikához. Nagyon szerettük volna megtalálni és megtekinteni a Świdziński-kéziratot, mivel a Kownacki által megadott információk elégtelenek. Hiába fordultunk azonban ez ügyben a Świdziński Könyvtár vezetőségéhez, mivel ott arról tájékoztattak bennünket, hogy a kézirat manapság nem található; így nem

²⁰ Kownacki olvasatának összehasonlítása, melyet később Pilat és Király Péter megismételt, a Deér, Karácsonyi és Homza által készített kritikai kiadásokkal, továbbá a Pułaski és Semkowicz és munkatársai által KK-ról készített leírásokkal, teljesen az általunk leírtakat megerősítő, egyértelmű eredményre vezet. *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. III–VI, 2. jegyzet; *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 489–490; *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78; „Kraśniński 6. számú kódex” gépelt leírásának másolata, amely Semkowicz irányítása alatt készült, 2; *Chronicon Hungarico-Polonicum*, 8. jegyzetben i. m. 299–320; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 9–74; KIRÁLY Péter, *A lengyel krónikák, évkönyvek és M. Miechow „Tractatus”-ának magyar vonatkozásai*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola – Veszprémi Egyetem, 2004 (Dimensiones Culturales et Urbanales Regi Hungariae, 8), 40–41; HOMZA, 5. jegyzetben i. m. 118–184.

²¹ *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78.

²² *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. III, lásd *Uo.*, VIII; *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 489; ŚWIEŻAWSKI, 8. jegyzetben i. m. 9–10, 28. Figyelembe véve azt a tényt, hogy Kownacki más publikációiban is hivatkozott a Świdziński gyűjteményében található kéziraatra, bizonyára már korábban is használhatta azt, miként hivatkozik arra egyik 1822-ben kiadott munkájában is. Bielowski fentebbi véleményével kapcsolatban, miszerint a Świdziński gyűjteményéből származó kézirat elérhető volt Kownacki számára az 1822–1823-as években. *Kronika Lechitów i Polaków, napisana przez Godziszława Baszko, Kustosza Poznańskiego, w drugiey połowie wieku XIII. z dawnego Rękopismu Biblioteki Willanowskiéy. Przetłomaczona*, kiad. KOWNACKI, Warszawa, Drukarnia XX. Piarów, 1822, 6, 7. jegyzet; 57, 48. jegyzet; *Kronika polska przez Dzierśwę w końcu wieku XII. napisana, z dodatkiem rocznych dziejów w ziemi krakowskiéy w szczególności w wieku XIII, z Rekopisma Biblioteki Towarzystwa Królewsko-Warszawskiego Przyjaciół Nauk Wytłomaczona*, kiad. KOWNACKI, Warszawa, Drukarnia XX. Piarów, 1823, 176; *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. ajánlás, VIII; *Mierzwy Kronika = MPH*, 8. jegyzetben i. m. kiad. Bielowski, II, Lwów, Bielowski A., 1872, 162; KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 41; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5.

maradt számunkra semmi más, mint a szöveg kivonatának itteni megismétlése Kownacki nyomán”.²³

Fontos körülmény, hogy Pilatnak és Kownackinak Pułaski számára is ismert munkái, határozottan állítják, hogy az általuk betoldott részletek nem képezik a ChHP részét. Kownacki csak kiegészítésként illesztette be a krónika 1823-as fordításába, Pilat pedig, minthogy nem sikerült megtalálnia az általa csak hallomásból ismert Świdziński kéziratát, a szövegének sajátsága miatt szerkesztette bele a 1864-es kiadás bevezetésébe. Sem Kownacki, sem Pilat nem állították, hogy a ChHP megtalálható a KK-ban. Előbbi csak utalt egy bizonyos „töredékre a Świdziński-kéziratból”,²⁴ másikuk pedig egy „ismeretlen magyar krónikáról” beszélt, ami a kézirat lapjain található.²⁵

Meg kell említeni, hogy néhány évvel ezelőtt a szlavista Király Péter a Magyarországról szóló lengyel forrásokat elemezve beillesztett munkájába egy szöveget „Magyar krónika” címen, amely már az első pillantásra sem más – mint ahogy maga a magyar kutató is írja – mint a Pilat által Kownacki nyomán ismertté vált

²³ „Konstanty Świdziński posiadał w bibliotece swojej rękopism, w którym znajdowała się podobnież nieznaną dziś kronikę węgierską. Wycinki z niej wydrukował niegdyś Hipolit Kownacki, upatrując w niej jakoby wstęp do niniejszej węgiersko-polskiej kroniki. Pragnęliśmy usilnie odszukać ten Świdzińskiego rękopism i rozpatrzyć się w nim, bo wiadomość o nim przez Kownackiego podana jest niedostateczną. Daremnie jednakże zgłaszaliśmy się o to do zawiadowców Świdzińskiego biblioteki; upewniono nas, że rękopism taki dziś tamże nie znachodzi się; nie zostało nam tedy nic innego, jak powtórzyć tu tekst pomienionych wyimków za Kownackim”. *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 489–490 [idézet: 489].

²⁴ Lásd feljebb, 22. lábjegyzet.

²⁵ Pilat egyáltalán nem említette a KK-t mint olyant, amely tartalmazza a ChHP szövegét. *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 489, 494.

szöveg, amely a Świdziński gyűjteményéből származó kéziratörédeket használta fel.²⁶

1872-ben Bielowski August azt állította a Dzierzwa krónika (1306 k.–1320) kiadása során, amelynek a szövegét szintén tartalmazta az eredetileg Sulgostówban őrzött kézirat, hogy „ez a kódex ma ismeretlen; valószínűleg elégett az 1850-es krakkói tűzben Świdziński értékes gyűjteményének egy részével együtt.”²⁷ Néhány évvel később ugyanő a KK-ban szintén megtalálható „Szentkereszthegyi Évkönyv” („Rocznik świętokrzyski”) kiadásának (1878) előszavában, már azt írta, hogy a „Kraśiński grófok könyvtárának kézírata” („Rekopism Biblioteki Ordynackiej hr. Kraśińskich”) a „[...] Kownacki Hipolittól származó egykori pontatlan információk miatt nem találtatott fel hosszú évek során. Miután levelezés útján hiábavalóan tudakozódtam utána, már-már elveszettnek hittem és erről említést tettem a Monumenta 2. kötetében a 162. oldalon. Nemrégiben azonban Varsóba utaztam, ahol a Potocki gróftól származó Kraśiński Róza grófnő nemes jóindulatával találkoztam, csakúgy, mint ahogy ezt a könyvtár tisztelt vezetőjénél, Chomełowski Władysławnál tapasztaltam. Ez tette lehetővé számomra, hogy megtaláljam és megfelelően tájékozódjam a kéziratban. Valójában

²⁶ E forrás megjelölését („Magyar krónika” [Kronika węgierska]) a magyar kutató Pilattól vette át. Király kifejezetten elismerte, hogy Kownacki datálta a szöveget a 12. század elejére. Ez félreértés, mivel az utóbbi kutató nem a „kéziratörédeket” („ułamek rekopismu”) datálta, hanem a ChHP-t, és szerzőjének Hartvik püspököt jelölte meg. Figyelemre méltó, hogy Király Kownacki művének a 494. oldalára hivatkozik, míg az alig 165 oldalas. Információi nem Kownacki munkájának köszönhetőek, hanem Pilat kiadásából származhatnak, aminek nyomán más, így Endlicher kiadásával kapcsolatos hivatkozásokat is hibásan tesz közzé. Szintén felhasználta a Pilat kiadásában szereplő egyik megjegyzést, ami azonban nem az „ismeretlen magyar krónikára” utal, hanem a ChHP kiadásra, visszautalva ismét az 1849-es kiadás 494. oldalára, mely valójában az említett publikációból ismert információval kapcsolatos, s melyet az MPH sorozatának keretein belül kiadtak ki. Ennek a félreértésnek az a körülmény kedvezett, hogy Endlicher a ChHP szövegét „Cronica Hungarorum” név alatt adta ki, ezzel olyan fogalmi jelentést adva, melyet Kownacki is használt a ChHP-val kapcsolatban, amelynek a kiadása Karácsonyi szerint ismert volt számára. Mindehhez hozzáadódik az a körülmény is, hogy – mint maga Király korábban utalt is rá – a Świdziński kéziratából Pilat által megnevezett szöveg szintén „magyar krónika”. Érdemes kiemelni, hogy Király nem azonosította ChHP-ként az elsőként Kownacki által kiadott szöveget, amelyet Pilat is követett. KIRÁLY, 20. jegyzetben i. m. 39–40. Lásd: GRZESIK [recenzió], *Péter Király, A lengyel krónikák, évkönyvek és M. Miechow „Tractatus”-ának magyar vonatkozásai, (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae, t. 8)*. Örökségünk Kiadó, Nyíregyháza 2004, ss. 247, *Studia Źródloznawcze*, 2005, 186–188. Vö. *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. címlap, VIII; *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 494; *Cronica Hungarorum. E codice Warsaviensi saeculi XIII, = Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*, kiad. ENDLICHER Stanislaus Ladislaus, Sangalli 1849², 60–82; KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 45; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5.

²⁷ „Kodeks ten jest dziś nieznan; prawdopodobnie w czasie pożaru w Krakowie roku 1850 zgorzał razem z jedną częścią zbiorów cennych Świdzińskiego”. *Mierzwy Kronika*, 22. jegyzetben i. m. 162. Lásd szintén: KAMIENIECKI, 10. jegyzetben i. m. 150–151; DAJBROWSKI, 8. jegyzetben i. m. 122; WIESIOŁOWSKI, 10. jegyzetben i. m. 28. Vö. *Chronica Polonorum auctoris incerti dicti Mierzwa seu Dzierzwa = Repertorium*, 8. jegyzetben i. m. 417.

ez a kézirat későbbi, mert nem 15. századi, mint ahogy Kownacki állította, hanem a 16. századból származik, de számunkra mindig értékes marad az abban található emlékeknek köszönhetően.²⁸ Bielowski eredményeire tekintettel kellett lenniük a lengyel historiográfia kutatóinak, s különösen azoknak, akik az évkönyvekkel és a varsói Krasiniski Könyvtár gyűjteményével foglalkoztak,²⁹ ahova a 19. század

²⁸ „[...] z powodu niedokładnej wiadomości, jaką podał o nim niegdyś Hipolit Kownacki, nie mógł być przez długie lata odszukany. Po daremnych wywiadywaniach się o nim za pomocą korespondencyi, miałem go już za stracony, i o tem nadmienilem w II tomie Pomników na str. 162. Świeża jednak podróż moja do Warszawy, i szlachetna uczynność jakiej tak od JW. Róży z hr. Potockich hr. Krasiniskiej, jak i od szanownego zawiadowcy jej biblioteki Władysława Chomętowskiego doznałem, dozwoliła mi go odszukać i rozpatrzyć się w nim należycie. Jest to rękopism późny wprawdzie, bo nie z 15 wieku jak twierdził Kownacki, lecz z wieku 16 pochodzący, ale zawsze cenny dla nas osnową samą zawartych w nim pomników”. *Rocznik Świętokrzyski*, kiad. BIELOWSKI = MPH, 8. jęgyzetben i. m. III, Lwów, Akademia Umiejętności w Krakowie, 1878, 57 [idézet]. Lásd szintén: *Rocznik Krasiniskich*, kiad. BIELOWSKI = MPH, 8. jęgyzetben i. m. III, 127. 1890 tavaszán a Krasiniski grófok könyvtárába érkezett CSONTOSI, aki hungaricumokat keresett idegen könyvtári gyűjteményekben. Az ő figyelmét két, a 17. és a 18. századból származó kézirat ragadta meg, amelyeket Rómer Flóris 1874-ben fedezett fel. Jelentésében kitér még három másik kódexre, de nem volt számára ismert az a kézirat, amellyel később összekapcsolták a ChHP-t. CSONTOSI János, *Lengyelországi könyvtárbuvárlatok = Magyar Könyvszemle*, 1890, kiad. 1891, 219–234.

²⁹ A *Rocznik świętokrzyski* (új) szóló kutatások eredményeit, különösen az ún. *Rocznik Krasiniskich*-et Drelicharz tárgyalta. DRELICHARZ, *Osiągnięcia i perspektywy badań nad średniowieczną annalistyką ziemi krakowskiej = Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 roku, profesorowi Zbigniewowi Perzanowskiemu przypisane*, szerk. Mieczysław Rokosz, Kraków, Uniwersytet Jagielloński, 1995, 190–192. Lásd tovább pl.: WOJCIECHOWSKI Tadeusz, *O rocznikach polskich X–XV wieku*, Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały: Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny, 1880, 151; KĘTRZYŃSKI, *Kilka uwag nad Rocznikiem Świętokrzyskim*, Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej, 1883, 85–96 [szórtan]; Uő., *O rocznikach polskich*. Kraków, Akademia Umiejętności, 1896. Különnyomat a „Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie” 34. kötetéből. 111, 113, 114, 119; LABUDA Gerard, *Glównie linie rozwoju rocznikarstwa polskiego w wiekach średnich*, Kwartalnik Historyczny (A továbbiakban: KH), 1971, 827, 832, 833, 834, 835; OZÓG, 10. jęgyzetben i. m. 61, 68; *Rocznik Świętokrzyski / Annales S. Crucis*, kiad. RUTKOWSKA-PLACHCIŃSKA, Anna, Kraków / Cracoviae, Polska Akademia Umiejętności, 1996 (MPH. Új sorozat, 12), VI, VIII; DRELICHARZ, *O nowym wydaniu Rocznika świętokrzyskiego (Monumenta Poloniae Historica, nova series, t. 12, wyd. Anna Rutkowska-Plachcińska, Kraków 1996 [druk:] 1997)*, = KH, 1999/2, 58–59, 61; GRZESIK, *Polska Piastów i Węgry Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*, Warszawa, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2003, 20, 21, 43.

hatvanas éveinek elején a Świdziński által létrehozott gyűjtemény egy része került.³⁰

Már az előbbiekből is kiderült, hogy a KK Pułaski leírásának megfelelően több historiográfiai és teológiai jellegű munkát és rövidebb bejegyzéseket tartalmazott.³¹ A kutatók figyelmét mindenek előtt az évkönyv jellegű szövegek ragadták meg, hiszen a „Szentkereszthegyi Évkönyv” mellett ott kellett lennie az ún. „Kraśniński Évkönyv”-nek is („Rocznik Kraśnińskich”). Amint Drelicharz kiemeli, a KK tényleg tartalmazta a „Szentkereszthegyi Évkönyv”-et „terjedelmes kiegészítésekkel, lap-széleken különböző forrásokból származó betoldásokkal”, amit Bielowski egyéként félrevezetően „Kraśniński Évkönyv” néven adott ki.³² Ezen felül a „Szentkereszthegyi Évkönyv” legújabb kiadását figyelembe véve a krakkói kutató Karácsonyihoz és Grzesikhez hasonlóan azt állítja, hogy a KK-et nemcsak a „maga teljességében nem adták ki (együtt más, a „Kraśniński kódex 6”-ból származó történelmi anyaggal), hanem az évkönyvszerű feljegyzések sem kerültek be kiadásának (az 1997-ben megjelent „Szentkereszthegyi Évkönyv”) lábjegyzeteibe”.³³ E megállapításból fontos következtetések adódnak, mert az említett kézirat nem maradt fenn.

A KK lehetséges tartalmának meghatározásában fontos az a körülmény, hogy még az I. világháború előtt a Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága (Komisja Historyczna Akademii Umiejętności) kijelölte Semkowicz Władysław professzort (1878–1949) a lengyel évkönyvek új kiadásának előkészítésére. Ennek eredményeként 1918-ban a Krakkói Történelmi Társaság Körében (Krakowskie Koło Towarzystwa Historycznego), majd 1925-ben a poznańi IV. Lengyel Történészkongresszuson

³⁰ PUŁASKI, *Spory o bibliotekę i zapis Konstantego Świdzińskiego (Fragment z dziejów Biblioteki Ordynacji hr. Kraśnińskich w Warszawie)*, *Przegląd Historyczny* (A továbbiakban: PH), 1909, 333–360; MUSZKOWSKI, Jan, *Biblioteka Ordynacji Kraśnińskich w latach 1844–1930. Przemówienie wygłoszone w skróceniu na inauguracji nowego gmachu dnia 2-go grudnia 1930 roku*, Warszawa, Ordynacja Kraśnińskich, 1930, 4–6; MICHALEWSKA, Anna, *Z dziejów Biblioteki i Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, *Roczniki Biblioteczne*, 1973, 647–648; KALUDZKA, 10. jegyzetben i. m. 126; MALECYŃSKA, Kazimiera, *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, 99–100, 123; *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce* [1988], 10. jegyzetben i. m. 250 (Warszawa, Biblioteka Narodowa); *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce* [2003], 10. jegyzetben i. m. 2003, 355 (Warszawa, Biblioteka Narodowa); *Biblioteka Ordynacji Kraśnińskich w zbiorach i publikacjach Biblioteki Narodowej*, 9. jegyzetben i. m.

³¹ *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78–83.

³² DRELICHARZ, *O nowym wydaniu Rocznika Świętokrzyskiego*, 29. jegyzetben i. m. 58–59 [idézet]. Vö. *Rocznik Świętokrzyski / Annales S. Crucis*, 29. jegyzetben i. m. VIII. Korábbi munkájában Drelicharz figyelembe véve az ún. „Kraśniński évkönyv”-et (*Rocznik Kraśnińskichet*) megjegyezte: „Valójában nem évkönyv, hanem a legkülönfélébb forrásokból származó történelmi anyag [...]”. DRELICHARZ, *Osiągnięcia i perspektywy badań*, 29. jegyzetben i. m. 191–192.

³³ Uó., *O nowym wydaniu Rocznika Świętokrzyskiego*, 29. jegyzetben i. m. 61.

(IV Zjazd Historyków Polskich) jóvá is hagyták az MPH új kiadásának a tervét, aminek meg kellett felelnie a forráskritikára vonatkozó korszerű elvárásoknak.³⁴

Ennek az elhatározásnak lett kései eredménye a „Szentkereszthegei Évkönyv” új kiadása, amelyet Rutkowska-Płachcińska Anna gondozott és 1997-ben jelent meg nyomtatásban.³⁵ A szöveg kiadója az új kiadvány bevezetőjében, valamint Drelicharz a kiadásról írott recenziójában megemlítette, hogy Semkowicz kutatásai eredményeként lefényképezték a különböző évkönyvek szövegeit. Ezeknek eredeti kéziratai – mint ahogy később kiderült – nem egy esetben elpusztultak a II. világháború alatt, s csak az elkészített fényképmások maradtak fent a krakkói Jagelló Egyetem Történelmi Segédtudományok tanszékén. Mindeközben – amint Rutkowska-Płachcińska írja – Semkowicz irányítása alatt Kozłowska-Budkowa Zofia és Friedbergowa Maria rendezték az évkönyv jellegű szövegeket tartalmazó kódexek leírásait. Ezek között a fényképmások között a KK lapjai is megtalálhatók.³⁶ Semkowicz halála – 1949. február 19. – után a kutatásai során összegyűjtött anyagok egy része (fényképek, kódexleírások, szövegmások) a varsói Lengyel Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének Középkori Forrásokat Kiadó Műhelyébe (Pracownia Edytorska Żródła Średniowiecznych Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk) került. Drelicharz a „Szentkereszthegei Évkönyv” kiadását tárgyalva helyesen felfigyelt arra, hogy az „Évkönyv”-höz kapcsolódó, de eredetiben elpusztult kéziratszövegek esetében „hasznos lenne tájékozódni a fényképmások hollétéről”. A recenzens csak azt adja meg, hogy a Jagelló Egyetem Történelmi Segédtudományok és Levéltári Részlegén őrzött gyűjtemények között „a németek által felgyűjtott „Kraśniński 6. számú kódexe” némely oldalának fényképei is megtalálhatók [...]. E fényképek egy részét még magának Semkowicznek készítették, másik része pedig a Budkowa által a varsói Lengyel Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének Középkori Forrásokat Kiadó Műhelyébe kikölcsönzött fényképfelvételek másolatai közül származik. Ezek közül a „Kraśniński Évkönyv”-nek a Kraśniński 6. számú kéziratban található felvételeit az Évkönyv új kiadásának gondozója, Rutkowska-Płachcińska a recenzens rendelkezésére bocsátotta”.³⁷ A recenzens szerint Semkowicz valószínűleg a lengyel évkönyvek új kiadását előkészítve a KK esetében csak azokról a kéziratos oldalak-

³⁴ SEMKOWICZ, Władysław, *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski, I. Okres piastowski*, Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój, 1919, 173–179; Uo., *Program i podział pracy wydawniczej*, PH, 1919/1920, 332–334 [különösen: 333]; Uo., *O potrzebie reedycji źródeł historycznych z doby piastowskiej = Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925, I: Referaty*, Lwów, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1925, szakosztály 2, 1–3, 6; *Protokoły obrad. Sekcja 2: Historia średniowieczna i nowożytna polska i powszechna do 1795 r. = Pamiętnik*, 34. jęgyzetben i. m. II: *Protokoły*, szerk. Kazimierz Tyszkowski, Lwów, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1927, 39–40; KAMIENIECKI, 10. jęgyzetben i. m. 150–151; *Rocznik Świętokrzyski / Annales S. Crucis*, 29. jęgyzetben i. m. VII; DRELICHARZ, *O nowym wydaniu Rocznika świętokrzyskiego*, 29. jęgyzetben i. m. 57.

³⁵ *Rocznik Świętokrzyski / Annales S. Crucis*, 29. jęgyzetben i. m.

³⁶ Uo., VII–VIII; DRELICHARZ, *O nowym wydaniu Rocznika świętokrzyskiego*, 29. jęgyzetben i. m. 58.

³⁷ Uo., 58, 66 [idézet], 70–71.

ról rendelt fényképeket, amelyeken a „Szentkereszthegyi Évkönyv” volt található, tehát a 86v–90r és 104v–152r fóliókról.³⁸ Ezt a tényét alátámasztani látszik Wojciech Mrozowicz-nak (Rutkowska-Plachcińska egykori munkatársának) a véleménye, miszerint a 86v–90r és 104v–152r fóliók fényképéről egy közelebből nem ismert időpontban mikrofilm másolat is készült, egy listával együtt, mely az egyes oldalak reprodukcióit tartalmazza. Valószínűsíthető tehát, hogy a KK első oldalain található szöveget, mindenekelőtt a 7r–7v lapokat fényképfelvételek nem őrizték meg.

Tehát az egyetlen, jelenleg hozzáférhető bizonyíték, ami a Pułaski által készített leírás hitelesítésében, valamint a KK tartalmának pontosabb meghatározásában segíthet, s egyben megerősítheti vagy meghazudtolhatja a kéziratban a ChHP meglétét, az az új kritikai kiadás számára készített leírás, amelyet Semkowicz kezdeményezésére készült, s melyet Drelicharz önzetlenül közzétett.³⁹ Ennek alapján a 7r–7v fóliókban, amelyeken Pułaski és az ő nyomán további kutatók a ChHP részletét vélték felfedezni, ez állhatott: „Nyomatott szövegrészlet a Kownacki által említett könyv előszavának jegyzetében a III–VI. oldalon és átmásolva azután a MPH I. 489–490. oldalára. A tényleges szöveg ezt foglalja magába: »Recessus hungarorum de Scythya vlteriori seu moskovia ... ferocissimique (ferocissime Pułaskinál) fuere«. Bekezdés »Sub dipoldo ... situantur« ugyanazzal a kézzel a margón a 7r lapon. Bekezdés: »Anno 865 Huni ... nomen« ugyanazzal a kézzel ugyanúgy bejegyezve a 7v fólió margóján. A 7r fólió alján Kownacki (?) megjegyzése, hasonlóan az f. 5r-hez”. A fenti leírás alapján az 5r lapon ez látható „lent tintajegyzet (Kownacki keze?) »Impressum Varsoviae a° 1823 in Libro edito sub Titulo: Kronika Węgierska czeska ... ziemipismo Bedy etc. Varsóban Glücksbergnél”.⁴⁰

Az itt hivatkozott KK 7r–7v lapok tartalmának leírása egyáltalán nem mutat arra, hogy a kódexben bármiféle ChHP-ből származó részlet létezne, csak a f. 7r alján utal vissza Kownacki 1823-as és Pilat 1864-es kiadására, tartalmazva a KK 7r–7v

³⁸ DRELICHARZ által a szerzőnek 2012. 06. 19-én e-mailben elküldött információ.

³⁹ RUTKOWSKA-PLACHCIŃSKA fenti véleménye, valamint a gépelt leíráson egy közelebből meg nem határozható személy megjegyzése szerint a „Krański 6. számú kódex” leírásának egy részét a 60. lapig bezárólag Zofia Kozłowska-Budkowa dolgozta fel. Ettől eltérő véleményének adott hangot Drelicharz, aki hajlamos azt magának a professzornak tulajdonítani, mivel „a kéziratok leírásai általában Semkowicz hatáskörébe tartoztak.” E mellett szól az a körülmény is, hogy a „kutatónő az évkönyvekkel csak a professzor halála után foglalkozott, de nincs kizárva, hogy az első leírás egy részét Zofia Budkowa jegyezte le a professzor által készített piszkozat füzetről”. Drelicharz levele a szerzőnek 2012. 06. 19-én.

⁴⁰ „Urywek drukowany we wspomnianej książce Kownackiego w przypisku do przedmowy str. III–VI i przedrukowany następnie w MPH I str. 489–490. Właściwy tekst obejmuje: 'Recessus hungarorum de Scythya vlteriori seu moskovia ... ferocissimique (ferocissime u Pułaskiego) fuere'. Ustęp 'Sub dipoldo ... situantur' dopisany tą samą ręką w poprzek na marginesie k. 7r. Ustęp: 'Anno 865 Huni ... nomen' dopisany tą samą ręką w ten sam sposób na marginesie f. 7v. U dołu f. 7r dopisek Kownackiego (?) podobny jak f. 5r". A f. 5r-t illetőleg meg van jegyezve: „u dołu dopisek atramentem (ręką Kownackiego?) 'Impressum Varsoviae a° 1823 in Libro edito sub Titulo: Kronika Węgierska czeska ... ziemipismo Bedy etc. W Warszawie u Glücksberga'”. A „Krański Kódex 6” írógéptelt másolata, Semkowicz irányítása alatt, 2.

lapjairól származó szöveg kiadását. Ezen felül sem a korábbi fóliókon (1r–6v), mint ahogy Grzesik feltételezte, sem más helyen a KK-ban nem lehet ChHP szöveget felfedezni. Ott ugyanis azonosított szövegek találhatók – összességében a Pułaski által elkészített leírásnak megfelelően –, a következő incipitekkel: „Commendacio philosophie naturalis et phizice doctrine” (1r–1v), „Quia hic unumquodque salubriter complectitur officium” (2r–3r), megjegyzések a Szentíráshoz (3v–4v), Szt. Béda műve a *De imagine mundi de divisione tocius terre* (5r–5v) és a Szt. Béda munkájában megadott földrajzi információk kiegészítései (6r–6v).⁴¹

Grzesik a ChHP szöveget illetőleg, amelynek a KK-ban kellett lennie, leszögezte: „A szöveg felfedezése nem keltette fel a kiadók figyelmét”, Pilat szövegének a kiadását pedig megnehezítette az a körülmény, hogy nem tudta fellelni a kódexet.⁴² A Semkowicz és munkatársai által készített és fennmaradt leírásnak, valamint a kódex tartalmának az ismeretében nem kell csodálkozni az eredetileg Świdziński gyűjteményéből származó, állítólagos kéziratoss ChHP szöveget övező érdektelenségen. A kutatók ugyanis, mint Bielowski és Semkowicz, akiknek Kownacki nyomán önállóan is alkalmuk volt megismerkedni a KK tartalmával, nem láttak semmiféle kapcsolatot a 7r–7v lapokon fennmaradt historiográfiai feljegyzések és a ChHP szövege között. Erre legjobb esélye magának Kownackinak lett volna, aki rendelkezett a krónika másolatával, amelyet 1811-ben Lelewel Joachim szerzett meg czechelbeli Sędziwój kéziratából.⁴³ Ez is azt bizonyítja, hogy a magyarok történetéről szóló feljegyzéseket a ChHP fordításának kiegészítéseként illesztette be a kiadásba, amelyek számára a Świdziński birtokában lévő kéziratból voltak ismeretesek. Minden jel arra mutat, hogy Pułaski, a Krasiński Könyvtár kéziratairól szóló katalógus szerzője, bizonyára Kownacki (1823) és Pilat (1864) munkáinak futólagos átnézése alapján jutott arra a következtetésre, hogy a KK 7r–7v-ban található szöveg alapján a KK a „Kronika węgiersko–polska” szövegét tartalmazó kéziratként azonosítható.⁴⁴ Figyelembe véve

⁴¹ *Uo.*, 1–2.

⁴² GRZESIK, *Kronika węgiersko–polska*, 1. jegyzetben i. m. 24; *Żywot św. Stefana króla Węgier*, 1. jegyzetben i. m. 42 [idézet].

⁴³ Ezt maga Lelewel Joachim (1855) erősíti meg. *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. ajánlás, VIII; LELEWEL Joachim, *Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, I, Poznań, Zupański J.K., 1855, 63; ŚWIEŻAWSKI, 8. jegyzetben i. m. 9; KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 41; *Chronica Hungaro–Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5. Tudvalevő, hogy Lelewel, akinek megvolt „Magyar–lengyel krónika” szövegmásolata, nem csak ismerte Świdzińskit, hanem kapcsolatban is állt vele és érdekelték gyűjteményei. A kettejük közötti legkorábbi ismert levélváltás azonban a KK-ból származó szövegrészletet tartalmazó Kownacki kiadásánál későbbi időszakból származik. Lásd. KAMOLOWA, *Fragment korespondencji Joachima Lelewela z Konstantym Świdzińskim z lat 1826–1830 = PH*, 1963, 480–486.

⁴⁴ A *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* feldolgozói is elismerték ChHP-ként Pilat Kownacki után idézett szavait: „anno Domini 965 Huni Christianitatis sunt aggressi nomen”, melyek a valóságban a KK 7r–7v lapokról származtak. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce / Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum*, I: A–B, szerk. Marian Plezia, Wrocław, Kraków, Warszawa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953–1958, kol. 362.

a fentieket, megállapítható, hogy a ChHP szövege négy fennmaradt kéziratban olvasható, amelyek mindegyikét lengyel tudományos könyvtárak őrzik.⁴⁵ A KK 7r–7v lapjain található állítólagos töredéknek semmi köze nincs ehhez az emlékhöz, csak félreértés miatt vélték úgy, hogy az a ChHP-t tartalmazza.⁴⁶

E félreértésnek az a körülmény is kedvezett, hogy a 19. században, amikor elkészítették a krónika első és mindmáig egyetlen lengyel kritikai kiadását,⁴⁷ Pilat köztudottan igyekezett feltalálni a KK-t, de ugyanakkor sosem írta azt, hogy az tartalmazza a ChHP szövegét. Karácsonyi Béla kifejezetten fájlalta azt a körülményt, hogy Deér József a II. világháború előestéjén a ChHP magyarországi kritikai kiadását előkészítve nem vette figyelembe a Krasiński Könyvtárban őrzött kéziratot, utalva arra, hogy a „az SRH [Scriptores rerum Hungaricarum] kiadása lett volna az utolsó alkalom e kéziratvariáns legalább nyomtatott formában való megmentésére és hasznosítására”. Kiemelte ugyanakkor, hogy Deér ismerte David munkáját, amelyből „tudomást szerezhetett e kézirat létezéséről.”⁴⁸ Ma ezt másképpen is meg lehet fogalmazni: ha Deér valóban nem hagyta volna figyelmen kívül David lábjegyzetbeli említését,⁴⁹ akkor kétségtelenül alkalma nyílt volna annak igazolására, hogy a KK nem tartalmazta a ChHP szövegét.

⁴⁵ KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 13–31, 32–39; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 3–5; GRZESIK, *Kronika wegiersko-polska*, 1. jegyzetben i. m. 21–24, 25–26; *Żywot św. Stefana króla Węgier*, 1. jegyzetben i. m. 40–41.

⁴⁶ KIRÁLY a kutatók közül eddig az egyetlen, aki törekedett a KK 7r–7v lapjain olvasható szövegek teljes körű elemzésére, amelyeket Kownacki nyomán Pilattól ismert. A magyar kutató törekedett megállapítani eredetüket is, de Miechow Maciej (1457–1523) *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis* (első kiadás: Cracoviae, Ioannes Haller, 1517) használatán kívül nem tudta azokat egyértelműen azonosítani. Az általa részletezett esetleges források között volt Maciej egy másik műve is (*Chronica Polonorum*, Cracoviae, Hieronymus Vietor, 1519, 1521²). Az, hogy valóban ismert volt a töredék szerzőinek körében a KK-ban fennmaradt miechowi szerző műve, alátámasztják a Pułaski, valamint a Semkowicz és munkatársai által elkészített kéziratok leírásai a f. 17v-t és a f. 101r–103v-t illetően. Király észrevételei és a Drelicharz megjegyzései alapján (lásd fentebb, 32. láb-jegyzet) a szöveg esetében, amelyet valaha „Krasiński évkönyv”-nek neveztek, különböző felhasznált forrásokkal számolhatunk a f. 7r–7v szövegei esetében is, de nem olyan sokféleképpen, mint amilyenre következtetni lehet a magyar szlavista által elkészített összeállításból. Megemlítendő, hogy korábban hasonló összefüggést látott Macartney a magyarok útvonalának leírása között a KK-ban és a névtelen jegyző „Gesta Hungarorum”-ában. *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 80; „Krasiński Kódex 6” írógépelt leírásának másolata, Semkowicz irányítása alatt, 4, 10; MACARTNEY, 8. jegyzetben i. m. 69, 3. jegyzet; KIRÁLY, 20. jegyzetben i. m. 39–45 [különösen: 44–45].

⁴⁷ Karácsonyi kritikus véleménye: Uő., 7. jegyzetben, i. m. 46–49; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5–6.

⁴⁸ KARÁCSONYI 7. jegyzetben i. m. 53, .

⁴⁹Lásd fentebb, 11. lábjegyzet.

SPYCHAŁA, LESŁAW

Complément à la tradition manuscrite de la Chronique mixte hongaro-polonaise: Texte supposé du codex Krasieński nr. 6

Dans la littérature spéciale qui s'occupe de la Chronique hongaro-polonaise mixte, s'est répandue l'opinion, que le texte de la chronique a survécu dans cinq manuscrits, ceux-ci conservés dans des collections de Pologne. Parmi ces pièces mentionne-t-on celle, conservée à la Bibliothèque Krasieński, détruite à l'automne 1944. Le Codex avait fait partie de la collection inaugurée par Konstany Świdziński (1793–1855). En plus, le manuscrit appelé codex nr.6. Krasieński avait signé dans plusieurs cas par le numéro 83, d'après le seul catalogue décrivant les manuscrits de la Bibliothèque Krasieński. L'auteur de cet ouvrage, Franciszek Pułaski (1915) à la description du manuscrit daté aux années 1520–1570, s'était sans aucune doute fondé aux publications de Hipolit Kownacki et de Stanisław Pilat. L'édition des deux auteurs contient en réalité la traduction et l'adaptation de la Chronique mixte hongaro-polonaise, mais selon la constatation univoque des deux, le texte qui se trouve aux feuilles 7r–7v du manuscrit de la collection Świdziński ne peut être considéré, comme texte de la chronique. Kownacki avait mentionné le codex comme contribution, en ce qui concerne Pilat, il n'a pas réussi de retrouver le manuscrit contenant la chronique hongroise supposée.

D'après la description du catalogue, le chercheur français, David Pierre (1931) fait mention de ce manuscrit, en tant que tel, qui contient une partie de la Chronique mixte hongaro-polonaise. Cette opinion a été acceptée par l'historien hongrois Béla Karácsonyi (1964, 1969) mais lui, il n'a pas eu l'occasion de contrôler cette information, puisque le manuscrit Krasieński s'est anéanti. De la même façon, Witold Kamieniecki (1955) avait consulté le catalogue de Pułaski et sur la liste des pertes de la collection manuscrite de la Bibliothèque Krasieński, il a également mentionné le manuscrit qui avait contenu la Chronique mixte hongaro-polonaise.

D'après les publications de ces chercheurs, s'est répandue l'opinion de la survie du manuscrit en 5 exemplaires, dont un le codex nr.6, Krasieński. Par contre, relisant les feuilles 7r–7v du manuscrit, déjà Kownacki a formulé le point de vue, confirmé par les descriptions du codex Krasieński nr.6, de l'Université Jagellon de Cracovie, que le manuscrit ne contient pas le fragment de la Chronique hongaro-polonaise, seulement plusieurs notes historiographiques, provenantes d'auteurs inconnus, qui entre autres suivent les ouvrages de Maciej Miechow.

EVA FRIMMOVÁ

L'activité de l'imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 à Presbourg*

La Slovaquie participe d'une façon significative à la recherche moderne sur les incunables conservés sur son territoire¹ ou à l'étranger et qui ont un rapport avec son territoire actuel.² Selon l'incunabuliste Imrich Kotvan, la Hongrie royale réunissait au XVe siècle les conditions intellectuelles et matérielles nécessaires à la production des livres: des sujets, des auteurs contemporains, une imprimerie et des typographes. Mais, même s'il existait à Presbourg entre 1467 et 1490 l'*Universitas Istropolitana*, et si une vie économique prospère existait dans d'autres villes, surtout les villes minières, même avant cette période, on n'y observe pas une participation importante, plus ou moins directe, à l'invention de la typographie par Johannes Gutenberg.³

Pourtant, Kotvan supposait, comme d'autres spécialistes nationaux et internationaux, qu'un imprimeur a pu exercer à Presbourg⁴ ou dans une autre ville de la Hongrie royale entre 1477 et 1480. On attribue à ce dernier l'impression de quatre incunables suivants:

Antoninus Florentinus: *Confessionale* (1477), 2°. 136 ff. Kotvan 64, Sajó–Soltész 235.⁵
Mathias-*rex: Brief gegen Kaiser Friedrich III.* (1477). 1 f. Deperditum.

* Cette étude s'insère dans le cadre des projets Vega au sein de l'Institut Historique de l'Académie des sciences slovaque à Bratislava: Významní humanistickí vzdelanci a politici vo vzťahu k Slovensku, N° 2/20062/12 (Éminents érudits et politiciens humanistes en relation avec la Slovaquie N° 2/20062/12).

¹ KOTVAN, Imrich, *Inkunábuly na Slovensku*, Martin, Matica slovenská, 1979, 560 p. La littérature complète de spécialité sur cette problématique est citée dans le catalogue synthétique, p. 37–39.

² KOTVAN, Imrich, *Inkunábuly so slovenskými vzťahmi*, Bratislava, Univerzitná knižnica, 1974, 96 p., 76 fig.; KOTVAN, Imrich, FRIMMOVÁ, Eva, *Inkunábuly zo slovenských knižníc v zahraničných inštitúciách*, Martin, Matica slovenská, 1996, 96 p., 76 fig.

³ KOTVAN 1979, réf., p. 5.

⁴ Posonium, Pressburg, Pozsony, Prešporok (à partir du milieu du XIXe siècle en slovaque : Bratislava, officiellement du 6 mars 1919)

⁵ SAJÓ Géza, SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur, I–II*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1970, N° XIXe 2041. La bibliographie mentionne l'imprimeur du *Confessionale* comme résidant en Hongrie royale. L'incunable se trouve à Budapest: cote – Univ. 862.

Laudivius Vezzanensis, Zacchia: *Vita beati Hieronymi* (1478–1479). 4°. 10 ff. Sajó–Soltész 2041. Hain 1180.⁶
 Han, Iohannes: *Litterae indulgentiarum. (Domini Ascensio = le 11 mai 1480)*. 1 f. 4°. Kotvan 599.

L'aspect typographique et le contenu de ces imprimés, l'origine du papier et du filigrane, ainsi que l'attribution de l'imprimeur étaient largement étudiés par les chercheurs slovaques (Anton Dubay, Ján Čaplovič, Richard Lacko, Imrich Kotvan, Ovídius Faust, Leo Kohút) et hongrois (József Fitz, Vilmos Fraknoi, Pál Gulyás, Erzsébet Soltész, Csaba Csapodi, Gedeon Borsa, Judit V. Ecsedy)⁷ ainsi que par l'Allemand Helmut Kind.⁸ On peut dire que tous leurs résultats s'accordent sur le fait que l'atelier utilisait des matrices d'origine italienne, mais dans le cas du *Confessionale*, le *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*⁹ mentionne le nom de Matthias Moravus, lequel exerçait à Naples. Dans le cas des deux autres incunables mentionnés, imprimés de Laudivius¹⁰ et de Han¹¹ les spécialistes supposent comme lieu de l'apparition partiellement l'atelier d'imprimerie de Iohannes Bulle et ceux de Matthias Moravus et d'Andreas Hess. Étant donné que tous les spécialistes supposaient que le *Confessionale* a été imprimé en 1477 par cet imprimeur inconnu, et qu'il y a une coïncidence entre certaines matrices des imprimés cités ci-dessus avec celles de la *Vita sancti Hieronymi* et de la lettre d'indulgence, l'attribution usuelle est celle „l'imprimeur du *Confessionale*“. Les chercheurs slovaques ainsi que H. Kind étaient persuadés que l'imprimeur en question exerçait son métier à Presbourg, leurs homologues hongrois s'accordaient à penser qu'il travaillait dans la bassin des Carpates, voire à Buda. En réalité, son identité et le lieu de son activité sont restés longtemps inconnus.¹² C'est le hasard d'une recherche faite par Anna Žideková, étudiante de

⁶ HAIN, Ludovicus, *Repertorium. Repertorium Bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD, Typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur, I, 1–2; II, 1–2*, Stuttgartiae et Tübingae, Stuttgartiae et Lutetiae Parisiorum, J. G. Cottae, 1826–1838, N° 1180.

⁷ Les résultats du travail des chercheurs hongrois sont résumés dans l'œuvre de – V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Budapest, Balassi Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2004, p. 41–44, 133, 203–210. L'auteur classe les incunables de „l'imprimeur du *Confessionale*“ comme produits à Buda (Presbourg?).

⁸ FRIMMOVÁ, Eva, *Bratislavský tlačiari inkunábulového obdobia = Kniha 2006. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2006, p. 211–220.

⁹ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, (GW) Hrsg., Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Leipzig, Verlag von Karl W. Hiersemann, 1925–, N° 2108.

¹⁰ SAJÓ, SOLTÉSZ 1970, ref., N° 2041; *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. (= RMNy), ed. Gedeon Borsa, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, N° 5.

¹¹ KOTVAN, *Inkunábuly na Slovensku*, réf., N° 599; ČAPLOVIČ, Ján, *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700, Tome I*, Martin, Matica slovenská, 1972, p. 135, N° 271; *Régi magyarországi nyomtatványok*, réf. 7, N° 6.

¹² FRIMMOVÁ, Eva, *Rekapitulácia poznatkov o najstaršej bratislavskej tlačiarni = Kniha '93–'94*, Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry, Martin, Matica slovenská, 1996, p. 26–34.

la Chaire d'histoire slovaque de la Faculté des lettres de l'Université Comenius à Bratislava, qui a révélé explicitement l'existence de l'imprimeur à Presbourg. Cette dernière, en lisant le *Stadtbuch de 1477* pour son étude sur le droit de bourgeoisie au XVe siècle, a trouvé la mention de l'imprimeur et peintre Andreas. Celui-ci, à peine arrivé de Vienne, prête serment et verse une pièce d'or (florin), c'est-à-dire une livre et deux schillings pour être reçu à la bourgeoisie:

„Item Andre maler oder aufdruckcher von Wienn hat sich zugesagt und purg gesetzt, aber er sol sich Ee persöndlich herziehen darnach ersst des mawtbrief geniessen. Dedit 1 fl. facit 1 lb. 2 ß den.”¹³

Nous sommes alors dans la deuxième moitié de l'année, car l'enregistrement précédent cite un certain Hans Smoll Kursner auquel le droit de bourgeoisie est conféré le 23 mai 1477. Au cours de l'année, dix aspirants furent reçus, dont deux de Tulln an der Donau, un de Zeiselmaurer, un de Hainburg, et trois d'origine inconnue. Les deux derniers, dont le comte Nicolaus, venaient de Saint George¹⁴ (près de Presbourg). Dans plusieurs cas, les professions sont précisées, tandis que certains sont qualifiés de maîtres, ce qui implique qu'ils ont achevé le second degré de leurs études universitaires. Le montant de l'attribution des droits bourgeois se calculait vraisemblablement selon la valeur des biens mobiliers et immobiliers dont les intéressés disposaient. S'ils ne possédaient aucun bien immobilier, ils devaient trouver un garant : ce n'est pas le cas pour l'imprimeur Andreas, ce qui fait supposer qu'il possédait un bien immobilier dans la ville. L'attribution du droit de bourgeoisie permettait à la communauté de la ville de définir un cadre légal par lequel certains de ses membres se distinguaient des domestiques et acquéraient une position déterminée¹⁵ conformément à leur état et aux droits et libertés urbains. Avant de faire sa demande, l'aspirant devait, s'il ne possédait pas de bien immobilier à Presbourg, faire la preuve d'une fortune suffisante et y résider depuis au moins depuis un an et un jour. Il devait en outre s'engager à résider encore pendant trois ans au minimum. Enfin, il fallait prouver son origine légitime et son honnêteté,¹⁶ prêter serment devant

¹³ Bratislava: Archív hl. mesta Bratislavy – *Komorná kniha* č. 40 (K40), année 1477, p. 98, l'article des comptes pour l'attribution du droit bourgeois „Burgerrecht Innemen”. Cf. ŽIDEKOVÁ, Anna, *Meštianske právo v Bratislave v 15. storočí*, (Thèse de fin d'études) Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2002, p. 59–60.

¹⁴ Sanctus Georgius, Szentgyörgy, Sankt Georgen, actuellement: Svätý Jur pri Bratislave.

¹⁵ MARSINA, Richard, *Reforma stredovekých miest v Uhorsku = Historický časopis* (31)1983, N° 2, p. 164–178.

¹⁶ ORTVAY Teodor, *Geschichte der Stadt Pressbur, II/2.*, Pressburg, Commissionsverlag von Carl Stampfël, Druck von Stampfël, Eder & Comp, 1898, p. 36; *Idem II/3.*, Pressburg, 1900, p. 114.

le Conseil de la ville¹⁷ et payer le droit de „Purgerrechtgeld” (entre un et cinq florins d'or au XVe siècle).

De 1434 à 1500, le droit de bourgeoisie fut octroyé à 83 personnes venant non seulement de la Hongrie royale, mais surtout de la Basse-Autriche. Cette attirance s'explique par la prospérité du pays.

Les cadres culturel et historique de Presbourg et les conditions favorables à l'apparition de l'imprimerie

La ville de Presbourg était en effet en plein essor, en particulier sous le roi Mathias Corvin (1458–1490), lequel y a séjourné pour un certain temps : dès le début de son règne, il cherche à se rapprocher de Presbourg, qu'il visite souvent et qu'il aide sur le plan politique.¹⁸ Sa seconde épouse, Béatrice d'Aragon (1476), y établit sa cour de 1477 à 1485, pour se rapprocher de son mari alors en guerre avec l'empereur Frédéric III.¹⁹

Le Chapitre de St.-Martin était alors en pleine activité : fondé à la mi-XIIIe siècle, il servait de *locus credibilis* (notariat) : il possédait un atelier de copistes²⁰ d'où est sorti un nombre relativement élevé d'ouvrages²¹ ; la bibliothèque capitulaire constitue jusqu'à aujourd'hui l'un des plus anciens et plus précieux ensembles historiques de la Hongrie royale. Nous connaissons en outre la mention d'une bibliothèque à l'*Univer-*

¹⁷ Le texte du serment traduit : „Item. Je prête serment à notre seigneur, le roi le plus aimable, à la sainte couronne hongroise et à la ville Presbourg d'être juste pour les pauvres et les riches, pour les orphelins et les veuves, de ne tenir compte ni l'amitié ni de l'amitié, mais de suivre la justesse de Dieu. Que Dieu et tous les saints m'aident.” Cf. KIRÁLY János, *Pozsony Város joga a középkorban*, Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1894, p. 416.

¹⁸ Matthias Corvinus confirme les privilèges de 1291, connus depuis Andreas II sous le nom de *Aurea Bulla*. Cf. Bratislava, Archív hl. mesta Bratislavy – *Zlatá bula kráľa Mateja*; le 27 mai 1464 (cote Lad. 33. N° 4698; Lad. 19, N° 1862). Cf. *Zlatá bula bratislavská*, ed. Vladimír Horváth, Bratislava, Archív hl. mesta SR Bratislavy, 1991, 18 p.

¹⁹ BEL, Matej, *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, I, Viennae Austriae, Impensis Pauli Straubii bibliopolae, typis Johannis van Ghelen, typographi caesarei, 1735, capitola III, §. XXXVII–XLV (p. 171–173).

²⁰ ŠEDIVÝ, Juraj, *Vzťahy v písomnej kultúre Bratislavskej kapituly a mesta = Diplomatická produkcia v stredovekom meste*, ed. Júlia Ragačová, Bratislava, Ministerstvo vnútra SR – Odbor archívov a registratúr, 2005, p. 214–225.

²¹ ŠEDIVÝ, Juraj, *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*, Bratislava, Chronos, 2007, p. 178–205.

*sitas Istropolitana*²², où l'on copia d'importants textes en relation avec Presbourg.²³ On connaît aussi les activités du prévôt Georgius Schomberg²⁴ et du chanoine Iohannes Han²⁵, qui collectionnaient les livres et les faisaient copier et illustrer. Certains de leurs manuscrits²⁶ sont célèbres, comme l'*Antiphonarium Posoniense*²⁷ ou encore le *Codex de Han*, œuvre de deux copistes et de l'enlumineur M(?) Prenner réalisée en 1487–1488 sur une commande du chanoine et curé de St-Martin Iohannes Han.²⁸ Cette activité était reconnue par les bourgeois de Presbourg, qui lui apportaient leur soutien.²⁹ Les commandes les plus onéreuses étaient passées individuellement, et réalisées à leur compte par des ateliers ou des copistes: on peut cependant penser, par analogie avec d'autres villes, que le travail se concentrait dans les ateliers de copistes et d'enlumineurs, pour des raisons économiques évidentes. On suppose que l'enlumineur Ulrich Schreier, de Salzbourg, employait dans son atelier viennois des enlumineurs de Presbourg, et qu'il exécuta plusieurs commandes: il travaillait en effet pour les Dominicains de Vienne, eux-mêmes en relations avec l'*Universitas Istropolitana*.³⁰

On n'a pas à ce jour pu identifier le local réservé aux copistes près du chapitre de Presbourg: il pourrait s'agir de l'intérieur-même de la cathédrale St.-Martin,

²² JANKOVIČ, Vendelín, *Bratislavská univerzita – Universitas Istropolitana v kultúrnych dejinách Slovákov = Literárnomúzejný letopis* (23)1990, p. 100–101; JANKOVIČ, Vendelín, *Stredoveká bratislavská univerzita vo svetle nových prameňov = Historický časopis*, (40)1992, N° 2, p. 153–156. Une histoire de l'*Universitas Istropolitana* détaillée, et d'histoire des mouvements académique en Hongrie Royale. Cf. KLANICZAY, Tibor, *Alle origini del movimento accademico ungherese*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2010 (Ister, Collana di studi ungheresi, 1).

²³ LEHOTSKÁ, Darina, *Kultúrny vývoj Bratislavy v 15.–16. storočí = Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica*, (18)1967, p. 109–134.

²⁴ Georgius Schomberg/ Peltel de Schönberg († 30. IX. 1486, enterré au Dôme St. Martin de Presbourg); 1455 prévôt du Chapitre de Presbourg, vice-chancelier, 1472 chancelier d'Istropolitana.

²⁵ Iohannes Han de Weytra (Autriche Basse) († 8. V. 1500); magistère et recteur de l'université de Presbourg, 1456 chanoine, 1470 curé du Dôme St. Martin, commettant de fameux codex. Il ne s'agit pas de Iohannes Han de Vép, chanoine et magistère. Cf. HLAVAČKOVÁ, Miriam, *Kapitula pri Dóme sv. Martina. Intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí*, Bratislava, Historický ústav SAV, 2008, p. 128–129, 42–43.

²⁶ Certains exemplaires ont été classés sur la liste mondiale du précieux héritage documentaire dans le cadre du programme Mémoire du monde déclaré par l'organisation UNESCO. Cf. SOPKO, Július, BURAN, Dušan, *Antophony of Bratislava II*, Edícia Memoria Slovaciae–medii aevi manuscripta I., ed. Eubomír Jankovič, Dušan Buran, Jozef Hanus, Martin, Slovenská národná knižnica, 2000, CD-ROM.

²⁷ SOPKO, Július: *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin, Matica slovenská, 1981, p. 6, 30.

²⁸ BURAN, Dušan, ŠEDIVÝ, Juraj, *Listiny a knižné maliarstvo na sklonku stredoveku = Gotika, Dejiny slovenského výtvarného umenia*, ed. Dušan Buran a kol. Bratislava, Slovenská národná galéria, Vydavateľstvo Slovart spol s. r. o., 2003, p. 513–527.

²⁹ HLAVAČKOVÁ 2008, réf., p. 129.

³⁰ BURAN, Dušan, *Katalóg 6.1.7. Bratislavský misál = Gotika*, 2003, réf., p. 782.

ou encore de la maison du prévôt ou d'un des chanoines.³¹ Tous ces édifices, sauf l'église elle-même, ont été détruits par l'incendie du 30 avril 1515³². La prévôté, rue du Chapitre (*Pfaffen Gasse*), à l'emplacement actuel de la Faculté de théologie catholique Cyrille et Méthode, brûla entièrement. Le prévôt Hieronymus Balbus³³ la fit reconstruire à grands frais, grâce à diverses aides financières. Les flammes ravagèrent aussi autres maisons au coin des rues de la Paroisse et du Chapitre, et une suite de maisons abritant quatorze chanoines, y inclus le doyen, les bénéficiaires (*altaristes*), les éducateurs et les serviteurs.³⁴

D'importants professeurs italiens, allemands et polonais enseignait en outre à l'*Universitas Istropolitana* de Presbourg : créée le 29 mai 1465³⁵ par le pape Paulus II,³⁶ elle n'ouvrit dans la ville sur le Danube (ce que suggérait son nom grec : *Istropolis*) qu'en 1467, et fonctionna probablement jusqu'en 1490. Beaucoup d'études ont été publiées sur sa fondation, ses activités, ses enseignants et ses locaux : les travaux les plus importants sont les ceux des chercheurs hongrois, slovaques, tchèques et polonais,³⁷ mais on ne peut pas omettre de mentionner les apports de Lacko,³⁸ Jankovič³⁹ et Frank⁴⁰, ou les sources publiées dès 1914 par Császár.⁴¹ L'*Universitas Istropolitana* dès sa fondation était largement influencée par l'université voisine de Vienne et par l'ordre dominicain. Parmi ses éminents savants et professeurs „in artes et theologiam”, on peut citer les humanistes dominicains Giovanni Gatti (Johannes

³¹ RIMELY, Carolus, *Capitulum insignis Ecclesiae collegiatae Poseniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*, Posenii, Typis Caroli Angermayer, 1880, p. 120–122.

³² BARTOLINI, Riccardo, *Hodoeporicon, id est itinerarium reverendissimi in Christo patris et domini domini Mathei sancti Angeli cardinalis Gurcensis coadiutoris Saltzburgensis generalisque imperii locumtenentis, quaeque in conventu Maximiliani caesaris augusti serenissimorumque regum Vladislai, Sigismundi ac Ludovici, memoratu digna gesta sunt*, Viennae, Hieronymus Vietor, 1515. D^{3r-v}.

³³ Hieronymus Balbus (cca 1465–1535); humaniste, poète, juriste, diplomate, évêque, prévôt de la cathédrale St. Martin de Presbourg de 1514 à 1522.

³⁴ FRIMMOVÁ, Eva, *Bratislavský požiar roku 1515 = Rozprawy k slovenským dejinám*, ed. Viliam Čičaj, Bratislava, Slovak Academic Press, s. r. o., 2001, p. 102–110.

³⁵ CSÁSZÁR Mihály, *Az Academia Istropolitana, Mátyás király Pozsonyi egyeteme*, Oklevéltárral, Pozsony, Eder István könyvnyomdájából, 1914, p. 102–104.

³⁶ Paul II. (Pietro Barbo); 1464–1471 pape.

³⁷ Karol Rebro, Vendelín Jankovič, Peter Ratkoš, Adrian Vallašek, Karel Fischer, Tibor Kardos a Jerzy Zathy. Cf. *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15.–16. storočí*, ed. Ľudovít Holotik, Anton Vantuch, Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1967, p. 1–99.

³⁸ LACKO, Michal S. J., *Newly discovered sources regarding the first university of Bratislava „Academia Istropolitana“ = Slovak Studies XIX.*, Cleveland, Rome, Slovak Institute, 1979, p. 201–211.

³⁹ JANKOVIČ 1992, réf., p. 145–170; JANKOVIČ 1990, réf., p. 95–119.

⁴⁰ FRANK, Isnard Wilhelm, *Das Gutachten eines Wiener Dominikaners für die Universität Preßburg aus dem Jahre 1467 = Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa*, Marburg, N. G. Elwert-Verlag, (16)1967, N° 1, p. 418–439.

⁴¹ CSÁSZÁR 1914, réf., p. 110–123.

Gattus),⁴² Marzio Galeotti,⁴³ Petrus de Verona, Nicolaus Schricker de Hüttendorf⁴⁴ ou Stephanus de Brug. Il semble que le projet d'installer les dominicains à Presbourg est né lors des discussions de Johannes Vitéz et Schomberg avec les dominicains viennois.⁴⁵ L'archevêque d'Esztergom Johannes Vitéz de Zredna,⁴⁶ chargé de fonder l'*Universitas Istropolitana*, était en effet en pourparlers en 1467 avec Leonhardus Huntpichler⁴⁷, lequel était chargé de la réforme de la province dominicaine de Hongrie royale⁴⁸, selon les intentions de Mathias Corvin. Le roi proposa au pape Paul II d'installer les dominicains au couvent des clarisses, puisqu'ils devaient avoir la gestion des facultés de Théologie et de Lettres.⁴⁹ Même si le projet de Mathias Corvin de faire s'installer les dominicains à Presbourg ne se réalisa pas, ils jouèrent

⁴² Giovanni Gatti (1420–1484); dominicain sicilien, évêque de Cefalu, puis de Catanee (1475), professeur à la Faculté des arts à Ferrare (1461), puis professeur de théologie (1464–1465) et docteur en droit canon (1465). Cf. AUBERT, Roger, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques, Tome XX, Gatien–Giry*, Paris, Letouzey et Ané, 1984, coll. 11–12.

⁴³ Marzio Galeotti († post 1497 en Bohême); dominicain, professeur de droit. Il étudia à Ferrare avec Iohannes Pannonius qui l'invita en 1465 à Buda, qu'il quitta de 1472 à 1482. Il est retourné au service de Mathias Corvin de 1484 à 1486. Cf. ÁBEL Jenő, *Annalecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* ed. Stephanus Hegedüs, Budapestini, Hornyánszky, 1903, p. 229–294.

⁴⁴ Nicolaus Schricker (Popp?) de Hüttendorf (diocèse de Passau), chanoine de Presbourg (1459–1479), licencié en théologie et doyen. Cf. RIMELY 1880, réf., p. 257.

⁴⁵ FRIMMOVÁ, Eva, *Pósobenie dominikánov na Istropolitane = Slovensko a Svätá stolica*, ed. Marta Dobrotková, Mária Kuhútová, Trnava, Slovenský historický ústav v Ríme, Trnavská univerzita v Trnave, 2008, p. 100–106.

⁴⁶ Iohannes Vitéz (1408–1472): chancelier du roi (1453), archevêque d'Esztergom et chancelier de l'université *Istropolitana* (1465). Cf. BORONKAI Iván, *Johannes Vitéz de Zredna, Opera quae supersunt*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, p. 11–12.

⁴⁷ Leonhardus Huntpichler (*ante 1405–1478); professeur de théologie et doyen à l'université de Vienne. Cf. AUBERT, Roger, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques, Tome XXI, Hubert–Iriarte Estañán*, Paris, Letouzey et Ané, 1995, coll. 404–406. Entre 1450 et 1475 en tête des études des dominicains à l'université de Vienne. FRANK, Isnard, Wilhelm, *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*. Wien, Hermann Böhlhaus Nachf., Graz, Wien, Köln, Kommissionsverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 1968, p. 223–260. Cf. FRANK 1968, réf., cit. 31.

⁴⁸ Surtout après 1446 il y eut des réformes dans la province de Basse-Autriche sur la proposition de Leonhardus Huntpichler, responsable entre 1450 et 1475 des études des dominicains à l'université de Vienne. Le but était d'améliorer la formation des religieux. Cf. BARTL Július, HUDÁKOVÁ, Hedviga, *Školstvo a kultúra = Dejiny Bratislavy*, Bratislava, Obzor, 1978, p. 3.

⁴⁹ Nous connaissons une copie de la lettre du pape du 31 janv. 1469 adressée à l'archevêque d'Esztergom (Strigionium) Johannes Vitéz : à la suite de la requête du roi de laisser le couvent de Ste.-Claire de Presbourg aux dominicains séjournant dans cette ville pour assurer l'enseignement de la philosophie, il faut faire déménager les sœurs de Sainte-Claire dans un autre couvent situé à Budapest sur l'île des Lièvres (auj. île Marguerite). Cf. Vatican, Archivum Secretum Vaticanum – VII. *Bullarum Domini Pauli papae II. Registri Vaticani* – cote Reg. Vat. 530, fol. 151v–153r; FRIMMOVÁ 2008, réf., p. 92–95; REBRO, Karol, *K dejinám Academie Istropolitany = Slovenská archivistika*, Bratislava, (2)1967, n° 1, p. 23–25.

grâce à leur présence prolongée un rôle important dans la vie spirituelle de la ville.⁵⁰ Malheureusement, la majorité des professeurs abandonnèrent l'université après la conjuration contre le roi, ce qui bientôt mit fin à son fonctionnement (1471). Johannes Vitéz figurait parmi les conjurés, ce pour quoi il fut condamné.

Les imprimeurs de Presbourg du XVe siècle cités dans la littérature ancienne

On suppose que l'archevêque d'Esztergom Johannes Vitéz, qui s'engagea de manière déterminée en faveur de la nouvelle université⁵¹, avait l'intention, en prenant l'exemple des autres universités européennes, d'établir à Presbourg une imprimerie. Johann Kriebel suivait le même projet, en pensant que l'archevêque voulait faire imprimer les œuvres du célèbre astronome Johannes Müller Regiomontanus, professeur auprès de l'*Universitas Istropolitana*.⁵² Cette hypothèse est probable.

Parti de Basse-Autriche pour Nuremberg, Johannes Regiomontanus y obtint du conseil municipal le 29 novembre 1471 un permis de séjour. L'année suivante il y installa sa propre imprimerie, qui continua jusqu'en 1475: il comptait éditer 51 titres, 29 étaient des textes d'autres auteurs, et 22 ses propres travaux, tous concernant l'astronomie, les éphémérides, les calendriers, les cartes et les éditions d'auteurs antiques. Il est probable que Johannes Regiomontanus continua ses efforts, à Nuremberg, pour diffuser, grâce à l'art de l'imprimerie, des œuvres astronomiques importantes, selon les accords passés avec Johannes Vitéz. Il décéda à Rome en 1476, dans les circonstances obscures⁵³. Ce n'est que dans les années 1480, quand le vice-chancelier de l'*Universitas Istropolitana* et prévôt de Presbourg Georgius Schomberg devint son chancelier, qu'on put, dans un second temps, fonder une imprimerie auprès de l'université. L'atelier collaborait avec le chapitre de Presbourg, même si leurs rapports ne peuvent être qualifiés des meilleurs. Dans cette optique, on pourrait situer plus facilement l'arrivée de l'imprimeur à Presbourg comme survenant sur

⁵⁰ FRIMMOVÁ, Eva, *Podiel dominikánov na kultúrnom vývoji v Bratislave v 2. polovici 15. storočia = Dejiny a kultúra rehol'ných komunit na Slovensku*, ed. Jozef Šimončíč, Trnava, Trnavská univerzita, 1994, p. 182–183.

⁵¹ Johannes Vitéz obtint pour l'université la sécurité financière, les immeubles faisant partie des biens royaux, la garantie professionnelle de la part des dominicains et de l'université de Vienne était assurée avec l'invitation de Leonhardus Huntpichler. Il y fit venir d'éminents professeurs. Cf. FRIMMOVÁ 2008, réf., p. 87–91.

⁵² BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások I, A hazai nyomdászat 15–17. század*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1996, p. 106.

⁵³ Johannes Müller Regiomontanus de Königsberg (1436–1476) accompagne en 1461 le cardinal Bessarion en Italie, et entre en 1467 au service de Mathias Corvin en tant qu'astronome. Il établit des calendriers, rédigea son manuel astrologique et une œuvre sur les triangles, traduisit l'*Almagest* de Ptolémée, et engagea la réforme de l'astronomie. Cf. METT, Rudolf, *Regiomontanus. Wegbereiter des neuen Weltbildes*, Stuttgart, Leipzig, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1996, p. 88–102, 112, 120–121, 142.

l'initiative du nouveau chancelier. Les quatre années d'activité de l'imprimeur dans la ville correspondent au délai usuel lors de la procédure de l'attribution des droits de bourgeoisie à Presbourg. A la lumière des connaissances actuelles, on peut donner l'aperçu suivant de la situation concernant l'identité discutable de l'imprimeur itinérant désigné dans la littérature spécialisée comme le « *Typographus Confessionalis* » : les sources plus anciennes nommaient d'abord Matthias Moravus, Johannes Bulle et Andreas Hess. Selon les sources plus récentes, Hess apparaît le plus probablement comme „l'imprimeur du *Confessionale*“, car, outre son nom, plusieurs indices le désignent comme « Andreas » de Presbourg. Ces indices sont le fruit à la fois de l'analyse typographique, de l'étude du contenu des imprimés et des filigranes, et de celle des exemplaires conservés.

Matthias Moravus

Parmi les trois imprimeurs pris en considération, on peut définitivement exclure Augustinus Matthias Moravus comme étant celui des imprimés cités ci-dessus : il est impossible qu'il ait donné, dans un atelier à peine ouvert et médiocrement équipé, un imprimé aussi coûteux que le *Confessionale* d'Antoninus Florentinus. En 1474, après un court séjour de travail à Gênes, ce *Iurisprudentiae atque artium doctor*, originaire d'Olmouc (Olmütz) partit pour Naples avec Michael di Monaco et le moine cistercien et correcteur d'imprimerie, Blasius Romerus, à l'appel de Ferdinand d'Aragon, lui-même célèbre bibliophile. Il y travaille à Naples jusqu'à la fin de 1491 ou à février 1492.

Matthias Moravus était copropriétaire de l'imprimerie, avec Michael di Monaco, Johannes Marcus Cinico et Peter Molino, Cinico assurant en même temps les fonctions de copiste et de conservateur de la bibliothèque d'Aragon.⁵⁴ Le roi soutenait l'atelier, qui publiait des œuvres précieuses et importantes, typographiquement très équilibrées, avec des caractères parfaits, parfois produits par Nicolaus Jenson.⁵⁵ Les contemporains de Matthias Moravus louaient son travail : Junianus Maius de Naples écrit, dans la dédicace de son *De priscorum proprietate verborum*, qu'après l'invention allemande de l'imprimerie, c'est surtout Matthias Moravus, homme d'excellentes qualités, qui prospéra dans l'activité d'imprimeur en se comportant très habilement et avec noblesse:

⁵⁴ FAVA, Mariano, RESCIANO, Giovanni, *La stampa a Napoli nel XV secolo*, Vol. I. = *Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten*, ed. Konrad Haebler, Leipzig, Verlag von Rudolf Haupt, (II. Serie, 15. Heft.) 1911, p. 59–143.

⁵⁵ Nicolaus Jenson, d'origine de Tours, imprimeur à Venise. Sa célèbre «antiqua» comptait parmi les plus belles créations du XVe siècle, comme variante de l'écriture ronde. Cf. GELDNER, Ferdinand, *Inkunabelkunde, Eine Einführung in die Welt des frühesten Buchdrucks*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1978, p. 37, 59–61.

„Accedit ad haec, quod Germani sollerti ac incredibili quodam invento: nuper novam quandam imprimendi rationem invenerunt: praecipue Matthias Moravus, vir summo ingenio summaque elegantia in hoc genere impressionis effloruit”.⁵⁶

L'étude des imprimés de Matthias Moravus, surtout livres liturgiques, permet d'identifier douze types de caractères – rappelons que l'atelier est l'un des premiers à utiliser la mise en page rouge et noir. L'ISTC⁵⁷ dénombre 64 imprimés de Matthias Moravus. Nous donnons ci-dessous la liste de ceux produits à Naples jusqu'en 1475, pour démontrer le fait que son activité d'imprimeur a alors été ininterrompue dans cette ville : onze titre de 1475 à 1476, dix-neuf de 1477 à 1480, alors même qu'il est supposé avoir séjourné en Hongrie royale (cinq en 1477 et 1478, deux en 1479 et sept en 1480). Que les datations sont connues ou rétablies, on est à un chiffre de l'ordre de trente titres⁵⁸.

1475–1476

1. THOMAS de Aquino, *Commentum in octo libros Physicorum Aristotelis*. [Genua?, noté comme Napoli], Matthias Moravus, cca 1474–80], Goff T247.
2. MAIUS Junianus, *De priscorum proprietate verborum*, [Napoli], Matthias Moravus, Blasius Romerus, 1475. Goff M95.
3. SENECA Lucius Annaeus, *Opera philosophica. Epistolae*, ed. Blasius Romerus, Napoli, Matthias Moravus, 1[4]75. Goff S368.
4. BERNARDUS Claravallensis, *Declamationes super evangelio Ecce nos reliquimus omnia*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1475–76] [noté: cca 1480], Goff B374.
5. DATI Gregorius, *La Sfera*, [Italice] [Napoli, Matthias Moravus, cca 1475–1476], GW 8019.
6. *Biblia latina, Cum additamentis Thomae Taqui et Biagio Romero*, Napoli, Matthias Moravus, [Biagio Romero], 1476, Goff B545.
7. CICERO Marcus Tullius, *Partitiones oratoriae*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1476], Goff C667.

⁵⁶ La préface de l'exemplaire de Prague dans la Bibliothèque nationale de la République Tchèque: MAIUS Junianus, *De priscorum proprietate verborum*, [Napoli], Mathias Moravus, Blasius Romerus, 1475. Cf. GOFF, Frederik, R., *Incunabula in American Libraries. A thirds census of fifteenth-century books recorded in North American collections*, New York, The Bibliographical Society of America, 1964, N° M95.

⁵⁷ ISTC – Incunable Short Title Catalogue : ce catalogue synthétique, par titres courts des incunables, renvoie à la bibliographie, surtout celle de GOFF 1964, réf., 798 p. Depuis 1984, il est en cours est en court de mise en ligne à la British Library à Londres. Cf. HELLINGA, Lotte, GOLDFINCH, John, *The Incunable Short Title Catalogue (ISTC) = Bulletin du bibliophile*, Paris, 1990, N° 1, p. 125–132.

⁵⁸ Selon la base des données de l'ISTC (les références sont citées : GOFF, *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* ou Hain, Copinger).

8. CICERO Marcus Tullius, *Rhetorica ad C. Herennium*, Napoli, Matthias Moravus, [cca 1476]. Goff C678.
9. *Horae: ad usum Romanum (Rome)*, Napoli, Matthias Moravus, 11, VI, 1476, H 11986.
10. PEROTTUS Nicolaus, *Rudimenta grammatices*, Napoli, Matthias Moravus, [cca 1476]. H 12642.
11. PLINIUS Secundus Gaius Caecilius (iunior), *Epistolae*, ed. Junianus Maius, Napoli, Matthias Moravus, Julius 1476, Goff P806.

1477

12. ANTONINUS Florentinus, *Confessionale: Defecerunt scrutantes scrutinio*, Add: *Titulus de restitutionibus*, [Typographus 'Confessionalis?'], [noté: Napoli, Matthias Moravus], 1477. GW 2108.
13. AUGUSTINUS Aurelius, *De civitate dei*, Napoli, Matthias Moravus, 1477, Goff A1237.
14. *Breviarium Romanum*, Napoli, Matthias Moravus, 1477, Hain 3893
15. *Missale Romanum*, ed. Franciscans of S. Maria la Nova, Napoli, Matthias Moravus, 1477, HC 11367*.⁵⁹
16. CHERUBINO da Siena, *Regola della vita spirituale*, [Napoli, Matthias Moravus, 1477–1480], GW 6594.

1478

17. CAMBANIS Vitalis de, *Tractatus clausularum*, ed. Paris de Puteo, Napoli, Matthias Moravus pro Iohanne Antonio Camos, 9, IV, 1478, Goff C68.
18. DURANTI Guillelmus, *Rationale divinatorum officiorum*, Napoli, Matthias Moravus, 28, VII, 1478, Goff D416.
19. *Horae: ad usum Romanum (Rome)*, [Napoli, Matthias Moravus], 13, VI, 1478. Goff O34.
20. *Horae: ad usum Romanum (Rome)*, Napoli, Matthias Moravus, 10, XI, 1478. Goff O35.
21. NICOLAUS Salernitanus, *Antidotarium; Scientia ponderum medicinalium; Synonyma*, Napoli, [Matthias Moravus], 1478. H 11766*.

⁵⁹ HAIN, réf.; COPINGER, Walter, Artur, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum... I–II*, 1–2, Berlin, Josef Altmann, 1926.

1479

22. CARACCIOLUS Robertus, *Sermones quadragesimales de poenitentia*, Napoli, Matthias Moravus, 10. VIII, 1479. Goff C177.
23. MONTALDO Adam de, *Carmina contra Teucros*, [Napoli, Matthias Moravus, 1479–1494].

1480

24. CATO, Dionysius, *Disticha de moribus*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480], GW 6256.
25. CICERO Marcus Tullius, *Orationes selectae*, ed. Junianus Maius, Napoli, Matthias Moravus, 17, XI, 1480. Goff C550.
26. CLAUDIANUS Claudius, *De raptu Proserpinae*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480], GW 7066.
27. *Diurnale Romanum*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480], GW 8495.
28. MONTALDO Adam de, *Passio Christi*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480]. Goff M818.
29. PEROTTUS Nicolaus, *Rudimenta grammatices*, Napoli, [Matthias Moravus], 24, II, 1480. H 12664.
30. CICERO Marcus Tullius, *Epistolae selectae*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480–81], GW 6869.

En parcourant cette liste, on peut constater que, dès 1475 et 1476, Matthias Moravus et ses collaborateurs donnaient des titres nombreux, intéressants, mais aussi volumineux. Ils étaient exigeants du point de vue typographique, de la qualité du produit, et de la décoration de textes comme les *Missels* de 1477, *Sur la communauté de Dieu* de saint Augustin ou le *Confessionale*. On lit en outre dans le *Vitale di Cambanis* du 9 avril 1478 que Matthias Moravus assurait aussi le travail de correction. Celui-ci, peu à peu, devient alors une spécialité à part, qui exigeait la présence de l'imprimeur et du correcteur lors de l'impression. Matthias Moravus avait l'habitude de'indiquer tout les donnés importants sur l'apparition d'une édition. Notre ancien clerc d'Olmütz, soutenu dans sa formation personnelle par le milieu cultivé de Naples⁶⁰, était considéré et respecté dans cette ville, et il dédicaça plusieurs de ses œuvres au roi sous les auspices duquel elles étaient imprimées.⁶¹ On lit même, dans

⁶⁰ VOIT, Petr, *Úvahy nad pohybem a periodizací českého předbělohorského knihtisku = Knihy a dějiny*, Praha, (18/19.) 2011–2012, p. 55–56.

⁶¹ „Juniani Maii Parthenopaei ad invictissimum regem Ferdinandum Liber de priscorum proprietate verborum finit. Editum opus sub felicissimo Ferdinando rege inclitae Neapolis impressere Mathias Moravus, impressor solertissimus & venerabilis Monachus Blasius theologus vir integerrimus...” Cf. MAIUS 1475, réf., colophon.

la dédicace des *Sermones de laudibus sanctorum* de Robertus Caracciolus (1489) à la fille du roi Béatrice, alors reine de Hongrie, que 2000 exemplaires furent imprimés en son honneur :

„Beatrici Aragoniae, Hungariae Bohemiaeque reginae inclitae Iohannes Marcus Cinicus Parmensis: Christi et honestatis famulus: cum Matthia Moravo Olomucense eleganti, ac eruditissimo impressore, et Petro Molinis, sociis, plurimum se commendat et beatitudinem dicit... Decevi cum praestanti tuo Moravo immo nostro et Petro: hoc toti orbi in tui laudem commune facere et bis mille voluminis impressis et tuo beatissimo nomini bene ac merito inscriptis: primum horum istud Celsitudini tuae transmittere, ut eum numero saepe lectitando cognoscas te propter claras tuas heroicasque virtutes: fide servata, cursu consumato. Bravio comprehenso: facile inter heroum caelestium coetum aliquando, ut opto posse connumerari. Vale. Cinici tui et Moravi necnon et Petri memor.”⁶²

Parmi les mécènes de Matthias Moravus, il y avait aussi Diomède de Carafa, à qui il dédia plusieurs de ses éditions et qui l’aida à obtenir la main de Giovanna Ferrillo, des nobles de Muro.⁶³ Quand Béatrice d’Aragon vint en 1476 en Hongrie pour devenir la deuxième épouse du roi Mathias Corvin, son cortège comptait presque 800 personnes dont 350 de Naples et 529 de Hongrie. Dans les documents d’archives, on mentionne un certain nombre d’artisans⁶⁴: si Matthias Moravus y avait figuré, il aurait certainement été nommé. De plus – et ce fait exclus Matthias Moravus parmi les imprimeurs de Presbourg –, la reine quitta Naples le 28 septembre 1476, avant que n’aient lieu son couronnement comme reine de Hongrie à Buda, et son mariage (22 décembre)⁶⁵: dans le même temps, l’imprimeur Andreas travaillait déjà depuis quelques mois à Presbourg.

Matthias Moravus se range parmi les représentants les plus notables de l’art de l’imprimerie en Italie; établi à Naples, il est impensable qu’il ait abandonné pour quatre ans son atelier où à peu près, avec huit ouvriers travaillant de façon continue. De plus, il serait venu dans un pays inconnu, dans les temps incertains de la guerre avec les Turcs et avec Frédéric III (auquel Mathias déclare la guerre le 12 juin 1477), et alors que le conflit avec la Bohême vient à peine de s’achever⁶⁶. Il est plus probable que dans un pays, où l’imprimerie n’existait pas encore mais où plusieurs personnages avaient l’intention de l’établir, Matthias Moravus aida un imprimeur qui avait l’intention de s’installer et de travailler à Presbourg en lui donnant quelques-unes de ces matrices. On peut en déduire que le *Confessionale* d’Antoninus Florentinus produit en 1477 par l’imprimeur du « *Confessionale* » est le travail de Matthias Moravus, mais à Naples et certainement pas à Presbourg.

⁶² CARACCIOLUS, Robertus, *Sermones de laudibus sanctorum*, Naples, Matthias Moravus et socii, 31, I, 1489, fol. 1^v.

⁶³ FAVA, RESCIANO 1911, réf., p. 135, 65–67.

⁶⁴ BERZEVICZKY Albert, *Béatrice d’Aragon, reine de Hongrie (1457–1508), I–II*, Paris, Honoré Champion, 1911, p. 111–118, 168–170.

⁶⁵ BERZEVICZKY 1911, réf., 127–147.

⁶⁶ Roi de Lusace et de Silésie depuis 1469, Mathias conclut, le 2 février 1479, la paix d’Olmütz avec la maison des Jagellons.

Iohannes Bulle ou Bremer

De même, il est peu probable que Johannes Bulle ou Bremer qui n'indiquait pas toujours son nom dans le colophon de ses imprimés, soit venu lui-même en Hongrie. On suppose qu'il travailla quelque temps avec Johannes Schurener à Rome⁶⁷, avant de venir dans les pays germaniques, où il utilisa le nom de Bremer. Il était à Rome entre 1477 et 1480. Beaucoup de ses plus petits types s'approchaient de ceux de Matthias Moravus, et il est donc possible que ce dernier les lui donna(?) pour produire des titres plus petits et moins aboutis. Il semble que Bulle confia quelques types de ces matrices à l'imprimeur ayant l'intention d'exercer son métier à Presbourg. La liste de ses imprimés montre qu'entre 1477(?) et 1479 il travaillait pour la curie, publiait des œuvres écrites par les papes, liées avec les activités des papes et des hommes d'Eglise en général.

Sine anno

1. MONTANUS Cola, *Oratio ad Luccenses*, [Romae, Iohannes Bulle], s. a. Hain 11574, BMC IV, p. 79.
2. POLITIANUS Angelus, *Coniurationis Pactianae commentarium*, [Romae, Iohannes Bulle], s. a. Hain 13240, BMC IV, p. 80.
3. POLITIANUS Angelus, *Coniurationis Pactianae commentarium*, [Romae, Iohannes Bulle], s. a. BMC IV, p. 80.
4. *Interpretationes seu Somnia Danielis*, [Romae, Iohannes Bulle], s. a. BMC IV, p. 79.

1478

5. GUIDO de Monte Rocherii (Montrocher), *Manipulus curatorum Romae*, Iohannes Bulle, 18, XI, 1478, Indice Generale 4571,⁶⁸ Reichling 931.⁶⁹
6. PIUS II-papa [= Aeneas Silvius Piccolomini], *Epistolae in cardinalatu editae*, [Romae, Iohannes Bulle, 1478–1480], Hain–Reichling [Suppl.] 164, BMC IV, p. 79, Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Inc. IV, 506.

⁶⁷ *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British museum, IV*, (BMC), London, The Trustees of the British Museum, 1963, p. 56.

⁶⁸ *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia, III*, Roma, La Libreria dello stato, 1954.

⁶⁹ REICHLING, Dietericus, *Appendices ad Hainii–Copingeri Repertorium bibliographicum additiones et emendationes, I*, Milano, Görlich editore, 1953.

1479

7. SIXTUS IV-papa, *Bullae duae revocatoriae circa beneficia*, [Romae, Iohannes Bulle], post 23, I, 1479, Hain 14819, BMC IV, p. 79.
8. *Formularium procuratorum Curiae Romanae*, Romae, Iohannes Bulle, 12, III, 1479, Hain 7292; BMC IV, p. 79.
9. HERULUS Bernardus, *Oratio in funere cardinalis Spoletani*, [Romae, Iohannes Bulle], post 2, IV, 1479, Hain 12022, BMC IV, p. 79, Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Inc. Ross. 1882/22.
10. *Taxa Cancellariae apostolicae*, Romae, [Iohannes Bulle], 30, IV, 1479, Hain 15349.
11. *Constitutiones Clementis V*, Hain 5409.
12. FLISCUS Stephanus, *Sententiarum variationes seu Synonyma* [latine et italice], Romae, Iohanne Bulle, 1479, Hain–Copinger 7144, GW 10021, Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Inc. Ross. 150.
13. HUGO de Sancto Charo, *Expositio missae seu Speculum Ecclesiae*, [Romae, Iohannes Bulle, cca 1479], Copinger–Reichling 3182, BMC IV, p. 79. Vatican: Bibliotheca Apostolica – cote Inc. Ross. 1863.
14. RODULPHIUS de Viglevano Petrus, *Officium S. Bernardini Senensis*, [Romae, Iohannes Bulle, cca 1479], Accurti II, 34,⁷⁰ Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Cod. Ottob. Lat. 1982, ff. 163–170.

1480

15. PIUS II-papa [= Aeneas Silvius Piccolomini], *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia*, [Romae, Iohannes Bulle, cca 1480], Copinger 70, Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Inc. V. 229.

Andreas Hess

L'imprimeur qui s'identifie le plus probablement avec celui dont nous traitons est en définitive Andreas Hess, propriétaire d'un petit atelier d'imprimerie à Buda entre 1473 et 1474, soutenu par le protonotaire du pape et prévôt de Buda László Karai. Ce prélat fut au tournant des années 1470–1471 envoyé par Mathias Corvin à Rome. Il recommanda probablement Hess aux typographes italiens, comme un Georgius Lauer, qui travaillait depuis 1470 au monastère de St. Eusebius à Rome – sans doute par l'intermédiaire du cardinal Caraffa, ancien abbé de ce monastère.⁷¹ En effet, Hess

⁷⁰ ACCURTI, Thomas, *Aliae editiones saeculi XV pleraque nondum descriptae, I–VI*, Florentiae, 1936.

⁷¹ FITZ, Josef, *König Matthias Corvinus und der Buchdruck = Gutenberg-Jahrbuch*, Mainz, (14)1939, p. 129.

dédia à Karai sa *Chronica Hungarorum* imprimée à Buda en 1473. Les rapports avec Lauer sont confirmés par l'emploi de différentes matrices de lettres romanes rondes majuscules, plus tard réparées dans l'atelier de Georgius Lauer, même s'il y persiste des différences dans l'espacement entre les lettres et les lignes. On sait de Lauer qu'il imprimait dès octobre 1470 à St. Eusebius, et que, à la mi-1472, il se mit à travailler avec Léonard Pflugel. Il utilisait treize fontes typographiques.⁷² Selon ses propres mots, il fit l'apprentissage de son métier au Latium, c'est-à-dire à Rome et au Monastère de Ste.-Scholastique à Subiaco.⁷³ C'est Johannes Vitéz, archevêque d'Esztergom, qui donna vraisemblablement l'impulsion nécessaire pour faire venir Hess en Hongrie royale : il avait en effet l'intention d'établir une imprimerie à Buda et prévoyait vers 1471 une certaine somme à investir pour ce faire,⁷⁴ mais il décéda en 1472 sans voir son projet se réaliser. Hess sortit à Buda, l'année suivante, les deux imprimés qu'on lui connaît :

Chronica Hungarorum, Budae, Andreas Hess, in vigilia Penthecostes (le 5 juin) 1473, 2°, 70 ff, Hain-Reichling 4994, GW 6686, Sajó-Soltész 986.⁷⁵

BASILIIUS Magnus, *De legendis antiquorum libris, sive De liberalibus studiis*. Add: XENOPHON, *Apologia Socratis*, trad. Leonhardus Brunus Aretinus, Budae, A[ndreas] H[ess], cca 1473].⁷⁶

Après 1474, on perd sa trace, mais on suppose par déduction à partir de différents éléments sur le plan international qu'il quitta Buda pour Venise. En 1476 en effet, un typographe de Hongrie royale du nom de Andreas Corona était signalé dans cette ville et après 1484 Andreas Corvus Burciensis de Corona. L'identification de ces deux noms sont restés sans conclusion malgré les efforts de István Horváth et, cent ans plus tard, de József Fitz.⁷⁷ Dans le cas où il s'agirait d'une seule et même personne, l'imprimeur aurait pu, après 1474, effectuer un voyage pour acquérir et compléter les matrices et fontes abîmées ou celles qui lui manquaient, peut-être chez Iohannes Bulle à Rome ou à Naples chez Matthias Moravus. Comme les relations entre la

⁷² BMC 1963, réf., Italy, Subiaco and Rome, p. 35.

⁷³ „Cum superiori tempore venerandae dominae in Latio versarer: videreque quanto emolumento ac decori hominum generi hi viri forent.” Selon Vilmos Fraknoi, Andreas Hess a pu faire son apprentissage à Ste. Scholastique de Subiaco, où depuis 1464 travaillaient les premiers imprimeurs en Italie, Konrad Sweinheim et Arnold Parnatz. Cf. *Chronica Hungarorum*, (Budae, Andreas Hess, 1473.) Faksimile, ed. Elisabeth Soltész, Budapest, Magyar Helikon, imprimerie Zrínyi, 1972, p. 3.

⁷⁴ BORSA Gedeon, *Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán? = Magyar Könyvszemle*, (105)1989, p. 237–246.

⁷⁵ Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – cote Bibl. nat. 326 et Budapest, Egyetemi Könyvtár – cote Univ. 10. Cf. SAJÓ, SOLTÉSZ 1970, réf., p. 986.

⁷⁶ BASILIIUS Magnus, *De legendis antiquorum libris, sive De liberalibus studiis*. Add: XENOPHON, *Apologia Socratis*, trad. Leonhardus Brunus Aretinus, Budae, A[ndreas] H[ess], cca 1473]. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, réf., N° 3702.

⁷⁷ BORSA Gedeon, *A hazai könyvnyomtatás megalapítása = Magyar Könyvszemle*, (105)1989, p. 338–354.

cour de Naples et Rome étaient très bonnes, il y avait des connexions à différents niveaux. On ne peut pas exclure non plus que Andreas Hess vint à Presbourg, à l'invitation de Georgius Schomberg, lequel avait de très bons rapports avec le prévôt de Buda et le vice-chancelier royal László Karai.⁷⁸ Si ce dernier était le patron d'Andreas Hess, il est possible qu'il le recommanda pour le poste d'imprimeur à Presbourg. Il faut rappeler ici l'intérêt des Hommes d'Eglise du plus haut rang pour soutenir la diffusion de l'instruction en Hongrie royale, donc aussi à Presbourg, et le soutien que les papes (Pie II, Paul II et Sixte IV) et les Dominicains ont accordé à Mathias Corvin – lequel devait affronter non seulement l'empire ottoman mais aussi la Bohême utraquiste⁷⁹.

L'analyse typographique des imprimés

Des quatre imprimés supposés avoir été imprimés à Presbourg, on exclut le *Confessionale* d'Antoninus Florentinus. Comme le *Brief gegen Kaiser Friedrich III.* (1477) de Mathias Corvin a disparu, il reste deux imprimés à attribuer pour un des trois imprimeurs: Matthias Moravus, Ioannes Bulle et Andreas Hess. Erzsébet Soltész signale, en accord avec d'autres chercheurs hongrois, qu'on utilisa, pour imprimer les titres des chapitres dans l'imprimé de Laudivius, certaines lettres identiques à celles du texte de *Confessionale*.⁸⁰ Plusieurs types de petits caractères de Bulle ressemblent plutôt à ceux de Matthias Moravus: c'est pourquoi il est probable que ce typographe célèbre les donna(?) à Iohannes Bulle pour des travaux plus faciles à réaliser, et ce dernier put les transmettre à l'imprimeur ayant l'intention de s'installer à Presbourg.

Dans le cas de la lettre d'indulgence, les caractères ressemblent davantage à ceux de Bulle comme le démontrent l'analyse typographique de son miroir de la page 158 x 85 mm, avec 19 lignes imprimées. Anton Dubay⁸¹, qui conduisit l'analyse, signale les caractères de Bulle vu la forme de la 'M' majuscule conformément à l'identification donnée par le tableau de Haebler:⁸² on a relevé quatre fois cette lettre

⁷⁸ HLAVAČKOVÁ 2008, réf., p. 104, 156.

⁷⁹ Le pape Paulus II excommunia le roi tchèque Georgius de Poděbrad et il le priva du trône le 31 mars 1468. Cf. BARTL, Július et col., *Lexikón slovenských dejín*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, p. 55; „Matthiam eo tempore, ad facinora quaeque clarissima accomodatissimum, ac non tam natum, quam a Deo sibi datum reputabat, cuius ductu et auspiciis profanum aequae haereticum protereret. Georgium, Boemium regem execrabilis haereseos plane convictum, publico gravique edicto, regno ac dignitate privaverat.“ Cf. BONFINI, Antonius, *Rerum Hungaricarum decades libris XLV. Editio septima*, ed. Carolus Andreas Bel, Lipsiae, Sumptu Iohannis Pauli Kraus, 1771, p. 561.

⁸⁰ SOLTÉSZ Erzsébet, *Vydanie Confessionale od Antonina Florentina z roku 1477 = Kniha '74, Zborník pre problémy a dejiny knižnej kultúry na Slovensku*, Martin, 1976, p. 66–67.

⁸¹ DUBAY, Anton, *Bratislavská prvotlač = Slovanská Bratislava, I (II–III)*, Bratislava, 1950, N° 1–2, p. 114–116.

⁸² HAEBLER, Konrad, *Typenrepertorium der Wiegendrucke, IV*, Leipzig, Verlag von Otto Harrassowitz, 1922, p. 94.

en majuscule, dans les mots „Martini”, „Millesimo”, „Misereatur” et „AMEN” (1ère, 10e, 12e et dernière ligne). Or, ce caractère ne fut utilisé avant 1480 que par Johannes Bulle/Bremer.⁸³ Les lettres sont uniformes, seule l'expression „forma Absolutionis” est différente, même sa grandeur: elle dépasse un peu de la ligne. De plus, la lettre “r” est utilisée à l'envers, la lettre “C” rappelle la partie gauche de la lettre “Q”. Enfin, on observe des imperfections dans l'emploi des lettres, mal distribuées dans la même ligne: elles sont arrondies comme les lettres gothiques allemandes, ce qui fait penser à un aménagement provisoire de l'imprimerie et à l'insuffisance des fontes.

Les filigranes

Les filigranes constituent d'autres indicateurs déterminants dans l'identification des imprimés de Presbourg: ils représentent les balances dans un cercle, et sont similaires à ceux utilisés par Hess à Buda. Le même papier fut utilisé pour l'impression de l'imprimé de Laudivius *Vita beati Hieronymi* avec un filigrane de balance; les deux exemplaires de l'imprimé *Confessionale*⁸⁴ cité ci-dessus contiennent des filigranes similaires. Les chercheurs plus anciens pensaient que le papier venait d'Italie,⁸⁵ mais les études plus récentes de Gerhard Piccart, sur les filigranes des imprimés de Hess élaborés à Buda et ayant le même qu'autres feuilles connues, aboutissent à l'hypothèse selon laquelle le papier d'impression sort probablement du moulin de Buda.⁸⁶

Les auteurs des imprimés édités, le contenu et la provenance des exemplaires conservés

Le contenu des imprimés étant en rapport avec l'imprimeur de Presbourg confirme cette hypothèse. A l'exception de *Confessionale*, il y a trois autres imprimés pour lesquels la possibilité qu'il aient été imprimés à Presbourg est forte.

Le *Confessionale: Defecerunt scrutantes scrutinio. Add: Titulus de restitutionibus* de 1477 sert de référence pour identifier l'imprimeur inconnu qui a exercé son métier à Presbourg pour une période limitée, et présenté comme le „typographus *Confessionalis*”. Le *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* attribue cet imprimé à Matthias Moravus à Naples (GW 2108) qui le réédita en 1489 avec Johannes Marcus Cinico de Parme et Peter Molinus (GW 2177). Le plus probable est qu'il l'édita en 1477 sur

⁸³ HAEBLER, Konrad, *Typenrepertorium der Wiegendrucke, II*, Leipzig, Rudolf Haupt, 1908, N° 96.

⁸⁴ SOLTÉSZ 1976, réf., p. 66.

⁸⁵ LACKO, Richard, *Správa z výskumu k otázke prvej bratislavskej tlačiarne Confessionale = Kniha '74, Zborník pre problémy a dejiny knižnej kultúry na Slovensku*, Martin, 1976, p. 70–71; BRIQUET, Charles, *Les Filigranes, Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600, I–IV*, Hildesheim, G. Olms, 1977, Reprint, Leipzig, K. W. Hiersemann, 1923.

⁸⁶ BORSA Gedeon, *Hess nyomtatványinak papírja és kötése = Magyar Könyvszemle*, (105)1989, p. 1–19.

une commande des Dominicains, lesquels l'apportèrent par la suite à Presbourg où ils devaient s'installer. Cette œuvre (aussi connue sous les titres de *Le Confessionnal*, *La Confession* ou *Medicina dell'anima*) est un vrai manuel de vie dans l'ordre dominicain. Elle traite de la consolation spirituelle, de la grâce, et de la préparation des mourants à la mort. Le Dominicain Antoninus Florentinus⁸⁷ fut archevêque de Florence, ville où le *Confessionale* sort pour la première fois en 1469 (GW 2080). Nous en connaissons jusqu'en 1500 102 éditions latines (GW 2075–2177), quelques éditions en italien et neuf en espagnol (GW 2143–2151). *L'Indice generale* enregistre 74 éditions (IG 611–685),⁸⁸ dont trois ne sont pas signalées dans le *Gesamtkatog* (671, 680, 685).

On a déjà mentionné l'intention des dominicains de s'installer à Presbourg; mais il faut aussi souligner la collaboration de Matthias Moravus avec les institutions religieuses et avec les dominicains, qui se rangeaient parmi ses mécènes. Il imprima pour eux deux éditions du *Confessionale* (1477 et 1489), un *Missale Romanum* (1477) et deux éditions de *Breviare Romanum* (1477 et 1485, Hain 3893 et GW 5155). Ses relations avec l'Eglise étaient très bonnes, comme le montre sa collaboration avec le moine, son associé et correcteur Blasius Romerus. Lui-même devint maître, puis docteur en théologie, comme il le mentionna dans certaines de ses œuvres.

Moravus tirait habituellement à 400 exemplaires. La provenance de cinq exemplaires conservés du *Confessionale* de 1477 et leur lieu de conservation font penser qu'ils se trouvaient au XVe siècle sur le territoire de la Hongrie royale, et plus précisément aux alentours de Presbourg. Un de ces exemplaires est conservé à la Bibliothèque nationale slovaque de Martin, où il est parvenu par l'intermédiaire des Piaristes : l'exemplaire provient de la maison piariste (jadis appartenant à l'ordre dominicain) de Bistritz in Nösen en Transylvanie ;⁸⁹ au XVIIIe siècle il fut porté à Nitra.⁹⁰ Le deuxième exemplaire vient des Pauliniens de Lepoglava, d'où il entre sous Joseph II à la Bibliothèque universitaire de Budapest (Egyetemi Könyvtár). Il en va de même pour le troisième exemplaire, qui provient en revanche des jésuites. Le quatrième est conservé à la Bibliothèque des Franciscains de Gyöngyös, tandis que le dernier est passé des jésuites de Tyrnavie⁹¹ à la Bibliothèque universitaire de Budapest, puis, par échange, à la *Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz* à Berlin (1927).⁹²

La « Lettres contre l'empereur Frédéric III » (*Brief gegen Kaiser Friedrich III.*), dans laquelle Mathias déclare la guerre à Frédéric III de Habsbourg le 12 juin 1477,

⁸⁷ Antoninus Florentinus (1389–le 1er mai 1459), archevêque de Florence (1446) auteur de plusieurs œuvres dont les multiples éditions et les traductions témoignent du succès non seulement en Italie, mais aussi dans d'autres pays. Cf. JÖCHER, Christian, Gottlieb, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, I, Leipzig, 1750, p. 450–451.

⁸⁸ *Indice generale*. I, 1954, réf., 1943.

⁸⁹ KOTVAN 1979, réf., N° 64; La ville se trouve en Roumanie: Bistrița.

⁹⁰ Civitas Nitriensis, Nyitra, Neutra, Nitra (en Slovaquie).

⁹¹ Nagyszombat, Tyrnau, Türrnau, Trnava (en Slovaquie).

⁹² CSAPODI Csaba, *Wo war die zweite ungarische Inkunabeldruckerei tätig?* (Buda oder Pozsony/Pressburg?). (Auszug) = *Gutenberg-Jahrbuch*, Mainz, (58)1983, p. 164; FRIMMOVÁ 1996, réf., p. 27–28.

a disparu, mais elle est mentionnée dans les Archives de Weimar.⁹³ Mathias séjournait alors souvent à Presbourg: de 1477 à 1487⁹⁴, il était en guerre avec l'empereur, mit vraisemblablement à profit la présence de l'imprimeur dans la ville: il n'est pas à exclure qu'il s'adressa à lui pour faire imprimer la déclaration de la guerre, ce qui n'aurait rien d'insolite étant donné que c'était une forme déjà courante de diffusion des informations. Ses contemporains, surtout les papes et les empereurs, faisaient la même chose: nous connaissons 29 unités bibliographiques publiées par Frédéric III pour demander de l'aide contre les Turcs et contre le roi de France, ou relatives à l'élection d'un archevêque ou encore à propos de questions de politique et de diplomatie. Mentionnons aussi les 84 unités bibliographiques conservées et relatives à Maximilien Ier de Habsbourg.⁹⁵

La *Vita beati Hieronymi* (1477–1479) de Laudivius se rattache à l'influence spirituelle et religieuse de *Devotio moderna*⁹⁶ qui se propageait depuis les Pays Bas et qui, dans la seconde moitié du XVe siècle, était très présent en Hongrie royale. Ce mouvement tendait à séculariser religiosité et dévotion; ses adhérents s'intéressaient aux personnages de la période de la patristique, notamment à saint Jérôme, alors vénéré dans le pays. L'auteur de l'imprimé, le cardinal Laudivius Zacchia de Gènes, passa probablement quelques années à la cour royale de Naples,⁹⁷ très active pour ce qui concerne la vie culturelle. Elle est considérée comme l'un des principaux centres littéraires de la Renaissance italienne; à cette époque, on y rencontrait Diomède Carafa, ou encore l'humaniste Nicolaus Perottus⁹⁸, secrétaire du cardinal Bessarion. Au service de Frédéric III, il passait les commandes à Vespasianus da Bisticci des livres destinés à la curie papale ou au roi de Hongrie. Certaines œuvres de Perottus furent imprimées par Matthias Moravus, après l'impression des *Rudimenta grammaticae*, les bases de la grammaire latine, chez Pannartz et Sweinheim en 1473. Grâce à ces figures, on peut aujourd'hui documenter assez facilement les rapports étroits existant entre les savants de ces deux pays relativement éloignés l'un de l'autre: c'est ainsi que les livres à imprimer pouvaient atteindre Presbourg. Le livre de Laudivius Zacchia est conservé à la Bibliothèque universitaire de Budapest, avec de nombreux

⁹³ FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat = Magyar Könyvszemle*, (23)1915, N° 1–2, p. 1.

⁹⁴ Le 1er juin 1485 Matthias Corvinus occupa Vienne qu'il assiégeait depuis 5 mois et qui devint par la suite sa résidence. Il conclut la paix avec l'empereur à Sankt Pölten. Cf. BARTL 1997, réf., p. 57.

⁹⁵ HAEBLER, Konrad, *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts, Ein bibliographisches Verzeichnis*, Halle, Verlag von Erhardt Karras G. M. B. H., 1914, N° 599–628; 909–993.

⁹⁶ SOPKO, Július, *Devotio moderna a jej podoby na Slovensku v 15. storočí = Trnavská univerzita 1635–1777*, Trnava, Trnavská univerzita, 1996, p. 281–294.

⁹⁷ Cardinal Laudivius Zacchia de Gène provenait de la famille de Castello di Vezzano. Cf. MORONI, Gaetano, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri giorni, Viv–Zyt, Vol. CIII*, Venezia, Tipografia Emiliana, 1861.

⁹⁸ Nicolaus Perottus (1429–1480); humaniste italien.

autres exemplaires provenant de la bibliothèque de l'université de Tyrnavie⁹⁹ qui y sont entrés en 1777. Dans les provenances des imprimés les plus anciens, on notera la présence fréquente des Franciscains de Presbourg.

Le dernier imprimé à signaler ici est la lettre d'indulgences du 11 mai 1480, pour *Agnes de Posonio*, octroyée par Johannes Han, chanoine de Presbourg. Nous savons que, pendant presque la moitié du Moyen Âge, c'est-à-dire pendant 500 ans, il a été possible dans le monde chrétien d'acquérir les indulgences (*Litterae indulgentiarum, Ablassbriefe*). Il fallait, pour obtenir le pardon pour les péchés passés ou futurs, ou pour l'indulgence plénière, s'adresser à l'Église, laquelle libérait les pécheurs qui regrettaient leur comportement, qui manifestaient leur vertu, mais aussi qui payaient en termes financiers ou sous forme de soutien. Les lettres d'indulgence se composaient de deux parties: dans la première on indiquait le nom de son auteur, ses pouvoirs et la mesure de la rémission des péchés. Dans la deuxième partie, il y avait la formule de la rémission (*absolutio*), les punitions éventuelles, et l'attribution de l'indulgence. En mourant, on pouvait obtenir une indulgence à plein pouvoir. La dame Agnès n'était pas à cette époque sur son lit de mort, mais elle voulait soutenir la croisade antiturque. C'est pourquoi Johannes Han ajouta à la fin de la lettre une note manuscrite selon laquelle l'indulgence serait réservée si la personne ne mourait pas: „Si hac vice non morietur reserva etc.“

La curie papale et ses délégués ayant plein pouvoir produisaient les indulgences. En 1095, Urbain II proclama pour la première fois des indulgences, dans le but de soutenir la première croisade pour la libération de la Terre Sainte du joug païen. Les indulgences se diffusèrent dès lors à travers l'Europe, et leur commerce devint par la suite la cible de la critique des réformateurs. Cette pratique disparut après le Concile de Trente dans la deuxième moitié du XVIe siècle. Dans l'histoire de l'imprimerie, les indulgences occupent une position stratégique, étant donné que l'impression d'une feuille ou de petits imprimés étaient peu exigeante sur le plan de la typographie et assez fructueuse en termes financiers. On imprimait des indulgences déjà à Mayence chez Gutenberg. Une grande partie de la production était destinée à la défense contre les Turcs. Peu à peu, du 30 mars 1476 jusqu'au début 1480, les indulgences de Sixte IV¹⁰⁰ furent imprimées dans différentes villes, en latin ou en allemand, pour aider à la croisade contre les Turcs (ce qui se répéta encore le 25 juillet 1482).¹⁰¹ Les Turcs menaçaient Chypre, Rhodes et le monde chrétien. Les papes proclamaient des croisades, qu'ils voulaient financer par des indulgences.

La proclamation dont traite le document fut faite par Sixte IV pour aider la croisade antiturque en 1480, et c'était le cardinal Johannes d'Aragonia (frère de la reine Béatrice),¹⁰² légat du pape, qui fut chargé de l'entreprise en Hongrie royale. La lettre

⁹⁹ Nagyszombat, Tyrnavu, Trnava. L'actuelle Université de Trnava n'a aucun livre qui provienne de cette université de XVIIe siècle.

¹⁰⁰ Sixtus IV (Francesco della Rovere); 1471–1484 pape.

¹⁰¹ HAEBLER 1914, réf., N° 1331–1356, 1383.

¹⁰² Iohannes VII d'Aragonia; 1477–17. X. 1485 archevêque d'Esztergom.

d'indulgences en question est conservée dans les archives de la ville de Presbourg avec deux autres lettres manuscrites de Han, de 1476 et de 1481, toutes deux avec le même texte. La lettre du 1er février 1481 était adressée à Nicolaus de Frauendorf¹⁰³, sacristain „*vitricus*” à Saint-Laurent de Presbourg.¹⁰⁴ Le 4 avril 1476, Han avait écrit une autre lettre adressée au boucher Nicolaus de Frauenmarkt.¹⁰⁵ Ces circonstances font penser que l'imprimeur n'était pas encore à Presbourg en 1476, et que, en 1481, il ne s'y trouvait plus, de sorte que Johannes Han put faire imprimer la lettre d'indulgence en 1480¹⁰⁶. Cette dernière est identique à la version imprimée. Les trois lettres sont frappées du sceau de Han, la copie imprimée portant aussi le nom, manuscrit par Han, de la personne à laquelle elle est destinée: „*honesta Agnes de Posonio*”. Han a donc été chargé, au titre de sa fonction, par le pape Sixte IV et par l'intermédiaire du cardinal-légitime Iohannes d'Aragonia, de faire produire ces lettres d'indulgences comme on le lit dans l'extrait suivant de cette lettre:

„Iohannes, canonicus et plebanus Ecclesiae Sancti Martini Posoniensis, commissarius in Sancto negotio iubilei in eodem loco deputatus per reverendissimum et illustrissimum dominum Iohannem de Aragonia, tituli Sancti Hadriani Sacrosanctae Romanae Ecclesiae presbyterum, cardinalem apostolicum de latere legatum ad Hungariae Bohemiae et Poloniae regna a Sanctissimo domino nostro Sixto papa Quarto destinatum.”

La fonction de mettre en forme les indulgences est liée aussi avec le fait que le chapitre de Presbourg avait une position privilégiée pour ce qui concernait la juridiction religieuse, surtout dans les temps de l'existence de l'université. Le prévôt du chapitre de Presbourg Georgius Schomberg acquiert le 13 août 1469 du pape Paul II le droit d'utiliser les compétences d'évêque dans les affaires religieuses „*in spiritualibus*” et les insignes sur le territoire délimité par le Danube et les rivières Morava et Vág (Váh, Waag).¹⁰⁷ En se basant sur les comparaisons avec les lettres d'indulgences dans d'autres pays, on peut constater que dans la majorité des cas l'édition des indulgences était directement liée avec un centre religieux important, comme le chapitre de Presbourg. La tradition de cet imprimé est documentée par Ovidius Faust signalant que la ville l'a reçu en héritage du rédacteur en chef du *Pressburger Zeitung* František Pichler, dont le nom erronément indiqué a été corrigé par A. Dubay en Alojz H.¹⁰⁸

¹⁰³ Boleráz en Slovaquie.

¹⁰⁴ Bratislava: Archív hl. mesta Bratislavy – cote 3789.

¹⁰⁵ Bratislava: Archív hl. mesta Bratislavy – cote 3720.; Frauenmarkt, Bât en hongrois, Bátovce en Slovaquie.

¹⁰⁶ Bratislava: Archív hl. mesta Bratislavy – cote 1832.

¹⁰⁷ *Právo používať biskupské insignie od pápeža Pavla II. pre Juraja Schomberga, Rím, 13, VIII, 1469*. Bratislava: Slovenský národný archív, Archív Bratislavskej kapituly – cote Cap. A, fasc. 1, N° 1; Cf. CSÁSZÁR 1914, réf., p. 113–114; *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I*, Bratislava, Národné literárne centrum, 1998, p. 168–168; FRIMMOVÁ 2008, réf., p. 96–99.

¹⁰⁸ FAUST, Ovidius, *Najstaršie tlačiarne v Bratislave = Slovenský typograf*, Bratislava, (6)1944, p. 74–76.

Il reste toutefois plusieurs questions irrésolues à l'égard du premier imprimeur de Presbourg du nom de Andreas (Hess?), et de son activité auprès de l'*Universitas Istropolitana*. Grâce au registre des archives, on sait qu'il obtint les droits de bourgeoisie à Presbourg, où il imprima trois petits textes. On peut en être sûr vu leurs analyses de la typographie, de l'auteur et du contenu, et les liens qui existaient entre les personnalités actives en Italie comme à Presbourg dans les années 80 du XVe siècle. L'imprimeur utilisa les matrices de Matthias Moravus et de Johannes Bulle, mais il reste à découvrir comment il se les procura. Malgré tous les points obscurs, on peut finalement confirmer avec certitude que l'on vient de changer la datation des débuts de l'imprimerie à Presbourg, dont dans l'actuelle Slovaquie.

FRIMMOVÁ, EVA

Andreas nyomdász tevékenysége Pozsonyban 1477 és 1480 között

Jelen tanulmány az „Andreas typographus”-ként ismert személy kilétét kísérli meg azonosítani az 1477 és 1480 közötti években, Pozsonyban működő nyomdászra vonatkozó kutatások alapján.

Előként a nemzetközi szakirodalom által részletesen tárgyalt, az adott időből származó, és esetleg azonos műhelyhez köthető nyomtatványok számbavételét végzi el. Ezek nyomdakészlete, papíranyaga, vízjelei alapján a nyomtatványok egy adott műhelyhez, esetleg személyhez való kötése régóta foglalkoztatja a kutatót. Legutóbb egy véletlennek mondható felfedezés vezetett újabb nyomokra. E szerint 1477-ben a pozsonyi városi tanács előtt esküt tett egy Andreas nevű, nyomdászattal foglalkozó személy („Andre maler oder aufdrucker von Wienn”), és polgárjogot szerzett.

Pozsony ebben az időben kulturális szerepe és történeti hagyományai miatt alkalmas helyszín lehetett a nyomdászat megtelepítéséhez. Mátyás király gyakran időzött itt, Beatrix 1477 és 1485 között udvartartást rendezett be, hogy a Frigyes császárral háborúzó férjéhez közelebb lehessen.

A 13. század közepén alapított pozsonyi Szent Márton-káptalan nemcsak hiteleshely (*locus credibilis*), de másoló műhellyel is rendelkezett. A káptalan könyvtára a mai napig az egyik legrégebbi és legjelentősebb történeti gyűjtemény birtokosa, emellett jól ismert az Universitas Istropolitana egykor gazdag könyvtára is. Georgius Schomberg, a káptalan prépostja, majd 1472-től az Universitas kancellárja, valamint Johannes Han magiszter és az egyetem rektora sokat tettek a könyvkuhára fellendítéséért, maguk is számos, gazdagon illuminált kézirat megrendelői voltak.

A II: Pál pápa által 1465-ben engedélyezett Universitas Istropolitana 1490-ig működött a városban, és számos nagyhírű olasz, német lengyel professzor tanított itt, mint például az olasz domonkos humanisták, Giovanni Gatti, Galeotto Marzio, Petrus de Verona vagy Stephanus de Brug. A domonkosok pozsonyi letelepítéséről – minden bizonnyal Mátyás király intenciói szerint – Vitéz János tárgyalt Schomberggel, és ha a terv nem is valósult meg, a rend jelenléte gazdagította a város szellemi életét.

Az új egyetem létrehozásában meghatározó szerepet vállaló Vitéz János minden bizonnyal más városok példájára tekintve tartotta fontosnak, hogy Pozsonyban is működtessenek egy nyomdát. Egyes vélemények szerint Vitéz Johannes Regiomontanus munkáit is ki akarta adni. A tervek végül Nürnbergben váltak valóra, ahol Johannes Regiomontanus 22 saját művét valamint 29 más szerzőtől származó művet jelentetett meg 1471 és 1475 között.

Vitéz és Johannes Regiomontanus halála után csak 1480-ban vált lehetővé egy újabb nyomda alapítása az Universitas Istropolitana kancellárja, Georgius Schomberg erőfeszítéseinek köszönhetően. A városba érkezett vándor nyomdász azonosítása a régebbi szakirodalomban gyakori téma, de nem

alakult ki konszenzus a kérdésben. Matthias Moravus, Johannes Bulle valamint Andreas Hess életművét hozták Pozsonnyal összefüggésbe.

A tanulmány részletesen tárgyalja a felmerülő nyomdászok tevékenységét, bizonyítva – elsősorban Matthias Moravus esetében –, miért nem lehetett a pozsonyi „Andreas” nyomdász. Az általa használt betűkészletek részletes vizsgálata, a nyomda kiadványainak áttekintése arra mutat, nem valószínű, hogy egy sikeres, folyamatosan működő nyomdát üzemeltető mester elinduljon a bizonytalanba, egy új műhelyt létrehozni. Ezzel szemben elképzelhető, hogy Matthias Moravus segített egy újonnan alapítandó officinát felszerelni, akár a saját betűkészlete egy részének átengedésével(?) is.

Andreas Hess esetében más a helyzet. Két nyomtatványát ismerjük mindössze, majd 1474 után nyoma vész. 1476-ban Velencében feltűnik egy bizonyos Andreas Corona, majd 1484 után egy Andrea Corvus Burciensis de Corona. A két név azonosítása mind Horváth István, mind Fitz József erőfeszítései ellenére eredménytelen maradt. Elképzelhető, hogy Hess eltűnése, itáliai(?) utazása, arra szolgált volna, hogy kiegészítse betűkészleteit akár Johannes Bulle akár Matthias Moravus római, illetve nápolyi műhelyében. Az sem zárható ki, hogy Andreas Hess Pozsonyba ment Schomberg hívására, talán Karai László budai prépost ajánlásával.

A nyomtatványok vizsgálatok feltűnőbb a hasonlóság Johannes Bulle típusaival. Egyes típusok – Anton Dubay vizsgálata szerint – 1480 előtt csak Johannes Bulle-nél fordulnak elő. A papírok vízjelei azonban ismét csak Hessre utalnak.

A pozsonyi nyomdással kapcsolatba hozott nyomtatványok tartalmi és elterjedtségi vizsgálata hasonló eredményre vezetett, több nyomtatvány esetében a feltételezés bizonyosként tárgyalható. A *Confessionale* öt példánya a 15. században Pozsony környékén, majd később a királyi Magyarország különböző gyűjteményeiben is megtalálható volt.

A III. Frigyes császárral kapcsolatos, 1477. június 12-i hadüzenetet rögzítő irat elveszett ugyan, de a weimari levéltár említi állományában. Mátyás 1477 és 1487 között gyakran időzött Pozsonyban, alkalma lehetett egy számára fontos irat megrendelésére.

Laudivius Zacchia *Vita beati Hieronymi* című műve szorosan kötődik a *devotio moderna* szellemi áramlatához, amely a királyi Magyarországon is hatott. Zacchia műve 1777-ben került a budapesti Egyetemi Könyvtárba – számos más művel együtt – a nagyszombati egyetemi könyvtár állományából.

Az 1480. május 11-én Agnes de Posenio számára, Johannes de Han által kiadott bünbocsánati levél az utolsó, amely a műhelyhez köthető. A pozsonyi káptalan által kiadott, Johannes Han pecsétjével megerősített levél egyúttal a pozsonyi káptalannak az egyházi jogrendben elfoglalt privilegizált helyzetére is utal.

Számos megválaszolatlan kérdés maradt a pozsonyi nyomdász személyének Hess Andrással való azonosítása előtt. Levéltári adatokból tudjuk, „Andreas” megkapta a polgárjogot a városban, ahol három kis szöveget nyomtatott. Bizonyosak lehetünk a városnak Itáliával fennállott kapcsolatait látva, valamint a tipográfiai, és tartalmi elemzések alapján, hogy használta Matthias Moravus és Johannes Bulle típusait. Az viszont megválaszolatlan kérdés maradt, hogy hogyan jutott hozzájuk.

MONOK ISTVÁN

A magyarországi és erdélyi arisztokrácia és a „mindenkinek szóló könyv” a 17–18. században

A „mindenkinek szóló könyv” csoportba többféle kiadvány sorolható. Népenként, országonként is változó a csoport elnevezése, és az is, hogy milyen műfajú írásműveket értünk a megnevezés alatt. Amely műveket a francia szakirodalomban a „les livres pour tous” kategóriában említenek, a „les lectures populaires” csoportba nem feltétlenül sorolják, de biztosan van egy metszete a két halmaznak. Ráadásul, mivel a 16. század második felében a „Bibliothèque bleue”, mint kiadói vállalkozás, nagy sikert mondhatott magáénak, az ebben a kiadványkörben megjelent egyes műveket már egyféle műfaji csoportként emlegetik. Azoknak a könyves vállalkozóknak, a mögöttük álló mecénásoknak (mondjuk: a kulturális politika alakítóinak) és értelmiségieknek, akiknek szándékukban és érdekükben állt az olvasásnak, az irodalmi ízlésnek elterjesztése, a társadalom kulturáltsági szintjének az emelése, a „Bibliothèque bleue” népszerűsége alkalmat adott arra is, hogy az ájtatos, a szerelmi és a briganti történetek mellett, azok között, komolyabb erkölcsi tartalmú műveket, történelmileg hiteles anyaggal dolgozó népszerű históriákat is kiadjanak.¹ Ha megnézzük a „Bibliothèque bleue” vállalkozásban megjelent kiadványok jegyzékét, jól láthatjuk ezt.² Az olasz szakirodalom „libri per tutti” és a „libri da risma” kifejezéseivel hasonló a helyzet.³

Külön érdekes kutatási téma lehetne, ha ugyanezt a könyvtörténeti jelenséget megvizsgálnánk a francia, az olasz, majd a német nyelvterületen, majd a közép-európai népeknél is. Prekonceptióként – a retrospektív nemzeti bibliográfiák első, felületes olvasása után – kijelenthetjük, hogy egy, a 16. századtól a 20. század elejéig elnyúló folyamatról van szó. Jól látszik az, hogy a „Bibliothèque bleue” egyes kiadványai, alaptörténetei mindenütt megjelennek német, olasz változatban. Majd a 17. századtól kezdődően az egyes közép-európai nyelveken is: lengyelül, csehül, magyarul és a 18. század végi, 19. század eleji nyelvújítási mozgalmak megjelenésével észtül vagy szerbül, románul. Sokszor a francia verziótól függetlenül, hiszen ókori, bibliai

¹ MANDROU, Robert, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles : la Bibliothèque bleue*, Paris, Imago, 1985.

² LECLERC, Marie-Dominique, ROBERT, Alain, *Des éditions au succès populaire, les livrets de la Bibliothèque bleue XVII-XIXe siècles : présentation, anthologie, catalogue*, Troyes, C.D.D.P., 1986; ANDRIES, Lise, *La bibliothèque bleue au dix-huitième siècle : une tradition éditoriale*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1989.

³ CARNELOS, Laura, *I libri da risma*, Milano, Franco Angeli, 2008.

vagy középkori események, alakok és történetek szolgálnak ezek alapjául. Népenként változóan alakul át ennek a kiadványcsoportnak a tartalmi összetétele is, hiszen a katolikus vagy éppen protestáns kegyességi mozgalmak erejének és társadalmi befolyásoló képességének függvényében több helyen és rövidebb, hosszabb ideig ilyen jellegűvé alakul. Mindenképpen érdekes megfigyelni, hogy az egyes 16–17. századi alaptörténetek sokszor csak a 18. század végén vagy a 19. század közepén jelennek meg közép-európai nemzeti nyelven. Csak egyetlen példát említve: Giulio Cesare Croce, a 17. század elejének bestsellere, a 19. század elején már nem volt korszerű olvasmány Bolognában, viszont a budai Királyi Egyetemi Nyomda ekkor adta ki szerbül.⁴ A kulturális politikai szándék jól érzékelhető a jelenség mögött. Ezt a bevezető gondolatot lezárva emlétek még egy dolgot: a magyarországi könyvkiadásban a 19. század második felében látható az a jelenség, amely a Francia Királyságban a 17. század elején. A ponyvairodalom népszerű témáit, mondjuk úgy a „livres pour tous” témáit, a nemzeti irodalom akkor népszerű, ma klasszikusnak számító írói (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán) kezdik újraírni, és megjelenik az a műfaj, amit „Jó könyvek”-nek neveztek el,⁵ amely sorozat később „Olcsó könyvtár” néven az 1980-as évekig élt, nagyban hozzájárulva ahhoz, hogy Magyarországon megszűnt az analfabetizmus. (Szimbolikusan tekinthető, hogy az ilyen sorozatok eltűntével, a posztmodern, áldemokratikus Európában újra létezik az írástudatlanság.)

Visszatérve azonban a kora újkori kiadványok és könyvtárak világába, a bevezető gondolatok között mindenképpen fontos megemlíteni, hogy ez a „mindenkinek szóló könyv” csoportba nem soroljuk bele a tankönyveket, jóllehet a tankönyv több, hasonló csoportnevezésnek a része (pl. a „libri da risma” ezeket is magában foglalja). Vagyis akkor, amikor az arisztokrata könyvtárak 17–18. századi anyagát vizsgáljuk, a tankönyvek jelenlétével nem foglalkozunk. Figyelmet szentelünk azonban a nap-táraknak, azok tartalmi változatossága miatt.

Néhány gondolatot elmondok még a címben jelölt téma kutathatóságáról. A kora újkori arisztokrata könyvtárak katalógusai ugyanis nem túl gyakoriak. Ennek oka az, hogy a főnemesi hagyatéki eljárásokban általában az ingó javak csak akkor szerepeltek, ha azok különösen nagy értéket képviseltek: ékszerek, arany-, ezüst dísztárgyak, fegyverek. Általában egy-egy birtokot, a rajta lévő udvarházzal, kastéllyal hagyományoztak. Ha például egy peres eljárás során katalogizálták is a könyveket vagy összeírták azokat, például, a kalendáriumokat, a kis füzetkéket – márpedig a „mindenkinek szóló könyv” általában ilyen formátumú – csak nagyon ritkán említik. Elhasználtságuk, értéktelenségük okán tették ezt. Jó példa erre a herceg Esterházy család kismartoni könyvtárának katalógusai: a kalendáriumok nem tűnnek

⁴ *Le stagioni di un cantimbanco. Vita quotidiana a Bologna nelle opere di Giulio Cesare Croce*, a cura di Zita ZANARDI, Bologna, Editrice Compositori, 2009, 52.

⁵ CSÁSZTVAY Tünde, *A Hét bagoly esete a magyar irodalomban* (Kiss József, Budapesti rejtelmek) = *Tömegkultúra a századfordulón*, szerk. Gyáni Gábor, Budapesti Negyed, 1997/Nyár–Ősz, 243–264.; Uő., *A halottak nem kérdeznek vissza?* (Mikszáth Kálmán Jókai-életrajzai) = *Kegyelet és irodalom*, Kultusz történeti tanulmányok, szerk. Kalla Zsuzsa, Budapest, PIM, 1997, 60–68.

fel ezekben, jóllehet, amikor Johann Harich könyvtáros 1938-ban külön jegyzéket készített a naptárakról, 294 kiadást sorolt fel 1923-ig tartó megjelenéssel és ezek közül 74 cím 1800 előtti (a példányok fennmaradási esélyeire jellemző, hogy több 17. századi kalendárium kiadás csak e jegyzékről ismert, sajnos maguk a példányok elvesztek azóta).⁶

A katalogizálásnak más jellemzői is vannak a „mindenkinek szóló könyv” tekintetében. Az egyik nem pusztán az összeírón múlik. Egyes kiadók – például a Remondini vagy a Trattner család – az eladási esélyeiket növelendő, népszerű, közismert írók neve alatt adtak ki egyszerű történeteket. A 18. század második felében Voltaire például vonzó név volt sokaknak, az arisztokrata családok tagjai is kedvvel vásárolták könyveit. A család könyvtárosa azután a Voltaire szerzőségű köteteket mindig katalogizálta, sorolta a francia irodalom vagy a filozófia csoportba anélkül, hogy a könyvet olvasta vagy ismerte volna. Ha a könyvtárról csak egy egyszerű jegyzék maradt fenn a szerző és egy címszó említésével, nehéz ma már megmondani, hogy valóban Voltaire munkája volt meg egy családban vagy éppen egy „mindenkinek szóló könyv”, Voltaire neve alatt.⁷

Az e csoportba tartozó könyvek egyes példányait a közép-európai régióban általában, de Magyarországon és Erdélyben gyakrabban felsorolták, ha nem nemzeti nyelvűek voltak. A francia, a német vagy az olasz könyv címét sokszor nem értette az, aki az összeírást készítette, ráadásul idegen nyelvűsége okán értékesebbnek nyilvánították, mint például magyar vagy éppen latin nyelvűeket.

A „mindenkinek szóló könyv” jellegénél fogva persze anyanyelven íródott. A Lengyel és a Magyar Királyságban is, ahol a hivatalos nyelv a latin volt a dolgozatok tárgyát képező időszakban. Akkor is gyakran anyanyelvűek vagy legalább részben azok, ha például egy kalendárium címe latinul van.

Az anyanyelvűség tehát az egyik biztos jellemzője a „mindenkinek szóló könyv” kategóriájú kiadványoknak. Az ilyen kiadványok azonban akkor születnek, amikor a társadalom egy mérhető része már tud olvasni, és van az illető kulturális közösségben megfelelő számú könyvkiadó, akinek elsőrendű érdeke a könyvek kiadása és főként eladása, és esetleg még emellett van olyan szándéka is, hogy a meglévő olvasni tudó réteg szélesítésével a közösség kulturális színvonalát emelje (és egyben a kiadványai felvevő piacát szélesítse). Amint ez az olvasni tudó létszám megnő, egyre több olyan könyv szól majd mindenkinek, amelyet egy megelőző időszakban csak kevesek érdeklődésére számot tartóként ismerünk.

A főnemesi családok tagjai több tekintetben érdekszövetségbe kerültek ezekkel a kiadókkal. A birtokaikon élők életének minőségéhez egyre inkább hozzátartozott az iskola, az alapvető, csak az írástudáson keresztül megszerezhető ismeretek. Ezért ha kellett, a kiadványok mecénásaiként léptek fel.

Magyarországon és Erdélyben a 16. század folyamán megjelent nagyon kisszámú könyvnek jelentős része magyar nyelvű lett a század utolsó harmadára. Az a műfaj,

⁶ Vö.: PERGER Péter, *Érdekségek és nehézségek az RMNy kalendárium-leírásai körül = Sylvae Typographicae*, szerk. Vásárhelyi Judit, Budapest, Argumentum Kiadó, 2012, 84–92.

⁷ Lásd a 3. jegyzetben említett katalógus tételeit és bevezetőjét.

amelyet „széphistória”-ként vagy „históriás ének”-ként ír le az irodalomtörténet, a korszakban a mindenkihez szóló irodalomként értelmezhető.⁸ Az ókori és a bibliai történetek szabad, magyar nyelvű elmesélése, a magyar történelem egyes, sokak által ismert, illetve a közel kortárs és kortárs események elmondása adta ezeknek a témáját. Ugyancsak ismertek voltak a kalendáriumok is.

A 17. század első felében azonban a Kárpát-medence könyvkiadásában egy relatinizálódási és egy reteologizálódási jelenséget regisztrálnak a korszak elemzői.⁹ Ha megnézzük a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia köteteinek tárgymutatóját, akkor a francia „livres pour tous” körbe a következőket sorolhatjuk: „vallásos olvasmányok”, amely tárgyi megjelölés az ájtatos, léleképítő (Erbauungsliteratur) jelenti; „kalendáriumok”, „sorsvető és álomfejtő könyvek”, „gazdasági kiadványok”, amely utóbbi csoportba egy méhézeti könyv, egy ’practica arithmetica’, vagyis számolást tanító könyvecske tartozik. Érdekes, hogy az első magyar nyelvű európai útikönyvet, Szepesi Csombor Márton *Europica varietas*-át (Kassa, 1620)¹⁰ a „tudományos kiadványok” közé sorolják. Pedig ez „mindenkihez” csak a kis példányszáma miatt nem szólhatott. (Zárójelben megjegyzem, hogy ez a tárgyi felosztás önmagában is jelzi a magyar és erdélyi kultúrának német meghatározottságát és szellemiségét.)

Ha ezt a tárgyi felosztást összehasonlítjuk a 18. század végi kiadványok tartalmi csoportjaival, akkor a „mindenkihez szóló könyv” kategóriában a lassan növekvő számú szépirodalmi kiadványon túl sokat nem tudunk említeni. Az egyes tárgyi csoportokon belüli gazdagodás persze figyelemre méltó, hiszen a földműveléssel kapcsolatos könyveken belül már van tudományos és a hagyományt bemutató is. A tudományos kiadványoktól világosan elválnak a természetrajziak, illetve a természetleírások, amelyek részben az utazási irodalom körébe tartoznak. Részben népszerű magyarázatot adnak természeti jelenségekre (eső, villámlás, szélvihar, stb.). Utalok itt az olyan könyvcímekre, mint a „Miért és azért”.¹¹ A léleképítő munkákon belül is elkülönülnek a teológiai jellemezhető munkák (a műfaj klasszikusa, Thomas de Kempis,¹² a pietista vagy a janzenista szellemű írások), a vallásos regényektől, az ájtatos – akár egyes szentek csodáihoz kötődő – történetektől. Ez utóbbi kiadványkör

⁸ Gazdag bibliográfiával lásd: Kőszeghy Péter, PAPP Ágnes, *Históriás ének = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, IV, köt., Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 137–141.

⁹ Az erre vonatkozó szakirodalmi vitát is összefoglalta HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban, 1601–1655*, Budapest, Universitas Kiadó, OSZK (Res libraria, II.)

¹⁰ RMNy 1219

¹¹ *Miért és azért, vagy a közönségesebb természeti tünemények rövid, egyszerű megfejtése*, ford. Spolity János, Pozsony, 1844 (hasonmás: Budapest, Kossuth Kiadó, 2007 (Amor librorum))

¹² Vö.: *Édition et diffusion de l'« Imitation de Jésus-Christ » (1470–1800)*, *Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne*, Sous la direction de Martine DELAVEAU et Yann SORBET, avec la collaboration de Frédéric BARBIER, Hélène DELÉPHINE, Pierre Antoine FABRE, Martine LEFÈVRE, Philippe MARTIN, Jean-Dominique MELLOTT, Véronique MEYER, Mario OGLIARO, Fabienne QUEYROUX, Nathalie ROLLET-BRICKLIN, Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011.

kapcsán mindenképpen említést érdemel a nagyszámú kép, amellyel főleg Bécsből, illetve Bassanóból látták el a magyarországi és erdélyi olvasókat.¹³

A főnemesség szerepe is változott ezeknek a helyi, vagyis magyarországi és erdélyi kiadványok létrejöttében. A 16. század végén, 17. század elején még a magyar irodalmi nyelv kialakítását támogatták, pontosabban – lévén többségükben protestáns – a magyar nyelven olvasni tudók vallásos tudatosságát is erősíteni akarták, de mindenképpen támogatták a közösség kulturális megerősítését.¹⁴ A pozitív történelmi példák kapcsán (például a töröktől sikeresen megvédett vár), a magyar történelem kiemelkedő alakjaihoz kötődő hőstettek elmondásával a török elleni összefogást is erősítették, és persze a saját hatalmi reprezentációjukhoz is hozzátartozott a dicső elődök életének a felmutatása. Ilyen történetek Hunyadi Mátyás királyhoz vagy ennek neves hadvezéréhez, Kinizsi Pálhoz kötődtek, de az ókori hadvezérek sem maradtak le a tablóról.

A 17. század második felében, de főként utolsó harmadában, majd a 18. század elején a többségükben rekatolizált főnemesség jelentős körében – és a nádorok sora is ide sorolható – a magyarországi lakosság kulturális felemelésének a programja két fontos dologgal kötődött össze: az egyik egy egységes nemzeti kultusz felépítése, és ezzel szoros összefüggésben Magyarországnak, annak történetének és egyház-történetének a Habsburgoktól független létének a felmutatása.¹⁵ A Habsburg örökös tartományokban és elsősorban az udvarban ugyanis azt a képet erősítették és hirdették Magyarországról, hogy a kereszténység osztrák találmány, nélkülük ez egy pogány, barbár ország, a magyar nem tartozik a nyugati keresztény és civilizált népek sorába (ez a kép napjainkig sem változott semmit). Erdélyben ez a törekvés egy aktív rekatolizációs politikával együttesen valósult meg, hiszen a Habsburg Birodalom részévé vált Nagyfejedelemség magyar lakosságának többsége és a németek protestánsok (kálvinista, unitárius, illetve lutheránus) voltak.

Az a jelenség tehát, hogy a „mindenkinek szóló könyv” Magyarországon és Erdélyben messze túlnyomó többségében vallásos tartalmú volt, ennek a nyomásnak is köszönhető, és persze az is, hogy a főnemesség még a 18. század első felében is mecénásként szerepelt az ilyen kiadványok létrejöttében. A 18. század második felétől ez a szerep háttérbe szorult, azt az egyházak vették át. A könyvkiadói anyagi érdek – lévén az olvasni tudók száma csak lassan emelkedett – önmagától még nem

¹³ Vö.: *Remondini: Un Editore del Settecento*, a cura di Mario INFELISE, Paolo MARINI, Milano, Electa, 1990; *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*, a cura di Alberto MILANO, Rovereto, ViaDellaTerra, 2008.

¹⁴ A keszthelyi Helikon Kastélymúzeum 1997 és 2004 között 7 konferenciát rendezett „Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra” címmel, amelyek anyagából válogatás három kötetben jelent meg (2000, 2003, 2005) a *Kastélykonferenciák*, szerk. Czoma László sorozatban. Lásd még összehasonlításként BELLÁGH RÓZSA, *Mecénatúra Bod Péter korában = Magyar Könyvszemle*, 2005, 328–335.

¹⁵ TUSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Esterházy Pál Mária-atlasza* = UÖK, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Budapest, Argumentum Kiadó, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151) 106–149.; UÖK., *Der ungarische Atlas Marianus*, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1995, 35–56. (teljes bibliográfiával a kérdést illetően)

működtette a piacot. A főnemesi mecénatúra egyre inkább a magyar nyelvű irodalom és tudományosság irányában nyilvánult meg.

A főnemesi olvasmányok között tehát mindenképpen számolnunk kell ezzel a kiadványkörrel, legalábbis úgy, mint az általuk támogatott és ismert kiadványokkal. Külön érdekes jelenséget mutat az erdélyi és a magyarországi kálvinista asszonykönyvtárak vizsgálata ebből a szempontból. Bármelyik könyvtárat is tekintjük – Bornemisza Anna (1630?–1688), Veér Judit (1631?–1707), (Bethlen Kata (1700–1759), Gyulay Klára (?–1757), Ráday Eszter (1716–1764), Wesselényi Kata (1735–1788), Bethlen Zsuzsanna (1754–1797) stb.¹⁶ –, a vallásos történetek domináltak a most vizsgált kiadványkörben. Annak ellenére, hogy jelen vannak szép számban a gazdasági ismereteket taglaló népszerű, vagyis nem tudományos kiadványok, a történelmi alakokról szóló regényes történetek, természetismereti munkák. Külön kiemelhetjük, hogy gyakran magyar és török témájú, eredetileg francia vagy német sikerkönyvek magyar fordításai is feltűnnek a könyvjegyzékeiken (például a Buda pasa története Aranka György tolmácsolásában)¹⁷ vagy francia klasszikus irodalom magyar parafrázisa (Corneille *Cid*-je Teleki Ádám megverselésében).¹⁸ Ezeket a szövegeket a magyar írók is meg tudták volna írni – hiszen sokszor nagyon kevés köze van ahhoz, amiről „fordították” –, de az idegen irodalmi tekintély segítette a könyv eladhatóságát, elterjedését, használatát. Rögtön megjegyezném, hogy a „mindenkinek szóló könyv”, amely kiadványkör tagjai nem tartoztak az irodalmi kánonba abban a kulturális közegben, ahol keletkeztek, azzal, hogy egy neves magyar értelmiségi fordította le vagy interpretálta, a magyar irodalmi kánon által számon tartott szöveggé vált. De az említett *Cid*-példa azt is jelzi, hogy előfordulnak azok az esetek is, amikor a főnemesi olvasmányokba bekerült irodalmi szöveg úgy válik magyar nyelven népszerűvé, hogy nem irodalmi fordításként ismerték meg először.

A főnemesi könyvtárakban azonban a 17. század második felétől kezdődően jellemzően francia, de gyakran német, ritkábban olasz nyelvű népszerű irodalmat találunk. Ennek oka lehet egyfelől az, hogy a török kiűzését közvetlen megelőző időtől kezdve az osztrák, délnémet és itáliai családok gyakran házasították össze leányaikat, fiaikat magyar főnemesi családok ifjaival. Ez gyakran összekötődött a magyar protestáns család egy ágának a katolizálásával is. A Magyarországra érkező házastárs magával

¹⁶ Vö.: DEÉ NAGY Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, EME, 1996, 134–147.

¹⁷ *A budai pasa*, ford. Aranka György, Bécs, 1791.

¹⁸ Péter KORNEILLE, *Cid, szomorú játék*, mellyet ... magyar versbe foglalt Gróf Teleki Ádám, Kolozsvár, 1773.

hozta olvasmányait, egyben modernizálta az itteni családi könyvtárat.¹⁹ A főnemesek nyelvi kultúrája is jelentősen bővült, hiszen a latin mellett németül, olaszul részben tudtak – a család birtokainak elhelyezkedése függvényében –, és a korszak koinéja, a francia, szükségessé, no meg divattá is vált.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a 18. századi főnemesi könyvtárak anyagát, akkor azt kell kiemelnünk, hogy első sorban az utazási irodalom tömegtermékei, a galanterie, majd szentimentalista regények sokasága terjedt el. Még a konzervatívabb kálvinista főnemesek könyvtáraiban is ezt látjuk. Jó példa lehet erre a jelenségre Ráday Gedeon (1713–1792) könyvvásárlási jegyzéke azokról a könyvekről, amelyeket Esterházy Miklós (1711–1764) könyvtárának árverésekor vett.²⁰ A vásárlás jelentős része a kortárs, nagyon modern felvilágosult irodalom (például Rousseau művei) és gazdag színházi gyűjtemény (olasz, francia, német darabok) mellett az az irodalom, amelyet a *La Belle et Bête* szerzőjének, Gabrielle-Suzanne de Villeneuve-nak a *La jardinière de Vincenne*-je, Philippe Poissonnak a *Le fou du qualité*-je jellemez.

Az ókori szerzők népszerű művei már nem eredeti nyelven, hanem franciául átdolgozva kerültek a könyvtárakba. Példaként Jean-Chrysostome Bruslé de Monpleinchamp Esopus kiadását (próza és vers) említem, természetesen gazdagon illusztrált volt a kiadás, de számos más példa is hozható (például Esterházy János Nepomuk Kázmér (1774/74–1829) lajtakátai könyvtárából).²¹ Ez utóbbi könyvtár tematikus rendjében a „Biographies fictices ou Romans” nem is a „Littérature” szakba került, jelezve, hogy maga a katalógus készítője sem érezte az irodalmi kánon részének ezeket a szövegeket.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a „mindenkinek szóló könyv” a magyarországi és erdélyi főnemesség számára magyarul nem olvasmányként, hanem kulturális politikai eszközként szolgált. A 16. század végétől a 18. század közepéig aktív mecénásként támogatták ennek megjelenését, különösen a kiadványcsoport vallási jellegű, erkölcsnemesítő darabjait. A francia, a német és az olasz hasonló jellegű könyvanyag már könyvek összeírásában is szerepel. Az is igaz, hogy jellemzően

¹⁹ A külföldről való házasodás politikai indíttatásairól, de kulturális jelentőségéről is lásd KOLTAI András, *Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században = Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter, Budapest, MTA TTI, 2007 (*Történelmi Szemle*, 2007/2. szám CD-ROM melléklete) <http://mek.oszk.hu/09300/09378/09378.pdf> 313–323. Kifejezetten a családi könyvtár anyagának megváltozására példa lehet Forgách Ádám (1601–1681) házassága Anna Katharina von Rechberggel, de az Esterházy családból is bőven említhető hasonló eset, főként a 18. századból. Vö.: MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012 (Kulturális örökség) vonatkozó fejezeteivel, és az összegzésben: 273

²⁰ BEREZC Ágnes, *Középnemesi barokk-életmód a Ráday-család levelezése alapján (1750–1779)* = BEREZC Ágnes, LANGI József, *Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban*, Budapest Műemlékek Állami Gondnoksága, 2003, 9–70.

²¹ *Catalogue des livres de la Bibliothèque de Gattendorff, écrit 1805*, Szegedi Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár MS 1826 (Esterházy LIV/2394)

az ókori szövegek modern parafrázisait, illetve a népszerű irodalmat vásárolták. Ezek a szövegek magyar változatukban, a magyar irodalomtörténeti kánon részévé is válhattak, ha egy kanonizált magyar szerző fordításában vagy adaptációjában kerültek a piacra. Hasonlóképpen a nem magyar irodalom jelentős darabjai magyarul nem fordításként, hanem a mű cselekményének elmesélésével váltak népszerűvé a Kárpát-medencében.

MONOK, ISTVÁN

L’aristocratie en Hongrie et en Transylvanie au 17e-18e siècles et „le livre pour tous”

Plusieurs types de publications peuvent être classés dans la rubrique *livre pour tous*. Le nom qu’on accorde à cette rubrique varie d’un pays à l’autre. La nature des textes qu’inclut la rubrique en question est également très variée. Après une première lecture, même superficielle, des bibliographies nationales retrospectives, on peut supposer qu’il s’agit d’un processus prolongé dans le temps, qui avance progressivement entre le 16e et le 20e siècle. On peut clairement observer la parution en version allemande et italienne de certaines histoires publiées en *Bibliothèque Bleue* – et cela souvent en toute indépendance de la version française, puisqu’il s’agit de narrations qui mettaient en scène des événements et des figures bibliques, antiques ou médiévaux. A partir du 17e siècle, les mêmes histoires „transeuropéennes” se voient publiées en polonais, en tchèque et en hongrois, puis, au tournant des 18e-19e siècles, grâce aux efforts des derniers mouvements nationaux en faveur du renouvellement des langues, en serbe, en roumain ou en estonien. Les contenus de ce type de publications varient d’un peuple à l’autre, en fonction surtout de l’importance et de l’influence sociale des mouvements de piété catholiques ou protestants. Il est remarquable que quelques histoires incontournables ne font leur apparition en langues d’Europe centrale qu’à la fin du 18e, voire au milieu du 19e siècle.

Pour l’aristocratie de Hongrie et de Transylvanie les *livres pour tous* servaient non pas de lecture, mais d’instrument de politique culturelle. Entre la fin du 16e et le milieu du 18e siècle, ils avaient exercé une mécénature active en faveur de l’édition d’ouvrages pieux et d’édification. On peut retrouver les traces des ouvrages français, allemands et italiens appartenant à cette rubrique dans les catalogues de leurs collections. Certes, ils s’intéressaient surtout aux adaptations modernes de textes antiques et à la littérature de grande diffusion. Ces textes – si traduits ou adaptés par un illustre auteur hongrois – pouvaient facilement entrer dans le canon littéraire hongrois. En revanche, quelques chefs d’oeuvres de la littérature étrangère devinrent populaires dans le bassin des Carpates non pas en traduction, mais par l’intermédiaire de la simple narration de leur intrigue.

SCHEIBNER TAMÁS

Könyvkiadás a koalíciós években

A Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat és a politikai fordulat

A Kádár-korszak történetírása, legyen szó bármilyen műfajú szövegről, a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Rt. működésének kezdeti időszakát a szocialista könyvkiadás alapjainak dicsőséges lefektetéseként beszélte el. A ritkán részletezett „kezdeti nehézségek” említése ebben a narratívában leginkább csak azt a funkciót látta el, hogy alkalmat adjon azok hősi erőfeszítéssel történő legyőzésére, melyhez természetesen elengedhetetlenül hozzájárult a szovjetek „baráti támogatása”. A Szikra alapításának és kezdeti működésének epizódja tökéletesen illeszkedett a „felszabadulástól” a „demokratikus néphatalom megszilárdításáig” tartó tágabb politikai sikertörténetbe. Fennmaradt iratanyagára támaszkodva azonban valamilyest árnyaltabb kép alkotható arról, hogy miként indult meg a munka a kiadóban és milyen helyzetben volt kezdetben versenytársaihoz képest – beleértve az egyházi könyvkiadókat, melyeket az említett időszakban gyakran úgy kezeltek, mintha nem is léteztek volna. Az alábbiakban nem vállalkozhatok a szerteágazó tevékenységű vállalat működésének rendszeres feldolgozására, csupán néhány hangsúlyt szeretnék áthelyezni, elsősorban a könyvkiadásra és könyvterjesztésre vonatkozóan, noha a dolog természetéből fakadóan érvelésben szerepet kap a sajtókiadás is.

A Szikra kiadó megalapításának körülményeit illetően nem sokat tehetek hozzá a már ismert történethez. A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége már 1944. november 7-i szegedi ülésén határozatot hozott megalapításáról: a szervezési munkálatok vezetését Vas Zoltánra bízta, az első kiadói tervet pedig Révai József dolgozta ki. A nyomdai tevékenység Háy Károly László és Sulyok Béla irányításával még helyben, Szegeden kezdődött meg. A vörös hadsereg támogatásától kisérvé Vas Zoltán azonban már az ostrom alatt, 1945. január 16-án lefoglalta a Szikra számára a Pallas és Stádium nyomdát: hó végétől így a kiadó budapesti székhellyel működhetett. A munka beindítását és a Szikra igazgatását Cserépfalvi Imre vállalta.

Az infrastruktúra

A korábban szélsőjobboldali kiadványokat is megjelentető Pallas és Stádium több üzemből álló nyomdája viszonylagos épségben vészelte át a világháború leghosszabb és egyik legnagyobb ostromát.¹ Egy rommá lőtt városban ez már önmagában igen sokat jelentett, hiszen a nagyobb nyomdák közül a Pátria és a Franklin tulajdonában lévők gyakorlatilag megsemmisültek.² Ugyanakkor tévedés lenne azt gondolni, hogy ez masszív, megbízható technikai háttérrel biztosított. Annak ellenére, hogy a szovjet előrenyomulással párhuzamosan – az elfoglalt területeken szabad mozgást biztosító különleges igazolványok birtokában – a kommunisták keríthették birtokukba az épségben és felügyelet nélkül maradt nyomdai gépeket,³ folyamatosan technikai problémákkal küszködtek, az alkatrész-utánpótlás akadozásától vagy megszűnésétől nyilván nem függetlenül. Horváth Márton még 1946 januárjában is arról számolt be Révai Józsefnek, hogy mindössze három kifogástalanul működő szedőgépre számíthatnak, s bár többet is használnak, azok megbízhatatlanok, előfordul, hogy újra kell szedni a könyvet, ami késlekedést okoz.⁴

A nyomdagépek felügyelete – dolgozzanak bár kisebb-nagyobb hibákkal vagy hibátlanul – önmagában még nem biztosított döntő versenyelőnyt a Szikra számára az induláskor, hiszen a Révai Testvérek vagy a Szent István Társulat üzemeit, a kisebb vállalkozások közül pedig a Forrás vagy a Hungária nyomdáját például szintén nem sújtotta végzetes találat az ostrom alatt.⁵ A gépek birtoklása mellett épp olyan fontos volt, hogy azok működésének feltételeit biztosítsák. Ez azonban egyáltalán nem volt egyszerű feladat tél és tavasz fordulóján. A nyomdagépek zavartalan üzemeltetéséhez ugyanis legalább húsz fokos hőmérséklet szükséges volt, ezt viszont a kitért ablakok pótlása nélkül nehezen lehetett elérni. Az üveg ritka árucikk volt, a közellátási kormánybiztos utalhatta csak ki. Egy 1945. március elején kelt jelentés arról tájékoztatta az MKP Központi Vezetőségét, hogy bár a kiutalás meglehetősen

¹ CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései, 1945–1963*, Bp., Gondolat, 1989, 16–18. Az ostrom méreteiről lásd UNGVÁRY Krisztián, *Budapest ostroma*, Bp., Corvina, 2005 (5., átdolgozott kiadás), 317–323. A harcok hevességét illetően csak Sztálingrád, Leningrád és Varsó ostroma vetekedhet a budapesti ütközettel. *Uo.*, 9.

² ZÖLD Ferenc, *A magyar könyvkiadás és könyvterjesztés története, 1945–1985 = Magyar Könyvszemle*, 1985/3–4, 242–261, itt: 243.

³ Vö. VARGA Sándor, *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957*, Bp., Gondolat, 1985, 32–34.

⁴ Horváth Márton Révai Józsefnek, Budapest, 1946. január 10., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. css. 17. ő. e.

⁵ VARGA 1985, i. m. 44; MÉSZÁROS István, *A Szent István Társulat százötven éve, 1848–1998*, Bp., Szent István Társulat, 1998, 240.

lassan zajlott, a Szikra megkapta a szükséges üvegmennyiséget.⁶ Legfeljebb az eljárás késlekedése okozhat meglepetést, ha tudjuk: a közellátási kormánybiztos nem volt más, mint Vas Zoltán, aki a Szikra megszervezése után sem vette le a kezét a vállalatról, annak felső szintű gazdasági pártellenőrzését biztosította.⁷ Innen érthető az is, hogy az MKP minden más politikai pártot hónapokkal megelőzve már februárban megnyithatta könyvesboltját, mely a városban egyedülálló módon üvegkirakattal rendelkezett.⁸

A Vörös Hadsereg jelenléte valóban számos előnyt biztosított a kommunisták számára a már említetteken kívül is. A szovjet városi parancsnokság arra törekedett, hogy a nem kommunista kézen lévő nyomdák üzemeltetését legalább átmenetileg felfüggeszék: február–március folyamán ezek közül többet lepecsételtek, s ha nem volt a vállalatok mögött megfelelő politikai lobbierő, csak lassan adták meg a működési engedélyt. A Forrás nyomda, melyet a pártközi megállapodások alkalmával a Szociáldemokrata Párt rendelkezésére bocsátottak, még viszonylag hamar elkezdhette a munkát.⁹ A Révai Testvérek üzeme azonban május végéig lakat alatt pihent,¹⁰ akárcsak a Szent István Társulat nyomdája.¹¹ A Szikra meglehetősen épen fennmaradt iratanyagában nincs nyoma, hogy a nyomdai munkálatokat adminisztratív okokból fel kellett függeszteni, s ha esetleg le is állt emiatt a munka, az az ügymenet folyamatosságából következően csak nagyon rövid időre történhetett.

A papírkérdés

Sokkal komolyabb gondot okozott a papírhány. Azok a papírkészletek, melyeket a kommunisták – a már fent jelzett előjogok birtokában – a front mögött elsőként birtokukba vehettek,¹² nem sokáig fedezték a szükségleteket. Ehhez járult, hogy

⁶ A „Szikra” Lapvállalatok jelentése eredményes működésének legfőbb akadályairól, h. n. [Budapest], 1945. március 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e. Ugyanebben a dokumentumban az Elektromos Művek és a fővárosi szervek ellen is panasszal éltek a Szikra vezetői, akik állításuk szerint nem segítették elő, hogy villanyáramot kapjon a nyomda.

⁷ TAMÁS Aladár, *Látomástól a valóságig*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 186. Vasnak köszönhető, hogy a Szikra megalakulásakor soron kívül hitelt kapott, melynek folyósítására a bankok a bizonytalan gazdasági-politikai körülmények közt nem szívesen vállalkoztak. Vö. CSERÉPFALVI 1989, i. m. 17.

⁸ VARGA 1985, i. m. 48–49; 39; 383.

⁹ *Uo.* 44.

¹⁰ Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság 1947. január 1-ji megnyitó forintmérlege és az igazgatóság üzleti jelentése a XLIX. évi rendes közgyűléshez az 1943. július 1-től 1946. december 31-ig terjedő időszakról, Budapest, 1947., MOL XXIX–I–34 (Szépirodalmi Kiadó iratai), 131. raktár, 11. polc, 3. negyed, 4. szint

¹¹ MÉSZÁROS 1998, i. m. 240.

¹² VARGA 1985, i. m. 30–32. Rákosi és Vorosilov marsall közbenjárására a hadiszákmányként lefoglalt papír is a Szikrához került. Vö. König Frigyes Horváth Antalnak, Budapest, 1945. december 3., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. ö. e.

a könyvkiadás irányítása az ezen a téren kevés tapasztalattal rendelkező König Frigyes kezébe került, aki inkább politikai szempontok alapján igyekezett döntéseket hozni, így háttérbe szorult a gazdaságosság és a hatékonyság kérdése.¹³ A problémák nemcsak a könyvkiadót érintették: folyamatosan próbálkoztak az átszervezéssel és a vezetői poszton többször is cserék történtek.¹⁴ Nagyrészt a politikai akaraton és a szovjet segítségen múlt, hogy a piaci szempontokat kevésbé érvényesítő, pazarló gazdálkodás nem vezetett a Szikra csődjéhez, melynek lehetősége az első években végig napirenden volt.¹⁵

Az MKP az ún. elhagyott javakból való kiemelkedően magas részesedés, valamint a tervszerűen folytatott illegális vagyontulajdonítás révén jelentős tőkét halmozott fel és éves költségvetése is messze meghaladta a többi pártét.¹⁶ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a Szikra mindent megengedhetett magának. Egy 1947-es kimutatás szerint az MKP vállalati vagyonának legnagyobb részét éppen a Szikra jelentette, mely egyben a legtöbb alkalmazottat foglalkoztató és a második legnagyobb pénzforgalmat bonyolító cég volt,¹⁷ a fiskális fegyelem megbomlása így az egész párt gazdálkodására döntő hatással volt. Mivel a vállalat pénzügyi egyensúlya nem volt megnyugtató, és konszolidálása lassan haladt, az MKP vezetése még 1946 tavaszán sem volt meggyőződve arról, hogy ebben a formában érdemes fenntartani egy ekkora céget. Rákosi egy májusi előterjesztésében azt javasolta, hogy csak a napilapok elő-

¹³ A párton belüli szakemberek a felelőtlen gazdálkodásra már 1945 első felében felhívták a figyelmet. Lásd például Lengyel [Lajos]: Apró elvtárs felkérésére [hozzászólás a Szikra működéséhez], h. n., é. n., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

¹⁴ HUBAI László, SZABÓ Éva, *A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása (1944–1948) = A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949. Tanulmányok*, szerk. Vida István, Bp., Gondolat, 2008, 47–100, itt: 96. Azzal kapcsolatban, hogy mikor hogyan és kik között oszlottak meg a felelősségi körök, a források ellentmondásos képet mutatnak.

¹⁵ 1945 őszén a vezetőség nyíltan felvetette a csőd lehetőségét és azzal számolt, hogy a könyvkiadó tevékenysége hamarosan megszűnik. Vö. Jegyzőkönyv a Szikra Lapvállalatok együttes igazgatósági és üzembizottsági üléséről, Budapest, 1945. október 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz. 1947 tavaszán azon a pártszervezeti aktívaülésem is felvetődik a lehetőség, melyen bejelentették a foglalkoztatottak nagyarányú leépítését – igaz, csupán mint állítólag alaptalan feltételezés. Vö. A Szikra Rózsa F. utcai MKP üzemi pártszervezet aktíva-ülésének jegyzőkönyve, Budapest, 1947. március 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

¹⁶ Az MKP vagyonának forrásairól és gazdálkodásáról a koalíciós években lásd HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. Teherautós brigádjai például számottevő valuta és nemesfémkészletet tulajdonítottak el örizetlenül hagyott ingatlanokból. Uo. 63. A költségvetések összevetését lásd uo. 75. Fontos kiegészítés, hogy a választási költségvetést a pártok külön tartották számon. VIDA István, *Bevezető = A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949. Tanulmányok*, szerk. Vida István, Bp., Gondolat, 2008, 7–19, itt: 17.

¹⁷ Az arányok érzékeltetésére: óvatos becslés alapján is a kommunisták által a pártvagyon kezelésére létrehozott Dunavölgyi Bank által felügyelt vállalatok összvagyonának legalább felét tette ki a Szikra. E vállalatok fő adatait lásd HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. 94–95. A meglévő információk szerint a Szikra 20 milliós vagyonával szemben minden más vállalaté összesen kevesebb, mint 3,5 millió forintot tett ki, de – néhány kisebb cég mellett – a Magyar Filmipari Rt. vagyonára vonatkozó adat hiányzik: ez indokolja a becslés óvatosságát.

állításához szükséges vállalatrészt tartásuk meg, felére csökkentve az alkalmazottak számát, a további igényeket majd más nyomdák kielégítik, könyveket pedig ki lehet adatni Moszkvában is.¹⁸ Bár a politikai akarat végül más irányba fordult, nem sokon múlt, hogy a Szikrát – legalábbis eredeti állapotában – fel ne számolják. A javaslat egyben azt is sejtetni engedti, milyen elhanyagolható jelentőséget tulajdonított Rákosi a könyvkiadásnak.

Ami a vörös hadsereget illeti, egyrészt közvetlenül juttatott papírt – más, a megszállítás során szerzett javak mellett – az MKP-nak, másrészt élelmiszerral támogatta a kommunistákat, akik azt barter keretében a csehszlovák testvérpárttal papírra cserélhették.¹⁹ Érdemes emlékeztetni azonban arra is, hogy a szovjetek nagypolitikai és helyi léptékben egyaránt hajlamosak voltak saját gazdasági érdekeiket az elvi-pártpolitikai megfontolások (a kelet-európai kommunisták támogatása) elé helyezni.²⁰ A magyarországi szovjet vagyont kezelő hivatal vezetője, Nyikolajev őrnagy például a birtokba vett német tulajdon bérbeadásakor annak ellenére sem volt hajlandó az MKP-nak engedményeket adni, annak ellenére is szigorúan piaci alapon tárgyalt a magyar kommunistákkal, hogy Rákosi a Külügyi Népbiztosságnál maga próbált meg kialakítani kedvezőbb feltételeket. A moszkvai döntéshozók még a legnagyobb engedmény elvének érvényesítésére sem adtak lehetőséget.²¹

A papírbeszerzés gyakorlata kapcsán jól látszik, hogy a szovjetek és a magyar kommunisták közt – bár komolyabb feszültség nem alakult ki – a mindennapi ügymenet során szó sem volt olajozott együttműködésről. Ebben bizonyára közrejátszott az a körülmény is, hogy Magyarország ellenséges háborús fél volt, és Budapestet a szovjet hősi érdemrendeken sem mint „felszabadított”, hanem mint „elfoglalt” várost jelölték meg,²² ráadásul a magyar kommunisták – több más ország fiaival ellentétben – nem fejtettek ki hatékony földalatti tevékenységet.²³ A szovjetek már csak ezért sem segítették feltétel nélkül mindenben a magyar elvtársakat. A legtöbb nyomdához hasonlóan 1945 februárjában az orosz hatóságok a papírraktárakat is lezárták, ez azonban már a Szikrát is érzékenyen érintette. A vállalatvezetők a párttitkárságon keresztül próbálták a feloldás megszüntetését elérni,²⁴ de egy március 7-i

¹⁸ Uo. 97.

¹⁹ Uo. 62.

²⁰ 1944 decemberétől mintegy 420–600 ezer magyar állampolgárt hurcoltak el a Szovjetunió újjáépítését segítő kényszermunkára, akik közül 200 ezere tehető azok száma, akik soha nem tértek vissza, noha az MKP vezetői a párt támogatottságának növelése érdekében kifejezetten kérték a deportáltak és a hadifoglyok hazaengedését, ahogy a Vörös Hadsereg által elkövetett atrocitások mérséklését is – kevés eredménnyel. Vö. BORHI László, *Magyarország a hidegháborúban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*, Bp., Corvina, 2005, 62–63; 67.

²¹ HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. 92–93.

²² ÜNGVÁRY 2005, i. m.

²³ Kállai Gyula visszaemlékezéseiben fel is idézi a magyar kommunisták lelkiismeret-furdalását emiatt. Vö. KÁLLAI Gyula, *Két világ határán*, Bp., Magvető, 1987.

²⁴ Levélfogalmazvány Vas Zoltánnak [szignó nélkül], Budapest, 1945. február 17., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat iratai) XXIX–815, 1. doboz

jelentés szerint csak a csepeli rotációs raktár esetében értek el eredményt.²⁵ Sokkal többet – hivatalos úton – ezután sem sikerült keresztülvinni, olyannyira, hogy májusban a *Szabad Nép* és a *Szabadság* megjelenetéséhez szükséges rotációs papírt már a Független Kisgazdapárt lapjától, a rivális *Kis Ujságtól* kellett kölcsönkérni – melyet aztán késlekedtek visszaadni.²⁶ A szovjet parancsnokság nem sietett teljesíteni a magyar kommunisták kéréseit, ugyanis ebben az esetben jelentős bevételi forrástól fosztotta volna meg saját tiszttállományát: ez derül ki abból a bűnügyi esetből, amely a párton belül komolyabb vizsgálatot indított el és az ügyészségre is eljutott.

A papírellátás biztosítása érdekében tett erőfeszítések egyik legszínesebb, de korántsem lényegtelen epizódja a Szente István-ügy volt. A Szikra papírbeszerzéssel foglalkozó, egy idő után a Belügyminisztérium érdeklődését is felkeltő tisztviselője, amennyire a dokumentumokból összerakható, egy jogszerűtlenségtől sem visszariadó országos machinátor volt – a kiadó hatalmas szerencséjére. Bár Szente a Szociáldemokrata Pártba lépett be, az alacsonyabb fokozatú szovjet tisztekkel kitűnő kapcsolatot ápolt. Állandóan a vidéket járta, minden fellelhető papírforrást kiszagolt, sőt kalandozásai során még Ausztriából is behozott papírt, megvesztegetve az ottani felügyeletet ellátó szovjet katonai előljárókat. Itthon is hasonló módszerrel dolgozott: a gödi papírraktár parancsnoka, Karasov főhadnagy például nemcsak pénzt, hanem karórát, gramfont, pálinkát és banánt is követelt magának és barátnőjének a juttatott bálákért cserébe.²⁷ Szente a kívánt értékcikkekert beszerezte, országszerte seftelt, követhetetlen manőverekkel alkatrészt paradicsomra, paradicsomot kismalacra, kismalacot cigarettára cserélt vagy hasonlóan ügyeskedett, és ennek köszönhetően valahogy mindig került papír a Szikra nyomdáiba. Csakhogy felfedezték: sikkasztott és a papírkészletből feketén más kiadóknak is juttatott.²⁸ Az MKP érdekeltségi körébe tartozó belügyi szervek ekkor akcióba lendültek, bevitték Szentét. Rövid időn belül azonban arra kényszerültek, hogy szabadlábra helyezték, ugyanis nélküle – az idézett jelentés szerint – a Szikra kifogyott a papírból.

A törvénytelen módszerek, úgy tűnik, egyébként sem voltak idegenek a Szikra gyakorlatától, mivel több más kiadó azzal gyanúsította a vállalatot, hogy visszaélve helyzeti előnyével a közös papírraktárból eltulajdonította az ő készletük egy részét

²⁵ A „Szikra” Lapvállalatok jelentése eredményes működésének legfőbb akadályairól, h. n. [Budapest], 1945. március 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ó. e.

²⁶ Dr. Márton a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Rt.-nek, Budapest, 1945. május 23., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

²⁷ Horváth Antal Révai Józsefnek, Budapest, 1945. december 10., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. ó. e. Más alkalommal cigaretta, öngyújtó, bőrtárca és csizma is az asztalra került. Az egyik feljegyzés szerint a therautó megrakását a veszteséget Schaffhausen órája bánta, melynek vagy pénzben vagy természetben történő kompenzációját kérte az állítólagos óratulajdonos. Jelentés 30 vagon rotációs és íves papír behordásáról, Budapest, 1945. június 28., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

²⁸ Szente saját bevallása szerint különösen az Universumnak, az Athenaeumnak és a Hungáriának – vagyis a kommunistákhoz közel álló vállalatoknak – juttatott a papírból. Vö. Jelentés, Budapest, 1945. december 19., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. ó. e.

is, vagy legalábbis valamilyen okból kifolyólag nem engedi, hogy saját állományukhoz hozzáférjenek, leltári kimutatást pedig nem hajlandóak adni. Sente ezekben az ügyekben is főszerepet vitt, de Cserépfalvi Imre kiállt mellette.²⁹ Gergő Zoltán, a Dunavölgyi Bank által a vállalat gazdálkodásának felülvizsgálatára kiküldött tisztségviselő még 1946 közepén is arról számolt be Révai Józsefnek, hogy a hat papírraktár vezetője feketézett a papírral, több vagon lopott Szikra-papír volt a levél születésének időpontjában a piacon. Nem vezettek raktárkönyvet a részlegeken, a számlákat, kintlévőségeket nem tartották nyilván, a behajtások több hetes csúszással történtek.³⁰ Utóbbi már csak azért is gondot jelentett a fenntartóknak, mert a 1945 nyarán meglóduló infláció egyre nagyobb ütemre váltott, így néhány hetes csúszás a követelések teljes elértéktelenedéséhez vezethetett.

Az egyébként is rendkívül kedvezményezett helyzetben lévő Szikra tisztségviselőinek, mint látható, a törvényi felelősségre vonástól sem kellett túlságosan tartaniuk, és így valóban minden más kiadóvállalatnál több papírmennyiség fölött rendelkeztek. Más kiadókkal ellentétben papírgondjaikat nem elsősorban a szűken vett saját kiadói programjuk megvalósítása okozta, hanem a rengeteg állami és pártmegrendelés. A főváros, a posta, a Belügyminisztérium, a vörös hadsereg, a szakszervezetek és az MKP nagy tételben rendelt a Szikrától egyebek mellett időszaki kiadványokat, nyomtatványokat, rölapokat, tagsági könyveket, plakátokat. Számos szovjet érdekeltségi körbe tartozó vállalat továbbá hirdetések elhelyezésével és nyomtatványok rendelésével támogatta a Szikrát.³¹ Mindezek többsége olyan típusú megbízás volt, amit nem lehetett lemondani vagy halasztani súlyos politikai következmények nélkül: a Szikránál így prioritást élveztek. Ugyanakkor az állami igények kielégítése lehetővé tették, hogy ezekre hivatkozva a Szikra a kormányzattól a papírkiutalás megkönnyítését kérje.³²

Miközben könyvek nyomtatására alkalmas íves papírból kezdettől elegendő mennyiség állt a Szikra rendelkezésére, a rölapok, brosúrák és napilapok előállítására

²⁹ Lásd például Háy Gyula (Szovjet–Magyar Művelődési Társaság) Cserépfalvi Imrének, Budapest, 1945. augusztus 29.; Levélfogalmazvány a Szovjet–Magyar Művelődési Társaságnak, Budapest, 1945. augusztus 31.; Várkonyi (SzMMT) a Szikra Irodalmi, Lapkiadó és Nyomdai Rt.-nek, Budapest, 1945. szeptember 4.; Várkonyi a Szikra Irodalmi, Lapkiadó és Nyomdai Rt.-nek, Budapest, 1945. szeptember 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz. A főként ponyvakiadással foglalkozó Nova Irodalmi Intézet is panasszal élt. Vö. Levélfogalmazvány a Nova Irodalmi Intézetnek, Budapest, 1945. december 11., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁰ Gergő Zoltán [Dunavölgyi Bank] Révai Józsefnek, 1946. június 12., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e. Nem meglepő, hogy a megfigyelésre is nagy gondot fordítottak. 1946 novemberében például Elek László, a lapkiadó igazgatója telefonfigyelőt kért „és az a véleménye, hogy erre a legjobb volna az államvédelmi osztályról kérni egy politikailag megbízható és ebben a munkában jártas elvtársnőt”. Lajos Géza [Dunavölgyi Bank] Kolozs Mártának [MKP Központi Káder osztály], Budapest, 1946. november 29., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

³¹ Gergő Zoltán Farkas Mihálynak, Budapest, 1946. november 7., MKP KV iratai 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

³² A Szikra vállalatok íves- és rotációs papírjelentése 1945. I. 20.-i állapottól az 1945. VI. 1.-i állapotig, h. n. [Budapest], 1945. június 8., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat iratai) XXIX–815, 1. doboz

használt rotációs papírból alig volt a vállalat indulásakor valamennyi.³³ A piacon forgó áru kevés és rossz minőségű, az orosz raktárakból kiutalt mennyiség pedig kevés volt: a rotációs papír nagy részét a fent bemutatott ügyeskedések révén kellett beszerezni, mely természetesen igencsak bizonytalan módszer volt. 1945 nyarán és őszén olyan papírválság alakult ki, mely azzal fenyegetett, hogy más pártok napilapjaihoz hasonlóan a *Szabad Nép* és a *Szabadság* sem tud majd megjelenni.³⁴

A papírválságból az egyik kivezető utat a már bemutatott eljárásokon kívül a fasisztának minősített könyvek selejtezése, illetve ezek bezúzása jelentette.³⁵ A Szikra és az MKP abban volt érdekelt, hogy minél több könyv kerüljön a listára, hiszen ez nagyobb nyersanyagmennyiséget jelentett. Miután 1945 júliusában Révai József irányítása mellett felmérték a párt papírszükségletét, augusztusban egy fuvarlevél szerint a Szikra munkatársai már azt számolgatták, hogy a csepeli Neményi Papírgyárban újrahasznosított „selejtes” kiadványok mennyivel fogják gyarapítani papírkészletüket, illetve hány fuvarral tudják majd a tiszta papírost elszállítani.³⁶ Csakhogy szeptemberben újabb probléma adódott: a gyárban elfogyott a szén, így kénytelenek voltak leállni a papírgyártással. Kállai Gyula révén³⁷ azonban intézkedett az MKP és a csehszlovák–magyar áruforgalmi egyezmény keretében jelentős mennyiségű rotációs papírt juttattak – napi áron – a Szikrának.³⁸ Ezzel ezt a válságot sikerült átvészelnie a Szikrának, de 1946 márciusában már ismét Rákosi személyes intézkedésére volt szükség: a Titkárság megbízta, hogy próbálja meg miniszterhelyettesi felügyeleti körébe vonni a papírelosztást.³⁹ Mivel a papírgondok permanensen jelentkeztek, következő év novemberében a Dunavölgyi Bank megbízottja véglegesnek tűnő megoldásról tájékoztatta a Szikra ügyeit kézbe vevő Farkas Mihályt:⁴⁰ az egyetlen

³³ Uo.

³⁴ Vö. Jegyzőkönyv a Budapesti Napilapok Szövetsége teljes üléséről, Budapest, 1945. július 17., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁵ Vö. Z. KARVALICS László, *Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban = Magyar Könyvszemle*, 1993, 404–418.; BÁNEI Szilvia, *Könyvtári dokumentumok az ÁVH „fogságában” = A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok*, szerk. Monok István, Bp., OSZK, Gondolat, 2003, 22–39., itt: 27. Lásd még KATSÁNYI Sándor, *Indexek, könyvzúzdák, könyvtárosok. Könyvkivonások a Fővárosi Könyvtárban, 1945–1950 = Könyvtári Figyelő*, 2004/3; SIPOS Anna Magdolna: *Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon (Könyvindexek 1945–1946) = Könyvtári Figyelő*, 2007/3; NAGY Gábor, *Fasisztának minősített könyvek kivonása a Magyar Országos Levéltár könyvtárából (1945–1947) = Levéltári Szemle*, 2010/3, 47–58; NAGY Gábor, *Szovjet könyvrázta a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában. 1946. szeptember – Révész Imre püspök küzdelme = ArchivNet*, 2012/4.

³⁶ Vö. A Neményi Papírgyárba leszállított fasiszta könyvek jegyzéke (kilogrammban), h. n., d. n. [1945. augusztus második fele], BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁷ Levélfogalmazvány Kállai Gyulának, Budapest, 1945. szeptember 29., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁸ Levélfogalmazvány a Kollektíva Gazdasági és Kulturális Szövetkezetnek, Budapest, 1945. október 3., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁹ HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. 97.

⁴⁰ Farkas Mihályt 1945 decemberében bízták meg az MKP Gazdasági Osztályának felügyeletével, ebben a minőségében ellenőrizte a Szikrában folyó munkát is. Uo. 11.

magyarországi, szovjet tulajdonban lévő papírgyár át fogja segíteni a Szikrát az átmeneti papírnehézségeken.⁴¹

Szállítás, terjesztés

A gépjárművek kérdése több szempontból is kulcskérdésnek bizonyult. Egyrészt a papírt el kellett juttatni a nyomdába, másrészt a dolgozókat a nehéz körülmények közepette élelmezni kellett (mely csak vidékről volt megoldható), harmadrészt pedig a kész termékek terjesztésére volt szükség. A papír beszállítását a közelebbi lelőhelyekről lovas kocsival is meg tudták oldani, egyébként azonban nélkülözhetetlen volt az autó vagy teherautó. 1945 márciusában még mindössze egy tehergépkocsi állt rendelkezésre, de az sem a Szikra tulajdonát képezte és elérhetősége bizonytalan volt.⁴² A helyzet rendezését, kölcsönjármű(vek) biztosítását a Párttól várták.⁴³ Az igazgatóság számítása nem volt megalapozatlan: az MKP a háborút követő viszonyokhoz mérve figyelemreméltó járműparkkal rendelkezett, mely a nyár folyamán gyorsan gyarapodott.⁴⁴ A flotta ugyan állandó javításra szorult – ezért képeztek nagy értéket a „szerzett” vagy a szovjetektől kapott roncsok –, de így is az MKP összvagyonának legnagyobb hányadát a gépkocsik adták. A párt lehetőségeihez mérten (július elején 14, októberben 23 teherautó fölött rendelkezett, a személyautók száma ezt jóval meghaladta)⁴⁵ valóban segítőkésznek bizonyult, de a szállítási kérdést önmagában nem tudta megoldani.

Járműveket a Polgármesteri Orosz Tehergépkocsi Elosztó Irodától is lehetett igényelni. Adatok hiányában nehéz megítélni, hogy önmagában a kiutalás ténye kevesek privilégiumának számított-e, illetve, hogy más vállalatokhoz képest a Szikra kedvezményben részesült-e. Annyi biztos, hogy 1945 májusától Budapest polgármestere Vas Zoltán volt, aki – Kállai Gyula emlékei szerint – a szovjetektől minden

⁴¹ Gergő Zoltán Farkas Mihálynak, Budapest, 1946. november 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ó. e.

⁴² A „Szikra” Lapvállalatok jelentése eredményes működésének legfőbb akadályairól, h. n. [Budapest], 1945. március 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ó. e.

⁴³ Jegyzőkönyv a Szikra igazgatósági értekezletről, Budapest, 1945. április 26., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

⁴⁴ HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. 68–70.

⁴⁵ Eközben a Független Kisgazdapárt „kezdetben egyáltalán nem, és később is csak alig rendelkezett gépkocsikkal”, teherautójuk pedig nem is volt, 1948 tavaszán–nyarán sikerült egy darabot beszerezniük. VIDA István, *Adatok a Független Kisgazdapárt anyagi helyzetéről és gazdálkodásáról (1945–1948)* = *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949. Tanulmányok*, szerk. Vida István, Bp., Gondolat, 2008, 127–183., itt: 135.

segítséget megkapott, főként közlekedési vonalon.⁴⁶ Mindenesetre 1945 augusztusában a kiadó felszólítást kapott, hogy a bérbe vett teherautók miatt felhalmozódott hátralékát azonnal rendezze,⁴⁷ vagyis a szovjetek ebben az esetben is üzleti alapon tárgyaltak a cég képviselőivel. Ugyanakkor a vörös hadsereg felügyelete alatt álló raktárakból vételezni olyan feltételek mellett is lehetett, hogy a szállítást maguk a szovjetek végezzék.⁴⁸

A vidéki terjesztést kezdetben megkönnyítette, hogy a Szikra működésének első hónapjaiban nemcsak Budapesten jelentettek meg kiadványokat, hanem a szegedi üzem is folytatta működését. Innen szovjet teherautókon Románia magyar lakta vidékeire is szállítottak,⁴⁹ nyilvánvalóan azt számításba véve, hogy a béketárgyalásokon előfordulhat olyan döntés, mely a trianoni határok kiigazítását vonja maga után.⁵⁰ Más kiadók nyomdai tevékenysége lényegében a fővárosba szorult, hiszen a nagyobb üzemeket – a békéscsabai Tevant, a gyomai Knert és a pécsi Új Dunántúlt – a szovjet katonaság vette használatba.⁵¹

A vidéki terjesztés ezzel együtt meglehetősen nehezen ment. Még a politikai szempontból fontosabbnak ítélt napilapok is csak nagy nehézségek árán jutottak el az ország fővárostól távol eső részeire. Egy 1945. május elején elhangzott javaslat szerint a kisebb községek esetében le is mondott volna a Szikra igazgatósága az orgánumok naprakész eljuttatásáról: ide vasúton szállították volna az újságokat, vállalva az ezzel járó tetemes késést.⁵² A gépkocsikat, motorkerékpárokat a főútvonalakra irányították volna, de ennek az volt a feltétele, hogy a cég járműveket vásároljon. Erre azonban nem volt fedezet, így az a döntés született, hogy a vidéki terjesztést teljes egészében közvetítő útján oldják meg. Csakhogy ez sem feltétlenül növelte a hatékonyságot, visszaélésekre adott alkalmat, a vállalkozók munkáját botrányok

⁴⁶ Vas politikai tőkét az kihasználva növelte, hogy állítólag a „Vörös Hadseregtől, Vorosilov marsalltól a megyei és városi titkárokig, főispánokig és polgármesterekig mindenki a segítségére sietett. A háborúban megmaradt vasúti kocsipark felett is sokkal inkább ő rendelkezett, mint az egyébként szintén kommunista, de teljesen tehetetlen Gábor József közlekedésügyi miniszter.” KÁLLAI Gyula, *Két világ határán*, h. n. [Bp.], Kossuth, 1984, 186.

⁴⁷ Az Orosz Tehergépköcsi Elosztó Iroda a Szikra Lapkiadó Vállalatnak, Budapest, 1945. augusztus 4., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

⁴⁸ Szerződéstervezet Plotnikov őrnagy (Katonai Ügyosztály parancsnoka) és az MKP GO között, Budapest, d. n. [1947], BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

⁴⁹ VARGA 1985, i. m. 33.

⁵⁰ Erre, mint ismeretes, Rákosiék pártjuk legitimitásának megerősítése végett a béketárgyalások idején törekedtek is, még ha – Borhi László kutatásai alapján szinte biztosra vehető – Sztálin nem számolt ennek lehetőségével. Vö. BORHI 2005, i. m. 94–98.

⁵¹ Vö. ZÖLD 1985, i. m. 242.; VARGA 1985, i. m. 24. Többek közt a makói és kisújszállási nyomdák is kommunista kiadványokat nyomtak. Vö. KÁLLAI 1984, i. m. 220.

⁵² Jegyzőkönyv a Szikra Rt. 1945. május 3-i igazgatósági megbeszéléseiről, h. n. [Budapest], d. n., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

kísérték.⁵³ Alternatívaként pedig maradt a késedelmes vasúti szállítás, mely természetesen a többi lapkiadót is sújtotta.⁵⁴

Az időszaktól függően mintegy 20–30%-os remittendával forgalmazott, s így a fenntarthatóság határán egyensúlyozó⁵⁵ napilapok mellett a konkrét politikai kérdésekben az MKP véleményét közvetítő brosrák nyomtatása is a Szikra kiemelt feladatai közé tartozott. Csakhogy nagyon gyakran ezek is olvasatlanul a megsemmisítés sorsára jutottak. Már 1945 első felében felmerült, hogy a példányszámokat ésszerűbben kellene meghatározni. Előfordult, hogy „valamilyen aktuális kérdést tárgyaló füzet nagy példányszáma nem juthat el időben az érdekeltekhez, esetleg már egy hét múlva, mint makulatura tömeg fekszik a raktárban”.⁵⁶ Ez különösen olyan esetekben fordulhatott elő, amikor a célközönség a vidéki lakosság volt, vagyis például az ekkoriban éppen a politikai viták középpontjában álló földreform kapcsán. Az MKP propagandagépezete döcögött.

A könyvkiadás tekintetében sem volt sokkal kedvezőbb a helyzet. A Szikra könyvkiadói részlegét – mely, mint már utaltam rá, nem volt elsőrendű fontosságú Rákosi számára – csak 1945 augusztusában, vagyis az első háború utáni könyvnapot követően kezdték szervezettebb formába hozni.⁵⁷ A korábban ecsetelt sokrétű helyzeti előnyt a Szikra nem tudta javára fordítani, a könyvkiadás jelentős veszteséggel járt: elvitte a Szikra akkori „aranybányája”, a Ludas Matyi, illetve a szerényebben teljesítő, de a többi napilappal ellentétben még hasznot hajtó Szabad Nép által együttesen termelt nyereség csaknem harmadát. Az igazgató, König Frigyes a könyvkiadó gyengélkedését a kiadványok magas árának, illetve a forgalmazás hiányosságának tulajdonította: 1945 szeptemberében arról tájékoztatta Rákosit, hogy a terjesztés csak Budapesten működik megfelelően, vidéken és a szomszéd országokban egyaránt gyengén halad.⁵⁸

Különösen annak fényében volt ez aggasztó a kommunisták számára, hogy az egyházszervezetnek köszönhetően a katolikus könyvkiadás az ellenséges körülmények dacára viszonylag hamar lábra tudott állni. A Szent István Társulatnak nem csupán a – korábbi kiadványok közül számosat újra kiadó – nyomdája vészelté át a pusztítást, ahogy már említettük, hanem könyvesboltjai is hamar megnyíltak szerte az országban: Budapesten kívül Cegléden, Balassagyarmaton, Szegeden,

⁵³ Jegyzőkönyv a Szikra Rt. Honvéd utcai üzemében tartott ülésről, Budapest, 1946. szeptember 27., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

⁵⁴ Vö. Jegyzőkönyv a Budapesti Napilapok Szövetsége teljes üléséről, Budapest, 1945. július 17., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

⁵⁵ Lásd többek közt: Vészi Miklós: Hites könyvvizsgálói jelentés a „Szikra” Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Nyomdai R. T. Budapest, VIII., József-körút 5. sz. a. lapkiadó üzeménél megtartott vizsgálatról, 1947. december 21., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁵⁶ Lengyel [Lajos]: Apró elvtárs felkérésére [hozzászólás a Szikra működéséhez], h. n., é. n., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁵⁷ Dr. Antalné: Jelentés a Szikra Rt-nél folyamatban lévő átszervezés első három heti eredményeiről, Budapest, 1945. augusztus 5., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁵⁸ König Frigyes a Magyar Kommunista Párt Titkárságának, Rákosi Mátyás elvtársnak, Budapest, 1945. szeptember 20., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

Debrecenben, Győrben és Pécsen.⁵⁹ A háború vége és Mindszenty József bebörtönzése közötti időszakban a két nagy katolikus kiadó lendületesen dolgozott: a Stephaneumot 108 kötete, melyek közül csupán 38 volt imakönyv vagy lelki olvasmány, a könyvpiacra az egyik legjelentősebb tényezővé tette, s nem sokkal maradt mögötte a Korda, számos szépirodalmi kiadványával (itt 71/38 az iméti arány).⁶⁰

Az ún. polgári kiadók a kezdeti hátrányok ellenére főként Budapesten jelentettek egyre élesebb konkurenciát. A népszerű magyar klasszikusok kiadási jogai a nagy kiadóknál voltak,⁶¹ ráadásul könyvállományuk egy része túlélte a háborút: ezt azonnal piacra lehetett dobni.⁶² További előnyt jelentett, hogy kiadói profiljuk a (minden veszteség ellenére is) tehetősebb réteg igényeihez volt szabva, továbbá a terjesztésben is nagyobb tapasztalatuk volt, a könyvkereskedőkkel jó viszonyt ápoltak, többé-kevésbé létező ügynöki hálózatra támaszkodhattak.⁶³ A kisebb kiadók közül néhányat – a Szikrával ellentétben – kitűnő szakemberek vezettek, így tudtak fennmaradni és viszonylag sikeresek lenni a visszafogott kereslet ellenére. A baloldali Hungáriánál például, mely családi vállalkozás volt, Bródy László igazgató fia, András – aki korábban a szegedi Szikránál dolgozott – személyesen intézte a terjesztést, állandóan járta a könyvesboltokat, arra is figyelmet fordítva, hogy azokban hol helyezik el a kiadó mutatós könyveit, melyeket Bródy-Maróti Dóra, az igazgató tipográfus felesége tervezett. Így a költségvetéséhez képest a Hungária jóval nagyobb piaci részesedést tudhatott magáénak.⁶⁴ A korábban Turul néven működő Misztótfalusi, mely ugyan lazábban a Független Kisgazdapárthoz kötődött, de piaci alapon kezdett újból tevékenykedni, eleinte raktáron maradt könyvek átkötésével próbálkozott, új kiadványokkal csak a forint bevezetése után jelentkezett. Mivel a Hangya Szövetkezet bolthálózatával szoros üzleti viszonyban volt, jól kiépített vidéki kapcsolathálózattal rendelkezett, melyet az értékesítés szolgálatába lehetett állítani. Nemcsak könyvkiadással és -kereskedéssel foglalkozott: hangversenyeket, műsoros esteket is szervezett, valamint jegyirodát tartott fenn.⁶⁵ A kisebb kiadók így jobb alkalmazkodóképességük, a piaci

⁵⁹ MÉSZÁROS 1998, i. m. 241.

⁶⁰ ANDRÁS Imre SJ, *Magyar nyelvű katolikus könyvek, 1945–1993*, Bp., Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, 1997, 10; 19. Lásd még BABITS Antal, *Egyházi és felekezeti könyvkiadás, 1945–1950 = Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténelmi konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.*, szerk. Bárdos István, Beke Margit, Tatabánya: Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, József Attila Megyei Könyvtár, d. n. [1992], 465–468.

⁶¹ Vö. Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁶² VARGA 1985, i. m. 37; 45.

⁶³ E kiadók közötti terjesztési együttműködésről lásd KENDE Sándor, *Sorsom a könyv*, Bp., Gondolat, 1986, 53.

⁶⁴ A Hungária Könyvkiadóról lásd WÉBER Kati, *A Hungária Könyvkiadó története és helye a magyar könyvkiadásban*, kézirat, 1991. Köszönettel tartozom a szerzőnek, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta, és megosztotta emlékeit a Bródy-családról, illetve a kiadóról.

⁶⁵ Vö. HARTYÁNYI István, *Egy könyvkiadó emlékei. Bolyai Akadémia – Turul Könyvkiadó – Misztótfalusi*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 1994.

viszonyok figyelembevételével szükség esetén gyorsan alakítható üzletpolitikájuk révén tudtak érvényesülni, szemben a Szikra nehézkes ügymenetével.

A képet tovább árnyalják azok a jelentések, melyek 1946 őszén, illetve fél évvel később, 1947 elején születtek. Az előbbi időpontban a Mexikóból hazatérő Tamás Aladárt nevezték ki a Szikra vezérigazgatójává, azt remélve, hogy erőskezű vezetőként hatékonyabbá teszi majd a céget. Érkezésével nemcsak Kőnignek kellett megválnia székétől, de a könyvkiadó több más vezető beosztású munkatársának is, akiktől esetenként Tamás vagy a párt jelentést kért az első másfél évben végzett munkáról. A terjesztéssel foglalkozó Kürti Hedvig azt a figyelemreméltó megállapítást tette, hogy „[a]z üzemekben igen nagy hátrányt szenvedtünk, mert itt a polgári kiadók, készenlétben volt terjesztési szervezetükkel, már [1945.] szeptemberben megkezdték a munkát és a vevőkapacitásnak jelentékeny részét lekötötték.”⁶⁶ Megkérdőjelezhető, hogy a Szikra milyen hatékonyan szolgálta a „munkásművelődés” sokszor emlegetett célját, ha azt is tudjuk, hogy a csepeli és pestszentlőrinci könyvkereskedésüket nem sokkal megnyitásuk után számottevő forgalom hiányában be kellett zárni.⁶⁷ Még 1947-ben is úgy állt a helyzet, hogy pártvonalon (!) az üzemi és körzeti terjesztésben „forgalom még nem alakult ki”, sőt a szakszervezeti és üzemi könyvtárak ellátása sem volt kiépítve.⁶⁸

A könyvterjesztés nemcsak anyagi hasznot termelő tevékenységet jelentett és a közművelődés vagy népművelés – az „új ember” megteremtését célzó – módját biztosította volna, hanem az ellenőrzés egy újabb lehetőségét is. Tamás Aladár érkezését követően – akiről Rákosiék Tamás emlékirata szerint azt sejtették, hogy Moszkva ügynöke⁶⁹ – a párton belüli terjesztést József Armand volt könyvkereskedőre bízták, aki a politikai rendőrség korábbi foglalkoztatottjaként pontosan tisztában volt azzal, milyen jelenségekre kell figyelnie.⁷⁰ A gyanakvás légköre áthatotta a Szikrát. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a politikai vezetés megbújó fasisztákat sejtett a nyilas kormánylapokat előállító üzemek alkalmazottai közt.⁷¹ Másrészt kisebbségben voltak az MKP tagjai, a Szociáldemokrata Párt jóval szélesebb bázissal rendelkezett a nyomdákban, s ezt 1945 őszén csak nagy erőfeszítések

⁶⁶ Kürti Hedvig: Jelentés a Szikra könyvterjesztő osztályáról az MKP KV Káderosztálya részére, Budapest, 1946. november 18., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁶⁷ Szántó Ferenc [könyvvizsgáló]: Jelentés. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai r. t. könyvkiadó üzemének (Budapest, VI. Rózsa Ferenc u. 111.) működésére vonatkozó felülvizsgálatról, Budapest, 1947. december 15., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁶⁸ Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁶⁹ Többek közt lásd TAMÁS 1981, i. m. 62–63.

⁷⁰ Lajos Géza az MKP Országos Káderosztályának, Budapest, 1946. november 11., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e. A párton kívüli terjesztésért ugyanekkor Maros Andor egykori könyvkereskedőt nevezték ki. Jelentés a Szikra könyv- és propaganda anyag terjesztéséről, h. n. [Budapest], 1946. november 11., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁷¹ A gyanút fokozták az antiszemita megnyilvánulásokról szóló feljelentések. Lásd például Tóth Mihály: Bejelentés a Fegyelmi Bizottságnak, MKP Szikra, VIII. ker., Budapest, 1946. július 26., BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

arán tudták ledolgozni, majd megfordítani a kommunisták.⁷² Ezekre az ellentétekre rátelepült az a bizalmatlanság, melyet egyfelől a pártvonalon érkezett vezetőség és a felügyelőbizottsági tagok, másfelől az üzemi bizottságok kölcsönösen tápláltak egymás irányában. A pártembereket utasító hangvételük, az üzemi bizottságoknak csak operatív funkciót tulajdonító, a döntéshozatalból azokat kiszorító hozzáállásuk miatt érte bírálat, míg a párt részéről a politikai elkötelezettség hiánya, a munkások jólétének az ideológiai szempontok elé helyezése merült fel kifogásként.⁷³

A kiadói program

A könyvterjesztés természetesen nem tekinthető pusztán technikai kérdésnek, nyilvánvaló, hogy döntően meghatározza a kereslet alakulását a kiadói program. A Szikra által megjelentetni tervezett kiadványok első ismert listáját még 1944-ben Révai József állította össze, és a *Délmagyarország* című szegedi lapban jelent meg,⁷⁴

⁷² A párttagok arányának alakulásáról szóló kimutatásokat lásd BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

⁷³ Egy 1945 első felében született jelentés szerint még a párttagoknál is kevesebb a „jó kommunista”, márpedig „az újjáépítés belső értelmezésében testvérpártunk erősen eltér a mi felfogásunktól, különösen ha tagjainkon keresztül vizsgáljuk ezt a kérdést. Nem világos előttük a többtermelés szükségessége, nem hiszik el, nem értik át, hogy ez egy ponton majd erőt jelent a dolgozók kezében. Az üzemi bizottságok sem értik ezt meg és talán épen [sic] ezért elsősorban népszerű szerepet kívánnak betölteni.” Lengyel [Lajos]: Apró elvtárs felkérésére [hozzászólás a Szikra működéséhez], h. n., é. n., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e. Az ellentétekhez lásd még Jegyzőkönyv a Szikra Lapvállalatok együttes igazgatósági és üzembizottsági üléséről, Budapest, 1945. október 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz; Jegyzőkönyv a József körüti üzem MKP taggyűléséről, Budapest, 1946. október 31.; Jegyzőkönyv a Szikra Könyvkiadó Vállalat Üzemi Bizottságának és Üzemi Pártszervezetének együttes üléséről, Budapest, 1948. március 13., BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

⁷⁴ A program a következő tételeket tartalmazta: *A Szovjetunió Kommunista Pártjának története*; Georgi Dimitrov: *A lipcsei pör*; Ilja Ehrenburg: *A német*; Fái István: *Hátországi karcolatok*; Gábor Andor: *Rehákné lelkem!*; Sztjepan Gil: *Hat esztendő Lenin mellett*; Vaszilij Groszman: *Élet*; Hágy Gyula: *Isten, császár, paraszt*; Hágy Gyula: *Tiszazug*; Mihail Kalinin: *Lenin a szocialista haza védelméért*; Mihail Kalinin: *Miért erős a szovjetállam?*; Vjaszecsav Alekszejevics Karpinszkij: *Hogyan kormányozzák Szovjetországot?*; Vlagyimir Iljics Lenin: *Állam és forradalom*; *Lenin élete és tevékenysége*; Lukács György: *Írástudók felelőssége*; Karl Marx és Friedrich Engels: *A reakciós poroszországról*; *Miért elkerülhetetlen Hitler veresége?*; I. Silberfarb: *A hitlerizmus elpusztítja a kultúrát*; Sztálin: *A leninizmus kérdései*; Sztálin: *A Szovjetunió nagy honvédelmi háborújáról*; Josip Broz Tito: *A leigázott Jugoszlávia népeinek harca*; Mihail Tolcsonov: *A Hitler-stratégia csődje a keleti fronton*; Vas Zoltán: *Halhatatlan ifjuság*. Vö. Délmagyarország: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Lapja (Szeged), 1.30 (1944. december 24.): 4.

ehhez társultak a már forgalomban lévő füzetek és könyvek.⁷⁵ Ekkor még nemigen vállalkoztak új kéziratok megjelentetésére, a tervezet túlnyomó részt a moszkvai Idegennyelvű Irodalmi Kiadó által már az előző évek során közzétett írások újrajnyomását jelentette volna, amennyiben ebben a formájában megvalósul.

A súlypont érthető módon egyrészt a német és magyar vonatkozású „antifasiszta” propagandára, másrészt a marxizmus-leninizmus klasszikusaira, illetve Lenin alakjának bemutatására tevődött. Néhány kiadvány a Szovjetunió életét, jogrendszerét, államberendezkedését is bemutatta, illetve azt, hogy Magyarországon a kommunisták milyen programot látnak megvalósíthatónak. Révai rövidebb, publicisztikai jellegű írásokkal képviseltette a szovjet szépírókat, Ilja Ehrenburg, Vaszilij Groszman és Borisz Lavrenyov prózai munkái által, egyszeriben azt is jelezve, hogy a szovjet jelen és jövő formálásában milyen fontos szerepet játszanak az írók. A magyar pártos szépirodalmat mindössze Hágy Gyula drámái jelentették, legfeljebb Gábor Andor két pesti asszony elképzelt beszélgetéseit tartalmazó művét lehetne még ide sorolni. Lukács György *Írástudók felelőssége* című kötete – amellet, hogy kijelölte az irodalomtörténet újrajrásának fő irányait – az MKP értelmiségpolitikájának alapvetését tartalmazta.

A Révai által vázolt program nagy része valóban meg is jelent 1945 folyamán, bár előfordult, hogy végül nem a Szikra kiadásában, s arra is akadt példa, hogy a közzététel éveket csúszott. Természetesen időközben számos új kötet is felvett a listára, de így is kevés olyan szerzői név akadt, amelyik ismerősen csengett volna az olvasóközönség számára. A szépirodalmi kiadványok zömét szovjet írók munkái tették ki, ezek közül talán csak Gorkij emelhető ki, míg magyar pályatársai közül a nyilvánosság mellőzésével a kommunistákhoz csatlakozó népi író, Darvas József szerzett már némi ismertséget. Hágy Gyula ismeretlen moszkovita, a szintén emigrációban és az asztalfióknak alkotó Déry Tibor akkoriban egy szűk értelmiségi réteg által számon tartott, jelentéktelen író volt. Balázs Anna vagy a költő Vaád Ferenc még ezt a szintet sem érte el. Az említetteken kívül a kommunista írók nem is a Szikránál, hanem mindenekelőtt a Cserépfalvinál és az Athenaeumnál, illetve az Officina és Hungária kiadóknál jelentek meg.

A szerzők többségének ismeretlensége ellenére az infláció meglódulásáig még mutatkozott némi visszafogott érdeklődés bizonyos Szikra-kiadványokra. Elsősorban a pártvezetők írásai voltak kelendőek: az első könyvnapok alkalmával Rákosi, Révai és Vas kötetei országszerte 2200–2800 példányban fogytak el.⁷⁶ Az írók közül

⁷⁵ „A Szikra könyvkiadó (Kígyó u. 1.) eddig megjelent könyvei” címszó alatt az alábbi tételek szerepeltek: *Sztálin rövid életrajza*; Gerő Ernő: *Lesz magyar újjászületés; Magyarország demokratikus újjáépítésének programja*; *A Nemzeti Függetlenségi Front szegedi nagygyűlése*; Vas Zoltán: *16 év fegyházban*; Révai József: *Kossuth Lajos*; Borisz Lavrenyov: *Egyszerű emberek*; Fjodor Fjodorov: *Vallás a Szovjetunióban*; Vaszilij Groszman: *Írások a háborúból*. Uo. 2.

⁷⁶ Levélfogalmazvány Révai Józsefnek, Budapest, 1945. július 23. Az adatok nagyságrendileg hitelesnek látszanak. Vö. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat szegedi fiókjának jelentése az 1945. július 31-i állapot szerint, Szeged, 1945. augusztus 4., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

azonban – Révai döntésének következtében – nem Háry Gyula, hanem Darvas József jelentette meg a Szikrát az olvasók felé:⁷⁷ a *Város az ingoványon* bizonyult a kiadó messze legkeresettebb kötetének, 3500 példányt vásároltak meg. A nem különösebben magas példányszámok alapján arra lehet következtetni, hogy a kiadványok főként a párttagság kezén forogtak. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy jobbára csak az MKP-hoz kötődő (gyakran a helyi pártszervezetek épületeiben működő) könyvesboltokban lehetett hozzáférni a kötetekhez, más könyvkereskedések nem szívesen vették át azokat.⁷⁸ Ahogy a könyvkiadó vezetője, König Frigyes szeptember végén Rákosinak jelentve vázolta a helyzetet: „eddig a könyvkiadói osztály csak a Párt számára készülő irodalommal foglalkozott és így akarva-nemakarva egy kis és szűk, vagyis zártkörű olvasóközönség kiadvállalata lett, és mint ilyen nem tudta maga köré tömöríteni a jobb demokratikus írókat, a fiatal, kezdő írókat és fordítókat”.⁷⁹

Az olvasóközönség szélesítését illetően az 1946-os év sem hozott változást, bár érezhető a törekvés, hogy a kommunista írókat a Szikra köré tömörítsék: Barabás Tibor, Kovai Lőrinc és Nagy Lajos egyaránt átnyergelt, sőt a könyvhéten még a párthoz nem kötődő Füst Milán is velük együtt dedikált a kiadó sátránál.⁸⁰ Bár Füst nem adott kéziratot a Szikrának, Gelléri Andor Endre posztumusz kötete az ő előszavával jelent meg. Még előző év novemberében csatlakozott a kiadóhoz lektorként Barát Endre: ez Seress Géza irodalmi osztályvezető és Elek Tibor mellett immár a harmadik irodalmi szerkesztő munkába állását jelentette. A szerzőgárda bővülése és a személyi változások azonban nem mentették meg Königet a leváltástól.⁸¹ 1946 októberétől a könyvkiadásért Tamás Aladár felelt, aki a munkásszerző Medgyesi Ferenc írásművének és Hollós Korvin Lajos korábban cenzúra sújtotta elbeszéléseinek közzététele mellett saját regényének megjelentetésével vélte felfrissíteni a Szikra profilját. Áttörést azonban ezzel sem sikerült elérni. Hiába alapított a Szikra saját bolthálózatot, hiába érte el, hogy a kezdeti elutasítás után más könyvesboltok is hajlandóak legyenek kiadványaikat árulni, ha azok csak egy szűk réteg érdeklődésére tartottak számot. Vagy még arra sem: az irodalmi vezető, Seress Géza 1947 szeptemberében egy értekezleten arról panaszkodott, hogy még „a [Szikra tulajdonban lévő]

⁷⁷ CSERÉPFALVI 1989, i. m. 23. A kötetre Cserépfalvi kiadójának volt szerződése, Révai utasítására került át a Szikrához.

⁷⁸ Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947]., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁷⁹ König Frigyes a Magyar Kommunista Párt Titkárságának, Rákosi Mátyás elvtársnak, Budapest, 1945. szeptember 20., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ö. e.

⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy a következő év elején felmerült, esetleg Füst vagy Gellért Oszkár vegye át a Szikra könyvkiadójának igazgatását. Vö. Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸¹ König Frigyes leváltásához az is hozzájárulhatott, hogy Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művének Zala József által készített fordításában a moszkvai Pártos Zoltán hibákat fedezett fel, s erről nem habozott egyből Jakovlev elvtársat az Idegennyelvű Irodalmi Kiadó igazgatóját és (másolatban) Szántó Rezsőt értesíteni. (Pártos Zoltán Jakovlevnek, Moszkva, 1946. június 10.). Az 1945 áprilisában szedésre küldött mű hibáit König elismerte. König Frigyes Révai Józsefnek, Budapest, 1946. július 12., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ö. e.

könyvesboltok alkalmazottai sem olvassák kiadványainkat.”⁸² Ahogy egy ugyancsak 1947-es, valószínűleg az átvilágítás során született dokumentum megállapította: „A Szikra könyvekkel szemben való idegenkedés [ti. a könyvkereskedők részéről] jórészt már le van küzdve, de a forgalom még minimális, részben azért, mert nincs megfelelő anyagunk.”⁸³

Az ország legnagyobb könyvkiadó vállalatának profilja az induláshoz képest 1947 végére jelentősen átalakult. Az adatok szerint 1945-ről 1946-ra a szépirodalom ívszáma tízszeresére ugrott, majd ez megduplázódott 1947-re. Míg 1945-ben a szépirodalom a társadalomtudományi könyvek harmadát sem érte el, 1947-ben csaknem egyenlő arányszámmal szerepel, s már 1946-ban is majdnem arra szintre emelkedett.⁸⁴ A párt méltányolta Tamás Aladár erőfeszítéseit – vagy legalábbis nem kívánták próbára tenni moszkvai kapcsolatait. Így annak ellenére, hogy a Dunavölgyi Bank vizsgálata azt állapította meg, hogy Tamás nem alkalmas a vezetői pozíció betöltésére,⁸⁵ helyén maradhatott.⁸⁶ Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne vizsgálták volna ki az ügyet: Tamást és a terjesztésért felelős Sándor Pált 1947 februárjában behívták az MKP Káderosztályra „beszélgetésre”.

Tamás jelentése ismét az ideológiai és a gazdasági érdekek ellentétére vet fényt: a pártérdek magas példányszámot és olcsó könyveket követelt, a Dunavölgyi Bank ellenben a könyvek példányszámát mérsékelte volna.⁸⁷ Az 1946 végén már jelentkező újabb papírválság nyomán a konfliktus kieleződött: a Dunavölgyi vonakodott engedélyezni az újabb papírfelhasználást és hitelt sem adott a Szikrának.⁸⁸ A kiadó így két és fél hónapos szünetre kényszerült. Ennek több súlyos, a terjesztést is érintő következménye volt, többek közt az, hogy a még kitartó könyvügynökök „új áru

⁸² Jegyzőkönyv a Szikra Könyvkiadó Rt.-nél a mai napon, VI. Rózsa Ferenc utca 111. sz. a. összevont pártnap helyett tartott kommunista aktíva-üléstről, Budapest, 1947. szeptember 16., BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

⁸³ Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947]. Ahogy az egy nem sokkal korábban folytatott megbeszélésen elhangzott, ebben szerepet játszott az is, hogy a „polgári” kiadók „minden jó orosz írórt lekötöttek, s a Szikra csak rossz írókat ad ki.” Jegyzőkönyv a Szikra R. T. ügyében tartott megbeszélésről 1946. dec. 4.-én, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸⁴ Szántó Ferenc [könyvvizsgáló]: Jelentés. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai r. t. könyvkiadó üzemének (Budapest, VI. Rózsa Ferenc u. 111.) működésére vonatkozó felülvizsgálatról, Budapest, 1947. december 15., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸⁵ Lásd többek közt: Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸⁶ Tamás emlékirata szerint Vas Zoltán nagyon elégedett volt munkásságával, s megakadályozta leváltását. Vö. TAMÁS 1981, i. m. 186.

⁸⁷ Feljegyzés a Rózsa-uccai Szikra állapotáról, Budapest, 1947. február 9., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ö. e. Lásd még Szántó Ferenc [könyvvizsgáló]: Jelentés. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai r. t. könyvkiadó üzemének (Budapest, VI. Rózsa Ferenc u. 111.) működésére vonatkozó felülvizsgálatról, Budapest, 1947. december 15., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸⁸ A Pesterzsébeti papír és Nyersfedéllemez gyár volt „az egyetlen gyár, amely kétségen kívül több hónapra megfelelő nyersanyagkészlettel rendelkezik.” Gergő Zoltán az MKP Központi Titkárságának, Budapest, 1946. november 16., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. ö. e.

hiányában sorra a konkurenciához [sic] szegődtek és a raktáron lévő könyveinket sem tudjuk megfelelően értékesíteni, mert nincsenek új kiadványaink, melyek ezeket »magukkal vinnék«.⁸⁹ Tamásék – természetesen öngazolásra törekvő – beszámolója szerint terjesztés októberig „egyáltalában nem volt”, ők szervezték meg a részletfizetési akciót és a pártvonalon történő könyvterjesztést, de elismerte, hogy megfelelő szakemberek hiányában ezek is csaknem olyan rosszul működtek, mint a könyvesboltok túlnyomó többsége.⁹⁰ A megoldást megfelelő szakembergárda beállításában, a kiadói profil nagy terjedelmű könyvekre alapozásában, a szerinte rentábilisnak ígérkező marxista klasszikusok nyomtatásában, könyvesboltok bezárásában, illetve a Dunavölgyi által rendelkezésre bocsátandó papírkiutalásban és alacsony kamatozású hitel folyósításában látta. Bármilyen módszert is válasszanak Farkas Mihály határozottan megfogalmazta, milyen elvárásokat támaszt a párt a Szikrával szemben, miután a forint bevezetésével immár konszolidálódott a gazdasági helyzet: több hasznot kell hoznia.⁹¹

Az ellentétek éleződését nem csupán az általános gazdasági racionalizálás eredményezte, hanem egy konkrét politikai esemény közeledte is: az országgyűlési választásoké. Az átvilágítást követően Bíró Zoltán, Fogarasi Béla, Nógrádi Sándor, Tamás Aladár és Révai József részvételével megbeszélést tartottak a Szikra kiadói programjáról. A vita eredményeként a szépirodalmi alkotások kiadását – kevés kivételtől eltekintve – az év második felére csoportosították, a terjedelmesebb műveket pedig vagy rövidítették, vagy kihúzták a programból, ahogy a művészeti könyveket is, a kapacitást a pártjellegű kiadványoknak tartva fenn. Amint Révai leszögezte: „Ki kell dolgozni a magyar politikai tematikát és megkeresni hozzá a szerzőt. Emellett egy kis szektort szabadon kell hagyni az írók számára. A legfontosabb két terület számunkra: a [marxista] klasszikusok és a politikai irodalom. A tapasztalat azt mutatja, hogy egész kis brosurákat nem vesznek komolyan, legalább 4–5 íves könyvek kellenek.”⁹² Tamás elvárásai így csak részben teljesülhettek egyelőre.

A választások után azonban már a Szikra is egészen más pozícióból folytathatta. A Dunavölgyi hitelt bocsátott a rendelkezésére és kibővíthette szépirodalmi profilját. Az egyébként nagyon eltérő színvonalat képviselő Morvay Gyulával, Németh Andorral, Lukács Györggyel, Aczél Tamással, Barta Lajossal, Sándor Kálmánnal, Nagy Lajossal, Darvas Józseffel, Illés Bélával, Asztalos Sándorral a fedélzeten és Déryvel, Tersánszkyval, Örkénnyel, Illyéssel tárgyalásokat folytatva az 1948-as kiadói terv már magabiztosan állíthatta: „Magyar irodalmi tervzetünkben szerepel majd minden élő realista író. Műveik egy része az ellenforradalom korszakának

⁸⁹ Tamás Aladár Farkas Mihálynak, Budapest, 1947. március 30., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő.

⁹⁰ A már hivatkozott feljegyzésen kívül lásd Tamás Aladár: Jelentés, h. n. [Budapest], 1947. február 14., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő.

⁹¹ Jegyzőkönyv a Szikra R. T. ügyében tartott megbeszélésekről 1946. dec. 4.-én, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁹² Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

társadalmát ábrázolja, immár hitelesen és az elnyomott osztályok szemszögéből, másik része a felszabadulás okozta átalakulással, a ma problémáival foglalkozik.⁹³ Tamás Aladár végre nekiláthatott annak a vállalkozásnak a megvalósításához, melyet évekkal azelőtt már König Frigyes is célul tűzött ki és így fogalmazott meg: „Az írók, szerzők, fordítók, zeneszerzők megszervezése, célszerű foglalkoztatása, irányítása és nevelése.”⁹⁴

Az írók nevelésének azonban figyelemreméltó, a szovjet szocialista realista törekvésekkel nehezen összeegyeztethető módját választotta a Szikra. Miközben a kommunista sajtó nem győzte hangsúlyozni, hogy le kell számolni a – háború után is a könyvforgalom jelentős hányadát adó – „kapitalista” ponyvakultúrával, mely elfeledteti a valós társadalmi problémákat a „néppel”, s mintegy pacifikálja a „forradalmi tömeget”, maga kezdett ponyvaregények kiadásába. Az ötlet már az imént említett megbeszélésen felmerült, méghozzá Fogarasi Béla részéről: „A ponyvának a tömegekre gyakorolt vonzóerejét kihasználva lehetne pl. ilyen, romantikus feldolgozású füzeteket íratni, mint »Összeesküvők«. Az íróknak feladatokat is kell adni, nemcsak alkalmazkodni hozzájuk.”⁹⁵ A felvetés mögött természetesen nemcsak annak sürgetése állt, hogy az MKP társadalom- és történelempéjét vagy a szovjet erkölcsöt és embertípust népszerű formában kellene közvetíteni az olvasók felé, s végre valahogy megszólítani a más Szikra-kiadványok iránt nem érdeklődő közönséget. Legalább ilyen fontos volt a ponyvairodalomból remélt anyagi haszon. 1947 szeptemberétől a Forintos Regénytár keretében a Szikra egész sor könyvet adott ki olyan címekkel, mint például *Gengszterek*, *Csikágó hősei*, *Becstelen ellenfél* vagy *Névtelen feljelentő*.⁹⁶ E regények tüzetesebb elemzése az irodalomtörténet számára valódi csemege lehet.⁹⁷

A ponyvairodalmi vállalkozás aligha találkozott minden kulturális vonalon mozgó pártember rokonszenvével. Könnyen lehet, hogy a könyvkiadás átszervezését, az Országos Könyvhivatal életre hívását sok egyéb mellett részben ez indokolta. Vértés Györgyöt, akit az új intézmény megszervezésével megbíztak, mindenesetre rendkívüli módon bosszantotta, hogy a Szikra nem hajlandó magát alárendelni az

⁹³ A Szikra 1948-as évre vonatkozó kiadói terve, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő.

⁹⁴ König Frigyes a Magyar Kommunista Párt Titkárságának, Rákosi Máttyás elvtársnak, Budapest, 1945. szeptember 20., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁹⁵ Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁹⁶ Böven kimeríti a hipokrizis fogalmát, hogy a Szikra üzemi pártszervezetének vezetője 1948 januárjában azzal fordult az MKP tagjaihoz, hogy „a kultúrát le kell vinni a széles tömegek közé és kiküszöbölni a múlt rendszer által terjesztett »ponyvakultúrát.«” Jegyzőkönyv. Felvétel a Szikra üzemi pártszervezet 1948. február 1-én megtartott tisztújító taggyűlésén, BFL (Szikra Nyomda iratai) XXXV–151, 1. doboz

⁹⁷ A cseh kontextusban bizonyos típusú detektívregényeket – ha a racionalitást, a logikát működés közben lehetett figyelemmel kísérni vagy a távlati cél az antifasiszta küzdelem volt – elfogadhatónak tartottak. Lásd JANÁČEK, Pavel, *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*, Brno, Host, 2004.

Könyvhivatalnak, nem tájékoztatja azt programjáról, nem fogadja el irányító szerepkörét.⁹⁸ A kiadók államosításának időszakát e két intézménynek a vetélkedése határozta meg a könyvkiadás területén.

Konklúzió

Az az elbeszélés, mely a Szikra kezdeti éveit sikertörténetként láttatja, átszabásra szorul. Sokkal inkább a szocialista gazdálkodás egyik első megvalósulására lehet példa: ahhoz képest, hogy a versenytársakhoz mérve milyen óriási erőforrásokat vett igénybe, igen csekély hatékonysággal működött, s egy belső politikai feszültségektől is terhelt, az igényekre és a körülményekre nehezen reagáló, a politikai voluntarizmus által fenntartott és hitelből finanszírozott nagyvállalat képét nyújtja. A Kádár-korszak történetírása azonban nem véletlenül volt óvatos: a Szikra politikai és személyi ügyeit 1945 nyarától maga Kádár János felügyelte,⁹⁹ így aligha volt lehetőség a kiadó kezdeti tevékenységének tárgyilagos értékelésére. Ez azonban nem változtat azon, hogy a Szikra, melynek célja az lett volna, hogy a kommunista pártot és politikáját közvetve vagy közvetlen módon népszerűsítse, végső soron kudarcot vallott: nem sikerült meggyőző támogatást szerveznie az MKP mögé. A kommunizmus gondolata a jelek szerint már újjászületése pillanatában megbukott Magyarországon. A belügy és az erőszakszervezetek, az állambiztonság átvétele, a szovjet hadsereg jelenléte és támogatása, illetve az így lehetővé váló választási csalások, politikai nyomásgyakorlás és megfélemlítés nélkül a rendszerváltás aligha következett volna be. A Szikra, legalábbis működésének kezdeti szakaszában, nem játszott a folyamatban lényeges szerepet.

SCHEIBNER, TAMÁS

Book Publishing in the Coalition Years, 1945–1949

The Szikra Press and Publishing House and the Political Turn

This study covers the early history of Szikra ('Spark'), the printing press and publishing house of the Hungarian Communist Party. Based on primary archival materials, it discusses the infrastructure, economic management and changing publishing policies of Szikra in the context of the wider publishing field during the years of formal democracy following the Second World War. In a political arena increasingly dominated by the communists, a crucial function of Szikra, established in 1944, was to increase the Party's popularity. In contrast to the narratives established by the historiography of the

⁹⁸ Vö. Könyv-értekezlet. Vértes György feljegyzése, h. n., d. n., PIL (Vértes György hagyatéka), 816. f. 43. ö.e. 41–43.

⁹⁹ Jegyzőkönyv a Szikra Lapvállalatok együttes igazgatósági és üzembizottsági üléséről, Budapest, 1945. október 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

Kádár-regime, this paper demonstrates that Szikra was far from successful in achieving this goal. Its publications were not popular—its books raised particularly low levels of public interest—and it was continuously at the edge of bankruptcy during its first years of existence. For this reason, leading authorities of the Party repeatedly questioned the necessity of book publishing by Szikra, and even believed fiction to be superfluous. They urged Szikra to focus on dailies instead, the sales performances of which were also rather weak. Szikra had substantial advantages over its competitors when the publishing industry was challenged by paper shortages and distribution difficulties: the presence of the Red Army and the early domination of the Budapest City Council by communists. Soviet support for Hungarian communists, contrary to popular belief, was not unconditional, but unlike employees of other publishing houses, those linked with Szikra had the “privilege” of being able to bribe Red Army officers who controlled the majority of paper-mills and stocks. Through its failures, Szikra provides an early example of the economic (mis-)management associated with state-socialism. It wasted its relatively rich resources with inefficient operations, it was driven by political voluntarism, and it was subject to conflicts within the party.

KÖZLEMÉNYEK

Újabb adat Oláh Miklós esztergomi érsek és Thurzó György nádor könyvtárához. „A 16. századi nyomtatványok katalógusainak készítése közben bizonyára tovább bővül majd az Oláh Miklós könyvtárából származó könyvek és lelőhelyek száma” – vélte Szelestei Nagy László 1993-ban, az érsek születésének 500. évfordulója alkalmából tartott kolozsvári megemlékezésen. Szelestei ekkor a korábbi kutatások eredményeit összefoglalva és kiegészítve 99 tételből álló jegyzéket állított össze az Oláh tulajdonbejegyzésével ellátott kötetekről.¹ Ezt követően két később felismert példányról értesültünk az Országos Széchényi Könyvtár állományából,² majd legújabban egy Münchenben őrzött liturgikus könyvről is tudomást szerezhettünk.³

A budapesti Piarista Központi Könyvtárban az országos antikvaprogram során most egy olyan kolligátum feltárására került sor, amely további két művel gyarapítja nemcsak Oláh Miklós (1493–1568), hanem egyúttal Thurzó György nádor (1567–1616) eddig ismert könyveinek számát is. Az ANT 533 jelzetű példány kötése aranyozott, 1555-ös érseki supralibros tanúsítja, hogy a két párizsi Biblia-kommentárnak Oláh még a megjelenés évében jutott a birtokába. Tulajdonát az első mű címlapján kézírásával is megörökítette, s itt olvasható gróf Thurzó György nádor 1611-es bejegyzése is szokásos jelmondatával, valamint a harmadik ismert tulajdonos bejegyzése, a debreceni piaristáké 1766-ból.

A példány leírása:⁴

Kolligátum 1: JOHANNES Chrysostomus: Enarratio in Esaiam prophetam. (Trad. Godefridus Tilmannus.) – Parisiis, apud Carolam Guillard viduam Claudii et Gulielmus Desboys, 1555. – 2° – [6] 56 ff. – Nat. Union Cat. NC 0407088

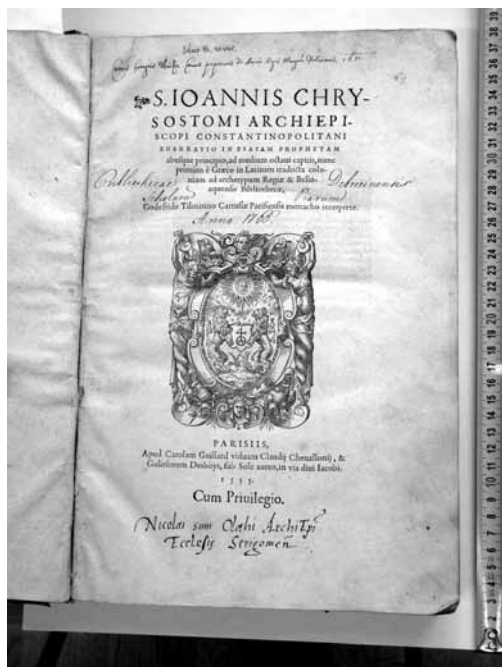
Kolligátum 2: ORIGENES: Commentariorum in B. Ioannis Evangelium tomi novem, ex XXXIX. Quos eum scripsisse ait B. Hieronymus. (Trad. Joachim Périon.) – Parisiis, apud Carolam Guillard viduam Claudii et Gulielmus Desboys, 1555. – 2° – [8] 316 [23] pp. – Cathedral libr. O 200

¹ SZELESTEI N. László, *Oláh Miklós könyvtáráról = Program és mítosz között, 500 éve született Oláh Miklós.* Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából, szerk. Mózes Huba, Bp., Szent István Társulat, [1994], 51–69. – Itt jegyezzük meg, hogy a cikkben sajnálatosan kimaradt Vársárhelyi Judit hivatkozott tanulmányának feloldása: VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai, IV,* = *Magyar Könyvszemle*, 1980, 325–348.

² SOLTÉSZ Zoltánné, *Neves possessorok újabban felismert kötetei = Magyar Könyvszemle*, 1996, 451–460.

³ SZOLIVA Gábor, *Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás Psalterium Strigoniense-je (1523) Münchenből, I,* = *Magyar Egyházzene*, 2012/2013, 1, 55–66. – Ezúton is köszönöm Madas Editnek és Nobilisné Lauf Juditnak, hogy e tanulmányra felhívták a figyelmemet.

⁴ A címléírást az országos antikva katalógus szerkesztési elvei szerint közöljük.

Possessor bejegyzések az 1. kolligátum címlapján:

1. Nicolai sum Olahi Archi Episcopi Ecclesie Strigonien[is].
2. Vive ut, vivas. / Comes Georgius Thurzo, Comes perpetuus de Arva' / Regni Hungar[iae] Palatinus, 1611.
3. Bibliothecae Debrecinensis / Scholaru[m] Piarum / Anno 1766.

A budapesti piaristák tulajdonára csak a két címlap verzóján elhelyezett körbélyegző utal: Kegyesrendi Központi Könyvtár. Mindkét nyomtatvány teljes. Az ép, sértetlen leveleken sem használói jegyzet, sem az érsek más példányain olykor előforduló aláhúzás nem látható.

Korábbi jelzetek: az első előzők verzóján barna ceruzával: B.5.1.17. A gerincen papír címkén tintával: 108 (debreceni jelzet), a címlapon ceruzával: D/2/6 a–b (budapesti jelzet).

Kötés: egykorú papírtáblás, barna, vaknyomásos német reneszánsz bőrkötés (340 × 225 mm). A középmézőt gránátalma virágok díszítik, apró rozettákkal keretezve. Az oldalakon háromféle görgető. Az öt dupla bordára fűzött

kötést egykor négy pár bőr szalag zárta.⁵ Az előtáblán kopott arany nyomással: NICOLAVS OL/AY ARCHI EP/ISCOPI: STRI: / 1555. A felső metszésen tintával: CHRYSOSTOMVS SVPER ESAIAM.

A kötést nagyon megviselte a bő négy évszázad, amíg a 20. században eljutott mai őrzőhelyére, a budapesti piaristák könyvtárába. Hogy Thurzó György hogyan jutott a bécsi vagy nagyszombati Oláh-könyvtár szétszóródott állományából a kötethez, nem tudjuk, de az feltehetően akkor még jó állapotban érkezhett meg a nádor fényűző reneszánsz kastélyába, a Trencsén vármegyei Nagybiccsére (ma: Bytča, Szlovákia). A könyveket tudatosan gyűjtő bibliofil főúr ugyanis könyveinek állapotára nagy gondot fordítva új beszerzéseit szükség esetén be- vagy átkötette. Példányunkkal szerencsére ez nem történt meg. Thurzó, majd felesége, Czobor Erzsébet halála után a könyvtár a leszármazottak házasságai révén számos 17. századi főúri család gyűjteményébe került.⁶

A Thurzók könyves műveltségét kutató Helena Saktorová a nádor könyvtárából 148 tételt ismertet a possessoradatok részletes közlésével.⁷ Ezek között egy kiadvány van, amely korábban szintén Oláhé

⁵ A kötés itt nem közölt részletesebb meghatározásáért Rozsondai Marianne-nak tartozom köszönettel.

⁶ Thurzó György bibliofil tevékenységéről: LUDÁNYI Mária, *Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben = Collectanea Tiburtiana*, Tanulmányok Klanciczay Tibor tiszteletére, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keszérű Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 271–277. – SAKTOROVÁ, Helena, *Thurzó György nádor és az Illésházyak családi könyvtára = Kék vér, fekete tinta*, Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700, szerk. Monok István, Bp., OSZK, [2005], 141–147.

⁷ SAKTOROVÁ, Helena, *Turzovské knižnice*, Osobné knižne zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009, 43–98.

volt, és Soltészné tanulmányából már ismertünk: az 1539-es bázeli Johannes Chrysostomus kiadás. A kötet útját Soltészné a bejegyzett adatokon túl is feltárta, Kassától Gyöngyösoroszin át a gyöngyösi ferences könyvtárig.⁸

Példányunkról nem tudtuk kideríteni, milyen úton került a bicseai Thurzó könyvtárból a debreceni piaristákhoz. A debreceni rendház 1766-os könyvtári állapotjelentésében ez a kötet még nem szerepel, csupán az 1907-es leltárban található meg a 108. szám alatt, amely jelzet a könyvön ma is látható.⁹ A leltárkönyvek azonban proveniencia adatot nem tüntetnek fel.

Nem találtunk adatot a Debrecenből Budapestre hozatal időpontjára sem. A budapesti székházba a két világháború között, s még 1975-ig is több vidéki rendházból szállítottak fel muzeális értékű könyveket,¹⁰ de a debreceni rendház anyagával kapcsolatban nem maradt fenn erre vonatkozó irat. Osztjuk Péterffy Alexandra véleményét, aki szakdolgozatában arra a következtetésre jutott, hogy Debrecenből is még a szerzetesrendek feloszlata, 1950 előtt került a könyvek többsége Budapestre.¹¹ A Piarista Központi Könyvtár cédulakatalógusát 1953-ban kezdték felállítani, ennek rövid leírása utal mindkét neves possessorra. Oláh tulajdonára egy, a könyv előzékére ragasztott gépirásos cédula is felhívja a figyelmet, de nincs tudomásunk erre vonatkozó bármilyen közleményről.

A példány feltárásával a szerzők névsora is bővült mindkét gyűjteményben: Origenes nevével eddig sem Oláh Miklós, sem Thurzó György könyvei között nem találkoztunk. A most ismertetett két nyomtatvánnyal Oláh Miklós eddig ismert könyveinek száma 104-re,¹² a lelőhelyeké pedig 12-re emelkedett, míg a Thurzó György példányoké az általunk ismert, hivatkozott adathoz képest 150-re.

KLINDA MÁRIA

⁸ SOLTÉSZ Zoltánné, *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi Műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1965–1966*, Bp., 1967, 115–147. Címlap-reprodukció: 142. – SZELESTEI 1994, i. m. 60.

⁹ A Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára: *Debreceni rendház levéltára, (II. 11.), Lib. 15.* – Hálásan köszönöm Koltai András segítségét.

¹⁰ KOLTAI András, *Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába*, Bp., Piarista Tartományfőnökség, 2007 (Magyarország piarista múltjából, 1), 12–13.

¹¹ PÉTERFFY Alexandra, *A Debreceni Piarista Rendház könyvtára a 18. század elején*, Szakdolgozat, Bp., 2010, 38. – Ezúton is köszönöm Péterffy Alexandra szíves segítségét.

¹² Mindeddig. Oláh Miklós könyvtáráról monográfia készül. A fennmaradt, ismert művek száma meghaladja a 210-et. Boross Klára, Monok István és Zvara Edina gyűjti az adatokat (A Szerk.).

Rheda Pál lipcsei kapcsolata. Csáktornyai János hosszás betegségét, majd 1595. november 25-i halálát¹ követően, feltehetően már 1596 elejétől irányíthatta Rheda Pál a debreceni városi nyomdát. Raphael Hoffhalter és Komlós [Lupus, Lupinus] András után ő a harmadik debreceni nyomdász, aki nem magyar anyanyelvű volt. Származásáról, iskolázottságáról a fennmaradt kevés számú forrás miatt nem sokat tudunk. Lipsiai (latinosan Lipsensis) előneve, valamint német nyelvismerete miatt a korábbi szakirodalom vélhetően Lipsceből elszármazott németnek gondolta őt.² Ezt a korábbi feltételezést megerősíti a 17. századi debreceni városi nyomdai készlet összeállítása során tett mostani felfedezésünk. Ennek kapcsán bizonyosságot nyert, hogy Rheda Pál és a híres lipcsei Grosse könyvkiadó között a tipográfus debreceni működése alatt nagy bizonyossággal folyamatos együttműködés létezhetett. Ez pedig arra enged következtetni, hogy Rheda Pál Magyarországra érkezését megelőzően már kapcsolatban állhatott Henning Grosse könyvkereskedővel és kiadóval.

A Grosse kiadó 7 × 64 mm-es jellegzetes fejléce

Szabó Károly nyomán,³ és a címlapon olvasható impresszumnak vélt adatok alapján – „DEBRECENI, Apud Paulum Rhedam Lipsensem. Anno M. DC. VII.” – az *RMNy* második kötete Károlyi Péter *Elementa Graecae grammatices* címen megjelentetett görög nyelvkönyvének ezt a kiadását Rheda Pál 1607-ben, Debrecenben nyomtatott kiadványaként írta le.⁴ A betűtípus kutatás alapján azonban egyértelműen megállapítható volt, hogy e görög nyelvkönyvnek ezt a kiadását nem a debreceni városi officina készletével nyomtatták ki.

Ezért a következőben már arra kerestük a választ, hogy akkor ki és hol jelentette meg Károlyi Péter görög nyelvtanának 1607. évi kiadását? Rheda Pál Lipsiai (latinosan Lipsensis) előnévére figyelemmel logikusnak tűnt a 16–17. század fordulóján működő lipcsei nyomdászok által kinyomtatott munkákat alaposabban szemre vételezni. Hiszen, ha valóban Lipsceből jött hazánkba Rheda Pál, akkor valószínűleg a szász városban tevékenykedő tipográfiai valamelyikével továbbra is kapcsolatban állhatott. Feltételezésünk helytállóan bizonyult. Tipográfiai vizsgálataink eredményeként ugyanis az 1607. évi Károlyi Péter-féle görög nyelvkönyvben szereplő betűtípusok, nyomdai cifrák, a fejléc, valamint a záródísz összehasonlítása alapján sikeresen azonosítottuk a görög nyelvtan valódi megjelentetőjét, a jó nevű lipcsei Grosse könyvkereskedést és könyvkiadót. A 7 × 64 mm-es fejléc megtalálható a lipcsei Henning Grosse által 1597-ben kiadott Marcus Tullius Cicero *Sententiae* című műben,⁵ valamint az ugyancsak e kiadónak 1610-ben Tectander von der Jabel *Iter Persicum* címen megjelentetett munkájában.⁶

Henning Grosse⁷ 1566-tól a lipcsei könyvkereskedő, Conrád Könignél tanulta ki a könyvkereskedés szakmáját, majd felszabadulását követően továbbra is mesterének kereskedésében dolgozott. 1575-ben König halálát követően az özvegyvel kötött házasságot, valamint az örökösöktől megvásárolta az üzletet.

¹ GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, II. köt. Bp., OSZK, 1961, 61.

² BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai, 1961, 25.

³ *RMK II*, 327.

⁴ *RMNy* 959.

⁵ *VD 16 C* 2850.

⁶ OSZK jelzete: App. H 711, M₃a.

⁷ <http://www.Deutsche-biographie.de/sfz24033.html>. – RISKE, Christoph, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, 2007, 529.

DE SYNTAXI.

Quid est Syntaxis?

Est legitima partium orationis inter se compositio.

Quotuplex est Syntaxis?

Duplex. { Legitima &
Figurata.

Quæ est legitima Constructio?

Cui nec deest quippiam, nec redundat, nec loca suo abest, nec immutatur, ut: ἰ σαρξάνης ἑστρατῆ. Socrates deambulat.

Quæ est Figurata?

Quæ legitimam aut defectu, aut redundantia aut mutatione turbat constructionem, ut: σαρξάνης ἑστρατῆ. Socrates & ego deambulamus.

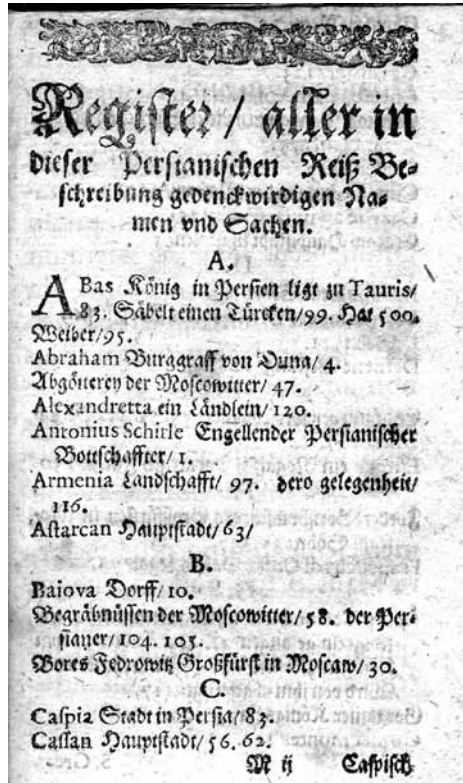
Quotuplex est legitima?

Triplex. { Concordantia
Regiminis &
Partium indeclinatarum.

Quid est constructio Concordantiæ?

Quæ in aliquibus accidentibus partium orationis declinabilium concordat.

Az 1607. évi Károlyi Péter-féle görög nyelvkönyvben is szerepl a 7 × 64 mm-es fejléc (K4b)

A Grosse kiadó által 1610-ben megjelentetett munkában felismerhető a jellegzetes, 7 × 64 mm-es fejléc (App H 711, M₃)

1576-ban már lipcsei polgár státust nyert. Sikeres könyvkereskedői vállalkozásának is köszönhetően 1590-ben pedig a városi tanács tagjai közé választották. E tisztségről azonban nem sokkal később, 1592-ben lemondott, mivel nem vállalta a kálvinista felekezet hívei ellen hozott szankcióknak a szász méltóságoktól elvárt, saját kezű írásos megerősítését. Tettét főként anyagi szempontú megfontolások indokolták. Ugyanis üzleti kapcsolatot tartott fenn a kálvinista országokkal, így Magyarországgal, közelebről Debrecennel is. A szankciók megerősítését – tőle ugyancsak elváró – aláírás megtételével ezt a jól jövedelmező bevételi forrást veszélyeztette volna, amit nem kívánt megtenni. A lipcsei városi tanács vezetéséből történő kiválása több öt igazolta. Könyvkereskedése számára a kálvinista országokkal folytatott üzleti kapcsolatai később igencsak hasznosnak bizonyultak.

A Grosse könyvkereskedés 1580-tól kiadóként is működött, főleg teológiai műveket jelentetett meg. Kiadójának nagyságát jól illusztrálja, hogy 1580 és 1621 között 938 könyvet adott ki. Nevéhez köthető az első hivatalos lipcsei könyvvásár katalógusának megjelentetése 1595-ben, és a lipcsei könyvvásár megalakításában is jelentős szerepe volt Henning Grossének. Támogatta a tanuló tankönyvekkel történő ellátását, ennek egyik szemléletes példája lehet az 1607-ben valójában Lipcsében, a Grosse kiadó által megjelentetett Károlyi Péter-féle görög nyelvkönyv is. A megjelenés helyének valódi feltüntetése nélkül kinyomtatott kötet impresszuma értelmezésünk szerint nem a nyomtatvány tényleges előállítóját, hanem a nyelvkönyvet Magyarországon forgalmazó könyvkereskedőt és elérhetőségét nevezte meg:

**ELEMENTA
GRÆCÆ GRAMMA-
TICES, IN BREVE COMPEN-
dium ex prolixioribus Gram-
maticorum præceptis contracta**

à
Petro Caroli.

**NVNC DENO E MEN-
DIS, EA QVA FIERI POTVIT
induffriâ repurgata, & eo modo expreffa, ut
non parvum difcentes in Græcis literis facere poffint
profectum, fi fedulo harum ftudio incubuerint. Qui-
bus elementis fideliter deguftatis, aditus tandem
etiam ad prolixiora Grammaticorum præce-
pta patebit commodiffimus & fá-
ciliffimus.**

DEBRECINI,
Apud Paulum Rhedam Lipsensem.

Anno M DC. VII.

RMNy 959 címlapja

Végezetül a most ismertett új adatok kapcsán felvetjük annak a lehetőségét, hogy Henning Grosse kiadónak és könyvkereskedőnek jelentős szerepe lehetett a lipcsei kötődésében megerősített Rheda Pál debreceni letelepedésében. Feltevésünk szerint a híres lipcsei cégnél talán nyomdai munkát is ellátó Rheda kiadóját személyesen, mint annak megbízottja képviselhette üzleti ügyekben. A civisváros egyházi vezetőinek, polgárainak könyvrendeléseit közvetíthette ügynökként Lipcse és Debrecen között. Ennek során elsők között értesülhetett Csáktornyai betegségéről, majd rövidesen bekövetkezett haláláról, és a megüresedett, irányító nélkül maradt debreceni városi nyomda helyzetéről. A debreceni tanács

„Debrecini, apud Paulum Rhedam Lipsensem”.⁸ A neve feltüntetésével magyarországi forgalomba került lipcsei nyomtatvány feltételezhetően Rheda Pál és Henning Grosse megegyezésének megfelelően juthatott el a kálvinisták híres oktatási központjába: Kolozsvárra, Debrecenbe, Pápára és Patakra, ahol e kiadás példányai leginkább fennmaradtak.⁹ Egyúttal az sem zárható ki, hogy a Magyarországra szállított példányokon felül a lipcsei Thomas iskolát támogató Henning Grosse az ottani diákok számára, valamint más egyéb németországi városi tanintézetek részére szintén juttathatott a Lipcsében, 1607-ben kinyomtatott görög nyelvkönyvből.

Károlyi Péter latin nyelvű görög grammatikájának lipcsei kiadása az 1567-es¹⁰ és az 1592-es¹¹ kolozsvári kiadások alapján készülhetett. Beosztása, valamint a főresz szövege ugyanis megegyezik az 1592-es kiadáséval, de abból hiányzik a Kendi Farkasnak szóló egykori ajánlás. Ennek szövegét a ma már példányból nem ismeretes 1567. évi kiadás felhasználásával pótolták. A két kolozsvári kötet alapján készített lipcsei kiadás nyomdai kivitelezését az az Abraham Lamberg végezte el, aki 1598 és 1609 között dolgozott a Grosse kiadónak.¹²

A fenti tények ismeretében az *RMNy* 959. tétele törlendő, ezzel párhuzamosan az 1607. évi, lipcsei kiadásúként azonosított Károlyi Péter-féle görög nyelvkönyvet pótlólag az *RMK III* bibliográfia tételei sorába kell besorolni.

⁸ Rheda Pál latin nyelvű kiadványai közül az impresszumban ugyanez a forma majd csak 1613-ban fordult elő még egyszer: „Debrecini, Apud Paulum Rhedam Lipsensem. M. DC. XIII,” azonban e kiadványt, Gönci György református egyházi rendtartását (*RMNy* 1046) Rheda Pál már valóban Debrecenben a városi nyomtató műhely készletével nyomtatta.

⁹ Károlyi Péter görög nyelvkönyvének az 1607. évi lipcsei kiadásából a magyarországi református kollégiumok Debrecen, Pápa, Sárospatak gyűjteményei mellett Brassóban és Kolozsvárott őriznek még példányt.

¹⁰ *RMNy* 235.

¹¹ *RMNy* 691.

¹² <http://www.Deutsche-biographie.de/sfz47486.html>. – RISKE 2007, i. m. 527.

pedig örömmel fogadta a Lipcséből érkezett szakembert. Vélekedésünket tovább erősítik a Rheda Pál fiánál, Péternél tapasztalt, csak rá jellemző tipográfiai sajátosságok. Nyomtatványait összehasonlítva a Grosse-féle kiadványokkal, hasonló tipográfiai megoldásokat tapasztaltunk. Rheda Péter a lipcsei nyomtatványokhoz hasonlóan a debreceni városi nyomdában elsőként alkalmazott igényesen szerkesztett, léniákból kialakított dupla vonalas címlapkeretet, amelyet nyomdai cifrákkal is díszített, valamint ugyancsak keretek között elhelyezett margináliákat. Ennek alapján feltételezzük azt, hogy Rheda Pétert édesapja talán egykori szülővárosába, esetleg tanulmányai helyszínére, Lipcsébe küldhette ki a nyomdász mesterség elsajátítására. Ott mesterségbeli jártasságot szerzett, amelynek köszönhetően egyéni ízlését tükröző, tiszta nyomású kiadványokat készített. Nyomtatványai megjelenítésére nagy gondot fordított. Rheda Pál lipcsei tevékenységének tisztázása, a Rheda családnak e szász várossal fennálló korábbi és későbbi folyamatos kapcsolatára vonatkozó feltételezésünket további kutatások igazolhatják.

BÁNYI SZILVIA

A bécsi Magyar Hírmondó mecenatúrájának működéséről (Görög Demeter levelei gróf Széchényi Ferenchez)*. Görög Demeter¹ – (Miskolczi) Kerekes Sámuelle² együtt – a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, majd 1792-től annak folytatásának, a *Magyar Hírmondó* című hírlapnak az alapítója. Lapjukat Bécsben, 1789 nyarán indították el, amelyet kezdetben a török háborúról szóló tudósításokkal töltöttek meg, idővel pedig ezek közé fokozatosan illesztették be a magyar nyelvvel és kultúrával összefüggő közleményeiket, valamint a különböző tudományos jellegű beszámolóikat. A magyar nyelvű sajtóorgánium a saját korában igen népszerűnek számított, ennek egyik bizonyítéka, hogy a sorozatos nehézségek ellenére 1803-ig képes volt fennmaradni.

A hírlap működésének háttérében a bécsi magyar tudós társaság állt, amely a magyar nyelvet és kultúrát próbálta élénkíteni az udvar közelségében, ezért tagjai igen nagy óvatosságban, szinte észrevétlenül tevékenykedtek. Támogatóik sorában találjuk többek között Széchényi Ferencet, Festetics Györgyöt és Teleki Sámuel is, akik leplezték kapcsolataikat, így főként a titkáiraikon keresztül álltak kapcsolatban a hírlapszerkesztőkkel. Sajnos még nem kerültek elő olyan dokumentumok, amelyek biztos fogódzókot nyújtanának a társaság működésének alaposabb megismeréséhez, így a tagok kapcsolatrendszerének feltárása is meglehetősen problematikus.

Jelenleg talán csak Görög Demeter az, akiről udvari nevelői és kartográfiai tevékenysége okán többet tudunk, azonban a hírlapszerkesztői működéséről ugyancsak kevés adat áll rendelkezésünkre. Görög Demeter életpályája többé-kevésbé jól követhető, ami barátjának és egyik későbbi szerkesztőtársának, Márton Józsefnek³ köszönhető, aki alapos munkával, 1834-ben megírta Görög életrajzát.⁴

A szerkesztő ránk maradt kéziratai elszórtan jelentek meg, többnyire a bécsi tartózkodásával összefüggésben. Eddig Molnár József⁵ jelentette meg Görög néhány személyes – rokonságával és magyarországi ügyintézésével kapcsolatos – levelét, valamint Enyedi Sándor⁶ két Aranka Györgyhöz írt kéziratot, amelyekből többek között kiderül az, hogy Aranka Budai Basa című fordításának nyomtatását Görög Demeter intézte Bécsben. Ezekon túl Valjavec Frigyes⁷ tette még közzé Görög Széchényi Ferencnek

* A jelen publikáció az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

¹ Görög Demeter (1760–1833) szerkesztő, nevelő, kartográfus. Kezdetben gróf Kollonits László nevelője lett, majd 1795-ben Eszterházy Miklós választotta fiának, Pálnak nevelőjéül, 1803-ban pedig József főherceghez hívták nevelőnek, aki 1807-ben meghalt, így ezután, 1809-ben a hét éves Ferenc Károly főherceg mellé rendelték, aki mellett 1824 októberéig volt főnevelő. 1789–1803-ig a *Hadi és Más Nevezetes Történetek/Magyar Hírmondó* szerkesztője.

² (Miskolczi) Kerekes Sámuel (1757–1800) nevelő a Dobozy-aknál, hírlapszerkesztő, a magyar nyelv tanára a bécsi Theresianumban. 1789–1800-ig a *Hadi és Más Nevezetes Történetek/Magyar Hírmondó* szerkesztője.

³ Márton József (1771–1840) tanár, szótáríró, az MTA tagja. Márton István öccse. 1801-ben Görög Demeter hívására Bécsbe ment, részt vegyen a *Magyar Hírmondó* szerkesztésében. A bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára. 1828-tól 1834-ig a *Magyar Kurír* című lapot szerkeszti a *Sokféle* című mellékklappal. Számos nyelvtudományi munka, nyelvtan, szótár szerzője.

⁴ Márton József: Görög Demeter ts. k. udvari főnevelő, aranykultsós és udvari tanácsos hazánkfiának, sz. István apost. magyar király rendje közep keresztos vitézének, több külföldi- és a' magyar tudós társaság tiszteletbeli tagjának életleírása, és a' magyar literatura előmozdítása által, valamint a' nevelés pályáján szerzett érdemei. Bétsben, Nemes Haykul Antal betűível. 1834.

⁵ MOLNÁR József, *Görög Demeter = Debreceni Szemle*, 1938. 1–2, 35–42. Debrecen és az Alföld

⁶ ENYEDI Sándor, *Bécsi levelek Aranka Györgyhöz = Magyar Könyvszemle*, 1991, 1–2, 132–140.

⁷ VALJAVEC Frigyes, *Magyar írók levelei gróf Széchényi Ferenchez* (Harmadik, bef. közlemény) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1934, 387–389.

írt három levelét, amelyekben szó esik a társaságnak adott támogatásról, valamint a szerkesztő által írt tudósításról, Őz Pál és Szolártsik Sándor kivégzéséről.

Az itt közölt kéziratok szintén a Magyar Országos Levéltár P 623-as állagában találhatóak, a gróf Széchényi Ferenchez írt levelek között, ahol a Valjavec Frigyes által megjelentetett három kézirat is. Valjavec nem tudni miért, de a nyolc levélből csak hármat tett közzé⁸, ezeket feltehetőleg kevésbé tartotta jelentősnek, érdekesnek, pedig ezen kéziratok⁹ éppúgy betekintést engednek a bécsi magyar tudós társaság támogatói rendszerének működésébe, további adatokat, bizonyítékokat szolgáltatva Széchényi Ferenc mecénási tevékenységéről is.

A levelekből kitűnik, hogy a gróf aktívan segítette a társaságot, a lap működéséhez és sikeréhez anyagilag is nagymértékben hozzájárult. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1789 szeptemberében közzétett második pályázati felhívása egy Magyar Grammatika írására buzdít, amelyre öt munka érkezett be a szerkesztőkhöz, akik továbbküldték ezeket az ország tudósainak, hogy kikérjék véleményüket. A bírálók egyik pályázatot sem találtak tökéletesnek, így végül 1795-ben egy hatodik munka került kiadásra, amely a *Debreceni Grammatika*¹⁰ néven maradt fenn a köztudatban. Ennek „Bévezetés”-ében¹¹ említik meg gróf Széchényi Ferencet, akinek megköszönik nagylelkű – háromszáz forintos – felajánlását, amelyre az alábbi levelek egyikében is utalás történik.

A gróf – a kéziratok tanúsága szerint – nagyobb felajánlásokat is tett a szerkesztőknek, hiszen kész lett volna „más jó szívű hazafiakkal együtt” a hírlapírókra kirótt „két száz aranyok [...] lefizetésére is”, amelyre végül a büntetés elengedése miatt nem volt szükségük. Ezen felül hozzájárult a nagyhatású térképkiadó vállalkozásuk eredményességéhez is, hol anyagilag, hol pedig azzal, hogy rendelkezésükre bocsátotta könyvtárában fellelhető dokumentumokat.

1.

Kegyelmes Gróf,
Nagy Lelkü Pártfogónk!

Édes Hazánk jóvára szentelt igyekezetünkről, eleitől fogva örömmel méltóztatott Extzellentziád tudakozódní, 's meg esmervén azt bennünk, hogy mi költségünket, egészségünket, a' végre fel áldozni mindenkor gyönyörűségünknak tartottuk; méltóztatott Extzellentziád szives fáradozásaink eránt való nagy megelégedését sok ízben ki jelenteni, 's személyünkhez is különös kegyességét mutatni. A' tettebéli igaz Hazai szeretet tovább is vitte Extzellentziádat, midőn Nemzetünk ditsőségére tzelőző Nápolyba tett költséges utazása előtt, Hazánk több Tudósainak fáradozásait ezer forintokat meghaladó summákkal felsegítette, a' mi szives igyekezetünknak elébb való mozdítására is igen kegyes ajánlásokat méltóztatott tenni: de a' mellyet mi alázatosan meg köszöntünk; mivel annyifelé tett nagy áldozatai között, akkori szükségét nem esmérő körülállásainkban nem akartunk vissza élni nemes lelkűségével Extzellentziádnak. Nem régen, tudtára esvén Extzellentziádnak, melly nagy méltatlanságokat követtek el rajtunk némelly a'

⁸ MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.: (1794. 03. 11.); (1794. 04. 08.); (1795. 06. 05.)

⁹ MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.: (1793. 05. 26.); (1795. 06. 17.); (1795. 11. 03.); (1796. 02. 16.); (1805. 05. 18.)

¹⁰ *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn A' Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, 1795.*

¹¹ „Háládatosságának eleven érzéseitől egészszen elfoglaltatva jegyezzük-fel ide egy nagy Hazánkfiának nemes lelkűségét, ki, sokra törekedő gyenge erőnket háromszáz forinttal segítette, melly önkéntvaló áldozatjával, ezen köz hasznú Grammatikának Világ eleibe való bocsátásában hathatós eszköz kívánt lenni. Méltóságos Gróf Széchényi” Ferencz Belső Tanácsos Úr Ő Excellentziája ez az a' Hazafi, kinek Nemzeti-Lelkét esméri a' Külföld is. –”

Haza jóvára intézett igyekezeteket betsülmi nem tudó Emberek, szomoru állapotunkon nagyon meg esett Extzellentiád érzékeny szive, mint azt mi hiteles tudósításokból értettük, értettük pedig nagy belső meg illetődéssel. Sőt a' Nagy lelkűség azt tette Extzellentiáddal, a' mire magunktol soha sem bátorkodtunk volna kérni Extzellentiádat, midőn utolsó Bétsben létekor következő értelmű szókkal méltóztatott el fogódott szivemet vigasztalni: Hogy ha, úgy mond, tellyességgel meg nem nyerhetik az Urak a' rajtok méltatlanul kivántt két száz aranyoknak el engedtetését, hogy sem Köz jóra tzelőző igyekezetek e miatt meg tsökkennyen, kész vagyok én más jó szivű hazafiakkal együtt ezen summának lefizetésére is. – de hálá legyen az Egeknek! Ő Felségének különös kegyelme meg mentett benünket ezen fizetéstől, minekutánna személyesen elejbe terjesztett panaszunkat kegyesen meg halgatta volna. Ezen dolognak jóra lett fordulása nem tsak meg nem kissebíti Extzellentiád nemes lelkűségének nagy voltát, hanem még nagyobb érdemet ád annak az által, hogy azon áldozatjának ha tsak valamely részét-is, hasznosabb végre fordítani fogja Extzellentiád; tudni illik: azon Vármegye mappáinak metzéseikre, mellyek kezünkél vagynak, 's közülök egynehányat Extzellentiád is méltóztatott meg nézni. Eddig is világ elejbe botsátottuk volna azokat, de igazán meg valljuk, nem volt reájok elegendő Költségünk. Most eltökéltük magunkban, hogy, ha ezen első alázatos kérésünknek vártt foganatja leszen Extzellentiád előtt, azoknak le küldéseket Juliusnál tovább nem halasztjuk. Bátorkodunk tehát azoknak ki-metzéseikre, nyomtatásokra, 's illuminálásokra 600 forintokat, tellyes bizodalommal ugyan, de következő magunk lekötelezésével Extzellentiádtól nagy alázatossággal kérni, hogy mi azon hat száz forintokat egy esztendő alatt háládatos szívvvel lefizetjük, és hogy ha a' Környülállások, mellyeket előre nem láthatunk, kényszerítenének benünket tett ígérletünknek valamivel később időre való tellyesítésére, azon esetre egy fél esztendeig való várakozást kérünk alázatosan Extzellentiádtól. Azonban mi készek vagyunk inkább mindeneket el-követni, tsak hogy ígérletünknek egy esztendőnek lefolyása alatt eleget tehessünk. – Mi Extzellentiádnak Kegyességébe – Hazánk jóvára szenteltt igyekezetünket, 's magunkat tovább-is ajánljuk nagy alázatossággal, 's vagyunk

Extzellentiádnak
Bétsben Máj 26^{dik}n. 1793.

Kész háládatos szolgálí
Görög és Kerekes.
(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1793. 05. 26.)

2.

Kegyelmes Gróf!

A' melly Magyar Grammatikát Excellentiádhhoz bátorkodtunk a' múlt esztendő végén küldeni, az még akkor némelly dolgok hijjával volt. Küldöm már most az ahöz tartozó Titulust, Nunkovits Püspök emlékeztető képetskéjét, a' Bévezetést, az Előljáró-beszéddel, 's az Errátákkal együtt. Excellentiádnak engedelmet meg nyervén, emlékezetet tettünk Bévezetésünkben köz hasznu igyekezetünkhez mutatott nagy lelkűségéről; de tsak rövideden, hogy természeti szemérmetségét meg ne sértsük. – Ujjra is különös nagy háládatossággal emlékezem Excellentiádnak azon példás hazafui áldozatjáról, 's magamat, Kerekes jó Baráttal együtt további tapasztalt Kegyességébe 's pártfogásába ajánlom

Excellentiádnak
Bétsben Jun. 17^{em} 1795

Kész háládatos szolgálíja
Görög mk.
(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1795. 06. 17.)

3.

Kegyelmes Gróf!

Szégyellem, meg vallom, Excellentiádnak Könyvet pénzért adni, kinek úgy is sokkal tartozom hozzá, annyi ízben mutatott kegyességeiért: de mivel Excellentiád, jól tudom, ingyen semmit el nem vesz tőlem, 's Maga már másszor is azt kívánta, hogy azoknak árrát venném számba, ime tellyesitem Excellentiádnak meg újított parantsolatját:

Schwandnert hollandus papiroson, mint a' millyen az enyém vólt, harmintz egy néhány forinton vettük eddig a' Könyvárosnál, de, mint hallok, nints már több nálla olyan papirostra nyomtatott Exemplár. A' Kötése 18 for. került. Én Excellentiádnak azon 6 Tomust nem 48 vagy még több forintért, hanem, a' mennyiben magannak került, 39 forintért adom.

A' Hadi Történetekből író papirostra nyomtatott Exemplár többé nintsen, azért én a' magam Exemplárjával szolgálok Excellentiádnak, mellyben a' Képek is nagy részént hollandus papirostra vagynak nyomtatva. Egy Szakasznak az árra 5 forint volt közönséges papirostra; az író papirostra nyomtatott Szakaszoknak az árra pedig majd még annyira ment; de én ezen egyetlen egy író papirostra nyomtatott Complet-Exemplárt is ugyan azon az árron adom, az az 25 for. A' Huszárok Oszlopa szépen ki van az 1° Szakaszban rajzolva, mellyért mindenkor különösen járt 2 for. Mind össze tehát 66 forintra megy a' Könyvek árra. A' Magyar Hirmondónak Szakaszait is, az originalis mappákkal együtt nem sokára meg küldöm, ki egyéb eránt vagyok, míg élek

Excellentiádnak
Bétsben Nov. 3^{dik} n. 1795

Kész háládatos szolgálja
Görög mk.

(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1795. 11. 03.)

4.

Kegyelmes Gróf!

A' reám bízni méltóztatott dolgában Excellentiádnak annyiban el jártam, hogy azon Rosmanits Iffiu kívánságát Maga által fel tétettem résszerént Magyar, résszerént pedig Német írásban. Elmentem a' vólt Principálisához is, 's tudakozódtam józan maga viseléséről. Örömmel írhatom Excellentiádnak, hogy azon Úr vele való megelégedését világosan kijelentette. Mondta azt is, hogy se Bachus, se pedig Vénus zászlója alá éppen nem esküdött. Az a' hibája van, úgy mond, hogy örömost dohányozik, és a' miolta a' Chyrurgiából Exament tett, 's maga úra lett, nem igen kedvellette, ha sokat parantsolgattam vele. Mesterségét jól értvén, ide hagyta a' múlt hónapban borbély házomat, 's más úton akarja szerentséjét keresni. – Bátorkodom mind a' Magyar mind pedig a' Német írását is ide zárni.

Bátorkodom azon fel tételnek summáját is közleni Excellentiáddal a' meg jobbitás végett, mellyet ugyan azon egy alkalmatossággal méltóztatott reám bízni Excellentiád: „Egy a' mezei gazdaságot nagyobb és nagyobb tökéletességre vinni kívánó Érdemes Hazánkfia 20 aranyot tesz fel annak jutalomúl a' ki leg jobban ki tudja írtani mind a' vetésekben, mind a' kaszállókban is teremni szokott, 's azokban sok kárt okozó földi bodzát, mellyet a' Deákok Linnéus szerént Sambucus ebulusnak, a' Németek pedig *Attich*-nak hívnak. Szükség, hogy a' Kérdést meg fejtő, *practice* is meg mutassa, a' midőn kívántatik, hogy az általa le írtt mód szerént leg jobban ki lehet a' fenn nevezett gyomot a' vetésekből 's a' kaszállókból írtani. Az ezen tárgyról írni kívánók, ne sajnállják munkájokat a' Magyar Hirmondó Iróihoz leg feljebb is ezen most folyó esztendőnek végezetéig fel küldeni.”

Vagyok, míg élek

Excellentiádnak
Bétsben Febr. 16^{án} 1796.

Kész háládatos szolgálja
Görög mk.

(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1796. 02. 16.)

5.

Nagy Méltóságú Gróf,
Kegyelmes Uram és Pártfogóm!

Hazám jóvára intézett igyekezetemet méltóztatott Excellenciád újjra is előmozdítani; mind igen hasznos, mind igen kegyes segedelme által. Méltóztatott ugyan is Somogy Vármegye eredeti mappáját a' Nemzeti Könyvtárból, mellynek fenn-állását a' Haza Excellenciád felemelkedett Lelkének köszöni, az én számomra ki adatni. Le rajzoltattam én tehát ezt a' nagy szorgalmatossággal készült mappáját Somogy Vármegyének, 's most azt maga eredeti voltában, a' mellyben t. i. kezemhez vettem vala, háládatos szívvél Tekintetes Miller Jakab Úr kezeibe szolgáltattam. – Fogadja el Excellenciád, annyi ízben hozzám mutatni méltóztatott kegyességeiért való szívbéli háládatosságomnak eleven érzéseit, ki még élek, különös mély tisztelettel vagyok

Excellenciádnak
Bétsben Május 18^{án} 1805.

Kész háládatos szolgálja
Görög mk.

(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1805. 05. 18.)

ANTAL ALEXANDRA

A *Nyugat* „iskolájának” elvetélt terve (1918). Az 1908-tól 1918 végéig tartó évtized alighanem a modern magyar kultúra betetőzése, olyan periódus, amely kiteljesítette a kiegyezés (1867) után kibontakozott nagyarányú és átfogó fejlődést, és megeremtette a modernitásnak azokat a szervezeti és mentális alakzatait, amelyek új, összetettebb lehetőségeket tartalmazó fejlődési pályát nyithattak volna meg. Ez a fénykorszak azonban a háború elvesztésével derékba tört, s néhány év véres kataklizmája után már csak egy erősen megcsökkentettségű, szerkezetében deformálódott, teljességgel új pályán folytatódott. Ez a törés, egyebek közt a *Nyugat* történetében is megmutatkozott; a hőskorszak, amely máig szólóan megeremtette a lap presztízsét, 1918–19-ben lezárult, s ez a törés sok mindennek még az emlékét is elmosta.

Ilyen, teljességgel elfelejtett fejlemény volt 1918 őszén a *Nyugat*nak az a kezdeménye, melyet legfőbb szervezője, Schöpflin Aladár „iskolánk”-ként, a szervezésben társa, Babits Mihály pedig a „*Nyugat* Iskolája”-ként emlegetett¹ maguk közt. A kísérlet, amelynek történetét, elvetelését e cikk, ha röviden is, fölidézi, látszólag csupán egy *Nyugat* által szervezett előadásorozat lett volna, valójában azonban annál jóval több. Az előadásorozattal, az „iskolával” ugyanis a *Nyugat* arra tett kísérletet, hogy – hasonlatosan a polgári radikálisok és a „vasárnaposok” kezdeményezéseivel² – közvetlen, élőszavas kontaktust teremtsen olvasóival, s mintegy maga alakítsa, nevelje saját olvasóközönségét. Azaz, olvasás- és irodalomszociológiaiul egy saját értékrendje és érdekei szerinti, olvasóit maga mellé fölzárkóztató folyamatos programot indítson el. Ez tehát a *Nyugat* törekvéseinek más síkon való folytatása, s egyben kiegészítése lett volna.

A kísérlet első, ma ismerhető, dokumentuma a *Nyugat* 1918. szeptember 16-i számában olvasható, címe: *Nyugat-előadások*.³ A Figyelő rovatnak ez a rövid híradása névtelen, de amennyire a háttér-információkból és a szöveg nyelvi jellemzőiből megítélhető, Schöpflin Aladár írta. (A közlemény merituma persze közös termék s előzetes megbeszélések eredménye volt, Schöpflin „csak” a megfogalmazást adta, s az ügyet képviselte.) A kezdeményt a szöveg így exponálja: „Az idei ősztől fogva új vállalkozással igyekszik szorosabbra és bensőbbre fűzni a közönséggel való viszonyát a *Nyugat*. Előadás-sorozatot rendez, amelynek folyamán írók, művészek, tudósok, válogatott munkásai szellemi életünknek adják elő az élőszó és a személyes érintkezés közvetlenségével kutatásaik és elmélkedéseik eredményeit. Azt akarjuk, hogy ez előadásokkal a közönség mélyebben bepillantasson az alkotó munka műhelyébe, tájékozást nyerjen a ma életéből kiforró eszmék irányáról s közvetlen kapcsolatba jusson a hivatalos kulturális szervek funkcióin túleső kultúrunka tényezőivel.”⁴ E terv, bár éppen, hogy csak utal rá, kétségkívül ellenkulturális színezetű és érdekű: „a hivatalos kulturális szervek funkcióin túleső kultúrunka” világába igyekszik bevezetni hallgatóit. (Ez a magyar irodalom úgynevezett „kettészakadásának” fényében válik fontos szemponttá. A *Nyugat* itt saját pozíciójának igazolására és megerősítésére, kiterjesztésére törekszik.) Az előadásorozat, legalábbis nyitányként, a tervek szerint három hónapos lett volna, s 1918. november 2-án indult volna. A cikk megnevezi a vezetőket is: Babits Mihályt és Schöpflin Aladárt, s felsorolja a közreműködő előadókat is: Babits Mihály, Berinkegy Dénes, Dienes Pál, Elek Artur, Fenyő Miksa, Földi Mihály, Fülep Lajos, Füst Milán, Gellért Oszkár, Ignóty, Laczkó Géza, Móricz Zsigmond, Ódry Árpád, Osvát Ernő, Pikler Gyula, Schöpflin Aladár, Tóth Árpád „és még többen mások”.⁵ Ez a – mint kiderült – majdnem végleges lista a *Nyugat*-mainstream neveit tartalmazza, csak Ady hiányzik innen (aki akkor már nagybeteg volt), s pluszként egy-két olyan név szerepel rajta, amelynek viselője a lap története szempontjából pusztán kiegészítő embernek tekinthető. De ha

¹ Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei, sajtó alá rend. Balogh Tamás, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2004, 190, 191.

² Olyan szervezetekre lehet itt gondolni, mint a Galilei Kör, a Szellemtudományok Szabad Iskolája stb.

³ *Nyugat-előadások* = *Nyugat*, 1918. szeptember 16., 455–456.

⁴ *Uo.*, 455.

⁵ *Uo.*, 455.

jól belegendolunk, Berinke Dénes kivételével, ezek (Dienes, Ódry, Pikler) itteni helye is indokolt. Hetenként öt előadást akartak tartani. „Az előadandó tárgyak terjedelméhez mérten lesznek hosszabb, az egész sorozaton végigfolyó előadások s lesznek rövidebb, egy-két-három órára terjedő előadások is.”⁶ A részvételi díj 400 korona, a *Nyugat* előfizetői számára 300 korona, s ez az összeg havonkénti részletekben is fizethető – mondja a program. Kiderül az is, „beiratkozni” a *Nyugat* kiadóhivatalában lehetett, ott szolgáltak fölvilágosítással az esetleges érdeklődőknek is. A közlemény három fontos közléssel zárul. (1) „Az előadások részletes tervét, minden szükséges tájékoztatással, legközelebb fogjuk közrebocsátani.” (2) „A három hónap leteltével az előadás-sorozatot folytatni szándékszunk.” S végül: (3) „Ajánljuk előadásainkat olvasóink szíves figyelmébe.”⁷

Az előadások tematikájának „legközelebbre” való ígérese lehetett figyelemfelkeltő s fönntartó marketingfogás is, de – mint kiderült – egyes részletek ekkor még tisztázatlanok voltak. Schöpflin szeptember 21-én legalábbis így írt a Szekszárdon betegeskedő Babitsnak: „Kedves Barátom, mint a *Nyugat* legújabb számában láthattad, megkezdtük iskolánk beharangozását, s most már nagyobb arányokban akarjuk folytatni a reklámot. Az október 1-jei számban már részletes prospektust akarnék közölni, s azért kérek, tudasd velem lehetőleg sürgősen a te előadás-sorozatod címét. Természetesen úgy állítottalak a tervezetbe, hogy a te előadásaid végig fognak menni az egész sorozaton, tehát 12 előadásra számítunk.”⁸ Schöpflin e sorai egyébként is fontosak. Egyértelművé válik, ő volt „iskolánk” első számú szorgalmazója, az ügy mozgatója, de kiderül az is, ekkor már formálódott Babitscsal való szövetkezése, amely a *Nyugat* Ady utáni korszakának azután mindvégig meghatározó tandemje maradt. (Mint a későbbiekből látni fogjuk, ez egyúttal Ignotus és Osvát részleges háttérbe szorulásával járt együtt.) Babits azonban ekkoriban betegeskedett (s egyébként is rossz levélíró volt), válasza csak késedelmesen született meg. Schöpflinhez írott (sajnos keltezetlen) levelében, már az október 1-jei szám lapzártája után, mindenesetre így reagált: „Mi újság Budapesten? A *Nyugat* Iskolája megmozdult-e már? Restellem, hogy nem segíthettem, ha valami előmunkálat volt: de október elsejétől már rendelkezésedre állok. Azt is restellem, hogy nem írtam meg mindezeideig előadásom címét: *A filozófia a mai kultúrában*. De egyébiránt nem haragszom meg, ha kedved szerint valami más címet nyomtatsz oda: a témát ebből körülbelül sejtöd.”⁹ A levél fontos momentuma, hogy – ezek szerint – témáját maga Babits választotta meg, a filozófiai (!) tematika az ő akkori preferenciáiból fakadt.

Az októberi 1-jei *Nyugat* azonban Babits késedelme miatt hallgatott az előadássorozatról, s csak a következő, október 16-i szám tért vissza rá. Az újabb beharangozó¹⁰ címe ugyanaz maradt, ami az első alkalommal is volt (*Nyugat-előadások*), de a szöveg most nem az úgynevezett laptestben jelent meg, hanem a B/2-re helyezték el – itt viszont a szöveg tipográfiailag hangsúlyosabb megjelenést kapott. A cím nagyméretű, kővér betűkből lett szedve, így azonnal fölhívja magára a figyelmet, s a „vezetők”, Babits és Schöpflin neve is erőteljesebb tipográfiát kapott. Maga a szöveg lényegében az első közlemény némileg rövidített változata, megismétli annak fontosabb elemeit. Teljesen új elem viszont, hogy itt már a konkrét előadás-terv is megjelenik, címeikkel, előadás-számmal. Ez az újabb, immár „végleges” lista beavat a szervezők elképzeléseibe:

Babits Mihály: A filozófia a mai kultúrában. 12 előadás.

Beck Ö. Fülöp szobrászművész: A szobrászat köréből. 1 előadás.

Dr. Dienes Pál egyetemi rk. tanár: A tér és idő a mai fizikában. 3 előadás.

⁶ *Uo.*, 455.

⁷ *Uo.*, 456.

⁸ *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, 190.

⁹ *Uo.*, 192.

¹⁰ *Nyugat-előadások = Nyugat*, 1918. október 16., B/2

- Elek Arthur: A művészeti stílus. 3 előadás.
 Dr. Fenyő Miksa: Mit olvassunk? 2 előadás.
 Földi Mihály: Dosztojevszkij 3 előadás.
 Fülep Lajos: Az impresszionizmus. 3 előadás.
 Füst Milán: Írás közben. Műhelytanulmány. 1 előadás.
 Gellért Oszkár: A sajtó. 1 előadás.
 Ignotus: Heine. 1 előadás.
 Báró Kornfeld Móric: Vallás és szocializmus. 1 előadás.
 Laczkó Géza: A regény. 3 előadás.
 Ódry Árpád: A beszéd művészete. 3 előadás.
 Osvát Ernő: Kritikai szempontok. 1 előadás.
 Pikler Gyula egyetemi tanár: 1. Mi módon vesszük észre, hogy valami nincs? – 2. Mi módon vesszük észre, hogy valami van? 2 előadás.
 Schöpflin Aladár: A modern magyar irodalom kialakulása. 12 előadás.
 Tóth Árpád: A műfordítás. 1 előadás.

A lista érdekessége (az első névsorhoz képest), hogy Berinkey Dénes (és Móricz Zsigmond!) kimaradt, Beck Ö. Fülöp és Kornfeld Móric viszont bekerült az előadók közé. Mindkét „új” előadó a *Nyugat* belső köréhez tartozott, bár egyikük sem volt író. A szobrász Beck volt az, aki a *Nyugat* nevezetes, az illusztrációkban máig visszaköszönő emblémáját megcsinálta, Kornfeld pedig a lap egyik fontos anyagi támogatója, gazdasági biztonságának megteremtője volt. (Van adat rá, hogy a *Nyugat* szűkebb körének rendszeres, fehér asztal melletti összejövetelein is részt vett.) Kornfeld egyébként, valószínűleg, azt a szerepet vette át előadóként, amelyet Schöpflinék eredetileg Berinkeynek szántak. Ez a közélet, a „politika” felé nyitotta ki a tematikát. Móricz kimaradására e pillanatban nincs magyarázatunk. Neki, írói rangja és Schöpflinnel való barátsága miatt mindenképpen itt lett volna továbbra is a helye. Elképzelhető, hogy személyes viszonyai alakultak úgy, hogy nem vállalhatott előadást, de az sem teljesen kizárható, hogy esetleg Babitscal szemben voltak főntartásai.

A szövegből kiderül (s ez új elem), hogy hetenként öt előadást terveztek, „hétfőtől péntekig 6–7 óra között”. Azaz havi négy, összesen tizenkét héttel számolva hatvan előadással kalkuláltak. Ha azonban összeadjuk a megadott számokat, csak 53 előadás jön ki – hét előadás helye tehát üres. A megadott tematikából s az előadásszámokból bizonyos következtetések így is levonhatók. Egyértelmű, hogy Babits és Schöpflin minden héten tartott volna előadást. Valószínű, hogy Dienes, Elek, Földi, Fülep Laczkó, Ódry havonként egyszer lépett volna föl az előadói katedrara. Hogy a többiek mikor kerültek volna sorra, kiszámíthatatlan. Csak föltételezhető, hogy időben sem Fenyő, sem Pikler két-két előadása nem húzódott volna nagyon szét. Fenyő is, Pikler is két, egymást követő héten szerepelhetett volna. De azt, hogy egy-egy hét tematikáját mennyire tervezték homogénnek, illetve eleve változatosságra törekedtek-e, nem tudjuk megmondani. Ami biztos: a programot Babits és Schöpflin dominálta. Az előbbi a modern kultúra filozófiai alapjairól, az utóbbi pedig voltaképpen a *Nyugat* s előzményei irodalomtörténetét vette volna számba. Kétségtelen, mindkettőnek komoly aktualitása volt, mindkettőre valós igény lehetett írók s olvasók körében egyaránt. (Ne feledjük, a magyar szellemi élet korszakváltás előtt állt, ennek jelei már mutatkoztak.)

Új eleme a közleménynek, hogy a részvételi lehetőségek időközben módosultak, differenciálódtak. „Egyes előadásokra is be lehet iratkozni, óránként 10 K, a *Nyugat* előfizetői részére 8 K díjért.”

Ez a nagy reményekre jogosító tervezettség azonban hamar komoly akadályokba ütközött, a háború elvesztésének nyilvánvalóvá válása, majd az úgynevezett őszirózsás forradalom kitörése alapvetően megváltoztatta a külső föltételeket. Maga a *Nyugat* is csak összevonva, november közepén jelent meg legközelebb. Ebben az összevont, november 1–16-i számban ugyan az iskola

terve még szerepel¹¹ (kis módosításokkal az előző számban közölt ismertetőt nyomtatták le újból, s megint a B/2-n helyezték el a szöveget), de egy apró, ám fontos változás történt. Az előadássorozat megkezdése egy hónappal kitolódott. A közlemény immár így kezdődött: „A *Nyugat* munkatársai, írók, művészek és tudósok, nagyarányú előadás-sorozatot tartanak folyó év december 2-ikától 1919. február végéig.” Ez a bejelentés, fontosságára való tekintettel, *A Nyugat hírei* közt is megjelent: „A *Nyugat* előadásai, melyek iránt közönségünkben nagy érdeklődés mutatkozik, december elejére halasztódtak el.”¹² Nem sokkal később azonban már az is bizonyossá vált, az egész kezdeményt bizonytalan időközönként el kell napolni. A legközelebbi, december 1-ji számban, megint *A Nyugat hírei* közt, már ez a döntés kapott nyilvánosságot: „A *Nyugat*-előadásokat a megváltozott viszonyokra való tekintettel, bizonytalan időre elhalasztottuk. Azoknak a beiratkozónak, akik az előadások megkezdését nem óhajtják bevárni, a befizetett díjak a *Nyugat* kiadóhivatalában rendelkezésükre állanak.”¹³

Egy lehetőség ezzel örökre megsemmisült, az „iskola” terve irreálissá vált. Maga a *Nyugat* is új kontextusban folytathatta csak útját.

Az elvetélt terv – kudarc ellenére – kínál néhány tanulságot. Az egyikre, a *Nyugat* irányításában megmutakozó belső átrendeződésre, azaz Babits és Schöpflin előtérbe, Ignotus és Osvát háttérbe kerülésére már utaltunk. Itt ezt megerősíthetjük. Ignotusnak és Osvátnak 1-1 órás jelenléte a programban mindenképpen rangjukhoz nem illő, „alultervezett”. Ha ehhez hozzávesszük Ady hamarosan bekövetkező halálát, a változás nagysága aligha értékelhető túl. (Különösen föltűnő Ignotus passzivitása. Ő csak egyetlen előadást vállalt, s az sem a tőle megszokott programatikussá vagy polemikussá karakterű megszólalást ígért. Bár lehet, hogy a magyarázat „egyszerű”, témaválasztása csak a költészethez való eredendő, de irodalompolitikus szerepe által elfedett hajlamainak aktivizálódását jelzi.) A proklamált tematika azonban ezen túl is ad lehetőséget néhány következtetés levonására. A tematika gondolkodástörténeti szempontú filológiai elemzése persze szükségképpen szétfeszítené e kis cikk kereteit. Itt ezekre csak utalni lehet.

Mindenekelőtt: érdekes, hogy Babits nem irodalmi, hanem filozófiai előadásokat hirdetett meg, s a programban rajta kívül is voltak még előadók, akik nem irodalmi és/vagy művészeti, hanem elméleti témákkal léptek volna föl. Dienes Pál, *horribile dictu*, egyenesen fizikai (igaz, elméleti fizikai) tárgykör előadója lett volna, Pikler pedig saját észlelés-lélektani elméletével csatlakozott az „iskolához”. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy az, amivel Dienes előállt, az elméleti fizikának az a problematikája volt, amelyik Einsteinhez, a relativitáselméletéhez vezetett. Ez a *Nyugat* részéről igen modern opciónak tekinthető. (Ő egyébként alighanem Babits révén került az előadók közé, szerepeltetése tehát Babits ekkori elméleti érdeklődésének is indirekt igazolása.) Pikler föltehetően Ignotusszal tartott barátsága révén válogatódtott be. Annál inkább föltűnő azonban, hogy Ignotus másik barátja, a Piklernél akkor már „modernebb” s gondolkodástörténetileg érdekesebb Ferenczi Sándor nem került be a körbe. Ez a választás alighanem Babitsnak a pszichoanalízissel szemben mutatkozó fönntartásait, de legalábbis ambivalenciáját jelzi. Fontos kérdés azonban, maga Babits miről beszélt volna három hónapon át? A modern filozófia történetét adta volna elő? Lehet, de egyáltalán nem bizonyos. Azt azonban tudjuk, ekkoriban Kanttal foglalkozott; *Az örök béke*, amelyet ő fordított és jegyzetelt meg, kevéssel előbb, 1918 nyarán jelent meg.¹⁴ Ehhez írott bevezetése pedig, amely Babits aktuális maga-

¹¹ *Nyugat-előadások* = *Nyugat*, 1918. november 1–16., B/2.

¹² *A Nyugat hírei* = *Nyugat*, 1918. november 1–16., 708.

¹³ *A Nyugat hírei* = *Nyugat*, 1918. december 1., 766.

¹⁴ KANT, Immanuel, *Az örök béke*, fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Babits Mihály, Bp., Új Magyarország rt., 1918 (Természet és társadalom) – A megjelenés időpontját a könyvhöz tartozó aprónyomtatvány (reklámcédula) kétségtelemné teszi.

tartása szempontjából igen beszédes, elárulja, hogy számára Kant tanulmányozása a „konzisztens és erkölcsös emberi cselekvés és élet” problematikáját jelentette. A Kantból általa leszűrt tanulságok pedig nemcsak a „cselekedj erkölcsösen” elv posztulátumként való előtérbe kerülésével jártak, de a „hit” és a „kötelesség” összekapcsolódásával, „a »minden mindegy« világnézet” elutasításával, a „szabadsághoz és függetlenséghez való jog” szerepének fölértékelődésével is. S – aktuális gyakorlati síkon – a folyamatos reformkényszer fölismerésével.¹⁵ Bármily paradox is a dolog, de tény, itt, a kantizáló Babits gondolkodásában rejlik mind Babits háborúvégi „radikalizálódása”, mind – utóbb – „konzervatív” fordulata. (Poétikai síkon pedig alighanem itt rejlik Kosztolányival való szembekerülése elvi oka is.) Nagy a valószínűsége tehát, hogy előadássorozatában ez a problematika valamiképpen megjelent volna.

Az előadni tervezett anyag másik oszlopa kétségkívül Schöpflin szociológizáló modern irodalomtörténete lett volna. Ez a témaválasztás természetes és logikus folyamánya volt addigi kritikai munkásságának. Nem véletlen, hogy ha jóval később is, de pályája vége felé e tárgykör monográfiáját¹⁶ is elsőként ő írta meg. Itt említendő meg, hogy szövetsége Babitscal nem pusztán a jelentős költő irodalmi elismerésén alapult, hanem az aktuális fejleményekhez való személyes viszony bizonyos lényegi rokonságán is. Az irodalmi és művészi műhelymunka egyes kérdéseinek és területeinek programba kerülése a *Nyugat* profiljából, de Babits és Schöpflin esztétikai gondolkodásának szerkezetéből is magyarázható.

Nyitott (bár történelmietlen) kérdés, mi lett volna, ha ez az „iskola” realizálódhatott volna s tartósan jelen lehetett volna a magyar irodalmi életben? Hogyan alakult volna a *Nyugat* irányultsága? A munka közben formálódó tapasztalatok miképpen alakították volna a lap arculatát? Mindezek a kérdések ma már megválaszolhatatlanok. Két sejtés azonban megkockáztatható. Az egyik: a kísérlet bizonyos elemei tovább éltek, illetve később (némileg más formában) realizálódtak. (Itt a Babits–Schöpflin ket-tős „összeállásra”, illetve a *Nyugat*-Barátok Köre megszervezésére lehet utalni.) A másik: e kísérlet megghiúsulása (a lap történeti kontextusának kedvezőtlen alakulásával összekapcsolódva) mindenképpen kedvezőtlenebb pályára helyezte a lapot. Az 1919 utáni *Nyugat* már soha nem érte el a hőskor színvonalát, irodalmi és intellektuális gazdagságát. „Szürkébb”, redukáltabb lett.

LENGYEL ANDRÁS

¹⁵ Vö. pl. KANT 1918, i. m. 9, 10, 11. (Az egész Bevezetést l. 3–12.)

¹⁶ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., Grill, 1937. Ilyen irányú érdeklődését jelzi, hogy a téma egy vázlatát már 1924-ben megírta: *A magyar irodalom a huszadik században* = *Nyugat*, 1924. június 16.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2012-ben

Rövidítések:

- A.Acad.Paed.Aagriensis = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis.
Sectio scientiarum medialium
- GeodKart = Geodézia és Kartográfia
- HK = Hadtörténelmi Közlemények
- HadtörtMúzÉrt = A Hadtörténeti Múzeum Értesítője
- It = Irodalomtörténet
- ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
- KF = Könyvtári Figyelő
- KKK = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
- KN = Könyv és Nevelés
- MG = Magyar Grafika
- MKsz = Magyar Könyvszemle
- MNyelv = Magyar Nyelv
- MTud = Magyar Tudomány
- MVizjel = Magyar Vizjel
- MúvtörtÉrt = Művészettörténeti Értesítő
- Az identitás forrásai... = Az identitás forrásai. Hangok, szövegek, gyűjtemények / szerk. BOKA László, FÖLDESI Ferenc, MIKUSI Balázs. Bp.: Bibl. Nationalis Hungariae–Gondolat, 2012. 263 p. ill. (Bibliotheca scientiae & artis)
- Médiumok, történetek... = Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére / szerk. PUSZTAI Bertalan. Szeged: SZTE Kommunikáció- és Médiatud. Tansz., 2012. 470 p. ill.
- Örökség és küldetés... = Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon / szerk. ILLÉS Pál Attila és JUHÁSZ-LACZIK Albin. Bp.: METEM, 2012. 1–2. köt. 1233 p. (Művelődéstörténeti műhely Rendtörténeti konferenciák)
- Sylvae typographicae... = Sylvae typographicae. Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából / szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp.: Argumentum–OSZK–MTA Irodtud. Int.–MOKKA-R Egyes., 2012. 148 p. ill. (A Magyar könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 5.)
- Tékák az időben... = Tékák az időben. Sepsiszentgyörgyi könyvtárak, a Kaszinótól a Bod Péter Megyei Könyvtárig / összeáll. DEMETER Lajos. Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye Kiadó, 2012. 209 p. ill.

- A tiszántúli református... = A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége. Tanulmányok / szerk. MONOK István. Bp.: Kossuth; Eger: EKF, 2012. 255 p. ill. (Kulturális örökség)
- A vállalkozó és a kultúra... = A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878) = Der Unternehmer und die Kultur. Gusztáv Heckenast, der legendäre Verlagsunternehmer (1811–1878) = The entrepreneur and culture. Gusztáv Heckenast, the legendary publisher (1811–1878) / szerk. LIPTÁK Dorottya. Bp.: Kossuth; Eger: EKF, 2012. 343 p. ill. (Kulturális örökség)

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BÁNYI Szilvia: Negyven év „adalékirodalma” az RMNy S(upplementum) tételeiben = Sylvae typographicae... 123–140. ill.
- BARDOLY István: Hoffmann Edith két levele = MűvtörtÉrt (61.) 2012. 2. 313–317.
- BERNÁT István, B. et al.: Média, kultúra, kommunikáció. Bp.: Libri, 2012. 507 p. Történeti áttekintéssel
- BRIGGS, Asa – BURKE, Peter: A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig. 2. bőv., átd. kiad. Bp.: Napvilág, 2012. 460 p. ill.
- ETÉNYI Nóra, G.: A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban = Aetas (27.) 2012. 4. Az információtörténelem évtizede. 122–143.
- FÖLDEVÁRI Sándor: A Magyar Királyság szláv etnikumú ortodox parókiáinak liturgikus-könyv importja – mint a keleti s nyugati kereszténység koraújkori kapcsolatainak tükrözője = Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100. évfordulója emlékére / szerk. DONCSEV Toso et al. Bp.: Bolgár Kult. Fórum, 2011. 192–207.
- GLASER Tamás: A könyv szerepe a magyarországi görög diaszpóra életében = Görög diaszpóra Közép-Európában / szerk. FOKASZ Nikosz. Bp.: ÚMK, 2012. 51–62.
- HELTAI János: Lölki okulár = Sylvae typographicae... 53–62.
- HELTAI János: A perikópakutatás lehetséges kontextusai és módszere = Publ.Univ.Miskolciensis (17.) 2012. 1. 20 éves a bölcsészképzés a Miskolci Egyetemen. 45–50.
- KÄFER István: A Régi Magyarországi Nyomtatványok hungaroszlavakológiai gyakorlata = Sylvae typographicae... 103–106.
- KESZLER Borbála: Az intonációs-szünetjelölő írásjelhasználat bizonyítékai a régi (főként 16. századi) magyar nyelvemlékekben = Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékezdési időig / szerk. MARKÓ Alexandra. Bp.: ELTE BTK–MTA Nyelvtud. Int., 2012. 267–276.
- KNAPP Éva: XVI–XVII. századi nem hungaricum nyomtatványok a budapesti Egyetemi Könyvtárban = KKK (21.) 2012. 4. 48–52.
- KOVÁCS Eszter: Slovensko–české incipity v maďarské národni retrospektívni bibliografii, RMNy-STU = Brneňská hungaroslavistika a česko–slovensko–maďarské vzťahy / eds. István KÄFER, Ivo POSPIŠIL. Segedin: Gerhardus, 2012. 75–86.
- Szlovák–cseh incipitek a magyar nemzeti retrospektív bibliográfiában
- KOVÁCS Zsuzsa: A budai mufti könyvtára a bolognai Marsili-gyűjteményben = Identitás és kultúra a török hódoltság korában / szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia. Bp.: Balassi, 2012. 50–86.
- LENGYEL Zsolt, K.: Hungarikakutatás és hungarológia Németországban = Gondolatok a hungarológiáról. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. / szerk. MONOK István, NYERGES Judit, SIPOS Gábor. Bp.: Nk. Magyarstud. Társ., 2012. 143–173.
- Megjelent még: Emigráció, szórvány, hungarológia. Válogatott írások, 1985–2012 / K. LENGYEL Zsolt. Bp.: Ráció, 2012. 232–248.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor / főszerk. KÖSZEGHY Péter; szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp.: Balassi, 2003–13., Vízkeleti-kódex–Zsombori: pótlás. 2012. 424 p. ill.

- MONOK István: Az intézményi könyvtárak szerepe a nemzeti kulturális identitás kialakulásában Magyarországon a 18. században = *Médiумok, történetek...* 75–92.
- SMOHAY Péter: Egy újra előkerült Balassi-töredék = *MKsz* (128.) 2012. 2. 263–267.
- Sylvae typographicae. Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából / szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp.: Argumentum–OSZK–MTA Irodud. Int.–MOKKA–R Egyes., 2012. 148 p. ill. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület füzetei; 5.)
- SZÁRAZ Orsolya: Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2012. 361 p. (Csokonai könyvtár; 49.) Műveinek magyarországi kiadásai és művei magyarországi katolikus gyűjteményekben
- ZVARA Edina: Ferencesek Szakolcán a korai újkorban. Bp.: METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2012. 182 p. ill. (METEM-könyvek; 79.)
- katalógusa = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen / szerk. TÜSKÉS Gábor et al. Bp.: Universitas, 2012. 313–336.
- KOMORÓCZY Szonja Ráhel: 19. század előtti magyar vonatkozású jiddis irodalom. Annotált bibliográfia = „A szívnek van két rekesze”. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából / szerk. KOLTAI Kornélia. Bp.: L’Harmattan–M. Hebraisztikai Társ., 2012. 309–325.
- A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája, 1705–1944 / összeáll. LAKATOS Éva. Bp.: OSZK, 2010–
3. köt. N–Sza. 2012. XII, 388 p.
- Régi magyarországi nyomtatványok / MTA–OSZK = Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum / Academia Scientiarum Hungarica–Bibliotheca Nationalis Hungariae Széchényiana. Bp.: Akad. K., 1971–
- 4., 1656–1670 / V. ECSEDY Judit és KÁFER István közreműk. szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. 2012. 1361 p. ill.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- „Füben, fában...”. Művészi növényábrázolások a Somogyi-könyvtár régi és ritka könyveiben. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban, 2012. július 17–október 22. / rend., ism., szerk. SZÓKEFALVINAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., 2012. 28 p. ill.
- A füleki ferences rendház könyvtárának régi állománya = *Altbücherbestand der Bibliothek des Franziskanerklosters und des Burgmuseums in Füleke* = *Fond starých knih Františkáneho kláštoru vo Fil’ákově*. Katalógus = *Katalóg* / összeáll. MARTI Tibor; szerk. MONOK István. Eger: EKF, 2012. CXIV, 641 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei = *Altbücherbestände ungarischer Bibliotheken im Karpatenbecken*; 7.)
- HEGYKÖZI Ilona–KOLLÁR Mária: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2011-ben = *MKsz* (128.) 2012. 4. 497–515.
- KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: Az ismeretlen Mikes. Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kamarakiállításának

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- BUZINKAY Géza: Harc a sajtóreform körül, 1914 = *Médiумok, történetek...* 282–292. ill.
- JAKAB Éva: Szerzők, kiadók, kalózok. A szellemi alkotások védelmének kialakulása Európában. Bp.: Akad. K., 2012. 204 p. ill. (Értekezések a jogtudomány köréből)
- KLEIN Tamás: Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához. 1., 1919–1931 = *In Medias Res* (1.) 2012. 2. 182–198.
- MARJANUCZ László: A magyarországi szabadelvű rendiség egy dokumentuma. Gömör megye 1794-i beadványa a Helytartótanácsnak a sajtószabadság ügyében = *Képek, szövegek, olvasatok* / szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga, SZÁSZ Géza. Szeged: JATEPress, 2012. 91–98.
- NÓTÁRI Tamás: Debates and proposals of Hungarian jurisprudence on copyright in the first decades of the 20th century = *Publ. Univ. Miskolciensis* (30.) 2012. 1. 93–113.
- SÍPOS Anna Magdolna: Miről vallanak a könyvtári katalógusok? = *MNapló* (24.) 2012. 10. 22–25.

VADERNA Gábor: Votum separatum. Gróf Dessewffy József, a sajtószabadság és az angol példa = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás / szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton. Bp.: Ráció, 2011. 271–299.

Könyvtörténet

Kéziratosság, kódexek

BOLONYAI Gábor: Bonfini Héródiános-z fordításáról = MKsz (128.) 2012. 2. 190–211.

BUJTÁS László Zsigmond – GELLÉRFI Gergő: Insturkció Hollandiába induló peregrinus számára, 1689 és 1702 között = Lymbus 2011. 208–243.

CZAGÁNY Zsuzsa: Töredék, kódex, ritus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága = Zenetud. Dolgozatok 2011. (2012.) 123–141. ill.

DÉRI Balázs: P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei [1–3.] = MEgyházzene (19.) 2011/2012. 1. rész: 1. 33–38.; 2. rész: 3. 241–250.; 3. rész: 4. 343–352.

Érsekújvári kódex, 1529–1531. / Bev. MADAS Edit, HAADER Lea, közreműk. ROZSONDAI Marianne, WEHLI Tünde. Bp.: MTA Nyelvtud. Int.–MTAK–Tinta Kvk., 2012. 1233 p. ill. (Régi magyar kódexek; 32.) + a digitalizált változat CD-ROM-on

A bevezetőben a kódex leírásával, történetének, szerkezetének és tartalmának ismertetésével

FALVAY Dávid: Árpád-házi Szt. Margit és Marguerite Porete = „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére / szerk. BAGI Dániel, FEDELES Tamás, KISS Gergely. Pécs: Kronosz, 2012. 151–161. ill.

AZ ÖNB MS. Palat. 15093, a nápolyi Biblioteca Nazionale di Napoli MS XII. F5 valamint az OSZK MS Oct. Ital 15 jelzetű dokumentumáról

FALVAY Dávid: Magyar dinasztikus szentek olasz kódexekben. Bp.: ELTE BTK Olasz Nyelv és Irod. Tansz., 2012. 268 p.

FEKETE Csaba: A délvidéki graduálok és a viszonyítás megoldatlanságai = MEgyházzene (19.) 2011/2012. 1. 47–70. ill.

FEKETE Csaba: A nagydobozai graduál Psalteriuma = Acta Papensia (12.) 2012. 1/4. 91–117. ill.

FEKETE Csaba: Örvendezzünk körösztényök. Dél-

vidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében. Debrecen: DE M. Nyelvtud. Tansz., 2012. 237 p. ill. (Nyelvi és művelődéstörténeti adattár. Kiadványok; 15.)

FÖLDVÁRY Miklós István: Egy hiányzó láncszem. Az MR 124-es zágrábi pontifikále = MEgyházzene (19.) 2011/2012. 4. 383–416. ill.

GYIMESI Emese: Szendrey Júlia versgyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában = ItK (116.) 2012. 1. 83–91.

HAADER Lea: A (szocio)kulturális háttér szerepe az ómagyar scriptorok megakadásjelenségeiben = Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet / szerk. BALÁZS Géza, VESZELSZKI Ágnes. Bp.: M. Szemiotikai Társ., 2012. 143–149. ill.

KEGYESI Erika – KOVÁTS Judit – HENCZEL Ildikó: Selmeczi diákemlékkönyvek, valétakönyvek és valétaívek = Docere et movere. Bölcsész- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára / főszerk. ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária. Miskolc: ME BTK, 2012. 73–87. ill.

KELEMEN Áron: Mellicense et justinense – liturgia és fegyelem. Tolnai Máté 1506-os breviáriumának eredete = Örökség és küldetés... 1. köt. 219–235. ill.

KERTÉSZ Balázs: Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban = MKsz (128.) 2012. 2. 212–233.

KISS Dániel: A Renaissance manuscript of Catullus, Tibullus and Propertius: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Codex latinus medii aevi 137 and Cologny, Bibliotheca Bodmeriana, MS. Bodmer 141 = Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. (52.) 2012. 3. 249–271. ill.

KOVÁCS Andrea: A Csatári Biblia hangjelzett tételei = MEgyházzene (19.) 2011/2012. 1. 39–46. ill.

KOVÁCS Sándor: Kéziratok graduálok az Erdélyi Unitárius Egyházban = Református Szle (104.) 2011. 4. 423–439. ill.

LAUF Judit: Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése. A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör = MKsz (128.) 2012. 2. 234–255.

MÁNDITY Zorán: Zsoltáridézetek a kora újkori emlékkönyvekben = Mű & szerző. Fialat kutatók konferenciája. Tanulmánykötet. Bp.: ELTE BTK Régi M. Irod. Tansz., 2011. 107–112. ill.

- MIKÓ Gábor: Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez = Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára / szerk. MIKÓ Gábor, PÉTERFI Bence, VADAS András. Bp.: ELTE Eötvös K., 2012. 573–586.
- NAGY Ilona, M. – VARGA Teréz: Árpád-házi Szent Margit legenda vetusának szövegkiadásáról. A magyar nyelvű Margit-legendá tanulsága = ItK (116.) 2012. 1. 27–39.
- POSTMA, Ferenc: In tantis mundi tumultibus... A Franekerben tanult magyarok legkorábbi emlékkönyvi bejegyzései: öt inscriptio Michaël Corvinus Album Amicorumában, 1624 = Református Szle (105.) 2012. 6. 589–598. ill.
- RÁCZ György: Pannonhalmán őrzik-e a legrégebbi magyarországi papíroklevelet? = Örökség és küldetés... 1. köt. 181–188. ill.
- ŠORBAN, Elena Maria: Erdélyi középkori katolikus gradualé-kódexek = Református Szle (104.) 2011. 4. 417–422. ill.
- SZELESTEI N. László: Mákóczy Imre és Maracszkó Anzelm verses embléma-füzére Sajghó Benedek főpát köszöntésére = Örökség és küldetés... 2. köt. 792–802. ill.
- SZENTGYÖRGYI Rudolf: A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele. Legelső hazai nyelvemlékünk? [1–2.] = MNyelv (108.) 2012. 1. rész: 3. 303–322.; 2. rész: 4. 385–399.
- TAKÁCS László: Megjegyzések Bartolomeo Fonzio Tadeus vel de locis Persianis című művének szövegtörténetéhez = Classica, mediaevalia, neolatina 2012. 6. Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára. 215–222.
- TÖRÖK Zsuzsa: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének 1814-es másolata. Kézirattörténet = Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről / szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla. Bp.: Reciti, 2011. 427–434.
- VESZPRÉMY László: A Képes Krónika és Anonymus kéziratának utóéletéhez = Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára / szerk. MIKÓ Gábor, PÉTERFI Bence, VADAS András. Bp.: ELTE Eötvös K., 2012. 587–596. ill.
- ZVARA Edina: Bárány Péter ismeretlen Campe-for-dítása, a Kissded Lélektudomány a Gyermekek Számára = Médiumok, történetek... 64–74. ill.
- Nyomda-, nyomdászattörténet**
- Több évszázadot érintő munkák*
- PERSOVITS József: Magyar betűművészek a 15–19. században = Lupe 2012. 48. 24–26. ill.
- 16. század*
- BÁNYI Szilvia: Ötszáz éve született a reformátor nyomdász, Huszár Gál = MG (56.) 2012. 6. 70–74. ill.
- PERGER Péter: Az első szebeni nyomda betűi és díszei = MKsz (128.) 2012. 4. 417–425. ill.
- 17. század*
- ECSEDY Judit, V.: Hetven év nyomdai körképe és mérlege: 1601–1670 = Sylvae typographicae... 11–33. ill.
- ECSEDY Judit, V.: Az Öreg graduál (1636) mint nyomdatörténeti különlegesség = Református Szle (104.) 2011. 4. 363–371. ill.
- 19. század*
- RÓZSA Mária: „Közfényt gyarapítani”. Beimel József és Kozma Vazul pesti nyomdájának története és nyomtatványai, 1830–1864. Bp.: OSZK–Gondolat, 2012. 414 p. ill. (Nemzeti téka)
- SIMON Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1801–1900 = Hungarian printers’ and publishers’ devices, 1801–1900. Bp.: OSZK–Balassi, 2012. 396 p. ill.
- SZECSKÓ Károly: Luga László, az egri Érseki Kő- és Könyvnyomda igazgatója = MKsz (128.) 2012. 4. 487–493.
- 19–20. század*
- TIMKÓ György: A magyarországi nyomdagépgyártás krónikája. Bp.: Magánkiad., 2012. 151 p. ill.
- 20. század*
- PERSOVITS József: Magyar betűművészek a 20. században = Lupe 2012. 49. 24–26. ill.
- Könyvművészet, illusztráció, ex libris**
- ARATÓ Antal: Madách Imre és a Tragédia a kisgrafikákon = XIX. Madách Szimpózium. Kecskemét, 2011. április 15., Szeged, 2011. október 15. /

- szerk. BENE Kálmán, MÁTÉ Zsuzsanna. Bp.: Madách Irod. Társ., 2012. 79–84. ill.
- BRATHOVÁ, Barbara: Az illusztrációk magyar fedjelme. Kass-könyvek a BIB-en = Art Limes (8.) 2011. 3. Gyermekkönyv-illusztráció 9.: a képiró: Kass János. 1. rész, 71–75. ill.
- CSAPODY Miklós: „A borítólap Cseh Gusztáv munkája” = Korunk (Cluj) (22.) 2011. 2. 86–98.
- DIAN Viktória: Az aranylevele. Jaschik Álmos Toldi-illusztrációról = Art Limes (8.) 2011. 4. Könyvillusztráció – gyermekkönyv-illusztráció 10. 5–9. ill.
- A képiró: Kass János = Art Limes 1. rész: (8.) 2011. 3. Gyermekkönyv-illusztráció 9.; 2. rész: (9.) 2012. 3. Tematikus számok
- KNAPP Éva – TUSKÉS Gábor: The iconography of King Saint Stephen I in prints 1450–1700 = Centers and peripheries in European Renaissance culture. Essays by East-Central European Mellon Fellows / ed. György E. SZÖNYI, Csaba MACZELKA; publ. Research Group for Cultural Iconology and Semiography Institute of English and American Studies University of Szeged. Szeged: JATEPress, 2012. 255–273. ill.
- Könyv, grafika, könyvművészet Erdélyben. 1919–2011 / szerk. KÁNTOR Lajos. Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2011. 267 p. ill.
- KRATOCHWILL Mimi: A fények és árnyékok játékaival. Csernus és az illusztráció = Art Limes (8.) 2011. 4. Könyvillusztráció – gyermekkönyv-illusztráció 10. 19–27. ill.
- Csernus Tibor (1927–2007)
- LENKEY István: Grafika és ex libris Debrecenben a rézmetsző diákoktól a második világháborúig = Kisgrafika (51.) 2012. 4. 6–9. ill.
- MIKÓ Árpád: Perényi Ferenc váradi püspök eltűnt missaléja = MűvtörtÉrt. (61.) 2012. 2. 291–311. ill.
- ŐZE Eszter: Az Admonti biblia: cod. ser. nov. 2701–2072 = Helytállás. Tanulmányok a XII. Eötvös Konferencia történeti üléséről / szerk. LÁSZLÓ Gábor, TORONYI Alexandra. Bp.: Eötvös Collegium Történész Műhely, 2012. 93–119. ill.
- PAPP Júlia: Könyv és kép a 19. század elején. Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa. Bp.: Argumentum–MTA Bölcsészettud. Kutatóközp., 2012. ill.
1. köt. 579 p.
2. köt. 608 p.
- PÓCS Dániel: A Didymus-corvina. Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában. Bp.: MTA BTK Művészettört. Int., 2012. 464 p. ill.
- RÉVÉSZ Emese: Csók István ismeretlen Bánk bán-illusztrációi = Bárka (20.) 2012. 2. 102–104. ill.
- RÉVÉSZ Emese: „Külső csínjának emelésére sem kímélém a költséget”. Heckenast Gusztáv illusztrált kiadványai = A vállalkozó és a kultúra... 219–249. ill.
- SZAKOLCZAY Lajos: Fény ácsol színpadot. Kass János gyermekkönyv illusztrációi = Art Limes (8.) 2011. 3. Gyermekkönyv-illusztráció 9.: a képiró: Kass János. 1. rész. 35–43. ill.
- SZAKOLCZAY Lajos: A vonalköltészet igazsága. Huszárik Zoltán, a grafikus, az illusztrátor = Art Limes (8.) 2011. 4. Könyvillusztráció – gyermekkönyv-illusztráció 10. 37–43. ill.
- TANDI Lajos: Rosinante nyergében. Kass János képes üzenetei a gyerekeknek = Art Limes (8.) 2011. 3. Gyermekkönyv-illusztráció 9.: a képiró: Kass János. 1. rész. 25–33. ill.
- TATAY, Anca Elisabeta: A Budán nyomtatott román könyvek metszetei. Ihetlédési források és hatás: 1780–1830 = Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100. évfordulója emlékére / szerk. DONCSEV Toso, MENYHÁRT Krisztina, H. TÓTH Imre. Bp.: Bolgár Kult. Fórum, 2011. 210–220.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: A moszkvai Rudomino Könyvtár hungarika ex libriseinek ikonográfiája = MKsz (128.) 2012. 1. 93–112. ill.
- ZSUPÁN Edina: Philosophia picta. A firenzei újplatonizmus budai recepciójához = Az identitás forrásai... 193–213. ill.

Kisnyomtatványok

- GYULAI Éva: Von Sachen Gros, von Angsicht Klein. Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült metszeten, 1563/1566 = Publ. Univ. Miskolciensis (17.) 2012. 1. 20 éves a bölcsészképzés a Miskolci Egyetemen. 125–151. ill.

HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon II. Arcképek és zsánerképek. A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa = Die Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf zeitgenössischen Darstellungen II. Porträts und Genrebilder. Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums. Bp.: Hadtört. Int. és Múz.–Line Design, 2012. 303 p. ill.

KATONA Anikó: Egy ismeretlen gyűjtemény. Külföldi plakátok a Plakát- és Kisnyomtatványtárban = Az identitás forrásai... 226–246. ill.

TESZELSZKY, Kees: Az igaz Vallás portréja, avagy Szcenzi Molnár Albert 1606-os kiadása, eddig ismeretlen röpirata szellemi háttérrel = MKsz (128.) 2012. 1. 3–20. ill.

Térképészet

CSUKOVITS Enikő: Kelet-Európa országai a középkori térképeken = „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére / szerk. BAGI Dániel, FEDELES Tamás, KISS Gergely. Pécs: Kronosz, 2012. 127–135. ill.

JANKÓ Annamária: Kétszáz éve született Tóth Ágoston, a magyar katonai térképészet úttörője. Tóth Ágoston, a térképész = HK (125.) 2012. 4. 911–928. ill.

KLINGHAMMER István: A Kárpát-medence térképezése. A magyar térképészet története = Polgári Szle (8.) 2012. 3/6. 182–201.

KLINGHAMMER István – GERCSÁK Gábor: Gerard Mercator, a 16. század legjelentősebb térképésze = MTud (173.) 2012. 7. 824–829. ill.

PAPP-VÁRY Árpád: Két nagy térképész emlékezete. 500 éve született Gerhard Mercator, 200 éve Tóth Ágoston = MTud (173.) 2012. 7. 830–838. ill.

PÁSZTI László: Kiegészítés Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadástörténetéhez = GeodKart (64.) 2012. 1/2. 9–12. ill.

VARGA József: 500 éve született Mercator, a hengerterületek atyja = GeodKart (64.) 2012. 7/8. 20–23. ill.

Papír

PELBÁRT Jenő: Két XIX. századi nagyváradi színlap vízjele = MVízjel (10.) 2012. 18. 4. ill.

PELBÁRT Jenő: Oltbogat papírmalom biankó évszám-vízjeles papírja 1828-ból = MVízjel (10.) 2012. 18. 4–42. ill.

PELBÁRT Jenő – TÓTH Zsuzsanna: Az Apor-kódex vízjelei = MVízjel (10.) 2012. 18. 37–40. ill.

Könyvkötés-történet

FA Lili Eszter: Oromszegők bizánci és posztbizánci stílusú kötéseken = MG (56.) 2012. 4. 65–73. ill.

KONCZ Pál: Mayer Adolf pápai könyvkötőmester, 1848–1918 = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2012. 27. 231–246. ill.

LENGYEL András: Kiss József, Gottermayer Nándor és a magyar könyvkötészet megújulása = Egy közép-európai értelmiségi napjainkban. Tverdota György 65. születésnapjára / szerk. ANGYALOSI Gergely et al. Bp.: ELTE BTK, 2012. 171–179.

TÓTH Zsuzsanna: A Magyarországon élő evangélikus szlovákok rézveretes kötőesei = Az identitás forrásai... 247–263. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

LÁNG Benedek Gábor: Kitalált középkor a 19. századi Magyarországon. Literáti Nemes Sámuel (1794–1842) hamisítványai = A középkor vetületei. A 18–19. századi középkor-értelmezések filozófiai, tudományos és művészeti aspektusai / szerk. GURKA Dezső. Bp.: Gondolat, 2011. 61–69.

SIMON Melinda: Egy erdélyi származású bécsi antikvárius és műkereskedő dinasztia: a Kende család = MKsz (128.) 2012. 4. 494–496.

Kiadástörténet

Több századot érintő munkák

BALÁZS Péter – PENKE Olga: Montesquieu műveinek és gondolatainak fogadtatása a 18. század végétől napjainkig Magyarországon = ItK (116.) 2012. 1. 3–21.

- HERMANN Zoltán: Szerény javaslat = Szépirod. Figy. (2012.) 5. Gyermekirodalom. 25–33.
A gyermekirodalomról, a gyermekkönyvek kiadásáról és kritikájáról történeti megközelítésben
- ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar, 2011. 477 p.
- KASZA Péter: Stemma correcta sive completa. Adalékok a Brodarics-szöveg hagyomány kérdéséhez = *Classica, mediaevalia, neolatina* 2012. 6. Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára. 99–109. ill.
- SIMON Melinda: A kiadói jelvények mint a jogfolytonosság jelzésének eszközei = *Médiумok, történetek...* 454–470. ill.
- SMOHAY Péter: A Balassi-szövegek leszármazásáról a kassai töredék kapcsán = *Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 75. születésnapjára* / szerk. SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múzeum, 2012. 23–30.
- 15. század*
- DÉRI Balázs: Transcursum. Újra az 1480-as nyomtatott esztergomi breviárium előszaváról = *MKsz* (128.) 2012. 1. 113–117.
- FARKAS Gábor Farkas: A Budai Krónika = *Iskolakultúra* (22.) 2012. 11. 103–112.
- 16–17. század*
- FEKETE Csaba: A 16–17. század legkisebb hazai imádságkönyve = *Régi magyar imakönyvek és imádságok* / szerk. BOGÁR Judit. Piliscsaba: PPTÉ BTK, 2012. 91–103. ill.
- HUBERT Gabriella, H.: Protestáns énekeskönyvek a XVI–XVII. században = *MEgyházzene* (19.) 2011/2012. 3. 251–256.
- MONOK István: Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás utóéletéhez = *MKsz* (128.) 2012. 3. 381–382.
- SZABÓ András: A rejtőzködő bibliafordító, Károlyi Gáspár. Nagykároly, 1535 körül – Gönc, 1591. december vége. Bp.: Kálvin, 2012. 162 p. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Szenci Molnár Albert meg nem valósult Martyrologium-fordítása = *Studia Litteraria* (51.) 2012. 3/4. Protestáns mártírológia a kora újkorban. 12–123. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Die Wirkung der Schweizer Bibel im Lebenswerk von Albert Szenci Molnár = *Orbis Helveticorum. Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt* / Hrsg. Viliam ČičAJ, Jan-Andrea BERNHARD. Bratislava: Historický ústav Slovenskej akad. vied, 2011. 185–191.
- 17. század*
- DOBOZY Nóra: Egy 1616-os Traumbüchlein és annak forrása = *Lymbus* 2011. 93–119.
- ETÉNYI Nóra, G.: Gazdasági és államelméleti szempontok a 17. századi német nyelvű magyar vonatkozású városleírásokban = *Urbs* (7.) 2012. 309–337.
- FERENCZI Ilona: A 17. századi kéziratos graduálok és az Öreg graduál kapcsolatai = *Református Szle* (104.) 2011. 4. 458–464.
- ILYÉS BARTHA Hajnalka: 17. századi kolozsvári kalendáriumaink = *Átmenet és különbözőség. Magyarságtudományok kelet-közép-európai kontextusban. A VII. Hungarológiai Kongresszus Doktorjelölt Szimpóziuma: Kolozsvár, 2011* / szerk. FENYVESI Kristóf. Bp.: Nk. Magyarságtud. Társ., 2012. 133–144.
- KISS Béla: Pictures of virtues. Text and image in a Jesuit emblem book from the 17th century = *Tanulmányok. Irodalomtudományi Doktori Iskola* / főszerk. BÁRDOSI Vilmos. Bp.: ELTE BTK, 2012. 123–136. ill.
- KURTA József: Az elképzeléstől a megvalósulásig. Bethlen Gábor elvesztett graduálja és az Öreg Graduál = *Református Szle* (104.) 2011. 4. 356–362.
- PÁLFI József: Kálvin-hatások keresése Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdászatában = *Theol.Szle* (55.) 2012. 3. 145–153.
- PERGER Péter: Érdekeségek és nehézségek az RMNy kalendárium-leírásai körül = *Sylvae typographicae...* 83–92. ill.
- PESTI Brigitta: Rhetorische und literatursoziologische Besonderheiten ungarischer Dedikationspraxis im 17. Jahrhundert = *Hungarian Studies* (26.) 2012. 1. 45–66.
- RÉGER Ádám: Adalékok Nyéki Vörös Mátyás műveinek kritikai kiadásához. A Tintinnabulum szerzője: Kecskeméti István = *Nyelv, irodalom, esztétikum. Hallgatói dolgozatok* / szerk. RADVÁNSZKY Anikó. Bp.: PPKE BTK, 2011. 9–35.

VÁSÁRHELYI Judit, P.: A biblikus irodalom másfél évtizede = Sylvae typographicae... 35–52. ill.

18. század

BÁN Izabella: Jó illatú rózsás kert. Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól = Régi magyar imakönyvek és imádságok / szerk. BOGÁR Judit. Piliscsaba: PPTÉ BTK, 2012. 23–32.

DEBRECZENI Attila: Folyóirat vagy gyűjteményes kötet? Csokonai Diétai Magyar Műzsája = Médiumok, történetek... 39–47.

ROKAY Zoltán: Szabadkán használatos 18. századi, illír nyelvű lelkeségi könyvek = Magyar Sion (6.) 2012. 1. 53–64. ill.

SZELESTEI N. László: Báthori Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai = Magyar Sion (6.) 2012. 1. 27–35. ill.

19. század

DEDE Franciska: Tudomány, művelődés, közhasznúság. Heckenast Gusztáv magyar nyelvű tudományos, ismeretterjesztő és közhasznú kiadványai = A vállalkozó és a kultúra... 135–178. ill.

KABA Eszter: „... íme ez az ember, aki iránt a magyar irodalom hálával tartozik”. Heckenast Gusztáv szerpírói ár-adata = A vállalkozó és a kultúra... 101–134. ill.

LIPTÁK Dorottya: Kihívások és vonzások. Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályáiva az egyéni vállalatától a részvénytársaságig = A vállalkozó és a kultúra... 43–100. ill.

MAGYAR Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét!” Révész Imre Kálvin-életrajzának keletkezése, kiadása és recepciója = Református Szle (105.) 2012. 2. 176–197.

MAGYAR Balázs Dávid: „Örvendek, hogy nekünk is van már egy Kálvin életünk...!” Az első magyar nyelvű Kálvin életrajz keletkezése, kiadása és recepciója = Keresztény szellemen a tudomány útján. A III. Kárpát-medencei Keresztény Tudományos Diákköri Konferencia válogatott tanulmányai / szerk. KOZMA Gábor. Szeged: Gerhardus, 2012. 27–40.

SOMORJAI Szabolcs: Mérlegek és részvények. A Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve = MKsz (128.) 2012. 4. 466–477. ill.

SZULOVSKY János: A Szent István Társulat és Ipolyi Arnold Magyar mythológiája második kiadásának ügye = Világügylő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára / szerk. CZÖVEK Judit, DYKEISS Virág, SZILÁGYI Zsolt. Bp.: M. Vallástud. Társ., 2012. 216–225.

A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878) = Der Unternehmer und die Kultur. Gusztáv Heckenast, der legendäre Verlagsunternehmer (1811–1878) = The entrepreneur and culture. Gusztáv Heckenast, the legendary publisher (1811–1878) / szerk. LIPTÁK Dorottya. Bp.: Kosuth; Eger: EKF, 2012. 343 p. ill. (Kulturális örökség)

20. század

GOMBKÖTŐ Erzsébet: Adalékok az Erdélyi Szépmíves Céh történetéhez. Az Erdélyi Szépmíves Céh működésének alapvető jellegzetességei és a kiadó legjelentősebb sikerei = Székelyföld (Miercurea Ciuc) (15.) 2011. 10. 55–72.

LENGYEL András: Egy bécsi magyar könyvkiadó: a Julius Fischer Verlag = MKsz (128.) 2012. 3. 360–374.

PAPP Tibor: A Magyar Műhely könyvkiadói tevékenysége, nemzetközi kapcsolatok = Magyar Műhely (51.) 2012. 3=161. 18–24.

POGÁNY György: Kovács Máté és a Magyar Enciklopédia = KF (22.) 2012. 4. 757–780.

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Juhász László és a Bibliotheca = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28. / szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka. Miskolc: ME BTK M. Nyelv- és Irodtud. Int., 2012. 53–61.

Megjelent még: Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből / RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes. Bp.: Balassi-MTA ITI, 2012. 350–359.

Sajtótörténet

18–19. század

ANTAL Alexandra: A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerepe az irodalmi nyilvánosság alakulásában = MKsz (128.) 2012. 1. 21–39. Az ország tükre. A képes sajtó Magyarországon,

- 1780–1880 / főkurátor RÉVÉSZ Emese. Bp.: BTM–OSZK, 2012. 95 p. ill.
- A 2012. szeptember 19–2013. január 20. között rendezett kiállítás katalógusa. Magyar és angol nyelven
- 19. század*
- BÓDY-MÁRKUS Rozália: „Neki az irodalom esz-köz, nem cél”? Heckenast Gusztáv periodikái 1837–1874=A vállalkozó és a kultúra...179–218. ill.
- BUDA Attila: „Látván is vakoskodni”. A Hazai Tudósítások és az Európán kívüli világ = MKsz (128.) 2012. 1. 40–62.
- BUZINKAY Géza: A magyar tárca megszületése. Heinrich Heinétől Kecskeméthy Aurélig = A.Acad.Paed.Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 73–82.
- GYAPAY László: A Kritikai Lapok programcikkeinek keletkezéséről = Publ.Univ.Miskolciensis (17.) 2012. 1. 20 éves a bölcsészképzés a Miskolci Egyetemen. 65–73.
- HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária: Így látta az ellenség. Az 1848–1849. évi osztrák Arme-Bulletin sorozat = HadtörtMúzÉrt (13.) 2012. 185–244. ill.
- KOCSIS Lajos: A Csíki Lapok „pártsemleges” időszakának (1889–1898) politikai irányultsága = MKsz (128.) 2012. 1. 63–73.
- MÉSZÁROS Zsolt: A modernitás és az emancipáció határvidékén. A Magyar Bazar irodalmi vonatkozásai a Wohl-nővérek szerkesztése alatt, 1873–1901 = A.Acad.Paed.Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 27–35.
- PÉTER Edit: Az erdélyi sajtó intézményesülése a XIX. század második felében = Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola / főszerk. BÁRDOSI Vilmos. Bp.: ELTE BTK, 2012. 189–198.
- SZILY Marianna: Brassai Sámuel Vasárnapi Újságja = Tört. Muzeol. Szle (11.) 2011. 197–210. ill.
- TAMÁS Ágnes: Nemzetiségi szereplők neveinek összehasonlító elemzése bécsi és magyar élclapokban = Névtani Ért. (33.) 2011. 121–131. ill.
- UJVÁRI Hedvig: Jókai és a pesti német nyelvű sajtó kapcsolata a kiegyezést követő évtizedben = Valóság (55.) 2012. 2. 74–82.
- UJVÁRI Hedvig: Lloydtól Lloydig. Az Ungarischer Lloyd (1867–1876) helye a magyarországi német nyelvű sajtó történetében = MKsz (128.) 2012. 3. 319–333.
- UJVÁRI Hedvig: A Neue Illustrirte Zeitung helye és jelentősége a magyarországi német sajtó történetében = MKsz (128.) 2012. 4. 455–465.
- 19–20. század*
- LENGYEL András: A Hét álnevei. Regesza az önleplezésekről = MKsz (128.) 2012. 1. 126–136.
- LENGYEL András: A Hét kiadóhivatali igazgatójáról = MKsz (128.) 2012. 1. 74–92.
- MÁK Ferenc: Közszellemet alkotni és azt marandólag fenntartani. Óbecse sajtótörténete a polgárosodás korában = Aracs (11.) 2011. 2. 49–75.
- PUSKEL Péter: 150 év a Gutenberg-galaxison. Aradi magyar napilapok és periodikák. Arad: Concord Media Jelen, 2011. 201 p. ill. (Irodalmi jelen könyvek)
- UJJ János: Aradi magyar nyelvű pedagógiai kiadványok = Aradi évszázadok. Várostörténeti tanulmányok, esszék / UJJ János. Arad: Kölcsy Egyes., 2012. 123–134. ill.
- 20. század*
- 50 éves a Magyar Műhely = Magyar Műhely (50.) 2012. 3. = 161. Tematikus szám
- BÁRDI Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében, 1935–1940 = Egyén és közösség. Tanulmányok / szerk. BÁRDI Nándor, TÓTH Ágnes. Zenta: VMMI, 2012. 195–252. ill.
- Betűk kockajátéka. A párizsi Magyar Műhely öt évtizede. Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012. május 10–2012. október 28. / a kiállítást rend. Sípos László et al. Bp.: PIM, 2012. 32 p. ill.
- DARVAI Tibor: A Tanító c. neveléstudományi periodika elemzése = Perspektívák a neveléstudományban.

- Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból, 2011 / szerk. BENEDEK Dániel, VADÁSZ Viola. Pécs: PTE BTK „Okt. és Társ.” Nevtud. Dokt. Isk.–Virágmandula, 2012. 208–221. ill.
- FRÁTER Zoltán: A Nyugat és a tudomány = Hagyomány, hatás, iszony / FRÁTER Zoltán. Bp.: Holnap, 2012. 76–80.
- HUHÁK Heléna: A Szabad Nép „forradalmi” párttaggyűlése és a Petőfi Kör sajtóvitája. Az újságírói hivatás és a szocialista sajtószabadság kérdései az 1950-es évek Magyarországon = Tudomány – felsőfokon 2012. 2. 2–19.
- JANCSÓ Árpád – JAMBRIK Timea – MÓZESSY Gergely: Prohászka más élclapokban = Prohászka-tanulmányok, 2009–2012. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai / szerk. MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Lvt., 2012. 103–112. ill.
- KERESZTY Orsolya: A Nő és a Társadalom című folyóirat (1907–1913) működésének történetéhez = MKsz (128.) 2012. 3. 334–351.
- KLESTENITZ Tibor: A magyar katolikus klérus és a tömegsajtó kihívásai a 20. század első harmadában = A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből / szerk. BÁNKUTI Gábor, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár. Pécs: Pécsi Püspöki Hittud. Főisk.–Pécsi Egyháztört. Int., 2012. 117–133.
- KOSZTOLÁNCZY Tibor: Motívumok = Egy közép-európai értelmiségi napjainkban. Tverdota György 65. születésnapjára / szerk. ANGYALOSI Gergely et al. Bp.: ELTE BTK, 2012. 181–189. A Nyugat című folyóiratról
- Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke / szerk. ARANY Zsuzsanna. MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport. Bp.: Ráció, 2008–4., A budapesti sajtó anyaga 2. A–E / szerk. ARANY Zsuzsanna, DOBÁS Kata. 2011. 129 p.
- LENGYEL András: Cholnoky Viktor Népszava-afférja = Tiszatáj (66.) 2012. 6. 79–91.
- LENGYEL András: Meddig volt a hét segédszerkesztője Cholnoky Viktor? = MKsz (128.) 2012. 3. 383–384.
- LŐRINCZ Anita: Kosztolányi Dezső és az Egyenlőség című folyóirat kapcsolata = It (100.) [93] 2012. 1. 63–71.
- MANDL Erika, M.: Színház a magyar sajtóban a két világháború között. A sajtóforrások szerepe az összehasonlító színháztörténeti kutatásokban, különös tekintettel a Napkelet és a Magyar Szemle színházi rovatára. Bp.: Argumentum, 2012. 336 p. (Irodalomtörténeti füzetek; 171.)
- MARTIN József: Tárcák és tárcaírók Az Újság kezdeti időszakában = A. Acad. Paed. Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 101–111.
- MÓZESSY Gergely: Egy liberális élclap, a Borsszem Jankó Prohászka-képének változásai = Prohászka-tanulmányok, 2009–2012. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai / szerk. MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Lvt., 2012. 61–102. ill.
- PAJOR Emília: „A közvélemény parancsnokai”. A Szabad Nép munkás- és parasztlevelezési mozgalma = Új Forrás (44.) 2012. 9. 32–43.
- PASTYIK László: A délvideki egyházi sajtó a XX. században. Alakulástörténeti vázlat = A korona-kerület gondnoka. 100 éve született Gyetvai Péter kanonok, egyháztörténész. A Péterrévén 2012. május 31-e és június 2-a között megtartott tudományos tanácskozás anyaga / szerk. KINKA Erzsébet, MÁK Ferenc, PASTYIK László. Péterréve–Öbecse: Népkvt., 2012. 97–110.
- PÉTER I. Zoltán – TÓTH János: Egy kis séta. Ady Endre nagyváradi sajtópere és börtönnapjai. Bp.: Noran Libro, 2012. 145 p. ill.
- REICHERT Gábor: A Csillag folyóirat indulásáról = Egy közép-európai értelmiségi napjainkban. Tverdota György 65. születésnapjára / szerk. ANGYALOSI Gergely et al. Bp.: ELTE BTK, 2012. 331–339.
- RÓBERT Péter: Herzl követőinek lapjai. A cionista sajtó története Magyarországon, 1904–1919. Bp.: Mo. Cionista Szövetség, 2012. 218 p. ill. (Bethlen téri füzetek)
- SCHEIBNER Tamás: Konfliktusok, kompromisszumok, szövetségek. Az Irodalomtörténet és a kommunista kultúrpolitika 1949–1962 = It (93.) 2012. 3. 298–327.

- SIPOS Balázs: Az Új Idők mint női lap a két világháború között = Médiумok, történetek... 293–309.
- SZÉCHENYI Ágnes: A Szép Szó és a népi írók mozgalma = Múltunk (57.) 2012. 3. 28–45.
- SZÓTS Zoltán Oszkár: „Az élő és jövő nemzedékek örök okulására”. Az első világháborús katonai tábori lapok jelentősége = Az identitás forrásai... 90–98.
- TAKÁCS Róbert: Partnerség és elidegenedés. A kádári sajtó- és tájékoztatáspolitikai íve = Múltunk (57.) 2012. 2. 90–122.
- TAKÁCS Róbert: Politikai újságírás a Kádár-korban. Bp.: Napvilág–Politikatört. Int., 2012. 376 p. ill.
- VADERNA Gábor: Nemzedékek, programok, lehetőségek. Az Irodalomtörténet története 1912–1949 = It (93.) 2012. 3. 279–297.
- WÉBER Antal: Néhány észrevétel az Irodalomtörténet évszázados fennállása alkalmából = It (93.) 2012. 2. 129–142.
- Sajtótermékek mint forrásanyagok**
- BALÁZS Eszter: „Nemcsak a nyers erők, hanem a szellemi és erkölcsi erők próbája is”. Irodalom és háború a Budapesti Hirlapban az első világháború kezdeti hónapjaiban = A. Acad. Paed. Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 37–45.
- BALÁZS Sándor: Jakabffy Elemér és a Magyar Kisebbség. Kolozsvár: Kriterion, 2012. 385 p. (Kriterion közelképek)
- BARNA Gábor: A szolnoki Katolikus Élet című újság rózsafüzéres hírei = Néprajz, muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Víga Gyula tiszteletére / szerk. TÓTH Arnold et al. Miskolc: BAZ M. Múz. Ig.–ME BTK Törttud. Int., 2012. 502–509.
- BERECZ György: Pedagógia „A Jövő Útjain”. Progresszív nevelésfilozófiai áramlatok a hazai gyermektanulmányi folyóiratokban 1920–1944 között. Keszthely: Balaton Akad. K., 2012. 38 p. (Más kor könyvek; 23.)
- BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália: Nemzeti sztereotípiák – esztétikai értékek – közönségsiker. Magyar és német nyelvű színikritikák az 1840-es években = Az identitás forrásai... 99–114.
- DARVAI Tibor: Ideológiák A Tanító című neveléstudományi folyóiratban = Valóság (55.) 2012. 9. 80–89.
- DÖBÖR András: A magyar nyelv ügye a Jelenkorban Széchenyi István politikai programjának szolgáltatásában = Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola / főszerk. BÁRDOSI Vilmos. Bp.: ELTE BTK, 2012. 5–11. ill.
- DRANIK Réka: A zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák a 19. századi magyar élclapok karikatúráiban = Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára / szerk. CZÖVEK Judit, DYEKISS Virág, SZILÁGYI Zsolt. Bp.: M. Vallástud. Társ., 2012. 288–316. ill.
- MANDL Erika: Színházi és zenei ismeretterjesztés a két világháború közötti művészeti sajtóban = Képzés és Gyakorlat (10.) 2012. 3/4. 240–246.
- MUCSI László: Az Eichmann-per a magyar sajtóban = Tört. Tan. (18.) 2010. (2012.) 223–246.
- OPLATKA András: Schlecht genutzte internationale Tribüne. Ungarn 1919/1920 im Spiegel der Neuen Zürcher Zeitung = Auflösung historischer Konflikte im Donauraum. Festschrift für Ferenc Glatz zum 70. Geburtstag / hrsg. von Arnold SUPPAN. Bp.: Akad. K., 2011. 373–384.
- RÖCZEI Lívia: „Lelkesülve látjuk a régi ősi harcképesség újra való feltámadását”. Első világháborús propaganda a Pest megyei sajtóban = Tanulmányok Pest megye múltjából / szerk. HALÁSZ Csilla, TÓTH Judit. Bp.: Pest M. Lvt., 2006–4. 2012. 113–133.
- TOMA Katalin: Kardinal Mindszenty in der österreichischen Presse = József Kardinal Mindszenty in Wien, 1971–1975 / hrsg. von Csaba SZABÓ. Wien: Inst. für Ungarische Geschichtsforschung in Wien–Balassi Inst. Collegium Hungaricum–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv; Bp.: Balassi Int., 2012. 115–132.
- Könyvtártörténet**
- Több századot érintő munkák*
- FÁY Zoltán: A gyöngyösi ferences könyvtár. Gyöngyös: Ferences Plébánia és Rendház, 2012. 101 p. ill.

- KNAPP Éva – SZÖGI László: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára = University Library of Eötvös Loránd University. Bp.: ELTE Egy. Kvt., 2012. 224 p. ill.
- KOVÁCS Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár = Erdélyi Múzeum (Kolozsvár) (74.) 2012. 2. 68–89.
- LÖFFLER Erzsébet: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Eger: Érseki Vagyonkezelő Közp., 2012. 63 p. ill.
- Tékák az időben. Sepsiszentgyörgyi könyvtárak, a Kaszinótól a Bod Péter Megyei Könyvtárig / összeáll. DEMETER Lajos. Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye Kiadó, 2012. 209 p. ill.
- 15–16. század*
- BARTÓK Zsófia Ágnes: A karthauziak 15–16. századi könyvei és az Érdy-kódex forrásai = Mű & szerző. Fialat kutatók konferenciája. Tanulmánykötet. Bp.: ELTE BTK Régi M. Irod. Tansz., 2011. 79–89. ill.
- BODA Miklós: Handó György könyvtáráról egy pécsi emléktábla ürügyén = Classica, mediaevalia, neolatina. 2012. 6. Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára. 25–34. ill.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Luther nézetei a könyvtárakról. A protestáns könyvtármodell kialakulása = KN (14.) 2012. 4. 8–19.
- 16–17. század*
- KNAPP Éva: A budapesti Egyetemi Könyvtár két törzsgyűjteménye – XVI–XVII. századi nem hungaricum nyomtatványok = KF (22.) 2012. 2. 299–310.
- 18. század*
- HEGYI Ádám: A mezőtúri református gimnázium könyvtára a 18. században. Ertesi Dániel (1744–1809) szerepe egy mezőváros kulturális életében = A tiszántúli református... 103–150. ill.
- HORVÁTH Sándor: Elhúzódó barokk a bencések-nél. A dömölki bencés könyvtár a 18. század végén = Örökség és küldetés... 2. köt. 904–940.
- MONOK István: Újrakezds. Református iskolák könyvtárai az egykori török hódoltság területén = A tiszántúli református... 7–12.
- A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége. Tanulmányok / szerk. MONOK István. Bp.: Kossuth; Eger: EKF, 2012. 255 p. ill. (Kulturális örökség)
- VARGA Bernadett: Ibrahim Műterferrika nyomtatványai az Országos Széchényi Könyvtárban = MKsz (128.) 2012. 1. 141–146.
- ZVARA Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században = A tiszántúli református... 13–101.
- 19. század*
- CSÁKI Árpád: Református olvasóköri és könyvtáralapítási kísérletek Sepsiszentgyörgyön a 19. században = Tékák az időben... 50–58. ill.
- DEÁK Eszter – ZVARA Edina: „Ritka és gazdag gyűjteményét a hazának ajándékozta...”. Széchényi Ferencnek szóló köszöntőlevelek a Nemzeti Könyvtár megalapítása alkalmából = Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról / szerk. DEÁK Eszter, ZVARA Edina. Bp.: Kossuth–OSZK, 2012. 11–54. ill.
- HUDI József: Adalékok a pápai városi népkönyvtár történetéhez, 1879–1894 = Corde aperto. Tanulmányok Kredics László nyolcvanadik születésnapjára / szerk. HERMANN István, KARLINSZKY Balázs, VARGA Tibor László. Veszprém: Veszprémi Főegyházmege–Veszprém M. Lvt., 2012. 77–94.
- Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról / szerk., vál. DEÁK Eszter, ZVARA Edina. Bp.: Kossuth–OSZK, 2012. 279 p. ill.
- 19–20. század*
- KOLOZS Barnabásné: A veszprémi irgalmas nővérek tanintézetének könyvtárai, 1903–1948 = Veszprémi Szele (14.) 2012. 2. 64–79. ill.
- Könyvek az időben. A Kaszinótól a Bod Péter Megyei Könyvtárig / összeáll. DEMETER Lajos. Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye K., 2012. 42 p. ill.
- A Székely Nemzeti Múzeum könyvtára = Tékák az időben... 82–96. ill.
- TÓTH Szabolcs Barnabás – DEMETER Lajos: Adatok a sepsiszentgyörgyi egyetemi könyvtárak kezdeti működéséhez: 19. század utolsó negyede, 20. század eleje = Tékák az időben... 97–103. ill.

20. század

BALOGH Mihály: „Egypengős” kölcsönkönyvtár a kunszentmiklósi gimnáziumban = Az olvasás pártfogója. Írások Nemes Erzsébet tiszteletére / szerk. FÜLÖP Ágnes, LENCSES Ákos, RÓZSA Dávid. Bp.: MKE, 2012. 11–22.

BRANDT Györgyi: A hallei Bibliotheca Nationis Hungariae a berlini egyetem Magyar Intézetének hungarológiai könyvtárában = „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére / szerk. ifj. BERTÉNYI Iván, GÉRA Eleonóra, RICHLY Gábor. Bp.: ELTE Eötvös K., 2012. 83–98.

DEMETER Lajos: A Petőfi Sándor Kultúrotthon könyvtárától a Megyei Könyvtárig = Tékák az időben... 111–159. ill.

KÉGLI Ferenc: Szlovákia egykori magyar könyvtáraitól Brogyányi Kálmán könyvtári kézikönyve ürügyén = KF (22.) 2012. 1. 83–94.

KELEMEN Éva: „A nemzet nagyjainak emlékét ébrentartani a legszebb és legfontosabb feladatok egyike”. A Magyar Nemzeti Múzeum Zenetörténeti Osztálya, 1929–1934 = Az identitás forrásai... 73–89. ill.

SZŐTS Zoltán Oszkár: Könyvtárosok frontszolgálatban. Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai és az első világháború = Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola / főszerk. BÁRDOSI Vilmos. Bp.: ELTE BTK, 2012. 223–227.

TÓTH Gyula: A megyei-járásai könyvtári hálózatok kialakítása [1–3.] = KF (22.) 2012. 1. rész: 2. 217–239.; 2. rész: 3. 437–461.; 3. rész: 4. 671–690.

VIRÁGOS Márta: Az Egyetemi Könyvtár = A Debreceni Egyetem története, 1912–2012 / szerk. OROSZ István, BARTA János. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2012. 386–402.

20–21. század

A Deák Ferenc Megyei Könyvtár és a megyei könyvtári ellátás története, 1950–2010 / szerk. KISS Gábor, SEBESTYÉNNÉ HORVÁTH Margit. Zalaegerszeg: Deák F. M. Kvt., 2012. 183 p.

KISS Gábor – KOCISINÉ SIPOS Rozália: A megyei könyvtár története; a könyvtár szolgáltatásai, gyűjteményei = A Deák Ferenc Megyei Könyvtár és a megyei könyvtári ellátás története,

1950–2010 / szerk. KISS Gábor, SEBESTYÉNNÉ HORVÁTH Margit. Zalaegerszeg: Deák F. M. Kvt., 2012. 7–52.

Bibliofilia, magánkönyvtárak

ACÉL Zsolt: Contextus és corpus. A korpusz-metafora kialakulása és Cicero könyvgyűjteményei = Ókor (11.) 2012. 4. 43–50.

ARADI Ilona: Magánkönyvtárak pusztulása Pest megyében 1945–1956 között = Tanulmányok Pest megye múltjából / szerk. HALÁSZ Csilla, TÓTH Judit. Bp.: Pest M. Lvt., 2006–4. 2012. 187–206.

CSORBA Dávid: Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái = Lymbus 2011. 196–207.

CZIFRA Mariann: Kazinczy Ferenc könyvei nyomában = MKsz (128.) 2012. 4. 426–441.

DEÁK Eszter: „Mit Sehnsucht erwarte ich den Katalog von Eurer Excellenz”. Juraj Ribay levelei Széchényi Ferencnek = Lymbus 2011. 331–353.

DEÁK Eszter: „Szeretnék excellenciádnak a legszebb hungarikumokkal szolgálni”. Széchényi Ferenc német könyvbeszerzői a nemzeti könyvgyűjtemény létrehozása idején = Az identitás forrásai... 214–225. ill.

GÁL Mihály: „A nemzet lelkiismeretének”. Németh László dedikált könyvtára. Bp.: Gondolat, 2012. 318 p. ill.

KNAPP Éva: Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban = Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Kiállítás 2012. december 13–2013. március 29. Tanulmány, katalógus / írta, rend. KNAPP Éva. Bp.: ELTE Egy. Kvt., 2012. 5–37., 73–112. ill. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban; 6.)

LŐCSEI Péter: Barátok, könyvek, dedikációk. Válogatás a Weöres Sándornak ajánlott kötetekből és a költő dedikációból = Vasi Szle (66.) 2012. 5/6. 533–545. ill.

MONOK István: Minister reformatus doctus. Bod Péter, és a vele kortárs református értelmiség műveltsége = Theol.Szle (55.) 2012. 4. 218–223.

- MONOK István: Transformations de l'ordre des bibliothèques aristocratiques dans la Hongrie des 17e–18e siècles = *Hungarian Studies* (26.) 2012. 2. 241–250.
- ŐSZ Előd: Szőlősi Bede János Institúciói. A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója = *Sárospataki Füzetek* (16.) 2012. 1. 59–69. ill.
- ŐSZ Sándor Előd: Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez = *MKsz* (128.) 2012. 2. 268–275. ill.
- ŐSZ Sándor Előd: Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről = *Református Szle* (104.) 2011. 6. 659–684.
- Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Kiállítás 2012. december 13–2013. március 29. Tanulmány, katalógus = *Pázmány relics in the University Library of Budapest. The volumes of Péter Pázmány's private library of Pozsony in the University Library of Budapest. Exhibition 13 December 2012–29 March 2013. Study, catalogue / írta és rend. KNAPP Éva. Bp.: ELTE Egy. Kvt., 2012. 112 p. ill. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban; 6.)*
- ZVARA Edina: Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei = *MKsz* (128.) 2012. 3. 293–318.
- Olvasástörténet**
- ÁSVÁNYI Ilona: Szent Benedek Regulája az olvasásról = *Corde aperto. Tanulmányok Kredics László nyolcvanadik születésnapjára / szerk. HERMANN István, KARLINSZKY Balázs, VARGA Tibor László. Veszprém: Veszprémi Főegyházmezeje–Veszprém M. Lvt., 2012. 11–30.*
- BARÁTNÉ HAJDU Ágnes: Adalékok a két világháború közötti hódmezővásárhelyi egyletek történetéhez = *KN* (14.) 2012. 2. 27–35.
- KISS Endre József: Könyvkultúra a vezérlő fejedelem környezetében = *Istennel a hazáért és a szabadságért. Jubileumi Rákóczi Évek 2003–2011 / szerk. DUKRÉT Géza. Oradea: Királyhágómelléki Ref. Egyházker.; [S.l.]: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Biz., 2003–4. 2011. 235–247.*
- MONOK István: Aművelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Bp.: Kossuth; Eger: EKF, 2012. 470 p. ill. (Kulturális örökség)
- OLÁH Róbert: A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján = *A tisztántúli református... 151–238. ill.*
- ŐSZ Sándor Előd: Kik olvasták a kora újkori Erdélyben Kálvin János főművét? = „...éltünk mi sokáig két hazában...”. Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére / szerk. DANÉ Veronka, OBORNI Teréz, SIPOS Gábor. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2012. 275–300. ill.
- PÁVLIČZ Adrienn: A tél közelítő magánya avagy Berzsenyi Dániel könyvtelen (!) élete = *A közelítő tél. A Szombathelyen, Celldömölkön és Egyházashetyén 2011. szeptember 30. és október 2. között rendezett A közelítő tél-konferencia szerkesztett és bővített anyaga / szerk. FÜZFA Balázs. Szombathely: Savaria Univ. Press, 2012. 32–50.*
- SZÖCS Imre: A Sepsiszentgyörgyi Olvasó Egylet/Kaszinó könyvtárának állománya a 19. és 20. század fordulójának környékén = *Tékek az időben... 104–110.*
- TÓTH Zsombor: Egy kora újkori székely fiatalember műveltsége. Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből. Esettanulmány = *Acta Siculica* (2011) 483–492.
A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának unitárius fondjában őrzött Ms. U. 9. jelzetű dokumentumáról
- VENTILLA Andrea: „Asszonyoknak igen sokat kell tudni, –s tudni leginkább olvasás által lehet”. Női műveltségi viszonyok az 1840-es években = *Perspektívák a neveléstudományban. Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból, 2011 / szerk. BENEDEK Dániel, VADÁSZ Viola. Pécs: PTE BTK „Okt. és Társ.” Nevtud. Dokt. Isk.–Virágmandula, 2012. 131–144. ill.*
- VERÓK Attila: Das schweizerische Buch bei den Siebenbürger Sachsen vom 16. bis 18. Jahrhundert = *Orbis Helveticorum. Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt / Hrsg. Viliam ČIČAJ, Jan-Andrea BERNHARD. Bratislava: Historický ústav Slovenskej akad. vied, 2011. 299–305.*

A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

- BARNA Béla: Gárdonyi Géza, az újságíró = A. Acad. Paed. Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 113–127.
- BELLÁGH Rózsa: Bod Péter, a historia litteraria művelője. Szellemi öröksége, a Magyar Athenas = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigényi „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete / szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő. Bp.: KRE–L’Harmattan, 2012. 201–209.
- BELLÁGH Rózsa: Bod Péter erdélyi tudós és írói lexikona, a Magyar Athenas = Széphalom (22.) 2012. 223–230. ill.
- BÉNYEI Miklós: Kovács Máté és a Magyar Könyvtárosok Egyesülete = KF (22.) 2012. 4. 781–790.
- BERÉNYINÉ VARGA Iboyla: „Szatyi bácsi”. Egy fejezet Debrecen sajtótörténetéből = Az olvasás pártfogója. Írások Nemes Erzsébet tiszteletére / szerk. FÜLÖP Ágnes, LENCSES Ákos, RÓZSA Dávid. Bp.: MKE, 2012. 27–35. Szathmáry Zoltán újságíróról
- BURMEISTER Erzsébet: Zsidai József, 1934–2012 = KKK (21.) 2012. 10. 52–53.
- BUZOGÁNY Dezső: Lectori salutem! Sipos Gábor pályafutása és tudományos munkássága = Református Szle (104.) 2011. 6. 575–581. ill.
- DÖBÖR András: Helmezy Mihály, a reformkori lapszerkesztő. A Jelenkor című folyóirat a nemzeti nyelvért, kultúráért = Szegedtől – Szegedig 2012. 329–338.
- FRÁTER Zoltán: Osvát Ernő életrve = Hagyomány, hatás, iszony / FRÁTER Zoltán. Bp.: Holnap, 2012. 9–31.
- FÜGEDI Péterné: Száz éve született Sebestyén Géza = KKK (21.) 2012. 5. 40–47.
- GAZDAG László: Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán = Múltunk (57.) 2012. 4. 190–238.
- KÁLNOKI KIS Tamás: Kilencven éve született a papír-, a mértékek- [sic!] és mesterségek magyar krónikása: Bogdán István, a történelemtudomány doktora = Levéltári Szle (62.) 2012. 3. 58–66. ill.
- KAPRONCZAY Károly: Antall József és az orvostörténelem. Születésének 80., halálának 20. évfordulójára = Az orvostörténelem, művelődéstörténelem és tudománysszervező Antall József írásából születése 80. évfordulója tiszteletére / összeáll. KAPRONCZAY Károly; sajtó alá rend. GAZDA István. Bp.: M. Orvostört. Társ.–Semmelweis Orvostört. Műz., Kvt. és Lvt.; Bp.–Piliscsaba: MATI, 2012. 9–30.
- LIPTÁK Dorottya: Polgári létformák és társasági élet a pilismaróti szalonban = A vállalkozó és a kultúra... 251–282. ill. Heckenast Gusztávról
- MADER Béla: Szentirmai László, 1932–2012 = KKK (21.) 2012. 8. 54–56.
- MEZEY László Miklós: Krencsey Győri Erzsébet, 1936–2012 = Könyvtári Levelező/lap (24.) 2012. 9. 23–24. Megjelent még: KKK (21.) 2012. 11. 51–54.
- OZSVÁTH Judit: Márton Áron, a lapszerkesztő = Tanulás és művelődés / szerk. JUHÁSZ Erika, CHRAPPÁN Magdolna. Debrecen: DE TEK BTK Neveléstudományok Int., 2012. 515–520.
- POGÁNY György: Kereszt István emlékezete = KF (22.) 2012. 1. 55–63.
- POGÁNYNÉ Rózsa Gabriella: „Irodalom könyvészet nélkül: vagyon leltár vagy ország térkép nélkül”. Kertbeny Károly élete és könyvészeti tevékenysége = KF (22.) 2012. 1. 65–82. A tanulmány teljes szövege a Könyvtári figyelő weboldalán olvasható
- POGÁNYNÉ Rózsa Gabriella: Tudomány vagy gyakorlat? Korabeli könyvtárszakmai gondolatok Kovács Máté és Mátrai László párhuzamos életrajz-vázlata kapcsán = KF (22.) 2012. 3. 525–548.
- PORKOLÁB Tibor: Egy rejtőzködő kritikus. Léway József a Budapesti Szemle Értesítő-rovatában = Docere et movere. Bölcsészlet- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára / főszerk. ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária. Miskolc: ME BTK, 2012. 131–141.
- SZÉCHENYI Ágnes: Az újságírás önreflexiója: Biró Lajos, 1908–1911 = Médiumok, történetek... 265–281.
- SZITA GÁBOR – WEBER TIBOR: „A kéziratoknak van

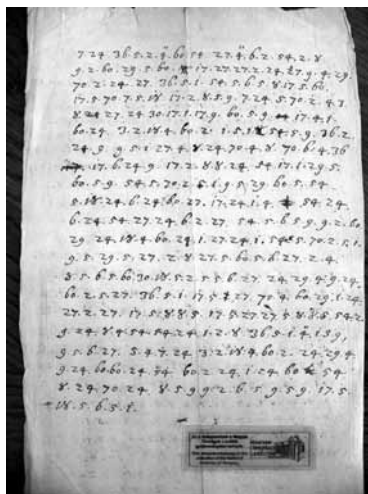
- lelkök”. Csontos János munkáinak és levelezésének bibliográfiája. Bp.: OSZK–Gondolat, 2012. 383 p. ill. (Nemzeti téka)
- SZŐNYI Éva: Adalékok id. Szinnyei József (1830–1913) fogadtatásához a Magyar Nemzeti Múzeumban = MKsz (128.) 2012. 3. 354–359.
- SZŐTS Zoltán Oszkár: Az Országos Széchényi Könyvtár első világháborús hősi halottja: dr. Hupka Ödön = Lybus 2011. 449–457.
- TÖRÖK Zsuzsa: Kánya Emília szerkesztői és írói pályája = It (42–92.) 2011. 4. 475–489.
- UJVÁRI Hedvig: Theodor Herzl újságírói pályájának főbb állomásai a Neue Freie Presse előtt = Századok (146.) 2012. 3. 665–681.
- VARGA Gyula: Páldy Róbert = Páldy Róbert, 1912–1998 / szerk. VARGA Béla. Veszprém: Eötvös Károly Megyei Kvt. és Közműv. Int., 2012. 7–20. ill.
- VERÓK Attila: Az irodalmi vagy tudóslexikonok írásának kezdetei Magyarországon. Martin Schmeizel Czvittinger-kötete = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete / szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő. Bp.: KRE–L’Harmattan, 2012. 275–283.
- WEEBER Tibor: Egy jobb sorsra érdemes tudós derékba tört pályája. Csontos János (1846–1918) könyvtárőr élete = „A kéziratoknak van lelkök”. Csontos János munkáinak és levelezésének bibliográfiája / SZITA Gábor, WEEBER Tibor. Bp.: OSZK–Gondolat, 2012. 13–59. ill.

HEGYKÖZI Ilona – KOLLÁR Mária

FIGYELŐ

Filológiai okok egy monoalfabetikus titkosírásejtő szoftver mellett: a program működése és tapasztalatai. A monoalfabetikus – egy betűnek egy rejtjelet megfelelő – titkosírások a régmúlt itt maradt emlékei. A kriptológia tudománya már régen komolyabb problémákkal van elfoglalva. Mind a kriptotörténeti monográfiák, mind a kortárs kódfejtő kézikönyvek gyorsan, lehetőleg még az első oldalon végeznek vele, hogy nagyobb kihívást jelentő módszerek felé forduljanak. Mára a második világháborús Enigma problémája is a múlté, az utóbbi évtizedek kutatásai a biztonságos kulcsmegosztás, az elvileg is megfejthetetlen kódok, és az átlagember számára kevéssé felfogható számítógépes titkosítások körül folynak. Az elhanyagolás oka természetesen az, hogy a monoalfabetikus titkosírásokat könnyű megfejteni, ha egyszerű próbálgatással nem sikerülne, akkor lefutottunk egy pusztá frekvenciaanalízist. Ha esetleg esz vezetne eredményre, alkalmazhatunk magánhangzó azonosító módszert vagy egy bigrammokra vonatkozó gyakoriságvizsgálatot. A monoalfabetikus titkosírások nem csak elavultak, hanem valamelyest érdektelenek is egy tapasztalt kódfejtő számára.

E széles körben ismert és elfogadott jelenség ellenére azok a valódi monoalfabetikus titkosírások, amelyek a 16–17. századból maradtak fenn – abból az időből, amikor már inkább bonyolultabb, egy betűhöz három-négy jelet rendelő, úgynevezett homofonikus titkosírások domináltak, de a diplomáciai, katonai és magán levelezés egy nem elhanyagolható része még mindig monoalfabetikus volt – mégis igen komoly kihívást jelenthetnek a történész számára. Nézzünk egy konkrét példát a magyar történelem tizenhetedik század végi korszakából, a Wesselényi féle szervezkedés egy eddig ismeretlen levelét:

A két oldalas levél átírata:

24. 18. 2. 70. 2. 6. 27. 7. 17. 8. 5. 18. 5. 6. 27. 24. 1. 1. 5. 6. 5. 6. 27. 2. 8. 27. 5. 60. 17. 70. 2. 8. 5. 70. 5. 1. 1. 2. 5. 60. 8. 5. 9. 9. 2. 27. 8. 5. 9. 9. 2. 17. 5. 1. 5. 54. 7. 24. 6. 5. 9. 24. 18. 7. 24. 18. 24. 8. 17. 59. 8. 5. 70. 5. 24. 18. 27. 7. 4. 18. 17. 24. 60. 9. 24. 70. 24. 17. 24. 1. 5. 8. 54. 5. 70. 2. 5. 1. 9. 5. 8. 17. 6. 17. 60. 54. 8. 4. 1. 70. 24. 1. 24. 27. 27. 2. 24. 5. 8. 15. 24. 6. 24. 60. 30. 18. 4. 1. 24. 27. 27. 2. 24. 8. 4. 27. 9. 5. 70. 17. 27. 54. 4. 18. 28. 5. 9. 5. 18. 24. 2. 24. 60. 1. 24. 8. 3. 24. 60. 9. 2. 60. 27. 7. 24. 5. 60. 60. 5. 9. 27. 17. 29. 4. 9. 9. 2. 30. 18. 7. 29. 24. 30. 4. 6. 6. 17. 15. 27. 2. 3. 2. 1. 2. 8. 5. 9. 5. 5. 6. 17. 4. 1. 60. 5. 54. 60. 5. 9. 7. 24. 18. 24. 9. 17. 6. 24. 9. 7. 17. 8. 5. 70. 5. 27. 4. 1. 17. 2. 8. 5. 1. 27. 5. 27. 60. 5. 9. 7. 24. 60. 5. 9. 7. 4. 1. 9. 2. 24. 29. 4. 9. 24. 6. 2. 5. 27. 54. 5. 1. 1. 5. 27. 60. 5. 54. 54. 5. 70. 2. 5. 1. 9. 5. 8. 17. 6. 24. 9. 9. 24. 1. 54. 17. 36. 24. 6. 54. 4. 29. 60. 4. 9. 54. 2. 27. 9. 5. 70. 17. 24. 1. 1. 4. 54. 7. 4. 70. 2. 8. 5. 70. 2. 5. 60. 1. 5. 54. 60. 5. 9. 15. 2. 60. 18. 5. 6. 27. 60. 59. 24. 29. 4. 9. 24. 60. 2. 5. 6. 27. 7. 24. 60. 5. 9. 17. 6. 24. 9. 7. 4. 18. 17. 24. 1. 4. 54. 4. 27. 5. 1. 5. 9. 5. 6. 27. 5. 1. 5. 27. 5. 9. 36. 4. 27. 27. 24. 2. 70. 54. 5. 8. 17. 24. 70. 2. 4. 54. 8. 5. 60. 27. 2. 60. 27. 5. 60. 27. 2. 4. 2. 24. 27. 15. 6. 4. 8. 5. 44. 17. 24. 1. 60. 4. 9. 9. 5. 60. 27. 5. 5. 8. 27. 9. 2. 7. 5. 1. 27. 8. 27. 6. 4. 30. 18. 2. 17. 6. 24. 9. 9. 24. 1. 8. 5. 9. 3. 5. 1. 5. 8. 5. 54. 54. 2. 60. 5. 54. 5. 18. 5. 60. 4. 6. 24. 3. 24. 60. 30. 17. 6. 2. 5. 6. 4. 9. 24. 1. 27. 24. 1. 2. 6. 27. 24. 9. 24. 18. 4. 60. 29. 4. 1. 70. 4. 27. 7. 24. 36. 5. 2. 4. 60. 54. 27. 4. 6. 2. 54. 2. 8. 9. 2. 60. 29. 5. 60. 17. 27. 27. 2. 24. 27. 9. 4. 29. 70. 2. 24. 27. 36. 5. 1. 54. 5. 6. 5. 8. 17. 5. 60. 17. 5. 70. 7. 5. 18. 17. 2. 8. 5. 9. 7. 24. 5. 70. 2. 4. 3. 8. 27. 24. 30. 17. 1. 17. 9. 60. 5. 9. 17. 4. 1. 60. 24. 3. 2. 18. 4. 60. 2. 1. 5. 1. 54. 5. 9. 36. 2. 24. 9. 9. 5. 1. 27. 4. 8. 24. 70. 4. 8. 70. 6. 4. 36. 17. 6. 24. 9. 17. 2. 8. 8. 24. 54. 17. 1. 29. 5. 60. 5. 9. 54. 5. 70. 2. 5. 1. 9. 5. 29. 60. 5. 54. 5. 18. 24. 6. 24. 60. 27. 17. 24. 1. 4. 54. 24. 6. 24. 54. 27. 24. 6. 2. 27. 54. 5. 6. 5. 9. 9. 2. 60. 29. 24. 18. 4. 60. 24. 1. 27. 24. 1. 54. 5. 70. 2. 5. 1. 9. 5. 29. 5. 27. 2. 8. 27. 5. 60. 5. 6. 27. 2. 4. 8. 5. 6. 5. 60. 30. 18. 5. 2. 5. 5. 6. 27. 24. 29. 4. 9. 24. 60. 2. 5. 27. 36. 5. 1. 17. 5. 27. 70. 4. 60. 59. 1. 24. 27. 2. 27. 17. 5. 8. 8. 5. 17. 5. 27. 27. 5. 8. 8. 5. 54. 2. 9. 24. 8. 4. 54. 54. 24. 1. 2. 8. 36. 5. 1. 4. 1. 5. 9. 9. 5. 6. 27. 5. 4. 7. 24. 3. 2. 18. 4. 60. 2. 24. 29. 4. 9. 24. 60. 60. 24. 54. 60. 2. 24. 1. 24. 60. 54. 8. 24. 70. 24. 8. 5. 9. 9. 2. 6. 5. 9. 5. 9. 17. 5. 18. 5. 6. 5. 1.

Hasonló megoldatlan és teljes mértékben titkosított (azaz nyílt szöveget egyáltalán nem tartalmazó) levél kis erőfeszítéssel található a közép-európai történelem forrásait őrző levéltárakban. Sok esetben – mint ahogyan ebben is – a rejtjel szimbólumok pusztá leszámolása arra utal, hogy vagy monoalfabetikus titkosírással állunk szemben, vagy olyan homofonikus, amely kevés homofont használ, és amely így „kvázi-monoalfabetikusnak” tekinthető. A régió komplex politikatörténelméből fakadóan a történész gyakran nem tudhatja, vajon német, francia, olasz, latin, magyar vagy akár török szöveggel áll-e szemben. Ez természetesen nem kell, hogy problémát jelentsen – gondolhatjuk – hiszen ha összehasonlítjuk a rejtjelszöveg statisztikai tulajdonságait az említett nyelvek könnyen mérhető tulajdonságaival, akkor megalapozottan sejthetjük, hogy melyik nyelvről van szó. Bármilyen logikusnak tűnik is ez a felvetés azonban, a konkrét esetek nem igazolják vissza. A siker elmaradásának oka pedig a kora újkori helyesírás instabilitásában keresendő. Az alábbi három tényezőben:

1. A kora újkori írnokok kézírása megbízhatatlan. Nemcsak hogy nem tiszteltek semmiféle következetes helyesírást, hanem rendszeresen hibákat is elkövettek. A modern kódfejtő egyik szokásos következtetési útja, hogy feltételezi, egyetlen szóban sem fordulhat elő ugyanaz a betű háromszor egymás után, azaz, ha a kétszóveggel egy szimbólum háromszor ismétlődik, akkor feltétlenül két egymás utáni szóval van dolgunk. A valódi titkosírások esetében azonban ez az okoskodás nem működik, az írnokok és levélírók ugyanis gyakran ismételték vagy hagytak ki karaktereket pusztá oda nem figyelésből vagy hibából.
2. Azonban még abban az esetben is, ha az írnok gondosan dolgozott, számos választási lehetőség állt előtte. Ugyanazzal a rejtjelkarakterrel titkosítsa-e az u-t és a v-t? Megkülönböztesse-e a j-t és az i-t? Alkalmazzon-e külön szimbólumot az ékezetes betűknek és egyéb speciális karaktereknek (magyarul

- például: á, é, í, ö, ő, ü, ű, franciául: é, è, ê, à, ç, stb.), vagy használja-e ezen betűk ékezet nélküli párját? A megmaradt titkosíráskulcsokban mindegyik eljárásra találunk példát (bár az ékezeteket jelző módszerek jellemzően későn, a tizenhetedik század második felében jelentek csak meg).
3. Hogyan döntse el a kódfejtő, melyik szöveg alapján számolja ki azokat a statisztikai adatokat, amelyeket a rejtjelszöveg statisztikájával összehasonlít? Mit tekintsen a kódszöveg nyelvi analógiának? Modern francia, olasz, német, magyar és török szövegek nyilvánvalóan nem alkalmasak a célra. Bőséggel állnak rendelkezésre történelmi szövegek a korszakból, ezek azonban bizonyos jól definiált elvek mentén¹ szerkesztett – kijavított és modernizált – szövegkiadások. Természetesen vannak olyan szövegkiadások is, amelyek betűhűek, azonban ezek a kiadások ritkák, elsősorban nyelvtörténészek számára készülnek, és még ezek sem tudnak tökéletes mértékben betűhűek lenni, a szerkesztőnek bizonyos döntéseket kell hoznia a szövegkiadás során. A legtöbb szerkesztett szöveg azonban történészek számára készül. Ezekben ugyan igyekeznek megtartani a betűhű alakot a személy- és helyneveknél, valamint a naptári neveknél, az átírásban is megőrzik a tájnyelvi elemeket (i-zés), de elhagyják a szó végi „h” hangot, ha néma (megh = meg), és ha az adott betű feltehető kiejtésének mai megfelelőjét feltüntetve, cz helyett c-t, gh helyett h-t, lly helyett ly-t és ts helyett cs-t írnak a szerkesztett szövegbe. A szerkesztési változtatások alaposan indokolhatók szakmai érvekkel, azonban az eredeti szöveg statisztikai tulajdonságait megváltoztatják, ezért végső soron nem alkalmasak arra, hogy a kódszöveghez analógiaként használjuk őket.

Azonban, ha mindenek ellenére feltételezzük is, hogy van elegendő mennyiségű kora újkori betűhű szövegünk elektronikus formában, amely az eredeti – instabil – helyesírást követi, a történész kódfejtő még akkor is komoly problémákkal szembesül. Melyik szöveget hívja segítségül a megfejtéshez? Azt, amelyikben ékezetes betűk szerepelnek, és megkülönböztetik az u-t a v-től, az i-t a j-től? Vagy azt, amelyikben nincsenek ékezetek, mégis megkülönböztetik az előbbieket. Vagy azt, amelyik inkonzisztens módon használ ékezeteket, és megkülönbözteti az i-t a j-től, de az u és a v közül csak az egyiket alkalmazza. Túl sok a lehetőség!

Hogy érzékeltessük a problémát, mennyire távol áll a mai, kiszámítható használattól egy kora újkori rejtjelszöveg, mennyire következtelen egy szövegen belül, hogy alkalmaznak-e ékezetes betűket vagy nem, és hogy mennyire reménytelennek tűnik érvényes szövmintázatokat keresni, érdemes idézősolni Pázmány Péter egy I. Rákóczi Györgynek írt levelét 1636-ból (a ritkábban szedetttek az eredetiben titkosírva, a sűrűn szedetttek nyílt szöveggé váltak a levélben):

Mennél többet gondolkodom az kezd mostani állapotyarul annal inkább confirmaltatom abban az opinióban hogy kezd a ztorok kelmegek b e k e l l i e k v a l a m i n t l e h e t l e h e t e t l e n h o g i k e g i e l m e d a t o r k h a t a l m a e l l e n h a d a t v i s e l h e s s e n l e h e t l e n a z i s h o g i s o k k a i g f e n t a r c s a a h a d a k a t m e g u n a k o z n a k a z s t a t u s o k a k o l t s e g e s t a b o r i s z e n v e d e s b e a z f e l e l e m i s f e i e k b e f o r o g h o g i h a s o k k a i g t a r t a z t o r o k e l l e n k e z e s e o r s z a g o k a t i s e l v e s z t i k É s s o k e g y é b a k a d é k o s g o n d o l k o d á s o k m i a t t e g y s z e r c s a k e l o s z o l n a k e s k e g i e l m e d e t e l h a g g i a k a z l e n g i e l t u l l a t t i a k e g i e l m e d h o g i e l h a g g i a t o t K e r e m k e g d e t t e k i n t e m e g a z m i n e m ű v a l a s z t v i v K d k B o g a d i u r a m, a r r a k e r d e s r e h a M a t o r k k e l v a l o f r i g i f e l b o n t a s a v e l s e g i t e n i a k a r i a e e s t o b b e l n e b i s z t a s s a m a g a t h a n e m c s a z z a l a m i g i r v e v a g i o n U g y v a g y o n r e n d e l t v o l t a M n e m e t e k e t m a g i o r o r s z a g b a d e m i n d a t e l i u d o h e z k e p e s t m i n d a z e r t h o g i a s a o h a d a t m e g u t o g e t t e k a s v e d u s o k a z o k m i k o r i o g e t e n e k e l e s h a e l i o n n e k i s n e m t u d o m h a l e n n e h a s z a H i s z e n e l e g p e l d a n k v a g y o n a r r u l, h o g y e r d e l i t a n e m e t s e g i t s e g m e g n e m o l t a l m a z h a t t i a a t o r o k e l l e n A z é r t

¹ A szövegkiadás elméleti és gyakorlati problémáival kapcsolatban a *Fons VII* (2000) tanulmányai adnak eligazítást.

uram, nem latok egyeb. utata meg maradasaba hanem hogi abekeseg etelvegezz e Sokat irhatnak arrul, de a kegd gondolkodasara hagyok mindeneket. A tisztesség és böcsület a mire leginkabb kell vigyazni, a bekese g s z e z e s b e n a t o b b i m i n d s e m t e s z e n k e t s z a z e z e r f o r i n t a l t o b b e t A z e r t p e d i g e r d e l i t n e m k e l p e r i c l i t a l n i A z u r I s t e n t k e r e m i g a z g a s s a a k e g d . e l m e j e z t m i n d e n j o r a . T a l a m a z ü d ö a l a t t c u s t a n s z i n a p o l i b o l i s u a l a m i i o h i r e i o h a i g a z a X k p r o g r e s s u s a k o n n i u l e s z e n a b e k e s e g a b e t l e n i s z u a n k i u a n s a g i m o d o t l a n o k M e g n e m e r k e z e t v a l a s z o m ö f e l s e g e t ü l a r r a a z h a t o d i k a r t i k u l u s r a m e l l i e t a u e z e r k i u a n t k e g d t ü l . ”²²

Amint ebből is látszik, nem elég annyit tudni, hogy egy levél nyelve magyar. Valójában több magyar (és több francia, német, olasz, stb.) nyelv volt forgalomban a kora-újkorban, még akkor is, ha ezek közül a magyar helyesírás tűnik a leginkább instabillnak. Következésképp, monoalfabetikus titkosírást kortárs szöveg segítségével megoldani jelentősen bonyolultabb művelet, mint első pillantásra tűnhetett. Mindez nem elméleti probléma, a megállításokat tapasztalat szülte, valójában megtörtént, hogy egy nyilvánvalóan monoalfabetikus titkosírás ellenállt a kódfejtési törekvéseinknek. Amennyiben egy titkosírásban nincsenek feltüntetve a szóhatárok, sok félreírás van benne, a nyílt szöveg nyelve nem ismert, a helyesírás nem következetes, és a levélíró kiszámíthatatlanul dolgozott, még egy módszerében elavult rejtjelszöveg is komoly kihívással szembesíti a kódfejtőt. Az alább bemutatásra kerülő kódfejtő szoftver ebből a frusztrációból született.

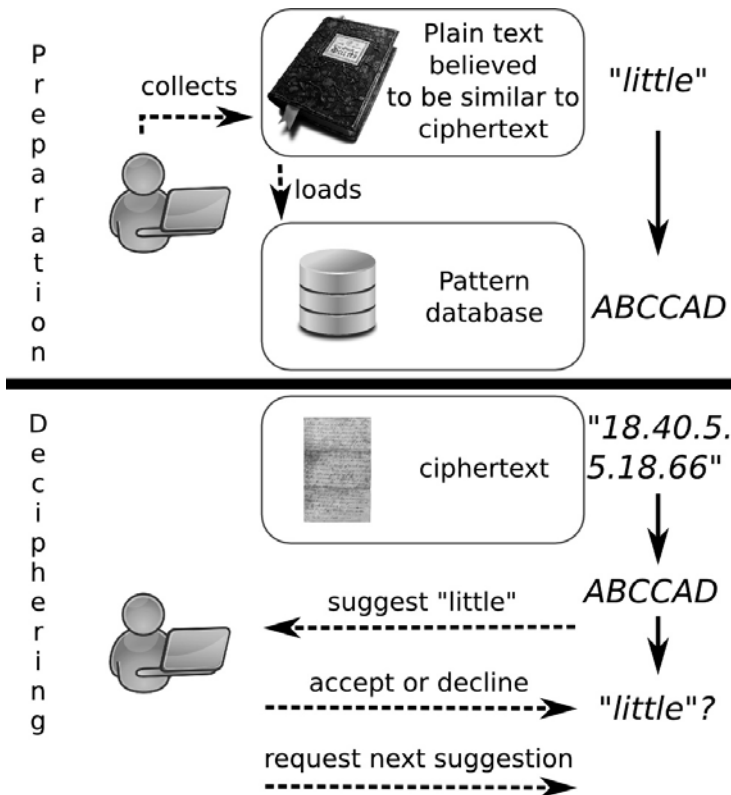
A program legfontosabb eszköze a kódfejtők köreiben jól ismert szó-mintázat módszer. Más, közkézzen forgó kódfejtő programokhoz képest a szoftver előnye, hogy felhasználója könnyen és praktikusán bele tudja táplálni azt a nyílt szöveget, amelynek statisztikájával és szómintázataival a rejtjelszöveg szimbólumait össze kívánja hasonlítani. A szoftver másik előnye, hogy bár monoalfabetikus titkosírások megfejtésére készült, bármennyi karaktert képes kezelni, és ezért egy homofonikus titkosírás megfejtéséhez is segítséget nyújthat. A homofonikus titkosírások, bár jelentősen komolyabb kihívásokkal szembesítik a kódfejtőt, bizonyos részekben – különösen, ha a kódoló meglegedett kevés homofon használatával – lényegében monoalfabetikusak. A titkosírásejtő szoftver képes lehet arra, hogy egy-egy jellegzetes szómintázatot felismerjen, és ezzel a kódfejtő számára betörési pontot kínáljon.

A szoftver neve „History Decipherer”. A felhasználó mindenekelőtt beletáplálja a txt formátumú rejtjelszöveget (a rejtjelszöveg számokból áll, minden szám után pont áll, egy, két, három és többjegyű számok egyaránt kezelhetőek a program számára). Ezek után a felhasználó betáplálja azt a (szintén txt formátumú) nyílt szöveget, amelyről azt gondolja a kódszöveghez időben, térben és nyelvhasználatban a lehető legközelebb van. Természetesen olyan txt fájl is lehet használni, amely több nyelven tartalmaz

²² Ötvös Ágoston, *Rejtelmes levelek első Rákóczi György korából*, Kolozsvár, A Királyi Főtanoda betűivel, 1848, 1–4. Az Ötvös által rekonstruált – homofonikus – titkosírás megfejtése mai magyarul: 1. az törökkel megbékélikéjék valamint lehet, lehetetlen, hogy kegyelmed a török hatalma ellen hadat viselhessen; lehetetlen az is, hogy sokáig fentartsa a hadat, megunatkoznak a statusok a költséges tábori szenvedésbe, az félelem is fejekbe forog, hogy ha sokáig tart az török ellenkezése országokat is elveszítik. 2. eloszlanak és kegyelmedet elhagyják, az lengyeltül láttja kegyelmed, hogy elhagyott. 3. arra a kérdésre ha M a törökkel való frigy felbontásával segíteni akarja-e kegd és többet ne biztassa magát. 4. ígírve vagyon. 5. rendelte volt M a németeket Magyarországra, de mind a téli időhöz képest, mind azért, hogy a való hadat megütögették a svedusuk, 6. nem tudom azok mikor jöhetnek el, és ha eljönnek is, nem tudom ha lenne haszna. 7. Erdélyt a német segítség meg nem oltalmazhattya a török ellen. 8. utat 9. utat a meg maradásába, hanem hogy békességet elvégezze. 10. a békesség szerzésben a többi mind se teszem két száz ezer forintnál többet. 11. Erdélyt nem kell periclitálni. 12. Constanzinopolyból is valami jo hire jó 13. Kgdk, ha igaz az X progressusa könnyű leszen a békesség. A Bethlen István kívánsági mondotlonok 14. hatodik articulusra, melyet a vezér kívánt.

szövegeket. Amennyiben a felhasználó tudja, vagy sejtí, mi lehet a rejtjelszöveg nyelve, hasonló nyelvű nyílt szöveget használ. Mind a rejtjelszöveg mind a nyílt szöveg esetében igaz, hogy minél hosszabb a szöveg, annál több remény van sikeres kódfejtésre.

A program kiszámolja és összehasonlítja mindkét szöveg jellemző frekvenciastatisztikáit (szimbólumokra, bigrammokra, trigrammokra, stb), majd végigvizsgálja a szövegek szómintázatait (minthogy a rejtjelszövegben nincsenek szóhatárok, sem ott sem a nyílt szövegben nem tekinti a szóhatárokat, „végigtolja” a mintázat vizsgálatot a space-ek nélkül vett szövegen). A folyamat néhány másodperctől néhány percig tart. A szómintázat azonosítás eredményeként a például a „little” (egy meglepően ritka szerkezetű szó) „ABCCAD”, az „emperor” „ABCADED”, lesz, és így tovább. Az alap gondolat az, hogy a minél ritkább mintázatú szavak kiugorjanak.

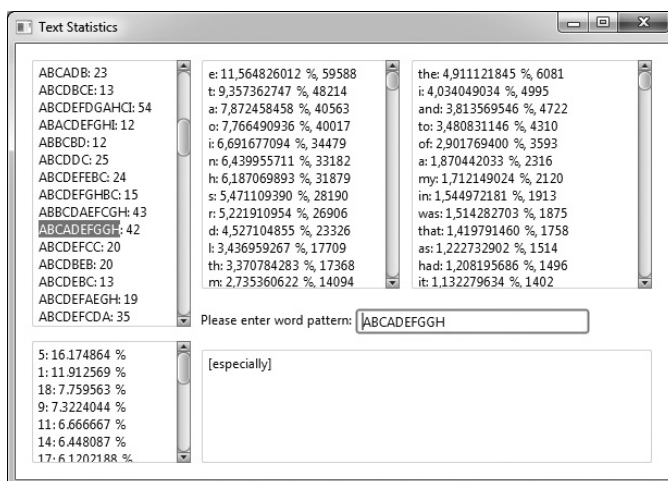

*A titkosírásfeltörő szoftver működésének folyamatábrája
(tervezte és készítette Héder Mihály)*

A lehetséges mintaegyezéseket a program abból a szempontból is vizsgálja, hogy mennyire gyakori karaktereket tartalmaznak az első, második, stb. pozíciójukban. Ebből az értékből indexszámot generálva súlyozza, mennyire valószínű, hogy egy-egy pattern egyezés valódi megoldást rejt, hiszen természetesen több szó is tartozhat ugyanahhoz a szó mintázathoz. A program minden (W) szóhoz kiszámolja, mennyire jól illeszkedik egy adott rejtjelszimbólumának (CS) relatív gyakorisága, a nyílt szöveg azonos mintájú szavának azonos pozíciójában álló betűjének (WS) relatív frekvenciájához. Minél kisebb ez az érték, annál valószínűbb, hogy a mintázatok egyezése valódi azonosságra utal:

$$d_{\{C-W\}} = \frac{\sum_{pos_i} |(freq_{InCipher}(CS_i) - freq_{InPlain}(WS_i))|}{length(C=W)}$$

A program két részből áll. Az első, a szöveg statisztika elemző ablak, amely a szöveg elemeinek (betűinek), bigrammjainak, trigrammjainak és szóminázatainak tulajdonságát mutatja. A bal felső ablakban a szómintázatokhoz „érdekessegük” függvényében érték van rendelve, ez mutatja, mennyire egyedi az adott szómintázat: például az „especially” szó sokszor fordul elő egy adott angol nyelvű szövegben, viszont csak ez az egy szó rendelkezik a szövegben ezzel a mintázattal, ezért igen „érdekesnek” számít: „ABCDEFGGH: 42” A középső és a jobb felső ablakrész betűknek és szavaknak a relatív gyakoriságát mutatja, míg a bal alsó ablakrész a rejtjelszöveg szimbólumainak relatív gyakoriságát jelzi.

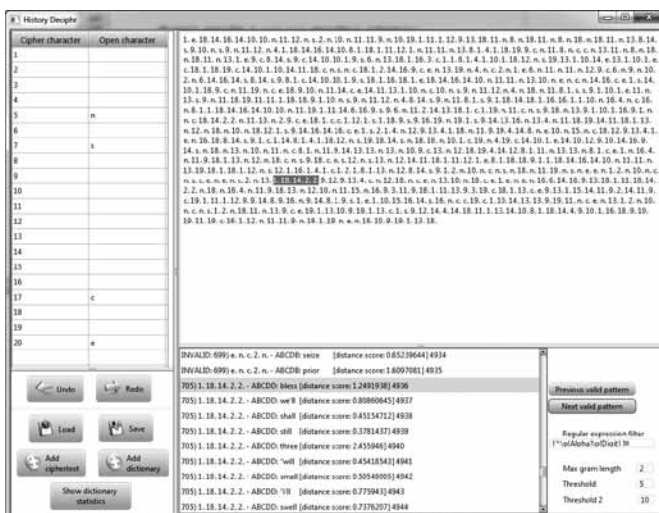

Szövegstatistika elemző ablak

A tulajdonképpeni kódfejtés azonban a fő ablakban zajlik. A jobb felső ablakrészbe kerül a rejtjelszöveg, amely számokból áll és minden számot egy pont követ. A bal felső ablakrész mutatja a pillanatnyi (félkész) kulcsot, a szimbólumok és a nyílt szöveg betűinek feltételezett megfeleltetését. A jobb alsó ablakrészben szerepelnek a szoftver vizsgálatának eredményei, a szóminták és a javasolt nyílt szövegbeli szavak, amelyek megfelelnek a rejtjelszöveg szimbólumsorozatainak. A javaslat után szereplő érték mutatja, mennyire egyeznek a szó betűinek relatív frekvenciái a rejtjelszövegbeli karaktersorozat relatív frekvenciáival. Minél alacsonyabb az érték, annál valószínűbb, hogy a felkínált megoldás a jó irányt jelzi, érdemes tehát az alacsony (0.1 alatti) értékű javaslatokkal kezdeni. A javasolt szómintára klikkelve a jobb felső ablakban láthatóvá válik, hogy a rejtjelszöveg mely részére vonatkozik az aktuális javaslat. Jobb klikkeléssel a felhasználó elfogadja a felkínált megoldást, így az ennek megfelelő betűk behelyettesítődnék a kulcsba a bal felső ablakban, a rejtjelszövegben pedig a jobb felső ablakban minden érintett szimbólum minden előfordulása helyett a neki megfelelő betű jelenik meg. Néhány hosszabb szó helyes azonosítása elegendő is ahhoz, hogy hosszabb szövegrészek váljanak érthetővé, amely hatására a felhasználó manuálisan is megfeleltethet betűket szimbólumoknak a bal felső ablakban. Eközben azok a szóminta javaslatok, amelyek a megoldás pillanatnyi állapotával már nem összeegyeztethetők, érvénytelené válnak, és a mintázat javaslatok közt az „INVALID” jelzés kapják, rájuk klikkelni nem lehet többé.

Amennyiben az utolsó lépés (az utolsó szó-minta behelyettesítés vagy az utolsó nyílt betű – rejtjel szimbólum megfeleltetés) hibásnak bizonyul, egyetlen gombnyomással vissza lehet vonni. Hasonlóképp, egy gombnyomással el lehet menteni a rejtjelszöveg aktuális megfejtettségi állapotát, és később visszatérni hozzá.

A fő kódfejtő ablak

A kódfejtés sikere nem csupán a szoftver hatékonyságától függ, hanem attól is, milyen jól (szerecsésen) választ a felhasználó nyílt szöveget, azaz a „szótárfájl”, amelynek statisztikai adatai és szó mintázatai alapján a program a rejtjelszöveget megkísérli feltörni, mennyire van közel a rejtjelszöveg alapnyelvéhez. A jó választás nem csupán azt jelenti, hogy azonos nyelvű szöveget találjunk, hanem azt is, hogy olyan szöveget tápláljunk a szoftverbe, amelynek szóhasználat, betűzési módja hasonló, mint a titkosításé. Érdeemes időben és térben minél közelebb szöveget választani, amely leghatékonyabban szert betűhű állapotban áll rendelkezésre. Minthogy ez nem mindig lehetséges, gyakran ugyanis semmi nem tudható a rejtjelszöveg történelmi környezetéről, egymás után több szótárfájl érdemes kipróbálni.

A leghatékonyabb eljárás, ha a felhasználó mindenekelőtt összehasonlítja a rejtjelszöveg szimbólumainak gyakoriságát a szótárfájl betűinek frekvenciáival, majd manuálisan megfelelteti a két-négy leggyakoribbat, attól függően, mennyire egyeznek az értékek, mennyire tűnnek egyértelműnek az egyes megfeleltetések. Az így elfogadott egyezések azonnal behelyettesítődnek a jobb felső ablakban a rejtjelszövegben, míg a jobb alsó ablakban azok a szómintázat javaslatok, amelyek így kiestek a lehetőségek közül, INVALID jelzést kapnak.

Második lépésben ezek a mintázat javaslatok kerülnek vizsgálatra. Érdeemes azokkal a javaslatokkal kezdeni, amelyek „distance score” értéke 0.1 alatt van, majd a „next valid pattern” gomb megnyomásával lépni a felkinált – még érvényes – lehetőségek közt. Jobb klikkel egy, két vagy három szó elfogadása után már meglehetősen sok rész olvashatóvá válik a rejtjelszövegben, ahhoz mindenesetre elegendő, hogy a felhasználó számára nyilvánvalóvá váljék, jó úton halad-e vagy sem. Ha csupán az utolsó lépés tűnik megalapozatlannak, egy gombnyomással visszalép, ha viszont az egész szótárfájl rossz döntésnek bizonyul, érdemes elmenteni az aktuális állapotot – hátha utólag mégis követendő irányának fog tűnni a most elvetett elképzelés – és egy újabb nyelvű vagy egy újabb helyesírású szótárfájjal megpróbálkozni. Abban az esetben azonban, ha a nyílt szöveg jó választásnak bizonyult, és értelmes szöveg kezd

kirajzolódni a fő ablak jobb felső ablakrészében, úgy inntől akár manuálisan is lehet haladni, a bal felső ablakban újabb megfeleltetésekkel megoldani az egész rejtjelszöveget. A szoftver tökéletesen kezel olyan homofonikus titkosításokat, amelyekben viszonylag kevés homofónt alkalmaztak, nem jelent problémát, ha több számnak ugyanazt a betűt feleltetjük meg.

Az első lépés – a leggyakoribb betűk megfeleltetése – kihagyható, és a kódfejtés közvetlenül kezdhető a második lépéssel, a biztató szómintázat egyezések elfogadásával. A leggyakoribb betűk elfogadása egyszerűen csak felgyorsítja a folyamatot. Amennyiben a felhasználónak fogalma sincsen a rejtjelszöveg alapnyelvéről, alternatív megoldásként azt is megteheti, hogy egyetlen szótárfájlba tesz bele több nyelven és több helyesírással szövegeket. Ez esetben a karakterfrekvencia-vizsgálatokat nem érdemes összehasonlítani, a szómintázatok azonban segíthetnek, könnyen elképzelhető, hogy az egyik nyelv szavai nagyobb arányban tűnnek fel a javaslatok közt, mint a többié, és akkor érdemes a kódfejtés folyamatát újakezdeni egy – most már – egynyelvű szótárfájllal.

Mint hogy a siker nagy mértékben a szótárfájlokban rendelkezésre álló szövegektől függ, érdemes minél nagyobb és hitelesebb szövegmenyiséget összegyűjteni. A hitelesség fokát nagyban emeli, ha a megfejtett történelmi titkosításokat visszatápláljuk a rendszerbe, és a szótárfájl részévé tesszük.

Nézzük meg végül, hogyan működik a szoftver a korábban bemutatott szövegen, amiről semmi más nem tudunk, mint hogy az 1660-as évekből maradt fenn Wesselényi Ferenc fogalmazványai közt.

A történelmi szituáció ismeretében latin, német, magyar, de akár a francia nyelv sem zárható ki, érdemes tehát e nyelveket módszeresen egymás után megpróbálni. Az első kísérletet egy latin nyelvű szótárfájllal tettem, siker nélkül. Szintén elmaradt a siker, amikor egy korabeli, viszonylag betűhű magyar nyelvű szöveget használtam szótárfájlként. A következő javaslatom azonban sikeresebb volt: az ugyanaz a magyar szöveg volt, de az ékezetes betűket ékezet nélküli megfelelőikre cseréltem (azaz 'á' = 'a', 'é' = 'e', 'í' = 'i'), egyetlen karaktert használtam az 'u'-nak és a 'v'-nek, és minden 'y'-t 'i'-re cseréltem (így a hogy, „hogi”-ra változott). Ezzel a szótárfájllal felfegyverkezve, a titkosítás hamar megadta magát. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szöveg – archaikus, olykor latin kifejezéseivel, túlbonyolított szerkezetével, meglepő szóválasztásával, kiszámíthatatlan betűhasználatával, időnkénti 'i' betűivel 'e' helyett – még egy mai magyar olvasó türelmét is próbára teszi. Íme a megoldás:

a. z. i. g. i. r. t. h. u. s. e. z. e. r. t. a. l. l. e. r. e. r. t. i. s. t. e. n. u. g. i. s. e. g. e. l. l. i. e. n. s. e. m. m. i. t. s. e. m. m. i. u. e. l. e. k. h. a. r. e. m. a. z. h. a. z. a. s. u. k. s. e. g. e. a. z. t. h. o. z. u. a. n. m. a. g. a. u. a. l. e. s. k. e. g. i. e. l. m. e. s. u. r. u. n. k. s. o. l. g. a. l. a. t. t. i. a. e. s. p. a. r. a. n. c. z. o. l. a. t. t. i. a. s. o. t. m. e. g. u. t. k. o. z. n. e. m. e. z. a. i. a. n. l. a. s. b. a. n. m. i. n. t. h. a. e. n. n. e. m. t. u. d. o. m. m. i. c. z. h. d. a. c. o. r. r. u. p. t. i. b. i. l. i. s. e. m. e. r. u. o. l. n. e. k. n. e. m. h. a. z. a. m. u. d. a. m. h. u. s. e. g. e. t. o. l. u. i. s. e. l. t. e. t. n. e. m. h. a. n. e. m. h. o. l. m. i. a. d. o. m. a. r. i. e. t. k. e. l. l. e. t. n. e. k. k. e. g. i. e. l. m. e. s. u. r. a. m. m. a. l. k. u. f. a. r. k. o. d. n. o. m. k. i. t. m. e. g. u. a. l. l. o. k. h. o. g. i. s. e. g. i. e. n. l. e. k. n. e. m. p. i. n. z. e. r. t. n. 59. a. d. o. m. a. n. i. e. r. t. h. a. n. e. m. u. r. a. m. h. o. z. u. a. l. o. k. o. t. e. l. e. m. e. r. t. e. l. e. t. e. m. f. o. t. t. a. i. g. k. e. s. u. a. g. i. o. k. s. e. n. t. i. n. t. e. n. t. i. o. i. a. t. p. r. o. s. e. q. u. a. l. n. o. m. m. e. n. t. e. e. s. t. m. i. h. e. l. t. s. t. r. o. c. z. i. u. r. a. m. m. a. l. s. e. m. b. e. l. e. s. e. k. k. i. n. e. k. e. z. e. n. o. r. a. b. a. n. c. u. r. i. e. r. o. m. a. l. t. a. l. i. r. t. a. m. a. z. o. n. d. o. l. g. o. t. h. a. f. e. i. o. n. k. t. o. r. i. k. i. s. m. i. n. d. e. n. u. t. t. i. a. t. m. o. d. g. i. a. t. f. e. l. k. e. r. e. s. u. e. n. u. e. g. h. e. z. u. i. s. e. m. h. a. e. g. i. o. b. s. t. a. c. u. l. u. m. n. e. m. u. o. l. n. a. b. i. z. o. n. i. l. e. l. k. e. m. f. i. a. m. m. e. l. t. o. s. a. g. o. s. g. r. o. f. u. r. a. m. u. i. s. s. a. k. u. l. d. e. n. e. m. k. e. g. i. e. l. m. e. d. n. e. k. e. z. a. r. a. n. t. u. a. l. o. k. a. r. a. k. t. a. r. i. t. k. e. r. e. m. m. i. n. d. a. z. o. n. a. l. t. a. l. k. e. g. i. e. l. m. e. d. e. t. i. s. t. e. n. e. r. t. i. o. s. e. r. e. n. c. z. e. i. e. r. t. a. d. o. m. a. n. i. e. t. f. e. l. u. e. t. g. o. n. 59. l. a. t. i. t. u. e. s. s. e. u. e. t. t. e. s. s. e. k. i. m. a. s. o. k. k. a. l. i. s. f. e. l. o. l. e. m. m. e. r. t. e. o. h. a. b. i. z. o. n. i. a. d. o. m. a. n. a. k. n. i. a. l. a. n. k. s. a. g. a. s. e. m. m. i. r. e. m. e. m. u. e. z. e. r. e. l.

Mai magyar nyelvre lefordítva:

„Az ígért húszezer tallérért, Isten úgy segítjen, semmit sem művelek három az haza szüksége azt hozván magával és kegyelmes urunk szolgálatja és parancsolatja sot(?) megütközöm ez ajánlásban, mintha én nem tudom micsoda corruptibilis ember volnék, nem hazámuram hűségétől viseltetnem, hanem holmi adományért kellenék kegyelmes urammal kufárkodnom, kit megvallok hogy szégyenlek, nem pénzért, nX adományért, hanem uramhoz való kötelemért életem fogytáig kész vagyok sententioját prosequvalnom mentees (?) mihelyt Stroczi urammal szembe leszek, kinek ezen órában curierom által írtam azon dolgot, ha fejünk törik is, mindenütt iatm odgiat (módját?) felkeresün(k) véghezviszem, ha egy osbtaculum nem volna, bizony lelkem fiam, méltóságos gróf uram, visszaküldenem kegyelmednek ez aránt való karakterit, kérem mindazonáltal kegyelmedet, istenért, jó szerencséjért, adományit felvet gonXI atitüsséüt (?) tessék I (?) másokkal is felőlem, mert ő ha bizony adománynak nyalánsága semmire m(n?)em vezérel.”

A megoldás visszaigazolta a szoftver fejlesztés egy fontos előfeltevését a levélírók hibáit illetően. A következő szóban az 5-ös karakter háromszor is előfordul, így egy meglehetősen egyedi szómintázattal van dolgunk: 5. 9. 5. 5. 6. A karaktorsorozat megoldása azonban, amint végül kiderült: 'ember', az 5-ök ('e'-k) egyike egyszerűen tévedésből áll 3 ('b') helyett. Ez is mutatja, hogy a szó minták analízise, amely a kódfejtés egy fontos eszköze, nem minden esetben, és nem kizárólagos módon használható a történelmi szövegek megfejtésekor.

A példa azt is jól mutatja, milyen jellegű helyzetben használható a szoftver. Míg a titkosítási technika rendkívül egyszerű – monoalfabetikus – volt ebben az esetben, a nyelvi feladat annyira összetett volt (felismerni egy különös, még a 17. században sem létezett, mert a rejtjel céljára megváltoztatott magyar nyelvet), hogy a számítógépes támogatás nélkül rendkívül nehéz lett volna felismerni, melyik nyelvről van szó. (A nyelv helyes azonosítása után már csak idő kérdése lett volna a megoldás.) A szoftver tehát olyan helyzetek kezelésére készült, amelyekben nem a kriptográfiai eszköz kifinomultsága, hanem a nyelvi helyzet komplexitása okozza a problémát.

HÉDER MIHÁLY, LÁNG BENEDEK, LÉVAI SZABOLCS³

Szombathelyi bibliográfiák. Mindig örömteli jelenség, ha egy-egy szűkebb régió, amelyet valamely földrajzi egység azonosít, s történelmi, gazdasági, kulturális vonások egyénitenek, figyelmet fordít saját egységére, arra, ami beépül a nemzetibe és az egyetemesbe egyaránt, s ennek a ragaszkodásnak különféle műfajú munkákkal is nyomatékot ad. Tulajdonképpen hagyományteremtésre vállalkozik, aki saját történelme felé fordul, olyan viszonylatrendszer felállítására vagy megerősítésre, amely nem extremításokban és túlzásokban nyilvánul meg, hanem elsősorban a múlt személyes átléphetőségét célozza, s eközben megkeresi, és élettel telíti azokat a kapcsolatokat, érzelmeket, amelyek az elszármazottak és a helyben maradtak számára egyaránt közösségképző erőt jelentenek, egyben alkalmasak a kívülállók érdeklődését is felkelteni. Az ilyen jellegű munkák változatos színvonalú anyaguk mellett legtöbbször

³ A cikk egy olyan szoftver működésének részleteit írja le, amelyet Láng Benedek megrendelésére Héder Mihály szakmai irányításával Lévai Szabolcs fejlesztett. A fejlesztés technikai részleteit Lévai Szabolcs „Támogató rendszer fejlesztése kora-újkori titkosítások megfejtéséhez” című szakdolgozata tartalmazza. Az alap gondolat és a kidolgozás közös szellemi termék, a cikk szövege és a program bemutatott forráson végzett tesztelése Láng Benedek munkája. A cikk részletesebb angol nyelvű változata: HÉDER, Mihály, LÁNG, Benedek, LÉVAI, Szabolcs, *Historical reasons for constructing a monoalphabetic cipher cracking software* megjelenés alatt. Láng Benedek kutatását az OTKA K 101544, és a Bolyai ösztöndíj támogatta, a cikket a Collegium de Lyon EURIAS fellow-jaként írta.

rendelkeznek egy indirekt, ki nem mondott, példaadó üzenettel is, amely azt fogalmazza meg, miért érdemes az adott területen élni, ahhoz tartozni, vagy oda visszatérni.

A szülőföldhöz való általános ragaszkodás mellett figyelem kísérheti a helyi működésű, származású, de országos jelentőségre is jutó legkülönbözőbb foglalkozású személyiségek, politikusok, művészek, szakemberek és mások munkásságát szűkebb működési körzetükben; a célorientált kutatás tanulmányokban, monográfiákban, tevékenységük bibliográfiai feltárásában, s a kultusz egyéb jelenségeiben nyilvánulhat meg. Igen fontos a helyi elkötelezettség, hiszen ki más gondolja a hagyatékokat, ha nem az a régió, amelyhez valamiképpen kapcsolódtak? Ez az érdeklődés természetesen nem csak személyekre, intézményekre, tudományágakra, de a helytörténet apró eseményeire is kiterjedhet, a szép számú hazai vonatkozó szakirodalom mindennél világosabban mutatja ezt.

A következőkben ismertetendő három bibliográfia közül az első, legnagyobb terjedelmű a Takács Miklós által készített *Szombathely bibliográfiája*, amely 1997-ben jelent meg, majdnem hétszáz oldalon, s 8089 tételt tartalmaz. Kiadója a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, amelynek igen gazdag helytörténeti gyűjteménye van az egész megye és települései irodalmából. Létrejöttéhez két igény találkozása járult hozzá, egyfelől a városi önkormányzat által pártolt, a legújabb kutatásokat is felhasználó városi monográfia elkészítése, – első kötete a bibliográfia megjelenése után egy évvel látott napvilágot – illetve a megyei könyvtár által szerkeszteni kívánt várostörténeti bibliográfia; a két elképzelés megvalósítása csak párhuzamosan készülő kiadványokkal képzelhető el.

Bevezetőjében a szerkesztő, aki többédmagával már a hatvanas évek közepétől foglalkozik a helytörténeti irodalom feltárásával, évente közreadva az aktuális gyűjtést a Vasi Szemle évfolyamaiban, összefoglalja a kiadás történetét az előzetes elképzeléstől a megvalósulásig, ismerteti a gyűjtési és közlési elveket, és körvonalazza a lehetséges olvasók körét. A felhasznált forrásokat illetően úgy tűnik, a kezdő határ Bél Mátyás *Notitiája*, de természetesen a város történelmének részét alkotják az ókori és középkori évszázadok is.

Takács Miklós gondosan válogatott anyagát egy általános és három speciális témakörre osztja. Az első rész a közönséges leíró és történeti tételeket tartalmazza, ezt követik a gazdasággal, a társadalommal, valamint a kultúrával összefüggő közlemények. A fő fejezeteken belül a további csoportosítás részben formai, részben időrendi, részben tematikus, annak megfelelően, hogy a közölt anyagot miként lehet a legcélszerűbben feltárni. Az egyes alfejezetek tételei pedig betű- vagy időrendben követik egymást. Szükség esetén annotációként a vonatkozó ismertetések felsorolása, tartalmi megjegyzések, illetve utalások egészítik ki a tételeket.

A helytörténeti irodalmat arányosan közlő bibliográfia képes e dunántúli város életének sokszínűségét, a felé irányuló gazdag és változatos érdeklődést bemutatni. Reprezentatív és változatos anyag található a „Természeti viszonyok”, illetőleg a topográfiai közleményeket tartalmazó „A város utcái és terei” címet viselő fejezetekben. Kiegyensúlyozottak a köztéri szobrokat, emlékműveket s a város temetőit bemutató oldalak. Különleges érdekességgel bírnak az árvizeket, földrengéseket, tűzvészeket, járványokat tartalmazó tételek. Az anyagi kultúra változását, átalakulását az elmúlt másfél évszázadban jól demonstrálják a „Gazdaság” főfejezet iparágak szerint bontott oldalai. Differenciált és sokszínű helyi közönség(ek)et mutat a „Társadalom” főfejezet, amelyből különösen a közegészségüggyel, a közrenddel és vallással kapcsolatos részek emelhetők ki.

Ugyanakkor az első fejezet egyik része, amely a város történelmét korszakok szerint tárja fel, több ponton töprengésre készíti a recenzenst. Érdekes ugyanis, hogy azok az oldalak, amelyek maguktól értetődő természetességgel tartalmazzák az ókor, a középkor, a kiegyezés előtti évszázad irodalmát, s a huszadik századot jól elhatárolható időszakokra osztják: az első világháború előtti évtizedekre, az első világháborúra, a polgári forradalomra és a tanácsköztársaságra, a két világháború közötti évekre, – amelyben külön kiemelését kapott a város alapításának 1900. évfordulója – a második világháborúra, – súlyozottan a várost ért bombázásokra és a holokausztra – majd az újjáépítésre, az 56-os forradalomra, a Kádár-korszakra és a rendszerváltásra, s ezek között érzékeltetni képesek a feltárt anyag

mennyiségbeli különbségeit is, egyetlen tételt sem vesztegetnek az ötvenes évekre, gyakorlatilag az 1945 és 1956 közötti időszakra. Ez különösen azért feltűnő, mert minden többi korszak/időszak a maga helyén van a bibliográfiában. A jelenség magyarázatául több lehetőség is adódik, e sorok írója arra gondol, hogy a múlt évszázad történelmében ezek voltak a legszegényesebb tisztázatlan évek, ezért kellett akarva akaratlan kikerülni itt, a történeti részben. Mert azért az ebből az időszakból való tételek megtalálhatók, bár szordínósan a kötet más oldalain, például a városfejlesztési terveket, a gazdaságot (építkezések, gépipar, bank, kereskedelem, mezőgazdaság, közellátás) ismertető alfejezetekben, csak éppen a politikai, történelmi cikkek maradtak ki valahogy. Különösen hiányoznak emellett a „Társadalom” főfejezetből a vonatkozó ötvenes évekbeli írások, talán ki lehet emelni a közigazgatással, illetve a politikai pártokkal, mozgalmakkal foglalkozó oldalakat. Általánosságban is látható ugyanilyen tartózkodás a másik szélsőséggel, az 1944–45-ös év helyi (és megyei) eseményeivel szemben, pedig például a *Vasvármegye* még az 1944-es év végén is megjelent. Nyilván e jelentős helytörténeti bibliográfia szerkesztési fázisában még jelen voltak másfél évtizede jogosnak gondolt ellenérzések, de ma már nem kétséges, mindkét időszak a magyar történelem része, szembe kell nézni velük, habár nem a közelmúlt hagyományait követve, és nem a jelen aktualizálásainak engedve. Ki kell ezt mondani, már csak azért is, mert hasonló munkákra szüksége van, s a más régiók helytörténelmi irodalmát feltáró bibliográfiák szerkesztői a rendelkezésükre álló anyaggal birkózzanak, ne pedig a feltárt tételekhez tapadt politikummal, ideológiával.

2007-ben volt *Batthyány Lajos* gróf születésének kétszázadik évfordulója. Magyarország első miniszterelnökének Vas megyéhez fűződő kapcsolatai közismertek, s a megyei könyvtár erre az alkalomra Horváthné Kupi Ildikó szerkesztésében közreadta személyi bibliográfiáját, 983 tételben. A lehetséges és a közölt anyag között talán még a szombathelyi bibliográfiánál is nagyobb válogatására volt szükség, hiszen a reformkori, illetve az 1848-as forradalommal és szabadságharccal, valamint a rá következő megtorlással kapcsolatos irodalom önmagában is rendkívüli mennyiségű, s sok szálon áll kapcsolatban Batthyányval. A tételleírások a másik két kötetten ellentétben a megjelenés idejének helyesírását követik, s feltárják az egyes művek ismertetését is. A bibliográfia erőnye a közölt anyag tematikus csoportosítása, amely az életrajzi vonatkozásokra, a művekre és a politikusi tevékenységre, illetve az utolsó kilenc hónap körülményeire, valamint az utókorra, a kultuszképződésre fókuszál. A bibliográfia értékét emelik a korabeli illusztrációk reprodukciói, az elkészült munka hasznos kutatási segédlet a korszak és első miniszterelnökünk életének és tevékenységének a tanulmányozásához.

Bár mindhárom kötetről el lehet mondani, hogy a tartalmi bőséget tetszetős külső kíséri, amit a belívek gondos tördelése, nyomdai kiállítása, a változatos illusztrációk – korabeli fényképek, dokumentumok, könyvborítók stb. – kiválasztása is mutat, s ezek önmagukban is felhívják a figyelmet a kiadványokra, tipográfiaiul különösen jól sikerült az *Ezeréves Vasvármegye* című, a megyével és településeivel foglalkozó monográfiákat feltáró tematikus bibliográfia. Szerkesztője Szalainé Bodor Edit, 2010-ben jelent meg, tervezője: Sellyei Tamás Ottó, aki a Batthyány-bibliográfiát is e minőségében jegyzi. Bevezetője részletesen ismerteti a helytörténeti bibliográfiának erre a kiadványra aktualizált értelmezését. Speciális helytörténeti jegyzékkel áll szembe az olvasó, aki kiharadt műveket keresgélve, a válogatás szempontjait vitathatja ugyan, de az elkészített munka meggyőző mindenkit annak jogosultságáról. Gyűjtőköre a történelmi Vas vármegye, tehát a határokon túli, egykor a megyéhez tartozó települések monográfiáit is magába foglalja, viszont tartalmi és kiadványműfaji határokkal él, illetve csak a nyomtatott műveket veszi figyelembe. A bibliográfia 141 tételt tár fel, ezek közül egy íródott a 18. században, hat a 19.-ben, tíz 1900 és 1945 között, negyvennégy 1989-ig és nyolcvan az utolsó két évtizedben. Jól látható a megélt igény és érdeklődés. Az egyes tételek pontos bibliográfiai leírással kezdődnek, amely még a lektorok nevének ismertetésére is kitér – fontos szempont ez, hiszen egy-egy hozzáértő, az adott témában átfogó ismeretekkel rendelkező lektor igen fontos segítőtársa lehet szövegkiadó vagy bibliografizáló munkák összeállítójának –, majd a tartalomra vonatkozó jegyzetek olvashatók. Mindezt kiegészíti a megyei könyvtár helytörténeti gyűjteményének jelzete, illetve a reprint kiadás jelzése, ha

van. Maguk a tételek három nagyobb egységbe soroltak: megyetörténet, tájegységek története, településtörténet. A múltat és jelent egybeötöző tipográfia a kötéstáblán túl a címgelyed és a bevezető kettős oldalként tervezett képében is tetszetős, az oldalanként két tételt tartalmazó, borítóképekkel illusztrált, egységesen szerkesztett monográfia-leírások esztétikai élménnyel is megajándékozzák a felhasználót.

(TAKÁCS Miklós, *Szombathely bibliográfiája*, Szombathely, Városi Önkormányzat–Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, 1997, 668 [3]; *Batthyány Lajos, válogatott életrajzi bibl.*, szerk. Horváthné Kupi Ildikó, Szombathely, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, 2007, 142; *Ezeréves Vasvármegye, bibliográfia*, szerk. Szalainé Bodor Edit, Szombathely, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, 2010, 99.)

BUDA ATTILA

NEKROLÓG

Viczián János (1940–2013). A magyar lexikográfia jeles alakjának, Viczián Jánosnak elhunytával (2013. augusztus 18.) egy nagy lexikográfiai hagyomány utolsó képviselőjét veszítette el a magyar tudományos élet. E hagyomány megteremtője még Szinnyei József (1830–1913) volt, akinek a *Magyar írók élete és munkái* című 14 kötetes biobibliográfiai lexikona – egyetlen embernek a maga nemében utolérhetetlen teljesítménye – mintává vált. Az ő munkáját, ugyanezzel a címmel, Gulyás Pál (1881–1963) folytatta, akinek azonban már nem adatott meg, hogy nagy gyűjtését maradéktalanul nyomtatásban is láthassa – az ő gyűjtéséből életében, 1939 és 1943 közt, csak az első hat kötet jelent meg. Az elárvult cédulatömeget Viczián János „örökölte meg”, s ő, ma már tudjuk, fölnőtt az önként vállalt nagy feladathoz. Gulyás váltakozó kidolgozottságban és formában megmaradt anyagát mintaszerűen „sajtó alá rendezte” – tető alá hozta. Az első pár kötet esetében szerepe még csakugyan az „egyszerű” sajtó alá rendezőé volt, ám utóbb – saját anyagát is beledolgozva a cédulákba – voltaképpen társszerzőként csinálta meg a köteteket. (A tervvel 1981-ben állt elő, a kötetek 1990 és 2002 közt jelentek meg.) E vállalkozása eredményeként a VII–XIX. kötet ma már hozzáférhető, a többi, mint a gyászjelentés (Magyar Nemzet 2013. szeptember 14., 18.) hírül adja, sajnos, „csak” Viczián János számítógépében van meg. Így a *Magyar írók élete és munkáinak* ma két sorozata áll rendelkezésünkre: „a Szinnyei” (I–XIV.), valamint „a Gulyás” (I–VI) és „a Gulyás–Viczián” (VII–XIX.). S csak remélhetjük, hogy a számítógépben lévő további kötetek is nyomdafestékhez jutnak. (Ha az utóbbiaknak mégsem valósulna meg a printkiadása, az már az „utókor” szégyene – s jóvátehetetlen vesztesége – lenne. Viczián a maga munkáját elvégezte.)

Viczián János 1940. augusztus 8-án született Békéscsabán. Gimnáziumi tanulmányait szülővárosában, az egyetemet (ELTE) Budapesten végezte. 1960–65 között történelem szakos tanári, 1970-ben könyvtárosi képesítést szerzett. Tanulmányai végeztével könyvtáros lett az MTA Könyvtárában, végezte a hagyományos könyvtári munkát, majd (1979) le is doktorált, de igazi szerepét a bibliográfiai és lexikográfiai munkában találta meg. Nehéz ember volt, aki minden helyzetben öntörvényei szerint mozgott, s akit sarkos véleményei gyakran sodortak konfliktusokba. Sokakat irritált politikai véleményeivel is (ezeket, megvallom, magam sem osztottam), de mindez másodlagosnak tekinthető valódi érdemeihez mérten. Az idők során afféle intézményeken kívüli egyszemélyes intézménnyé vált, aki a lexikográfiai hagyomány nagy szakadásait jórészt egymaga állította helyre, s intézmények munkáját pótolva egy nagy életrajzi adatbázis Szinnyeivel és Gulyással majdnem egyenrangú megteremtője lett.

Nem történész vagy irodalomtörténész volt, szerepét nem a filológiában, a szakvéleményes, egyedi anyagföltárásban lelta meg, hanem a valamilyen módon föltárt, összegyűjtött anyag szisztematikusan elrendezésében, pontos, ökonomikus leírásában, a szócikk optimális tömörségű s maximális információgazdagságú szerkezetének kialakításában. Adatbázisokat hozott létre. E téren is Szinnyei és Gulyás követője volt, de példaadó elődei módszerét tovább finomította, pontosította. S mivel nem egyedi, hanem nagy tömegű adattal dolgozott, fontos fölismerése lett, hogy egy adatbázis szerkezetének, egyes megoldásainak optimalizálása legalább oly fontos, mint az egyes adatok be- és összegyűjtése. Precizitása a maga nemében páratlan volt. Pontosán tudta, hogy egy-egy fölöslegesen használt rag, jel, stb. nagy sorozatban, egy-egy ilyen vaskos kötet esetében hány ív papírt pazarolna el fölöslegesen, de azt is tudta, bizonyos adatokat, adattípusokat föltétlenül meg kell adni. A jeklézet használata nem

lehet önkényes, a fölösleges karakterek és a hiányzó adatok egyaránt problémát okoznak, s olyan nagy tömegben, mint amilyen egy sok kötetes lexikon, ezeknek a megoldásoknak már anyagi vonzata is komoly. Fölsímelte, hogy egy lexikonkötet az adatok optimális találásának tudománya.

Egy-egy szócikk megírása, tudta, két dolgon múlik. A föltárt (összegyűjtött) adatokon, s ezeknek az adatoknak a pontos, világos leírásán, adatsorrá alakításán. (A szószátyár fogalmazás mindig, mindenhol zavart okoz, egy lexikonban azonban egyenesen megengedhetetlen. Esetlegességet teremt, hibaforrássá válik.) S olyan adatok, mint például a földrajzi és intézménynevek, amelyek olykor egy-két évtized alatt is sokszor és sokat változhatnak, a hozzávetőleges, pontatlan rögzítése egy adatbázisban, különösen megtévesztő lehet. Viczián szörszálhasogató pontossága, amely mindig megkülönböztette vele még az olyan, látszólag indifferens dolgokat is, mint például a megyét és a vármegyét, innen adódott.

A dolog természete szerint a főmű mellett sok egyéb is kikerült műhelyéből. Bibliográfusként kezdte. Elkészítette az 1857 és 1972 közötti magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiáját (1978), majd egyre inkább a lexikográfia lett tevékenysége fő területe. Ennek során, mintegy melléktermékként, készített mutatót (*Magyar egyetemek és főiskolák földrajzi és intézményi mutatója*, 1990), segédlet jellegű „útmutatót” „a Révai nagylexikon új sorozat cikkírói és szerkesztői számára” (1990), s több „ki kicsoda” típusú kortárs-lexikon munkálatait is irányította: *Ki kicsoda Kassától Prágáig?* (1993), *Ki kicsoda a hírközlésben?* (1994). (Az utóbbi az újságírók, a sajtó, a rádió és televízió szerkesztői, tudósítói adatait regisztrálta.) Egy időben szoros munkakapcsolatban állott a szekszárdi székhelyű Babits kiadóval, amelynek lexikográfiai tanácsadója is volt, s e minőségében ő szerkesztette a Révai új nagylexikona segédkönyveit, így a *Századvég magyarsága* című kötetet (1993) is.

Főművének, a *Magyar írók élete és munkái* mellett, a 15 kötetes *Magyar Katolikus Lexikon* szerkesztése tekinthető, amely 1993-tól az ő keze nyomán lett azzá, ami lett. Az a módszertani következetesség, adatpontosság, lexikográfiai ökonómia, amely e lexikon (egyébként nagyon széles körből merítő, sok területet átfogó) szócikkeit jellemzi, az ő hozzájárulása. Az összegyűjtött s nagyon különböző minőségű anyagból ez a lexikon az ő közreműködésével vált mintaszerűen megformálttá.

Öntörvényűsége – bírálói szerint önféjűsége – sokszor sodorta konfliktusba azokkal, akikkel együtt kellett dolgoznia, s nem úgy teljesítettek, ahogy ő elvárta. Hogy mindig neki volt-e igaza, kérdés, miként utólag már az is sejthető, igazságait sem mindig az optimális formában fogalmazta meg. Makacs is volt. De ezekben az esetekben sem ő vesztette a többit, hanem azok, akik ilyen vagy olyan megfontolásból, esetleg érzéketlenségből nem tudták azt a szakértelmet és szorgalmat a maguk javára fordítani, amit ő jelentett.

Halála a magyar kultúra nagy vesztesége. Nem valószínű, hogy lesz egyhamar, aki a helyére tudna lépni, s vele azonos színvonalon tudná megoldani a ma is megoldásra váró feladatokat.

LENGYEL ANDRÁS

Somkuti Gabriella (Szeged, 1929. november 11. – Budapest, 2013. október 4.) könyvtáros, művelődéstudományi és költő, Bibliothecarius Emerita. Családjá 1920 után települt Kolozsvárról Szegedre, édesapja dr. Schilling Gábor a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen, majd a Szegedi Tudományegyetemen oktató, édesanyja Keresztes Sarolta marosvásárhelyi születésű, középiskolai tanár volt. Nevét 1946-ban magyarosította Somkutira.

Középiskolai tanulmányait Szegeden kezdte, majd Budapesten folytatta, de 1945 áprilisában édesapját a szegedi Népbíróság koncepciós perében hat havi börtönbüntetésre ítélte, majd azon év decemberében tuberkulózis támadta meg Schilling Gabriellát. Végül Szegeden érettségizett 1948-ban kitűnő eredménnyel, és egyetemi tanulmányait is ott kezdte meg magyar–francia szakon. Ismét a betegség kényszerítette megtorpanásra és pályamódosításra, s így 1957-ben diplomázott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, az 1952-ben induló, önálló könyvtártudományi szakon.

Történeti és irodalmi érdeklődésének megfelelően szeretett volna a MTA Könyvtárában elhelyezkedni, ahol könyvtári gyakorlatát is végezte, de a Közgazdasági Egyetem Központi Könyvtárába került. 1956. július 16-tól 1961. április 30-ig dolgozott az akkor Marx Károly nevét viselő Egyetemen. Egy évig a Gyarapítási Osztályon hasznosította az egyetemen tanultakat, majd a tanszéki könyvtárak állományának rekatalógizálási csoportjában dolgozott. Érdeklődéséhez közelebb álló könyvtári anyaggal akkor került szorosabb kapcsolatba, amikor kinevezték a kutatói olvasóterem élére, ahol az állomány nagy részét azokból a kötetekből állították össze, amelyek a kamarai örökséggel érkeztek a Közgazdasági Egyetem Könyvtárába még 1948-ban.

Már a Közgazdasági Egyetem Könyvtárában töltött évek alatt elkezdett publikálni, a marosvásárhelyi Teleki Téka történetéből – 1955-ben (*A marosvásárhelyi Teleki-theca = A Könyv*, 1955, 10, 464–466.), és 1959-ben (*Giambattista Bodoni levele Teleki Sámulehez = Magyar Könyvszemle*, 1959, 200–202.) is közreadott egy-egy tanulmányt. Egyik első önálló kiadványa pedig a Közgazdasági Egyetemen megvédett doktori disszertációk bibliográfiájának szerkesztése (*Doktori értekezések a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen 1958–59-ben*, összeállította Somkuti Gabriella, Budapest, 1960).

1961. május elsejétől az OSZK kötelékébe lépett, egészen nyugdíjazásáig (1986. március 4.), negyedszázadot töltött a nemzeti könyvtár és történetének szolgálatában. Dolgozott a Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzékét összeállító osztályon, a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusában, majd 1962 szeptemberében került a Hírlaptárba, ahol az olvasószolgálati munka közben sajtótörténeti kutatásai tárgyával kerülhetett tapintásnyi közelségbe. 1966-tól az Igazgatási osztály munkatársa, majd 1971 novemberétől az Igazgatási osztály vezetőjeként a könyvtári működés szinte teljes spektrumát fogta át. Az OSZK évkönyv 1971. évfolyamától minden kötet élén Somkuti Gabriella tudományos jelentése adja a nemzeti könyvtár egészének krónikáját. Könyvtártörténeti tevékenységét az 1981-ben Summa cum laude megvédett doktori disszertációjával erősítette, amely a marosvásárhelyi Teleki Téka történetét dolgozta fel. Akkor már (1963 júliusától) az OSZK híradó szerkesztő bizottságának tagjaként minden fontos könyvtárral kapcsolatos eseményről tudósított, miközben 1969-től egy évig a *Könyvtári Figyelő* felelős szerkesztését is vállalta. Könyvtártudományi publikációinak hosszú sora született ezekben az években is, miközben számos tudományos és szakmai díjjal – Szocialista Kultúráért kitüntetés, Keresztúry Dezső-díj, a Magyar Könyvtárosok Egyesületének emlékérmé, Szabó Ervin-díj, Füzéki István-emlékérem – ismerték el munkásságát. 2009-ben Bibliothecarius Emerita cím adományozásával tüntette ki az OSZK. Honlapján a publikációs lista 25 oldalt tesz ki, közleményeinek száma 221 (l. www.somkutigabriella.hu).

Nyugdíjba lépésétől koncentrálni tud az igazán a nemzeti könyvtár történetére: 1986 márciusától majd egy évtizedig szervezte az OSZK-történeti kutatócsoport tevékenységét.

Akkoriban még nem volt használatos a „virtuális” kifejezés, ám Somkuti Gabriella igazi virtuális csoportot szervezett a nemzeti könyvtár dualizmuskori történetének összeállítására. Az OSZK, a MTA Soros Alapítvány ösztöndíja és az OTKA pénzügyi támogatásával saját aprólékos forrásfeltáró és adatnyomozói munkálkodása mellett az OSZK fiatal munkatársainak kutatási ambícióit fogta össze

az ügy érdekében. A nagyszabású kutatás részeredményeit az *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* közölte.

Somkuti Gabriella számára a Hírlaptárban eltöltött évek tudományos hozadéka az a felismerés volt, hogy a nemzeti könyvtár dualizmuskori történetének összeállításához a mindennapok történéseinek naprakész krónikáját, az 1870-es évektől virágkorát élő sajtóirodalom célzott feltérképezése szolgáltathatja.

Az ő nevéhez fűződik a „Születésnapj újság” szolgálatának bevezetése is 1991-ben, amelyhez a dualizmuskori sajtó színes világa adta az ötletet. Az OSZK-történeti kutatások hozadéka 1992-ben a „A nemzeti könyvtára” című kiállítás megrendezése és 1994–1997 között a „Magyarország Nemzeti Könyvtára bemutatkozik” című vándorkiállítás szervezése bel- és külföldön egyaránt. Mindezek után nagy álma valósult meg, amikor a Kézirattár munkatársával, Fülep Katalinnal létrehozták az OSZK Múzeumot a könyvtár régi berendezési tárgyaiból, a könyvtári munka eszközeiből és a kapcsolódó dokumentumokból a nemzeti könyvtár budavári épületének nyolcadik szintjén.

Könyvtártörténeti kutatásainak eredményeit már 1966-tól közreadta a *Magyar Könyvszemlében* és az *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvben* (*Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963–64*, Budapest, 1966, 187–209.), a rövidebb közleményeket, híradásokat az *OSZK híradóban*, a *Könyvtárosban*, *Könyvtári Figyelőben*. Foglalkozott a magyarországi barokk kor könyvtárainak történetével, a gyulafehérvári Batthyány könyvtár, a keszthelyi Festetics-kastély és Műemlékkönyvtár, Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője és a Ráday Könyvtár mind-mind kutatási területei voltak. Nekrológot írt rendre a könyvtártörténet nagyjairól, többek között Sebestyén Géza, Haraszthy Gyula, Kéki Béla gyászkeretes neve jelzi a sort, és közreadta kutatási eredményeit a nemzeti könyvtár történetének nagyobb személyiségeiről, az alapító Széchényi Ferenc mellett Mátray Gábor és Fraknoi Vilmos egykori könyvtárigazgatókról. Mindezek megkoronázására került sor a nemzeti könyvtár bicentenáriumi ünnepségének szervezésével és a könyvtár történetének, *Az OSZK története 1802–1918* (Budapest, 2002.) című kötet kiadásával.

Az 1990-es évek közepétől egyre gyakrabban jelentkezett verseivel a *Múzsza*, *Somogy*, *Polisz*, *Credo* és a székesfehérvári *Vár* című irodalmi lapokban, több erdélyi újságban és 2012-ben a Krakkói Egyetem tudományos és szépirodalmi folyóiratában, lengyel fordításban.

1998-ban jelent meg első verses köete (*Szembefordulva*, Versek, Budapest, 1998). A könyvbemutatón a Magyar Írószövetség elnökeként Pomogáts Béla beszélgetett a szerzővel, aki azután bevezetőt írt a 2005-ben, az OSZK által megjelentetett *Ajándék mégis* című kötethez.

Élete egyik utolsó ambíciója volt, hogy a Közgazdasági Egyetem könyvtárában töltött időket őriző, egyedülálló történeti értékkel bíró emlékeit „laptopba” mondja. Külső látását fokozatosan veszítve, belül egyre élénkebben emlékezett a pályakezdésére. Szeretettel idézte fel a „káderfeleségek” között Donáth Ferencné Bozóky Éva alakját is, amint a „közgázós” hallgatókkal és munkatársakkal menetelték 1956. október 23. délutánján.

Aktív érdeklődését mindvégig megőrizte, s tartotta a kapcsolatot az OSZK-beli kollégákkal, a Magyar Könyvtárosok Egyesületén keresztül is. Már 1977-ben ismertette az MKE Könyv- és Könyvtörténeti Bizottság programját az *OSZK híradóban*. Az MKE 50 éves évfordulójára megjelent kiadványban (*A Magyar Könyvtárosok Egyesülete ötven évének kronológiája, 1935–1985*, Budapest, 1985.) Somkuti Gabriella írta meg az 1955-től 1962-ig terjedő időszakot. A Könyvtörténeti Bizottság 1991-ben betagozódott az MKE Társadalomtudományi Szekciójába, Gabi akkor összegezte a bizottság elmúlt időszakának történetét (*Az MKE (Magyar Könyvtárosok Egyesülete) könyv- és könyvtörténeti bizottságának tizenhét éve* = *Könyvtáros*, 1991, 7, 416–421.). A Társadalomtudományi Szekció segített 2004-ben Somkuti Gabriella *A kereső* című kötetének a közreadásában. Nagy érdeklődéssel vett részt az MKE Bibliográfiai Szekció rendezvényein is, a szekció emlékülés sorozatán szinte kivétel nélkül vendégül láthattuk. Utolsóként tavaly decemberben látogatott el az OSZK dísztermében tartott tudományos ülészakra, ahol szívéhez különösen közelálló témák szerepeltek a programban: a *Magyar Asszonyok Könyvtárának* (amelyről Nagy Anikó tartott előadást) előzményeiről Somkuti Gabriella írt

egy régebbi cikkében (*Könyvgyűjtő asszonyok a 18. századi Magyarországon* = *Könyvtáros*, 1991, 5, 290–296.). Egy másik előadás pedig kapcsolódott az OSZK Kézirattárának első öréhez, Csontos János corvina-kutatóhoz, akinek sorsa pedig igazán szívügye volt...

A 2013 szeptemberében tartott Szinnyei-centenárium meglehetősen súlyos balesetéből éppen lábadozva – nem tudott eljönni, de fantasztikus akaraterővel készült arra, hogy novemberre talpra álljon.

Az Országos Széchényi Könyvtár alapítója emlékére hagyományosan minden év november 25-én Széchényi-napot tart, A rendezvény egyik programja a „Nemzedékek kézfogása”, az OSZK egykori és még hivatalban lévő munkatársai találkoznak azon alkalmakkor. 2012 novemberében Somkuti Gabriellával Elbe István beszélgetett arról a hallatlanul gazdag kutatói pályáról, amelyet egy különleges kiállítás egészített ki – Gabi irattartókba rendezte mindazon dokumentumokat (meghívók, publikációk, fotók és egyéb aprónyomatványok, név és idő szerint csoportosítva), amelyek bármilyen módon kapcsolódtak azokhoz a rendezvényekhez, tudományos konferenciákhoz, kiállításokhoz, amelyeket pályafutása során rendezett, vagy amelyeken részt vett. (A kiállítás anyagát az OSZK Múzeumára hagyományozta.)

2013 novemberében a Nemzedékek Kézfogása keretében Somkuti Gabriella utolsó verseskötetének posztumusz könyvbemutatóját tartjuk (*A mindennapok lépcsőfokain*, Versek, Budapest, 2013.), s emlékezünk rá nagy szeretettel és tisztelettel.

SZÖNYI ÉVA

SZEMLE

Jubileumi könyv és nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról, szerk. Zentai Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt. Méliusz Műhelye, 2011.

Hazánk legrégebbi folyamatosan működő nyomdája 2011-ben volt négyszázötven éves. Az évfordulóra rendezett könyvtörténeti kiállítás és konferencia mellett az Alföldi Nyomda kiadásában jelent meg ez az igényes kiállítású kötet, mely a konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza időrendben felfűzve. A sokat próbált nyomda története művelődés, eszme- és nyomdatörténeti, nyomdatechnikai valamint betűtípus-kutatásra épülő tanulmányokból bomlik ki. A műhely első tipográfusát, Huszár Gált Debrecen református püspöke, Méliusz Juhász Péter látta el megbízásokkal s ez a kölcsönös együttműködés az őt követő nyomdászok és a református egyház között hagyományra vált az évszázadok során. A kötetben lévő tanulmányok egy-egy időszakra vagy kiemelkedő nyomdászegységére reflektálva mutatják be a kiváló kelet-magyarországi tipográfiai. A lábjegyzetek néha egy-egy értekezésen belül sem egységesek, ám a megértést segítik az összehasonlító táblázatok, grafikonok, térképek és metszetek.

A kötet előszavában Monok István a nyomdatörténet-kutatás jelentőségére hívja fel a figyelmet. Leszögezi, hogy a fennmaradáshoz elengedhetetlen az önismeret. A nyomda, a város, az egyház, a szakma és a nagyközönség közös ünnepét tartalommal kell megtölteni, ahogyan ez most sikeresen meg is történt.

Bánfi Szilvia dolgozatában („A debreceni nyomdászat kezdetei a betűtípus-kutatás tükrében”) a debreceni tipográfia kezdeteit mutatja be az egyes

karaktertípusok vizsgálata során napvilágra került adatok segítségével. A nyomdaalapító Huszár Gál életrajzi előzményeinek és debreceni működésének bemutatása után tér át az őt követő, név szerint ismert tipográfusok, Török Mihály, Raphael Hoffhalter és Komlós [Lupus] András valamint Rudolf Hoffhalter tevékenységének elemzésére. A karakterkészletek vizsgálatának segítségével a szerző eredményesen határozza meg az egyes nyomdászok munkásságának kezdetét, időszakait. Ezek az időpontok nem feltétlenül egyeznek meg ugyanis a nyomtatványok impresszumában feltüntetett adatokkal. A tanulmány konklúziójaként a szerző cáfolja a társzekeres vándornomdászokról kialakult képet, illetve megerősíti Botta István (*Huszár Gál élete, művei és kora*, Budapest, Akadémiai, 1991, 347.) korábbi megállapítását, miszerint Huszár Gál nem Méliusz Juhász Péter elviselhetetlen természete miatt távozott a cívisvárosból, sőt Rafael Hoffhalter sem emiatt keresett más helyet nyomdájának.

A tipográfia történetének következő fontos szakasza Lipsiai Rheda Pál működésének ideje (1596–1619). Bitskei István és D. Szabó Ágnes közös tanulmányában („Rheda Pál könyvkiadói programja”) a tipográfus munkásságának első jelentős összefoglalóját adja. A szerzők számos hasznos adattal szolgálnak, amikor Heltai János négyes műfaji tagolását (egyházi, iskolai, alkalmi és világi kiadványok) alapul véve jellemzik az egyes nyomtatványokat és az irántuk mutakozó keresletet. A korszakból, valamint a nyomda és a kálmínista egyház szoros együttműködéséből következően az ismert nyolcvan debreceni nyomtatvány legnagyobb része egyházi kiadvány. Közülük is kiemelkedik Siderius János: *Kisded gyermekeknek való katekizmus, a hitmélyítő*,

kegyességi irodalom sikerkönyve. Jelentős bevételi forrásul szolgáltak a gyászversek, gyászbeszédek melyek kiadásába Rheda kezdett bele. Az iskola is a tipográfia fontos megrendelője volt, különösen a latin nyelv oktatásában segítettek Rheda kiadványai. A nyomda tényleges bevételi forrását azonban az alkalmi kiadványok, kalendáriumok jelentették. Ekkor vált híressé a debreceni kalendárium. Talán az irodalmi közizlés vagy a mecénási háttér változásának tudható be, hogy a jó üzleti érzékű tipográfus három világi témájú művet is megjelentetett munkássága utolsó évében.

A következő korszak nyomdászatról Csorba Dávid arányszámok segítségével ad áttekintést tanulmányában („Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat eszméletörténeti képe”). A negyvenhat évet magába foglaló időszakban kétszáznyolc kiadvány látott napvilágot százhatvannyolc kötetben. A szerző a korszak öt egymást követő debreceni tipográfusának (Karancsi Györgynek, Rozsnyai Jánosnak, Töltési Istvánnak, Kassai Pálnak és Vincze Györgynek) munkásságát, nyomtatványait veti össze és elemzi részletesen a korábban említett négyes műfaji tagolás, terjedelem és nyomdafelszereltség alapján. Mivel a nyomdász mindenkor a várossal szerződött és tőle bérelte a helyiséget és nyomdakészletet is, a szerző hasznos következtetéseket tud levonni a város kiadványigényére vonatkozóan a műfaj és a gyakoriság tekintetében. Felhívja a figyelmet a hitágazatos és a lectio continuát (tematikus prédikációt) tartalmazó művek közt az utóbbi javára bekövetkezett látványos váltásra, továbbá szemlélteti, hogy a kiadványok sorában továbbra is kis számban (22%) voltak fellelhetőek a világi tudományos művek, és azok döntő hányada is oktatási segédanyag volt. Legnagyobb példányszámban, ám a legkevesebb címmel pedig a vegyes kiadványok képviseltették magukat. A legtöbb magyar nyelvű munka a korszak végén, Vincze György sajtójából került ki.

A Vincze által is használt könyvdszék vizsgálatainak eredményeiről számolt be Varga Bernadett „»Typographiank szep vala, de az is mindenestől elbomla...« Debrecenben használt könyvdszék a 18. század első éveiben” című tanulmányában. A szerző által bemutatott 1700 és 1705 közötti időszak egyedülálló a civisváros nyomdájának

történetében, mivel ekkor voltak utoljára használatban a nyomda korai szakaszának könyvdszéi. Ezeket a szerző a dolgozatban a nyomdai cifrák kivételével részletesen ismertet. A visszavonuló kuruc hadak 1705 októberében elpusztították a nyomdát s az csak hét évvel később kezdhetette meg újra működését. A kutatás alapjául a Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztősege által a tárgyalt időszakban debreceniként nyilvántartott negyvenhét mű szolgált. A minőségi nagyítás, aprólékosan bemutatott iniciálék, záródíszek segítségével az olvasó reális képet kap a tipográfia korabeli felszereltségéről. A könyvdszék bemutatását pedig egy érdekes kutatási eredmény követi, mely újabb bizonyíték a kolozsvári és a debreceni nyomda kapcsolatára.

A nyomda újraéledésének körülményeit mutatja be „A késmárki nyomda Debrecenben?” című tanulmányában V. Ecsedy Judit. A szerző az 1705 és 1710 között Késmárkon, valamint az 1713 és 1719 között Debrecenben nyomtatott kiadványok tipográfiai jegyeinek összevetésével eredményesen igazolja, hogy a civisváros valóban a megszűnt késmárki nyomda készletét vásárolta meg. A közelmúltban felbukkant gyászversek és a korábbiól rendelkezésre álló adatok rendszerezésével megszünteti a bizonytalanságokat az ottani Witrarius-nyomdával és annak tipográfusával, Matthias Witrariussal kapcsolatban. A tanulmány rávilágít Miskolczi Csulyak Ferenc, Debrecen következő nyomdász mestere, és az egykori késmárki felszerelés megvásárlása közti összefüggésre is, hiszen Miskolczi Csulyak a lőcsei Brewer-nyomdában folytatott munkássága idején három évig együtt dolgozott Matthias Witrariussal s később is kapcsolatban maradhattak. Az újonnan előkerült debreceni kiadványokra hivatkozva pedig bizonyítja, hogy a fenti időszakban évente legalább egy munka (összesen kilenc) készült a nyomdában, rációlvával ezzel a szakirodalom korábbi elképzelésére a sajtó Miskolczi Csulyak távolléte alatti szüneteléséről.

Míg a tizenharmadik században a magyarországi protestáns könyvkiadás Debrecenben összpontosult, addig a következő évszázad közepére a sorra alakuló környékbeli nyomdák is eleget tudtak tenni ennek az igénynek. Jól tükrözi ezt a konkurenciát a tipográfia 1844 és 1853 közötti vezetőjének, Tóth Endrének munkássága első évében a Tiszántúli

Református Egyházkerülethez címzett kérelme. Ezt mutatja be tanulmányában Oláh Róbert („»... vajha a Superintendenciában csak itt nyomtatott iskolai könyvek tanítatnának« Tóth Endre kérvénye az Egyházkerületi Közgyűléshez”). A dolgot az újdonsága, hogy az 1848–49-es szabadságharc idején jó szolgálatot tevő, technikai fejlesztések bemutatása mellett (saját nyomtatványokat árusító bolt, vassajtó, gyorsajtó, új betűkészlet és minőségi géppapír a silány nyomópapír helyett) a szerző ezek indokait is sorra veszi a művezető levele segítségével. A kérvény valamennyi pontja, a privilégium betartása, az új könyvek megrendelése és az új helyesírási szabályzat szerint szerkesztett énekes- és tankönyvek is elnyerték az egyházkerület támogatását. A nyomdászt azonban kilenc évvel később hanyagság és pontatlanság vádjai miatt menesztették.

A versenyhelyzet fokozódását mutatja be Ölveti Gábor „Debreceni nyomdák a 20. század első felében” című tanulmányában. 1876 és 1913 között a cívisvárosban hatvannyolc vállalkozó kapott engedélyt a nyomdászatra, akik folyamatos vetélkedésben álltak egymással. Az I. világháborút és a gazdasági válságot csak a gyári jellegű tőkeerős üzemek és a kisipari társaságok élték túl. A következő viláégés és a deportálások pedig tovább nehezítették a termelést. Az 8230/1948 számú rendelettel vette kezdetét egy új korszak, ekkor centralizálták a Debrecen környéki nyomdászatot a Városi Nyomdából Alföldi Nyomda Nemzeti Vállalattá alakult intézménybe. A piac általános elemzésén túl a szerző számos hasznos adattal szolgál a korszak négy fő nyomdávállalatáról (Városi Nyomda, Hegedüs és Sándor Irodalmi és Nyomdai Rt., Magyar Nemzeti Könyv-és Lapkiadó Rt., Tiszántúli (Hírlap) Könyv és Lapkiadó Vállalat Rt.) hiszen részletesen elemzi őket a tőke, megrendelések, valamint a termelés volumene, profilja és feltételei tekintetében.

Napjainkig kalauzol el Szendrei Ákos „Az államosítástól a privatizációig. Az Alföldi Nyomda története 1949–1998” című munkájában. A nyomda történetének ezen szakaszát öt korszakra felosztva ismerteti. Az ’államosítás időszakát’ (1945–1949) követte az ’extenzív fejlődés időszaka’ (1950–1956) melyben a központosítás és a szociális intézmények létrehozása mellett az elmaradó könnyűipari

beruházások miatt a termelés egyharmadára esett vissza. A ’középüemi könyvgyártás fejlesztésének időszakában’ (1957–1965) a politikai okokból is bekövetkező elbocsátásokat a technikai beruházások és látványos fejlődés követte. Az 1960-as évek közepére a nyomda főprofiljává a könyvgyártás lépett elő. A következő szakaszban, a szerző által a könyvgyár kiépülésének és a tömegkönyvgyártás korszakának (1965–1989) nevezett időszakban az automata gépsoros nagyüzemmé fejlődő gyár mellett a kötészetet is nagyüzemivé alakították. Az 1970-es évek végére az Alföldi Nyomda minden magyar kiadóval kapcsolatba került s számos külföldi megrendelője volt. A privatizáció után a ’talpon maradás és a tulajdonforma változás időszaka’ (1989–1998) jött el, ugyanis a kedvezőtlen körülmények hatására átstrukturálódott a megrendelői kör és az egyre több behajthatatlan követelés csődhelyzetet eredményezett. A nyomda 1993-ban részvénytársasággá alakult. Az 1990-es évek elejére a könyvgyártás visszaszorult s a kis példányszámban megjelenő, igényesen szerkesztett minőségi kiadványok jellemzik a nyomdát, amilyen az itt bemutatott kötet is.

NAGY GYÖRGYI

Petrőczy Éva, *Kagylókörttel harangozni. Újabb tanulmányok a puritán irodalomból*, Debrecen, Budapest, Hernád Kiadó, 2011, 135 l. (Nemzet, egyház, művelődés, VI.)

Az érdeklődő olvasó Petrőczy Éva immár hatodik puritán témájú tanulmánykötetét tartja a kezében. A jelen kötettel bővül az a kutatási program, amely az elmúlt több mint tíz évben meghatározta a szerzőnő tevékenységét. Első tanulmánygyűjteménye, a *Fél-szentek és fél-poéták* előszavában így foglalta össze kutatásainak célját: „Csaknem öt esztendeje lezart értekezésem és az itt közreadott, talán már kiérlelt, s így nagyobb nyilvánosság elé bocsátható folytatás egyazon szándékkal íródott. Azért, hogy a magam szerény eszközeivel rehabilitáljam, az irodalmi köztudatba valamelyest visszaemleljem e tanulmánygyűjtemény hazai szerzői közül a névtelenekeket vagy elnévtelenedetteket, illetve, hogy az ismertebb életművek, puritán vagy puritanizmus közeli szereplők eddigi

értékelését kiegészítsem, az eddigitől eltérő megvilágításba helyezzem. Fontosnak éreztem azt is, hogy vázlatosan számot adjak az angolszász világ kevéssé ismert vagy éppen világhírű, ugyancsak ezt a szellemiséget képviselő korai és kései szerzőiről...” (PETRŐCZI ÉVA, *Fél-szentek és fél-poéták*, Bp., Balassi, 2002, [7].) Bár Petrőczi Évának nem szándéka egy végtelenített „puritánus saga” megalkotása, a feltáratlan, valamint a még nem minden szempontból elemzett témák a puritán történet még újabb, értékes epizódjainak megírását teszik lehetővé. Ezt tanúsítja a *Kagylókiúrttel harangozni* című kötet.

A figyelemfelkeltő cím, melynek hatására akár ügyességi játékok jelenhetnek meg az olvasó lelki szeméi előtt, a szerző köszöntőjében valamint „A puritán sabbath Angliában, Új-Angliában és Magyarországon” című tanulmányban kap magyarázatot: Új-Anglia első telepesei nehéz anyagi körülményeiknek köszönhetően nem tudtak értékes rézharangokkal hívogatni az istentiszteletre, helyettük természetes tengeri kagylókat fújtak. Hasonlóan az új-angliai nehéz körülményekhez a jelen kötet a szűkös anyagi lehetőségek ellenére, kitaró munkával, sok segítő szándékú alapítvány és magánszemély önzetlenségéből jött létre. A cím további indoklása lehet a kötetben több tanulmányban is szereplő új-angliai témák, párhuzamok bemutatása.

A tanulmánygyűjtemény első írása az angol puritanizmus Magyarországon, illetve a határon túl folyó jelenlegi kutatásait bemutató összefoglalás. A „helyzetjelentés” tájékoztatást nyújt a magyar puritanizmus-kutatás központjairól (a Debreceni Egyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, a kolozsvári Koinónia Kiadó, a Sárospataki Református Teológiai Akadémia, a Károli Gáspár Református Egyetem Puritanizmuskutató Intézete és a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem), munkatársaikról, munkáikról és kiadványaikról. Petrőczi 2006-ban megjelent *Puritánia* című tanulmánykötete szintén tartalmaz egy aprólékos kutatástörténeti összefoglalót „Puritán szerzőink mint művészek. A puritanizmus és a művészetek viszonya a magyar szakirodalomban” címmel. Örömteli változás 2006-hoz képest, hogy azóta több kutatócsoport érdeklődése is a puritanizmus témája felé fordult.

A továbbiakban tizenhárom tanulmányt ismerhetünk meg a puritanizmus különböző területeiről. Közös jellemzőik az angol–magyar puritán kapcsolatok, párhuzamok keresése, feltárása, a jelenkori aktualitások bevonása a vizsgálódásba, a szerző értékes külföldi tudományos kapcsolatainak felvilágosítása valamint a modern külföldi szakirodalom naprakész ismerete.

A tanulmányok négy tág témakör szerint csoportosíthatóak, ezek a dolgozatok sorrendjét figyelembe véve a következők: az „Ami a Váradi Biblia hasonmás kiadásának kísérőtanulmányából kimaradt” című írás a 2002-ben megjelent Váradi Biblia hasonmás kiadásához írt kísérőtanulmányt hivatott kiegészíteni. (Legutóbbi megjelenése: PETRŐCZI ÉVA, *A váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában* = *Uő, Puritánia*, Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról, Bp., Universitas, 2006, 94–100.) A szerző Brian Walton (1600–1661) anglikán lelkész és tudós *Biblia sacra polyglotta* (London, 1655–1657) című hatkötetes, kilencnyelvű bibliakiadásának a Váradi Bibliára gyakorolt hatására hívja fel a figyelmet. A Váradi Biblia előtt néhány évvel megjelent sorozatot Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony rendelte meg, hogy segítségül szolgáljon a Váradi Biblia minél pontosabb kiadásához.

A második csoportnak nincs közvetlen magyar vonatkozása. A szerző a külföldi puritán témák tárgyalása során összehasonlításokat végez, párhuzamos jelenségeket állapít meg a külföldi és magyar puritán szellemiség megjelenési formái, illetve egy-egy kiemelkedő alakja között. Érdemes felhívni a figyelmet azokra az irodalomkutatáshoz segítségül hívott tudományokra, amelyekkel Petrőczi Éva elkészíti egy-egy új-angliai puritán személyiség jellemrajzát. A *Margaret Winthrop, Új-Anglia „Lorántffy Zsuzsannája”* John Winthrop (1587/88–1649), Massachusetts állam kormányzójának, az új-angliai protestantizmus megteremtőjének és hitvestársának kapcsolatát vizsgálja életrajzi adataik és családi levelek segítségével. A 17. századi puritán szellemiségű hívők hitvestársi szerepeinek feltárása, társaslélektani kapcsolataiknak felvázolása fontos szerepet játszik abban, hogy Petrőczi tanulmányának szereplőit valódi, hús-vér embereknek lássuk. A szerzőnő már régebbi tanulmányaiban is igyekezett pontosítani,

árnyalni a puritán házasságról kialakult sztereotip nézeteket, forrásokkal alátámasztani, hogy helye volt a kölcsönös szeretetnek, tisztelőnek, a feleség nem volt minden esetben egy folyamatosan alárendelődsre kárhóztatott személy, hanem férje valódi támasza, segítője.

Szintén összehasonlító lélektani vizsgálódásokat folytat a szerző a „Kálvin és Renáta hercegné – Medgyesi Pál és Lorántffy Zsuzsanna” című tanulmányában. Itt elsősorban Valois Renáta modenai és ferrari hercegné (1510–1574) személyiségével, családi hátterével és a reformációhoz való viszonyával ismerkedhetünk meg. A magyar párhuzam, Lorántffy Zsuzsanna körülbelül száz évvel későbbi példája a hasonló körülményekből adódó hasonló pszichológiai jelenségekre hívja fel a figyelmet.

„A Bibliává változtatott lelkipásztor – avagy életigenlő siratóéneke John Cotton halálára” egyszerre jellemkutatás és egy műfaj, a puritán elégia vizsgálata: több példa is tanúsítja, hogy az Új-Angliában keletkeztek olyan gyászversek, amelyek pozitív, előremutató gondolatokat is tartalmaztak, illetve az elhunyt példaértékű életét könyv-metaforával illusztrálták. Így járt el Benjamin Woodbridge (1622–1684) is, John Cotton új-angliai prédikátor (1585–1652) sírfeliratának megalkotója:

„E férfi: élő, lélegző Biblia,
Minden szövetség rávésetett lapjaira;
Szentírás, Törvény: szívében egy-egy fejezet,
Elméjében a Szent Könyv indexét fölleled.
Egy megtestesült címlap a neve,
És kommentár volt áldott élete.
Ó, mily értékek emlékműve ő,
Új kiadásban hogyha e világra jő,
Mentes lesz minden kis hibától,
Lapjain és kötésén öröklét világra!”

„A puritán sabbath Angliában, Új-Angliában és Magyarországon” a különböző puritán felekezetek vasárnapi, ünnepnap szokásait hasonlítja össze a mérvadó külföldi szakirodalom vagy korabeli források felhasználásával. Mindhárom földrajzi területen élőknek megvannak a maguk küzdelmei, csiszolnivalóik: Angliában például a gyülekezeti termék többfunkciós volta, Új-Angliában a kezdetleges, szerény körülmények, illetve a bennszülöttek

fenyegetése, a puritán prédikátorok véget nem érő szónoklatai, rigorózus szabályai okozhattak nehézséget. A korabeli magyarországi helyzetről Martonfalvi György *Keresztényi inneplés* (Debrecen, 1663) című műve alapján értesülünk, eszerint itthon kevésbé merev elvárások, kevésbé bonyolult szabályrendszer várt a hívekre vasárnaponként és az egyházi ünnepeken.

A következő csoporthoz, amely a magyarországi puritanizmushoz kapcsolódó személyiségeket, műveket és életeseményeket tárgyalja, remek átvételést jelent „Az »igazi« Basirius Izsák, levelezése alapján” című tanulmány. Petróczi – az élete egy szakaszában Gyulafehérvárott működő anglikán teológus személyiségét – kiadott, bár a magyar szakirodalomban kevésbé vizsgált levelei segítségével próbálja jobban megérteni. Mind a magyar szakirodalomban, mind a szépirodalomban egyoldalú, negatív kép alakult ki Basiriusról mint Apáczai Csere János riválisáról, ezt a képet a tanulmány Basirius magánlevelezésének feleségéhez címzett darabjaival igyekszik árnyalni.

A 17. századi népszerű műről, a magyarországi puritanizmus második számú sikerkönyvéről – az első helyet Medgyesi Pál *Praxis pietatisa* (Debrecen, 1636) kapja – Pápai Páriz Imre *Keskeny útjáról* szól az *Egy puritán „bestseller”*. Az angol terminológiában elfogadott kifejezés méltán használható a *Keskeny útra*: Szigeti Jenő mutatta ki, hogy pontosan hányszor, és kik adták ki a művet 1647-es első megjelenésétől (Utrecht) kezdve, Petróczi Éva pedig azt vizsgálja, hogy mi lehetett ennek a nagy, felekezetek felett álló népszerűségnek az oka. A tanulmányt illusztráló szövegrészletek egyike Istennek a teremtményein keresztüli megismerhetőségét tárgyalja. A gondolat nem puritán sajátosság: a katolikus egyházi tanítóhivatal hittétele, hogy az igaz Isten a műveiből a természetes ész viláosságánál megismerhető. A tételt, melyet az I. Vatikáni Zsinat emelt dogmává, a Biblia több szövegrészlete is megerősíti. A témával kapcsolatos legfontosabb bibliai hely a Rómaiakhoz írott levél 1,20 verse. Az Isten megismerhetőségéről való gondolkodás már a patrisztikus kor egyházi irodalmának gyakori témája volt, a középkorban kiváltképp a ferences teológia kutatta Isten teremtményein keresztüli megismerhetőségének a lehetőségeit

(pl. Szent Bonaventura, *Itinerarium mentis in Deum*). A gondolat a hazai egyházi irodalomban is felekezettől függetlenül népszerűvé vált, Pápai Páriz Imre mellett például a jezsuita Rajcsányi György is hosszan tárgyalja *Laurus tuta* (Nagyszombat, 1707) című értekezésében. Így a *Keskeny út* népszerűsége – a tanulmányban vázolt okok mellett – annak is köszönhető, hogy olyan alapvető, bibliai alapokon álló témákat tárgyalt, amelyek bármely keresztény felekezet tagjának épületes olvasmányként szolgálhattak.

A Medgyesi Párlól szóló két tanulmány („Miért ad(hatott) nemeslevelet III. Ferdinánd Medgyesi Pálnak?” és „Johannes Polyander, egy meghatározó tanáregyéniség Medgyesi Pál életében”) Petrőczy Éva, *Nagyságodnak alázatos lelki szolgája*. *Tanulmányok Medgyesi Párlól* című tanulmánykötetének kiegészítése is lehetne. Medgyesi a szakirodalom számára ismert, feltárt puritán eszméket követő egyéniségek közé tartozik, a dolgozatok azonban megmutatják, hogy még mindig lehet vele kapcsolatban új kérdéseket felvetni.

A régi magyar irodalomban kevésbé ismert református tanár, lelkész és író Tarpai Szilágyi Andrásnak két tanulmányt is szentel a szerző („Kálvin magyar puritán tanítványa, Tarpai Szilágyi András” és „Házassági-válási kódex – puritán módra; Tarpai Szilágyi András: Libellus repudiū et divortii Christiani [1667]”). Az előbbi tanulmány maga Tarpai Szilágyi személyével, valamint gazdasági témájú művével, a *Szegények prókátorával* foglalkozik. A Kálvin gazdaságetikáján alapuló értekezés az adásvétel, a kölcsönzés és a hitel kérdéseit járja körül. Az utóbbi tanulmány a válás egyházi jogi kérdéseit tárgyaló, latin című, de magyar nyelvű traktátus bemutatása. Tarpai Szilágyi Kálvin és Béza házassági rendelkezései alapján dolgozta ki értekezését, művében sorra veszi az érvénytelen házasság eseteit és a válás lehetőségeit. Ismerteti a katolikus egyház álláspontját, a tridenti zsinat házassággal kapcsolatos határozatait, Pázmány Péter *Kalauzának* vonatkozó részeit, s amennyiben szükségesnek érzi, vitába száll velük.

A kötet következő témája a 20. századi népi vallásossághoz kalauzolja az olvasót. „A puritán női viselkedésminták örökösei: két kárpátaljai parasztprófeta-asszony a huszadik századból” 20. századi jelenségeket állít párhuzamba 17. szá-

zadi puritán vallásos formákkal. A két kárpátaljai karizmatikus egyéniség közül a református Borku Mariska kerül a tanulmány fókuszába. Számos korabeli irat tájékoztat kis imaközösségről, az úgynevezett Lettszövetségről, melyet 1939-ben oszlatott fel a Kárpátalját visszafoglaló magyar hatóság.

A gyűjtemény utolsó témaköre és egyben utolsó tanulmánya a 17 éves John Milton „On the Death of a Fair Infant Dying of a Cough” című elégiájának költői képeit elemzi. Milton alkalmi költeményében túlsúlyba kerülnek a római mitológia istenei a keresztény motívumokhoz képest. Petrőczy a költemény részletes elemzésének segítségével magának a 17. századi gyermeksirató költeménynek foglalja össze a jellegzetességeit. A tanulmány a kötet egyetlen angol nyelvű írása, ezzel némileg megbontja a kötet egységét.

Az Angliából származó protestáns megújulási mozgalom a laikus hívek mindennapjait kívánta átfőrnálni a rendszeres imaalkalmak, a mindennapos lelkiismeretvizsgálat (*casus conscientiae/cases of conscience*), a naponta elmondott imák, megtartott áhítatok segítségével. A puritanizmus jellegzetességei, mivel az egyes hívekre irányultak, hogyan is figyelhetők meg másképp, mint egy-egy puritánus személyiség életének, lelkületének vizsgálatával? Petrőczy Éva legújabb kötetében ez a módszer tanulmányról tanulmányra haladva nyomon követhető, kiegészítve még a különböző földrajzi területekről származó puritán személyiségek, műfajok, jelenségek szinkrón és diakrón összehasonlításával.

BÍRÓ CSILLA

A Füleki ferences rendház könyvtárának régi állománya, Katalógus, összeállította Martí Tibor, Eger, Esterházy Károly Főiskola, 2012 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 7. kötet)

„A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei” című sorozat újabb vasok kötettel mutatja be a magyar ferences rend könyvtár- és olvasmánytörténetét. Martí Tibor összeállításában megjelent katalógus illeszkedik Monok István szerkesztésében megjelenő sorozat szellemiségéhez.

A szegedi és a piliscsabai régi könyves, illetve a régi magyarországi irodalmi képzések fíradhatatlanul ismertetik, szeretetik meg a régi könyvekkel a náluk tanulókat, ennek egyik eredménye ez a kiadvány is. 2003–2004-ben Szelestei Nagy László vezetésével a Pázmány Péter Katolikus Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő Régi magyarországi irodalmi specializáció kurzus hallgatói (Bogar Judit, Jusztin Péter, Ollé Viktória, Pekarik Zita, Schmikli Norbert, és Stempely Irén) készítettek a füleki ferences rendház régi állományáról kéziratos inventáriumot. A kéziratos inventáriumot 2009-ben Hajdu Verával és Martí Tiborral együtt digitalizáltuk a Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomatványok Tagozatába. A MOKKA-R adatbázisában (<http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r> URL-en érhető el) megtalálható, kereshető a füleki ferences rendház állománya. A nyomtatott katalógusok mellett sokszor a MOKKA-R – a Kárpát-medence régi könyves állományának folyton bővülő tárháza – mára már megkerülhetetlen adatbázis, bibliográfia lett. A kutatás történetének rövid ismertetésében kiderül, hogy a katalógus elkészülése sok munkatárs és hosszú évek munkája mindezek velejárójával.

Martí Tibor Fülekre utazva egyesével nézte át az állományt a nem egyértelmű, hibásnak tűnő leírások, az azonosítatlan nyomtatványok és a kéziratos bejegyzések ellenőrzése miatt javítva a tételek leírását, illetve megadva a possessor-bejegyzések pontos helyét. A könyvtár és a füleki ferencesek történetét kutatva fedezte fel, hogy a Füleki Vármúzeum tulajdonába került a rendház állományának egy része. Agócs Attilával, a Füleki Vármúzeum igazgatójának támogatásával a könyvtár itt található igen rossz állapotban lévő könyvei katalogizálásra kerülhettek. Egy-két menthetetlenül penészes példány utolsó „olvasója” is a kötet összeállítója lett. A rendház vármúzeumi állományának felfedezése, katalogizálása és megmentése Martí Tibornak köszönhető. Külön köszönet illeti Agócs Attila múzeumigazgató urat, hogy a határon túli magyar könyvkultúra ügyét felkarolta, a könyvek elhelyezését biztosította.

A kiadványt Varga Imre Kapisztrán OFM, Martí Tibor és Jusztin Péter bevezetői, tanulmányai gazdagítják. Az első bevezető a Szalvatoriánus Rendtartomány ismertetésével a füleki ferences

kolostor történetével foglalkozik. A ferences testvérek tevékenységei között nemcsak a lelki gyógyítás, gondozás gyakorlatára, hanem egyebek közt a testi gyógyításra is felhívja a figyelmet. A katalógusban egy chirurgus testvér azonosítható. Fráter Damján possessor-bejegyzéseit 14 könyvben találjuk meg, mindegyik orvostudományi, sebészeti nyomtatvány. Bejegyzéseinek igen ritka datálásából (Conv. A 190: 1782 és Conv. A 294: 1813) következik, hogy a 18–19. században „praktizált.” A 80-as számú Conv. A 294-es azonosítatlan tétel valójában *Instructio practica de officio parochorum et aliorum curatorum pro tempore pestis expositorum, cum appendice medica. – Tyrnaviae: typis acad., 1739-es* kötet csonka példánya. A mutatóban ugyan külön, Horwatowski, Damján néven szerepel az 525-ös tétel, de ez csak egy elírás, hisz a pontos possessor-bejegyzés (Fratris Damiani von Horwatowski) és a könyv témája alapján feltételezhetjük, hogy ezt ugyanaz a Fráter Damján használta. Több kötetben orvosi feljegyzések, receptek is szerepelnek, érdekes lenne tudni, hogy ezek Damján testvér tollából származnak-e. Magyar és külföldi szakirodalmat egyaránt használt.

Martí Tibor bevezető tanulmánya hangsúlyozza, hogy a ferences atyáknak nem volt önálló könyvtáruk, a provincia rendházain belül cserélődtek, „mozogtak” a könyvek. Ezt a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár elektronikus katalógusából a szécsényi, a gyöngyösi és a budai ferences rendház és a Szlovák Nemzeti Könyvtár füleki provenienciájú nyomtatványaival is alátámasztja, bár a pontos közlése, ismertetése sajnos elmarad (Augustinus: *De civitate Dei et de Ss. Trinitate. Basileae 1489. Nr. 5679. Anno 1619. erat Conventus Fülekiensis*” = KÖNIG Nándor, *Index librorum saeculi XV. et XVI. bibliothecae pp. Franciscanorum Gyöngyösin.* Budapest, Held, 1930, 13).

Emődi András *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya, (Katalógus, 1701 előtti külföldi nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár, Nagyvárad, Szatmári Római Katolikus Püspökség, Varadinum Script Kiadó, 2010*[A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 5. kötet]), című kötetében lévő colligatum, a Szatmárnémeti ferences könyvtár Q 85-ös tétele, külföldi antikvák (91: Luytens, Henricus: *De nativitate Domini Nostri Jesu Christi*

ex secundo capite D. Lucae evang. Docta et pia explicatio. – De missione Spiritussancti libellus ... – Antverpiae, excudebat Antonio Tilenio C. Plantinus, 1565.; 92: Luytens, Henricus: Enarrationes evangeliorum dominicalium, a prima dominica adventus usque ad dominicam septuagesimae. – Antverpiae, excudebat Christophorus Plantinus sibi et Antonio Tilenio, 1565., 100: Pamelius, Jacobus: Micrologus de ecclesiasticis observationibus. – Antverpiae, ex officina Christophorus Plantini, 1565., 133: Topiarius, Aegidius: Conciones in Evangelia et Epistolas, quae in principibus et aliis totius anni fests diebus populo in Ecclesia proponi solent. ... – Parisiis, apud Michaellem Somnium, 1566.) változó provenienciája jól mutatja a könyv mozgását. 1575-ben már Ambrosius, gyulai ferences szerzetes ajándékozta gyöngyösi Imre fráternek. 1608-as bejegyzése tanúskodik arról, hogy ez a kötet a füleki ferencesek tulajdonában volt illetve, hogy még az 1615-ös leégés előtt 1611-ben elkerült Szécsénybe, majd a gyöngyösi konventbe. Annak idejét ugyan nem tudjuk, hogy a szatmárnémeti ferences rendház tulajdonába mikor került, de így is érdekes információkat tartalmaz és egyben az általunk ismert legrégebbi füleki provenienciájú nyomtatványokat.

„A ma Füleken található, vagy adatolható módon egykor Füleken őrzött könyvek XVII. századi bejegyzései közül a legtöbb 1617-ben keletkezett.” – mondja Marti Tibor az előszóban. Valószínű, hogy a leégést követően ekkor kerültek a kolostor tulajdonába, az új könyvtár első köteteiként, a füleki katalógus 5 nyomtatványa (126, 783, 1328, 1380, 1509) és Emódi katalógusában szereplő 3 tétel is. 1617-es füleki provenienciával (15, 16: Bellarminus, Robertus: Disputationes de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos. T. III. P. I–II. – [Confalonieri, Johannes Baptista:] In Roberti Bellarmini ... tertium tomum controversiarum duplex index. – Ingolstadii, ex officina typographica Davidis Sartorii, 1593. és 103: Pepinus, Guilielmus: Expositio evangeliorum quadragesimalium. – Venetiis, apud Gratosum, 1569.) Ennek a második gyarapításnak a kezdeti szakaszához tartozik a fent említett gyöngyösi antikva is.

A könyvek későbbi vándorlására példa a kaplonyi ferencesek katalógusában szereplő 993–994-es

tétel (KOSZTOLÁNYI Sándor, *Négy esztendő-béli böjti napokra rendeltetett szent beszédek* [Első-] negyedik rész. – Posenban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1798) – vö.: *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya, Katalógus*, összeállította Magyar Árpád, Zvara Edina, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 239. [A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 4. kötet]). A négy kötetes mű két colligatum. Első része füleki provenienciát, s mindkét colligatum tartalmazza Kudelka Alajos Gellért ferences szerzetes 1857-es possessor-bejegyzését, amiről arra lehet következtetni, hogy a többkötetes mű minden része Kosztolányi Sándor (1777-ben és 1784-ben kaplonyi ferences házfőnök) prédikációi a füleki ferences atyák retorikai gyakorlatát segítették.

A sorozat eddigi tagjaitól eltérően, de szegedi hagyományokat követve a katalógus bevezetőiben több kéziratot is szerepel. Marti Tibor tanulmánya tartalmazza a Koháry István által adományozott könyvek jegyzékét, s ezt az állomány katalógusával is egyezteti. A jegyzék negyedik tétele Catechismus patris Mathiae Heimbach tomus 2. melyet az 1723-as B 292 – nr. 808-cal azonosít. A két kötetből az egyik lemaradt, a katalógus következő tétele a nr. 809-es, a Conv. B 40 (possessor-bejegyzése az azonosítással egyezik: „Ex libris Comitis Stephani Koháry 1724”). A tételek azonosítása a két Biblia, s a négy Csúzy kötet kivételével sikerült is, s Marti feltételezi, hogy a könyvek a mai napig a rendház, vagy a Vármúzeum tulajdonában vannak.

Ez a feltételezés igaznak bizonyul amennyiben a jegyzéken szereplő eddig azonosítatlan Biblia Latina valószínűleg megegyezik a 188-as Biblia Sacrával (Viennae, apud Martinum Endterum, 1705.), melynek possessor-bejegyzése „Pro arce Csabrag. 1715.” 1622-ben báró Koháry Péter érsekújvári vicegenerálisnak és utódainak adományozta II. Ferdinánd Csábrág várát. A Koháry-családnak csábrági tartózkodásuk alatt a füleki kolostor adta a házi lelkészeket (P. KÖNIG Kelemen, *Hatszázéves ferences élet Szécsényben, 1332–1932, a szécsényi ferencesek története a megye-, az ország- és az egyháztörténelem tükrében*, Vác, 1931, 224.) Koháry István itt halt meg 1731-ben. Ennek alapján joggal feltételezhető, hogy 188-as Conv. B 137-es

jelzetű, VD18 11096373–003 számon azonosítható Biblia egyezik Koháry István ajándékával. A jegyzéken szerepel még a Biblia Hungarica, melynek azonosítása még várat magára, Csúzy Zsigmond négy kötetével együtt.

A bevezető első két tanulmányának háromnyelvű (magyar, német, szlovák) változata és a rövidítésjegyzék teszi teljessé a katalógust. Jusztin Péter könyvjegyzékekről szóló ismertetése csak magyarul olvasható, ezt magyarázza, hogy a könyvjegyzékek mindenki számára érthetően latinul íródtak. Ezeket nemcsak közreadja Marti Tibor, és munkatársa Jusztin Péter, hanem megpróbálják azonosítani, összevetni a rövid leírásokat a könyvtár állományával, a tételek mellett szerepelnek a mostani jelzetek. A könyvjegyzékek elemzése, összehasonlítása önálló tanulmányt érdemelne. Közel 20 év alatt a könyvtár állománya 100 kötetrel gyarapszik, s a gyarapodás mértéke a következő években is növekszik. Az azonosítás olykor csak erősen véleményes, itt-ott pontosítható, de mindenképpen követendő példát mutat „A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei” című sorozat további kötetének, hogy a fellelhető kéziratok inventáriumok – amennyiben a nyomtatvány terjedelme engedi – a katalógussal együtt, azzal összehasonlítva jelenjenek meg.

Ismerve Marti Tibor áldozatos régi könyves munkáját, a régi könyvkultúra iránti elköteleződését, s annak reményében, hogy a füleki ferences és az erzsébetvárosi örmény könyvtár katalógusával (*Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*, A katalógust összeállították Armenuhidrost-Abgarjan, Kovács Bálint, Marti Tibor, Leipzig, Eger, 2011. *Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin* 1., 408 p.) bibliográfusi munkáit további kötetek követik, fogalmaznám meg észrevételeimet. Hangsúlyozva, hogy ez a kötet nem alapkatalógus, s nem a tökéletes bibliográfiai leírás elkészítése volt az irányadó, maradtak benne hiányosságok, következtetések.

A kötet a sorozat néhány tagjától abban is eltér, hogy az ősnymotványokat, az antikvákat nem a katalógus elején külön fejezetben, nem egy részletesebb leírással tünteti fel, a kolláció is elmaradt. Például a 783. Homiliarumnak pontos VD 16 száma a H 215, s az azonosításból kiderül, hogy a pars aestivalis résszel együtt jelent meg,

így ez a kötet csonka, s a nyomdamutatóból is kimaradt Cervicornus, Eucharius. 183-as Biblia Sacra pontos provenienciája VD 16 B 2667 és az A mezőben feltüntetett nyomdása Guarini, Thomas, pontos megjelenési ideje pedig 1590–1591.

Következtetések maradtak az u/v átírásban, a nevek egységesítésében (Pongrácz Eszter). A hivatkozás és a nyomdász is lemaradt az 1359-es tételnél (*RMK* I. 1482 és az *Academiai* bötükkel, Hörmann János által). 1612-es tétel Smith Miklós helyett Schmitt Miklós. 1082-es tételnél a Petrik hivatkozás téves.

A kiadványok azonosítására az összeállító felhasználta a legfontosabb külföldi nyomtatott, illetve az elektronikus katalógusokat és bibliográfiaikat. A kötet használatát többféle mutató segíti, úgymint időrendi, személynev-, nyomdahelyek, nyomdatulajdonosok, nyomdászok és kiadók, possessormutató.

A katalógus végén folyamatos számozás mellett szerepelnek az azonosítatlan tételek és a kéziratok. Ezt a bontást a fent említett ősnymotvány, antikva és 17. századi külföldi nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár és esetleg egy külön folyóirat katalógussal lehetett volna kiegészíteni. Szűrőpróbaszerűen megnéztem pár tételt. A 2009-es *Breviarium Romanum* vélhetően azonos a 283-as breviáriummal (az oldalszámban talán egy elírással).

A 2030-as Jánosi Miklós *Saeculum Marianum sodalium virtutibus coronatum, editum primum in lucem anno saeculari a congregatione Tridentina nunc vero dum ... academia Claudiopolitana positiones universae philosophiae publice propugnaret ... Stephanus Biró ... praeside R.P.N.J. ... auditoribus oblata a. 1738. – Claudiopoli : Typis Academicis Soc. Jesu, 1738. – Petrik II. 264.*

A 2045-es *Die Hauß-Genossenschaft Deß Heiligen Kind Jesu, seiner H. Mutter, und deß Heiligen Joseph. – Wien ; Schwendiman ; 1723, VD18 12246506–001*

Az említett kiegészítések és hiányosságok természetesen semmit sem vonnak le a kötet értékéből, ezek inkább kerülendő példák és javaslatok a további kötetek elkészítéséhez. Elengedhetetlenül fontos lenne, a ferences rend könyv- és olvasmánytörténeti kutatásához, hogy a történelmi Magyarországon lévő ferences rendházak könyvtárainak katalógusai elérhetőek, egy adatbázisban mindenki

számára könnyen hozzáférhetőek legyenek, ezáltal a nyomtatványok nagy „mozgása” is átláthatóvá, kutathatóvá válna. A katalógusok védik is a könyveket, állományok, állományrészek megmentése is köthető elkészülésükhöz, ahogy ezt Marti Tibor munkája is mutatja.

M. HORVÁTH MÁRIA

Ujvári Hedvig, *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie, Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012, 358 l. (Studien zur Literaturwissenschaft, 7)

A magyarországi német sajtó története mind a mai napig megíratlan. Egyes korszakok, vagy egyes lapok története, főleg a felvilágosodás és a reformkor idejéből, még a jobban feltárt területek közé tartozik. Ugyanakkor elmondható, hogy a 19. század nagyobb része, főleg a kiegyezés utáni évek, a most főleg külföldön felfutását élő felvilágosodás kori sajtótörténeti kutatásokhoz képest (gondolok itt többek között Andrea Seidler munkásságára és az ő kutatócsoportjának publikációira) némileg hátrányban van.

Az első, az 1848-ig terjedő korszak sajtóját csak érintőlegesen tárgyaló munkák mind irodalomtörténeti céllal készültek. Ilyen volt Gragger Róbert *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn* (Wien, Leipzig 1914) című műve, melynek csak első része, a „Vormärz” jelent meg. A következő, szintén az 1848/49-es évekkal lezáruló feldolgozás Pukánszky Béla *A magyarországi német irodalom története, A legrégibb időkől 1848-ig* (Budapest 1926) című könyve, melyben mindössze néhány oldalt szentelt a korszak sajtójának.

Kiváló, bár mára már módszertanukban kissé elavult alapművek készültek a II. világháborút megelőző évtizedben, melyek alaposan, részletekbe menően feltárták a periodikumok tartalmát. Itt elsőként kell megemlíteni Osztern Rózsa *Zsidó újságírók és szépirok a magyarországi német nyelvű időszakai sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig* (Budapest, 1930) című művét. A másik munka Szemző Piroska *Német írók és pesti kiadók*

a XIX. században (1812–1878) (Budapest, 1931) című könyve, mely a német és osztrák írók, költők magyarországi sajtóbeli szereplésével foglalkozik. Fried István több alapvető tanulmányában a magyarországi német sajtó főbb korszakait jelöli ki, itt most csak a *Magyar Könyvszemle* 1983 1. számában megjelent, „A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. XVIII. század, XIX. század első fele” című írását emelem ki.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *A magyar sajtó története* három kötete 1892-vel zárul, a német nyelvű lapokról szétszórtan található itt-ott szó. Jómagam a magyarországi sajtó történetének rövid vázlatát jelentettem meg a *Magyar Könyvszemle* 1993. évi 2. számában.

Az osztrák kutatók közül feltétlenül megemlíteném Norbert Bachleitner, aki összehasonlító elemzést adott közre az 1855-ös év bécsi és pest-budai politikai napilapjaiban közölt szépirodalom (folytatásos regények, novellák, útleírások, történeti tárgyú esszék) szerepéről, feladatáról, olvasói köréről.

Ujvári Hedvig már jó néhány éve a 19. század második felének egyes magyarországi német lapjainak feltárásába fogott. *A Magyar Könyvszemle*ben 2001-ben megjelent két tanulmányában bemutatta a *Pester Lloyd* 1854 és 1875 közötti több mint húsz évet átfogó korszakát, foglalkozott a *Pester Lloyd* illusztrált melléklapjával, az *Ungarische Illustrierte Zeitung*gal (1871–1872), a *Neue Illustrierte Zeitung*gal (Stuttgart, Leipzig, Wien 1872–1892), a *Pester Lloyd*ból kivált *Ungarischer Lloyd*dal (1867–1876), a *Neuer Freier Lloyd*dal (1869–1872), valamint a *Neues Pester Journal*dal (1872–1878). Több közleményben bemutatta Max Nordau szerteágazó publicisztikai tevékenységét, feltárta ezen kívül Jókai recepcióját a *Pester Lloyd* 1867 és 1876 közötti éveiben, majd kiegészítette ezt a hazai német sajtó más orgánumaival, valamint témái közé tartozott az 1873-as bécsi világiállítási sajtóvisszhangja.

A kötet a szerző korábban publikált tanulmányainak átdolgozásait tartalmazza. A bevezető fejezetben a 18. és 19. század eleji magyarországi német nyelvű sajtójának történeti áttekintését kapjuk, az 1848-as évvel bezárólag. A szakirodalom kiterjed a szerző által kutatott időszak (1867-től 1900-ig) kelet-közép- és dél-európai német nyelvű sajtót tárgyaló, legújabbban napvilágot látott külföldi

publikációkra, főleg konferenciák anyagára is. A következő fejezet Heckenast Gusztáv könyvkiadó pályaképét, jelentőségét rajzolja fel az eddig hozzáférhető szakirodalom alapján. Sajnálatos, hogy Ujvári Hedvig könyvével szinte egyidejűleg jelent meg a Lipták Dorottya szerkesztette, korszerű forráskutatásokra építő *A vállalkozó és a kultúra* című tanulmánykötet, mely így nem kerülhetett be az Ujvári Hedvig által használt irodalomba.

A következő fejezetet a *Pester Lloyd* 1854-től 1867-ig tartó első korszakának szenteli a szerző. A lap indulásának körülményeit alaposan körüljárja, autopszia alapján pontosítja Szinnyei és Busa korábbi adatait a főszerkesztő- és felelősszerkesztő-váltásokról. Ujvári Hedvig részletesen bemutatja Falk Miksa szerkesztői elveit és kitér arra is, hogy Falk nem pusztán névlegesen vállalta el a főszerkesztői tisztelet (Chefredakteur), hanem ténylegesen ellátta a felelős szerkesztői (verantwortlicher Redakteur) teendőket, sőt évek teltek el, míg néhány hónap szabadságot engedélyezett magának.

Igazi felfedezésszámba megy a két évfolyamot megélt és a *Pester Lloyd* vasárnapi illusztrált mellékleteként 1871-ben indult *Ungarische Illustrirte Zeitung* tartalmi feltárása. A szerzőnő számára a lap Max Nordau szerkesztő miatt izgalmas, hiszen doktori disszertációját (*Dekadenkritik aus der „Provinzstadt“: Max Nordaus Pester Publizistik*, Budapest: Argumentum Kiadó, 2007. 291 l.) az ő pesti újságírói tevékenységéről készítette. Az 1872-ben megszűnt lap melléklet utódjaként beharangozott, de valójában már önálló lapként élő, *Neue Illustrirte Zeitung* húsz évfolyamának felkutatása valódi nyomozás lehetett. Ez a fennállásának végén Stuttgartban kiadott illusztrált hetilap is közölt magyar szerzőket (Petőfi, Arany, Kiss József, Mikszáth és Jókai) színvonalas német fordításban, amelyekre minden bizonnyal a magyar munkatársak hívhatták fel a különböző szerkesztők figyelmét. Hasznos kiegészítője lehet a *Neue Illustrirte Zeitung*ban feltárt eddig minden bizonnyal ismeretlen műfordítás-anyag a Petőfi-, Mikszáth- és Jókai-kritikai kiadásoknak is.

Az 1867-ben indult *Ungarischer Lloyd*nak a *Pester Lloyd*ból való kiválása körülményeiről, szerkesztői-munkatársi gárdájának az „anyalappal” való számos konfliktusáról olvashatunk részletesen a következő fejezetben. A lapok közti rivalizálás

alapját képezte a személyes ellentéteken kívül az előfizetőkért folyó harc, a hirdetések közlési díja, a hírszolgáltatás korrektsége, valamint egy Verne-regény fordításának közlése körüli, jelentőség vezető ellentét. Az *Ungarischer Lloyd* hajlamos volt a *Pester Lloyd*ot pusztán hivatalos börznelapként feltüntetni. Minden ellentét ellenére azonban a konkurens két újságnak számos neves zsumaliszta dolgozott egyidejűleg, így Dux Adolf, Hevesi Lajos, Schlesinger Zsigmond, Silberstein-Ötvös Adolf és Sturm Albert. Az *Ungarischer Lloyd*nak más magyar lapokkal, így például Jókai *A Honjával* is adódott konfliktusa. A lap tíz évfolyamának szépirodalmi hozadéka is jelentős volt, a kor fontos osztrák és német szerzői mellett francia és angol szerzők nevével is találkozhatott az olvasó a folytatásos regényeknek köszönhetően. A rövid életű vállalkozás, a *Neuer Freier Lloyd* (1869–1872) Jókai lapalapítása volt, aki a kormányközeli *Pester Lloyd*nak akart német nyelvű ellenpólust teremteni. Szerkesztőnek Horn Edét sikerült megnyernie, aki 1870-től a lap tulajdonosa lett. A napi kétszeri megjelenést reggeli egyszeri kiadásra redukálta, de 1871-ben más, főleg politikai céljai miatt eladta a lapot Heckenast Gusztávnak, amely aztán 1872 végén berze- és biztosítási orgánummá alakítva megszűnt.

A következő lap, amelyet elemzett a szerző, a *Neues Pester Journal* (1872–1925), a kispolgárság által olvasott orgánumok közé tartozott. A lap úgy alakult, hogy a *Pester Journal* szerkesztője, Ignaz Schnitzer és több munkatársa új orgánumot alapítottak, mely aztán átmeneti idő után nyerte el végleges címét. Programot másfél évvel az alapítás után adtak, politikai pártatlanságot ígérve az egész családnak kínáltak szórakoztató olvasmányt, ezt szolgálta a folytatásos regény, illetve feuilletton-melléklet is. A magyarból készült műfordításokat tekintve a *Neues Pester Journal* nem vette fel a versenyt a *Pester Lloyd*dal – állapítja meg Ujvári Hedvig. Német nyelvű szerzőktől viszont többet közölt a *Neues Pester Journal*. Hasznos lett volna még (ez a legtöbb lap szépirodalmi közleményeire vonatkozik) a magyarból közölt műfordításoknál az eredeti alkotás (vers vagy novella) címét is megadni, és a kritikai kiadásokban megkeresni őket.

Az egyes lapok bemutatása után a kötet második részében tematikus vizsgálatok eredményeit teszi

közzé a szerző. Az első témakör, amelyet magyarországi német lapokban felkutatott, az 1873-as bécsi világkiállítás visszhangja volt. Az 1873-as bécsi világkiállítás célja volt a Monarchia ipari, gazdasági és kulturális fejlettségét, az 1859-es olaszországi és az 1866-os Poroszországgal szembeni háborús vereség után újra megerősödött Ausztriát bemutatni, és a megelőző párizsi világkiállítást túlszárnyalni, valamint Bécsét világvárosként láttatni. A világkiállítás május 1-jén nyílt meg, hamarosan, május 9-én bekövetkezett azonban a „fekete péntek”, a túlfeszített spekulációk miatt a bécsi tőzsde összeomlott. De ez lényegében nem befolyásolta a hat hónapig tartó kiállítási rendezvénysorozatot.

Ezt követően a szerzőnő a feuilleton (tárca) műfajának definíciót vizsgálja a legkülönbözőbb modern szakkönyvek nyomán, hiszen a világkiállítással kapcsolatos reflexiók megjelenésének helyszíne a kulturális rovatként is meghatározható feuilleton rovat.

A bécsi világkiállítás sajtóvisszhangját Ujvári Hedvig a *Pester Lloyd*-ban, az *Ungarischer Lloyd*-ban és a *Neues Pester Journal*-ban követi nyomon. A *Pester Lloyd* helyszíni tudósítója Max Nordau volt, akinek körülbelül 100 tudósítását számolta össze a szerző. Nordau foglalkozott a kiállítás megnyitása előtt a késésben lévő rendezéssel, majd a különböző illusztris vendégek, uralkodók, politikusok beszédeivel, konstataciókat a bécsi szállás- és étkezési árak magasságát (a szállodások és vendéglősök mind a kiállítás ideje alatt akartak meggazdagodni), kitért a tőzsdekrach okaira, majd a kiállításra érkezett külföldi államférfiakat mutatta be, akik jelenléte a kiállítás értékét emelte, társadalmi és politikai jelentőségét növelte. A külföldi uralkodókat, az orosz cárt, a porosz császárt és az olasz királyt Ferenc József fogadta, személyesen kísérte őket a kiállításra. Nordau kitért egyéb programjaikra, opera-, színház-, koncert-, múzeumlátogatás, katonai parádék, s nem mulasztotta el liberális értelmiségiként az orosz cárt bizonyos kritikával illetni. A vaskancellárként elhíresült Bismarckról azt írja a *Pester Lloyd*-ban, hogy a színházban Bauernfeld darabja alatt meghatódott, könnyeit túrlögte.

A *Neues Pester Journal* számol be arról, hogy a 76 éves porosz uralkodó is elérzékenyült, mikor

Ferenc Józseftől búcsút vett. Másutt azt írja a lap tudósítója, hogy I. Vilmos császár a Carltheaterben az előadás után közvetlen hangnemben elbeszélgetett a színészekkel, a bécsi színészek fizetését magasnak találta. A magyar pavilonról Nordau dicsérőleg nyilatkozott. A tudósításokban megállapítást nyert ugyanakkor az is, hogy a látogatók száma alulmaradt a vártnál. Az *Ungarischer Lloyd*-ban valószínűleg Sigmund Schlesinger tudósított, rajta kívül még Albert Sturm, Ada Christen osztrák író és Karl Emil Franzos író, újságíró, aki 1872–73-ban az újság tárcarovatának szerkesztője. A *Neues Pester Journal* tudósítói – mivel írásaik jelzetlenek voltak – nem sikerült azonosítani. A szintén a kispolgárságot mint fő olvasói réteget megcélzó *Neues Pester Journal* számolt be igen részletesen a perzsa sah látogatásának európaiak számára szokatlan, különleges részleteiről.

A továbbiakban az egyes nemzetek kiállítási pavilonjait, csarnokait és koncepciójukat mutatja be Ujvári Hedvig, főleg Nordau *Pester Lloyd*-beli tárcái alapján, de kitér Nordau megfigyeléseire a különböző nemzetekhez tartozó kiállítás-építő munkások munkamódszereire is a kiállítás rendezése közben. Mivel a *Pester Lloyd* a nagypolgári olvasók lapja volt, Nordau különös figyelmet szentelt a művészeteknek, az oktatásnak, a lakberendezésnek és a technikának, de megemlítette a nemzeti sajátosságokat is. Meg kell állapítanunk, hogy Nordau írásai bizonyos előítéleteket tükröznek az egyes nemzetekkel kapcsolatban. Az *Ungarischer Lloyd* ezzel szemben sok teret szentelt a magyar pavilonnak. Nordau, mivel kormány közeli orgánomot tudósított, igazi patrióta módján szuperlatívuszokban nyilatkozott a magyar kiállítási pavilonokról, melyek a fejlődő magyar iparról, a magas színvonalú oktatási rendszerről nyújtanak pozitív képet. Azonban Ujvári Hedvig rámutat, hogy magánlevelezésében ennek éppen ellentéte, inkább magyarellenesség figyelhető meg. Magyarország egyébként a harmadik legnagyobb kiállító hellyel rendelkezett a kiállítás területén.

Az utolsó fejezetet a világkiállítás mérlegének szenteli a szerző. A kiállítás nyitva tartásának második felében, augusztustól aztán nőni kezdett a látogatók száma, akik – mint azt Nordau egy helyütt megjegyzi – sajnos nem tanulni jöttek a kiállításra. Augusztus végére a bécsiek több mint 60%-a látta

már a kiállítást. Abban, hogy a kiállítás nem hozta az elvárt nyereséget és hasznot, szerepe volt többek között a rossz időjárásnak, a kolerajárványnak, a magas szállásköltségeknek és a tőzsdekrachnak. Az *Ungarischer Lloyd* tudósítója kifejtette, hogy egy ilyen kiállítás hozadéka nem csak számokban fejezhető ki. Eredménynek tekinthető az is, hogy a világ megismerhette az Osztrák–Magyar Monarchia polgárainak szorgalmát, kitartását, munkáját. Nordau, aki naponta több órát töltött a kiállítás területén, utolsó, összegző tudósításában a világkiállítást mint műfajt tulajdonképpen felesleges luxusnak ítéli.

Az irodalom és az újságírás kapcsolatát Jókai Mór példáján vizsgálja Ujvári Hedvig, és mutatja be Jókai recepcióját a jelentősebb magyarországi német nyelvű újságokban 1867 után. A Jókai-kiadásában megjelenő, Horn Ede szerkesztette *Neuer Freier Lloyd*ban (1869–1872) Jókai maga gondoskodott mindig arról, hogy folytatásokban megjelenjen egy-egy németre fordított regénye. Emellett a 70-es évek végén és a 80-as évek elején a *Pester Lloyd*ban is jelen vannak folyamatosan, kisebb-nagyobb megszakításokkal Jókai-regények, melyeket Ujvári Hedvig akribikusan regisztrál. A következő fejezetet a korszak jelentős tárcáiróinak, kritikáinak, Dux Adolfnak, Sturm Albertnek, Silberstein-Ötvös Adolfnak és Hevesi Lajosnak szenteli a szerző, akiknek múlhatatlan érdemeik voltak a magyar irodalom megismertetése és népszerűsítése terén, egyrészt fordításaik, másrészt a német nyelvű sajtóban publikált elemző írásaik révén. Itt a *Lloyd*-lapokban 1867 után közölt Jókaiival kapcsolatos tárcáiraikat elemzi. Megemlítendő, hogy Jókait, az írófejedelmet nem kezelték fenntartások nélkül, főleg Dux, aki fordította is Jókai regényeit, tett számos – jogos – kritikai megjegyzést több regényével kapcsolatban.

A záró részt a Jókaiival szemben megfogalmazott kritikáknak (fantáziája határtalan, regénykompozíciónak hiányosságai) szenteli a szerző, de a német nyelvű sajtó alapjában jóindulatú írásaitól elkülönítve kezeli Gyulai Pálnak, a népnemzeti irányzat fő teoretikusának elvi alapú, Jókait elítélő kritikai tevékenységét, aki az irodalmi műtől a nép nevelését és a realizmust várta el, s nem tudta Jókai hatalmas népszerűségét és a műveiben lévő humort elfogadni. Péterfy Jenő Gyulai

értékrendjét követte, kiemelte Jókainál a lélektani ábrázolás gyakori elégtelenségét, de stílusát, nyelvét nagyra értékelte, Asbóth János viszont felhívta a figyelmet, hogy a kritika feladata nem csak Jókai gyengéire rámutatni, hanem írásainak pozitív vonásait hangsúlyozni.

Ujvári Hedvig a budapesti német újságok bemutatása után azokat tartalmilag egy fontos társadalmi esemény, a Monarchiát a világ előtt megmutató 1873-as bécsi világkiállítás visszhangja kapcsán vizsgálja, valamint göröcső alá veszi a korszak legjelentősebb, német nyelven már életében ismertté vált magyar regényírójának, Jókai Mórnak a recepcióját ugyancsak ezekben az orgánumban. A szerző jó érzékkel választotta ki elemzése tárgyát; más, a Monarchia sorsát befolyásoló politikai esemény a kiegyezés utáni években már nem volt, híres magyar közéleti személlyel kapcsolatos eseményként csak Kossuth Lajos 1894-es halála és temetése, vagy még későbből, a magyarok által kedvelt Erzsébet királyné 1898-as meggyilkolása lenne még említhető. A kitűzött feladatot szerencsésen oldotta meg; a vizsgált periodikumok sajátosságait, eltérő szerkesztési elveiket, olvasóik érdekeinek speciális kiszolgálását sikerült bemutatnia. Könyve alapos forrásfeltáró munka, mely a kiegyezés utáni magyarországi német nyelvű vezető napilapokban rejlő hatalmas és eddig ismeretlen tárcairadalomra fókuszál. Összegezve elmondható, hogy Ujvári Hedvig kötete, melyben kutatási eredményeinek összefoglalását teszi közzé, sokban hozzájárul a korszak mindaddig kevésbé feltárt magyarországi német nyelvű sajtójának jobb megismeréséhez.

RÓZSA MÁRIA

A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó, szerkesztette Lipták Dorottya, Bp., Kossuth Kiadó, 2012, (Kulturális örökség sorozat).

A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó címet viselő kötet a Kossuth kiadó és az Eszterházy Károly Főiskola „Kulturális örökség” sorozatában látott napvilágot. A tanulmánykötet szerkesztője Lipták Dorottya, az MTA–OSZK Res libraria Hungariae Kutatócsoport

19. századi műhelyének vezetője, aki a „Vállalkozás, kultúra, polgárosodás” címmel 2011-ben az Országos Széchényi Könyvtárban Heckenast Gusztáv tiszteletére és születése kétszázadik évfordulója alkalmából rendezett kiállítás kurátora is volt egyben. E kötet azonban nem közvetlenül kapcsolódik a kiállításhoz, hanem önálló tanulmánygyűjteményként foglalkozik a 19. század talán leghíresebb és legnagyobb formátumú könyvkiadójával, a könyvkiadás aranyemberével – ahogy Schöpflin Aladár nevezte Heckenastot.

A kötet kompozíciójából, s a nagyon tudatos szerkesztői munkából adódó szoros struktúrából kiderül, hogy nem az általánosságban Heckenasttal kapcsolatba hozható kérdéseket tematizáló tanulmányok, hanem szándéka szerint is az életmű legfontosabb területeit, problémáit feldolgozó, szintetizáló írások kaptak helyet a könyvben, melyek ahhoz a főként angolszász területeken népszerűsödő módszertani irányzathoz köthetők – a medialitás problémáját is érintve –, mely a kultúrát a gazdaság- és vállalkozástörténet területei felől is értelmezi.

A tanulmánykötetet nyitó és záró, azaz az életutat és a privát szférát taglaló írások közötti összefoglalások a kiadványpolitika és -struktúra egészét tekintik át, külön tárgyalva a szépirodalmi, külön a fontosabb tudományterületek kiadványait; önálló írás foglalkozik a vállalat fő profitját jelentő periodikákkal és a kiadványok illusztrálási és képhasználati technikájával.

A szerkesztő számára a legnagyobb nehézséget az jelenthette, hogy résztanulmányok sora foglalkozott már az életmű egyes kérdéseivel, ám ezek nagy része nem forráskutatáson alapult, és nem is lépett fel a szintetizálás igényével. Amelyek mégis, inkább a Franklin Társulat történetének előzményeként tekintenek a Heckenast kiadóra, s nem is rendelkeznek teljes körű forrásismerettel. Így például a Révay József és Schöpflin Aladár közös munkájaként megjelent *Egy magyar könyvkiadó regénye* inkább esszéisztikus, semmint történet-tudományi szempontokat alkalmazó mű, vagy Gárdonyi Albert kéziratban maradt kiadótörténete, *A Franklin–Társulat cégtörténete*, mely közel száz éve látott napvilágot. E kötet szerzőgárdája azonban mind a hazai közgyűjtemények (OSZK, BFL, MOL, OL, stb), mind a külföldre került

(Bécs, Lipcse, Montreal) anyagokat a teljesség igényével áttekintette, és e kutatások be is épülnek a publikációkba. Mindenképpen a szintetizálás igényével lép fel tehát a kötet hat nagyobb tematikus, egymásra épülő tanulmánya, mely számos segédlettel, kronológiával, illusztrációkkal és egy összegző előszóval egészül ki, s így a könyv lényegében segédkönyvként is funkcionál.

Lipták Dorottya kötetet nyitó írása a pályáiv egészét tekinti át, mely a makro- és mikrotörténethez egyaránt köthető életeseményekben és munkában is gazdag időszakot öleli át. Melyek ennek az életútnak a főbb állomásai? A kassai evangélikus lelkészcsaládból származó Heckenast könyvkereskedő-segédből nőtte ki magát szakmai és gazdasági értelemben is a neoabszolutizmus egyik legsikeresebb könyvkiadójává, akinek vállalkozását 1873-ben Pest legprosperálóbb könyves vállalataként vette meg a részvénytársulatként működő Franklin Társulat, melynek maga is részvényese maradt. Az eredetileg 1826-ban Pestre érkező Heckenast Wigand Ottó könyvkereskedésében segédként kezdte pályáját, akitől – már nemcsak mint főnökétől, hanem már sógorától is – 1833-ban vetette meg üzletét, mivel Wigand liberális-demokrata értelmiségi kapcsolatai miatt Lipcsebe kényszerült távozni. Heckenast a váratlanul kezébe került lehetőséggel jól sáfárkodva innovatív vállalkozások sorába kezdett: önálló könyvkiadói tevékenységbe fogott, kölcsönkönyvtárat alapított, folyóiratot indított. S azon kevés vállalkozók egyike lett, aki az 1838-as árvizet is – noha könyvkészletei megrongálódtak – különösebb anyagi válság nélkül vészelte át. 1841-ben társult Landerer Lajos nyomdással, a Pressburger Zeitungot is kiadó, Pozsonyban, Budán és Pesten egyaránt nyomdát működtető nyomdász-dinasztia sarjával, aki bölcsészeti tanulmányai, majd katonai pályáját követően, 1824-től családja jól működő kő- és könyvnyomdájának vezetője volt.

Lipták Dorottya források alapján vázolja fel a társaság két vezetőjének, Heckenastnak és Landerernek a portréját, felmutatva a két személyiség különbözőségét, mely lényegében a közel másfél évtizedes együttműködés sikerének alapja is volt, plasztikusan érzékeltetve az általuk irányított munkafolyamatok bemutatásán keresztül kettejük karakterkülönbségeit, számot vetve számos legen-

dával – pl. informális bécsi kapcsolataik lehetősége –, melyek személyüket érintik.

1841-ben e társulás révén létrejött Magyarország első, modern értelemben vett nagy teljesítményű nyomdaipari vállalkozása. A kísérletező szellemű Landerer a továbbiakban a nyomdát irányította, s a technikai innovációért volt felelős, a mértéktartóbb és decensebb Heckenast a kiadói és a könyvkereskedési üzletágot vezette. Landerer kiadásában, de Heckenast szellemi támogatásával jelent meg 1841 januárjától a *Pesti Hírlap*, amely Kossuth Lajos szerkesztésében a liberális ellenzék vezető orgánuma lett.

Szintén forrásokra, főként a nyomda és kiadó-vállalat alkalmazottainak visszaemlékezéseire támaszkodva tárja fel a tanulmány a kiadó és nyomda 1848. március 15-i eseményekben, majd a szabadságharcban betöltött szerepét, azt, hogy a forradalommal együttműködve a Landerer–Heckenast nyomdában cenzori engedély nélkül nyomtatták ki a 12 pontot és a Nemzeti dalt, vagy az osztrák jegybanktól való függetlenedés céljából létrehozott bankjegynyomda működését, a Kossuth-bankok kinyomtatását.

Heckenast Landerer 1854-ban bekövetkező halálát alkalmatlanul a vállalat – mely még kilenc évig Landerer és Heckenast néven működött – egyedüli irányítója lesz, majd 1863-tól nevében is saját vállalkozásaként élt tovább. Kiadványai ezidőtájt elsősorban magyar, kisebb részben német nyelvűek, főként szépirodalmi művek, de más tudományágak szellemi termékeit is megjelentette. 1854-ben indult meg talán gazdasági értelemben is legsikeresebb kiadványa, a *Vasárnapi Újság* című enciklopédikus folyóirat, mely a század második felének legnépszerűbb ismeretterjesztő és családi lapja volt. Mindemellett számos más folyóirat és periodika kiadása fűződik Heckenast nevéhez, így az *Életképek*, *Bibliographiai Értesítő*, a *Magyar Sajtó*, *Pesti Hírlap*, *Nővilág*, *Budapest Szemle*, stb. Négy évtizedes alkotó, szervező munkát követően a Pozsonyba visszavonuló üzletember 1873-ban adja át utódjának, a részvénytársulati formában tovább működő Franklin Társulatnak cégét, melynek maga is részvényese marad, jól megérezve, hogy a könyvszakma újabb robbanásszerű átalakulás előtt áll, mely már új gazdasági és menedzselési módszert is kíván.

E rövid életútösszegzésből is látható, hogy a közel fél évszázados szakmai tevékenység mennyiségi és minőségi értelemben is igen gazdag. Am Lipták Dorottya tanulmánya nemcsak a gazdag pályáivét összegzi, hanem feladatát tágabban értelmezve annak gazdaság-, technika-, kultúrtörténeti hátterét is bemutatja, így például szól a könyvkereskedővé vagy nyomdatulajdonossá válás jogi hátteréről, a harmincas évek (hazai) szakmai palettájáról, illetve kitekint Heckenast innovatív vállalkozásait lehetővé tevő nyomdatechnikai kontextus változásaira. Két fontosabb kiadványt is kiemelnénk, melyről szól: hangsúlyozza a könyvészeti szakperiodika, a laikus és a professzionális közönséget a piacon forgalomban lévő kiadványokról tájékoztató *Bibliográfiai Értesítő* fontosságát, illetve kitér az Eötvös József kezdeményezése által létrehívott *Budapesti Árvízkönyv* megjelenésére, mely nemcsak alkalmi jellege miatt, hanem abból a szempontból is érdekessége és unikális jelensége a kornak, hogy a Heckenast által kiadott, pártfogolt írók honoráriumukról mondtak le kiadójuk javára – enyhítendő a vállalkozást ért 30 000 forintra tehető árvízi kárt. Lipták Dorottya különös figyelmet szentel a kiadóvállalat térhasználatának változásainak, a nyomda és a kiadóvállalat színtereinek (pl. Szép utca, Egyetem utca), tehát a működés helyszíneinek bemutatására, illetve a fejlődéssel lépést tartó vállalat újításainak, a nyomdagépek és -technikák fejlődésének folyamatára, mely a kiadványok küllemének egyik meghatározó tényezőjét is jelentették.

Ezt követően három tanulmány foglalkozik a szorosabb értelemben vett kiadvány-politikával. Elsőként Kaba Eszter a szépirodalmi profil fejlődését tekinti át: a Wigandtól megörökölt szerzőgárda (Bajza József, Kisfaludy Sándor) bővülését, az újonnan jelentkező írók megnyerését (Eötvös József, Jókai Mór, Jósika Miklós), kitekintve a velük kötött életműszerződésre (Kisfaludy Sándor) vagy művek kiadására (Arany János *Toldija*) kötött egyezségekre. Kaba tanulmánya is jól illusztrálja a tanulmánykötet pontos címválasztását: írásából a kultúrát, ez esetben a szépirodalmi kiadványokat jól menedzselő – amit természetesen a körébe vont alkotók méltányoltak is, mint ezt az öt kötetben megjelent *Árvízkönyv* példája is mutatja – vállalkozó portréja bontakozik ki. A tanulmány kitekint a Heckenast által kiadott

német nyelvű szépirodalomra, Stifter, Grillparzer kiadóhoz való kapcsolatára is, illetve szintén az árvíz okán, Mailáth János és Saphir Zsigmond kezdeményezésére létrehívott, 1840 és 1848 között megjelenő *Iris* című zsebkönyvre is, mely jól illusztrálja határokon is átívelő kiadáspolitikáját és nem utolsósorban csálhatatlan ízlését. A vállalkozó innovatív karakterét hangsúlyozza az általa közrebocsátott sorozatok („Vasárnapi könyvtár”, „Irodalmi kincstár”, „Magyar remekírók”) létrejötte körülményeinek és piaci működésük bemutatása, melyeket a kiadóvállalat jó érzékkel igazított az olvasóközönség elvárásaihoz, ízlésvilágához, bekapcsolva a női, majd később egyes kiadványokkal a gyermekeket is a rendszeres olvasóik közé. A tanulmány számot vet továbbá Heckenast marketingstratégiája retorikai aspektusával is: a kiadványok reklámozására fontos hangsúlyt fektetető érveléstechnikára, mellyel az egyes lapokban, pl. a *Vasárnapi Újság* hirdetéseiben próbálja meggyőzni az olvasót kiadványai megrendelésének fontosságáról.

Dede Franciska írása a tudomány fejlődésével bekövetkező változó olvasói igényekhez alkalmazkodó kiadványpolitikát állítja középpontjába, különös tekintettel a tudományos, ismeretterjesztő és közhasznú kiadványokra. Az írás nővuma, hogy eddig nem született teljes körű összegzés a kiadó által közzétett magyar művekről, így a tanulmány alcímeiben megjelenő kiadványtípusok összegzésére is szükség volt azok értékelő bemutatása előtt. Dede forrását ehhez a munkához főként Heckenast kiadó katalógusai jelentették. A kiadványok szemrevételezése a lexikonoktól és kézikönyvektől a szótárirodalom, politikai, jogi, különböző társadalom- és természettudományos kiadványokon át az iskolai tankönyvekig ível. Mint a szintézisből is kiderül: Heckenast nemcsak kiváló érzékkel reagált a korszak tudományos változásaira, nemcsak elsőrangú szerzőket tudott vállalkozása számára megnyerni, hanem mindenekelőtt felismerte az olvasói elvárásokat és a különféle befogadói/vásárlói rétegek igényeit, miként Dede fogalmaz, gyakran meg is előzve azokat.

A kiadóvállalat egyik leghangsúlyosabb tevékenységével, a lapkiadással Bódyne Márkus Rozália tanulmánya foglalkozik. Az írás nyomon követi a sajtónyilvánosság kialakulása és a vál-

tató sajtótörvény közepette is következetes, de alkalmazkodó üzletpolitikát, kiemelten kezelve a politikai-, szak-, közművelődési- és családi valamint a néplapok időbeli alakulását: megalapításuk idejét, népszerűségüket és élettartamukat; műfaji és tudományterületi megoszlásukat. Mindezeket konkrét adatokkal, statisztikai táblázatokkal, az összevetést szemléletesebbé tevő grafikonokkal illusztrálva. Jól kirajzolódik Heckenast stratégiájának sajátossága is, amely már a könyvkiadás terén is megnyilvánult. Heckenast számos lap típussal kísérletezett, ám csak a gazdaságilag meglehetősen rentábilis vállalkozásokat tartja meg, azonban egyiket anyagilag nem annyira megtérülő organumot is megjelentet, melyhez érzelmi szálak kötik. Miként Bódyne Márkus Rozália tanulmánya, illetve a közzétett statisztikák is mutatják, az ötvenes évek a legaktívabb kísérletezés korszaka a lapkiadási profilban, s ekkor születik meg a *Vasárnapi Újság* is, mely egészen 1921-ig él, és amely lényegében a felvevőpiac vásárlási kedvének maximumát, a 10 000 példányszámot érte el fénykorában.

Heckenast kiadói tevékenysége nemcsak a társadalmi, irodalmi és tudományos élet rohamos változásával, fejlődésével, hanem a művészetek és ezen belül az ábrázolás- és képkultúra robbanásszerű fejlődésével esett egybe, mely a kiadványok illusztrációs technikájának alakulástörténetén is kitapintható. E változást kíséri nyomon Révész Emese tanulmánya, mely a széles horizonton mozgó kiadványtípusokból válogatva mutatja be a vizuális jelek technikai előállításának változatait (az olykor színezett könyvmotokról a rézmetszeteken át az olcsóbb, fametszetes megoldásig). Hogy milyen döntéshozatal állt az illusztrációs technikák háttérében, példázza a Bezerédy Amália Flóri könyvének kiadástörténetének összegzése, mely a drágább kiállítású színezett könyvmotus változattól a fametszetes populáris kiadások számbavételéig nyújt áttekintést. Heckenast üzleti-kiadói érzékét mutatja, hogy egy-egy vizuális művet több kiadványban, esetleg többféle kiadásban is felhasznált, ezzel is biztosítva nemcsak azok kiállításának magasabb színvonalát, hanem annak kelendőségét és ezáltal gazdaságosságát és megtérülését is, tekintettel az olvasói elvárásokra is. Révész Emese tanulmánya Heckenast legszívesebben alkalmazott művészeinek, illusztrátorainak (Barabás Miklós, Nepomuk Geiger,

Karl Mahlknecht) a kiadóval való kapcsolatát és főbb munkáit is összegzi. Révész írása azért is figyelemreméltó, mert a szakirodalomban ilyen jellegű, a kiadványok vizuális ábrázolásának összegző jellegű kutatására még nem került sor.

A kötet záró tanulmánya, melynek – miként a nyitótanulmánynak is – szintén Lipták Dorottya a szerzője, Heckenast privátszférájáról, élettereiről, kapcsolati hálójáról ad összefoglalást. Heckenast pesti lakhelye az Egyetem utcai kiadóépület feletti emeleten volt, ám az ötvenes évek elején építette Feszli Frigyes tervei alapján pilismaróti polgári villáját, mely mind magának, mind baráti körének is gyakran adott otthont, s amely egyúttal alkotóműhelyként és társasági összejöveteleknek helyet adó szalonként is működött. Bemutatásra kerülnek a villáról készült a Feszli-hagyatékából előkerült korai tervrajzok is, továbbá részletes ismertetést kapunk az épület külső és belső építészeti megoldásairól, az azt körülvevő kert – melyben a hagyomány szerint Deák a kiegyezés előkészítésének első alapjait vetette papírra – struktúrájáról is. Lipták szintén forrásokra támaszkodva veszi számba Heckenast bensőbb és formálisabb baráti körét, mely részben a kiadóhoz köthető, korábban már említett művészekből alakult ki, kitekintve azok társadalmi, felekezeti és világnézeti összetételére is, illetve a Pilismaróton folyó művészeti tevékenység bemutatására, az itt született vagy a társasági összejövetelek ihlette művekre (pl. Volkmann Róbert *Visegrad* vagy a *Souvenir de Maróth* című darabjaira, Feszli Frigyes a hely ihlette festményeire). Lipták Dorottya tanulmánya szól Heckenast mecénási tevékenységéről is, mely jelentősen árnyalja a köztudatban jelen lévő, főként Petőfi és Arany megnyilatkozásainak köszönhető szigorú, üzleties gondolkodású kiadó ember karakterét is.

Mint a fentiekből is kiderül mind Heckenast életútját, mint kiadói működését alaposan feltáró, jól megszerkesztett kötetet, a lehető legszélesebb forráskutatáson alapuló alapmunkát kaphat kezébe az olvasó, mely igen alapos, a témát kimerítő jegyzetapparátussal is bír, magyarázva, alátámasztva újabb vagy más szempontokkal gazdagítva a főszövegben leírtakat. Mindezt kiegészítendő tovább emeli a munka értékét a már említett segédletek, kronológiák, a későbbi visszakeresést megkönnyítő névmutató, a magyar, német és angol nyelvű re-

zümék, valamint az igen magas színvonalú, és jól összeválogatott illusztrációk kötetbeli jelenléte is.

E kötethez kapcsolódóan még egy értékes kiadványról, előzményről, az nemzeti könyvtárban megvalósult kiállítás katalógusáról (OSZK, Bp., 2011) is érdemes szót ejteni, mely „Vállalkozás, kultúra, polgárosodás” címmel, szintén Lipták Dorottya szerkesztésében és szövegezésével jelent meg. A közel 70 oldalas, színes, velinpapírra nyomott, igen igényes nyomdatechnikai kivitelű, kisebb formátumú albumszerű kötet nemcsak a kiállítás felidézését segíti, hanem a tanulmánykötetben szereplő témákhoz kapcsolódó kiadványok, kéziratok, műalkotások, nyomdagépek és más nyomdatechnikai eszközök szakszerű, angol és magyar nyelvű leírásokat is adó gyűjteménye. A két kiadvány együttes használata kimerítő összegzést és tanulmányozást biztosít Heckenast Gusztáv tevékenységének kimerítő megismeréséhez.

RÓZSAFALVI ZSUZSANNA

V. Molnár László: *Mi és Ők. Magyar–orosz kulturális kontaktusok 1711–1848.*

Budapest, Szólótvó Kétnyelvű Oktatásért Non-profit Közhasznú Kft., 2012, 194 l.

A Mi és Ők. Magyar–orosz kulturális kontaktusok 1711–1848 cím első látásra egyaránt ébreszthet zavart és kíváncsiságot. Zavart, amennyiben az olvasó – a címből kiindulva – átfogó képet kívánna kapni a korszak magyar–orosz kapcsolatairól, mely elvárás azonban a könyv terjedelmét látva aligha remélhető. Így kelti fel kíváncsiságunkat is: nevezetesen, ha nem ezt, akkor vajon mit dolgoz fel a szóban forgó tanulmánygyűjtemény? A szerző rögtön a bevezetőben eloszlatja a kételyeket: kötetébe a magyar–orosz érintkezések teljes bemutatása helyett annak néhány, kultúrtörténeti szempontból meghatározó területét feldolgozó írását válogatta össze. V. Molnár László, mint a két nemzet közti kulturális kapcsolatok szakértője, a szakirodalom nyilvánvalóan alapos ismeretében vállalkozik a „részleges hiánypótlásra”, mint ahogy tette azt korábban megjelent kötetében (*Magyar–orosz kulturális kapcsolatok 1750–1815*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2000; *Élet-*

utak találkozása 1703–1848, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004; *Utak egymás felé: Magyar–orosz kapcsolattörténeti adalékok 1711–1848*, Keszthely, Balaton Akadémia Kiadó, 2011). A *Mi és Ők* számára összegyűjtött tanulmányok óriási tényanyagot dolgoznak fel – a szerző ezeket foglalja össze történelmi alapossággal és pontossággal, ám bármely, az orosz kultúra iránt fogékony olvasó számára érdekesítő és olvasmányos stílusban.

Kötetének jelentős részében a különböző, nem ritkán vallási okok miatt Magyarországról Oroszországba települt, és ott jelentős szakmai sikereket elérő orvosok, illetve pedagógusok portréit tárja elénk. Az életutakat olvasva az a megdöbbentő tény rajzolódik ki, hogy ezek az olvasóközönség többségének valószínűleg ismeretlen szakemberek nem pusztán jelentős szerepet játszottak az orosz kulturális és tudományos életben, de többeknek igen befolyásos pozíciót sikerült elérniük, s ily módon alakítói vagy épp kezdeményezői lettek az ottani oktatáspolitikai és orvostudomány fejlődésének.

A magyar szakemberek Oroszországba települése kölcsönös előnyökkel járt. A Habsburg-birodalomban a vallási türelmirendelet ellenére a protestáns értelmiséget gyakran mellőzték, üldözték. A cári birodalomban az európaiaktól elmaradt oktatási rendszer és orvostudomány azonban hiányt szenvedett képzett orvosokban és pedagógusokban, így az odaérkező magyarok nagy megbecsülésnek örvendtek.

A szerző meglátása szerint az eddigi kutatások alapján kijelenthető, hogy „az 1711–1848 közötti kulturális relációk területén a magyar–orosz orvosi kontaktusok voltak a leghatékonyabbak” (8), amit jól magyaráznak a korabeli orosz orvoslás helyzetéről közölt adatok. Oroszországban az orvostudomány ugrásszerű fejlődése Nagy Péter alatt vette kezdetét, az uralkodó ugyanis arra ösztönözte a nemes ifjakat, hogy orvostudományt hallgassanak neves külföldi egyetemeken. A 18. század végére, 19. század elejére jelentős változás tapasztalható: az orvosok száma megtöbbszöröződik, 1793-tól rendszeres orvosi folyóiratot adnak ki, 1798-ban megalakul a pétervári Katonai Orvosi Akadémia. A számottevő haladásban nagy szerepet játszottak a Nyugat-Európából – például a Habsburg Birodalomból – érkező szakemberek. A szerző kiemeli

közülük Gyöngyössi Pált, aki II. Katalin udvari orvosa lett, Keresztúri Ferencet, a moszkvai egyetem professzorát és dékánját, Peken Keresztélyt, az első orosz gyógyszerkönyv szerzőjét, fiát, Peken Mátyást, valamint Orlay Jánost.

Orlay életrajzának méltán szentelt önálló fejezetet. Oroszországban az Orvosi–Sebészi Akadémia titkáráként és I. Sándor cár házi orvosaként nevet szerző Orlay ugyanis „polihisztorként nem csak az orvostudomány, hanem a mineralógia, a növénytan, a régészet és a magyar őshazakutatás területén is ért el eredményeket” (56). Mindemellert pedagógusként is tevékenykedett: kinevezték a nyezsini gimnázium igazgatójának, ahol Gogolt is taníthatta, élete végén pedig az odesszai Richelieu-líceum vezetője lett.

A Habsburg Birodalomból Oroszországba települt pedagógusok jelenlétét F. I. Jankovic is jól példázza, akit a szerb iskolaszervezés élenjárójaként II. Katalin udvarába küldtek, hogy segítkezzen az orosz elemi iskolák osztrák mintára történő szervezésében. Jankovic hazai pályájának kibontása Mária Terézia iskolareformjának és a korabeli szerb oktatásügynek, oroszországi tevékenysége pedig az orosz iskolateremtésnek keretébe ágyazódik, ezáltal az életrajz és a történelmi háttér együttese még érdekesebbé válik.

Az előbbiektől kissé eltérő, ám figyelemre méltó a Tessedik Sámuel és Andrej Afanaszjevics Szamborszkij életének párhuzamait megvilágító fejezet. V. Molnár elsősorban a két tudós életének hasonlóságait mutatja be, akiknek pályája később össze is fonódott: személyes találkozásuk mellett tartós szakmai kapcsolat alakult ki közöttük.

Tessedik sok évtizedes lelkes tevékenysége mellett agrárszakemberként tűnt ki, aminek talán legnagyobb eredménye a szarvasi gyakorlati-gazdasági mintaiskola megalapítása volt.

Szamborszkij hasonló életútjal és érdeklődéssel rendelkezett: tizenhat évig volt a londoni orosz követség lelkésze, miközben élénk figyelemmel kísérte a mezőgazdasági reformokat. Oroszországba való visszatérését követően a cári udvarban szolgált, ám továbbra is foglalkozott mezőgazdasági kérdésekkel – ennek köszönhető Tessedik Sámuellel kötött ismeretsége is, hiszen magyarországi tartózkodása során felkereste a szarvasi intézményt és annak igazgatóját.

A következő tanulmány Balugyánszky Mihály roppant sokoldalú személyiségét és szerteágazó tevékenységét mutatja be. Néhány példa a színes életútból: Szerborszkij mellett a jogtudós Balugyánszky kapott megbízást az első részletes alkotmánytervezet kidolgozására, tevékenykedett a Törvényszerkesztő Bizottságban, kinevezték a pétervári pedagógiai főiskola dékánjának, majd az egyetemmel alakított tanárképző főiskola rektora, és egyben a jogtudományi tanszék vezetője lett.

A két utolsó fejezet tematikusan kevésbé szervesen illeszkedik a kötet előző egységeihez, ám a meglévő kapcsolódási pontok miatt relevánsnak tekinthetők. Mindkettő rendkívül érdekes anyagot dolgoz fel, így az utolsó előtti írás is, mely az orosz könyvek magyarországi terjedését tárgyalja. Ezek elsősorban a szerbek vallásgyakorlásához szükséges kötetek voltak, melyekhez azonban itthon nem jutottak hozzá, és melyeket elsősorban orosz könyvkereskedők által szerezhettek be. A könyvek más részét viszont gyakran a Magyarországon – főleg a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság tagjaiként – tartózkodók (például G. Sz. Szkovoroda, a későbbi teológus és filozófus), valamint az itt tanult orosz diákok hozták be.

Az utolsó rész orosz utazók magyarországi tapasztalatairól számol be. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy a legkorábbi Magyarországra vonatkozó feljegyzés 1439-ből származik, majd a következő több mint két évszázados kihagyás után, 1662-ből. A 17. századból a téma kutatóinak kevés beszámolója van tudomása, így jelen írás is a 18. század és 19. század elejének bővebb anyagát tárgyalja: utazók útleírásait, feljegyzéseit, akik hosszabb-rövidebb ideig (gyakran csak átutazóban, néhány napot) tartózkodtak itt, és megőrkítették benyomásaikat.

A kötetbe rendezett tanulmányok kiválasztásának

indokoltsága nem lehet kérdéses, ám a szerkesztés egészében tapasztalható némi figyelmetlenség. Ide sorolható az is, hogy az egyes tanulmányok korábbi megjelenési helyéről csak elszórtan, a lábjegyzetekben található utalás. A tanulmányok között gyakran felfedezhetünk átfedéseket, ami nem meglepő, hiszen a bemutatott életpályák nem egyszer érintkeztek egymással – az emlékeztetőszerű ismétlések megkönnyíthetik az olvasó dolgát. Olykor azonban ennél többről van szó. Az Orlay Jánosról szóló fejezet 19. lábjegyzetében rövid összefoglalót olvashatunk Balugyánszky Mihály oroszországi karrierjéről, ami szükségtelen, hiszen egy későbbi fejezet – mint ahogy fentebb említettük – teljes egészében Balugyánszky életét dolgozza fel. Hasonlóképp a Tessedik és Szamborszkij kapcsolatát tárgyaló fejezetben, amikor Szamborszkij kapcsán Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő rövid magyarországi tartózkodásáról esik szó, majd ugyanez kissé rövidítve szerepel az utolsó fejezet 25. lábjegyzetében. Ezeknél még szembetűnőbb, hogy a Vlagyimir Bronyevszkij utazó beszámolójából vett idézet Alekszandra Pavlovna sírjáról kétszer is szerepel a főszövegben: először a Szamborszkijről (112), utána pedig az orosz utazók magyarországi tartózkodásáról szóló fejezetben (178).

Ez azonban nem von le a tanulmányok tartalmi gazdagságából és szakmai értékéből. V. Molnár László köteteinek különlegessége a választott perspektívában rejlik: a szerző elsősorban az adott korszak orosz történelmét mutatja be, de magyar szemmel, magyar szakemberek eredményein keresztül. A szerző mind történelmi, mind művelődéstörténeti szempontból jelentős kutatásainak ezen gyűjteménye újból felhívhatja a szélesebb publikum figyelmét a vizsgált kapcsolattörténeti anyagra.

PIRGER ORSOLYA

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
5. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
6. A képek minőségére ügyeljenek (az ideális méret: 300 DPI), mivel a szerkesztésben nincs mód azok javítására.
7. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
8. A beküldött kézirat végére, kérjük, ne mulasszák el beírni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím); ez feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
9. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte a TiMac Bt.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme